

291069010

101 Københavns kommune

MAG

HB
His

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
K Ø B E N H A V N

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
K Ø B E N H A V N

UDGIVNE AF
KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
VED
SVEND AAKJÆR
STADSARKIVAR

FJERDE RÆKKE · III. BIND

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD

1951—54

**MEDLEMSSKRIFT FOR
SELSKABET FOR KØBENHAVNS HISTORIE**

Selskabets medlemmer modtager gratis „Historiske Meddelelser om København“ og har desuden adgang til 3 à 4 årlige møder med københavnhistoriske foredrag. Indmeldelse kan ske til stadsarkivet, Rådhuset, V.

INDHOLD

	Side
Oberstløjtnant <i>Chr. Bokkenheuser</i> : En Københavner-Slægts Historie. — Bokkenheuser —	569
Arkitekt <i>Charles Christensen</i> : Rådhus — universitet — bispegård	102
Direktør i Landsforeningen for Mentalhygiejne <i>Louis E. Grandjean</i> : En storkøbmand fra Frederik II's tid	548
Laboratoriedirektør <i>Albert Hansen</i> : Holberg og familien Iversen	360
Forfatter <i>Charles Haugbøll</i> : Grevinden af Bagsværd og Aldershviles historie	129
<i>Frits Heide</i> : Luftskipperen Joseph Tardini og hans Ballonopstigninger i København Sommeren 1851	468
Forstander, cand. theol. <i>F. Elle Jensen</i> : Et københavnsk officershjem i 1850'erne. Af proprietær Vilh. Bruhns erindringer	375
Professor <i>Torben Krogh</i> : Vor første nordiske ballet	423
Fhv. kontrolør <i>Sejer Kühle</i> : Ludvig Holberg og Johannes Erasmus Iversen	217
Gymnastikinspektør <i>H. P. Langkilde</i> (†): „Aprilsnarrene“ i skolehistorisk Belysning	562
Bibliotekar <i>Henning Valeur Larsen</i> : Hvornår fik Strøget sit navn?	397
Konservator <i>Peter Linde</i> : Fund fra en Knapmagers Værksted ...	357
Museumsinspektør <i>Steffen Linvald</i> : Københavns Bymuseum 1950. Erhvervelser og iagttagelser	233
— † Christian Axel Jensen. 1. august 1878—19. januar 1952 ...	393
— Københavns Bymuseum 1951. Erhvervelser og iagttagelser...	528
<i>Lauritz Maaløe</i> (†): En historisk Kuriositet	567
Vicekontorchef <i>Otto Mackeprang</i> : De gamle gadenavne	1
— Om Gothersgade, Pugestræde og Sværtegade. Nye momenter	553
Kaptajn, bibliotekar <i>Gordon Norrie</i> : Sanitære forhold ved Nyhavn i 18. århundrede	390
Mag. art. <i>Olaf Olsen</i> : Christian IV's tugt- og børnehus	257
Arkivar <i>Aa. Rasch</i> : Vognimport i det 18. århundrede	367
Forfatter, leksikograf <i>H. Trolle-Steenstrup</i> : Joachim udi Pustervig	625
Sparekassedirektør <i>V. Woll</i> : Endnu nogle småtræk fra København i 1870'erne	248
Register	649
Rettelser	707

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Gadenavnsskilt ved Vandkunsten	1
Magstræde	5
Hjørnet af Knabrostræde og Magstræde	9
„Fiskekonen“ på Gammel Strand	15
Sankt Gertruds Stræde set fra Kultorvet	23
Klosterstræde	31
Pistolstræde med Pistoltorvet	35
Helsingørgade	41
Nyboders Vagt med klokkestol og Sankt Pauls Kirke	43
Kultorvet 1756	49
Frederiks Koloni på Christiansborg Slotsplads	57
Bispetorvet med Reformationsmonumentet set fra Dyrkøb.	
I baggrunden: Bispegården	61
Turnering på Gammeltorv ved Frederik II's kroningsfest 1559	65
Rådhusets brand 1795, set fra Gammeltorv	67
Suensonsgade, hjørnet af Kronprinsessegade	73
Hummergade set fra Admiralgade mod Asylgade	77
Bispegården efter Resens Atlas	102
Fremgravet middelalderligt hus ved Nørregade	106
Fremdragne rester fra middelalderligt hus mod Nørregade	107
Fremhuggede rester fra middelalderligt hus mod Nørregade ...	108
Bispegården. Hjørnet af Nørregade og Studiestræde	112
Stueplan af bispegården	115
Stueplan af bispegården med forslag til ombygningen af	
Martin Nyrop	116
Opmåling af bispegården inden ombygningen i 1896	117
Tegning af Martin Nyrop til bispegårdens ombygning i 1896 ...	117
Opmåling af bispegården inden ombygningen i 1896	118—19
Tegning af Martin Nyrop til bispegårdens ombygning i 1896 ...	120
Hjørne af bispegården	123
Bispegården. Forstue med Nyrops trappe fra 1896	126
Våbenskjold, vistnok tilhørende rektor Anders Friis, på uni- versitetsbygningen	128
Rigsgravinde Angelica Sponneck f. Pierri 1901	131

Aldershvile hovedbygning, havesiden 1899	137
Grevinde Sponneck ved skrivebordet, på væggen maleri af Adolf Goertz	145
Aldershvile hovedbygning, hovedindgangen 1901	153
Holmskiold og hustru. Udsnit af Jens Juels maleri	162
Adolph Ludvig Ribbing	169
Aldershvile 1790	173
Anne Cathrine Arbo, f. Collett	178
Peter Nicolai Arbo	179
Aldershvile 1813	185
Vejkort over Gladsaxe kommune 1951	195
Aldershviles stald 1901, nu Vævergården	199
Aldershviles havesal i direktør Kühles tid	202
Aldershviles havesal i „Grevinden af Bagsværd“s tid	203
Johannes Erasmus Iversen	219
Store Kongens Mølle på Schacks Bastion	235
Cirkus Miehes telt på det gamle jernbaneterræn	237
Det gamle kalkbrænderi	239
Gården Navnløs på hjørnet af Frederikssundsvej og Frede- riksborgvej	240
Folkets Hus på Enghavevej	241
Studenterhybel på Regensen ca. 1830	242
Frederik VII's ligfærd gennem havnen 2. december 1863	243
Ungdomsportræt af den senere stadslæge Børge Anton Hoppe ...	244
Gårdsplads i Amsterdams tugthus	261
Hjørnevignet fra kort i Meier-Danckwerths slesvig-holstenske landsbeskrivelse 1652. Landstryger i samtale med gammel kone	271
Kvinde, der spinder på skotrok. Tysk træsnit fra 1519	283
Første side af forordningen af 2. nov. 1622 om Børnehuset i København	295
Plan over Tugt- og Børnehuset 1650	311
Tugthusområdet 1674	315
Bøjlesaks. Tegning af konservator Peter Linde	335
Tøjplombe af bly. Tegning af konservator Peter Linde	347
Benknapper og kæbeben. Tegning af konservator Peter Linde...	358
En engelsk køret fra slutningen af det 18. århundrede	369
Christian Axel Jensen	395
Dekorationsudkast til „Lagertha“	433
Planer over personernes placering i balletten „Lagertha“ 442, 447, 449, 458	
Luftskipperen Joseph Tardini	471

Jeannette Hansen, f. Tardini, balletdanserinde	520
Emil Hansen, balletmester	521
Alexander Tardini, kontorchef	522
Helga Tardini, f. Meyling	523
Udsigt fra Wilders Plads	530
Udsigt fra Asiatisk Kompagnis Plads	532
Kongens Have med Rosenborg	534
Nørrevold set fra hjørnet af Tornebuskegade	535
Frederiksholms Kanal	536
Jacob Bastians købmandsgård på hjørnet af Christianshavns Torv og Overgaden oven Vandet	539
Parti ved Kalvebod Brygge	540
Amagerkoner på Højbro Plads	541
Maleriauktion i København	542
Kobberstikkeren G. L. Lahde	544
G. L. Lahdes hustru Marie Taanum, f. Larsen	545
Peter Tordenskiold. Anonym tegning	567
Frydendal ved Aalborg i 1850'erne	599
Oberst Chr. Bokkenheuser	601
Sekondløjtnant, senere kommunelæge Victor Bokkenheuser	605
Fr. Bokkenheuser	609
Louis Bokkenheuser	613

K

KØBENHAVNS KOMMUNES

BIBLIOTEKER

FAGSAL E

Kultorget 2

1175 København K

H. H. H.

Bd 3

IX 10

Gadenavnsskilt ved Vandkunsten, hjørnet af Frederiksholms Kanal.
Fotografi 1951. Stadsarkivet.

DE GAMLE GADENAVNE

Af OTTO MACKEPRANG.

*Henfarne slægter — forglem dem ej!
I arv de gav dig en ædel gave.*

Johs. V. Jensen.

Der er en trang i os alle til at foretage opdagelsesrejser. Og til alt held er det ikke absolut nødvendigt at drage til fjerne egne for at finde emner, der kan tilfredsstille Ens videbegærlighed. Ofte ligger emnerne snublende nær. Blot det at ture rundt i Københavns gader og kaste et blik på de forskellige gadenavneskilte åbner vide perspektiver. Hvert skilt har noget at berette, ikke sjældent endda noget meget spændende.

En antydning heraf skal nu gives. Ifølge sagens natur kan det kun blive til en antydning. Der er i København flere tusinde gadenavne. Emnet er således overordentlig

omfattende. Kun gadenavne fra den indre by vil komme på tale, og i første række de virkelig gamle navne her. Ikke fordi yderkvarterernes navne er mindre interessante, men fordi en begrænsning af stoffet er nødvendig. Og så skønnes det rimeligt at hente eksemplerne fra byens kerne, den, som danner grundlaget for hele byens udvikling frem til vore dage.

Anvendelsen af gadenavne kan føres tilbage til middelalderen. Navnene voksede frem af sig selv i det daglige liv og fæstnede sig efterhånden. De fortæller os en stor del af byens historie. Snart er det navnet på en mand, hvis minde er knyttet til den, snart en hentydning til virksomheder og forhold, der nu ikke eksisterer længere. Ofte er de ved selve ordets uforståelighed en erindring om hine fjerne tider, da sproget var anderledes end nu. Fælles for de ældste navne er, at de ikke er et led i nogen samlet plan, men at hver enkelt gade har fået det navn, der efter forholdene var naturligt for den.¹

Stillet over for skiltene med Københavns gamle gadenavne hænder det ind imellem, at man så at sige må nægte at tro sine egne øjne. *Læderstræde* for eksempel har ikke, som synsbilledet lader En formode, nogetsomhelst med „læder“ at gøre. Det er en forvanskning af Ladbrosstræde, strædet til Ladbroen, byens gamle skibbro, hvor skibene lossede og ladede. I de til vore dage bevarede dokumenter forekommer Ladbrosstræde dog ikke som betegnelse for den gadestrækning, som nu kaldes Læderstræde, men for dennes fortsættelse sydvestpå til Rådhusstræde, nemlig Kompagnistræde. Læderstrædebenævnelsen kan føres tilbage til 1428. Siden da er kontinuiteten stort set ubrudt.² For nogle få år siden rejstes der spørgsmål om at tage navnet Ladbrosstræde i brug på ny som betegnelse for Læderstræde.³ Tanken slog

naturligt nok ikke an. At røre ved en gennem mere end 500 år hævdvunden navneform synes uforsvarligt i et tilfælde som det her foreliggende. Og det uden hensyn til, at den adskiller sig væsentligt fra den oprindelige form.

Udgangspunktet for navnet *Kompagnistræde*, der efterhånden blev betegnelsen for en del af det oprindelige Ladbrotstræde, er Danske Kompagnis Gård, som blev opført i 1400-tallet ved gadens nordside mellem Knabrotstræde og Badstuestræde.⁴ En aflægger af Det danske Kompagni er Det kgl. Skydeselskab, hvis fornemme bygning på Vesterbrogade nu, da residensen er forlagt til Sølyst i Klampenborg, står for at skulle sælges. I 1884 udvidedes benævnelsen Kompagnistræde til også at omfatte den nærmest Rådhusstræde beliggende del af Farvergade, strækningen fra Hestemøllestræde. Til gengæld forpligtede ejendommenes ejere sig ved tinglyst deklaration til ingen sinde at gå med til oprettelse af bordeller eller, som det mere diskret siges, „offentlige huse“ på denne strækning. Tidligere havde den ikke kunnet sige sig fri for den slags virksomheder.⁵

Den resterende del af *Farvergade* har været på nippet til ligeledes at blive opslugt af Kompagnistræde. Spørgsmålet var til behandling 1908 i borgerrepræsentationen.⁶ Stemmerne stod lige, 16 for og 16 imod. Formanden, læge F. V. Duurloo, sluttede sig så til modstanderne af navneforandringen. Det fortjener han tak for. En skam ville det være, om dette gamle historiske navn, som ikke gør en kat fortræd, var blevet totalt udryddet. Navnet stammer fra et kongeligt farveri, der i 1560 indrettedes i en gård herved. Farvergården lå på det sted, hvor Vartov nu findes. Denne gård kom i 1589 i Tyge Brahes eje. Efter at han havde forladt landet, købte Christian IV gården. En tid lang benyttedes den til tugthus. 1620 overdroges den til Klædekompagniet, men faldt senere til-

bage til kongen. Stiftelsen Vartov tog gården i besiddelse 1665.⁷ I forbindelse med den nu stedfundne restaurering af Vartov, hvis bygninger stammer fra 1700-tallet, har man ved udgravninger fundet rester af et af byens gamle fæstningstårne, Vandmøllstårnet, fra omkring år 1500, et tårn, som Tyge Brahe har benyttet til astronomisk observatorium.

Levn af et andet af fortidens fæstningsværker ligger den dag i dag synligt for vore øjne. Det er Jarmers Tårn, hvorefter betegnelserne *Jarmers Plads* og *Jarmersgade* er udledet. Disse to betegnelser er kun nogle og tredive år gamle. Da forslaget om at kalde pladsen omkring den ærværdige tårnruin for Jarmers Plads i 1917 bragtes frem for borgerrepræsentationen, blev det ikke modtaget med særlig begejstring. Man gjorde gældende, at dette navn på københavnsk ville blive til Jammers Plads. Men godkendt blev navnet alligevel. Og jammeren udeblev. Den udtalte bekymring kunne altså have været sparet. Nu er der da også almindelig enighed om at sige god for pladsens navn. Til gaden, der mellem Teknologisk Institut og Østifternes Kreditforenings bygning forbinder pladsen med Vester Farimagsgade, vedtoges i 1915 Jarmersgade uden betænkeligheder af nogen art.⁸

Jarmers Tårn har arvet sit navn efter Jarmers Gab, den åbning i byens befæstning, gennem hvilken den vendiske fyrste Jaromar i 1259 trængte ind i byen. Tårnet blev opført i 1520'erne, men kun som en runddel i bymuren, åben indadtil. Først dengang Christian IV anlagde sin ældste befæstning omkring hovedstaden, blev tårnet muret helt rundt, og det indrettedes da til krudtmagasin. Ruinen af dette tårn, der kom frem ved voldsløjfningen i 1870'erne og er det eneste synlige levn af Københavns gamle murede befæstning, er kun lidet anselig. Blot nogle lave rester af tårnets runde murværk

Magstræde set fra taget på ejendommen på hjørnet af
Vandkunsten og Frederiksholms Kanal.

Fotografi 1914. Bymuseet.

er bevaret. Den del af selve hymuren, som stødte op her-til, er forlængst fjernet.⁹ Men man må glæde sig over, hvad der endnu står tilbage.

Ændret sprogbrug har medført, at gadenavne, som ellers ville skurre slemt i nutidsøren, godtages med oprejst pande. Se for eksempel *Magstræde*. Et hyggeligt klingende navn, ikke sandt? I virkeligheden er det så som så med hyggen. Den gamle gade har nemlig navn efter Vestre Mag, et offentligt nødtørftshus, som gaden førte ud til. Sin bugtede facon har den fået, fordi den oprindeligt fulgte kystlinien. Det samme er tilfældet med *Snaregade*, der er opkaldt efter rådmænd Erland Jonsson Snare, som i begyndelsen af 1500-tallet havde en gård ved gaden her.¹⁰ Magstræde blev i 1520'erne bebygget på sydsiden. Indtil da betegnes denne gade ved forskellige navnedannelser, som hentyder til dens beliggenhed ved vandet, men efterhånden bliver Magstræde den endelige betegnelse.¹¹ Dette navn er i nyere tid også beslaglagt til en gade i Dragør, åbenbart i lykkelig uvidenhed om dets oprindelse. Man har bedt Dragør om at ændre sin Magstræde-betegnelse, men har fået nej til svar.¹² København ville nu ellers sætte pris på at kunne sidde alene på maget.

Vestre Mag omtales i et dokument fra 1525. Dette mag lå ved den tidligere omtalte skibbro, kaldet Ladbroyen. Ordet „Vestre“ forudsætter, at der tillige fandtes et østligt nødtørftshus. Det var det hysken (efter Häuschen, nedertysk: Hüsken, lille hus), som lå på Hyskebro ud for Hyskenstrædes afslutning ved stranden.¹³ Selv i de fornemste kredse betjente man sig af den eufemistiske betegnelse hysken for det sted, „til hvilket selv kongen må gå til fods“, som franskmændene siger.¹⁴ Leonora Christina fortæller i sit „Jammers-minde“, at hun under et forhør den 17. august 1663 blev spurgt, om hun ikke

havde „forkommet“ nogle af Corfitz Ulfeldts breve, hvortil hun svarede: „Jo, et rev jeg i stykker og kastede det i et hysken“.¹⁵ I navnemæssig henseende er *Hyskenstræde* altså et sidestykke til *Magstræde*.

En nok så poetisk forklaring på, hvad der skjuler sig bag *Hyskenstræde*-navnet, gives af H. C. Andersen i eventyret „Pebersvendens nathue“: „Häuschen, skulle man sige, og det betyder: små huse, disse der, dengang, og det i mange åringer, vare ikke stort andet end træboder, næsten som vi nu se dem stillede op på markerne“. Her boede „pebersvendene“, de af tyske købmænd udsendte svende, der solgte øl og krydderier, især peber, og som, inden de forlod deres hjemland, måtte forpligte sig til ikke at gifte sig heroppe. „Alt det må man vide for at forstå historien“, fortsætter digteren. Og så følger den rørende skildring af, hvordan den gamle pebersvend Anton fra Eisenach døde i et af *Hyskenstrædes* små huse med nathuen trykket mellem hænderne, den nathue, der gemte tårerne, han havde udgydt over sin forliste kærlighedslykke.¹⁶ Digterens udlægning af dette gadenavn finder støtte i ældre litteratur,¹⁷ og den indgår så smukt i sceneriet, at det næsten synes blasfemisk at slå fast, at navnet i virkeligheden afspejler et „forargelsens hus“.

Navnet *Knabrostræde* hører måske til samme nødtørftsbetonede kategori. Få gadenavne har sat fantasien i sving som dette mærkværdige navn. Gaden omtales første gang 1496 og betegnes da som „det lille stræde, som går neder til Knud Skrivers Gård“. Det var strækningen fra *Brolæggerstræde* til *Kompagnistræde*. Omtrent 1547 bruges navnet *Knagrøgstræde*, muligvis en drastisk henlydning til den højede stilling, borgerne indtog, når de frekventerede det nys omtalte *Vestre Mag*, som man ligeledes kom til ad gaden her. Gadens sydlige strækning

kaldes da også 1565 for Magstræde (ligesom den tværgade, der nu hedder Magstræde) og i 1583 for „liden Magstræde“.¹⁸

Gennem adskillige variationer som for eksempel Knagerygstræde, Knagerødstræde, Knaderupstræde, Knagere-stræde og Knagerupstræde når vi 1656 frem til formen Knabrostræde, der dog yderligere varieres til Knabberupstræde, Knardrupstræde, Knapperødstræde og Knaboerstræde, hyppigt sammensat med Store eller Lille til adskillelse af gadens forskellige strækninger. Grundtaksten 1689 har Knabro(e)stræde. Fra nu af er det den gængse betegnelse. Strækningen fra Brolæggerstræde til Vimmelskiftet er af nyere dato, idet den først anlagdes efter den store ildebrand 1728.¹⁹

En anden teori går ud på, at gaden skulle have taget navn efter en bro, der førte over til Slotsholmen. Broen skulle så have heddet Knagbroen, antagelig fordi der på den var anbragt nogle knager for at forhindre kørsel over den. Andre vil fortolke broens navn som en følge af dens skrøbelighed: den knagede under fodgængernes fødder.²⁰ Teorien om nævnte bro som oprindelse til gadens navn må dog afvises. Ikke alene taler den først forekommende navnedannelse, Knagrøgstræde, herimod. Men den omstændighed, at broen ud for gaden her først blev bygget kort før eller under Københavns belejring 1658—60, altså på et tidspunkt, da gaden i over 100 år havde båret sit — om end kraftigt varierede — navn, udelukker denne mulighed. Broen, der skiftevis kaldtes for Nybro og Rødebro, blev nedlagt 1726.²¹ Gadenavnet *Nybrogade* indebærer en allusion til denne bro.

Besnærende er den teori, at navnet Knabrostræde — ud fra den opfattelse, at det i sin første skikkelse er slet og ret Knække-ryg-stræde — skulle hentyde til gadens særlige form.²² Hertil er dog at sige, at den krumning, som gaden udviser, langt fra dækker begrebet: en knæk-

Hjørnet af Knabrostræde og Magstræde.
Fotografi 1868. Bymuseet.

ket ryg. Nej, udgangspunktet må *da* snarere søges i maget ved gadens ende. Man var ikke så sarte dengang.

Udelukkes kan det vel i øvrigt ikke, at „knag“ i forbindelsen Knagrøgstræde har været brugt i betydningen „lille høj, tue“. Flere danske stednavne har „knag“, op-

rindeligt „knagg“, i denne betydning.²³ Fra andre steder i byen ved vi, at jord og husaffald på gaderne tid efter anden blev kørt bort i læssevis. Med datidens manglende sans for gadernes renholdelse er det ikke utænkeligt, at gaden her har været fyldt op, så der er fremkommet en forhøjning. Ryggen af den kan så have givet navn til gaden. Eller måske det har knaget i ryggen på den vandrede, der måtte mase sig igennem gaden.

Spørgsmålet om navnets oprindelse er altså ikke afklaret. I vore dage er det hændt, at et brev er adresseret til en mand i Knaphulstræde. Der arbejdes således stadig hen til at finde en løsning af problemet, om end denne sidste næppe vil have store chancer for at blive almindelig anerkendt!

Kattesundet er også et af de gadenavne, hvis etymologi er omstridt. Inden det i middelalderens København fremtrådte som gadenavn, var det betegnelsen for den del af byen, som nu gennemskares af Mikkell Bryggers Gade og Lavendelstræde. Terrænet her, der lå lige inden for fæstningsvolden, var stærkt faldende mod syd, og jorden var for største delens vedkommende fugtig og sid. To vandløb, nogle gamle møllegrave, dominerede kvarteret. De udgik fra en mølledam ved Vestergade og førte over området her ud til stranden. Den gamle kystlinie på dette sted strakte sig fra Magstræde over til det sydøstlige hjørne af Vartov. Tæt uden for kysten lå der en langstrakt holm. Og mellem denne holm og byen gik der et smalt sund, ca. 30 m bredt og med en dybde på 1,25 m.²⁴

Indtil branden 1728 gik den gade, som nu hedder *Kattesundet*, kun til Frederiksberggade. I Roskilde-bispernes jordebog 1377, den ældste jordebog vi har, omtales der forskellige grunde herved. Men gaden nævnes ikke ved navn. Og det til trods for, at den har eksisteret lige siden Absalons tid, hvilket er fastslået ved grundud-

gravninger. Først i 1408 får vi en selvstændig betegnelse for den. Det var „platea communis apud cordigeros“, algaden ved rebslagerne, en betegnelse, der i fordansket form går igen i et skøde fra 1440, hvor gaden betegnes som Rebvinderboder. Og i dokumenter fra 1468—75—82 bruges navnet Pugestræde. 1496, i et gavebrev, hvorved Sankt Margrethe Alter i Vor Frue Kirke fik en gård overdraget, støder vi for første gang på benævnelsen Kattesund(et) i forbindelse med denne gade, og siden hen er det den almindelige benævnelse for gaden. Undtagelsesvis kaldes den dog i 1532 og 1533 for Sankt Klemens Stræde.²⁵

Om oprindelsen til navnet Kattesundet har man fremsat den hypotese, at det fra først af skulle have været knyttet til sundet mellem den langstrakte holm og Sjællandskysten, hvilket sund da skulle have taget sit navn fra ordet kat i betydningen: en lille banke i havet, der forekommer som dialektbetegnelse i ældre øbodansk.²⁶

På andet hold er det med henblik på naboskabet med byens fæstningsanlæg gjort gældende, at der skulle være en sammenhæng mellem dette navn og ordet kat i en anden betydning, nemlig betydningen: en forhøjning, tjenlig til skyts.²⁷ Denne fortolkning kan dog næppe opretholdes allerede af den grund, at ordet kat anvendt om forsvarsanlæg efter alt at dømme er yngre i dansk end det ældste overleverede eksempel på brugen af det omtalte stednavn.

Sandsynligheden taler for, at det heller ikke er den „lille banke i havet“, men husdyret kat, som her har fået sat sig et minde, idet katteådsler og urenligheder i det hele taget benyttedes flittigt til opfyldning af de stedlige vandarealer. Det er en tolkning, der i høj grad støttes af andre med kat sammensatte stednavne rundt omkring i landet.²⁸ Om det så er det nævnte sund langs kysten eller de fra mølledammen ved Vestergade udgå-

ede gamle møllegrave, der er blevet fyldt op på den anførte måde og således har givet anledning til navnets fremkomst, får stå hen.

I 1482 betegnes *Lavendelstræde* som „det lille stræde, som løber fra Pugestræde (nu Kattesundet) og vester ud“. I 1519 bruges fællesbetegnelsen „udi Kattesund“, 1528 „hos Kattesund“ og 1598 atter „udi Kattesund“. 1500-tallet igennem har gaden sikkert kun været småt bebygget. Endnu så langt frem i tiden var terrænet lavtliggende og fugtigt og derfor lidet indbydende til bebyggelse. Kattesundet var stadig samlenavnet for hele dette kvarter. Det siger lidt om terrænets art. Men ved opfyldning blev der bødet på forholdene. Og i en synsforretning fra 1609 fremtræder gaden med det selvstændige navn *Lavendelstræde*, som den har beholdt til vore dage.²⁹

Hvad angår de bygninger, som i årene heromkring blev opført ved *Lavendelstræde*, må det antages, at de i et vist omfang har rummet boliger for nogle af de mange, der blev hjemløse ved anlægget af Nytorv i begyndelsen af 1600-tallet. På det tidspunkt var der indrettet haver på en del af det areal inden for Vestervold, hvor senere Halmtorvet (nu en flig af Rådhuspladsen) opstod. Først da ejendommen for enden af arealet 1665 kom i Vartovs hænder, faldt haverne bort og afløstes af en kirkegård, som var i brug indtil 1760, da Assistens Kirkegård på Nørrebro indviedes.³⁰ Også til de nye huse ved *Lavendelstræde* har der vel oprindeligt hørt haver, og det synes rimeligt at henføre gadens navn til floraen i haverne på disse kanter.

Fra *Lavendelstræde* udgår *Mikkel Bryggers Gade*. Før ildebranden 1728 strakte denne gade sig lidt længere nordpå end nu. Den førte til nogle nedlagte smågyder, Lille Sankt Klemens Stræde og Vombadstuestræde, som

lå på den anden side af Frederiksberggade. Ejendommen, der nu ligger på hjørnet af Mikkel Bryggers Gades vestside og Frederiksberggade, tilhørte 1581 Mikkel Thomsen Brygger, og det er efter ham, gaden har taget navn. Han må være død før 1620, for dette år tales der om „fordum Mikkel Bryggers Gård“. Gården synes at have været i slægtens eje helt frem til 1674.³¹

I 1495 kaldes denne gade for Sankt Klemens Stræde, og i 1514 betegnes den som „det stræde, som løber ned til Kattesund“. 1520—21 går den under navnet Pugestræde, et navn, som altså tidligere ses knyttet til den gade, der nu hedder Kattesundet. Oprindelsen til Pugestræde-navnet skyldes næppe, som tilfældet er det med de gamle Pugestræder i Odense, Køge og Stubbekøbing,³² at skolepoge har pileet gennem de omtalte gader. Det refererer snarere til en eller anden person med lokal tilknytning. Pug (Puge, Pughe) var et ikke sjældent forekommende personnavn i middelalderen.³³

Derpå taber gaden ansigtet og bliver navnløs. I hvert fald bruges 1534 den ubestemte betegnelse „i Kattesund“, og sådan betegnes den lige til 1600-tallets begyndelse. Ind imellem forekommer der dog nogle variationer. I 1575 „det stræde, som bys brønd nu står“ og i 1581 Hestemøllergade efter Oluf Jacobsen Hestemøller, der ejede en gård nord for den, som senere kom i Mikkel Bryggers eje. Hestemølleren havde nævnte gård 1547 og sad rimeligvis på den til sin død 1563. Om nogle ejendomme ved gaden siges på samme tid, at de ligger „ved Sankt Klemens“. Og denne beskrivelse anvendes endnu i 1600 og 1607. For at gøre det hele mere broget benyttes 1610 henførelsen Adelgaden, det samme som Algaden, en artsbetegnelse for den alfare, almindelige gade.³⁴ Første gang, navnet Mikkel Bryggers Gade viser sig på skuepladsen, er 1617. Det gentages 1625 og er fra nu af gadens eneste navn.

Jacob Behrend, en i 1800-tallet kendt bogtrykker og forfatter af et væld af gadeviser, der forskaffede ham tilnavnet „Poeten i Åbenrå“, udsendte i 1839 en lille tryksag: „Københavns satirisk-komiske vejviser eller den skælmske ledsager i Danmarks hovedstad“. Om Mikkel Bryggers Gade hedder det, at den „skal have sit navn af en brygger, som i modsætning til en del af sine nulevende kunstbrødre bryggede kraftigt og velmagende øl til billig pris“.³⁵ Nu har Jacob Behrend vel næppe haft anelse om, hvad Mikkel Brygger 250 år tidligere tog for sit øl, og af hvilken kaliber det var. Men han fik herved sagt nogle ord til bryggerne på den tid. Ord af denne art vil kunne påregnes at gøre lykke hos publikum på et hvilket som helst tidspunkt.

Gammel Strand! Der går et sus af historie over denne gade, et sus, der næres af gadens navn. Og navnet er endda ikke så forskrækkelig gammelt. I jordebogen fra 1377 betegnes gaden som „prope mare“, ved stranden. Over forskellige benævnelser, hvori indgår ordene strand, kanal og revier, når man først i 1716 frem til navnet Gammel Strand, som blev den endelige betegnelse for denne, den mest ærværdige havnegade i byen.³⁶ Thi fra ældgammel tid var her — i vandet mellem Sjællandskysten og de lave strandholme — den havn, som var forudsætningen for hovedstadens tilblivelse og siden skaffede byen dens navn København. Til værn for denne havn var det, at Absalon 1167 byggede sin borg på den ene af holmene mellem Sjælland og Amager, hvor nu Slotsholmen ligger. Langt op i tiden bevarede havnen på dette sted. Selv efter at Christian IV havde skabt den nuværende havn, mistede den ikke helt sin betydning.³⁷ I vore dage er det som bekendt fiskerskuder og hyttefåde, der præger byens ældste havn.

Gennem de sidste tre århundreder har Gammel Strands

gæve fiskerkoner haft deres studepladser ved kanalen ud herfor. Også nutidens fiskerkoner har ord for at føre et djærvt sprog. Tilstandene synes dog at være idylliske i forhold til dem, der tidligere herskede. I 1774 fremhævede et flyveblad således, at „forleden torsdag var ved Gammel Strand ikke slagsmål en hel dag, og man hørte

„Fiskerkonen“ på Gammel Strand.

Fotografi 1944. Stadsingeniørens Direktorat.

ikke et skældsord en halv time“.³⁸ Og beretninger fra 1800-tallet tyder på, at håndgribeligheder stadig hyppigt følger i kæbeudfoldelsernes kølvand. For eksempel beretter filologen N. C. L. Abrahams om „det burleske skue af fiskerkærlingerne, der dengang (1807) vare i høj grad støjende og uregerlige. For at holde styr på disse amazoner var der på fortovet ved kanalen oprejst en pæl, hvori der hang et halsjern i en kæde; dette var den såkaldte gabestok, og“ — fortsætter han — „vi havde et

par gange det tragikomiske syn at se en af disse balstyrige damer paradere med jernet om halsen, med en vægter på hver side, og omgivet af en sværm hujende og jublende drenge“.³⁹

Nutildags holdes gemytterne anderledes i tømme. Måske Sveistrup Madsens fiskerkone, den figur, der i 1940 opstilledes på Gammel Strand,⁴⁰ ved sit magtfulde eksempel kan have ydet et vist bidrag til sædernes mildnelse. Hvordan det? Jo, prøv engang som denne fiskerkone at anbringe en stor, kold rødspætte fladt på maven. Enhver form for hidsighed i blodet vil da straks forsvinde. Derfor garanteres!

Et par skridt fra Gammel Strand, og vi står i *Boldhusgade*. Denne gade har navn efter et boldhus, der i 1597 opførtes af muremester Jürgen von Freiburg på dette sted i den kongelige urtehave, hvor ridderlig idræt udøvedes i stor stil. Selve gaden var indkørsel til boldhuset, der — som ordet siger — brugtes til boldspil. På de tider spillede boldspillet en betydelig rolle som ridderlig leg. Boldhuset her blev nedlagt i første halvdel af 1600-tallet, hvor Skipperboderne opstod på urtehavens grund. I 1634 var det dog stadig i brug. 1648 opførtes der et nyt boldhus ovre på Slotsholmen ud mod slotspladsen, dér hvor Kancellibygningen nu ligger.⁴¹ Boldhusgade kaldes 1606 og 1624 slet og ret Adelstrædet, og endnu 1697 betegnes den som „Adelgaden tvert overfor Rentekammeret“. Mellem 1676 og 1685 benævnes den hyppigt Gammel Boldhusgade. 1680 bruges tidligst betegnelsen Boldhusgade, og det blev gadens endelige navn.⁴²

Den tanke har været fremsat, at stavemåden egentlig burde ændres til Bolthusgade, idet denne bygning, som gaden er opkaldt efter, ikke havde noget med boldspil at gøre. Bygningen, der her tales om, skulle være en gammel smedie, måske kaldet Bolthuset, fordi der i den blev smedet bolte, søm og nagler.⁴³ Det er dog forkert.

Smedien var en anden, endnu ældre bygning, identisk med det såkaldte Gamle Tøjhus, der lå længere nord-vestpå ad Fortunstræde til. Også denne bygning har i øvrigt gjort tjeneste som boldhus, efter at et nyt tøjhus i 1550 var opført ved slottet.⁴⁴ Skulle det endelig være det gamle tøjhus, man havde i tanken, da navnet Boldhusgade blev til i slutningen af 1600-tallet, må det vel skyldes brugen af denne bygning som boldhus. Men dette har ikke sandsynligheden for sig.

Kvarteret mellem Frederiksholms Kanal og Vester Voldgade, det kvarter, som gennemskæres af Stormgade, Ny Vestergade, Ny Kongensgade og Bryghusgade, var endnu under belejringen 1658—60 en havbugt af Kalvebod Strand, og det var over isen på denne havbugt, at svenskerne foretog stormen på det ved Vandkunsten opkastede bolværk. I 1667—68 blev havbugten indesluttet af en voldlinie fra Vartov til den nuværende Langebro, og det indenfor liggende vand blev derefter opfyldt, gaderne anlagt og grundene solgt. Efter Frederik III fik dette nye kvarter navnet Frederiksholm. Tidligere havde kanalen om Slotsholmen udmunding i Kalvebod Strand ved Løngangen lidt sydøst for det sted, hvor nu Løngangstræde ligger, men da Frederiksholm-kvarteret toges ind fra søen, blev stranden mellem de nye bastioner og Slotsholmen efterhånden fyldt sådan til, at gennemfart for både var udelukket. Der var overhovedet ikke udløb til Kalvebod Strand. Da vandet i kanalerne som følge heraf blev stillestående og ildelugtende, blev allerede i 1669 forbindelsen med Kalvebod Strand genoprettet, men vandløbet gennem terrænet her havde en meget uordentlig karakter, og Slotsholmen fik af denne grund en temmelig uregelmæssig form. Først i 1681 toges der fat på reguleringen, hvorved den nuværende Frederiksholms Kanal fremkom.⁴⁵

Som gadenavn kendes betegnelsen *Frederiksholms Kanal* fra 1708. I 1669 kaldes gaden på dette sted for Slotsstrandens Gade. Senere er den sædvanlige betegnelse dog Ud til Kanalen, hvilken betegnelse så lidt efter lidt fortrænges helt af det navn, gaden i fællig med kanalen nu bærer. Af kommunalbestyrelsen blev det i 1858 slået fast, at også det lille gadestykke fra Magstræde til Nybrogade hedder Frederiksholms Kanal.⁴⁶ To vel næsten 200-årige gadeskilte er pietetsfuldt indmuret på hjørnerne af den moderne ejendom ved Frederiksholms Kanal og Vandkunsten.⁴⁷

Hvor vi nu har *Vandkunsten*, den lille plads ved Rådhusstræde, lå i middelalderen en vandmølle, som igen tidernes skiftevis var i kongens og byens eje. Så tidligt som i 1489 betegnes stedet som „ved vandmølledammen“, og i 1496 og 1498 bruges betegnelsen „sønden op til vandmøllen“.⁴⁸ Den sydlige del af Rådhusstræde kaldes helt op i 1700-tallet for Vandmøllestræde. Indtil 1858 benævntes Frederiksholms Kanal-strækningen mellem Magstræde og Nybrogade ved dette navn. Tradition kan være sejglivet. Samme navn har desuden en tid lang været knyttet til *Gåsegade*, hvis endelige navn hidrører fra, at der på Christian III's tid lå et bryggeri her, hvor der fremstilledes en slags øl, kaldet „gås“, oprindelig en tysk ølsort, der bryggedes af vandet i den lille flod Gose, som byen Goslar ligger ved.⁴⁹ Denne by er stadig kendt for sit ølbryggeri.

Navnet *Gåsegade* har flere gange været i farezonen. Første gang var i 1878, da grundejerne søgte om at få det forandret til Hestemøllestræde for derved at råde bod på den ulempe, som bordellerne i gaden forårsagede. Når kommunalbestyrelsen ikke gik ind på spøgen, var det ikke af rørelse over navnets rod i historien. Herom mæledes der ikke et ord. Nej, det skyldtes, at man nærede tvivl om, at ulempen ville blive hævet ved navne-

forandringen, og desuden befrygtede, at det eksisterende Hestemøllestræde ville komme til at lide under navnefællesskabet. Sådant set var det jo også tilstrækkeligt grundlag for en afvisning. I 1908 kom grundejerne igen med et ønske om at få navnet ændret. Det var stadig prostitutionen, som kastede sin slagskygge over gaden. Og denne gang var de lige ved at få held med sig. Gadenavneudvalget mente under hensyn til de da stedfundne ombygninger ved gaden at kunne anbefale, at der blev givet den navn fælles med Vandkunsten. Det historiske sprang man let henover. Men kommunalbestyrelsen var nu på vagt overfor den side af sagen, og gaden fik lov til at beholde sit gamle navn.

Vi vender tilbage til Vandkunsten. I 1547 fik borgmester Peder Jørgensen brev på et stykke jord beliggende „ved Waterkonstenn“.⁵⁰ Den vandkunst, som pladsen har taget navn efter, må *da* være bygget, sandsynligvis af Christian III. Ved en vandkunst forstår man som regel et springvand, men i dette tilfælde drejer talen sig om et pumpeværk, hvorved vandet fra mølledammen blev løftet op i nogle trærender, som førtes over kanalen til slottet. Christian IV's og Frederik III's fæstningsanlæg førte med sig, at pumpeværket efterhånden blev ubrugeligt. Det blev så fjernet, og mølledammen fyldt op. På dette sted afværgedes i natten mellem 10. og 11. februar 1659 et af svenskernes heftigste stormløb, en begivenhed, der er mindet i gadenavnet *Stormgade*.⁵¹

Selve pladsen opstod i forbindelse med anlægget af Frederiksholm-kvarteret omkring 1667, til hvilket kvarter den grænsede op. Forskellige af de tilstødende lods ejere havde i årenes løb udført temmelig omfattende opfyldningsarbejder. En kommission blev nedsat for at afgøre, hvem det opfyldte areal egentlig tilhørte. Den private lodsejer, som fik tilkendt den største andel, overdrog sine rettigheder til kronen, dog under den forud-

sætning, at pladsen skulle forblive ubebygget til kongens og stadens tjeneste, hvilket blev udtrykkelig fastslået ved kongelig forordning af 1673, der samtidig erklærede de til andre udstedte skøder på arealet for kasserede.⁵²

Pladsen synes dog i begyndelsen fortrinsvis at være benyttet som losseplads. Således blev der i 1678 kørt over 200 læs bort fra en mødding, som var blevet samlet på hjørnet af Magstræde. Ikke nok med det. I 1683 beordredes yderligere bortkørsel af „den store parti jord, som ligger på Vandkunsten“, ellers kunne man ikke få gaden ned til kanalen ført igennem.⁵³ Ifølge en året efter af Christian V udfærdiget torveforordning skulle „torvet ved forrige Vandkunst“ benyttes til fisketorv. Senere blev stedet indtil 1887 sæde for det såkaldte loppetorv, hvor handel med alskens brugt skrammel fandt sted.⁵⁴

Allerede i grundtaksten for 1689 betegnes denne plads som Torvet ved Vandkunsten eller slet og ret Vandkunsten. Og den sidste betegnelse blev altså den gængse. Midt på pladsen opstilledes i 1910 en springvandsbrønd efter tegning af Magdahl-Nielsen. På brøndens ydersider er med få ord indhugget det vigtigste af stedets historie.⁵⁵

Så gør vi et spring til *Rosengården*. Oprindeligt var det betegnelsen for et stort ubebygget areal i den nordøstlige del af byen inden for voldene. Dette område var for største delens vedkommende i stadens eje. Først ind i 1400-tallet begyndte man at udstykke arealet og bortsælge de forskellige grunde. Navnets poetiske klang står i grel modsætning til det liv, der udfoldede sig på disse kanter, hvor rakkeren havde sin bolig, og hvor tvivlsomme eksistenser holdt til. Prostitutionen florerede her, og vold og drab hørte til dagens orden.⁵⁶ „Ja, hvor mange mistede deres liv i København, for den Rosengård var ved magt“, sukker Sjællands første lutheranske biskop, Peder Palladius. Efter reformationen og byens trængsels-

perioder under belejringerne 1523 og 1535—36 bedredes forholdene dog, thi den Herrens mand tilføjer: „Ikke visker bøddelen sit sværd så tit i denne tid, som han gjorde i den tid“.⁵⁷ Og siden hen blev kvarteret i enhver henseende respektabelt.

Gaden Rosengården, der har overtaget bydelens navn, støder man på i jordebogen over stadens ejendomme 1496, hvor den kaldes „inden for Nørreport, som man går til Rosengården“ eller „det stræde, som løber ind til Sankt Gertrud“ eller „det stræde, som løber fra Nørregade ind til Sankt Gertruds Kirke“. Dengang var gaden følgelig af større udstrækning end nu. Ikke alene tog den sit udgangspunkt i Nørregade ud for Nørreport, som på det tidspunkt dannede Nørregades afslutning, men den fortsatte langs Kultorvets sydside helt over til Købmagergade. I 1526 betegnes gaden som „på Rosengården i strædet“.⁵⁸ Efterhånden som kvarteret blev udbygget, gik den gamle benævnelse for dette så over til at dække gaden alene.

Middelalderen toner frem gennem navnet *Sankt Gertruds Stræde*, hvorved er mindet Sankt Gertruds Kapel, der opførtes her i slutningen af 1300-tallet eller i den første halvdel af 1400-tallet. Til dette kapel hørte en kirkegård langs nordsiden af Pustervig. Her blev slotsherren Torben Oxe halshugget en novemberdag 1517.⁵⁹ Kapellet, der var viet til Sankt Gertrud, de udenlandske vejfarende købmænds skytshelgen, blev nedlagt 1524 og omdannet til et Sankt Annæ Hospital, afløseren af et i 1523 ødelagt hospital af samme navn nord for byen, mindet i gadenavnet *Sankt Annæ Plads*.

Det varede ikke længe, før det kom til at knibe for det nye hospital med at skaffe midler til driften. Økonomisk skulle det klare sig ved gode menneskers almisser og ved afladsgaver. Men tiderne var urolige, og reformationen nærmede sig. Lidt efter lidt rejste der sig en misstem-

ning over for alt, hvad der mindede om katolicismen. De milde stiftelser kom til at lide herunder. Allerede 1529 var Sankt Annæ Hospital så forarmet, at dets forstander, Claus Denne, måtte give op og forlade virksomheden. I 1530 blev Københavns hospitaler sammenlagt i Helligånds Hospital. Ved den lejlighed omtales Sankt Annæ Hospital ikke, derimod Sankt Gertruds. Men forgyldningen var unægtelig da gået af Sankt Gertrud. Ved hospitalets nedlæggelse tilfaldt godset Vor Frue Kirke, og snart efter kom det i privat eje.⁶⁰

Pustervig var i middelalderen en ganske ubetydelig smøge, der trods sin ringe udstrækning for så vidt var endeløs, som den førte ud i åbent land. 1453 og 1483 betegnes gaden som „hos Sankt Gertruds Kirke“, i 1502 bruges betegnelsen „sønden næst ved Sankt Gertruds Kirkegård“, medens der 1547 benyttes fællesnavnet „på Rosengården“. Sankt Gertruds Kapel og dets afløser, Sankt Annæ Hospital, var jo da en „saga blott“. På kirkegårdsarealet nord for gaden opførtes der en gård, Sankt Gertruds Gård, og gadens hovedfunktion blev vel så at danne indkørsel til gårdens baggård.⁶¹

Det for gaden til vore dage bevarede navn *Pustervig* kendes først fra tiden omkring 1552. Intet københavnsk gadenavn har pirret forskernes nysgerrighed som dette. I 1573 solgte magistraten til rådmand Peder Syvinsen et stykke af stadens jord, kaldet Dybet, der stødte ud til gaden her, et jordstykke, som Peder Syvinsen for øvrigt straks afstod til ejeren af Sankt Gertruds Gård.⁶² *Ter-rænet* var, som betegnelsen for det omtalte jordstykke antyder, lavt beliggende. Og da det efter alt at dømme også var moradsigt, har man givet den forklaring på *Pustervig*-navnets forled, at det skulle hidrøre fra ordet *pus*, der betyder morads og i 1500-tallet blev skrevet *putz*.⁶³ Ordets omdannelse først til *pust* og derefter til *puster* har dog ikke stor sandsynlighed for sig.

Sankt Gertruds Stræde set fra Kulturvet mod Rosenborggade.
Fotografi 1951. Stadsarkivet.

Fra anden side er det derfor hævdet, at gaden har fået navn efter Poesterwijck-bugten ved byen Poest i Pomernens østlige del, omtalt i Wagenaers søkort 1582.⁶⁴ Det er den samme bugt, som på nutidskort kaldes Putziger Wiek, og som nævnes i en kancelliskrivelse af 17. april 1572 til rigshovmesteren Peder Oxe. Heri berettes om en pinke (et handelsskib), som på vejen til Narva skulle være opbragt af danzigske fribyttere og siden erobret af kongens skibe i „Putzerwiig“.⁶⁵ Navneligheden med Pustervig er umiskendelig. Ejeren af en af kvarterets grunde har måske opkaldt sin gård efter denne udenlandske lokalitet, hvis navn derpå er blevet overført til gaden. Eller også kan gadens beskaffenhed have fremkaldt en sammenligning hermed svarende til for eksempel den, der i sin tid fik folk til at kalde det nuværende Kongens Nytorv for Hallandsås, fordi terrænet her lå hen i vildt uføre.

Efter en tredje forklaring — og det er trods alt den, der synes at lyde mest troværdig — er puster simpelthen = smed. Blæsebælgen var jo smedens værktøj, som i gamle dage skaffede ham øgenavnet kulpuster. Pustervig i Horsens må oprindeligt have været en smedegade. Og det tidligere Pustervig i Århus, som er identisk med den søndre strækning af gaden ved navn Volden, husede i 1500-tallet på Rosengades hjørne Smedelavets Gård. I Randers nævnes 1552 Puestegård. Malmö havde i fordums tid en gade, der hed Pustervigstræde, og navnet er muligvis transplanteret herfra til København. Den københavnske gade lå i udkanten af den bebyggede del af byen. Stedet var velegnet for smede, af hvilke nogle har boet i gadens umiddelbare nærhed.⁶⁶ Slutleddet -vig stammer vel så fra et vandløb eller en dam herved. De ældste kort over København viser en sø i enen fra Åbenrå og op mod Nørrevold, og ved udgravninger i nyere tid har man fået bekræftelse på, at søen har eksisteret.⁶⁷ Over-

svømmelser og frie vanddannelser har utvivlsomt i hine dage været hyppigt forekommende i dette kvarter.

Også i Göteborg har man navnet Pustervig, oprindeligt som betegnelse for en lille vig, senere overført til den her beliggende bydel, hvis hovedgade hedder „Pusterviksgatan“. Det göteborgske stednavn er imidlertid af langt yngre dato. Det benyttedes først i 1700-tallet. En svensk fortolkning af dette navn er: „en vig, hvor man puster (gør ophold, forfrisker sig)“. Muligheden for en direkte brug af det andetsteds forekommende ældre navn udelukkes dog ikke.⁶⁸

Hvad angår Pustervig-navnet i København, har det desuden været sat i forbindelse med det gådefulde Kindhestestræde, som under formen Kindhestegade endnu findes i Næstved og Assens og forhen også kendtes i Maribo, Malmö og Stockholm. Ordet puster er flertydigt. Det dækker således ikke alene en blæsebælg og en person, der puster (blæser), men også en lussing, kindhest. Gildeskraerne nævner det i sidste betydning i samme åndedræt som kindhest, idet det forbydes gildebrødrene at give hinanden „puster eller kindhest“.⁶⁹ Navnet Pustervig skulle da blot være en efterligning, forplantet fra by til by, en ikke ukendt foreteelse i gadenavnenes verden.

Endelig er det et spørgsmål, om der ikke i Alfred Kjerulfs revyviser fra 1924 med det „lille pust fra Pustervig“ — om end uforvarende — skulle skjule sig et fingerpeg om navnets oprindelse. I en tysk matrikul fra 1870'erne støder vi nemlig på den gamle benævnelse Puster for en lokalitet i Højer Flække i Sønderjylland. Måske denne benævnelse er afledet af Pusteager, idet -ager ofte bliver til -er i sammensætning. Pusteager er da enten ageren, hvor man, ligesom ved hin vig i Göteborg, puster, hviler sig under arbejdet, eller vel snarere et sted, hvor vinden har magt. En bakke i Bjerger Herred

på Fyn hedder Pusteren og har fået sit navn, fordi den særlig farlig nordenvind kastedes ud over denne bakke.⁷⁰ Medens gaden Pustervig og dens omgivelser næppe på noget tidspunkt har egnet sig specielt til „pustorum“, skulle der, vindomsust som stedet sikkert har været, i og for sig ikke være noget i vejen for at sætte den anden forklaring på det sønderjyske stednavn i forbindelse med det københavnske gadenavn.

Absolut sikkerhed for, hvilken af de omtalte tydingener der er den rigtige, kan næppe fremskaffes. Det må derfor siges at være i sin orden, når Kraks Vejviser i husregistret giver denne oplysning om Pustervig: „Navnets oprindelse er ubekendt“.

Peder Hvitfeldts Stræde nævnes allerede i jordebogen fra 1496, dog ikke ved navn. Den blev på datidens malende måde beskrevet som „det stræde, som løber nedentil Rosengården“. Og med betegnelser af den art måtte gaden klare sig til 1581. Først da fik den det navn, som den bærer den dag i dag.⁷¹ Mange variationer er dog forekommet gennem årene. Mindst tyve forskellige faconer lader sig påvise.⁷² Nemt at bogstavere er dette gadenavn nu heller ikke. Så kommer hertil endda spørgsmålet, om det skal skrives i to eller tre ord. Og i sidste fald, om slutningsordet skal have stort eller lille begyndelsesbogstav. Tidligere blev navnet hyppigt skrevet ud i eet. Men det finder vist ingen på at gøre i vore dage. Skrivemåden med tre adskilte ord og stort S i Stræde er den korrekte. Om Huitfeldt bør foretrækkes fremfor Hvitfeldt, kan måske omtvistes, men de kommunale myndigheder går ind for v'et.

Det er adelsmanden Peder Hvitfeldt, der her har fået sat sig et minde — ikke på grund af hans fortjenester, som sådan set var respektindgydende nok, men fordi han i en årrække i sidste halvdel af 1500-tallet ejede en gård og nogle boder ved gaden her.⁷³ Peder Hvitfeldt blev 1547

norsk kansler, d. v. s. øverste leder af Norges retsvæsen. 1556 forlenedes han med en række len langs Norges sydkyst. Ved de vigtige forhandlinger med Hansestæderne i Odense 1560 var han en af Norges repræsentanter. 1564 blev han admiral og deltog med skiftende held i krigen med Sverige 1563—70. Foruden ejendomme i København havde han herregårdene Engestofte, Skibelundgård og Holmegård i besiddelse. Han døde 1584.⁷⁴

Nørreport, der jo oprindeligt lå for enden af Nørregade, blev i 1656 flyttet længere mod nordøst, sådan at forstå, at den gamle port dækkedes helt til med jord, medens en anden opførtes på det nye sted, hvor porten 1671 fik sin endelige skikkelse efter tegning af Lambert von Haven.⁷⁵ Flytningen af Nørreport gav anledning til, at *Frederiksborggade* blev anlagt fra Købmagergade skråt ud til Nørre Voldgade med tilslutning til den nye port. Gadestrækningen nærmest Købmagergade, dér hvor nu Kultorvet er, kom dog først til udførelse i 1680'erne. Sit navn fik denne skrågade, fordi vejen fra Københavns Slot til Frederiksborg Slot førte herover.⁷⁶

Den nye Nørreport blev — som den første af byens fæstningsporte — nedrevet i 1856. Volden blev gennemskåret i samme bredde som Frederiksborggade. Af hensyn til Frederik VII's rideture blev der bygget en jernbro over „Gabet“. En levendegørelse af kongens valgsprog: „Folkets kærlighed min styrke“! Broen ligger nu over graven i Ørstedsparken. Først senere gik man i gang med sløjfningen af Nørrevold. I 1873 faldt voldstykket mellem Frederiksborggade og Teglgårdstræde. Ved den lejlighed kom den gamle Nørreport, den, der blev sat ud af spillet i 1600-tallet, atter frem for lyset med dens murede tårne og broer. Den blev undersøgt, tegnet og opmålt, men ligesom den anden Nørreport forsvandt den så for stedse. Uden større skruper lod man, som en af borgmestrene udtrykte sig, „det gamle skidt fjerne“.⁷⁷

Bystyret nærrede ikke ømme følelser over for voldene og hvad dertil hørte. Alt for længe havde fæstningsringen været følt som en ulidelig spændetrøje. Det ville nu ellers have været morsomt, om blot een af byportene var blevet bevaret for eftertiden.

Efter voldens sløjfning blev de nye gader i terrænet mellem volden og søerne udstukket og anlagt i overensstemmelse med en i 1872 approberet plan, og husene begyndte at rejse sig langs disse gader. Frederiksborggades forlængelse over voldpartiet og videre vestpå til Søtorvet blev i 1875 ligeledes benævnt Frederiksborggade.⁷⁸

Købmagergade er en af byens allerældste gader. Den kan føres helt tilbage til Absalons dage. Ad denne gade søgte færdselen fra nord mod det senere Amagertorv, færgepladsen og borgen på Slotsholmen.⁷⁹ I 1300-tallet kaldes gaden for Bjørnebrogade eller Bjørnegade. Her ved hentydes ikke til, at hovedstaden har været hjem-søgt af bjørne. Nej, ordet bjørn var i tidligere sprogbrug betegnelse for en dæmning tværs over en fæstningsgrav. Om beliggenheden af den her på tale værende dæmning har man ingen sikker viden. Måske den lå ud for gadens oprindelige afslutning mod nord, dér hvor nu Sankt Gertruds Stræde ligger.⁸⁰ Navnet Bjørnebrogade benyttedes endnu 1463.

Allerede 1432 forekommer imidlertid benævnelsen Kødmangerboder. Slagterne eller, som de dengang kaldtes, kødmangerne havde ikke, således som i senere tid, boder på byens torve, men var henvist til særlige kødmangergårde, hvor de ikke alene havde deres udsalg, men også slagtepladser. Kun i dem måtte der slagtes og forhandles kød. Oprindeligt lå kødmangernes boder på Tyskmandegade (nu Vimmelskaftet). I begyndelsen af 1400-tallet flyttede kødmangerboderne og de dertil knyttede virksomheder hen til Bjørnebrogade, som da dan-

nede grænsen for byens mere intensive bebyggelse, og hvor der var gode muligheder for at slippe af med slagteriaffaldet. Og gaden tog så navn efter disse boder, som strakte sig fra et sted i nærheden af, hvor Rundetårn nu står, og ned mod Klareboderne.⁵¹

Omkring midten af 1500-tallet holdt selve kødmangerboderne flyttedag igen. De overførtes til en grund ud til den nuværende Skindergade. Samtidig skiftede de navn til Slagterboderne. Ordet kødmanger var da udtjent.

Gadenavnet Kødmangerboder vekslede med betegnelser som Kødmangerstræde og Kødmangergade. Den nu gængse form Købmagergade blev taget i brug omkring 1660.⁵² Som brugsgenstand gennem næsten 300 år har navnet i denne skikkelse et naturligt krav på stadig at blive holdt i hævd, uanset den stedfundne tilsløring af oprindelsen. At nogen for alvor kan tænke sig det for enhver københavnner så mundrette „Kømagade“ erstattet af det langt stivere, historisk korrekte Kødmangergade, synes ufatteligt. Men forslag herom dukker virkelig ikke så sjældent op.⁵³

I modsætning til Købmagergade, hvis navnehistorie er ret broget, har *Klosterstræde* aldrig heddet andet. Sit navn har den fået efter det i 1238 oprettede Gråbrødre Kloster, som havde et firlænget kompleks ved det østlige hjørne af denne gade og Skindergade, tidligere benævnt Gråbrødrestræde. I 1530 bestemte Frederik I, at klosterets kirke og kirkegård samt tre huse, der lå op til kirken, skulle være studiegård for Universitetet. Kirken blev nedrevet kort efter. Den har sikkert beslaglagt kompleksets nordlige fløj, thi kirkegården strakte sig langs med den nuværende Skindergade. Syd- og østfløjen blev senere til en adelsgård. Af de fire længer bevarede kun een nogenlunde uforandret gennem tiderne, nemlig den vestlige, den, der vendte ud mod Klosterstræde. Allerede før 1547 var den overgået til at blive lavshus for bryg-

gerne. Men ved englændernes bombardement 1807 forsvandt også denne fløj. Tillige med Slagterboderne ved Skindergade blev den luernes bytte.⁸⁴

Første gang, Klosterstræde-navnet omtales, er i et dokument fra 1417. Snæver var gaden. Og færdselen i den vanskeliggjordes yderligere ved mange udbygninger.⁸⁵ Christian V forordnede derfor i 1681, at „boder, skure, bislage, trapper, kælderhalse“ og andre bygningsdele, som ragede ud på gaden, skulle nedbrydes. Særlig effektivt har dette påbud ikke været, for året efter gives der magistraten ordre til „uden ophold med flid“ at sørge for, at oprydningen betimelig bringes „til en virkelig og fuldkommen ende“.⁸⁶ Under ildebranden 1728 raseredes største delen af husene i denne gade, og det vedtoges derefter, at gaden skulle rettes ud og gøres bredere.⁸⁷ Men endnu i 1730 er den tilsyneladende lige snæver. Barokdigteren C. F. Wadskiær lader da i et bryllupsvers til Ove Elling og Birgitta Larsdatter en pige klage over, at hun ikke bliver gift, til trods for at hun klæder sig efter moden. Blandt andet kan hun med sit „skørt bespænde Klosterstræde / ret som der var en mand i vejen med en slæde“.⁸⁸ Gadens bredde varierer nu fra 7 til 9 m, altså stadig ikke noget at råbe hurra for.

Et navn som *Silkegade* er intimt knyttet til gadens tilblivelseshistorie. 1620 sluttede Christian IV kontrakt med en murermester, at „han skal af grund opmure og forfærdige den vor plads, som vi fra Købmagergaden og ud til Pilestræde haver ladet igennem bryde, og skal foreskrevne plads opbygges med 28 våninger, 14 på hver side af gaden — — —“. Disse i kontrakten nærmere beskrevne bygninger langs den 12 alen brede gade skulle huse tyske silkevævere, som på grund af religionskrigene havde måttet forlade deres hjemstavn, og som kongen havde indkaldt. Husene skulle være forbundne med døre, så man kunne gå hele rækken igennem. Dog skulle ingen

have hovednøglen uden kongen selv. Det var kongens hensigt at oprette en hjemlig silkeindustri, som det dog ikke lykkedes at holde gående i ret mange år, hverken med statsdrift eller som privat foretagende, og i årene

Klosterstræde mellem Gråbrødrestrede og Amagerstorv.
Fotografi 1951. Stadsarkivet.

efter 1627 afhændedes husene i Silkegade til fri udnyttelse.⁸⁹ Den dag i dag bærer grundenes form endnu bud om de oprindelige dispositioner på dette sted, om end de fleste af de mange små grunde er blevet sammenlagt til større.⁹⁰

Kronprinsensgade, der løber parallelt med Silkegade, er endnu et af de få gadegennembrud i ældre tid, som ikke har en ildebrand som forløber. Anlægget af denne gade skyldes privat foretagsomhed. Mellem Købmagergade og Pilestræde lå i begyndelsen af 1780'erne det såkaldte Reventlowske Hotel, en meget betydelig ejendom, sammenlagt af fire gamle gårde, med anselige bygninger og en stor havegrund. Det havde i en årrække været i den vestindiske købmand Christopher Mac Evoys besiddelse, men havde, som det siges, „kun været staden til skade, vanskik og tab, til skade, fordi få eller ingen beboere og intet næringsbrug fandtes på så stor en plads, til vanskik, fordi bygningerne vare indhegnede med mure til Købmagergade og Pilestræde og det så langt frem i den sidstnævnte gade, at ingen fodgænger her kunne passere forbi en vogn, og endelig til tab, fordi ejerne af hotellet havde indkvarteringsfrihed“. 1783 købte brandkaptajn, tømmermester Boye Junge hele dette kompleks for 24.000 rdlr. og anlagde over arealet Kronprinsensgade, som dog først var færdig 1785.⁹¹ Kronprinsen, som gaden fik navn efter, var den senere Frederik VI.

Denne gade fortsættes mod øst af *Sværtegade*. I middelalderen lå her en „byens rende“. 1577 betegnes gaden som „det lidet stræde, som løber ud med Clare møntermur“. Sankt Clare Kloster, hvis grund stødte ud til gaden her, tilfaldt kronen ved reformationen og gik senere over til at blive møntergård. I 1630'erne indrettedes gården til kanon- og klokkestøberi under navn af Giethuset, og gaden hed da frem til 1661 Giethusstræde.⁹² Derefter benævntes den dels Lille Regnegade, dels Store Regnegade eller Regnegade alene i fællig med den nuværende Store Regnegade. Sværtegade, det navn, hvorunder vi nu kender gaden, dukkede op omkring 1773 og blev så efterhånden eneherkende.⁹³

Om oprindelsen til dette navn er man, så vidt det kan

ses, henvist til gisninger. Måske der i navnet skjuler sig en hentydning til gadens tilstand, som langt op i tiden var alt andet end god. Måske stammer det fra, at de forskellige håndværk, der blev drevet i gaden, gjorde udøverne sværtede at se til. Måske forklaringen er en helt tredje. Det ville være morsomt, om en virkelig løsning af problemet kunne opspores.

Gaden løber, som nævnt, i forlængelse af Kronprinsensgade. Ud herfra ansøgte en del af husejerne i 1877 om at få navnet Sværtegade ændret til Ny Kronprinsensgade. De hævdede, at Sværtegade fra gammel tid havde en ilde klang, og at lejesøgende derfor ikke gerne ville bo i denne gade. Bystyret fandt dog ikke, at der var tilstrækkelig anledning til at døbe gaden om, så den beholdt sit navn.⁹⁴ Heldigvis da. Et gammelt, særpræget navn som det, gaden her smykker sig med, bør ikke kastes bort uden absolut tvingende grund. I øvrigt ville det have været i høj grad misvisende, om benævnelsen Ny Kronprinsensgade var blevet sanktioneret, thi Sværtegade er jo som gade betragtet af langt ældre dato end Kronprinsensgade, der først blev til i 1780'erne.

Også *Pistolstræde* er et kuriøst navn, om end dets tydning volder mindre besvær. Den således benævnte lille sidegade til Ny Østergade er byens mindste gade, kun 3 m bred og 21 m lang, den sidste af de smalle smøger, som fortidens København var så rig på. Ligesom Vimmelskaffet har fået sit navn, fordi gadens oprindelige udformning ledte tanken hen på skaffet i snedkernes vimmelbor, har strædet her taget navn efter løbet på en pistol, hvorom det minder. Det diminutive torv bagved, forhen kaldet Pistoltorvet, der nu tjener som gårdsplads, er opfattet som kolben. Såvel stræde som torv betragtes som gammel gadejord, der tilhører det offentlige. I strædet figurerer der kun eet husnummer.

Det er nr. 28! Og så står der oven i købet „Adgang forbudt“ på døren. Oprindeligt var dette stræde en udløber af den skumle Peder Madsens Gang. Husnummeret 28 har vel haft relation til Peder Madsens Gang, der saneredes i 1870'erne og gav plads for Ny Østergade. Når Pistolstræde blev bevaret ved saneringen, skyldes det sikkert, at ejerne af de to huse ved Grønnegade holdt disse i en urimelig høj pris, så selskabet, der stod for byggeriet ved Ny Østergade, måtte opgive at købe dem.⁹⁵

Peder Madsens Gang opstod i begyndelsen af 1600-tallet og fik navn efter en velmeriteret borger, der opførte en række småhuse på strækningen nærmest Grønnegade. Disse huse benævnes i et dokument fra 1634 Peder Madsens Boder. Peder Madsen var kæmner 1615—16, oldermand for rodemestrene 1610. Han var ellers kræmmer og havde en bryggergård i Snaregade.⁹⁶ Kan der ikke siges denne mand noget ondt på, gælder det samme ikke for den efter ham opkaldte smøge. Den strakte sig som en sort, lyssky stribe i bunden af den gamle by. Smal og sølet var den, stinkende og i enhver henseende uappetitlig. Et indtryk heraf får man ved at læse Jacob Behrends tidligere omtalte skælmske vejviser fra 1839, hvori det i forbindelse med en bemærkning om Skidentorvet i nærheden af Nørreport (nu en del af Nørre Voldgade) anføres: „Vore forfædre gav tingene deres rette navn; dette strider mod nutidens oplysning. Peder Madsens Gang, som fortjener navn af Urinstræde, ville vel før blive omdøbt til Champagnegade“.⁹⁷

Allerede i 1675 blev der gjort et forsøg på at afskaffe denne smøge. Fru Else Parsberg, som havde erhvervet en grund herved, anmodede da Peder Griffenfeld om at måtte „lukke Peder Madsens Gang, eftersom der kun bor skarns folk“.⁹⁸ Men dengang blev det ikke til noget. Heller ikke en plan, som xylograf A. C. Flinch i 1846 stod fadder til, førte til en ændring af forholdene. Planen gik

Pistolstræde med Pistoltorvet bagved.
Fotografi 1951. Stadsarkivet.

ud på at sløjfe smøgen og omdanne den til en forretningspassage med butikker både i stuen og i etagerne ovenover. Den strandede på, at man ikke ville give Flinch eneret på passagen. Han døde den 16. august 1872 og opnåede således ikke at se sløjfningen af Peder Madsens Gang.⁹⁹

Det blev et konsortium, Det københavnske Byggeselskab, stiftet af Privatbankens direktør C. F. Tietgen den 2. november 1872, som gennemførte dette foretagende. Til den nye gade, der afløste smøgen her, knyttedes der i 1874 — efter forslag fra byggeselskabet — det parvenuagtige og ret meningsløse navn *Ny Østergade*.¹⁰⁰ At Peder Madsens Gang blev ofret på udviklingens alter, var kun et gode. Derimod synes det sært, at man ganske lod hånt om den mulighed, der var, for at bevare den gamle lokalitetsbetegnelse i en efter de ændrede forhold tillempet form. Tilskyndelse hertil manglede ikke. Stadskonduktør Krack gik med stor styrke ind for, at gaden skulle hedde Peder Madsens Gade.¹⁰¹ Men tiden tyngedes ikke af respekt for værdien af det overleverede navnestof. Og bystyret vedtog altså betegnelsen *Ny Østergade*.

Denne beslutning havde en omdøbning et helt andet sted i byen til følge. Forhen var nemlig det samme navn — om end uofficielt — tillagt den yderste ende af *Store Kongensgade*, hvorfor det besluttedes at give vedkommende strækning navn fælles med *Store Kongensgade*.

I første omgang var det kun stykket fra *Østergade* til *Grønnegade*, der benævntes *Ny Østergade*. Gadegennembruddet videre nordpå til *Christian IX's Gade* kom til i 1909 og blev så ligeledes kaldt for *Ny Østergade*.¹⁰² En del af dette gennembrud førtes hen over endnu en af kvarterets smøger, den fra *Store Regnegade* udgående blindgyde *Lille Regnegade*, hvis navn herefter faldt bort. Navnet *Store Regnegade* må derfor nu klare sig uden at have nogen lillebror.

Samtidig med, at benævnelsen Ny Østergade toges i brug 1874, fik *Hovedvagtsgade* sit navn slået fast. Gadens anlæg blev vedtaget i 1873 og var fuldført 3 år senere.¹⁰³ Det vil sikkert overraske mange, at gaden ikke er ældre. Hovedvagten, som mindes i gadens navn, lå ud imod Kongens Nytorv mellem Ny Adelgade og Hovedvagtsgade. Den ældste vagtbygning på dette sted blev opført 1680. I 1723 afløstes den imidlertid af en ny Hovedvagt, som atter ombyggedes i 1830 efter klassicismens smag. Samtidig blev Hovedvagtens ur, der var sat op 1805, gjort transparent, så man også efter mørkets frembrud kunne se, hvad klokken var. Dette ur spillede i sin tid en sådan rolle, at man fandt det nødvendigt at udstyre den bygning, der rejste sig på tomten af den i 1874 nedrevne Hovedvagt, med en tilsvarende tidsvejleder.¹⁰⁴

Bag ved Hovedvagten lå en lille, usselig smøge, der bar det praktiske navn Bag Hovedvagten. Også denne smøge gled ud af bybilledet i 1874. Ved samme lejlighed forsvandt tre på Kongens Nytorv foran Hovedvagten opstillede malmkanoner med kælenavnene Abraham, Isak og Jakob. De blev overført til Tøjhuset, Og militæret måtte nu forlade det sted, hvor det havde haft vagtbygning i 194 år. Vagten blev derefter installeret i den i Kastellet da nyopførte hovedvagtbygning.¹⁰⁵ Men Kongens Nytorv var blevet et malerisk billede fattigere.

Som en af de første gader i det såkaldte Ny København blev *Gothersgade* anlagt i Frederik III's tid og var dengang byens længste gade. Den første plan til bebyggelsen af det store terræn uden for den gamle Østerport, som lå for enden af Østergade, skyldes den skånske adelsmand og militæringenieur Axel Urup. Planen approberedes af kongen 1649. Allerede i foråret 1650 fik Axel Urup ordre til „gaderne at udstikke og så vidt ske kan at fremføre“. På grund af de uheldige politiske forhold og pengemangelen gik det imidlertid kun langsomt med

arbejderne, og den Urup'ske plan blev kun delvis realiseret. Vel udstedtes der i 1650 og de nærmest påfølgende år et stort antal skøder på grunde i Ny København, men huse blev der kun opført få af. Efter belejringen udarbejdedes der en ny byplan for kvarteret af den hollandske ingeniør og fæstningsekspert Henrik Ruse, senere Baron af Rysensteen. Det blev hans plan, som i det store og hele fulgtes.

Til det, der kom til udførelse efter Axel Urups projekt, hører anlægget af Gothersgade. I modsætning til det gamle Københavns krumme gader blev linierne for denne gade trukket som efter en snor. Gaden er tildels anlagt over den gamle Østervold og graven udenfor, og i starten benævntes den Ny Kongensgade. Den henlå i lange tider uordentligt, idet nedbrydningen af den gamle vold og tilkastningen af stadsgraven påhvilede de private, som byggede her. Og jorden fra den nedbrudte vold forslog langt fra til at fylde graven op. Efter gadens anlæg blev de tidligere til volden stødende gader i den indre by forlænget ud til gaden.¹⁰⁶

Navnet Gothersgade for den nu således benævnte gade anvendes allerede i forskellige i året 1664 udstedte skøder, og samme navn er benyttet i grundtakstmatrikullen af 1668.¹⁰⁷ I 1875 kom også gadens fortsættelse over voldpartiet til Øster Søgade til at hedde Gothersgade. Udvidelsen langs Kongens Have fandt sted i 1929—30. Liden-skaberne kom i kog, da gadenavneudvalget i 1938 efter tilskyndelse fra statens stednavneudvalg bl. a. søgte at få slettet h'et i Gothersgade for derved at bringe navnet i overensstemmelse med den autoriserede skrivemåde. Det ville kommunalbestyrelsen ikke gå med til. Og alt blev så ved det gamle.¹⁰⁸

Trods klang af gamle dage er betegnelserne Lønporten og Sjøleboerne for de to små gader, der fra Gothers-

gade fører forbi belyningsvæsenets bygning til Vognmagergade, af ret ny dato. I kvarteret her lå forhen Store og Lille Brøndstræde, som var opkaldt efter en offentlig brønd af hugne sten, opstillet af Christoffer Valkendorf i 1584 „mangen mand og fattig til stort gavn og bedste“. Brønden blev ødelagt, da den gamle vold nord herfor blev nedrevet i midten af 1600-tallet.¹⁰⁹ De usunde og ilde anskrevne karréer i dette kvarter blev eksproprieret af kommunen 1909—10, og nedbrydning af hele kvarteret var tilendebragt allerede i løbet af sommeren 1910. Spørgsmålet om saneringen havde været fremme så tidligt som efter koleraepidemien i 1853, og i 1886 havde Folketingets første socialdemokratiske medlemmer fremsat forslag i samme retning uden resultat.¹¹⁰

Navnene for de efter oprydningen anlagte nye tværgader blev vedtaget 1911.¹¹¹ Og det med særdeles gode motiveringer, selv om en og anden måske vil mene, at det ikke ville have været upassende, om en af gaderne med de stedlige traditioner in mente var blevet kaldt for Brøndgade.

Hvad angår det først nævnte navn *Lønporten* kan oplyses, at man ved udgravningen til belyningsvæsenets bygning fandt murede rester af en kam (dæmning) i fæstningsgraven og af en bro, der i forbindelse med en lille port ved navn Lønporten førte over denne. De fundne murrester er opført af Christian IV ved befæstningens modernisering ca. 1611—17. Lønporten, der sikkert fra Christian III's dage kun tjente som en bekvem adgang til borgernes haver uden for volden på dette sted og eventuelt som en udfaldsport i påkommende tilfælde, blev af Christian IV da sammen med broen over voldgraven ombygget for at anvendes som adgangsvej til kongens nyopførte „lysthus“ Rosenborg. Det er ved den omtalte udgravning konstateret, at denne port, der ligesom Val-

kendorfs brønd forsvandt ved voldens sløjfning senere i 1600-tallet, var beliggende nogle få meter øst for gaden her.¹¹²

På belysningsvæsenets bygning er der ved hjørnet af Vognmagergade indmuret forskellige kanonkugler. Disse stammer ikke, som så mange andre rundt omkring i byen forefundne, fra englændernes bombardement i 1807, men fra en langt tidligere belejring, formodentlig Christian III's i 1536 kort før reformationens indførelse.¹¹³

Ved navnet *Sjæleboderne* er bevaret mindet om de gamle Sjæleboder, 14 i tallet, en slags rækkehusbebyggelse, som borgmester Albrecht van Gochs enke Johanne i 1550 skænkede til byens fattige, så vidt vides den største af den art gaver i København. Boderne her vedblev at være i brug efter deres oprindelige bestemmelse i over 200 år. De gik ganske vist til grunde under branden 1728, men genopførtes på ny 1734. Som fattigstiftelse afløstes de i 1769 sammen med andre lignende stiftelser af Almindelig Hospital i Amaliegade. Udtrykket „sjæleboder“ går tilbage til den katolske tid, hvor man på sit dødsleje gav sjælegaver for at fri sjælen for skærsilden. Bebyggelsen fra 1734 var sikkert i alt væsentligt den samme som den, der blev nedrevet i 1910.¹¹⁴ Den nye gade gennemskærer det af disse ærværdige Sjæleboder dækkede areal, der strakte sig fra Møntergade til den nu forsvundne gade Store Brøndstræde, over hvilken belysningsvæsenets bygning er opført.

Når *Helsingørgade* i saneringskvarteret omkring Borgergade og Adelgade om føje tid helt forsvinder, mister København det sidste synlige minde om en af hovedstadens ældste udfaldsveje. Denne lille uanselige gade, hvoraf endnu en stump nærmest Adelgade er bevaret, udgør nemlig den sidste rest af den gamle Helsingørlandevej, der udgik fra Østerport på det nuværende Kon-

gens Nytorv, og som i skrå retning førtes over Store Kongensgade nr. 4, over hotel Cosmopolite's grund og videre østen om Sortedamssøen til Helsingør.¹¹⁵

Herved forklares det, at Helsingørsgade — i modsætning til kvarterets andre gader, der skærer hinanden i

Helsingørsgade i opløsning, set fra Adelgade.
Fotografi 1951, Stadsarkivet.

lige vinkler — løber på skrå. Også gadens navn, der så påfaldende står i kontrast til de øvrige gadenavne i dette kvarter, bærer bud herom. En og anden har sikkert undret sig over, at en således benævnt gade ikke er at søge på Østerbro, hvor de danske bynavne er knyttet systematisk til gaderne. Denne undtagelse fra systematiseringen har altså en virkelig historisk baggrund.

Står kvarteret således for nu at skulle miste et af sine ældste og mest traditionsrige gadelevn, har et andet med lignende stolte traditioner udstyret gadestykke i samme kvarter for et par årtier siden fået et nyt navn. Talen drejer sig om den lille skrågade mellem Fredericiagade og Sankt Pauls Gade. Denne stump blev i 1926 benævnt *Gammelvagt*.¹¹⁶ Indtil da havde den fra gammel tid heddet Adelgade, uagtet enhver samhørighed med gaden af dette navn for længst var ophørt.

Byhistorisk set frembyder gadestumpen her meget stor interesse. Den er et rudiment, det eneste overleverede, af en af Christian IV projekteret ny Helsingør-vej. Den udgjorde et led i en byplan fra 1627, og med det pompøse navn „den store Stenbro“ skulle den afløse den gamle Helsingør-vej, hvoraf den til undergang viede Helsingørgade, som nys bemærket, er den sidste synlige rest. Ønskedrømmen om den nye udfaldsåre holdt sig dog kun i 35 år. Ifølge en af Henrik Ruse i 1662 udarbejdet ny byplan for kvarteret indgik gadestumpen i Adelgade.¹¹⁷

Ved de i den sidste halvdel af 1800-tallet foretagne gadereguleringer, bl. a. som følge af den i 1877 opførte Sankt Pauls Kirke, skete der en udretning af den nuværende Adelgade, således at forbindelsen med den omhandlede gadestump blev afbrudt.¹¹⁸ Men først i 1926 følte man sig altså foranlediget til at tage konsekvensen heraf: at give gadestumpen dens eget navn.

Som udgangspunkt for betegnelsen Gammelvagt er taget Nyboders gamle vagtbygning, der ligger ved dette gadestykke og ganske dominerer bybilledet her. Den 18. november 1693 undertegnede Christian V en resolution om „en vagts anordning i de Nye Boder og en corps de gardes opbyggelse samme steds“. Vagtbygningen fik sin plads på dette sted mellem Ulvegade og Enhjørningsgade (nu Olfert Fischers Gade og Sankt Pauls Gade). Denne bygning, en beskeden bindingsværksbygning, stod kun

til 1787, da den tillige med en klokkestol, som var kommet til senere, blev overladt en murermester Peterman til nedbrydelse, hvorefter en ny vagtbygning, den nu over 150 år gamle bygning, helt i Nyboder-stilen, med tilhørende klokkestol bagved blev opført på den nedbrudte bygnings grund. Klokken, mærket med Christian VII's

Nyboders Vagt med klokkestol. I baggrunden: Sankt Pauls Kirke.
Akvarel af C. C. Andersen 1880. Bymuseet.

initialer og årstallet 1806, blev taget ned i 1890 og har nu fundet hvile i Orlogsværftets modelsamling.

Fra denne vagtbygning drog den vægterskare ud, som i forrige århundrede vågede over Nyboders nattero. Også gadefogderne eller de senere „gadekommissærer“, der varetog den offentlige renlighed, fik deres station her. Og fra vagtbygningen udsendtes tappenstregen. Den nævnes 1713, men er sandsynligvis langt ældre. Når

„tupto“ var slagen, måtte ingen underofficer eller menig færdes på gaderne uden passérseddel. Fra klokkestolen endelig lød klokkens klare toner i den tidlige morgenstund for at kalde mandskabet til arbejde på Holmen.¹¹⁹ Ja, det var dengang.

Først under Christian IV og hans efterfølger Frederik III kom man ind på den i nyere tid så hyppigt realiserede tanke: at samle navne hørende til en bestemt kategori på eet sted.¹²⁰ I Nyboder finder vi de ældste af den slags navne. Her figurerer endnu den dag i dag, grupperet ved siden af hinanden, følgende navne fra zoologien: *Svanegade*, *Vildandegade*, *Krokodillegade*, *Delfingade*, *Elsdyrsgade*, *Haregade*, *Tigergade*, *Rævegade*, *Hindegade* — og navnene *Hjertensfrydsgade*, *Krusemyntegade* og *Rosengade* fra botanikken.

Desværre er en hob af de oprindelige navne inden for disse særprægede grupper i forrige århundrede blevet erstattet med andre, ak, så pæne navne, men uden de oprindelige navnes farverigdom. Dette bedrøvelige emne skal senere blive gjort til genstand for nærmere omtale.

Kvæsthusbroen og de tilstødende holværker ud for Sankt Annæ Plads og *Kvæsthusgade* er anlægsplads for Det forenede Dampskibs-Selskabs skibe, der går i rute-fart til og fra provinshavnene. Her er hver dag et stort rykud og rykind af mennesker, men vistnok kun få af de mange trafikanter tænker nærmere over, hvad betegnelsen Kvæsthus egentlig har at gøre på disse kanter. Den stammer fra et militærhospital, kaldet Kvæsthuset, der efter tegning af søetatens arkitekt Hans Steenwinkel den yngste i 1680'erne blev opført på en sumpet grund her ved stranden til afløsning af et ældre Kvæsthus i Rigensgade.¹²¹

I en for Kvæsthuset udfærdiget fundats fra 1682 hedder det indledningsvis om statens forpligtelser over for de

sårede krigere, at „det nødvendigt udkræves udi en vel-skikket regering udi fredelige tider at drage omsorg for deres bedste, som udi krigstider skulle stride for lande og riger og deres liv og helbred i så måder tilsætte“. Grundstenen til det nye Kvæsthus blev lagt i 1684 under udfoldelse af megen højtidelighed og i overværelse af kronprinsen, den senere Frederik IV, og hans broder, prins Christian, som kom sejlene med følge i adskillige chaluper. Navnet Kvæsthusgade for den tilstødende gade kan føres tilbage til 1688.

Oprindeligt var Kvæsthuset beregnet såvel for soldater som for søfolk fra orlogsflåden, men ved kgl. resolution af juni 1690 blev det forbeholdt marinen alene, og det blev efterhånden nærmest en blanding af fattighus og hospital. I 1777 blev Kvæsthuset rømmet for at skaffe lagerplads i den daværende blomstrende handelsperiode. Selve institutionen blev så overført til den af Opfostringshuset dengang fraflyttede gård på Christianshavn. Siden hen kom Kvæsthuset i land-militæretatens eje, og i 1828 indrettedes bygningen til infanterikaserne.

Med handelens og skibsfartens udvikling omkring midten af 1800-tallet blev en udvidelse af byens bolværksplads højst påkrævet. Derfor uddybedes havnen ud for Sankt Annæ Plads 1848—50, og ved Kvæsthusgade anlagdes en dampskibsbro: Kvæsthusbroen. Den er senere blevet udvidet, bl. a. i 1877 og 1905.¹²² Det tidligere Kvæsthus erhvervedes i 1872 af Det forenede Dampskibs-Selskab, hvis store administrationsbygning derefter blev rejst på dette sted. Kvæsthuset ombyggedes herved til ukendelighed, skønt murene til dels er de samme.¹²³ Men mindet om det er bevaret i de to navne Kvæsthusgade og Kvæsthusbroen.

Larsens Plads som betegnelse for kajgaden nord for Sankt Annæ Plads kender vel nok de fleste. Bolværkerne her hører til havnens mest trafikerede bolværker. Men

hvor mange aner, hvem denne kajgade er opkaldt efter? Det er skibsbygger, værftsejer Lars Larsen, der i slutningen af 1700-tallet slog sig ned i København og forholdsvis tidlig tjente en formue, som i 1802 satte ham i stand til at købe de tidligere østersøiske og guineiske handelsselskabers plads, den nuværende Larsens Plads. Desuden ejede han „Blå Pakhus“ og pladsen ved Christiansgade bag Det kgl. Bibliotek. Han indvalgte i den kommission, der efter Københavns bombardement 1807 blev nedsat for at skabe lettere adgang for større skibe ad indløbet gennem Kalveboderne til Langebro.¹²⁴ Medens bolværkerne ved Larsens Plads nu tilhører havnevæsenet, er selve kajgaden i Det forenede Dampskibsselskabs eje, og det har den været siden 1916.¹²⁵

København præges den dag i dag af middelalderens gadenet. De mange ildebrande, der har hærget byen, har dog medført, at adskillige gader er nedlagt, at de, som blev tilbage, er gjort bredere, og at en del helt nye gader og torve er kommet til.

Nygade skylder således en ildsvåde den 15. november 1685 sin tilblivelse. Ilden opstod i det snævre Badstuestræde og bredte sig langs dette op til Vimmelskiftet, ligesom den vestre side af Skoubogade (på det tidspunkt en del af Vimmelskiftet) blev sat i brand. Den var meget vanskelig at standse, fordi brandfolkene ikke kunne komme til i de smalle gader. Henved 40 ejendomme brændte ned.¹²⁶ En kommission fik kgl. ordre til at overveje, „hvorledes gaderne på brandstedet til stadens bedste og indvånernes større sikkerhed, bekvemmeligst og bedst med de vedkommendes mindste skade kan forandres“. Anlægget af Nygade, hvortil initiativet udgik fra Christian V selv, blev det eneste større resultat af kommissionens arbejde. Det varede dog adskillige år, før

gaden var fuldt anlagt, og bebyggelsen herved opført. Navnet ses tidligst benyttet 1695. Nygades anlæg betegner det første skridt fremad mod en direkte færdselslinie gennem den gamle by fra øst til vest. Før måtte man rundt om Skindergade (dengang Klædeboderne) for at komme til Gammeltorv.¹²⁷

Ved den store ildebrand 20.—23. oktober 1728 raseredes største delen af den gamle by. 1670 huse fordelt på 69 gader gik op i flammer. En regulering af byens gadenet fulgte efter. Mest gennemgribende blev ændringen i kvarteret mellem Vestergade og Lavendelstræde, den ældgamle bykærne, hvor de krogede og knækkede smågyder, levn fra det allerførste København, måtte vige for to nye gader. Dels for en gade, der forbandt Gammel-torv med den i 1668 nyopførte Vesterport, og som benævntes *Frederiksberggade*, idet vejen til det dengang nye kongelige slot Frederiksberg gik over denne gade. Dels for en tværgade, der fortsatte Kattesundet vestpå til Vestergade og via betegnelser som Smedebakken, Kålhovedgade, På Bakken og Ny Kattesund endte med ligeledes at blive kaldt for Kattesundet.¹²⁸ Med anlægget af Frederiksberggade skabtes endelig den direkte forbindelse gennem byen fra Kongens Nytorv til Rådhuspladsen, den trafikåre, som nutildags synes ganske uundværlig: Strøget.

Et stort antal af byens urgamle gadenavne forsvandt sammen med de nedlagte gyder. Blandt de navne, der ved den lejlighed gik tabt, må nævnes Store og Lille Sankt Klemens Stræde, Helligkorsstræde, Vombadstuestræde, Antikvitetsstræde, Smekkenborg og Henrik Fyrens Gang.¹²⁹ De to Sankt Klemens Stræder havde navn efter Københavns ældste kirke, Sankt Klemens Kirke, antagelig opført omkring år 1020. Mest synd var det, at mindelsen

om denne kirke faldt bort. Den oprindelige trækirke afløstes mellem 1150 og 1209 af en murstensbygning, som blev afbrændt ved lybækkernes angreb i 1249, men senere bygget op igen, ligesom betydelige udvidelser af kirken efterhånden fandt sted. Kirken blev nedrevet i 1550'erne. Ved forskellige i nyere tid foretagne grundundersøgelser er der fundet rester såvel af den ældste trækirke som af den næste kirkebygning af middelalderlige mursten. Kirken lå tværs over det af Frederiksberggade nu indtagne areal, og den østlige del af denne gade falder delvis sammen med det gamle Store Sankt Klemens Stræde.¹³⁰ Det må beklages, at Frederiksberggade ikke kom til at hedde Sankt Klemens Gade. Så var også de hyp-pige forvekslinger med Frederiksborggade undgået.¹³¹

Branden 1728 havde desuden til følge, at *Kultorget* opstod. Et torv i nærheden af Nørreport var i høj grad tiltrængt. Der var ganske vist mange torve i det gamle København, men de fleste var små, og på torvedagene slog pladsen slet ikke til. Fra Nørreport og gennem Frederiksborggade og helt ned til Lille Købmagergade, som da var benævnelsen for stykket nord for Rundetårn, holdt bønderne fra Nordsjælland med deres vogne. Og bortset fra, at de iltre kulsviere havde let ved at komme i klammeri, så fyldte deres vogne sådan op, at det var besværligt for ikke at sige umuligt at komme frem.¹³²

Med skarpe linier blev det nye Nørre Torv, som Kultorget i begyndelsen kaldtes, skåret ud af den gamle bebyggelse nord og vest herfor samtidig med, at bebyggelsen, der dækkede torvets sydvestlige hjørne, helt sløjfedes. Grundene blev ryddet og planeret i sommeren 1731 af „en borger her i staden“, Jens Hendriksen.¹³³ Tilvejebringelsen af dette torv førte med sig, at forskellige gader faldt bort, først og fremmest den del af Frederiksborggade, der førte hen over arealet. Dernæst Rosengården og Sankt Gertruds Stræde på strækningerne langs

torvets sydside og østside. Og endelig Mikkell Vibes Gade, som i omtrentlig forlængelse af Peder Hvitfeldts Stræde forbandt Rosengården med Frederiksborggade.

Betegnelsen Kultorvet stammer fra, at her var „den plads, hvor kulsviervognene fra skovegnen nordøst i Sjælland falholde deres vare“.¹³⁴ Frem gennem årene blev

Kultorvet 1756.

For enden af Frederiksborggade, midt i billedet, ses Nørreport.

Stik af Hans Qvist efter tegning af J. J. Bruun.

Novus Atlas Daniæ I (1761).

der stadig på Kultorvet forhandlet brændsel af forskellig art, om end i mindre og mindre omfang. Dog endnu så sent som i en af magistraten udfærdiget rådstue-plakat af 10. marts 1869 angående torveordenen for København bestemmes det, at handel „med tørv, brænde, pindebrænde, trækul og andet indenlandsk brændsel, så og riskoste“ må finde sted på Kultorvet. Endvidere hedder det, at „handel tillades såvel fra vogne eller trillebøre, når varerne er ført til torvet på sådanne, som ved at holde

dem til fals stående eller siddende“. Klart sagt. Ikke noget med at knæle eller ligge ned og handle!

Efterhånden ebbede brugen af Kultorvet som brændselstov helt ud. Da torveordningen i 1880'erne kom til behandling i borgerrepræsentationen, nævnes torvet kun i dets egenskab af fodertov (nu ville man sige parkeringsplads). Og i den efterfølgende rådstue-plakat af 1. juni 1887 står der ikke et ord om handel med brændselseffekter, end mindre med riskoste.

Den nedlagte Mikkell Vibes Gade havde navn efter borgmester Mikkell Vibe (1565—1624), en af sin tids største handelsmænd, som ejede en stor gård (vognmændenes gamle lavshus) ved gadens østlige side foruden adskillige andre ejendomme i København.¹³⁵ På mange måder har Mikkell Vibe gjort sig fortjent af byen, og det er for så vidt kedeligt, at hans navn gled ud af listen over de efter betydelige mænd opkaldte gader i hovedstaden. 200 år skulle gå, før der blev rådet bod på dette beklagelige forhold. Det skete i 1929, da den nye tværgade mellem Dronningensgade og Overgaden oven Vandet, over det tidligere kvindefængsels grund, fik tillagt navnet *Mikkell Vibes Gade*.¹³⁶ Herved er Mikkell Vibe tillige mindet som den første private grundejer på Christianshavn. Den grund, som han den 7. januar 1622 fik skøde på, lå ved hjørnet af Strandgade og Sankt Annæ Gade, nu nr. 30 og 32 i Strandgade.¹³⁷

Også *Højbro Plads* er et typisk ildebrandstov. Det opstod efter den næste store ildebrand, den, der i dagene 5.—7. juni 1795 hærgede byen fra Holmens Kanal vestpå helt over til Vestervold og Nørrevold. Hvor Højbro Plads nu findes, lå indtil da en kompakt huskarré, flankeret mod vest af Højbrostræde og mod øst af Store Færgestræde, hvilke gader begge førte ned til stranden.

Det var stadskonduktør Rawert, som foreslog, at hus-

karréen mellem de to gader skulle sløjfes, så at der på dette sted kunne anlægges en åben plads, ikke alene til pryd for byen, men også til beskyttelse mod ildsvåde. Forslaget „ansås i førstningen som et flygtigt og ikke nøje nok over tænkt indfald“, skriver Rawert selv. Ganske vist var det kostbare grunde, der måtte ofres, men — tilføjer han — „i det øjeblik, jeg tænkte på den forandring, havde jeg alene stadens og ikke enkelte af beboernes interesse for øjnene. Mit forslag vandt derfor og højere og allerhøjest bifald“. Klækkelige erstatninger måtte ydes, og magistraten skulle derfor „søge at disponere de mod pladsen stødende grundejere, hvilke så meget vandt ved denne forandring, til at understøtte udførelsen af forslaget med et frivilligt bidrag“. Det var dog ikke store summer, der kom ind ad denne vej. Indsamlingen blandt grundejerne gav kun 2.700 rdlr., medens der krævedes et beløb på omtrent 56.000 rdlr.¹³⁸

Om benævnelsen af dette nye torv, hvori indgik Højbrostræde og Store Færgestræde, var der stor debat. Nogle syntes, at det skulle kaldes Højbroplads, hvilket navn universitetsbogtrykker Schultz lod sætte på sin gård på hjørnet af Læderstræde. Andre derimod mente, at torvet, som af stadskonduktør Rawert foreslået, burde hedde Ny Amagertorv, og en tid lang så det ud til, at denne betegnelse ville få indpas. Ved kgl. resolution af 26. oktober 1804 blev der imidlertid gjort ende på usikkerheden, idet torvet da fik sit til vore dage bevarede navn Højbro Plads slået fast.¹³⁹

Højbro'en, som først strædet og siden pladsen har taget navn efter, kaldes i 1342 for Blidebro, et navn, der har klang af den gamle borg og dens forsvarsværker, idet blide jo er betegnelsen for en af fortidens kastemaskiner til stenkast, kanonbatteriets forgænger. 1359 benævnes den „magna pons“, Storbroen. Forklaringen herpå er naturligvis, at færdselen til Slotsholmen fornemmelig var

henvist til denne bro. Første gang, vi støder på navnet Højbro, er i et dokument fra 1433. 10 år senere, i Christoffer af Bayerns stadsret, siges der Vindebroen. Men fra 1454 bliver Højbro-betegnelsen den eneste gældende.¹⁴⁰

I 1502 blev rigshovmesteren Poul Laxmand, den vigtigste mand efter kongen, overfaldet på Højbro af de to adelsmænd Ebbe Strangesen og Bjørn Andersen Bjørn. De sårede ham dødeligt og kastede ham i stranden med de ord: „Du hedder Laxmand, svøm nu, som din art er“. Morderne, der havde handlet ud fra rent personlige motiver, undslap, og da kong Hans senere beskyldte Poul Laxmand for forræderi, faldt den mod dem rejste sag bort.¹⁴¹ Rigsrådet tildømte kronen den afdødes meget omfattende godsbesiddelser. Om dommens retfærdighed hersker der stor tvivl.¹⁴² Men kongen kom under alle omstændigheder billigt til jordegods af et uhyre omfang.

Efter branden 1795 forsvandt desuden Lille Færgestræde. Det var en snæver gade, som parallelt med Store Færgestræde gik fra Fortunstræde til Lille Kirkestræde. Et lille knæk i facaderækken i Fortunstræde over for Nationaltidendes hus tilkendegiver, hvor Lille Færgestræde i sin tid drejede ind.¹⁴³

Naturligvis førte branden til en uhyre belastning af det offentliges økonomi. For at bøde herpå blev *Kronprinsessegade* anlagt. „Til hjælp til de udgifter, der vil medgå i anledning af gadernes regulering“, skænkede Christian VII ved resolution af 11. september 1795 „en strækning af Rosenborg Have på omtrent 89 alen i bredden og 627 alen i længden fra Gothersgaden til Sølvgaden til en ny gades anlæg på 20 alens bredde, således at gaden skilles fra haven med en indhegning ... og at forhusene mod den nye gade vende mod haven“. Foreløbig blev salget af disse grunde opsat, fordi mange af de „afbrændte grunde“ stadig lå ubebyggede. Først 1797 blev den nye gade

afstukket, og 1800 begyndte bortsalget af grundene. 1804, da gaden åbnedes for trafikken, stod fem nybygninger færdige.¹⁴⁴

Med hensyn til gadens navn herskede der en tid lang uenighed. Stadskonduktør Rawert foreslog, at gaden skulle kaldes Havegade, eller, da kongen havde givet det fornødne grundareal, Gavegade, en skrap konkurrent til rædselskombinationen Niels W. Gades Gade fra 90'erne.¹⁴⁵ Og i „Politivennen“, datidens frygtede og alt overvågende blad, blev der i marts 1804 slået til lyd for benævnelsen Bondegaden som supplement til Kongensgade, Adelgade og Borgergade.¹⁴⁶ Men magistraten indstillede navnet Kronprinsessens Gade efter kronprinsen, senere Frederik VI's gemalinde Marie Sophie Frederikke af Hessen-Kassel, og ved kongelig resolution af 26. oktober 1804 blev dette gadens navn.¹⁴⁷

Senere blev navnet afslebet til den skikkelse, det nu har. Efter gennemskæringen nordpå til Klerkegade vedtog kommunalbestyrelsen i 1930 at udvide navnet til at omfatte såvel denne gennemskæring som fortsættelsen Ny Kronprinsessegade og dennes forlængelse ud til Øster Voldgade.¹⁴⁸ Med al respekt for kronprinsesse (senere dronning) Marie Sophie Frederikke må det siges, at Kronprinsessegade ikke er noget godt gadenavn. Det forveksles alt for tit med Kronprinsensgade.

Blandt 1795-brandens udløbere vil det være naturligt også at nævne gaden med det ejendommelige navn *Dyrkøb*. Oprindeligt var det en gammel vinhandlergård ved Nørregade sydøst herfor, der hed sådan. Enten har gården vel været dyrt købt eller også har de varer, der forhandlede her, ligget i en særlig høj pris. I sidstnævnte fald er det næppe virksomhedens indehaver, der har stået for dåben. Gården betegnes tidligst ved dette navn 1622, men er rimeligvis ældre.¹⁴⁹ Den ejedes i 1661 af vinhandler Johan Lehn (rådmand 1668—81), i 1694 af

hans søn Abraham Lehn (medlem af den tids borgerrepræsentation „De 32 mænd“ 1688—1709) og senere af dennes søstersøn Jørgen Sohl, der også blev en af stadens 32 mænd.¹⁵⁰ Gårdens vinstue nød stor søgning af Latinerkvarterets beboere.

I 1699 købte Vor Frue kirkevænger en del af Dyrkøbs gamle bygning, der sprang frem på kirkegården. Denne bygningsdel blev nedrevet, grunden henlagt til kirkegården og en brandmur opsat ved Nørregade. Som det times menneskenes børn, blev vinhuset, hvis æra nu var afsluttet, fulgt til graven med sang. I et større anonymt digt til „Det glædelige Dyrkøbs ihukommelse“ beklages vinhusets dødelige afgang dybt. Navnet blev dog ved med at hefte på restejendommen.¹⁵¹

De topografiske forhold på dette sted har i øvrigt siden den tid ændret sig betydeligt. Mellem Skindergade og kirkegården var der — i forlængelse af Skoubogade — et lille stræde, som kaldtes Kirkestræde. Husrækken, der nu udgør gaden Dyrkøbs sydøstlige side, er ført hen over dette stræde. Det var efter branden 1795, at bebyggelse fandt sted her. Ved den lejlighed blev gaden anlagt og fik da straks navnet Dyrkøb overført til sig. Det figurerer i hvert fald i stadskonduktør Rawerts matrikul af 1806.¹⁵² Så sent som i årene 1934 og 1938 har der over for navngivningsmyndighederne været fremsat ønske om at få dette særprægede navn ændret. Man ville have det afløst af den pompøse betegnelse Domkirke Plads. Anslaget blev lykkeligt elimineret.¹⁵³

Nogle af byens kajgader er allerede omtalt. Her skal endnu en kajgade gøres til genstand for omtale. Det er *Christiansgade*, hvis bolværker benyttes for eksportbådene med landbrugsprodukter til England og således er et meget vigtigt led i havnens trafikale område.¹⁵⁴

Gadens navn er ikke så gammelt, som de fleste sikkert på forhånd ville være tilbøjelige til at mene. Det god-

kendtes i 1869 som betegnelse for gadestykket fra Slots-
holmegade til den plads, der dannedes ved opfyldning i
havnen foran Proviantgården og Tøjhuset. I 1883 udvi-
dedes navnet til at omfatte de ved yderligere opfyldning
tilkomne gadearealer ved Tøjhuset, Kongens Bryghus og
Grynmøllen, dog nu skrevet Kristiansgade, hvilken skri-
vemåde opretholdtes indtil 1937, da man genoptog for-
men Christiansgade.¹⁵⁵ Ved dette navn, som nu dækker
hele gadestrækningen fra Børsgade til Vester Voldgade,
er mindet Christian IV, der netop på de kanter, hvor
navnet er bragt til anvendelse, har præget byen i særlig
stor udstrækning.

Mærkeligt er det, at så lang en tid skulle gå, før denne
konge fik sit navn indføjet i den københavnske gade-
nomenklatur. Dog må det med Johan Herman Wessel
siges, at „den prosit, som kom sent, er bedre end aldeles
ingen“.

København har tidligere haft en Christiansgade, men
den var ikke opkaldt efter hin kongelige person. Den lå
på pladsen foran Christiansborg Slot og eksisterede kun
i ganske få år. Ved branden 1795 lagdes ikke færre end
941 af byens ejendomme, fordelt på 55 gader, i grus. At
en ubeskrivelig bolignød fulgte med, er indlysende. For
en del af de brandlidte blev der skaffet husly i en række
barakker, som blev rejst med myndighedernes bistand,
bl. a. på slotspladsen.¹⁵⁶

Om denne koloni, der betegnedes som „Frederiks Ko-
loni“, hedder det i en af stadsinspektør Rawert år 1800
afgivet udførlig indberetning om branden 1795: „På
slotspladsen blev afstukken 8te gader tvert over samme,
hvor pladser for kræmmere og andre handlende, hvilke
derom anmeldte sig, bleve anvist til små bindingsværks-
huse, som de selv bekostede opført, i alt 80, hvilke for
sig udgjorde en liden republik. For disse, ... blev en tid
af 3 år fastsat, efter hvilken de skulle nedbrydes Ved

senere resolution bleve de 3 år forlængede til 4, så at denne plads skulle være ryddelig til Mikkelsdag 1799, som blev fuldbragt i denne sommer^{.157} På Bymuseet findes der to prospekter af kolonien her.

Blandt de af branden ramte var marskandiser Johan Christian Paetz (Peetz), som boede ved Gammel Strand. I en af hans søn, Johan Peter Chr. Peetz, forfattet „Autobiographie“, dateret Kamstrup i september og oktober 1829, står der: „Da kongen havde tilladt de brandlidte, der havde evne dertil, at måtte bygge huse på slotspladsen, så varede det ej længe, før min fader, der havde reddet en del penge, købte materialier og lod bygge et hus, der, da det var færdigt, var så stort og smukt, at den gade, på hvis hjørne det stod, bærer hans navn „Christiansgaden““^{.158}

Som officiel betegnelse for gaden brugtes dette navn dog ikke. Af indkvarterings-mandtallerne for årrækken 1795—99, hvori kolonien eksisterede, fremgår det nemlig, at indvånerne her sammenfattedes under gruppen: „Beboerne på slotspladsen“^{.159} Men det gør jo ikke forekomsten af navnet mindre interessant.

Næppe var de værste følger af branden 1795 overvundet, før en ny stor katastrofe ramte byen: englændernes bombardement i de første septembere dage 1807. Angrebet blev skånselsløst rettet mod kvarteret omkring Vor Frue Kirke. Man regner med, at en tolvtedel af byen brændte ved den lejlighed. Det kneb med at få byggeriet i gang. I adskillige år fremover var byen plaget af bolignød, og navnlig de „lavere klasser“ manglede husrum. Endnu i 1812 måtte myndighederne lokke med begunstigelser for dem, der byggede boliger for middelstanden til billig leje inden udgangen af året 1813. Og på grund af mangel på materialer og følgelig tårnhøje priser byggedes der mange steder utilladelig slet.

Dette gælder dog ikke for de huse, der opførtes af en af tidens store bygherrer, den mand, der gav navn til den sidst tilkomne af gaderne ved Kultorvet: Conrad Hauser. Allerede 1811 stod de fleste af husene i den da nyanlagte gade helt færdige. Og det var ham, der havde

Frederiks Koloni på Christiansborg Slotsplads.
Stik af J. G. Fridrich. Bymuseet.

bygget dem.¹⁶⁰ Ikke med urette fik gaden derfor navnet *Hausergade*.¹⁶¹

Conrad Hauser, der var svejtser af fødsel, indtrådte 1777 som parthaver i det store Iselin'ske handelshus og fik hurtigt en betydende stilling inden for dansk storhandel. Hans fortjenester som bygherre førte til, at han 1812 valgtes ind i kommissionen, der skulle overveje, hvordan byggeriet i København kunne understøttes med lån. I øvrigt spandt han ikke silke på sin byggevirksomhed. Den opslugte hele hans formue. Han, der ejede lyststeder ved Strandvejen og havde været en hovedrig mand, var ved sin død 1824 totalt ruineret. I erkendtlig-

hed over for den indsats, han havde gjort til samfundets bedste, bevilgede kongen hans enke en pension på 800 rdlr., som senere forhøjedes til 1.000 rdlr. Da døden indhentede ham, boede han i Hausergade nr. 32. Han havde selv udtrykkelig ønsket sig en tarvelig begravelse i fuldkommen stilhed. Men dette ønske blev ikke opfyldt. Jordfæstelsen fandt sted, som „velanstændigheden“ krævede det, med ligbærere, hyrekusk, bedemand, dobbelt ligkiste, udgraveret plade, beværtning etc.¹⁶²

At *Hauser Plads* bragtes til veje, skyldes ligeledes Conrad Hausers initiativ. I 1819 fik han udvirket, at en ved bombardementet opstået stor brandtomt, hvor fattigvæsenet havde haft et tvangsarbejdshus, blev udlagt til plads og planeret. Pladsen havde da allerede i folkemunde fået Hausers navn knyttet til sig, men selv kaldte han den Suhms Plads.¹⁶³ Og det kunne han gøre med god grund, idet den højt skattede historiker lige fra 1765 til sin død 1798, altså gennem 33 år, havde beboet netop den ejendom, som blev indrettet til tvangsarbejdshus.¹⁶⁴ P. F. Suhm var en fremragende bogsamler. Hans bibliotek — til sidst 100.000 bind — var, mens han levede, tilgængeligt for offentligheden og gik siden over til Det kongelige Bibliotek. Lykkeligvis skete dette, inden ejendommen blev luernes bytte. Det var kun simpel skyldighed over for hans minde, når gaden mellem Hauser Plads og Landemærket blev kaldt for *Suhmsgade*.¹⁶⁵

Efter Hausers dage førte den nye plads en underlig fortumlet tilværelse. Intet hjemlede den ret som torv, og intet officielt navn kunne hæftes på den. Først ved kgl. resolution af 9. april 1838 blev det afgjort, at „den Københavns fattigvæsen tilhørende øde plads, Hauserpladsen kaldet, hvorpå det nedbrændte tvangsarbejdshus ... har stået, må overlades til staden for at anvendes til torv“. Kultorvet havde nu fået et hjælpetorv.¹⁶⁶ Sært nok fik Hauser Plads først i 1936 sit navn autoriseret af

kommunalbestyrelsen. Det skete i forbindelse med en beslutning om, at den lille gade mellem pladsen og Åbenrå ligeledes skal hedde Hauser Plads.¹⁶⁷ Som et første skridt hen imod en radikal omlægning af pladsen er der for ganske nylig her blevet indrettet en interimistisk legeplads for kvarterets mange børn og samtidig tilvejebragt ordnede parkeringsforhold.

Endnu en plads kom til som følge af bombardementet 1807. Det er den lille plads, *Bispetorvet*, ud for Vor Frue Kirke (Domkirken). Navnet er dog af ganske ny dato. Det vedtoges først i 1943.¹⁶⁸ Frem til 1807 var grundene mod Nørregade bebygget helt ud til flugtlinien for Bispegården og bebyggelsen syd for pladsen her. Ved bombardementet ødelagdes Vor Frue Kirke, og ved samme lejlighed brændte bygningerne på den anden side af Nørregade. Vor Frue Kirke genopførtes 1811—29 i sin nuværende skikkelse efter tegninger af arkitekt C. F. Hansen. I en af sine betænkninger vedrørende kirkens genopførelse kom C. F. Hansen ind på den tanke at frilægge kirken mod vest. En omlægning af Studiestræde har han betragtet som håbløs at foreslå.¹⁶⁹ Han nøjedes med at anbefale, at man indkøbte og planerede de afbrændte bygninger på hjørnet af Studiestræde og Nørregade. Det skete, og arealet anlagdes som plads. Et navn for sig fik denne plads dog ikke. Den betragtedes blot som en udvidelse af Nørregade.

Initiativet til den i 1943 stedfundne navngivning udgik fra billedhuggeren Max Andersen, der sammen med arkitekt H. Lønborg Jensen har udført det på pladsen samme år indviede monument¹⁷⁰ til minde om reformationens indførelse i Danmark (år 1536). Monumentet er udstyret med relieffer, af hvilke det ene forestiller ordinationen af de syv første danske biskopper den 2. september 1537 i Vor Frue Kirke, hvor også senere alle Danmarks biskopper er ordineret. Som yderligere moti-

vering for vedtagelsen af det selvstændige navn Bispetorvet tjener — foruden pladsens naboskab med Vor Frue Kirke — at bygningen på hjørnegrunden ved Nørregade og det til pladsen stødende stykke af Studiestræde siden reformationstiden har gjort tjeneste som Bispegård. Ved den omtalte navngivning har det været hensigten at skabe en af omgivelserne inspireret og på historisk grundlag hvilende særlig atmosfære omkring det opstillede reformationsmonument, der har givet pladsen en egen karakter.¹⁷¹

Nørregade, som fører forbi Bispetorvet, kan spores tilbage til den tid, da København endnu hed Havn, d. v. s. tiden, før Absalon byggede sin borg og lagde vold uden om byen. Fra nord ledede denne gade færdselen ind til den ældste bykærne.¹⁷² Navnemæssigt faldt gaden en tid lang i to dele. Stykket fra Nørreport omtrent til Studiestræde kaldes i jordebogen fra 1377 Nørregade, og det har siden aldrig heddet andet. Også det andet stykke, fortsættelsen sydpå til Gammeltorv, betegnes i 1377 ved dette navn, men i 1414 bruges betegnelsen Saltboder. Ikke alene salt forhandlede her, men — og fortrinsvis — saltede varer: kød og fisk, en i middelalderen meget yndet spise.¹⁷³ Atter i 1445 siges Saltboder, denne gang dog tillige Hærstrædet, i sin tid blot den almindelige betegnelse for en hovedgade.¹⁷⁴ Næste gang, dette gadestykke nævnes, er i 1515, og da fremtræder det på ny under fællesbetegnelsen Nørregade,¹⁷⁵ der skulle blive hele gadens endelige navn.

Bispegården på hjørnet af Nørregade og Studiestræde var opført som byens andet Rådhus inden slutningen af 1300-tallet. Den var dengang en mindre bygning, idet den kun indtog den sydlige del af den nuværende Bispegårds forhus. Allerede 1437 var rumforholdene så knebne, at bygningen måtte udvides. Rester af dette gamle

Rådhus fandtes ved udgravninger i 1896 i anledning af de senere omtalte restaureringsarbejder. 1479 fik Christian I byens borgmestre og råd til for et tidsrum af 10 år at låne bygningen til det lige oprettede Universitet. Et nyt Rådhus var netop da blevet opført her, hvor vi nu har Nytorv. Da de 10 år var forløbet, tog bystyret, trods

Bispetorvet med Reformationsmonumentet, set fra Dyrkøb. I baggrunden: Bispegården.
 Fotografi 1951. Stadsarkivet.

protest fra de højlærdes side, igen bygningen til sig, hvorfor kong Hans skred ind og i 1491 formanede bystyret til at sørge for at lade bygningen gå tilbage. I 1492 blev herefter „det gamle Rådhus“ overgivet til fortsat brug for Universitetet, som i 1512 forlængede fløjen ud til Nørregade og vedblev at benytte det indtil sin opløsning 1531. Universitetet genoprettedes 1537 og anvendte derpå atter bygningen, indtil det 1539 fik den gamle katolske bisperesidens på den nuværende Univer-

sitets-firkant overladt til lærebygning. Det gamle Rådhus blev da Bispegård, hvad det har været siden.

År 1583 lod Christoffer Valkendorf bygningen udvide og forbedre bl. a. „med et nyt gavlhuis“, og således stod den omtrent, indtil den brændte 1728. Den blev genopført 1731—32 til dels på de gamle fundamenter. Efter en sidste restaurering i 1896 ved arkitekt Martin Nyrop fremtræder bygningen i den skikkelse, hvori den nu forefindes. På muren mod Studiestræde står i en sandstensplade fire vers med hentydninger til bygningens historie.¹⁷⁶

Der går et sagn om dette hjørne. Fanden og blæsten var en gang på spadseretur sammen. Da de kom til Nørregade ud for Frue Plads, sagde fanden: „Åh, vent lidt på mig her udenfor, jeg skal blot et ærinde ind på hjørnet i Bispegården“. Og så gik han ind i Bispegården, mens blæsten ventede udenfor. Dog forgæves, thi fanden viste sig ikke igen. Nogle mener, at han blev i Bispegården, andre, at han måske er listet en anden vej ud, op ad Studiestræde. Så meget er sikkert, at blæsten venter troligt på ham endnu og derfor altid er at træffe på Frue Plads.¹⁷⁷

Navnet *Studiestræde* for strækningen mellem Nørregade og Vester Voldgade har mere end 400 års hævd. Gaden omtales tidligst 1402 og da som „vicus juxta pretorium“, strædet ved Rådhuset. I 1419 kaldes den „vicus pretorii“ og i 1424 på dansk Rådhusstræde. Efter at byens andet Rådhus var forladt til fordel for det på Nytorv, og den gamle bygning var stillet til disposition for Universitetet, forekommer 1485 den ændrede betegnelse Gamle Rådhusstræde, som bruges endnu omkring 1523. 1528 nævnes Studiestræde-navnet for første gang, og dette navn beholdt gaden, også efter at Universitetet 1539 var fraflyttet bygningen på hjørnet af Nørregade og Studiestræde.¹⁷⁸

Gadens i 1883 anlagte forlængelse over fæstningsterænet vest for Vester Voldgade var foreslået benævnt Vandværksgade, fordi den førte forbi vandværkets grund. Det kommunale gadenavneudvalg fandt det dog naturligere, at også denne strækning blev kaldt for Studiestræde. Og hertil sluttede kommunalbestyrelsen sig.¹⁷⁹ Med henblik på, at Studenterforeningen senere kom til at ligge ved dette gadestykke, må den trufne beslutning siges at være særdeles heldig.

Mærkeligt nok har Studiestræde-navnet, der nu forekommer enhver københavner så nøje knyttet til den gamle gade her, at et hvilket som helst andet navn for denne ville være en umulighed, for kun godt et halvt hundrede år tilbage været udsat for et alvorligt angreb. Samtlige grundejere i gaden ansøgte nemlig i 1889 om at få navnet forandret til Universitetsgade. For grundejernes vedkommende var det først og fremmest økonomiske synspunkter, der gjorde sig gældende, om end en vis tilsløring heraf forsøgt. Først bemærkede de, at kun nogle „få, især tilrejsende, vist nok have idé om, at denne, især i forlængelsen smukke brede, og af pragtbygninger bestående gade (stærke ord, tør man nok hævde) med det forældede strædenavn, fører direkte til Universitetet og dettes smukke, monumentale omgivelser og kunstskatte“. Så føjede de til, „at gaden nu er aldeles rensset for den hemmelige prostitution, der lige indtil den seneste tid har klæbet ved det gamle Studiestræde“. Det, man uden større begavelse stadig kan støde på her, må så kaldes noget andet. Endelig lod de følgende hjertesuk komme til orde: „Skatterne ere høje, og ejendommene trænge til at fremhjælpes“. Og dette rummede formentlig sagens kerne. De ansøgte argumenter gjorde ikke den ønskede virkning. Magistraten afslog andragendet uden den ringeste vaklen.¹⁸⁰

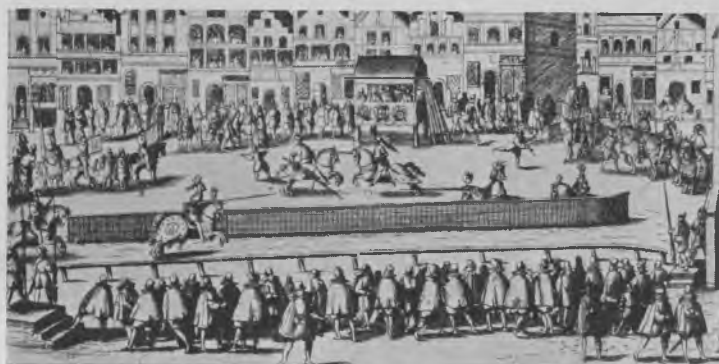
Efter alt at dømme har *Vestergade* i starten været den

betydeligste af stadens gamle gader. Den lille by Havn, der første gang nævnes ved navn i 1043, var med gadekær og møllegrave lokaliseret omkring denne gade. Byen Havn kunne prale af en ting- og markedsplads, nutidens Gammeltorv. Muligvis der også har ligget en kongsgård her. Byen havde en god beliggenhed. Den lå, hvor landevejen fra Roskilde-egnen nåede kysten, hvorfra overfarten til de store Skåne-markeder fandt sted.¹⁸¹ Og Vester-gade udgør sikkert endnu en rest af denne landevej. Sit navn fik gaden dog ikke lige med det samme. Gennem betegnelser som „platea juxta portam occidentalem“ (gaden ved Vesterport) og Smediegade i 1370'erne når vi først i 1400-tallet frem til det navn, gaden har beholdt til vore dage.¹⁸²

Gammeltorv var Københavns ældste midtpunkt og middelalderen igennem stadens eneste torv af format. Oprindelig strakte torvet sig længere mod nord, helt hen til Vor Frue Kirke og nuværende Studiestræde. Ved dette torv lå byens første Rådhus, hvis placering kan stedfæstes til det nordøstlige hjørne af nuværende Skoubogade, der da også i 1377 betegnes som „prope pretorium“, ved Rådhuset.¹⁸³ Udover, at dette Rådhus rimeligvis blev ødelagt allerede 1368, da Hansestæderne hærgede og brændte København i deres krig med Valdemar Atterdag, ved vi i øvrigt intet om bygningen.¹⁸⁴ Tidligst nævnes torvet i 1374 og derefter i 1433, begge gange kaldet „forum“. 1444 omtales det som „antiquum forum“ og i 1446 som „det gamle marked“ i modsætning til stadens andet torv på den tid, det, der nu hedder Amagertorv. Betegnelsen „det gamle marked“ afløses 1475 af „det gamle torv“, og fra da af er Gammeltorv det sædvanlige navn.¹⁸⁵

På Gammeltorv holdtes markederne, og omkring torvet lå de forskellige midlertidige boder, hvor de handlende havde deres udsalg, og som senere flere af kvarterets gader har fået navn efter.¹⁸⁶ Ved store begiven-

heder i kongehuset var torvet ofte festplads. Strålende ridderspil har foldet sig ud her.¹⁸⁷ Men det har også været skuepladsen for dystre optrin. Således blev på dette torv den forhadte ærkebiskop Didrik Slagheck, der menes at bære hovedskylden for det stockholmske blodbad, henrettet i 1522. En galge var rejst og et mægtigt bål antændt. Han blev ført til galgen og fik en strikke lagt om halsen. Hængt blev han dog ikke. Det fandtes at

Turnering på Gammeltorv ved Frederik II's kroningsfest 1559.
Udsnit af stik fra Peder Hanssøn Resen: Kong
Frederik II's krønike (1680).

være for mild en straf. Efter at være ført ned fra galgen blev han bundet til en stige og kastet levende på bålet. Den kraftige ild fik hans mave til at bulne op. En bådsmand jog da en ålestang igennem maven, hvorefter den faldt hen i aske.¹⁸⁸ Der er unægtelig et spring herfra og til den oplevelse, det er for nutidens københavnere ved højtidelige lejligheder at se guldæblernes yndefulde leg på toppen af Caritas-springvandets stråler.¹⁸⁹

Trods sit navn er *Nytorv* byens tredieældste torv. Det skylder Christian IV sin tilblivelse. Rådhuset lå dengang fremme på nuværende Nytorv, hvis hele grund i øvrigt

var bedækket med boliger for diverse kommunale funktionærer samt en materialgård og en staldgård. Kongen besluttede nu at lade disse huse nedbryde „vor købstad København som en af de fornemste hovedstæder her udi riget til en ornat og beprydelse og dens menige borgere og indvånere til gavn og gode“. I skrivelse af 1. december 1606 underrettede han magistraten om denne sin vilje, ligesom han tilkendegav, at han ville lade Rådhuset — byens tredje, bygget omkring 1475 — oppudse og brønden foran på Gammeltorv „forflytte ... på et belejligere sted midt på pladsen, så at alting må og kan blive skikket og lavet udi en god ordning, byen og den ganske gemen til prydelse og endelig ikke til en ringe genet og fordel“.¹⁹⁰

Det nye torv, der optog en del af Rådhusstræde i sig, blev straks benævnt Nytorv, og her blev Christian IV's søn, den udvalgte prins Christian, med stor højtidelighed hyldet den 14. marts 1610. Arbejdet med Rådhuset var da tilendebragt, thi kongen gav ved samme lejlighed et gæstebud i den moderniserede bygning, hvor de oprindelige gotiske trappegavle var blevet afløst af renaissancegavle.¹⁹¹

Ved den store ildebrand 1728 blev Rådhuset luernes bytte, men genopførtes i forandret skikkelse på samme sted efter tegninger af overlandbygmester J. C. Krieger. Bygningen fremtrådte nu som en fornem barokbygning.¹⁹² Dens levetid blev dog kun kort, idet den hørte til de bygninger, der gik med i løbet ved den næste store ildebrand, den i 1795.

Efter stadsbygmester Meyns og stadskonduktør Rawerts forslag besluttedes det nu, at Rådhuset ikke skulle genopføres på sin gamle plads. Denne beslutning vandt ikke almindeligt bifald. Mange fandt det utilladeligt at lade være med at benytte de gamle solide fundamenter og de hvælvede kældere. Men forslaget om Rådhusets

genopførelse et andet sted sattes igennem. Og Rawert skriver med forståelig selvfølelse herom: „Hvad staden har vundet i skønhed ved denne store og herlige plads, falder hver mand i øjnene, og ikke mindre have de angrænsende beboere profiteret ved denne friere udsigt“.¹⁹³

Rådhusets brand 1795, set fra Gammeltorv. I forgrunden Caritas-springvandet.

Stik af G. L. Lahde. Bymuseet.

Nogle i brolægningen på Nytorv med veneration nedlagte sten fortæller midt i parkeringshurlumhejen de eventuelt nysgerrige, at *her* stod stadens 3. og 4. Rådhus.

Det blev C. F. Hansen, klassicismens fornemste repræsentant i den periode, der kom til at stå for opførelsen af det nye Råd- og Domhus ved torvets sydvestlige side. Bygningen opførtes i årene 1805—15, og herfra blev byen styret, lige til de kommunale myndigheder i 1900-tallets begyndelse tog „Nyrops Rådhus“ i besiddelse.¹⁹⁴ Nu tje-

ner bygningen på Nytorv kun som Domhus, men derfor er den ikke mindre statelig at skue.

Om end Gammeltorv og Nytorv på stedet fremtræder som een plads, har de altså hver sin meget gamle historie, og det er derfor også naturligt, at begge torvene vedblivende har hver sit navn. Ud herfra er det forståeligt, at gadenavneudvalget måtte modsætte sig et i 1929 fremsat forslag om at søge de to torve sammenfattet under fællesbetegnelsen Gammeltorv.¹⁹⁵ At tanken i det hele taget har kunnet opstå, synes absurd.

Rådhusstræde var i sin vorden et meget smalt stræde. Den sydlige del, strækningen fra Kompagnistræde til Magstræde, betragtedes i den ældste tid som en forlængelse af Kompagnistræde, der da hed Ladbrosstræde. Nogle boder ved denne strækning betegnes da også i et dokument fra 1419 som beliggende ved Ladbrosstræde nær ved stranden øst for møllen.¹⁹⁶ I sin helhed omtales strædet tidligst i 1479, hvor der siges: „det stræde, som er mellem Gammeltorv og vandmøllen“. På den tid var Nytorv jo endnu ikke blevet til. Om vandmøllen er der fortalt under beretningen om Vandkunsten. Her er det tillige nævnt, at strædets sydlige del helt op i 1700-tallet kaldes for Vandmøllestræde. Det har den nordlige strækning for resten også heddet. Sidste gang, denne betegnelse ses anvendt, er i grundtaksten 1728. Forinden bruges dog i ny og næ benævnelsen Rådhusstræde for de forskellige dele af strædet.¹⁹⁷ Første gang er i et lejebrev fra 1540,¹⁹⁸ mærkværdigt sent i betragtning af, at Rådhuset syd for Gammeltorv da havde eksisteret i ca. 65 år.

Blot en snes år efter storbranden 1728 truede katastrofen atter hovedstaden, idet der en oktobernat 1749 udbrød ild i et hus, der lå på hjørnet af Farvergade og Rådhusstræde. Ilden greb godt om sig og fortærede 11 ejendomme. Men så rev man resolut nogle bygninger

ned, hvorved det lykkedes at sætte en stopper for dens videre rasen.¹⁹⁹ Denne brand førte til, at Rådhusstræde blev udvidet. I magistratens betænkning herom hedder det, at udvidelsen var så meget mere nødvendig, som der faldt en stærk passage gennem strædet, og det om vinteren var yderst besværligt både for gående og kørende at komme frem, når vand og is overskyllede og bedækkede den hele gade. Allerede 1750 var byggeriet i fuld gang i Rådhusstræde, som nu blev en efter datidens forhold anselig gade.²⁰⁰ Dette manifesteredes ved, at den en overgang benævntes Ny Frederiksberggade, fordi den på fornem vis førte fra slottet ad Frederiksberg til,²⁰¹ en betegnelse, der dog ikke i længden kunne klare sig over for gadens efterhånden hævdvundne navn.

I ældre tider forsvandt et gadenavn som regel kun, når selve gaden forsvandt. Her spillede navnlig de mange ildebrande ind. Af og til hændte det dog også, at et gammelt navn af sig selv gik i glemmebogen eller fortrængtes af et nyt. I fortidens København skilte man jo ikke som nu med gadernes navne på hjørnerne. Nogen løshed i fugerne måtte nødvendigvis følge med. Eksempler herpå er allerede givet. Flere endnu kan nævnes. *Amager-torv* har tidligere heddet Fisketorvet. Og Tyskmandegade er via navne som Skomagerboder, Købmandegade og Suderboder blevet til *Vimmelskaftet*, hvilket navn også en tid har omfattet det oprindelige Skoboderne, nu *Skoubogade*.²⁰²

Et navn som Klokkerhøjen er med tiden blevet glemt. Det nævnes i forskellige dokumenter fra 1572 til 1668 som betegnelse for voldgaden mellem Larslejsstræde og Nørreport, et højtliggende strøg, hvor der tidligere stod en vejr mølle.²⁰³ Klokker ved Vor Frue Kirke Jacob Wil-latzen skænkede i 1564 de husarme nogle våninger på dette sted. Våningerne benævntes Jacob Klokkers Bo-

der.²⁰⁴ Det er sikkert samme gavmilde klokker, som Klokkerhøjen blev opkaldt efter. Navnet *Klokkerhøjen* er for øvrigt i 1928 kommet til ære og værdighed igen som gadenavn ude i Utterslev,²⁰⁵ hvor der gøres det selskab af navnene Møllerlodden, Gravervænget, Ringer-toften, Degnestavnen, Præstelængen og Smedetofte.

Det var således oprindelig udelukkende forholdenes udvikling, der medførte, at gadenavne gik af brug eller ændredes. Om nogen bevidst indgriben på dette område var der ikke tale. Først i det 19. århundrede blev dette tilfældet. Da forsvandt en lang række kostelige gamle københavnske gadenavne. Før 1857, da København fik en særlig gadelov, var det ifølge kongelig resolution, og senere ifølge derom af kommunalbestyrelsen truffet beslutning.²⁰⁶

Ingen i nutiden står uforstående over for ændringen af et navn som Skidenstræde. Dette navn blev i 1818 efter henstilling fra grundejerne, der fremhævede, at „Skidenstræde, nu nyt brolagt, er en særdeles smuk og reel gade“, forandret til *Krystalgade*,²⁰⁷ en navneforandring, der i elegante vendinger omtales i „Politivennen“ for den 23. oktober 1819, hvor det hedder, at gaden „blev oplagt og krystalliseret“.²⁰⁸ Anvendelsen af ordet krystal i forbindelse med gader af en vis renhedsorden forekommer i øvrigt allerede hos Holberg, som i sine „Metamorphosis“ fra 1726 siger: „Der skinner mer end sol på de krystalle-gader“.²⁰⁹ På grund af det voldsomme spring fra dybt mørke til solskinsmættet lys vakte navneskiftet stor opsigt og gav anledning til en del skæmtier. I mange år herefter måtte det gamle uskyldige kortspil „Skidtmads“ således finde sig i at blive kaldt „Krystalmds“.²¹⁰

Vist ikke mange er klar over, at Skidenstræde den dag i dag har et modstykke. Det er *Store Regnegade*, som ved

nyanlægget omkring 1650 betegnedes som „den rene gade“,²¹¹ i dialekt udtalt som „den reine gade“, ligesom Skoboderne udtaltes Skouboderne og endte med at blive Skoubogade.²¹² Undertiden ses formen Regnfanggade anvendt, hvorfor man har ladet sig forlede til at opstille den hypotese, at gaden skulle være benævnt efter planten regnfang, en hypotese, der dog næppe vil kunne holde.²¹³

Ikke mindre forståeligt er det, at der herskede utilfredshed med navnet Skidentorvet. Det var tillagt den lille trekantede plads ved Nørre Voldgade mellem Nørregade og Fiolstræde, hvilken plads er fremkommet ved, at voldlinien i 1600-tallet blev lagt længere ud og ført til den nye Nørreport for enden af Frederiksborggade. Skidentorvet omdøbtes i 1842 til Nørretorv. Senere er dog også dette navn faldet bort, idet Nørretorv i 1875 blev optaget som en bestanddel af *Nørre Voldgade*.²¹⁴

Og hvem kan fortænke beboerne i Tugthusporten i, at de gerne ville have et andet navn at opgive som adresse? Det fik de i 1843, da navnet ændredes til Lille Helliggeiststræde, et navn, der i 1874 udvidedes til at omfatte gaden med det herlige navn Trompetergangen. Men det nye fællesnavn Lille Helliggeiststræde kunne ikke holde stillingen. I 1881, samme år som kirken skiftede navn til Helligånds Kirke, måtte det lade livet til fordel for gadens nuværende navn, *Niels Hemmingsens Gade*.²¹⁵ Herved er hædret den højt ansete prælat og videnskabsmand, professor i græsk, dialektik og theologi Niels Hemmingsen, som var sognepræst ved Helliggeistes Kirke fra 1547 til 1553. På ejendommen nr. 6 i gaden er anbragt en portrætmedaillon af ham i ornat.²¹⁶ For et par år siden blev det foreslået, at gaden skulle døbes om på ny, denne gang til Anatomigade. Motiveringen var den, at man her ser „Kvindernes Bygning“!²¹⁷ Københavnern videt fornægter sig ikke.

Tilbage til sagligheden. Ej heller synes der at være

noget at sige til, at navnet Skvaldergade, afledet af den lidet flatterende lokalitetsbetegnelse Skvaldergården,²¹⁸ ikke i længden kunne henrykke beboerne, og at kommunalbestyrelsen derfor i 1894 gik med til at lade gaden få navn fælles med *Nikolajgade*, som den dannede en fortsættelse af.²¹⁹

Derimod kniber det nu med at forstå nødvendigheden af, at så mange andre af byens gamle gadenavne er blevet forandret. Navnlig i Nyboder-kvarteret og kvarteret omkring Nikolaj Kirke er der faret urimelig hårdt frem.

I Nyboder-kvarteret forsvandt i 1869 navnene Blankogade, Akademigade, Kaninlængen, Bjørnegade (delvist), Kokkegade og Nellikegade, alle opslugt af den lange *Fredericiagade*. I 1899 fik denne gade lov til at sluge Bjørnegade-navnet helt.²²⁰ Pindsvinegade blev i 1854 døbt om til Lorentzensgade — til glæde for premierløjtnant og grosserer H. P. Lorentzen, som havde opført nogle huse her. Det varede dog kun til 1891. Så blev dette nye gadenavn tillige med navnene Salviegade og Enhjørningsgade fortrængt af *Sankt Pauls Gade*.²²¹ På lignende måde er endnu en halv snes navne her skiftet ud til fordel for moderne benævnelser.

En af disse moderniteter er *Suensonsgade*, der i 1897 trådte i stedet for Leopardlængen, Elefantgade og Tulipangade.²²² Et kun delvis udvisket skilt med en af de ved den lejlighed aflivede alderstegne betegnelser taler tyst om den hensynsløshed, der er udvist over for denne ærværdige bydels ikke mindre ærværdige gadenavne. Det omhandlede skilt med navnet Elefantgade ses på en husrække i Suensonsgade ved hjørnet af Kronprinsessegade.

På det trekantede areal ud for Leopardlængen ved Store Kongensgade afsløredes i 1889, på 25-årsdagen for kampen ved Helgoland den 9. maj 1864, et mindesmærke (udført af billedhuggeren Th. Stein)²²³ for sejrherren i

dette slag, senere viceadmiral Eduard Suenson. Fra 1864 til 1867 havde Suenson sin bopæl i Nyboder, nærmere betegnet Bjørnegade 14 (nu Fredericiagade 54). Derfra

Suensongade, hjørnet af Kronprinsessegade. Det forræderiske skilt med navnet Elefantgade ses tydeligt under Suensongades autoritetstro navneskilt.

Fotografi 1951. Stadsarkivet.

flyttede han til Store Kongensgade 77. Også tidligere har han boet i kvarteret her, således 1841—42 i Bjørnegade 2 (nu Fredericiagade 55) og 1843—50 i Ræve-

gade 1.²²⁴ Det berettigede i, at han hædres med et gadenavn på disse kanter, må erkendes. Man kunne dog ønske, at det var en af kvarterets nye gader, der var opkaldt efter ham. Anbringelsen af hans navn på de gamle husrækker i Nyboder virker som en anakronisme.

I kvarteret omkring Nikolaj Kirke er i 1877 betegnelserne Hvælvingen og Reverensgade gledet ud og erstattet med henholdsvis Admiralgade (senere *Nikolaj Plads*) og *Laksegade*. Og Halmstræde blev i 1894 til Nikolajgade for senere ligesom Hvælvingen at blive til *Nikolaj Plads*.²²⁵

De foretagne navneforandringer er i de fleste tilfælde sket ud fra ønsket om at tilvejebringe større trafikals overskuelighed, hvilket for så vidt er meget prisværdigt. Skade blot, at man ikke har haft øjet åbent for, at netop i de pågældende kvarterer var det naturligt med de mange gadenavne, og at man ved at ombringe et så stort antal af de fra vore forfædre nedarvede særprægede navne har gjort byen mindre interessant og tillige fattigere på minder.

København burde efter sin alder have langt flere gamle gadenavne, end de har. Alene på gadenavnene kan det kendes, om en by eller en bydel er gammel. De bidrager sammen med de enkelte gamle, karakteristiske bygninger, der endnu er bevaret, til at give byen dens ejendommelige præg. Spørgsmålet om de gamle navnes opretholdelse må således ikke bedømmes ud fra rent trafikale synspunkter. Det er også upraktisk, at Rundetårn står der, hvor det står, og derved hindrer en udvidelse af Købmagergade på dette sted, men intet menneske kunne da nu tænke sig at ville rive Rundetårn ned af den grund. Som monumenter fra en forlængst tilbagelagt tid har byens relativt få tilbageværende gamle gadenavne et naturligt krav på, at der tages særlige hensyn til dem.

På eet punkt har myndighederne dog i det store og hele været modstandskraftige overfor ønsker om navneforandringer, nemlig hvor der lå forretningsmæssige motiver til grund for ønskerne. Igennem årene har der været rettet et utal af henvendelser til myndighederne om forandringer af navne, der af en eller anden grund skønnedes at have et mindre godt ry på sig. Flere af den slags navne er allerede omtalt. Yderligere kan eksempelvis nævnes: Vognmagergade, Gammel Mønt, Åbenrå, Holmensgade og Hummergade. Gang på gang er sådanne andragender blevet afvist.

Holmensgade er et af de få undtagelsestilfælde, hvor det lykkedes at få et navneskifte gennemført. Forhen var gadens navn Ulkegade, Gaden omtales første gang 1574 under benævnelse af Ulkestrædet. Det var stykket mellem Lille Kongensgade og Vingårdstræde, som hed sådan. I 1579 afløstes dette navn imidlertid af Ulkegade, som i 1600-tallet blev brugt jævnsides med betegnelser som Tværgaden og Tværstrædet, for derefter at blive enerådende.²²⁶ Som hjemsted for ilde anskrevne etableringer, hvor drikkeri og pigesjov hørte til dagens orden, fik Ulkegade efterhånden et meget slet renommé. Efter ansøgning fra beboerne blev gaden derfor i 1823 døbt om til Holmensgade.²²⁷ Det varede naturligvis ikke længe, før Holmensgade fik ganske den samme klang, som Ulkegade tidligere havde haft. Ofte gjordes der forsøg på at lokke bystyret til at døbe gaden om på ny. Men først i 1932, da den mest berygtede del af gaden var raseret og den øvrige del stod for at skulle ændre udseende, mente kommunalbestyrelsen at burde gå med til at lade gaden skifte navn. Den kom så til at hedde *Bremerholm*.²²⁸

I sin tid var Bremerholm, hvoraf det senere Gammelholm udgør en del, en lille holm, der lå på dette sted i løbet mellem Amager og Sjælland. For Holmensgade-

navnets vedkommende stillede det sig således, at det var gået over til at blive et begreb, og det et begreb af en højst odiøs beskaffenhed. Kendeordet Holmen findes jo desuden knyttet til gadenavnet *Holmens Kanal*,²²⁹ så der synes alt taget i betragtning ikke at være grund til at være ked af, at navnet er forsvundet. Snarere kunne der være anledning til at beklage, at man ikke på en eller anden måde i gadebelægningen på strækningen ved Lille Kongensgade har markeret Holmensgades tidligere bredde, knap 5 m incl. kørebane og to fortove. Det ville være morsomt for eftertiden at kunne have for øje, at der her, så nær Strøget, har ligget en gade af så usselig karakter.

Spørges der nu, hvor navnet Bremerholm som holmbetegnelse stammer fra, skal straks siges, at det ikke er let at give en absolut uomtvistelig besvarelse. Dette navn har gennem årene været udlagt på forskellig vis. Man har henført det til bremiske købmænd, der antages at have lagt til og haft deres oplagsplads her under de store markeder.²³⁰ Og man har ment, at det skulle være opstået, fordi skibsbyggere, som Christian III indkaldte fra Bremen, havde slået sig ned på dette sted.²³¹ Den sidste forklaring kan i hvert fald ikke være rigtig. I nogle fra tidsrummet 1505—51 bevarede efterretninger om opgørelser af byens regnskaber nævnes Bremerholmen ved navn så tidligt som 1510, da der byggedes en skanse på den. Og Christian III blev som bekendt først født 1503. Men muligvis kong Hans kan have benyttet bremiske skibsbyggere, dengang han oprettede det ældste værft på Bremerholmen, og denne så have taget navn efter *dem*.²³²

Det betvivles imidlertid, at navnet i det hele taget har noget med Bremen at gøre. Bremer er nemlig det første led i en lang række lokalitetsbetegnelser rundt om i landet, hvor en forbindelse med Bremen er udelukket. Disse navnedannelser formodes at være afledet af breme i be-

tydningen af tornet vækst. Megen mulighed for „tornet vækst“ har den lave, af brakvand jævnlige overskyllede holm vel som helhed næppe frembudt, men der kan godt have været en enkelt knold, hvor sådan vækst kan have fæstet rod og derfor givet navn til holmen.²³³ Ja, undersøgelser af, hvad der skjuler sig bag de gamle navne,

Hummergade, set fra Admiralgade mod Asylgade. Udsmykningen på hjørnehuset er af nyere dato, vistnok fra omkring år 1900. Den første tværgående gade er Nikolajgade, den anden: Bremerholm.

Mellem disse to gader ligger nu Overformynderiets bygning.

Fotografi 1934. Bymuseet.

fører ofte til besynderlige resultater. Man har nu svært ved ikke at fastholde tanken om et eller andet bremisk element i det københavnske stednavn.

Imod reglerne for sammensætningen af en menu sluttes der af med en „fiskeret“: *Hummergade*. Denne gade kan tillige med største delen af kvarterets andre gader ledes tilbage til begyndelsen af 1600-tallet, da Chri-

stian IV på stedet her lod opføre tjenesteboliger, de såkaldte Skipperboder, for det til Holmen knyttede mandskab. Og „derfor fik gaderne navn, der toges af genstande for sømandens tanke“, som Sterm udtrykker det i sin Københavns-beskrivelse 1839—41. Så godt som alle bygningerne i dette kvarter brændte for øvrigt ned under den store ildebrand 1795.²³⁴

Gadens oprindelige navn var Højbådsmandsgade, senere varieret til Bådsmandsgade. I 1650 brugtes første gang navnet Hummerstrædet. Den form anvendtes endnu 1714. Men fra 1717 er Hummergade den almindelige betegnelse.²³⁵ Naboskabet med Laksegade førte til, at kvarteret i daglig tale blev benævnt „Mayonnaisekvarteret“. Udtrykket lanceredes af Gustav Esmann.²³⁶ Under den 2. verdenskrig afløstes denne benævnelse af „Minefeltet“, fordi de mange fristende småbeværtninger rummede farer for beboere og besøgende, som krydsede gennem området.²³⁷ Tidligere var Hummergade og Laksegade ikke ene om at bære bud om havets fauna. I samme kvarter figurerede jo i sin tid navnet Ulkestræde (senere først Ulkegade, så Holmensgade, nu Bremerholm), dertil navnene Støregade (via forskellige varianter nu Holmens Kanal) og Delfinstræde (senere Delfingade, nu Dybensgade).²³⁸

Ved opførelsen af overformynderiets nye bygning, i folkemunde kaldet „Servanten“,²³⁹ blev den østlige og vestlige del af Hummergade skilt fra hinanden. Den østlige del af gaden skiftede derfor i 1935 navn til *Asylgade*, idet gadestykket betragtedes som en bestanddel af gaden med dette i 1859 godkendte navn.²⁴⁰ I forbindelse med navneforandringen her fremkom der fra beboerne i den vestlige strækning af Hummergade flere andragender om også for denne stræknings vedkommende at få fastslået et nyt navn. Ligesom Holmensgade havde Hummergade nemlig fra gammel tid ikke det bedste lov på

sig. Der blev i det ene af andragenderne givet anvisning på erstatningsnavnet Lille Admiralgade under henvisning til, at det ikke var værd at tænke på „andre fiskenavne“, da „østers og laks forlængst er benyttet til Østergade og Laksegade“! Den angivne løsning til trods afvistes sagen kategorisk.²⁴¹ Til alt held gik de onde anslag således i fisk.

Erfaringerne har tydelig vist, at en gades dårlige ry falder bort af sig selv, når de forhold, der har givet anledning dertil, ikke længere eksisterer, medens den omstændighed, at der gives en gade et nyt navn, ikke er tilstrækkeligt til at bringe gadens vanry til ophør. Hvor talen drejer sig om byens gamle gadebenaævnelser, har de kommunale myndigheder i det hele taget i de senere år gjort deres til at holde disse karakteristiske og værdifulde overleveringer i hævd ved at modsætte sig enhver forandring, der ikke er nødvendiggjort af udviklingen. Det må håbes, at myndighederne også i fremtiden vil vide at værne om den del af stadens gamle arvegods, som gadenavnene udgør.

NOTER OG HENVISNINGER

De to verslinier, der tjener som motto, er hentet fra Danmarks-sangen (1925), vers 5, se Johs. V. Jensen: Digte. Ny samlet, revideret udgave (1948), s. 207.

1) Villads Christensen: Forsvundne gadenavne. Historiske meddelelser om København 1. III (1911—12), s. 1—2. — Hugo Mathiessen: Gamle gader. Studier i navnenes kulturhistorie (1917), s. 9—12.

2) H. U. Ramsing: Københavns historie og topografi i middelalderen III (1940), s. 104, 109. — Samme forfatter: Københavnske ejendomme 1377—1728, Strand Kvarter (1943), s. 9—10. — Som det senere omtales, hørte en del af det nuværende Rådhusstræde i fordums tid med til Ladbrotstræde.

3) Sagen 4. afd. G 16—1941. Gadenavneudvalgets arkiv.

4) H. U. Ramsing: *Middelalderen III*, s. 98, og *Snarens Kvarter* (1945), s. 11. — *Kompagnistræde* betegnes tidligst omkring 1397 som *Ladbrostræde*. 1485 kaldes strædet „det stræde, som er fra Danske Kompagni og (østen) ud“ og 1510: *Kompagnigaden*. Formen *Kompagnistræde* kan føres tilbage til 1581. — N. Jonge: *Københavns beskrivelse I* (1783), s. 382—94. — Carl Bruun: *København I* (1887), s. 236.

5) *Københavns Borgerrepræsentanters forhandlinger 1884—85*, s. 512—18 og *rådstue-plakat af 21/10 1884*. — Grethe Hartmann: *Boliger og bordeller* (1949), s. 51 (jfr. kort III foran i bogen) og 76—78.

6) B. F. 1908—09, s. 2028, 2036—37. — Otto Mackeprang: *Omkring Rådhuspladsen* (1950), s. 28—29.

7) Oluf Nielsen: *Københavns historie og beskrivelse III* (1881), s. 361—68, V (1889), s. 500. — H. U. Ramsing: *Vester Kvarter* (1945), s. 120—25. — Thomas Havning: *Vartovs bygningshistorie*. *Vartovbogen*. Udgivet af Kirkeligt Samfund af 1898 (1947), s. 39—64. — *Gaden kaldes 1543 for Søndergade*. I 1571 dukker betegnelsen *Farvegaden* op, og varieret på forskellig måde gennem tiderne kom det navn, vi nu kender, ud heraf, se H. U. Ramsing: *Vester Kvarter*, s. 11.

8) B. F. 1915—16, s. 1024, 1054 og 1917—18, s. 1102, 1114. — *Rådstue-plakater af 15/12 1915 og 8/11 1917*.

9) Peter Linde, Georg Borup og Arthur G. Hassø: *Vor gamle hovedstad* (1919), s. 42—43. — H. U. Ramsing: *Middelalderen I*, s. 121—22 og III, s. 36—39. — *København fra bispetid til borger-tid*. Udgivet af Stadsingeniørens Direktorat (1947), s. 202.

10) H. U. Ramsing: *Snarens Kvarter*, s. 11—12. — *Snaregade* betegnes 1501 som „juxta mare“, ved stranden, 1511: „forthå ved stranden“ og 1511—12: „strandjord og forte“ (forte = vej, åben plads, egentlig samme ord som forthå, fortov). Endnu 1566 kaldes gaden for *Strandgade*. I tiden herefter bruges der forskellige omstændelige betegnelser, snart efter hvem der bor i gaden, snart efter gadens udgangspunkt: det gamle *Vejerhus* på *Assistenshus-karréen* ved *Gammel Strand*. Først 1607 støder vi på benævnelsen *Snaresgade*, der i 1626 bliver til *Snaregade*. Efter Erland Jonssøn *Snares* død blev hans enke, Cathrine Hansdatter, i mange år siddende på den i teksten omtalte gård, som gik under navnet *Snares Gård*.

11) H. U. Ramsing: *Snarens Kvarter*, s. 11. — *Magstræde* som benævnelse for denne gade ses tidligst anvendt 1578 og da i bestemt form.

12) *Sagen* 2. afd. 47—12/1932, overført til 4. afd. N 24—1950. Gadenavneudvalgets arkiv.

13) H. U. Ramsing: *Strand Kvarter*, s. 10. — Arne Sundbo: *Vandbygningsarbejder i det 17. århundrede*. H. M. K. 2. III (1927—28), s. 342—43. — Fra omkring midten af 1400-tallet og helt frem til 1519 benævnes strædet *Lasse Vinneres Stræde* (efter rådmænd Laurids Nielssøn Vinnere, som ejede flere ejendomme på strædets vestside), i 1519 dog med tilføjelsen „nu det gamle Hyskenstræde“, en betegnelse, der forekommer allerede 1480 og i 1511 varierer til „det lille Hyskenstræde“. Siden 1547 står navnet alene. Udgangspunktet Hyskebro findes omtalt 1377.

14) Kristoffer Nyrop: *Ordenes liv I* (1901), s. 44.

15) Leonora Christina Ulfeldt: *Jammers-minde*. Udgivet af Soph. Birket Smith (1869), s. 71—73.

16) H. C. Andersen: *Eventyr*. Udgivet af Hans Brix og Anker Jensen III (1919), s. 217—37. „Pebersvendens nathue“ udkom 1858. — Henning Valeur Larsen: *København i H. C. Andersens eventyr*. H. M. K. 4. II (1951), s. 597.

17) Erik Pontoppidan: *Origines Hafnienses eller Den kongelige residens-stad København* (1760), s. 44, 190, Rasmus Nyerup: *Københavns beskrivelse* (1800), s. 8—9 og S. Stern: *Statistisk-topografisk beskrivelse over hoved- og residensstaden København I* (1839—41), s. 39. — Også i senere litteratur findes denne udlægning bragt til torvs, se f. eks. L. Both: *København* (1865), s. 54—55.

18) H. U. Ramsing: *Snarens Kvarter*, s. 13—14. — Før og nu. Redigeret af Svend Aakjær, Mogens Lebech og Otto Norn under medvirken af Chr. Axel Jensen II (1949), s. 56—57.

19) Carl Bruun: *København II* (1890), s. 619.

20) Erik Pontoppidan: *Origines Hafnienses*, s. 195. — N. Jonge: *Københavns beskrivelse I*, s. 394—95. — S. Stern: *København I*, s. 41. — L. Both: *København*, s. 104.

21) Vilhelm Lorenzen: *Håndtegnede kort over København 1600—60* (1930), nr. XXIII. — H. U. Ramsing: *Snarens Kvarter*, s. 12.

22) Hugo Matthiessen: *Gamle gader*, s. 62.

23) *Sønderjyske stednavne*. Udgivet af Stednavneudvalget. 18. levering (1943), s. 330, 420. — *Viborg Amts stednavne*. Udgivet af Stednavneudvalget (1948), s. 124. — Med hensyn til fænomenet *Knaphulstræde*, der berøres i næste stykke, kan henvises til E. Th. Bjørn: *Hvad står der på det brev? Årbog for Det danske Post- og Telegrafvæsen 1943*, s. 342.

24) H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 29 og III, s. 47—50, 164—65. — Carl Bruun: København I (1887), s. 202.

25) H. U. Ramsing: Bidrag til Københavns topografi. H. M. K. 1. II (1909—10), s. 204. — Samme forfatter: Vester Kvarter (1945), s. 12.

26) H. U. Ramsing: Københavns topografi. H. M. K. 1. II, s. 510—11. — Arne Sundbo: Vandbygningsarbejder i det 17. århundrede. H. M. K. 2. III, s. 343—44.

27) L. Both: København, s. 17. — Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 30—31.

28) Erik Pontoppidan: Origines Hafnienses, s. 13—14. — Oluf Nielsen: København I (1877), s. 52. — Sønderjyske stednavne. 12. levering (1940), s. 7—8.

29) H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 12.

30) Oluf Nielsen: København IV (1885), s. 442. — C. Friis: Assistenskirkegården på Nørrebro samt bidrag til Københavns begravelsespladers historie (Slagelse 1868), s. 8. — H. Weitmeyer: Forløberne for Assistens Kirkegård på Nørrebro. H. M. K. 1. V (1915—16), s. 114—16. — I Dansk Litteratur-Tidende for 1821, redigeret af Peter Erasmus Müller, står der (s. 280), at „Lavendelstræde er en fordærvet udtale af Lars Vinders Stræde, efter en der boende købmand“. S. Stern gør sig i Københavns-beskrivelsen 1839—41 (s. 26) til talsmand for samme opfattelse. Også hos andre ældre forfattere findes denne anskuelse ført i marken. Alle synes på dette punkt at støtte sig til Erik Pontoppidan, som i Origines Hafnienses (s. 195) blandt de aktuelle foreteelser i 1760 nævner Lars Vinders Stræde, hvilken gade skal have navn efter den i note 13 omtalte rådmand Laurids Vinnere, der levede i 1400-tallet. Lavendelstræde-navnet kender Pontoppidan tilsyneladende intet til. Det må være den fordums midlertidige betegnelse for Hyskenstræde, der har grebet forstyrrende ind i billedet. At Lavendelstræde skulle være opkaldt efter Laurids Vinnere, lyder lidet troværdigt, idet han ikke ses at have haft nogensomhelst tilknytning til denne gade, jfr. L. Both: København, s. 55, 122 og H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 62—102.

31) H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 13, 77.

32) Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 37.

33) Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis. Udgivet af Kr. Erslev IV (1906—12), s. 412—13. — Oluf Nielsen: Olddanske personnavne (1883), s. 73.

34) Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 10.

35) Jacob Behrend: Vejviser, s. 36.

36) H. U. Ramsing: Strand Kvarter, s. 10. — Grundtaksterne 1717, 1728 og 1756 har dog navneformen Ved Stranden, som bruges jævnsides med Gammel Strand helt frem til 1861, da det officielt tilkendesiges, at gadens navn er og bliver Gammel Strand, se B. F. 1860—61, s. 208—09 og rådstue-plakat af 14/1 1861. Samtidig fik gaden, der nu hedder Ved Stranden, sit da næsten 300 år gamle navn, se H. U. Ramsing: Øster Kvarter (1943), s. 15, slået endelig fast. Forhen var det ret almindeligt også at kalde denne gade for Gammel Strand.

37) Før og nu II (1949), s. 213.

38) „Flyve-Blade“, nr. 6 (1774). — Hugo Matthiessen: Københavnske gader 1728—95 (1924), s. 137—40.

39) N. C. L. Abrahams: Meddelelser af mit liv. Udgivet af Arthur Abrahams (1876), s. 18. — I et brev fra 1877 beskrives skuet „af fiskermadammernes bataillon, der har den dyd ikke at være vanslægtet fra fortiden, men holder på de gamle traditioner i henseende til handel og vandel, omgang med kunder og kraftig udtryksmåde“, se J. Davidsen: Fra det gamle Kongens København II (1881), s. 375.

40) Stadens kunst. Københavns Kommunes Kunstfonds virke 1897—1947. Redaktion: Sigurd Thorsen (1950), s. 97, 189—90. — At fiskerkonerne og deres verbale udladelser virker som en attraktion for udlændinge, udtrykkes overbevisende i Monica Redlichs festlige bog: Danish Delight (London 1939), s. 166—68 og 219—22.

41) Oluf Nielsen: København IV, s. 92—93, 95—97. — Carl Bruun: København I, s. 459, II, s. 34—36, 514. — H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 147—49 og Strand Kvarter, s. 70.

42) H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 14—15.

43) O. C. Nielsen: Indlæg i Berlingske Tidende for den 17/4 1948. — H. C. Bering Liisberg: København i gamle dage (1901), s. 137. — Oluf Nielsen: København I, s. 270.

44) Oluf Nielsen: København IV, s. 91—92. — H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 111 og Strand Kvarter, s. 62.

45) Carl Bruun: København II, s. 179—80, 340.

46) H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 16. — B. F. 1857—58, s. 442—43 og rådstue-plakat af 30/3 1858.

47) Poul Raae: Det ukendte København (1943), s. 20—21. — R. Broby Johansen: Gennem det gamle København (1948), s. 32.

48) Harald Langberg: Fra torv til torv (1943), s. 41—43. — H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 11—12.

49) Villads Christensen: Forsvundne gadenavne. H. M. K. 1. III, s. 20—21. — L. Both: København, s. 97, 125—26. — Oluf Nielsen:

København IV, s. 143. — Carl C. Christensen: Hotel d'Angleterre (1925), s. 78—81. — Gåsebryggeriet lå ved gadens østside, forhen matrikuleret som nr. 20, nu matr. nr. 150 A og B Vester Kvarter, se H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 113. — Det skal lige nævnes, at man tidligere har været af den formening, at Gåsegade har fået sit navn deraf, at gaden var så smal, at trafikanterne nødtes til at færdes i gåsegang, den ene bag den anden, se Dansk Litteraturlidende 1821, s. 283 og S. Sterm: København I, s. 27. Og i vore dage er det hævdet, at navnet, der ses benyttet fra 1679, men muligvis er af ældre dato, snarest skulle skyldes et gåsehold ved vandmøllen eller i husene i gaden, så iøjnefaldende, at det kom til at præge kvarteret, se H. U. Ramsing: Middelalderen, III, s. 94. Mindet om det fordums gåsebryggeri har dog sikkert været holdt vedlige af de skiftende besiddere af ejendommen øst for gaden. Helt frem til 1728 tilhørte en stor del af dem bryggerstanden. Så, øllet leve! — Angående de i det følgende stykke omtalte forsøg på at få gadenavnet ombragt henvises der til B. F. 1878—79, s. 1107—14 og 1908—09, s. 2023—37.

⁵⁰) Københavns diplomatarium. Udgivet af Oluf Nielsen II (1874), s. 273.

⁵¹) Oluf Nielsen: København II (1879), s. 330—42 og V, s. 50. — O. C. Nielsen: Stormgade (1924), s. 7.

⁵²) Fra bispetid til borgertid, s. 31, 146—47.

⁵³) Oluf Nielsen: København V, s. 51.

⁵⁴) C. Klug-Andersen: Torvehandelen i København (1948), s. 6, 10, 12—13.

⁵⁵) Stadens kunst, s. 17, 143.

⁵⁶) Oluf Nielsen: København I, s. 269—70, 320—21. — H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 160.

⁵⁷) Peder Palladius: Visitatsbog. Udgivet af Lis Jacobsen (1925), s. 140—41.

⁵⁸) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 101.

⁵⁹) Oluf Nielsen: København II, s. 62—63.

⁶⁰) Holger Fr. Rørdam: Københavns kirker og klostre i middelalderen (1859—63), s. 342—58. — H. U. Ramsing: Middelalderen II, s. 168—74. — Det ældste stykke af Sankt Gertruds Stræde, nemlig den del, som nu udgør den østlige del af Kulturvet, må i 1377 være indbefattet i betegnelsen Bjørnehrogade (Købmagergades oprindelige navn). I 1510 siges „det stræde, som løber ud med Sankt Gertruds Kirke“. Og omkring 1524 kaldes gaden for det nye Spitaliestræde efter det da nyopførte Sankt Annæ Hospital. Navnet Sankt Gertruds Stræde er ikke bevaret i middelalderlige dokumenter.

Gadestykket, der nu bærer dette navn, er fra en senere tid. Det opstod — som helhed taget — først, da fæstningsvolden under Christian IV flyttedes længere nordpå. En pukkel midt i gadestykket minder stadig om, at her lå den ældste vold. I gaden Åbenrå finder man i øvrigt en tilsvarende mindelse. Og kommer man ind i gården til Sankt Gertruds Stræde nr. 8, får man virkelig en fornemmelse af at gå tur på volden, så højt ligger denne gård. Huset selv, det tredjesidste i husrækken på højre hånd, er værd at se nøjere på, en god repræsentant for baroktidens borgerlige huse. Jfr. H. U. Ramsing: *Middelalderen III*, s. 103, R. Broby-Johansen: *Gamle København*, s. 46 og Hans H. Engqvist: *Københavnske borgerhuse* (1948), s. 40—41. — I det høje hus for enden af Sankt Gertruds Stræde havde Søren Kierkegaard sin bolig fra april flyttedag 1848 til oktober flyttedag s. år. Han flyttede så over i huset, der på billedet skimtes lige til venstre herfor, og *der* blev han boende til april flyttedag 1850, se Otto Mackeprang: *Kultorvet og dets nærmeste omgivelser* (1950), s. 58—60 og samme forfatter: *Søren Kierkegaard og Rosenborggade 7. Meddelelser fra Søren Kierkegaard Selskabet*, 2. årgang (1950), s. 25—27.

⁶¹⁾ Oluf Nielsen: *København IV*, s. 411. — H. U. Ramsing: *Middelalderen III*, s. 102—03.

⁶²⁾ K. D. I (1872), s. 353—54.

⁶³⁾ Gunnar Olsen: *Københavns topografi i middelalderen*. Særnummer af *Social-Demokraten* for den 1/7 1943, s. 14, spalte 6.

⁶⁴⁾ Oluf Nielsen: *København IV*, s. 411—12.

⁶⁵⁾ Kancelliets brevøger vedrørende Danmarks indre forhold 1571—75. I uddrag udgivne af Rigsarkivet ved L. Laursen (1898), s. 123—24.

⁶⁶⁾ Hugo Matthiessen: *Gamle gader*, s. 150—51.

⁶⁷⁾ H. N. Rosenkjær: *Fra det underjordiske København* (1906), s. 25—29, jfr. Erik Pontoppidan: *Origines Hafnienses*, s. 18, 21, 23 og 36, N. Jonge: *Københavns beskrivelse II* (1945), s. 7 og *Nyeste Skilderi af København*. Udgivet af Fr. Thaarup, 1829, sp. 266—67. — For en ordens skyld skal nævnes, at L. Both: *København* (s. 173—74) har følgende bemærkning om gaden her: „Den synes skæmtevis at have faaet navnet Pustervig (af ordet puster o: modstand?), fordi gaden indtil 1807 ligesom en vig har bugtet sig ind fra Købmagergade uden at være åben i enden“. Den store danske ordbog kender intet til puster i denne betydning. Derimod står der om pust, at det bruges i overført betydning om: hård medfart, modgang, genvordigheder, som man udsættes for etc., i hvilken sammenhæng bl. a. henvises til Holberg, der i „Maskerade“ (III, 4)

lader Leonard sige: „alt dette er intet imod den pust, jeg vil udstå med den hidsige og knarvorne Jeronimus“, jfr. ordbogens bd. VII (1937), sp. 160—61. Selv om der altså er noget om snakken, findes den omtalte forklaring at være lidt vel søgt.

⁶⁸⁾ Carl Sigfrid Lindstam: Göteborgs gatunamm (Göteborg 1945), s. 214—15.

⁶⁹⁾ Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 151. — Christoffer af Bayerns stadsret af 14/10 1443 rummer i sidste kapitel bestemmelser „om dem, som sig forbryde eller uskelligt leve“. Særlig interessant i denne sammenhæng er § 14, hvor det siges, at „hvo som anden slår pust, eller drager hans hår, eller griber hannem ilde­lig om hans næse eller kindben eller andensteds på hans liv, eller river hans klæder med hænder, sværd eller kniv, eller skyder hannem i dynd, eller kaster hannem omkuld med vred hu, bøder hannem, som skaden fanger, 3 mark og kongen og staden hver deres så meget“. Mindre gunstigt stiller sagen sig ifølge § 15 for den „som fanger hug eller pust i dobbespil [hasardspil] af den, som han doubler med“, thi „han, som hug udgiver, bøde hannem intet, som hug får, men han skal bøde kongen og staden efter sin brøde“, se K. D. I, s. 175—77.

⁷⁰⁾ Sønderjyske stednavne, 1. levering (1931), s. 20.

⁷¹⁾ H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 102.

⁷²⁾ O. C. Nielsen: Peder Huitfeldts Stræde (1924), s. 11.

⁷³⁾ Oluf Nielsen: København IV, s. 411.

⁷⁴⁾ Poul Colding: Peder Huitfeldt. Dansk biografisk leksikon X (1936), s. 658—59.

⁷⁵⁾ Christian Elling og Victor Hermansen: Holbergtidens København (1932), s. 57.

⁷⁶⁾ L. Both: København, s. 148—49. — Oluf Nielsen: København V, s. 54. — Fra bispetid til borgertid, s. 30.

⁷⁷⁾ Før og nu II (1949), s. 306 og IV (1948), s. 198—99, 307.

⁷⁸⁾ B. F. 1875—76, s. 225—29 og rådstue-plakat af 29/7 1875.

⁷⁹⁾ H. U. Ramsing: Københavns topografi. H. M. K. 1. II, s. 209—11. — Før og nu I (1949), s. 41.

⁸⁰⁾ H. U. Ramsing: Middelalderen II, s. 10 og III, s. 102. — Fra bispetid til borgertid, s. 199.

⁸¹⁾ C. Klug-Andersen: Torvehandelen, s. 52.

⁸²⁾ Endnu i Københavns grundtakst 1653, hvoraf en afskrift beror i Stadsarkivet (originalen findes i Rigsarkivet), står der Kød­mangergade, men i et dokument af 14/4 1659 om udvælgelse af de 32 mænd, som efter de Københavns indbyggere meddelte privilegier skulle varetage byens tarv sammen med borgmestre og

råd, forekommer overgangsformen Kødmager Kvarter (K.D. I, s. 705). Og i grundtaksten 1661 (K.D. I, s. 754) benyttes formen Købmagergade, som siden da — med forskellige mindre variationer, herunder en adskillelse i Store og Lille Købmagergade — har været enerådende.

⁸³⁾ Sagen 4. afd. G 16—1941. Gadenavneudvalgets arkiv. — O. C. Nielsen. Indlæg i Social-Demokraten for den 20/10 1947.

⁸⁴⁾ H. U. Ramsing: Middelalderen II, s. 133—34 og III, s. 100—01. — Samme forfatter: Gråbrødrekloster og Helligåndshus. H. M. K. 1. III, s. 429. — Otto Mackeprang: Pietro Mingottis operaopførelser i København 1747—56. H. M. K. 4. II (1949), s. 17.

⁸⁵⁾ L. Both: København, s. 91—92.

⁸⁶⁾ K.D. VI (1884), s. 765 og VII, s. 3.

⁸⁷⁾ Carl Bruun: København II, s. 605, 615, 620.

⁸⁸⁾ Ludvig Holberg: Epistler. Udgivet af Chr. Bruun IV (1873), s. 427 under noterne til epistel nr. 365.

⁸⁹⁾ K.D. II, s. 618. — Oluf Nielsen: København IV, s. 314—18.

⁹⁰⁾ Fra bispetid til borgertid, s. 63.

⁹¹⁾ Carl Bruun: København III (1901), s. 433. — Det varede ikke mange år, før den nye gade var fuldt bebygget. Bygherren var den omtalte Boye Junge, der som brandmajor udmærkede sig ved resolut optræden under den store ildebrand 1795. Af Kronprinsensgade-foretagendet havde han kun liden glæde. Det kneb for ham at svare renter af de store lån, han havde måttet optage, bl. a. et kongeligt lån på 100.000 rdlr., og han blev indviklet i et hav af processer. Han slap dog nogenlunde helskindet gennem affæren, da kongen i marts 1795 eftergav ham et restbeløb på over 19.000 rdlr., han endnu var finanskassen skyldig, se Carl Bruun: København III, s. 753.

⁹²⁾ H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 107. — Oluf Nielsen: København IV, s. 81, 83, 415.

⁹³⁾ Københavns politiske vejviser for 1773. Udgiven fra Adresse-Kontoret, har på s. 125: Hr. Claus Madsen Wiel i Sværttegaden nr. 201 og på s. 373: Wiel, urtekræmmer, Sværttegaden 201. I vejviseren for 1772 står han opført under adressen: Regnegaden 201. Københavns vejviser for 1775, udgiven fra agent Holcks kontor, har på s. 138: Juul, vinhandler, Sværttegaden 201. Vejviseren for 1804, samlet og forlagt af Chr. G. Proft, har på s. 7: Chokoladefabrikant Sam. Is. Abarhanel, Sværtegade 202 og på s. 26: Traktør og billardholder B. J. Bay, Sværttegaden 201. Se også vejviserne for 1805 (s. 413), 1811 (s. 383) og 1817—18 (s. 435). — N. Jonge: Københavns beskrivelse II, s. 96. — L. Both: København, s. 193. — I

sproglig henseende er der et vist slægtskab mellem Sværtegade-navnet og familienavnet Schwartz, der gennem mange generationer har haft tilknytning til gaden. Afledet af dette familienavn er gaden navn dog ikke. Johan Adam Schwartz, grundlæggeren af kunstdrejer-dynastiet her, kom nemlig først til København i 1778, altså fem år efter, at betegnelsen Sværtegade med sikkerhed vides benyttet. Samme J. A. Schwartz fik efter kort tids forløb ansættelse hos kunstdrejer Johan Friedrich Graumann i Sværtegade 95, der lå, hvor Berlingske Tidende senere fik sit bladhus. Og 1806 erhvervede han stedet lige overfor, dengang kaldet 96 B, nu matr. nr. 170 Købmager Kvarter, Sværtegade 3, hvor firmaet J. G. Schwartz & Søn den dag i dag har til huse, se Jørgen Bast: Schwartzerne i Sværtegade (1951), s. 15—21.

⁹⁴⁾ B. F. 1878—79, s. 1108—09.

⁹⁵⁾ R. Broby Johansen: Gamle København, s. 54. — Før og nu II (1949), s. 345. — Nr. 28 med den ugæstfri plakat på døren er den første ejendom på højre hånd, hvilken ejendom er matrikuleret som nr. 284 Købmager Kvarter. På den anden side af daværende Peder Madsens Gang, ved hjørnet af Grønnegade, hvor smøgen sluttede af, lå ejendommen matr. nr. 283, som havde nr. 26 til Peder Madsens Gang. Sandsynligvis har ejeren af huset ved Pistolstræde så egenmægtigt beslægtet det efterfølgende lige husnummer til sit hus. Peder Madsens Gang 28 lød trods alt en grad finere end Pistolstræde 2, som var den officielle adresse.

⁹⁶⁾ L. Both: København, s. 195. — Oluf Nielsen: København IV, s. 417.

⁹⁷⁾ Jacob Behrend: Vejviser, s. 53.

⁹⁸⁾ Oluf Nielsen: København V, s. 52.

⁹⁹⁾ Carl C. Christensen: Hotel d'Angleterre, s. 84—89, 100—05. — O. C. Nielsen: Peder Madsens Gang (1935), s. 14—16.

¹⁰⁰⁾ B. F. 1873—74, s. 732—34 og rådstue-plakat af 1/4 1874.

¹⁰¹⁾ Sagen 2. afd. 346/74. Gadenavneudvalgets arkiv. — Etatsråd Krack, udgiver af vejviseren fra 1863, antog 18/12 1900 navnet Krak. Det var det oprindelige navn, hidrørende fra Krakgården i Rutsker Sogn, Bornholm. Stavemåden med c var fremkommet som følge af en fejlskrift i kirkebogen, se Carl C. Christensen: Fra Holck til Krak. Vejviseren og dens udgivere gennem 175 år (1943), s. 52 og Bornholms stednavne. Udgivet af Stednavneudvalget, 1. levering (1950), s. 237.

¹⁰²⁾ B. F. 1909—10, s. 1498, 1500 og rådstue-plakat af 27/12 1909.

¹⁰³⁾ B. F. 1872—73, s. 749—54, 1873—74, s. 732—34 og 1875—76, s. 854. — Rådstue-plakat af 1/4 1874.

¹⁰⁴) Chr. Elling og Victor Hermansen: Holbergtidens København, s. 81. — Danmarks hovedstad. Redaktion: Steffen Linvald, Ernst Mentze og M. Friis Møller (1948), s. 123, 207, 260. — Før og nu II (1949), s. 146.

¹⁰⁵) O. C. Nielsen: Den gamle Hovedvagt (1935), s. 4, 17, 18.

¹⁰⁶) Carl Bruun: København II, s. 27—31, 180—81. — Fra bispetid til borgertid, s. 96—109.

¹⁰⁷) K. D. III (1877), s. 598, 610, 612, 613, 616, 723 og II, s. 840.

¹⁰⁸) Før og nu III (1947), s. 124—25. — B. F. 1875—76, s. 225—29 og rådstue-plakat af 29/7 1875. — B. F. 1929—30, s. 132—42, 188. — Gudmund Schütte: Uheldigt konsekvensmageri. Kronik i Berlingske Aftenavis, 4/11 1938. — B. F. 1938—39, s. 691—703.

¹⁰⁹) Oluf Nielsen: København IV, s. 139. — En del af stenene fra Valkendorfs brønd er indsat i den nye bygning omkring den moderne vandkumme i gården, se Linde, Borup og Hassø: Vor gamle hovedstad, s. 46.

¹¹⁰) Før og nu II (1949), s. 58, 72.

¹¹¹) B. F. 1910—11, s. 1918—20, 1924 og rådstue-plakat af 17/1 1911.

¹¹²) H. U. Ramsing: Sjøleboderne og Lønporten. H. M. K. 1. III, s. 95—98.

¹¹³) Linde, Borup og Hassø: Vor gamle hovedstad, s. 52. — Poul Raae: Det ukendte København, s. 82.

¹¹⁴) Oluf Nielsen: København IV, s. 13, 81, 191. — Carl Bruun: København I, s. 95, 125, 236, 267. — H. U. Ramsing: Sjøleboderne og Lønporten. H. M. K. 1. III, s. 90—95.

¹¹⁵) Otto Mackeprang: En gammel gade forsvinder. Kronik i Berlingske Aftenavis, 26/4 1944.

¹¹⁶) B. F. 1926—27, s. 970—1047 og rådstue-plakat af 3/11 1926.

¹¹⁷) Fra bispetid til borgertid, s. 25, 85—87, 96.

¹¹⁸) Før og nu III (1947), s. 88, 145, 185, 189.

¹¹⁹) J. Davidsen: Fra det gamle Kongens København II, s. 52—53. — H. D. Lind: Nyboder og dets beboere (1882), s. 104—08. — Orla Alstrup og Charles Christensen: Nyboderfolket (1930), s. 18, 20, 61, 67, 93.

¹²⁰) H. D. Lind: Nyboder, s. 3—4, 13—14. — Fra bispetid til borgertid, s. 30.

¹²¹) Oluf Nielsen: København V, s. 41—42, 314, 543. — Carl Bruun II, s. 267, 287 og III, s. 48. — H. D. Lind: Nogle bidrag til Søkvæsthusets historie i kong Christian V's tid. H. M. K. 1. I. (1907—08), s. 449—87.

¹²²) G. Lorenz: Københavns havns udvikling (1934), s. 112—13. — Danmarks hovedstad, s. 253.

¹²³) Elling og Hermansen: Holbergtidens København, s. 96. — Før og nu III (1947), s. 244.

¹²⁴) Carl Bruun III, s. 491, 735, 805, 825. — Harald Jørgensen: Lars Larsen. D. B. L. XIV (1938), s. 55—56.

¹²⁵) G. Lorenz: Københavns havn, s. 110—12.

¹²⁶) Oluf Nielsen: København V, s. 54—56. — Arthur G. Hassø: Københavns Brandvæsens historie (1931), s. 30. — Fra bispetid til borgertid, s. 172—73.

¹²⁷) H. U. Ramsing: Snarens Kvarter, s. 9—10. — Hvor utroligt det end lyder, har der for et lille hundrede år siden i ramme alvor været fremsat forslag om at døbe Nygade om til Vimmelskiftet. Sagen 2. afd. 1641—1858. Gadenavneudvalgets arkiv. — Navnet Klædeboderne gled ud 1879. Overgangen fra Skindergade til Klædeboderne faldt kun på den ene side ved en tværgade, nemlig Skoubogade, medens den på den anden side lå i skellet mellem ejendommene nr. 36, som hørte til Klædeboderne, og nr. 34, „Soldins Stiftelse“, som hørte til Skindergade. Tidligere fandtes der, som det vil blive berørt under omtalen af gadenavnet Dyrkøb, på dette sted en gyde, kaldet Kirkestrædet, der i forlængelse af Skoubogade førte ind til Vor Frue Kirkegård og over denne til Nørregade. Nævnte gyde blev nedlagt i 1812 og indlemmet i de tilstødende ejendomme. Den omstændighed, at der i den fortløbende husrække begyndte et nyt gadenavn, bevirkede i sin tid, at Klædeboderne blev nummereret i fortsættelse af Skindergade, et forhold, der gjorde det vanskeligt at finde sig til rette på stedet. Hertil kom, at man undertiden tog fejl af navnene Klædeboderne og Klareboderne. Efter ansøgning fra forskellige grundejere og næringsdrivende i Klædeboderne besluttede bystyret så at lade denne gade navnemæssigt gå op i en højere enhed med Skindergade, se B. F. 1878—79, s. 1107—14 og rådstue-plakat af 13/3 1879. En praktisk foranstaltning, men trist. Vantsniderne, som fordem havde deres boder her, har sikkert vendt sig i gravene.

¹²⁸) Hans Holck: Københavns beskrivelse (1774), s. 42. — L. Both: København, s. 120—21. — Carl Bruun: København II, s. 615, 619. — Fra bispetid til borgertid, s. 173—78.

¹²⁹) H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 9—10.

¹³⁰) H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 89 og II, s. 29—34.

¹³¹) Otto Mackeprang: Om københavnske gadenavne (1948), s. 6.

¹³²) Fra bispetid til borgertid, s. 176—77. — Før og nu II (1949), s. 67, 307—10.

¹³³) Harald Langberg: Fra torv til torv, s. 18—20. — Kulturvet kaldtes i 1700-tallet også Skidentorv, Tørve- og Brændselstorvet,

se Hans Holck: Københavns beskrivelse, s. 17 og S. Sterm: København I, s. 84.

¹³⁴⁾ Rasmus Nyerup: Københavns beskrivelse, s. 222. — Otto Mackeprang: Kulturvet, s. 54—58.

¹³⁵⁾ Oluf Nielsen: København III, s. 200—06. — Albert Fabritius: Det københavnske bystyres slægtsforbindelser i ældre tid. H. M. K. 4. II (1950), s. 327—31.

¹³⁶⁾ B. F. 1929—30, s. 585—94 og rådstue-plakat af 9/11 1929.

¹³⁷⁾ Vilhelm Lorenzen: Christianshavns borgerlige bygningskunst (1914), s. 12—16. — Steffen Linvald: Christianshavn (1948), s. 14. — Før og nu II (1948), s. 12, 32.

¹³⁸⁾ Harald Langberg: Fra torv til torv, s. 34—37. — Fra bispetid til borgertid, s. 186—87.

¹³⁹⁾ Carl Bruun: København III, s. 727—28. — Før og nu II (1949), s. 118. — Som et udtryk for den forvirring, der en tid lang herskede, når dette torv skulle betegnes ved navn, kan nævnes et indlæg i „Politivennen“ for den 16/2 1799 (årgang 1799, s. 673—75). Overskriften lyder: „Isbjergene på Ny Amagertorv“, men i selve indlægget siges der først Højbrotorvet og så Højbroplads. For at gøre forvirringen total kaldes torvet i bladets indholdsfortegnelse Nyamagertorv.

¹⁴⁰⁾ H. U. Ramsing: Strand Kvarter, s. 11.

¹⁴¹⁾ Oluf Nielsen: København II, s. 49.

¹⁴²⁾ Henry Bruun: Poul Laxmand. D. B. L. XIV (1938), s. 180—84.

¹⁴³⁾ R. Broby Johansen: Gamle København, s. 71.

¹⁴⁴⁾ Carl Bruun: København III, s. 734—35. — Fra bispetid til borgertid, s. 187. — Harald Langberg: Pavillonerne i Kronprinsessegade. H. M. K. 4. II, s. 341—42.

¹⁴⁵⁾ Niels W. Gades Gade er et af de navne, der hyppigst rives bystyret i næsen som eksempel på dårlig gadenavngivning. Dog i nogen grad med urette, idet bystyret ikke har haft andel i tilvejebringelsen af denne navnedannelse. „Æren“ herfor tilkommer Arbejdernes Byggeforening, som i 1890'erne opførte bebyggelsen i kvarteret omkring Kildevældsgade ved Østerbrogade (tidligere Strandvejen). I vejviseren figurerer navnet fra 1894. Der er vist nu ikke andet at gøre end at notere tilfældet med et suk. Og så får man i øvrigt trøste sig med, at Gade i høj grad fortjener at have en gade.

¹⁴⁶⁾ Politivennen 1804, s. 4937—38.

¹⁴⁷⁾ Carl Bruun: København III, s. 736. — Hvor Kronprinsessegade opstod, havde allerede Axel Urup 1651 projekteret en gade, der skulle hedde Herregade, men det blev på papiret, se L. Both:

København, s. 220, Oluf Nielsen: København V, s. 31, og Fra bispetid til borgertid, s. 101. — Det i 1804 autoriserede navn slog ikke straks an overalt. I „Nyeste Skilderi af København“ nr. 74 for 1806 kaldes gaden her således for Prinsessegade. Forvekslinger med navnesøsteren Prinsessegade på Christianshavn lå dengang ikke lige for, thi på den tid hed denne gade Prinsensgade, et navn, som af hensyn til Prinsensgade i Borgergade-kvarteret 1859 ændredes til det nuværende navn, se Carl C. Christensen: Kronprinsessensgade 1804. Kronik i Nationaltidende (aften) 15/10 1929 sammenholdt med B. F. 1859—60, s. 227—29 og rådstue-plakat af 26/11 1859.

148) B. F. 1929—30, s. 685—723 og rådstue-plakat af 31/10 1930.

149) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 101.

150) Oluf Nielsen: København V, s. 327, 439—40. — Samme forfatter: Vintapperlavet i København 1694—1861 (1894), s. 15—19.

151) Carl Bruun: København II, s. 383. — Carl C. Christensen: Latinerkvarteret (1947), s. 12—14.

152) L. Both: København, s. 156. — Matrikulsregister af 1806, kaldet „Rawerts matrikul“. Stadsconductørens Direktorat arkiv.

153) Sagen 2. afd. 47—33/1934, overført til 4. afd. G 35—1938. Gadenavneudvalgets arkiv.

154) G. Lorenz: Københavns havn, s. 128—30.

155) B. F. 1869—70, s. 138—39, 1883—84, s. 169—74 og 1937—38, s. 948—55, 963. — Rådstue-plakater af 11/10 1869, 18/5 1883 og 25/10 1937.

156) Carl Bruun: København III, s. 720—21. — Før og nu I (1949), s. 151, 167—68. — Københavns Brandforsikring 1731—1911. Udgivet af Københavns Brandforsikring (1913), s. 220, 240.

157) J. H. Rawert: Udførlig beretning om den plan, der blev lagt og udført i anledning af den store ildebrand i København 1795 (1800), s. 10.

158) En maskinskrevet afskrift af nævnte „Autobiographie“, tilhørende redaktør Georg Peetz, har i 1934 været overladt Stadsarkivet til gennemsyn. Den citerede passus er taget fra denne afskrift, s. 3—4.

159) Indkvarterings-mandtallerne. Stadsarkivet.

160) Harald Langberg: Fra torv til torv, s. 21—22. — Fra bispetid til borgertid, s. 191—92.

161) Kgl. resolution af 8/11 1811.

162) G. L. Grove: Konferensråd Conrad Hauser. Personalhistorisk tidsskrift. 3. IV (1895), s. 1—28.

163) Harald Langberg: Fra torv til torv, s. 22—24. — Fra bispetid til borgertid, s. 192—93.

¹⁶⁴) Indkvarterings-mandtallerne 1765—98. Stadsarkivet. — Før Suhm havde gården tilhørt stiftamtmand Holger Scheel, og den blev i 1800 overtaget af fattigvæsenet, som lod den indrette til tvangsarbejdshus, se Otto Mackeprang: Kultorvet, s. 32—33, 48.

¹⁶⁵) Kgl. resolution af 5/2 1817 og rådstue-plakat af 3/3 s. år. — Gaden blev anlagt efter bombardementet 1807, og den førte oprindelig fra Landemærket til Åbenrå. Da Hauser Plads opstod, bortfaldt navnet Suhmsgade på strækningen ud herfor. — Det var først meningen, at Suhms store bibliotek efter hans død skulle overgå som selvstændig institution i offentligt eje. Men 1788 giftede Suhm sig for anden gang. Hans nye kone, Christiane Becher, en af hovedstadens fejrede skønheder, var dengang kun 24 år gammel. Suhm var til års og — takket være sin rundhændethed — ofte ude for økonomiske vanskeligheder. Han ønskede naturligt nok at sikre sin unge kone en sorgfri tilværelse, hvorfor han besluttede at sælge bogsamlingen. Underhandlinger indlededes med den russiske regering, men det blev overbibliotekar D. G. Moldenhawer, der 1796 mod ydelse af en årlig livrente erhvervede denne samling til Det kongelige Bibliotek, hvori den blev indlemmet, se Carl S. Petersen: P. F. Suhm, D. B. L. XXIII (1942), s. 115.

¹⁶⁶) Otto Mackeprang: Kultorvet, s. 52—56.

¹⁶⁷) B. F. 1936—37, s. 870—948 og rådstue-plakat af 29/10 1936.

¹⁶⁸) B. F. 1943—44, s. 373—84 og rådstue-plakat af 1/11 1943.

¹⁶⁹) Vilhelm Lorenzen: Vor Frue Kirke, Københavns Domkirke (1927), s. 122—23.

¹⁷⁰) Stadens kunst, s. 115, 117, 193. — Monumentet var oprindeligt tænkt anbragt ved Nikolaj Kirke. En og anden vil nok mene, at lidt mere luft omkring monumentet på Bispetorvet ville have været klædeligt.

¹⁷¹) Otto Mackeprang: Et nyt torvs gamle historie. Kronik i Berlingske Aftenavis, 31/12 1943. — Samme forfatter: Bispetorvet. Salmonsens leksikon-tidsskrift 1944, sp. 785—87.

¹⁷²) H. U. Ramsing: Fra det underjordiske København. H. M. K. 1. II, s. 57—59. — Før og nu I (1949), s. 41.

¹⁷³) Carl Bruun: København II, s. 44.

¹⁷⁴) Hugo Matthiessen: Torv og hærstræde (1922), s. 20—21.

¹⁷⁵) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 96.

¹⁷⁶) Trap: Danmark I (1929), s. 393—94. — Eiler Nystrom: Københavns Universitet gennem 450 år. Københavns Universitet 1929. Redaktion: Povel Fønss og Erik Rindom (1929), s. 14, 17—18, 43—46.

¹⁷⁷) Sagn og historier fra København og omegn. Udvalgt og indledet af Henning Henningsen (1950), s. 27—28.

- 178) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 94.
- 179) B. F. 1883—84, s. 169—74 og rådstue-plakat af 18/5 1883.
- 180) Sagen 2. afd. 711/1889. Gadenavneudvalgets arkiv.
- 181) Oluf Nielsen I, s. 309. — H. N. Rosenkjær: Fra det underjordiske København, s. 36. — H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 77, 81, 86, 89. — København fra boplads til storby. Redaktion: Harald Jørgensen (1948), s. 10—15. — Før og nu I (1949), s. 41.
- 182) H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 9.
- 183) Oluf Nielsen: København I, s. 94, 133—34, 308—09. — H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 74, 100.
- 184) Chr. Axel Jensen: Det forsvundne Rådhus på Nytorv. Magasinet (Politikens søndagstillæg), 8/8 1937.
- 185) H. U. Ramsing: Snarens Kvarter, s. 12—13.
- 186) Oluf Nielsen: København I, s. 134—38. — H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 86, 97.
- 187) Carl Bruun: København I, s. 43, 93, 374, 471. — Medens den i midten af den gengivne illustration fra Resens „Kong Frederik II's krønike“ viste turnering sikkert har relation til Gammeltorv, må det formodes, at husrækken bagved og dystløbet i forgrunden refererer til Amagertorv. Med hensyn til festlighederne i anledning af kongens kroning hedder det nemlig i nævnte værk (s. 30): „Om onsdagen holdtes på Amagertorv ring-renden og om torsdagen på Gammeltorv turnering, om fredagen en åben fægteskole, og med sådanne og andre ridder-spil er den ganske tid lysteligen og glædeligen fuldendt“. På det originale stik findes ikke alene medtaget de her demonstrerede ridderspil, men også kroningsoptøget på vej til Vor Frue Kirke samt selve kroningen og kongens modtagelse af ridderslaget. Alle de vigtigste begivenheder er således samlet på eet billede. Husene stemmer, hvad udseendet angår, næppe overens med virkeligheden. Men i antal svarer de til, hvad vi ved om grundstørrelserne ved Amagertorv, jfr. matrikulkort over København 1689, udfærdiget af Stadskonduktørens Direktorat på grundlag af H. U. Ramsings historiske undersøgelser (1941). Gaden ved gavlhuset må herefter antages at være Købmagergade. Den tilbagetrukne bygning skal vel så forestille en af de mange adelsgårde ved denne gade. Og husene yderst til højre gøre det ud for bebyggelsen ved hjørnet af Købmagergade og Østergade.
- 188) Oluf Nielsen: København II, s. 66—67.
- 189) Springvandets topfigur, der symboliserer næstekærligheden, er tillige med kummen nedenunder støbt af Peter Hoffman efter model af den lüneburgske billedhugger Statius Otto og indviet

1609 eller 1610. I forbindelse med en restaurering 1707 blev springvandet hegnet med et gitter udført af klejnsmed Hans Schæbel efter Chr. Nergers udkast. 1781 blev „den ynkelig forfaldne fontæne“ nedbrudt og atter opført. Kummen forsynedes med en ny fod af norsk marmor, tilhugget af stenhuggermester Fischer. Marmorblokken blev afgivet af Frederikskirkens beholdning. Samtidig fornyedes springvandets gitter. 1860 blev piedestalen forhøjet. Ved en istandsættelse 1890—92 efter tegninger af Hans Tegner blev det nuværende stenbassin bragt til udførelse og gruppen placeret på den nye sokkel, se F. R. Friis og L. Fenger: Springvandet på Gammeltorv i København. Tidsskrift for kunstindustri, udgivet af Industriforeningen, 1892, s. 161—72. Desværre er figuren her ved kommet så højt til vejr, at det kniber med at se enkelthederne. Og de er ellers vel værd at betragte. — Springvandet sprang første gang i sin nye skikkelse på Christian IX's og dronning Louises guldbryllupsdag den 26/5 1892, se „Monumenter, mindesmærker og statuer i København“, udgivet af Kraks Legat (1941), s. 12.

190) K. D. V (1882), s. 7. — Oluf Nielsen: København IV, s. 362—65.

191) Oluf Nielsen: København II, s. 238—39. — H. U. Ramsing: Vester Kvarter, s. 12. — Mogens Lebech: Nytorv (1950), s. 10—12.

192) Carl Bruun: København II, s. 597, 633, 641—42. — Danmarks hovedstad, s. 146.

193) Carl Bruun: København III, s. 706—09, 722—28.

194) Carl Bruun: København III, s. 756—57. — Mogens Lebech: Nytorv, s. 47—50, 71—77.

195) Sagen 2. afd. 47—56/1929. Gadenavneudvalgets arkiv.

196) K. D. I, s. 148.

197) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 97. — Samme forfatter: Snarens Kvarter, s. 13.

198) K. D. VI, s. 31.

199) C. F. Reisser: Ildebrands-, levned- og forfølgelsehistorie. Udgivet af Oluf Nielsen (1890), s. 48. — Villads Christensen: Optegnelser om ildebrände i København 1749—87. H. M. K. 1. VI (1917—18), s. 208. — Fra bispetid til borgertid, s. 181.

200) Carl Bruun: København III, s. 109—10.

201) N. Jonge: Københavns beskrivelse I, s. 60—61. — L. Both: København, s. 97—98.

202) H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 99—100.

203) Oluf Nielsen: København IV, s. 156, 435. — H. U. Ramsing: Middelalderen I, s. 27. — I de til vore dage bevarede doku-

menter omtales dette navn med sikkerhed første gang i et lejev-brev af 29/11 1572 (K. D. I, s. 454) og sidste gang i grundtaksten 1668 (K. D. III, s. 705). Grundtaksten 1689 (K. D. III, s. 705) har benævnelsen Nørrevold. Når Oluf Nielsen i København I, s. 320, siger, at navnet Klokkehøjen som betegnelse for lokaliteten her er fra 1400-tallet, må det være under henvisning til det på s. 156 i samme bind nævnte gavebrev af 22/2 1432, hvor det hedder: „Klokkehøje hos Nørreport“, jfr. også H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 96. Men betegnelsen kan godt være af langt yngre dato. Af noten til vedkommende dokument (K. D. IV, s. 31) fremgår det nemlig, at bemærkningen om denne stedangivelse er tilføjet med „en senere hånd“.

²⁰⁴⁾ Testament- eller sjelegavebog (af 1634) for de fattige udi København (K. D. II, s. 796), jfr. Konventhusbogen, Peder Resens samlinger nr. 10.2 (Stadsarkivet), s. 319, hvor navnet Klokkehøjen anføres i forbindelse med Peder Willatzens gavebrev af 5/10 1564, dog som en marginal oversigt, vistnok af nyere dato end det i bogen indføjede dokument. — Jordebog 1581 (K. D. I, s. 506).

²⁰⁵⁾ B. F. 1928—29, s. 872—900 og rådstue-plakat af 8/11 1928. Visse bjørne begynder at brumme, når man, som det forholder sig med gaden i Uitterslev, tager et gammelt navn fra dets oprindelige grosted og planter det ud i en helt anden kant af byen. Det får så være. Afgørende er det, om navnet er godt, og om det egner sig til benyttelse på det nye sted. Og det er tilfældet her. Det er da bedre, at et sådant navn bliver hentet frem til glæde for de mange, der på denne måde får lejlighed til at støde på det, end at det ligger gemt som en skjult skat, kun kendt af et fåtal med en speciel byhistorisk viden.

²⁰⁶⁾ Villads Christensen: Forsvundne gadenavne. H. M. K. 1. III, s. 3—39. — Otto Mackeprang: Gadenavnenes systematisering med særligt henblik på forholdene i København og tilstødende kommuner. Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums virksomhed 1934—36 (1938), s. 59—60. — Lov af 14/12 1857 om gader, veje og vandløb i København § 9, jfr. nu lov nr. 85 af 31/ 1926, § 1 sammenholdt med regulativ om gadenavne m. m., vedtaget af kommunalbestyrelsen den 14. september 1939, se Meddelelser fra Københavns Bygningsvæsen 1949, s. 4—7.

²⁰⁷⁾ Reskript af 28/10 1818 (Kollegial-tidende 1818, s. 871) og rådstue-plakat af 9/11 s. år. — Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 69—71. — Peter Linde: Latinerkvarteret (1949), s. 81—88.

²⁰⁸⁾ Politivennen, årgang 1819, s. 3195.

²⁰⁹⁾ Ludvig Holberg: Mindre, poetiske skrifter. Udgivet af F. L. Liebenberg (1866), s. 94.

²¹⁰⁾ Fædrelandet, 2/6 1843. — En helt ny betegnelse for gaden var Krystalgade nu ikke. Fra sidste halvdel af 1700-tallet høres betegnelsen Krystalstræde og Krystalgade nu og da i folkemunde forbundet med strækningen, der fører fra Købmagergade til Fiolstræde, hvilken strækning sædvanligvis kaldtes Store Skidenstræde i modsætning til Lille Skidenstræde, der var navnet på den resterende strækning, den mellem Fiolstræde og Nørregade, jfr. Hans Holck: Københavns beskrivelse, s. 50, N. Jonge: Københavns beskrivelse I, s. 140 og Villads Christensen: Forsvundne gadenavne. H. M. K. 1. III, s. 3—5.

²¹¹⁾ Store Regnegade var i middelalderen en byens rende med et stræde „ud med møntemuren“, som blev nedlagt omkring 1570. Det senere gadeanlæg fandt sted ved år 1650, og gaden må efter den til denne da knyttede betegnelse have stået for samtiden som noget særdeles pynteligt, se Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 71—72 og H. U. Ramsing: Middelalderen III, s. 107. — De første grunde ved den nye gade bortsolgt af Frederik III 1650 og 1651, se K. D. III, s. 352 og 376.

²¹²⁾ Et i 1938 af Stednavneudvalget stillet forslag om at „normalisere“ skrivemåden for Skovbogade, således at den blev til Skovbogade, fandt ikke tilslutning hos de kommunale myndigheder, som med henblik på navnets oprindelse mente at måtte fastholde den hævdvundne skrivemåde med u, se B. F. 1938—39, s. 679—94. Bedre gik det ikke med et i 1941 fra anden side fremsat forslag om at vende tilbage til den gamle form Skoboderne. Om end fristet af forslaget anså man det for rigtigst vedblivende at bevare navnet uforandret i den gennem tiderne tilslebne skikkelse. Sagen 4. afd. G. 16—1941. Gadenavneudvalgets arkiv.

²¹³⁾ Oluf Nielsen: København IV, s. 415. — Den tanke, at gaden skulle have fået sit navn af, at vandskyl gjorde den impassabel i regnvejr, se L. Both: København, s. 193, synes trygt at kunne lades ude af betragtning. Ligeså formodningen om, at navnet skulle være en forvanskning af Rendegade, se Jørgen Bast: Schwartzterne i Sværtegade, s. 12. Betegnelsen „den rene gade“ fra 1650—51 taler så absolut herimod. Ligeftrem støve historisk-topografiske forhold op, når en gade skulle navngives, gjorde man ikke på den tid.

²¹⁴⁾ Reskript af 27. april 1842 og rådstue-plakat af 18/5 1842. — B. F. 1875—76, s. 225—29 og rådstue-plakat af 29/7 1875.

²¹⁵⁾ Reskript af 1/2 1843 og rådstue-plakat af 20/2 s. år. —

B. F. 1872—73, s. 867—68 og rådstue-plakat af 2/1 1874. — B. F. 1881—82, s. 509—13 og rådstue-plakat af 21/11 1881. — Tugthusporten (tidligere varianter: Tugthusstræde og Tugthusgade) havde navn efter det tugthus, som Christian IV 1606 lod indrette i Helligåndshospitals bygninger. Dette tugthus, der afløste tugthuset i Tyge Brahes gamle gård ved Farvergade, blev nedlagt 1650. Og ved navnet Trompetergangen (forhen varieret til Trompetergade) var mindet Ambrosius Leffelman Trompeter, der havde en ejendom her i slutningen af 1600-tallet, se H. U. Ramsing: Gråbrødrekloster og Helligåndshus. H. M. K. 1. III, s. 506—608 og 445—46.

²¹⁶⁾ Helligåndskirken i København. Udgivet af kirken ved Bjørn Kornerup (1949), s. 241—43. — Portrætmedaillonen på nr. 6 (matr. nr. 164 Frimands Kvarter) skyldes en amatør billedhugger, grosserer Christian Adolf Kiær, som i sin tid har ejet huset, se Peter Linde: Gråbrødretorv (1946), s. 57. C. A. Kiær overtog ejendommen i 1860 og beholdt den, til han døde 1905 (22/3), hvorefter den gik i arv til en datter af ham, se Tingbogen for Frimands Kvarter sammenholdt med Skødeprotokol nr. 120 (s. 439—40). Tinglysningskontoret.

²¹⁷⁾ Otto Mackeprang: Om københavnske gadenavne, s. 35.

²¹⁸⁾ L. Both: København, s. 204. — Oluf Nielsen: København IV, s. 436. — H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 14. — Carl C. Christensen: Sankt Nikolaj og det gamle Skipperkvarter (1948), s. 28—29.

²¹⁹⁾ B. F. 1894—95, s. 804—06 og rådstue-plakat af 13/11 1894. — En parallel til navnedannelsen Skvaldergården har vi i Sladderrækken på Christianshavn. Det var den folkelige betegnelse for husrækken over for Wildersgades Kaserne, se Hans Holck: Københavns beskrivelse, s. 20 og 71, Th. Overskou: Af mit liv og min tid. Udgivet af Robert Neiiendam I (1915), s. 19 og Før og nu IV (1948), s. 83. Wildersgade, opkaldt efter storkøbmanden Lars Wilder (1768—1810), hed indtil 1859 Store Kongensgade, se B. F. 1859—60, s. 227—29 og rådstue-plakat af 26/11 1859.

²²⁰⁾ B. F. 1894—95, s. 804—06 og rådstue-plakat af 15/11 1869. — B. F. 1899—1900, s. 1582, 1591 og rådstue-plakat af 15/12 1899.

²²¹⁾ Kgl. resolution af 4/12 1854 og rådstue-plakat af 29/12 s. år. — B. F. 1890—91, s. 1334—35 og rådstue-plakat af 9/2 1891. — Om H. P. Lorentzen, der var en betydelig byggespekulant i datidens København, se Villads Christensen: København 1840—57 (1912), s. 38, 44, 47, 502, 519 og Otto Norn: Nikolaj Tårn (1945), s. 86—87, 120.

²²²⁾ B. F. 1897—98, s. 291—92. Det nye navn blev vedtaget af

Marineministeriet den 21/4 1897, hvorom Kommandantskabet i Nyboder tilskrev Stadskonduktøren i København den 1/5 s. år. Sagen Stkd. j. nr. 401/1897. Stadskonduktørens Direktorat arkiv.

223) Ellinor Wesche: Friluftskunsten i København (1932), s. 35.

224) Minderige huse. Udgivet af Københavns Vejviser (1922), s. 54, 66, 80, 172—73.

225) B. F. 1876—77, s. 708—11 og rådstue-plakat af 5/1 1877. — B. F. 1894—95, s. 804—06 og rådstue-plakat af 13/11 1894. — B. F. 1917—18, s. 1102, 1114 og rådstue-plakat af 8/11 1917. — Lettest at bære er tabet af Halmstræde-navnet. Nok så drøveligt er det, at gadenavnene Hvælvingen og Reverensgade er faldet bort. Med Hvælvingstræde som overgangsform opstod navnet Hvælvingen, fordi der til fodgængernes bekvemmelighed blev muret de hvælvede gennemgange i stræbepillerne ved Nikolaj Kirkes tårn, se S. Sterm: København I, s. 16—17, L. Both: København, s. 207—08 og Carl Bruun: København III, s. 10, 304, 392. En trøst får det dog være, at dette navn senere er taget i brug som betegnelse for ejendommen Store Kirkestræde 1, Nikolaj Plads 16 og Lille Kirkestræde 2. Om tydningen af navnet Reverensgade hersker der nogen uenighed. Somme forskere holder på, at Holmens Revier, der har været et andet ord for Holmens Kanal, i forvansket skikkelse skulle være at finde i nævnte gadenavn, se f. eks. Carl Bruun: København III, s. 4, H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 15, 160 og Carl C. Christensen: Sankt Nikolaj, s. 23. Andre mener derimod, at gadestykkets buede form, der kan lede tanken hen på en i ærbødighed bøjet ryg, har ført til navnedannelsen, se f. eks. Hugo Matthiessen: Gamle gader, s. 62 suppleret med samme forfatters special-artikel „Om oprindelsen til navnet Reverensgade“ i H. M. K. 2. I (1923), s. 279—80, hvori bl. a. omtales et kvad fra C. F. Wadskjærs hånd 1744 i anledning af et bryllup, der fejredes i et hus på disse kanter. Digteren sadler her sin pegasus og lader den skære kaprioler og „gøre reverens i gaden der omkring / som folk har givet navn af Reverenses-sving“. Det skal nok være den sidste forklaring, som er den rigtige. Der findes ikke levnet den mindste antydning om forekomsten af sproglige mellemformer, hvorved teorien om „revieret“ som udgangspunkt for gadens navn kan underbygges.

226) H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 13—14.

227) Reskript af 19/3 1823 og rådstue-plakat af 7/4 s. år.

228) B. F. 1932—33, s. 473—98 og rådstue-plakat af 7/11 1932. — Grethe Hartmann: Boliger og bordeller, s. 34, 48—54 (jfr. kortene foran i bogen), 76—77, 82, 119—20. — Carl C. Christensen: Fra Vingården til Østertorv (1950), s. 122—38.

²²⁹⁾ For strækningen fra Holmensbro til gaden Bremerholm er det ældste egentlige navn Støregaden (efter fisken stør). Det anvendes i et dokument fra 1660 (K. D. V, s. 699). Senere siges sædvanligvis Størestræde, undertiden varieret til Størelængen, se H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 16. I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet bruges hyppigt betegnelsen Numrene overfor Holmens Kirke eller blot Numrene, idet ejendommene her var udstyret med fortløbende husnumre, noget for den tid opsigtsvækkende, se Carl C. Christensen: „Nummerrækken i Nyhavn“ og „Numrene overfor Holmens Kirke“ samt husnummereringen i København. H. M. K. 3. IV (1940), s. 211—58. Først 1859 indførtes den nu gældende ordning med husnummerering ved de forskellige gader, ulige numre på den ene side og lige numre på den anden side af gaderne, se B. F. 1859—60, s. 165—70 og magistratens bekendtgørelse af 26/10 1859. I 1877 vedtoges det, at gaden her i dens fulde udstrækning skulle hedde Holmens Kanal, s. B. F. 1877—78, s. 708—11 og rådstue-plakat af 5/11 1877. For gadestykket fra Bremerholm til Kongens Nytorv havde dette navn i øvrigt været den almindelige betegnelse siden 1650.

²³⁰⁾ Erik Pontoppidan: Origines Hafnienses, s. 45—46. — N. Jonge: Københavns beskrivelse II, s. 221—22. — Oluf Nielsen: København I, s. 263.

²³¹⁾ Christian Olufsen: Collectanea til et antikvarisk-topografisk leksikon over Danmark (1829), s. 23. — H. D. Lind: Kong Christian IV og hans mænd på Bremerholm (1889), s. 367 (med Niels Hansen Heldvad som kilde).

²³²⁾ K. D. I, s. 259. — H. U. Ramsing: Bidrag til det gamle Københavns topografi. H. M. K. 1. III, s. 44.

²³³⁾ Louis Bobé: Bremerholms Kirke og Holmens menighed gennem tre århundreder (1920), s. 7. — Ordet breme genfindes som førsteled i brombær, dialekt: brim-, brem-, bræm- og brambær, forskellige steder kaldet bræmer, jfr. Nordiske plantenaavne ved H. Jenssen-Tusch (1867), s. 207, H. F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmaal I (1886—93), s. 131, Samsøs stednavne. Udgivet af Stednavneudvalget (1922), s. 52, Sønderjyske stednavne, 1. levering (1931), s. 97 og 10. levering (1938), s. 241 og Bornholms stednavne, 1. levering (1950), s. 284.

²³⁴⁾ S. Sterm: København I, s. 50. — Fra bispetid til borgertid, s. 25, 65—66, 166, 182—86. — Christian Elling og Axel Nygaard: Det gamle København (1947), s. 85—98.

²³⁵⁾ H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 16.

²³⁶⁾ Det var vistnok i en af sine berømte konferencer på „Som-

merlyst“ i sommeren 1904, at Gustav Esmann brugte dette udtryk, se Carl C. Christensen: Sankt Nikolaj, s. 23.

²³⁷) Kaj Bom: Slang (1948), s. 37.

²³⁸) H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 15. — Den officielle betegnelse Delfinstræde, der træder frem for lyset 1651, brødes gennem årene med gadens folkelige navn Dybet, som nævnes i en række dokumenter i tiden mellem 1652 og 1670. Navnet Dybengade dukker op i et skøde af 3/11 1659 fra Frederik III til „os elskelig Peder Jensen, vores renteskriver“, se K. D. III, s. 498. — Gadenavnet Dybet og dets afløser Dybengade stammer fra et omkring 1536 opfyldt sejløb mellem byen og den gamle holm Bremerholm. Under belejringen 1535—36 havde Christian III for at spærre tilførselen til byen ladet flere fartøjer sænke i dette sejløb, og efter fredsslutningen foretrak man at gøre opfyldningen permanent, se Før og nu II (1949), s. 55, 59, 62. Først i slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet blev Dybet dog fyldt helt op, se Emil Madsen: Bidrag til Københavns historie, særlig i Christian IV's tid. H. M. K. 1. V, s. 206—07.

²³⁹) Carl C. Christensen: Nyhavns nummerrække, „Numrene“ og nummereringen. H. M. K. 3. IV, s. 250.

²⁴⁰) B. F. 1935—36, s. 450—88 og rådstue-plakat af 16/10 1935. — B. F. 1859—60, s. 227—29 og rådstue-plakat af 26/11 1859. — Gaden fra Vingårdstræde til knækket ved den tidligere Hummergade hed oprindelig Nelliikestræde. Fra 1728 og frem til 1859 betegnedes den som Nelliikegade, se H. U. Ramsing: Øster Kvarter, s. 13. Da der imidlertid også var en Nelliikegade i Nyboder, fik gaden det nye navn Asylgade efter ”Asylet af 28. Maj“ i gadens nr. 11, se Beretning om Det københavnske Asylselskabs virksomhed 1835—85. Udgivet af selskabets bestyrelse (1885), s. 9—12, 22—35. Dette asyl, byens første, indviedes 1/12 1835 og overflyttedes 7/9 1905 til Adelgade 37, hvor det stadig har til huse, se asylselskabets beretninger for 1904—05 (1906), s. 6—8 og 1905—06 (1907), s. 8—10. Ejendommen Asylgade 11 blev jævnet med jorden. Nu knejser Landmandsbankens bygning her.

²⁴¹) Sagen 2. afd. 47—36/1934, overført til 47—44/1935. Gadenavneudvalgets arkiv.

Bispegården efter Resens Atlas, her kaldet Københavns andet rådhus.

RÅDHUS — UNIVERSITET — BISPEGÅRD NØRREGADE 11 GENNEM SKIFTENDE TIDER AF CHARLES CHRISTENSEN.

På det grundstykke, hvor bispegården nu ligger, ved hjørnet af Nørregade og Studiestræde, havde i den senere middelalder Københavns såkaldte 2det rådhus sin plads. Nuværende Studiestræde hed derfor på Christian I's tid Rådhusstræde. Det første rådhus lå i Skoubogade.

Efter 1377 må Københavns bystyre have overtaget en mindre hjørnegrund mellem de to navnkundige gader og ved køb nogle år derefter udvidet arealet langs Nørregade, så facadelængden her blev lidt mere end de 25 m, som den endnu har.¹ På det store grundstykke, der har

strakt sig længere ned ad Studiestræde end nu, må i middelalderen have ligget gode bygninger — måske af bindingsværk i øvre etage, som det kan ses på tegningen hos Resen, selv om de bygninger, der her er vist, sandsynligvis er noget yngre end huse fra 1377—1380. Systemet med en grundmuret underetage og øvre stokværk af bindingsværk var måske mere anvendt, end efterladte bygninger nu lader formode. Men Resens tegning, der vel må være fra ca. 1670'erne, har så mange sandsynlige enkeltheder, at man ikke tør foragte de oplysninger, den giver. F. eks. er flere antagelig middelalderlige enkeltheder angivet. Her tænkes på de fremspringende grundsten, der er vist ved nogle dele af bygningerne. Over kampestenene begynder murværket, som mod Studiestræde er i en etages højde; derover ses bindingsværk. Det er meget morsomt, at de angivne grundsten kun er vist på nogle stykker af facaderne, som må formodes at være af en anden alder end de facademure, der ikke har synlige grundsten. Det er øverste stykke af Nørregadefacaden (mod nord), der har de synlige grundsten. Og her stod ifølge udgravninger i 1896 et senmiddelalderligt hus, som antagelig er den bygning, man opførte i 1512. Der er endnu ikke påvist rester af de første bygninger, der har fungeret som rådhus.

Det var bevægede år for grundstykkets ejere efter universitetets oprettelse i 1479, og anvendelsen af de centralt beliggende arealer med bygninger nord-vest for Frue Kirke blev genstand for store omskiftelser. Kong Christian I fik samme år, universitetet blev ført ud i livet, en overenskomst med byens magistrat, efter hvilken den nystiftede institution skulle have husly i rådhusbygningerne for de kommende ti år. Da denne tid var forløbet, ønskede magistraten igen den fulde dispositionsret over bygningerne, og i 1491, da kong Hans, der jo overtog de store riger, en tid var fraværende fra ho-

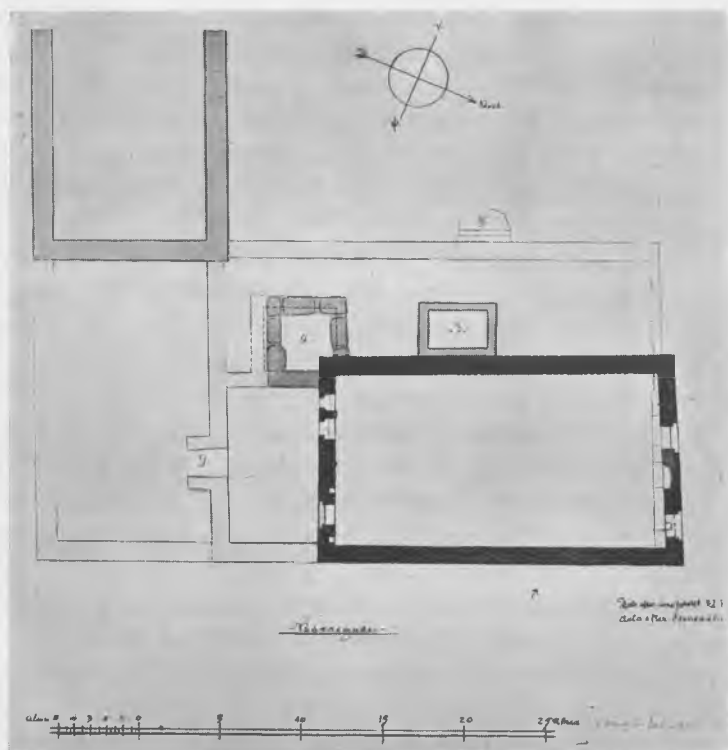
vedstaden, tog bystyret med magt bygningerne fra universitetet. Man mente måske, at den trufne overenskomst kun havde gyldighed i kong Christians levetid. Vor Frue Kirke trådte nu til med sine rige midler,² og ved kong Hans' hjemkomst og indgriben i striden kom der en ny overenskomst i stand. Efter denne beholdt universitetet hele arealet med de stående bygninger, og byens rådhus (det tredje) fik for længere tid sin plads på sydsiden af Gammeltorv i en bygning, hvis rester er gravet frem af Københavns bymuseum.³ Efter at „Universitas“ og „Studium“, som det hed i gamle dage, var kommet i fast besiddelse af det tidligere rådhus' grundstykke, gik man antagelig i gang med at forbedre bygningerne, og i 1512 blev der nordligst på arealet rejst et grundmuret hus mod Nørregade. Rester af dette påviste man i 1896; disse fund har ikke tidligere været offentliggjorte.

Kun enkelte sten fra det murede hus fra 1512 er nu synlige i portrummets nordmur. Her ses de store røde munkesten i middelalderligt skifte; to lange sten, der veksler med en kort. På dette hus sad de fremspringende kampesten, som er vist hos Resen; nu findes de antagelig under fortovets overflade. Det må formodes, at den gamle og den nuværende facadelinie ligger på samme sted. Når byens gamle vise fædre i middelalderen havde udvalgt sig pladsen i Nørregade til deres rådhus, må der have været forskellige årsager hertil. Dels var det en central beliggenhed — dog noget langt fra slottet — og dels har grunden ligget højt og tørt, som det kan formodes efter H. U. Ramsings snittegning gennem Nørregade.⁴ Det faste moræneler lå ved gadeskæringen Studiestræde—Nørregade meget højt og faldt stærkt mod syd og antagelig noget mod nord. Ved syd-østre hjørne af bispegården ligger leret i kote 7,53 m, og gadelinien er nu oppe i kote 9,1 m. Inden ildebranden i 1728, som også ødelagde bispegården, var jordlinien oppe ved kote 8,00.

De ældste åremål fra ca. 1200 til ca. 1700 gav her kun en ringe stigning på ca. 50 cm over lerbankens højeste punkt ved bispegårdens hjørne. Nede i lerbundens lavninger — ned mod Gammeltorv — kom der meget tykkere fyldlag. Går man den nu ret jævne bys oprindelige højder nærmere efter,⁵ kan man vel sige — som ved den evige stad — at den var anlagt på syv høje, selv om tallet ikke må tages alt for bogstaveligt, og højene var småting i forhold til Romas. Man udsøgte sig i gamle dage — så vel som nu — fast tør jordbund til de offentlige bygninger, dersom nødvendige forsvarsanordninger ikke gav andre bestemmelser.

De ældste bygninger på arealet har naturligt samlet sig om hjørnet af Nørregade og Studiestræde. Antagelig har her været en hjørnebygning med en længe ned ad Studiestræde i vest-øst, og en kort fløj mod Nørregade, der efter 1512 kom i forbindelse med den middelalderlige bygning, som har ligget langs Nørregade i en afstand af ca. 11 meter fra Studiestræde. Dette hus, der blev påvist i 1896, havde døre i sydgavlen til hjørnebygningens fløj mod Nørregade. Desværre blev der ikke udgravet ved hjørnebygningen. På nationalmuseet findes de opmålinger, der blev fremstillet på grundlag af udgravningen i 1896.⁶ Akademiet har arkitekt Martin Nyrops opmålinger af bygningerne inden restaureringen i 1896 og tegningerne til ombygningen. Ifølge disse oplysninger kan man få nogle indtryk af det middelalderlige hus, som har stået på grundens nordlige del ud mod Nørregade. Huset var 8 m bredt og 13 m langt og lå ca. 11 m fra hjørnet. Gavlene fremviste enkeltheder, der var noget i strid med hinanden. Under denne del af den nuværende bygning var der ikke udgravet før 1896, men nu blev her indrettet nogle portnerværelser.⁷ Under portrummets brolægning fik man ikke undersøgt. Et oprindeligt gulv i det middelalderlige hus'

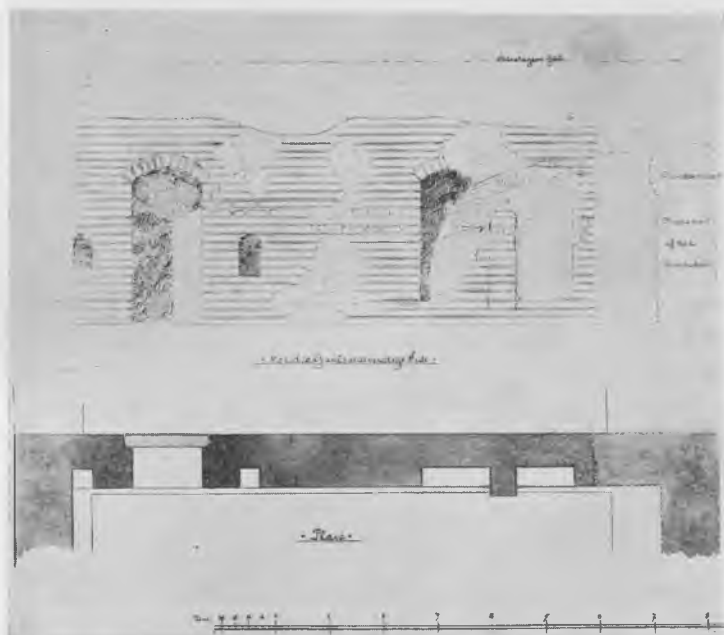
sydlige del traf man ca. 1,70 m under gadelinieens plan. Efter H. U. Ramsings snit af de oprindelige højder ved bispegårdens hjørne og mod syd ned gennem Nørregade ligger ved hjørnet det oprindelige faste ler 1,57 m

Fremgravet middelalderligt hus ved Nørregade.
Opmåling af Aage H. Mathiesen.

under gadeplanet. Det ser ud til, at gulvet i huset lå en ringe del under leret ved hjørnet, men lerlaget har måske haft et fald mod nord. Gavlen mod syd, der var bevaret i ca. 2 m højde, havde rester af forskellige åbninger. Den mest overskuelige af disse må have været

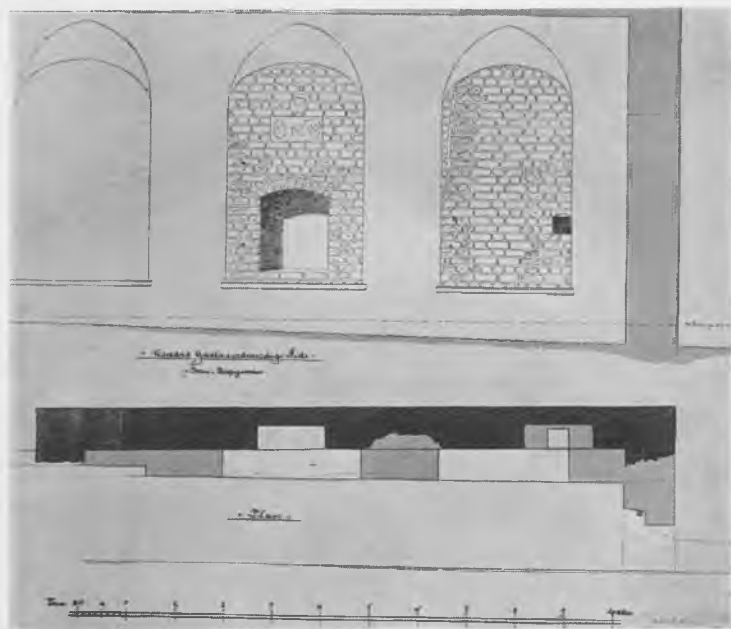
en døråbning med øvre fladbue i gavlmurens østlige del, der har ført ind til en bygning i hjørnet ved Studiestræde, hvor der nu kun er synlige bygningsdele fra 1730'ernes hus; dette har et overhvelvet rum syd for den middelalderlige gavlmur. I gulvet her og i hjørnerum-

Fremdragne rester fra middelalderligt hus mod Nørregade.
Et stykke af sydgavlens nordside. Opmåling af Aage H. Mathiesen.

mene burde foretages mindre udgravningsundersøgelser, der kan skaffe oplysninger om forholdene inden 1728. I den middelalderlige gavlmur sad længst mod vest to fladbuede nicher, måske oprindelige døre. De havde kun en smal pille mellem sig med en forstærkning indefter, der er noget gådefuld. Måske har de tre døre haft false på ydersiden til de trædøre, der bestemt forudsæt-

ter en bygning syd for gavlen, da døre i middelalderen altid slår indad i rummet, aldrig udad, så var det for let at løfte dem af hængslerne. Som flankering af den østlige dør sidder i muren to nicher, der afsluttes af øvre spærstillede munkesten. Opmålingerne fra 1896—98

Fremhuggede rester fra middelalderligt hus mod Nørregade.
Et stykke af nordgavlens sydside, nu i porten.
Opmåling af Aage H. Mathiesen.

oplyser ikke noget om facademurens middelalderlige karakter eller enkeltheder. Den anden længdemur mod vest stod der antagelig i 1896 meget lidt af, og den nuværende kælders mur er ikke opført paa samme sted som den oprindelige.

Af den nordre gavlmur har man endnu synlige stykker i felterne mellem pillerne for portens loftshvælv-

ger. Portens nuværende hvælvinger er fra 1896. I nordvæggen er de midterste dele af væghøjden muret af munkeskifte (to løbere og en binder efter hinanden); øverst og nederst er mere regelmæssige krydsskifter, måske fra senere istandsættelser. I muren kan spores enkeltheder, der kan tydes som bevis for, at tre nicher — døre eller vinduer? — har siddet i muren. Desuden findes en udhugningslinie, der kan tydes som fals til hvælvinger eller måske riller fra en kamin i gavlen. Om disse åbninger og indhugninger i muren alle er fra middelalderen, er dog et spørgsmål, som man nu ikke kan afgøre, da pillerne fra hvælvingerne i porten skjuler så store stykker af den middelalderlige gavl. Hertil kommer det forhold, at man kan ikke bestemt udtale sig om etageantallet eller højderne i bygningen — eller om gulvhøjden ved sydgavlen har haft forbindelse med nicherne i nordgavlen. Disse har måske tilhørt et andet stokværk over en lav underetage, for den øvre fladbue sidder ikke mindre end 6 alen over det oprindelige gulv ved sydgavlen. Den lille niche midt i nordgavlen er anbragt noget lavere, til gengæld er der ikke mindre end $6\frac{1}{2}$ alen op til den buesten, der kommer frem helt henne i gavlen vest for nichen, ved falsen fra den nye bygnings piller. Under den øvre flade bue ved den tidligere åbning i murens østlige del ser det ud, som man alt i ældre tid har indføjet en muret udfyldning. Men der er jo den mulighed, at man i middelalderen — ligesom nu — havde en port på dette sted, og denne kan være nedlagt af Valkendorf i 1583 og flyttet om paa sydsiden. Han har antagelig opført den bygning, Resen viser inde på arealet langs grundens nordside, og så lå porten i den middelalderlige bygnings nordlige del meget uheldigt. En mindre udgravning i bispegårdens brolægning kan antagelig bringe klarhed over disse problemer. På Resens tegning er desuden vist en lille udbygning på vestsiden

af det middelalderlige hus, antagelig til en trappe. Hos Resen er den manglekantet med et løgformet tag. Der blev i 1896 truffet to firkantede højere liggende fundamenter, et af dem kan have passet med udbygningen hos Resen. Antagelig ombyggede Valkendorf hele det gamle middelalderlige hus og førte det måske ud til Studiestræde. Grundstykket skal være gået noget længere ud mod syd, end det nu gør.⁸ Efter Københavns brand i 1728 blev Studiestræde bredere, og bispegårdens arealer fik en lille afskæring. Ifølge Resens tegning har forhusets sydgavl helt middelalderlig karakter med trappegavle, der ender i tre små øvre spidser. Huset er vist med store firkantede vinduer, der tyder på det forhold, at den middelalderlige del af huset mod Nørregade måske også har fået en senere ombygning. Gulvene i de gamle bygningers underetage var ved opfyld i gårde og gader antagelig kommet til at ligge noget under 1580'ernes jordhøjder.

Resen omtaler, at der sad en indskriftsten fra 1512 i bygningen. Øst derfor stod bogstaverne A og F samt et våben.⁹ De to bogstaver hentydede til universitetets rektor i 1512 Anders Friis. Angivelsen med betegnelsen „Øst for indskriften“ kan ikke passe med en port i bygningens østfacade. Det må derfor formodes, at Valkendorf flyttede stenen sammen med porten om på sydsiden — så kan der tales om ting øst for porten.

Universitetsbygningen fra 1512 fik den store indskriftsten, hvis tekst kendes fra Resens: *Inscriptiones Hafnienses* S. 247.¹⁰ Der står her i dansk oversættelse:¹¹ „I Aaret 1512 grundlægges denne Bygning, et velegnet Sæde for lærde. Roskildebispen dør, begravnes dersteds, Johannes som Ledsager i Døden med Broder Jacob. Lage, et Fromhedens Billede vælges til Biskop. Da han efterfølger, adlyder den hengivne Gejstlighed ham. Slaverne slutter Fredsforbund med de Danske. Danmark glæder sig, fordi der gives tryk Fred. Læs, at disse og flere ting

er sket under Kong Hans. Hvad mere skal jeg fortælle? Fyrste er nu — — — Han er sin Faders Haab, og han er Havets Herre“. Denne indskrift blev antagelig ødelagt efter branden 1728, da bygningerne som så meget i København gik op i luer.

Der var ingen trivsel i universitetet i årene op mod reformationen. Dets korte oplussen med Paul Helgesens velmente fornyelse af studierne og troens renselse for kætterske tanker gled ud, og reformationen var ikke til at standse. Kong Frederik I havde i 1530 planer om at flytte universitetet fra Nørregade til Gråbrødrekloster, men planen kom ikke til udførelse. Der kom urolige år for universitetet, og først i 1536 efter Christian III's sejr oprettes et nyt universitet på den reformerte tros grundlag, og der træffes den bestemmelse, at bispem og universitetet skal bytte gårde, så dette flyttes over på det store grundstykke nord for Frue Kirke, som den katolske bispestol havde brugsretten over. Her ligger universitetets hovedsæde endnu, selv om det har forgreninger ud til mangfoldige steder. Fra 1537 har Sjællands biskop haft bolig på hjørnet af Nørregade og Studiestræde, selv om bygningerne er undergået store forandringer, særlig i 1583 ved Valkendorfs ombygning og genopførelsen efter branden i 1728. Grundarealet var i 1583 meget større, end det nu er efter beskæringen til fordel for Studiegården. De byggearbejder, der blev foretaget i 1583, var antagelig ret omfattende, selv om man beholdt det middelalderlige, noget smalle hus mod Nørregade, der måtte vige pladsen efter 1728. Ved udgravningen til portnerlejligheden i 1896 traf man op til det middelalderlige hus's vestmur nogle fundamentrester, som med god vilje kan betragtes som grundlaget for de småbygninger, der er vist på Resen's tegning.

Under byens belejring i 1658—59 sprang en granat i biskop Svanes studieværelse, „så tag og lofter fik deres

bekomst“. Da bomberne i 1807 atter ramte bygningen, varede det nogen tid, inden alt ved istandsættelsen var betalt — efter biskop Mynsters opgivelse i „Meddelelser om mit Levnet“. Ved udbedringerne efter 1807 blev bygningerne antagelig overpudset som kvarteret om Frue Kirke efter de klassiske forbilleder, der med arkitekten

Bispegården. Hjørnet af Nørregade og Studiestræde.

C. F. Hansen havde sejret i Frederik VI's tid, særlig efter alle ulykkesårene med brande og beskydningen i 1807.

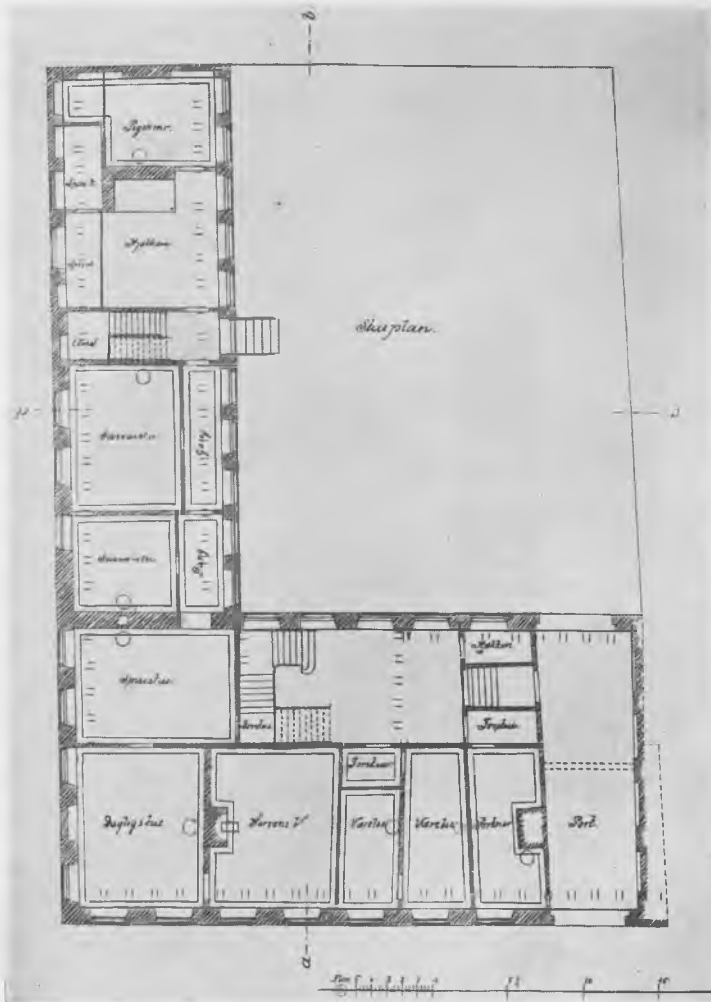
I slutningen af 1800-tallet var den danske røde mursten ved at genvinde sit tabte arkitekturland, og der fremkom ønsker om at gengive bispegården den røde overflade samtidig med en påkrævet istandsættelse af bygningens indre. Også kravet om små sprodsedelte vinduer begyndte at melde sig — efter at man var gået fra de små ruder i midten af 1800-tallet. Nationaltidende meddelte den 8. maj 1895, at arkitekt Knudsen¹² skulle

forsøge at føre bispegården tilbage til dens oprindelige skikkelse. Murermester Larsen var udset til at udføre restaureringen; man skulle have midler til arbejdet ved at afstå en del af grundstykket. Det blev dog den nye stjerne på arkitekturens danske firmament, Martin Nyrop, der i 1893 var begyndt at opføre Københavns nye rådhus, som gik i lag med opgaven og løste den til almindelig glæde — der antagelig holder sig — selv om bygningen ikke omtales eller gengives så ofte. Martin Nyrop var ved bispegården i stand til at prøve virkningen af forskellige nye materialesammenstillinger og enkeltformer, som senere udvikles ved rådhuset. De levende former f. eks. ved bispegårdens karnap, tagrender og nedløb sætter skønne blomster på rådhuset. Inden ombygningen lod arkitekten bispegården opmåle, og resultatet heraf har lige så lidt som Nyrops tegninger fra ombygningen tidligere været gengivet. Antagelig var arkitekt V. Fischer konduktør,¹³ og Axel Broe havde murerarbejdet. Murerformanden hed Jørgensen.

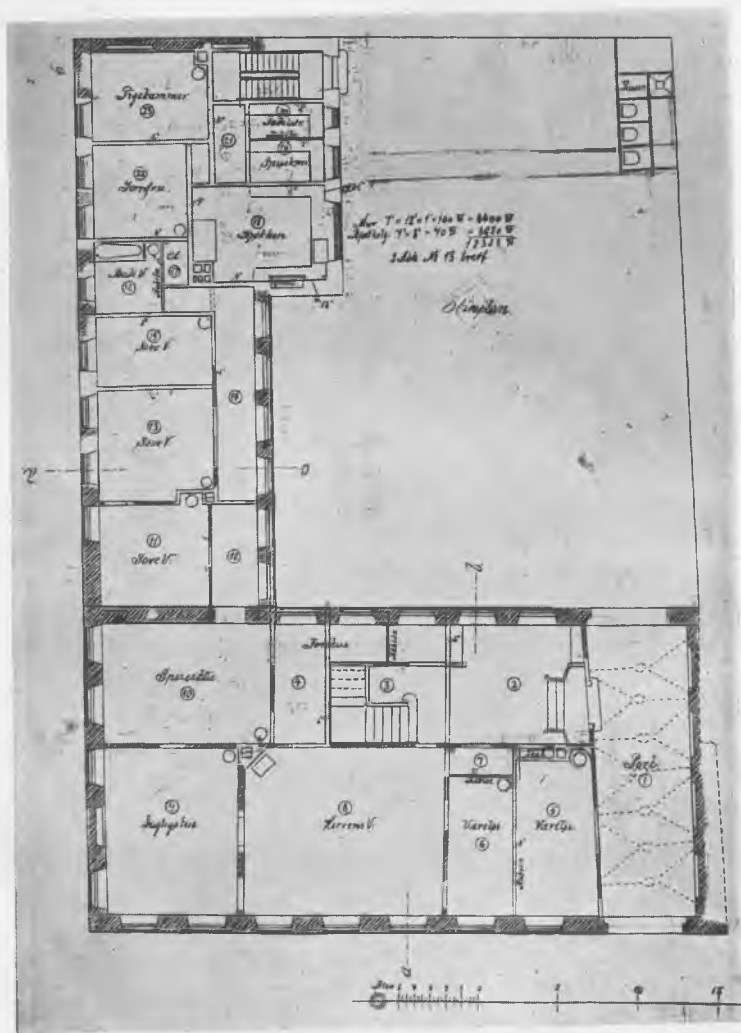
Ser man over mod bispegårdens hjørne, glider øjet snart op over taget og fastholdes af Petri Kirkes underdejlige spir. Der er i sammenspillet mellem spiret og bispegården et af byens smukkeste, men stilfærdigste gadebilleder, som man skal glæde sig over — selv om man har nok så travlt. Og ser man bispegården frontalt fra Frue Plads — over de parkerede biler — er virkningen ikke ringere. Den fornøjelige hjørnebygning, der nu har over 50 års patina efter istandsættelsen, falder særdeles godt sammen med sit gamle nabohus i Nørregade. Disse statelige menneskeboliger skal man helst se i de stille morgentimer på en sommersøndag. Og man skal *stå stille* og se på deres hemmeligheder, deres overvejende lodrette delingslinier, f. eks. de høje, ranke vinduesåbninger. Det er helt modsat ved den moderne arkitektur med dens udtalte vandrette delingslinier og flade, brede

vinduer. Man vil måske mene, det er en modesag, men der ligger noget meget logisk bag de to modsatte idealer. Ja, kære læser, tag Dem nu til panden — den berømte relativitetslov, mener jeg, gælder også i afgørelser om tingenes skønhed og form. Og den fart, man er i, når man anstiller sine iagttagelser, bliver afgørende for indtrykket. De gamle bygninger er skabt til at ses, når man praktisk talt står stille. Den moderne arkitektur med de langstrakte virkninger er beregnet til at ses og vurderes fra en bil eller et andet køretøj i fart, så er mange lodrette linier ved bygningerne meget ubehagelige. Derfor føres diskussionen om vor gamle bys huse så voldsomt mellem skønånderne, og ingen tænker på, at de to iagttageres meninger aldrig kan forenes — og det er trist. I Nørregade er der rene eksempler, hvor man kan anstille sine betragtninger over nye og gamle huses forskellige virkninger.

Men tilbage til den røde bispegård, og her er det naturligvis afgørende at opsøge de værdier, som Martin Nyrop berigede bygningen med. De ret store, røde mursten i yderfacaderne var antagelig overvejende til stede under pudsens inden restaureringen i 1896. Stenene er ældre end 1728, sandsynligvis fra 1583, men de er noget mindre end munkestenene fra 1512. Disse kan ses i portens nordmur. Gårdfacaderne er pudsede og farvede. Vinduesåbningernes størrelse har man antagelig ikke forandret ret mange steder ved forhuset mod Nørregade. Midtervinduet på den store kvist er desværre gjort større. Ved sidehuset til Studiestræde har flere vinduesåbninger derimod undergået store forandringer. Der blev i 1896 overalt til gaden indsat småruder. Den smukke levende karnap på 1. sal mod Studiestræde med underliggende sandstensplade er et af Nyrops smukkeste arbejder. Her viser han sin rige dekorative formsans, der er lige frodig, om materialerne er kobber, smedjern eller træ, der skal

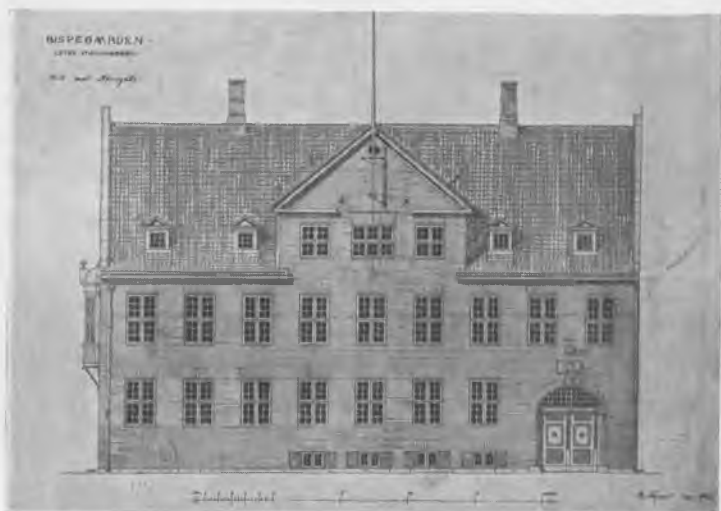
Stueplan af bispegården.
Opmåling inden ombygningen i 1896.

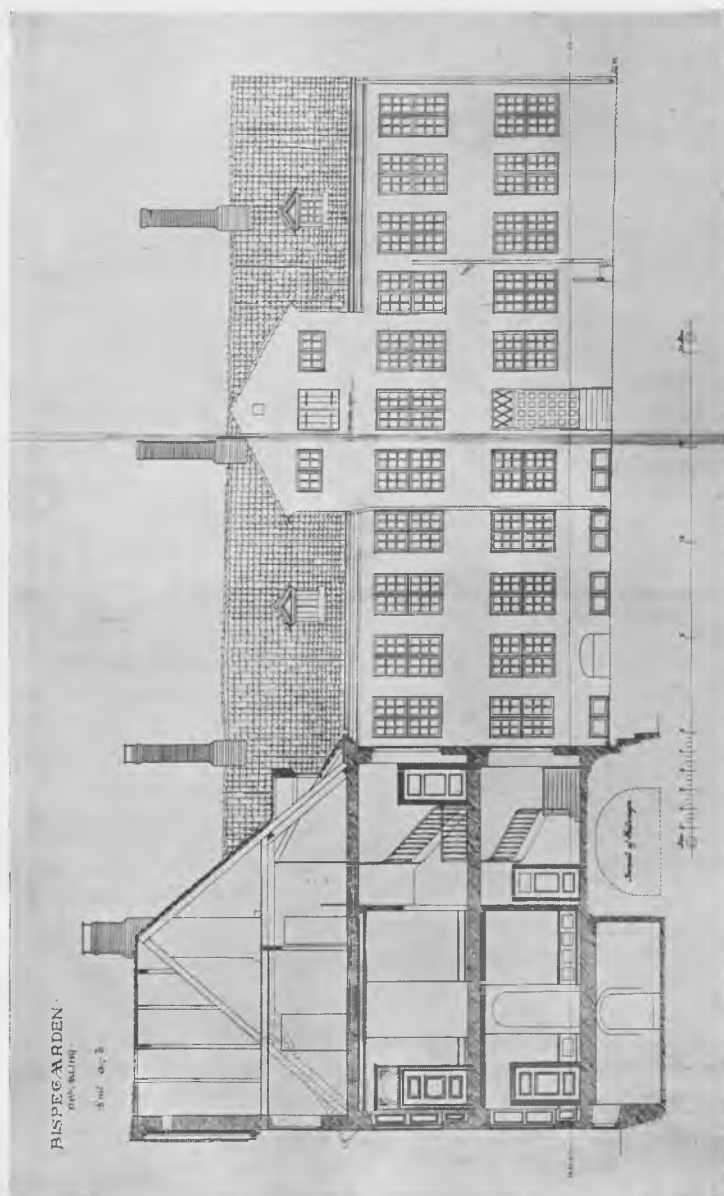
Stueplan af bispegården med forslag til ombygningen af Martin Nyrop.

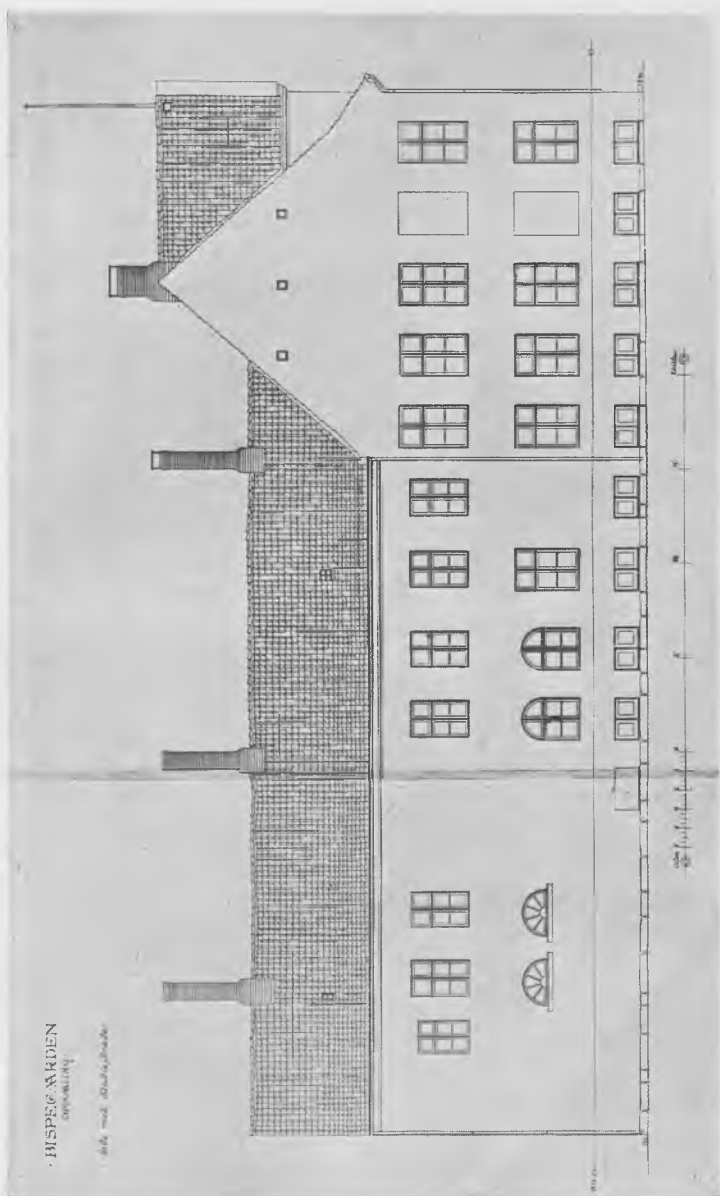
Opmåling af bispegården inden ombygningen i 1896.
Side mod Nørregade.

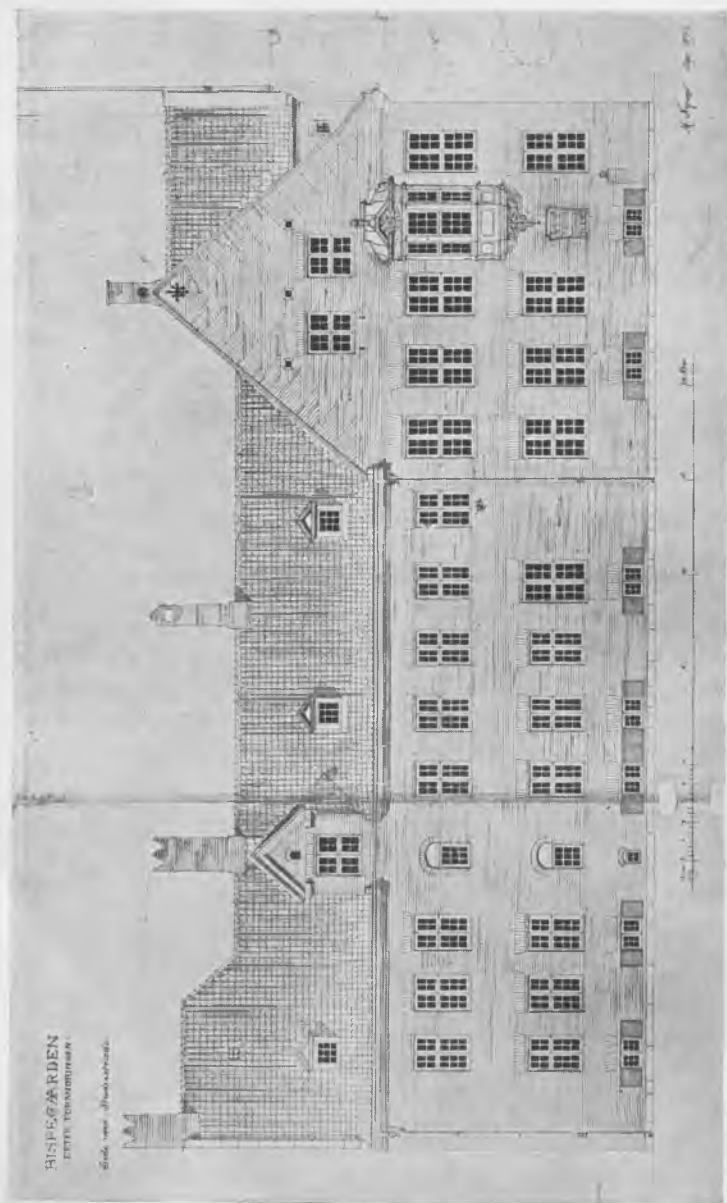
Tegning af Martin Nyrop til bispegårdens ombygning i 1896.
Side mod Nørregade.

Opmåling af bispegården inden ombygningen i 1896. Snit og facade mod gården.

Opmåling af bispegården inden ombygningen i 1896. Side mod Studiestræde.

Tegning af Martin Nyrop til bispegårdens ombygning i 1896. Side mod Studiestræde.

formes til sammenspil. I karnappens lille gavl er en dekoration udskåret i træ, der viser tre særligt udformede blomster, et motiv, Martin Nyrop allerede havde arbejdet med på udstillingsbygningerne i 1888. Det gik senere igen ved en del bygninger i København fra ca. 1900 og blev benyttet af andre arkitekter, for hvem Nyrop var mesteren, ogsaa i motivvalget. Under karnappen er en plade med årstallet 1896 og bogstaverne M. H. og T. S. R., antagelig bispindens og biskoppens forbogstaver, hvis navne var Marie Hauch og Thomas Skat Rørdam. De smukke smedede jernstivere, der støtter karnappen, beskuer man med særlig glæde.

I højde med stuevinduerne er, noget under karnappen, indsat en sandstensplade i muren med en indskrift, der er affattet af nu afdøde frimenighedspræst Torkild Skat Rørdam som 20-årig teologisk student. Der er flere små symbolske figurer og tegn mellem linier og bogstaver. Der står:

HEL SÆLSOMT MAN MED MIG I TIDEN MONNE RAADE.
SOM RAADHUS FØRST JEG STOD,
VOR BY TIL GAVN OG BAADE. — 1479.

* * *

SAA VAR JEG STUDIEGAARD,
MEN BLEV, DA HER I LANDET
GUDS RENE ORD FIK LØB, TIL BISPEGAARD OMDANNET. — 1537.

* * *

DET HAR JEG SIDEN DA IGENNEM SEKLER VÆRET,
SKØNT ILD MIG HÆRGET HAR
OG TID HAR PAA MIG TÆRET.
NU ER I STAND JEG SAT, GUD LAD MIG LÆNGE STAA
OG SKÆRM I NAADE DEM, SOM BOLIG I MIG FAA.
1896.

Mod Studiestræde har forhusets sydgavl i 1896 fået forskellige mindre dekorationer foruden den store karnap. Øverst slutter gavlens kobberafdækning med et lille

sol-ansigt omgivet af stråler. Under denne solskive er bispesymboler fremstillet i smedejern. Her er to nøgler med et kors imellem. Noget længere nede på gavlen findes tre små blindinger, der antagelig er ældre lysåbninger, da de er vist på de ældste opmålingstegninger. I blindingerne kan nu spores stjerneformede sten, der vel er Nyrops værk. Vinduerne i sidebygningen mod Studiestræde er meget forandret i 1896. Opmålingerne viser flere mindre halvcirkelformede vinduer og to store med øvre buer til stueetagens soveværelse. Vinduerne var antagelig udført samtidig med facadernes overpudsning i C. F. Hansen tiden. Disse buevinduer passede ikke ind i Nyrops istandsættelse og blev forandret. Under et af 1. sals vinduer er nu indmuret en lille ældre sandstensplade og desuden en sandstenskonsol, der kan stamme fra en kamin fra Christian den IV's tid. Den lille murede kvist mod Studiestræde er også kommet til i 1896. Ved denne lejlighed blev tagryggen af forskellig højde grundet på tilbygningen til gårdsiden.

I facaden mod Nørregade findes den store gavlkvist fra opførelsestiden i det 18. århundrede. Gesimserne blev noget forandret i 1896, og det midterste vindue betydeligt forstørret. Herved brydes desværre vinduesrytmen i bygningen. Ved porten har Nyrop givet sin store fantasi frit løb. Øverst i muren over porten sidder udført i sandsten et lille englehoved, der på siderne har to vinger. Herunder en mindre sten med udhugget fremstilling af Peder Palladius' segl.¹⁴ Derefter følger en aflang indskriftsten med Palladius' valgsprog indhugget på græsk, i oversættelse: „Vort Borgerskab er i Himlen“. Under denne sten kommer buen over porten, som har en slutsten med et indhugget bispekors.¹⁵ Alle disse enkeltheder er udført i 1896, medens buens vederlagssten kan være de gamle. Træporten er derimod Nyrops værk. På siden findes en gammel smedet klokkestreng i stil fra begyn-

Hjørne af bispegården.

delsen af 1800 tallet.¹⁶ Nyrop havde tænkt sig en flagstang udvendig, øverst på den store gavl mod Nørregade og udarbejdet tegning af en stor smedet bøjle til at fastholde flagstangen i. Flagstangen findes dog ikke mere på det af Nyrop foreslåede sted, men er flyttet ind på kvistens tag. Der har været en gammel udvendig nedgang til kælderen fra Nørregade. Den fremkom i 1896.

Inde i den smukke gård med de gule mure, hvide gesimser og røde tage, som kun få mennesker har set og glædet sig over, har man i 1896 udvidet sidehusets bredde, og herfra ført en lukket svaegang over til forhuset. Den er opført af bindingsværk med synlige, mørke stolper, og det giver interiøret forøget malerisk virkning. På en lille træoverbygning ved nedgangen til kælderen under en del af bygningen kan man også se en lille Nyropdekoration. Det er en udskåret vinklase, der var motiveret, da en stor del af kælderen i 1896 blev udlejet til et vinlager. Opmålingerne af bygningen inden 1896 viser, at en stor muret trefags kvist med fladt tag og en ret karakterfuld dør i stueetagen med ikke mindre end fire og tyve fyldinger blev ofret for de nye værdiers skyld. Kvisten og døren er antagelig tilføjelser efter 1807, da de klassiske idealer var rådende. Frue Kirkes tårn forskønner gården.

I den gamle bygnings indre rum er mange seværdigheder og ejendommelige ting, som kræver en nøjere redegørelse. En stor del af de mærkelige fragmentstykker i porten og forstuen — med Nyrops smukke trappe — er gamle antikviteter, der går tilbage til biskop Münters samling, som han skænkede til bispegården efter sin død i 1830. En kort beskrivelse af samlingen stod i „Nyeste Skilderi af Kiøbenhavn“ fra 1829, bd. XXVI, nr. 99.

I porten er nu hennemuret brudstykker af gamle indskriftsten med græske, latinske og arabiske tekster, desuden en runesten fra Skåne. Den blev fundet i Lund ved

ca. 1800 og skænket i 1820 til biskop Münter af biskop Faxe i Lund. Stenens runer menes hugget ved ca. 1050, og der skal stå: Toke lod kirken bygge og I portmuren er også indsat stykker af gamle kanonkugler, der antagelig er fundet på grunden. Ved istandsættelsen i 1896 fandt man et smukt nøgleskilt¹⁷ samt en sølvske fra 1667,¹⁸ nu i Nationalmuseet. Forhallen og trappens smukke træværk er udformet af Nyrop, og her står resten af Münters samling — eller afstøbninger deraf, da man i 1908 afgav de værdifulde ægyptiske indskriftsten til Glyptoteket; man mente, de var udsat for ødelæggelse i bispegårdens forstue. Til gengæld fik huset i Nørregade afstøbninger, som nu henstår i forrummet. Biskop Münters samlinger af mindre genstande og småfund fra istandsættelsen findes i skabene. I rummet er andre ting, der antagelig er anbragt her som dekoration og ikke har tilhørt biskop Münter; her kan peges på de to gipsmodeller af sfinkser, der er afstøbninger af originaler fra Glyptoteket. Også et vægre relief har samme historie. Den store Buddha-figur, som Nyrop har givet en morsom indramning, er vel en original. De ægyptiske stens tekster skal være meget betydningsfulde, og forskerne har arbejdet meget med dem, se Glyptotekets kataloger for den ægyptiske samling — af Valdemar Schmidt, Marie Mogensén og Otto Koefoed-Petersen.

I forstuen er på en sidevæg anbragt et 65 cm højt, hvidt marmorrelief af biskop Frederik Münter, der var biskop fra 1808 til 1830. Om relieffet er en træindramning i klassisk stil — antagelig udført efter Nyrops tegning. I trapperummets øvre del findes relieffremstillinger af sjællandske biskopper fra nyere tid. På vestvæggen sidder et ca. 1.20 m højt relief af biskop J. P. Mynster udført i hvidt marmor. Biskoppen, der boede i bispegården fra 1834 til 1854, er fremstillet i ornat. De øvrige relieffer viser biskopperne N. E. Balle, 1783—1808, P. E.

Müller, 1830—1834, H. L. Martensen, 1854—1884 og B. J. Fog, 1884—1895, samt Peder Madsen, 1909—1911. Af reliefferne er der kun et, der bærer kunstnerens navn, det er biskop Peder Madsens, udført af Rasmus M. Andersen i 1912. Reliefremstillingerne, der er indsat i væggen, er iøvrigt cirkelrunde og ca. 65 cm i diameter.

Bispegården. Forstue med Nyrops trappe fra 1896.

Stueejligheden er meget ombygget og moderniseret; de store skorstene blev nedtaget i 1896 for at give bedre plads i rummene. Adam Oehlenschläger har haft bolig her i årene mellem 1822 og 1835. Lejligheden på 1. sal har en noget større etagehøjde end stuen, og her er gamle hyggelige træpaneler og døre med tre fyldinger. I den store trefagsstue mod Nørregade kaldet salen findes et stort maleri af Prinsesse Charlotte Amalie¹⁹ malet i prinsessens senere leveår; hun døde i 1782. Renten af den sum, prinsessen satte ud til fordel for værdigt trængende sognebørn, udbetales her i salen under maleriet en gang

om året. I rummet er en stor jernovn fra 1772 med rokoornamenter. Mod syd findes et mindre kabinet, i hvis vestvæg der efter bispindens iagttagelse under en istandsættelse skal forefindes rester af en spidsbue i murværket. I den store stue mod Studiestræde, der fik sin nuværende form i 1896, sidder en ældre sandstenskamin med barokprofiler og midterornament. Formen tyder på et tilblivelsesår omkring 1730. Mellem Fredensborgs mange kaminer fra samme tid findes flere af tilsvarende karakter.²⁰ Foran kaminen er en smuk jernlåge, der antagelig er tegnet af Nyrop. Over de fire døre sidder halvcirkelformede blomstermalerier, der er en gave til bygningen fra bispinde Martensen.

Bygningen er nu fredet i klasse A og får antagelig lov til at stå urørt i en fremtid, der har gadeudvidelser og andre forbedringer på programmet, og selv om byggeovens bestemmelser om afskåret hjørne ikke er overholdt, er der næppe sket flere trafikulykker her end andre steder.

NOTER

1) H. U. Ramsing har i sit værk: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen, III, side 74 ff. redegjort for ejerforholdene.

2) H. U. Ramsing, anførte v., II, side 104.

3) En grundplan gengivet hos H. U. Ramsing i K. H. og T. i M., III, side 76.

4) Samme bog, side 88.

5) Højderne er vist på H. U. Ramsings kort.

6) Samlet og optegnet af arkitekt Aage H. Mathiesen i 1898.

7) Til værelserne blev der udhugget nye vinduer i facaden.

8) Se Ramsings kort 2 i bind III.

9) Danske samlinger IV, side 104. Omtalt af O. Nielsen i København, III, side 16.

10) og Pontoppidan: Origines Hafnienses, side 144—145.

11) Jvf. Erling Rørdam: Bispegaarden i København, 1927. Se Rørdam: Aktstykker til Universitetets Historie, side 129.

12) Var det mon ham, der blev kaldt „Guld Knudsen“ efter det såkaldte „Guldhus“ over for Aborreparken? Der var i ældre tid mange forgyldte led på de ydre italiensk-renæssanceornamenter.

13) Det var arkitekt V. Fischer, der tegnede Bristols bygning på Rådhuspladsen.

14) Tegning af stenen hos Rørdam, side 20.

15) Tegning af stenen sammesteds, side 22.

16) Tegning af klokkestrengen sammesteds, side 17.

17) Gengivet af Rørdam, side 18.

18) Gengivet af Rørdam, side 16.

19) Det er efter prinsessen, at Charlottenlund slot er opkaldt.

20) Kaminen kan inden 1896 have siddet i stueetagen og er vist på den ældre opmålingsplan i et værelse til Nørregade.

Våbenskjold, vistnok tilhørende rektor Anders Friis, på universitetsbygningen fra 1512, se s. 110.

GREVINDEN AF BAGSVÆRD
OG
ALDERSHVILES HISTORIE

Af CHARLES HAUGBØLL.

I.

„GREVINDEN AF BAGSVÆRD“.¹

Den af Aldershviles ejere, der lever stærkest i erindrungen, og som, uden at have indlagt sig særlige fortjenester, en tid var kendt af næsten hele København og den nærmeste omegn på grund af sit æventyrlige liv, er uden tvivl ejendommens sidste beboer: „Grevinden af Bagsværd“, et navn, det muntre, sorgløse og letsindige København med sit sædvanlige lune og ironi havde givet hende, men som hun selv var meget stolt af og tog uhyre alvorligt.

Der går de mest fantastiske historier om hendes æventyrlige liv, så fantastiske og makabre, at nogle af dem kun egner sig til at fortælles i meget hemningsløse og usnerpede kredse. Men *trods* de lidet opbyggelige historier, der er i omløb om „grevinden“, og hvoraf mange sikkert kun er „historier“, så er de, deres simpelhed *til trods*, alligevel med til at tegne et billede af en tragisk menneskeskæbne.

Det er fristende at sammenligne „grevinden“s liv med Grimms æventyr om „Konen i Muddergroften“, men sammenligningen kommer alligevel til at halte lidt. „Grevinden“ startede og endte ganske vist, billedlig talt,

i muddergrøften. Men konen i Grimms æventyr var, foruden at have energi og stræben, også begærlig, beregnende og utilfreds. „Grevinden“ havde nok både energi og stræben, men beregnende i ordets dårlige betydning var hun ikke. Hun har aldrig bevidst udnyttet noget menneske. Hun havde en glubende, næsten renæssanceagtig appetit på tilværelsen og tog livet, som det faldt, var glad med de glade og opmuntrede, på sin måde, de sorgfulde. Og da skæbnen blev hende grum, tog hun selv konsekvensen uden at kny.

„Grevinden af Bagsværd“ blev født 14. december 1870 som andet barn i ægteskabet mellem den italienske stukatør og musiker Julius Theodor Pierri og hans danskfødte hustru, Johanne Caroline Petersen. I dåben fik hun navnet Angelica Marie Anna og blev allerede forældreløs i treårsalderen. Faderen døde af tuberkulose, og moderen må åbenbart have tænkt mere på sin egen behagelighed end på sine børns fremtid. Allerede inden manden var kommet i jorden, havde hun modtaget et ægteskabstilbud, der dog ikke omfattede børnene. Dem ville den fynske stationsforstander, der var hendes bejler, ikke vide af. Om det var den store kærlighed eller udsigten til en sorgfri tilværelse for sig selv, som fik hende til at skille sig ved sine børn, ved man ikke. Men på faderens begravelsesdag blev de begge bortadopteret. Den to år ældre broder Alfons kom i huset hos en politibetjent på Frederiksberg. Han blev læge og rejste til Amerika, hvor han nylig er død. Den treårige Angelica blev adopteret af restauratør van der Brügge i Blågårdsgade.

Restauratør er et rummeligt begreb, og van der Brügge hørte til de mindre, hans forretning var en beskeden, men sikkert indbringende mælketoddy-kælder. Van der Brügges var et par gode og elskelige mennesker, som tog sig kærligt af den lille forældreløse pige. Hun har kun gode minder om sin barndom og første ungdom. Hun be-

gyndte hurtigt at gøre nytte for sig, både i beværtningsens serveringslokale og i køkkenet. Alle, som husker disse små „forretninger“, ved, at det var i de tidlige morgen-

Rigsgravinde Angelica Sponneck f. Pierri 1901.

timer, søgningen var størst. De små „genstande“, „runde“ og „spidse“ stod skænket i lange rækker på zinkdisken. Kunderne, der hovedsagelig var håndværkere og arbejdsfolk, tumlede, endnu kun halvvøgne, ned ad kæl-

dertrinene og hen til disken, hvor de smed de fire eller otte øre, som henholdsvis en „rund“ og en „spids“ kostede, på zinkpladen, greb et glas og skyllede indholdet ned i en slurk, hvorefter de, formodentlig lidt mere vågne, tumlede videre til dagens gerning.

Angelica havde meget tidlig ærgerrighed efter at blive til noget. Hun var ikke alene flink i skolen, men hver morgen, et par timer før hun skulle begynde sine pligter, stod hun op og satte sig, ved et stearinlys, til at brodere Hedebo og Hardanger. Pengene, som disse broderier indbragte hende, købte hun smukke klæder for. Hun skal på denne tid have sagt:² „Når jeg bliver stor, skal jeg køre i karet med hvide heste og bo i et slot!“ Det er naturligvis en drøm, som alle fattige børn endnu har — slottet er jo symbolet på at have det godt! Men sådanne drømmeprofetier bliver jo kun bemærket, når de går i opfyldelse.

Allerede i femtenårsalderen var Angelica en fuldt udviklet og meget charmerende pige, rund og buttet som tidens kvindeideal og øvede naturligvis, kvik og munter som hun var, stor tiltrækning på mælketoddykælderens klientel. Pappa Brügge var sikkert ikke ked af den øgede omsætning. Men da det viste sig, at den små Angelica på ingen måde var uimodtagelig for mandlig hyldest, begyndte mamma Brügge at blive lidt ængstelig for pigens moral. Angelica lovede bod og bedring, men det var glemt, så snart en ny tilbeder begyndte at kurtisere hende. Da det var umuligt for plejeforældrene at holde styr på det kåde pigebarn, satte fru van der Brügge igennem, at Angelica kom ud på landet, i friskere og renere luft. — Kan man fortænke den gode værtshusholderkone i, at hun troede den hellige grav og Angelicas dyd vel forvaret i en jydsk præstegård?

Men skæbnens karrusel havde allerede grebet den tyveårige!

Hos plejeforældrene havde hun truffet den unge grev Sponneck og i al stilhed forlovet sig med ham. Og på den tid, det var bestemt, at hun skulle lære husholdning i den jydsk præstegård, havde forholdet fået følger. Men Angelica var hverken sønderknust eller angerfuld af den grund. Ingen kunne se på hende, at hun skulle have et barn. I dybeste hemmelighed fødte hun datteren Stella, satte hende i pleje og rejste til præstegården. Først halvandet år senere, da Angelica, som nygift, var på vej til Sydafrika, fik plejeforældrene kendskab til „fejltrinnet“. Af en eller anden grund var der ikke betalt plejefølge for barnet, og en skønne dag blev den lille Stella afleveret til de betuttede bedsteforældre i Blågårdsgade!

Angelica tog præstefolkenes hjerter med storm; de hverken kunne eller ønskede at kue det muntre og livsglade pigebarn. Hun var måske nok lidt letsindig, men aldrig simpel eller vulgær. Hun spruttede simpelt hen af livsoverskud. Der gik da heller ikke lang tid, før en ny bejler lå for hendes fødder. Det var Arndt Burchardt, hvis fader var en velhavende lakfabrikant i Kolding.

Men den velagtede provinsmatador havde andre planer med sin søn. Han var dybt rystet over denne „mesalliance“. Han mobiliserede alle kræfter, som kunne tænkes at gøre den unge mand ked af pigen. Men alle forsøg havde naturligvis den modsatte virkning. Den unge Burchardt lukkede øjnene for enhver henstilling. Og i samme grad som forældrenes modstand voksede, øgedes forlovelsen. Han blev mere og mere betaget af sin smukke veninde, der gavmildt skænkede ham sit hjerte og sin favn til lise for de fortrædeligheder, han måtte udstå for hendes skyld. Han „lånte“ af fabrikkens kasse for på standsmæssig måde at udtrykke sine følelser for sin hjerterdame.

Det gik naturligvis kun til en tid. En dag blev det op-

daget, og den unge elsker fik valget mellem en politianmeldelse eller gifte sig med pigen og forsvinde til Sydafrika, uden faderlig velsignelse! For Arndt Burchardt var det ingen straf at blive forvist. Blot han ikke skulle opgive sin søde Angelica, var han ligeglad, hvor han blev sendt hen. Umiddelbart inden afrejsen stod brylluppet, og øjenvidner beretter, at Angelica var den yndigste brud, man kunne tænke sig. Så drog parret til Sydafrika for at grundlægge deres fremtid.

Men det ser ud til, at deres kærlighed ikke tålte omplantning. Tilværelsen ude i det fremmede har nok været hårdere, end den unge Arndt havde drømt om. Den hellige flamme sluktes hurtigt. Ægteskabet opløstes ved dom af 7. december 1894. Arndt Burchardt døde omkring 1900.³

Men længe inden den tid havde Angelica fra mælketoddykælderen i Blågårdsgade vakt furore som harpige i en af Johannesburgs mondæne restaurationer.

Johannesburg var dengang en ung by. De store guldfund i 1886 havde bragt den i søgelyset, alverdens æventyrere, spekulanter og andet „godtfolk“ strømmede til. Formuer skabtes, og formuer tabtes. I denne gyldne stad vakte Angelicas nordiske skønhed opmærksomhed. Og da hun tillige var sorgløs og munter af sind og ikke svævede rundt i kysk utilnærmelighed, blev hun hurtigt hvirvlet ind i de velhavende æventyreres overdådige fester. Alle kappedes om den lyse piges gunst. Der var intet mærkeligt i, at der gik sagn om denne nordiske kvindes skønheds fortryllende charme, fordi hun også havde et rummeligt hjerte. — Der var altså alle mulige chancer for, at Angelica kunne have endt som glædepige i guldgraverbyen. — Men så standsede skæbnhjulet og trillede lykkens appelsin i hendes skød.

Angelica var en glad sjæl, der tog let og overfladisk

på tilværelsen — muligvis som en reaktion ovenpå det mislykkede ægteskab. Hun elskede at se lystige mennesker. Men hun var på samme tid ikke blottet for dybere følelser. Det må derfor have smertet hende, at der midt i den store flotte restaurations muntre sorgløshed aften efter aften sad en ensom, alvorlig mand. Gang på gang blev hendes interesse fanget ind af denne høje, lidt sammensunkne skikkelses ejendommelige dunkle spørgende, men gode øjne. Måske anede hun, at denne mand ville hende noget. Han vakte hendes nysgerrighed og sympati. — En dag slog hun sig, impulsiv som hun var, ned ved hans bord og forsøgte at opmuntre ham. Men i stedet for en let overfladisk konversation, blev det til en lang og alvorlig samtale, hvor det var manden, som talte, og pigen, der lyttede.

På denne måde gjorde Angelica bekendtskab med den hovedrige hollandske diamantmineejer Adolf Goertz (uden dog at ane, hvor stor hans rigdom var). Han inviterede hende til frokost på sit hotel den næste dag.

Det er umuligt at sige, med hvilke følelser Angelica den følgende dag gik til denne frokost, kun anede hun, at denne mand ville hende andet end det, mænd i almindelighed ønskede af hende. Og noget almindeligt rendezvous blev det da heller ikke. Goertz havde besøg af sin læge. Det lille selskab gik til bords, og diamantmineejeren indledede konversationen med at fri!

Goertz havde forelsket sig alvorligt i Angelica. Han var menneskekender nok til at se, at hun ikke var nogen almindelig glædespige, men han var klar over, at hun var kommet ind på en farlig vej, der før eller senere *måtte* føre hende til bunds. Det ville han prøve at redde hende fra. Han gjorde sig ingen illusioner, om det ville lykkes, men hans forelskelse var så oprigtig, at han ville prøve at

hjælpe hende. Skulle det mislykkes! Nå ja, hans skæbne var alligevel besejlet! Det var i alt fald et forsøg værd.

Der er ingen tvivl om, at Angelica blev overrasket ved dette frieri. Men hun blev også grebet af stundens alvor og hørte med stor undren på den blege alvorlige mands redegørelse. Han meddelte hende (vel nok med lidt vemod), at han var uhelbredelig angrebet af tuberkulose, og at han ikke havde mange år at leve i. Han slog afværgende ud med sin magre hånd, da Angelica ville protestere. Og et nik fra lægen gjorde hende forståeligt, at det var sandhed.

Men Goertz ville nyde disse år. Og for at få så stort udbytte som muligt af den tid, der endnu var ham beskåret, ønskede han at have en kvinde ved sin side. — Ville hun, Angelica, leve disse år sammen med ham? — Ja, som hans hustru naturligvis! — Han forlangte ganske vist, at hun skulle leve for ham alene. Han vidste, det var et stort krav at stille til hende, når der ikke var kærlighed med — og det kunne han ikke forlange. Men hun måtte huske på, at de fleste ægteskaber (også dem, der blev indgået af kærlighed) meget hurtigt blev til vane. Det samliy, som han foreslog hende, ville have een fordel. — Nej, han ønskede ikke at imponere eller prale, men hun kunne være ganske overbevist om, at økonomisk tryghed gjorde det lettere for to mennesker at leve sammen. — Desuden var *han* forelsket i hende! — Hvis hun ville blive ham en trofast hustru, skulle hun ikke komme til at fortryde det!

Angelica overhørte aldeles, at den sidste sætning indeholdt et løfte. Under samtalen var hun blevet mere og mere indtaget i den halvtredsårige mand. Han var høj, slank og havde et smukt ansigt med mørke, melankolske øjne. Den åbenhed, hvormed han lagde sine kort foran hende, skabte naturligvis også forøget sympati. Måske

er hun tilmed blevet lidt rørt over, at skæbnen pludselig gav hende en opgave. Mange stemninger har sikkert forenet sig til den følelse, der uden tøven fik hende til at sige ja.

Straks efter brylluppet rejste Angelica til København og hentede sin datter. Den lille familie slog sig ned på

Aldershvile hovedbygning, havesiden 1899.

Goertz' pragtfulde ejendom „Manor house“ i St. James Wood park i London.

Angelica oplevede nu nogle af sine bedste år. Om hun blev virkelig forelsket i sin mand, er vanskeligt at afgøre, men det fortæller noget godt om hendes karakter, at deres ægteskab udviklede sig til et virkelig harmonisk samliv. Hvis Goertz havde levet nogle år længere, er der stor mulighed for, at han kunne have præget Angelica, så hendes liv var blevet anderledes, fordi hun i så høj grad respekterede hans fine kultur og menneskelighed. — Men, som allerede fortalt, var diamantmineejeren en

mand, som var mærket af døden. Han tilbragte det meste af sin tid rundt om på verdens bedste sanatorier og kursteder, hvorfor Angelicas opgave i lige så høj grad blev sygeplejerskens som hustruens. Hun fulgte ham trofast på hans rejser, der kun var et stakket forsøg på at fravriste døden nogle uger eller måneder. Hun støttede hans arm på ture i Schweiz' bjerge, hun fulgte ham til Johannesburg, når han skulle tilse sine diamantminer, hun sad trofast ved hans leje i det londonske palæ, når feberen rasede i hans krop, hun adspredte hans mørke tanker med sit lyse humør. Men hverken lægekunst, penge eller Angelicas kærlige omsorg kunne vriste byttet fra døden. En dag udåndede Goertz med sin hånd i Angelicas og et svagt, men lykkeligt smil på sine læber.

Da Goertz' testamente blev åbnet, huskede Angelica sætningen fra frieriet: „skulle hun ikke komme til at fortryde“. Hun havde vel forstået, at han ikke ville efterlade hende tomhændet, men at han, med undtagelse af en sum til datteren Stella havde gjort hende til sin eneste arving, kom som en fuldstændig, men behagelig, overraskelse, ikke mindst på grund af formuens størrelse. At Goertz var rig, havde hun naturligvis en forestilling om, men hvor rig han var, havde han aldrig fortalt hende. Hans familie var forbitrede og forsøgte at få testamentet omstødt. Men Goertz havde forudset dette, testamentet var uangribeligt, og Angelica arvede, foruden „Manor house“ og dets kostbare indbo og kunstskatte, som i sig selv repræsenterede en kæmpeformue, en kontant sum på syv millioner danske kroner! Det kan vist godt siges, at det er en begivenhed, som næsten kan få æventyrdigterne til at blegne.

1897 vendte hun tilbage til Danmark på luksusklasse med tjenere og kammerpiger, som det anstod sig en virkelig fornem dame. — Og fornem det var Angelica fra mælketoddykælderen i Blågårdsgade blevet. Hun lejede

sig en suite på et af hovedstadens fornemste hoteller og begyndte at se sig om efter en passende bolig.

Den smukke unge millionærenke tændte hurtigt en masse hjerter i brand. Som møl svirrede bejlerne om hendes strålende lys — „forgyldningen“ — eller hendes egen charmerende skønhed! Angelica var jo ikke nogen tungsindig natur, hun lagde hurtig sorgen og befandt sig glimrende som det tilbedelsesværdige midtpunkt, mændene lå i støvet — og gjorde dumheder — for. Men hun kåredé sig dog hurtig en ven, med hvem hun blev officielt forlovet. Det var den unge Aug. Bagge, der senere blev direktør i Gyldendal.

På en af deres mange udflugter i Københavns omegn kom de nyforlovede også til Bagsværd. De forelskede sig straks i Aldershvile, hvor Aug. Bagge som barn ofte havde været på ferie hos en slægtning. Hos Angelica var der aldrig langt fra tanke til handling. Et ønske var for hende det samme som allerede at eje tingen. De aflagde derfor øjeblikkelig visit hos den daværende ejer. Men direktør van der Aa Kühle var ikke særlig begejstret over at få familiens søndagsfred forstyrret. Han modtog dem temmelig reserveret. Det forhindrede dog ikke Angelica i at blive vildt begejstret for den skønne ejendom. Uden at lade sig mærke med familien Kühles kølighed slog hun sig ned ved kaffebordet på terrassen og begyndte at hyde på ejendommen i den sikre overbevisning, at bare hun bød tilstrækkeligt, ville den nok blive hendes. Men i stedet for at svare forlod hr. Kühle kaffebordet.⁴

Allerede dagen efter fik Kühle besøg af bogtrykker Bagge på sit kontor inde på Carlsberg. Hr. Bagge gjorde undskyldning for sin forlovedes pågående optræden, men fremsatte samtidig et nyt tilbud om køb af Aldershvile, der dog heller ikke førte til noget positivt resultat.

Men Angelica skulle jo blive ejer af det smukke landsted i Bagsværd. Oplysningerne herom må hellere gem-

mes til senere, da hun alligevel skal have sin kronologiske plads i Aldershviles historie.

Nye folk, nye skikke! dette gamle ord kom også til at passe i dette tilfælde. Angelica havde ikke rejst den halve verden rundt med Adolf Goertz med lukkede øjne. Hun havde bevæget sig i cirkler, hvor man forstod at indrette sig behageligt. Der blev intet sparet for at gøre Aldershvile til en „standsmæssig“ ramme om den nybakte millionøses tilværelse. Rygtet hvisker, og endda temmelig højt — at der blev ofret en million på indretningen af Aldershvile — og det lyver ikke ret meget. Angelica ønskede sig al den komfort, penge kunne skaffe hende, og da f. eks. elektrisk lys på den tid var et æventyrligt begreb i Bagsværd, ja så virkeliggjorde hun æventyret og byggede sit eget elektricitetsværk. — En dag stod „slottet“, som hun nu kaldte Aldershvile, (the castle of Bagsværd) færdigt. Den hvidpudsede facade lyste op i den skønne gamle park, og de blåsorte tegl glitrede i solen. Den smukke velproportionerede bygning var en fryd for øjet. Det var et æventyrslot at se til. Æventyrlig var også dets indre blevet. Hun havde en medfødt sans for skønhed og stil, og årene sammen med Goertz havde naturligvis udviklet hendes smag. Fra palæet i London kom en hel skibsladning med kostbart indbo og kunstgenstande. Et vogntog af store flytteomnibusser kom fra Københavns havn og snoede sig tungt knirkende over Søborg bakke og ud gennem Bagsværd, en dagsrejse næsten. (Flytningen skal have kostet 18,000 kroner).⁵ Og så begyndte indretningen. Hvor det passede i Angelicas smag, blev de skønne silketapeter, der skal have stammet helt fra Holmskiolds tid, bevaret. I andre værelser ophængtes kostbare gobeliner. På gulvene lå tæpper, som hver for sig repræsenterede ganske anstændige former. Det er fortalt, at det hele var et sammensurium,

men det er ikke rigtigt. Hver stilart fik sit rum. Væggene dækkedes med berømte kunstneres lærreder, bl. a. Rembrandt. I hallen ophængtes en meget værdifuld syd-afrikansk gevir- og våbensamling. Der blev indrettet bibliotek med mange sjældne bøger og originale Thorvaldsen-møbler,⁶ rygesalon og billardværelse. Spisestuen blev et æventyr i vinrødt, hvidt og guld. Fruens boudoir var naturligtvis indrettet efter de bedste klassiske forbilleder, men dog også noget præget af tidens stil og modeluner. De tre loftskamre forvandlede til raffinerede luksuskahytter, der var en attraktion for gæsterne — og så videre — og så videre!

Medens alt dette stod på, var imidlertid forlovelsen med den unge bogtrykker gået over styr. Men Angelica havde for travlt med at indrette sin fyrstelige bolig til at tage sig dette særlig nær. Mænd var der nok af — ikke en håndfuld, men et land-fuldt! Højere op på rangstigen, Angelica! Hun havde penge, hun havde slot, og — hvorfor skjule en kendsgerning — *charme!* hvorfor så ikke få sig en virkelig slotsherre med en ordentlig titel? Og så kom hun i tanker om sin ungdomsven, sit barns fader. Vel var han ikke ligefrem hendes mandlige ideal, men var jo greve — tilmed rigsgreve!

Og naturligtvis fik Angelica sit ønske opfyldt — det fik hun i en del år. Carl Valdemar Sponneck havde stadig en svaghed for Angelica, ingen overtalelse var nødvendig. Hun betalte hans gæld og tog ham til ægte!

Brylluppet stod den 1. juni 1901 i Søllerød kirke,⁷ og parret holdt deres indtog på Aldershvile gennem en blomstersmykket æresport. Hele Bagsværd var på benene for at modtage det grevelige ægtepar, skolebørnene, i deres stiveste puds, overrakte bruden en stor buket blomster. Angelica fra Blågårdsgade antog navnet Ange, rigsgrevinde af Sponneck og fik, som hun higede efter, sin plads i adelsårbogen.⁸ Datteren Stella blev hen-

tet hjem fra det fornemme udenlandske pigeinstitut og indsat i sin værdighed som komtesse.

Fra det øjeblik, den forhenværende værtshusholderdatter satte den nitakkede grevekroner over sit navn, indrettede hun sig på at gøre sin tilværelse så kostbar og eksklusiv som mulig. Den tidligere så usnerpede Angelica fik honnøret ambitioner. — Mellem København og Lyngby havde hun sin private salonvogn indkøbt og med det grevelige våbenskjold på dørene! Hun gav store selskaber og stilfulde banketter. Ved hjælp af de sydafrikanske millioner, som hun rundhåndet øste ud af, lykkedes det hende at vinde indpas i det københavnske selskab. Men det irriterede hende en del, at hendes gemal, sin adelige afstamning til trods, hverken ønskede eller formåede at præsidere ved disse fester med den anstand, som hun mente der tilkom en greve. Men Sponneck, der var en lille jovial mand, havde ingen „grevelige“ fornemmelser; han fandt sig bedre tilpas mellem jævne folk end i de højere cirkler. Følgende lille historie er meget karakteristisk for både greven og „grevinden“:

Til en tjenestepige, der jævnt og ligefrem titulerede sin frue: „fru grevinde“ gav Sponneck følgende gode råd: „Hvis De vil beholde Deres plads hos min kone, så må De endelig huske at tiltale hende: hendes nåde fru grevinden — sådan kan hun bedst lide det“. Så klappede han pigen venligt på skulderen og sluttede: „Men jeg hedder Carl Valdemar!“⁹

Angelica kunne i længden ikke nøjes med den hyldest, ravnekrogen Danmark kunne give hende. Hun var vant til større forhold. — Var hun ikke smuk? Var hun ikke grevinde? Og var hun ikke en af landets rigeste damer? Men nød hun en position, som stod i forhold dertil? — Nej! Altså bort fra ravnekrogen, hvor der jo alligevel hviskedes. I det store udland beskæftigede man sig heldigvis mere med hendes forgyldte nutid end med den

dunkle fortid. Derude gjaldt først og fremmest een værdimåler: *penge!* og dem manglede „grevinden“ ikke — endnu!

Det grevelige ægteskab blev ophævet, på grund af grevens lidt for „folkelige“ vaner. Han fik en „erstatning“ og rejste til Sydamerika, hvor han grundlagde en virksomhed. At Angelica herved slog en menneskeskæbne i stykker, har hun sikkert ikke været klar over, hun havde nok intuition, men psykolog var hun ikke.

Angelica forlagde sin residens til London, hvorfra hun foretog udflugter og lystrejser til det mondæne Europa; luksusrejser til Østen, vinterferier i Alperne og lidt hyggelig pirring ved rouletter og spilleborde i Monte Carlo (for spiller var hun ikke). Overalt opførte hun sig meget excentrisk. Skulle hun i teatret, var det ofte i den kongelige loge. I England kunne privatpersoner, for en fantastisk høj pris, leje denne fornemme tilskuerplads, hvis hoffet ikke senest tre timer før forestillingen havde meddelt, at den ville blive benyttet. „Grevinden“ nød det øjeblik, når hun trådte ind i logen, og alle teatrets øjne og kikkerter rettedes mod hende. Hun var den første, som kørte i opvarmet vogn, og vakte en vinter i London opsigt for dette påfund, som dog må siges at være mere praktisk end excentrisk. At hun lejede et af de bedste vinduer og derfra overværede det strålende skuespil, som udfoldede sig under dronning Victorias 60-årige regeringsjubilæum, var naturligvis kun en selvfølgelighed.

Angelica var tidens kvindeideal, hun var velskabt med runde former og et stort gyldent hår, som indrammede hendes charmerende smil, der måtte betage alle. Selv om hun ikke havde fået nogen særlig uddannelse, var hun både begavet og havde tæft for at opføre sig og blive midtpunkt i ethvert selskab. Hun havde, hvad vi i vore dage kalder „sex“. I London åbnede alle døre sig for den hovedrige „grevinde“ med det strålende humør og det

elegante vid. Hun blev en velkommen gæst i det fornemste selskab og gjorde her bekendtskab med den højt ansete og meget velhavende kunsthandler Gustav Mayer. Fra kunsthandlerens side blev det „kærlighed ved første blik“. Og Angelica må åbenbart have fundet ham sympatisk, for kort efter indgik hun med ham sit fjerde ægteskab.

Som Gustav Mayers hustru steg „grevinden“ nu så højt på den selskabelige rangstige, som hun i alt fald ikke havde drømt om. — Hun blev indført i det højeste engelske aristokrati, var weekend-gæst på berømte gamle herresæder og historiske slotte. Hun var selv værtinde ved fashionable fester. Berømte kunstnere, statsmænd, aristokrater og pengefyrster var gæster ved hendes bord, for Gustav Mayer var en mand med meget stor indflydelse. Holger Drachmann og Herman Bang har besøgt hende i London og har muligvis ved hendes bord gjort bekendtskab med en mr. Clemens, som for øvrigt er bedre kendt under sit pseudonym Mark Twain. — Et liv i rigdom, skønhed og social anseelse var nu blevet hendes, barnedrømmene fra Blågårdsgade var blevet virkelighed. — Og dog var højdepunktet ikke nået. — Det kom, da hun blev præsenteret ved det engelske hof!

Det var en begivenhed, som nok kunne tage vejret, selv fra Angelica. Men ikke for alt i verden ville hun gå glip af denne kongelige begunstiggelse, selv om det engelske hof var verdens mest traditionsbundne og etiketten meget streng, netop derfor ikke! Hun tog informationer i, hvordan hun skulle gå og gebærde sig ved hove, fik et specielt kursus i at neje. Hver dag, gennem tre uger, fik hun timer i, hvordan hun skulle bevæge sig i en kjole med 20 alen slæb og aflevere det foreskrevne dybe kniks dadelfrit — men dette var jo i sig selv en kostelig adspredelse, Angelica morede sig glimrende. Dette kursus i hofetikette var ikke noget, Angelica specielt måtte tage.

Det var nødvendigt for alle, som skulle forestilles ved hoffet. — Så oprandt den store dag; iført en kjole og juveler, der havde kostet mere end 100,000 kroner, blev „the countess of Sponneck-Mayer“ forestillet for det engelske imperiums overhovede, Edvard VII's gemalinde.

Grevinden ved skrivebordet, på væggen til venstre maleri af Adolf Goertz.

Christian IX's „smukke“¹⁰ datter, dronning Alexandra. — Med utrættelig energi, med klogskab, og ikke mindst med sin charme havde Angelica bevidst stræbt mod den højest mulige position — og nået den.

Rig som en Rotschild, et æventyrslot, et palæ i det engelske imperiums hovedstad, en grevetitel og præsenteret ved verdens fornemste hof —! hvad kunne en fattig pige fra en københavnsk sidegade mere drømme om? Jo, der var een ting, som hverken rigdom, skønhed eller høj anseelse havde givet eller kunne give hende! Endnu var

hendes hjerte ikke erobret. Ganske vist havde hun kendt mange mænd og aldrig været karrig overfor sine elskere. Måske var hun letsindig, måske fordærvet, måske havde hun bare taget fejl af kærlighed og erotik. — Men endnu havde hun ikke truffet den eneste ene, der kunne forjage den higende uro og nagende længsel, der snørede sig om hendes sind. Hun, der selv havde skænket glæde til så mange, skulle hun aldrig opnå den lykke selv at elske?

Jo, også det brændende ønske skulle hun få opfyldt.

På en væddeløbsbane tabte hun sit hjerte. Vinderen blev gentleman-rytteren mr. William Evans, en høj, slank og sportstrænet fyr, flottere af udseende end af karakter, en chancerytter og æventyrer. — Men kærligheden går jo sine egne veje!

Imidlertid kunne hun ikke komme uden om den kendsgerning, at hun var gift med Mayer. De stod netop i begreb med at rejse til Danmark for at påbegynde en udstykning på en del af Aldershviles jorder. Da hun af en eller anden grund ikke ønskede at ophæve ægteskabet, men alligevel ikke ville undvære sit hjertes udkårede, satte hun, ved hjælp af en intrige, igennem, at mr. Evans og en ven til ham fulgte med til Danmark som Mayers gæster (for Evans ejede ikke andet end sit glatte ansigt).

Ved sit giftermål med kunsthandleren havde „grevinden“ ladet det meste af inventaret på Aldershvile fragte til London. „Slottet“ var altså ikke beboeligt, men heldigvis var Bagsværd kro nyrestaureret og i stand til at huse fornemme gæster. Her tog selskabet ind, og her udspillede den dramatiske begivenhed, som er gået over i Bagsværds historie under navnet „slaget på Bagsværd kro“.

Kunsthandler Mayer, der var meget forelsket i sin kone, blev hurtig klar over, at der var „noget“ på færde.

Påfaldende ofte havde „grevinden“ migræne, og lige så ofte tilbød den galante mr. Evans at være hendes opvartende kavaler. Mayer måtte, med stadig voksende uro, slide sig gennem opmålinger og udstykningsprojekter. — Men da det ingen ende ville tage med „grevinden“s „migræne“, begyndte skinsygen at ulme, og han besluttede at finde ud af, hvad der egentlig var galt. Han gav sig til at udspionere sin kone.

Og en nat fandt han mr. Evans i „grevinden“s sovegemak! Der var ikke noget at tage fejl af, mr. Evans var i natdragt. Mayer var for opbragt til at kunne beherske sig. Han greb en bordlampe for at knalde den i hovedet på sin rival. Men „grevinden“, der så sin elskede i fare, sprang imellem. Lampen ramte hende i hovedet; med et skrig styrtede hun blødende om på sengen. Derefter kastede mr. Evans sig over Mayer. Det var en let sag for den store, sportstrænede fyr at slå den 50-årige, lidt spinkle kunsthandler i gulvet. Men det nøjedes han ikke med; han kastede sig over den bedragne ægtemand og klemte sine hænder fast om sit offers hals. — Det er ikke godt at vide, hvordan „slaget“ ville være endt, hvis ikke datteren var blevet vækket af „grevinden“s skrig og ilede sin mor til undsætning.

Tidlig næste morgen så Bagsværd-borgerne dramaets hovedpersoner drage til København, gentleman-rytteren, „grevinden“, datteren og mr. Mayer, alle stærkt forbundne og med tillukkede ansigter.

Her skal indskydes en lille anekdote, der er typisk for det danske lune.

„Grevinden“ havde altid kun danske tjenestefolk. Da hun havde giftet sig med Mayer og af den grund skulle udvide tjenerstaben, annoncerede hun efter folk gennem københavnske aviser og underskrev sig: „Rigsgrevinde Ange Sponneck (Mayer)“.

Denne parentes om Mayer morede Bagsværdborgerne

sig meget over. Og da Mayer morgenen efter „slaget“ på kroen, lidt slukøret drog til København, var man skadefro nok til at pege fingre og mene, at han virkelig lignede en parentes.¹¹

I København fortsattes forhandlingerne mellem de stridende parter — ad telegrafisk vej! „Grevinden“ fik tilbud om, at „alt skulle være glemt og tilgivet, hvis hun ville afskedige sin elsker“. Men hun smilede forelsket til den smarte „chance-rytter“, rev telegrammet midt over og sagde, med dyb og inderlig glæde: „No my darling — now it's us.“ — Gustav Mayer drog til London, „grevinden“ sendte bud efter sine møbler, — „gentleman“-rytteren havde vundet femte løb!

Da skilsmissen var i orden, Aldershvile atter indrettet standsmæssigt, giftede Angelica sig for femte gang — men denne gang med en mand, hun elskede. De blev viet i London (datoen kendes ikke, men ægtepagt er oprettet 24. februar 1909), og skønt bruden var femten år ældre end brudgommen, kunne det endnu med rette siges, at hun var yndig. Sammen med brudeparret holdt en flok små raffinerede luksushunde med silkesko på poterne deres indtog på Aldershvile. — Et af „grevinden“s små excentriske påfund.

Endnu havde Angelica en god del af sin store formue i behold, mere end nok til en sorgløs og forfinet tilværelse, for renterne alene. Selv hvis kapitalen var blevet anbragt til anstændige renter, ville hun have haft ca. 200,000 kroner i årpenge. — Men der var een ting, som „grevinden“ ikke var, nemlig fornuftig! Hun har efter al sandsynlighed ikke haft den ringeste forstand på penge, men troet, at hendes kasse var utømmelig, at hendes rigdom ville vare evigt. Uden tvivl har hun haft både dårlige og samvittighedsløse rådgivere, som har sørget for at mele deres egen kage. I det følgende par

år brugte hun fire millioner kroner. Det er ikke småsummer, som er franarret hende.

Nu havde hun fået en mand, som hun elskede af hele sit store hjerte. Skønt 8. lord til det højskotske grevskab „Davenhill“,¹² kunne han, som yngste søn, end ikke skænke Angelica en ny grevetitel. Men hvad betød det? — Intet!

Nu havde hun kun een ambition; at leve lykkeligt til sine dages ende med denne mand. Og med fuldkommen respektløshed for omkostningerne sparede hun intet for at opfylde det mindste af hans ønsker — eller hvad hun troede var hans ønsker. Hun troede sig elsket i samme grad, som hun selv elskede, og ville tage sig ud for ham i strålende omgivelser, derfor foranstaltede hun en uendelig række fester, den ene mere strålende og overdådig end den anden. De hvirvledes ind i en selskabelighed, som savnede sammenligning, og som overgik alt, hvad datidens København kunne drømme om. Hemningsløst ødslede hun sine penge ud til alle sider og ofrede store summer for at figurere ved bazarer og velgørenhedsfester. Mange mennesker, også folk med anseelse, blev hendes „venner“ i disse år. Hun blev kendt af hele København og det halve land, og var lykkelig! De lokale honoratiores i Bagsværd mødte op med redeligt sind og oprigtig glæde, når de fik indbydelse, og „grevinden“ frydede sig over deres umiddelbare hyldest.

Men hun ville også have „hof“ på sit smukke „slot“, og det egnede de gode Bagsværdborgere sig ikke til. Der-til kom, at Evans ikke havde de samme interesser som sin frue — han dyrkede sine passioner, og Angelica fulgte ham villigt. Han interesserede sig for væddeløbsheste, og hun forærede ham en hel stald! Selv om hun foragtede grov smiger, var hun ikke kritisk, når det drejede sig om Evans og hans venner. På den måde voksede efterhånden en skare tvivlsomme personer op

omkring hende. De kårede hende villig som deres dronning, fordi hun uden smålighed skaffede dem en behagelig tilværelse. Festerne forandrede karakter, de blev ikke mindre kostbare, men det mondæne blev erstattet af det raffinerede og makabre. Det udartede mere og mere til vilde solderier. Måske ønskede hun ikke selv den udvikling, men bordet havde fanget! Hun var stadig festernes dronning — og gled med.

Man kan ikke brænde sit lys i begge ender, uden at det brænder hurtigere ud. Angelica var underkastet den samme lov. Den megen og overdrevne „selskabelighed“ tærede både på helbredet, skønheden og humøret. Når morgenteen bliver ombyttet med en stiv whisky, og der i dagens løb stadig må fyldes på „lampen“ for at være i form, står ens sol ikke længere i zenit.

Dertil skaffede Evans hende mange sorger og kvalfulde stunder, som måtte døves. Mr. Evans var absolut ikke nogen nobel person. Han udnyttede temmelig groft „grevindens“ forelskelse. Hun honorerede alle hans krav med den elskendes overbærenhed og i det forfængelige håb, at vinde det hjerte, hun så heftigt attråede. — Men enten kunne eller ville han ikke give hende den varme, hun længtes efter. Han tog mindre og mindre hensyn til hende. Der kunne ofte gå mange dage, hvor han ikke viste sig på „slottet“. Men selv om Angelica druknede sin sorg i whiskysjusser, der blev kraftigere og kraftigere, så brændte ilden stadig med uformindsket styrke i hendes bryst. Den tanke, at Evans kunne være hende utro, gjorde hende afsindig af sorg. Gang på gang kom det til store dramatiske opgør — men påfølgende anger og tilgivelse og nye opfyldte ønsker for den tilbedte. Hun tog føringen i den vidtløftige „selskabelighed“, orgierne blev mere animerede og sanseløse — men Angelica var endnu dronningen, og lod sig ikke stikke ud!

Det var midt under dette hektiske og forcerede liv, at hendes tilværelse brændte ud i et ynkeligt drama. — Natten mellem 8. og 9. juni 1909 gik æventyrlottet op i luer, kun en rygende ruinhob blev tilbage af den tidligere glans og herlighed.

Men inden denne sørgelige og tragiske begivenhed berettes, skal forsøges en karakteristik af hende.

Det er sagt, at „grevinden“ ikke øvede nogen rigtig godgørenhed mod virkelig fattige, at hun figurerede øverst på bidragslister og deltog i velgørenhedsbazarer hovedsagelig på grund af sit snobberi — for at blive omtalt og være midtpunkt. Men det hævdes fra anden side ikke at være rigtigt. Naturligvis havde hun intet mod at være midtpunkt — det var jo noget af hendes natur —, men hun var samtidig klar over, at det var de færreste penge, som kom virkelig fattige til gode ved den slags fester.

Selv om det naturligvis ikke kan kaldes godgørenhed i egentlig forstand, at hun rundhåndet hjalp mennesker af sin egen omgangskreds, så vidner det dog om et gavmildt hjerte. Selv om hun afskyede tiggerbreve og plump smiger, og sjældent gav, hvis hun mærkede, bønnen om hjælp mere var sykofanti end virkelig trang — så kunne det naturligvis ikke undgås, at samvittighedsløse øjentjenere og sleskere meget ofte franarrede hende betydelige summer. Der er sikkert på denne måde gået flere penge, end dem, som kom virkelig trængende til gode.

At hun ofte kunne finde på at forære selv ret sjældne og kostbare ting bort, udelukkende fordi der blev udtalt en stærk beundring for genstanden, var naturligvis kun excentriske luner. — Den slags kunne hun fortryde. — Og når hun, i godt eller overstadigt humør, kom ind på en tilfældig restauration, og pludselig indbød alle gæsterne til at drikke på hendes sundhed — og regning,

var det selvfølgelig kun en udvendig gestus. Men hyldet blev hun, og har naturligvis på den måde efterladt sig mange lyse minder.

At hendes samfundssind ikke var særlig udviklet, vidner følgende historie om:

Vejen op til „slottet“ var en privat vej, men der var gennem tiden vundet hævd på, at folk benyttede den, når de havde ærinde i skoven. Da „grevinden“ overtog Aldershvile, forlangte hun, at kommunen skulle overtage vedligeholdelsen. Og da sognerådet ikke var interesseret i at læsse flere byrder på skatteyderne, blev det afslået. Det følte „grevinden“ sig irriteret over, og som modtræk spærrede hun vejen med en bom. Det afstedkom naturligvis både berettiget og uberettiget harme. Byens ungdom tog „sagen“ i sine hænder. Trods udsatte vagtposter blev spærringen gang på gang ødelagt. En gang blev spøgen drevet så vidt, at bommen blev savet af, transporteret op på Bagsværd station og forsynet med mærkeseddel til „grevinden“s residens i London.¹³ Om bommen nåede bestemmelsesstedet, melder historien intet om.

Vejstriden blev bilagt ved, at kommunen tvang „grevinden“, der ikke ville åbne vejen, til at anlægge en sti langs skellet af hendes ejendom, så folk på den måde kunne få adgang til skoven. Stien eksisterer endnu. Fra Bagsværd station til den nye Bagsværdvej hedder den Kurvej, og langs skellet til Hareskov Kuranstalt op til Skovallé hedder den Kurstien.

Om nedenstående er andet end en „historie“, må stå for meddelerens¹⁴ egen regning — men den kan være sand, den fortæller noget typisk om Angelicas karakter, derfor tages den med her.

Under et sygeleje blev „grevinden“ daglig tilset af en yngre læge. Fra dag til dag mærkede „grevinden“, at lægen blev mere og mere tavs og indesluttet. Hun forstod, at der var noget, som trykkede ham. Hun begyndte

at udfritte ham. „Hvad er der galt? — spyt bare ud!“ „Jo“, lægen havde en meget generende vekselse, som han ikke så udveje for at indløse. Med en lidt ligegyldig bevægelse løftede „grevinden“ sin smukke runde arm og tog en nakkekam, besat med funkende stene, ud af sit

Aldershvile hovedbygning, hovedindgangen 1901.

hår. Med et underfundigt smil rakte hun kammen til lægen, der forbausset spurgte, hvad han skulle med den? „Hvor stor er vekselen?“ spurgte „grevinden“. „To tusinde kroner“, svarede han. „Så tag De kammen med på Assistenshuset. Jeg tror sikkert, den kan hjælpe Dem, Og jeg skal ikke have noget regnskab!“

Men hun har virkelig hjulpet trængende mennesker.

De velgørenhedsfester, som afholdtes på Aldershvile til fordel for menighedshuset, asyl og sognets fattige, er i lige så høj grad kommet i stand, fordi hun havde virkelig trang til at lindre nød og en umiddelbar tilfreds-

stillelse ved at glæde andre som på grund af hendes behag i at være forgrundsfigur. Når man betænker, at hun blev fulgt til graven — ikke af de „venner“, som havde ombejlet og smigret hende i den gyldne tid, og modtaget eller franarret hende de virkelig store summer — men af ca. hundrede fattige gamle fra Bagsværd, må hun alligevel have haft hjertet på det rigtige sted.

Der blev også holdt julefester på Aldershvile, og foruden et æventyrligt traktement fik børnene også nyttige gaver; pigerne stof til kjoler og drengene matrostøj. Hun havde en egen glæde ved pludselig (helst så ubemærket som muligt) at overraske folk med pengegaver. Talrige er de tilfælde, hvor hun midt på en gade har stukket en tikroneseddel til en fattig kone eller mand. Skønheden tiltalte hende i så høj grad, at hun straks måtte udtrykke sin glæde. Var det et smukt, men fattigt barn, blev det naturligvis en pengegave. Der skal have været noget uendelig smukt og følsomt over de bevægelser, hendes velformede hænder gang på gang udførte, når de fra hendes taske hentede tikronesedlen frem og ubemærket stak den til de fattige mennesker.

Selv på den tid, hvor hun måtte have indset, at hun nærmede sig bunden af pengekasen — og efter den tid også, helt til det sidste — kunne hun ikke lade være at hjælpe virkelig trængende mennesker. Det kunne være 25 kroner til en lirekassemand, fordi han havde spillet en melodi, som hun holdt af. Og da hun blev pantelåner, kunne det være en fattig student, som hun gav større lån, end hans bøger var værd. Når forkomne artister pantsatte deres skuesmykker, vurderede hun dem ofte som ægte (ikke af ukyndighed) og gav lån efter det. Det kunne naturligvis blive bedrageri, hvis lånesedlen bagefter blev solgt — og det skete, fordi „vennerne“ også udnyttede hende her — men Angelicas gode mening blev jo ikke ringere af den grund.

Der eksisterer mange forklaringer om, hvad der skete på Aldershvile dagen umiddelbart før den ulykkelige nat, da den skønne ejendom sank i aske. Men da det meste kun er gisninger og hypoteser, er det nok klogest at holde sig til de oplysninger, som fremkom under brandforhøret.

Med undtagelse af husjomfruen, frk. Anna Gundorff stod „slottet“ ubeboet. „Grevinden“, hendes mand og datteren Stella boede på det gamle badehotel i Klampenborg. Her skulle den 9. juni afholdes en galopmiddag, i hvilken anledning „grevinden“ dagen før tog til Aldershvile for at hente en kjole. Foruden datteren var hun i selskab med den i „visse“ kredse kendte fru Nancy Madsen fra Vintappergården og hendes ven „løjtnant“ Møller. Selskabet spiste en let middag og drak kaffe på terrassen, hvorefter „veninden“ og hendes kavaler tog afsked ved nitiden. Fru Angelica og datteren gik tidligt til ro.

Ilden opstod ved fire-femtiden om morgenen. Frk. Stella vågnede ved, at hun hørte sin mor stønne. Hun skyndte sig ind i hendes soveværelse og opdagede, at det var fyldt med en tæt ulden røg. Rædselsslagen sprang hun ud i korridoren og åbnede et vindue. Moderen kom styrtende ud efter hende og gav sig til at skringe af fuld hals: „Stella, Stella, slottet brænder!“ Og medens moderen og husjomfruen sprang forvirrede rundt, kastede datteren resolut lidt tøj på sig og løb ned til den gamle bagergård ved gadekæret (torvet) og rekvirerede hjælp. En af bagerens sønner løb straks om på hovedgaden og vækkede barbermester Jacobsen, hvis opgave det var at blæse alarm.

Men en umild skæbne var ude denne morgen.

Barber Jacobsen var ikke kommet mange cyklelængder ned ad hovedgaden, før en katastrofe hændte. Ved Bindeledet tørnede han med et mægtigt brag sammen

med „Stabilen“, en arbejdsmand ved navn Kresten Nielsen. Cyklerne krøllede sig knagende sammen, luften peb ud af hjulene, mens barberen lå indfiltret i stillene og jamrede.

„Men mand dog, men mand dog!“, udbrød Stabilen bekymret, „hvodden er'et dog fat med dig?“

„Min cykle, min cykle“, jamrede barberen, der tænkte på sin embedspligt.

„Til helvede med cyklen, mand“, sagde Stabilen på sin sindige måde. „Men du kunne jo have slagen dig ihjel, mand!“.

Men når Stabilen efter den morgen hørte brandhornet, sagde han altid til sin kvinde: „Anna! vil du trække min cykle ind. Nu er barberen ude med hornet! Og jeg vil sgu'nte resekere at køre ham ner igen“.¹⁵

Imedens flammede ilden op til et grådigt bål på Aldershvile. En del folk var kommet til og forsøgte at redde noget af det kostbare indbo, men der var intet at gøre, hele bygningen var snart omspændt af flammerne. „Grevinden“ var sanseløs af fortvivlelse, hun styrtede forvirret rundt i natdragt. Gang på gang måtte kraftige hænder gribe til og forhindre, at hun styrtede sig ind i den brændende bygning. Hun påstod, at der lå for 300.000 kroner værdipapirer i hendes skrivebord, dem måtte hun redde. Hun blev mere og mere desperat, slog og bed om sig. Hun fik ligefrem krampe i kæbemusklerne og bed sig fast i en mands hånd. — Et par kraftige mandfolk måtte bære hende over til kuranstalten, hvor hun straks kom under lægebehandling. Men først, da hun fik en morfinindsprøjtning, faldt hun til ro. — Manden, som i lange tider gik rundt med et kraftigt aftryk af „grevindens“ tænder i sin hånd, fik en erstatning på 500 kroner for tort og svie.

Trods barberens lille uheld fuldførte han sin gerning

med buler, både i hornet og i panden. Det lokale brandvæsen var først på pletten, men brandinspektør gårdejer Peter Petersen og brandfoged savværksejer Bertram Kofoed formåede intet med den lille håndsprøjte og de utætte kar overfor det mægtige bål. Heller ikke sprøjterne fra Lyngby, Gladsaxe, Ballerup og Emdrup var i stand til at bekæmpe ilden. Det københavnske brandvæsen var også alarmeret, men før det kunne medvirke, skulle magistratens tilladelse indhentes.¹⁶ Det tog sin tid, og da brandsprøjten fra Utterslev op på formiddagen nåede ud til brandstedet, var der faktisk ikke noget at stille op. Etagerne var for længst styrtet ned i kælderen. Og selv om det lykkedes brandfuldmægtig Friis at slukke ilden, var bygningen fuldstændig raseret.

Det få år tidligere oprettede Falcks Redningskorps kom også til stede og indlagde sig stor fortjeneste ved at redde de ti små marmorfigurer (gl. fransk rokoko), som indhegnede den smukke terrasse mod parken, fra ødelæggelse. — Desværre gik de alligevel tabt for landet. Da „grevinden“ kom i pengetrang, solgte hun dem for en spotpris til en antikvitethandler, som straks eksporterede dem til Tyskland.¹⁷ — Senere optrådte Falckfolkene som guldgravere, idet de ikke alene ryddede brandtomten, men også harpede og sigtede grus og aske i kælderen for at finde de smeltede rester af alle de kostbare sølv- og guldsager, som der havde været så store mængder af i ejendommen.

Brandforhørene begyndte samme eftermiddag under ledelse af birkedommer Carl Valeur. Det første forhør afholdtes i Lawaetz' kostskole og blev fortsat i læge H. P. Lunds villa på Kuranstalten, hvor „grevinden“ var sengeliggende efter det chock, branden havde forvoldt hende.

Af politiets rapport¹⁸ fremgik det, at politibetjenten

(P. J. Hansen) var blevet alarmeret klokken 5,30, hvorefter han straks cyklede til brandstedet. På dette tidspunkt var bygningen allerede fuldstændig omspændt af flammerne, så det var umuligt for ham at se, hvor ilden havde sit udspring. Så tog han tilbage til Bagsværd for at give melding til stationen i Lyngby om hurtigst mulig at få tilkaldt fremmede sprøjter. For en sikkerheds skyld sendte han også cyklende bud af sted. Derefter begav han sig atter til brandstedet.

Efterhånden som forhørene skred frem, blev det fastslået, at ilden måtte være opstået i den nederste etage (stueetagen) og i den nordlige ende af bygningen. Om årsagen fremkom ikke noget positivt. Politiassistent Victor Pürschel (den senere generalauditør og politiker), som behandlede sagen, udtalte til pressen som sin mening, at branden måtte være opstået ved kortslutning. Men noget bestemt blev ikke fastslået.

Der blev naturligvis hvisket en hel del — og forresten talt højt også, om at „grevinden“ selv skulle have påsat branden. Hendes økonomi skulle på dette tidspunkt allerede have været i en højst miserabel forfatning. Men den mistanke kan man rolig afvise. Man kan mene om Angelica, hvad man vil — men selv om hendes moral efterhånden var temmelig anløben, så var der ikke gået skår i hendes karakter. Det fremgår ikke af nogen af hendes handlinger, at hun har været kynisk og beregnende, end-sige ond. Og man lægger sig vist ikke til at sove i et hus, man har stukket ild på, desuden var der andre mennesker i huset. For øvrigt var assurancesummen blevet nedsat fra en hel til en halv million kroner (formodentlig af økonomiske grunde, for både bygninger og indbo var betydelig mere værd), den slags gør man sikkert ikke, når man tænker på at lave assurancesvig! — Er hun selv skyld i branden, har det sikkert været som følge af grov uagtsomhed.

Man skulle jo tro, at et så alvorligt memento som Aldershviles brand måtte få Angelica til et øjeblik at standse sin forrygende karruseltur og tænke lidt over sin fremtid. Der var al mulig grund til det. De syv millioner var smuldret væk. Hun havde ikke andre ressourcer, end hvad assurance ville give. I forhold til de store værdier, flammerne havde fortæret, var 500.000 kroner ikke nogen imponerende sum, men alligevel var det en ganske anstændig formue. For renterne kunne hun have skaffet sig en ganske behagelig tilværelse. Men Angelica tænkte mindst af alt på at pensionere sig selv. Selv om hun „nøjedes“ med en fire værelses lejlighed på Vodroffsvej, havde hun stadig sine dyre vaner i behold. — Måske er der ligefrem gået noget i stykker i hende efter tabet af Aldershvile, som hun var oprigtigt forelsket i.

Hun lod ingen mærke sin sorg, men det var næsten, som hun efter branden satte yderligere fart på rutscheturten mod „muddergrøften“. Forholdet til Evans blev også dårligere, næsten fra dag til dag. Det kneb med at forkæle ham i samme grad som tidligere. Det begyndte at blive klart for hende, at hun kunne blive konkurreret ud af en yngre kvinde. Skinsygens ulmende glød begyndte at slå ud i klare flammer. Måske nok lidt ubetænksomt, men ikke uden grund, satte hun privatopdagere til at udspionere hans færden. Og hun, der ellers ikke havde været særlig stabil med hensyn til trofasthed, tålte ikke, at en kvinde kom i mandens nærhed. Det kom til voldsomme scener med lige så voldsomme forsoninger og påfølgende vilde orgier. Oftere og oftere gentog det sig og sled ægteskabet i stumper og stykker.

Evans' rette karakter kom frem, da han engang, under et af hendes jalousiraserianfald, fik hende indlagt på det, man dengang kaldte „sjette afdeling“. Men Angelica var naturligvis ikke sindssyg, og hospitalets læge

fik hurtigt rettet „misforståelsen“. Den læge, som havde indlagt hende, satte ved denne lejlighed en del af sin anseelse til. Angelica fik endelig øjnene op og lod sig skille. Evans rejste tilbage til England (sikkert ikke tomhændet).

Efter bruddet kastede hun sig ud i en endnu grådigere hunger efter selskabelighed. Hun *måtte* se mennesker om sig, festlige og glade mennesker. Måske anede hun, at slutningen nærmede sig. Men ikke tænke, bare være glad, feste og drukne sorgen; på bunden af whiskyflasken fandtes lindring. — Men Angelica var ikke længere den fejrede og uimodståelige kvinde. Der var gået skår og dybe revner i skønheden. Ungdommen var borte, glansen havde fortaget sig. Det var ikke længere bejlere, som flokkedes om hende, men gribbe, der kappedes om at plukke de sidste gyldne fjer af guldfuglen. Har hun anet det selv? Men der blev vel for meget at angre, hvis hun gav sig til at tænke. Nej, så hellere tømme bægeret til bunds. Dag for dag blev kavalererne mere og mere tvivlsomme, fornøjelserne simple og festerne grovere.

Da de sidste assurancepenge var soldet op, rejste hun til London og pantsatte¹⁹ Aldershviles jorder til sin forhenværende mand, kunsthandler Mayer. I stedet for et beløb en gang for alle fik hun en månedlig sum på et par tusinde kroner. Endnu var der altså mulighed for en fornuftig tilværelse. Hun forsøgte ganske vist også at etablere sig som pantelåner. Men nissen flyttede med — eller rigtigere, den del af „vennerne“, hvis moral var så ussel, at de ikke undså sig ved at udplyndre den stakkels kvinde for hendes sidste skillinger. Guld var der ganske vist ikke meget af, men endnu kunne hun da sørge for den daglige whisky.

Hun boede nu i baglokalet til sit lånekontor på Vesterbros Torv, og havde mistet al forfængelighed og enhver ambition. Hun var tilfreds, så længe der var whisky

i hendes glas. Men midt i al sin elendighed og fornedrelse bevarede hun en beundringsværdig resignation. Da Mayer i London, af en eller anden grund, ophørte med at sende hende det månedlige beløb, bad hun ingen om hjælp og ønskede ingen medlidenhed. Hun var fuldt ud klar over, at hun alene havde ansvaret for den skæbne, som var blevet hendes. Det var måske denne bevidsthed, som en dag fik hende til at blande en hurtigt virkende gift i sin whisky og på den måde bringe sit bevægede og forgæves levede liv til en afslutning.

Hun døde en dag i juni 1914 på vej til Sct. Josephs hospital. Det telegram, som de gamle i Bagsværd sendte i taknemmelighed for den sidste fest, hun havde holdt for dem, kom for sent. Det kunne måske have mildnet hendes sidste timer.

Få dage senere blev hun begravet på Frederiksberg kirkegård. Men da var allerede den i sin tid så feterede og ombejlede kvinde, som rundhåndet havde ødslet millioner ud på sine „venner“, glemmt. Kun hendes datter Stella, dennes lærerinde og een ven fulgte kisten, sammen med de gamle mennesker fra Bagsværd.

Da „Grevinden af Bagsværd“s bo blev gjort op, efterlod hun sig en gæld på 60.000 kroner. Kort før sin død havde „grevinden“ været i London og anlagt sag mod sin tidligere mand, Gustav Mayer, vedrørende hans overtagelse af Aldershviles jorder. Boet havde ikke råd til at føre sagen videre, og da den var opgivet, betalte kunsthändler Mayer *frivillig* halvdelen af gælden samt 10.000 kroner til datteren, som senere blev leder af den i mange år landskendte „Hollbæk Trio“.

Holmskiold og hustru. Udsnit af Jens Juels maleri (ca. 1785), her gengivet efter potpourrivase i Dansk Folkemuseum.

II.

ALDERSHVILES HISTORIE OG EJERE

1. JOHAN THEODORUS HOLM DE HOLMSKIOLD.²⁰

Der kan trækkes en vis parallel mellem Aldershviles første og sidste ejer. Selv om det ikke lykkedes Holmskiold at sætte en så stor formue over styr som „grevinden“, så havde hans „underskud“, efter datidens forhold, en ganske anseelig karakter. Og i alt fald kan man sige, at stærke lidenskaber bestemte begge livsskæbne.

Grundlæggeren af Aldershvile, Johan Theodor Holm, der senere blev adlet under navnet Holmskiold, var en meget alsidig og begavet mand. Han begyndte sin karriere som en lovende videnskabsmand, men da han hurtigt kom i stor hofgunst (særlig i den Guldbergske perio-

de), gled den videnskabelige forskning noget i baggrunden, og han helligede sig i stedet administrationen af de embeder, denne gunst i så rigt mål skænkede ham.

J. T. Holm blev født 1731 i Nyborg, hvor hans far var kirurg. Under faderens vejledning begyndte han også på dette studium. Senere studerede han medicin og tog eksamen 1760. Forinden havde han dog uddannet sig som botanikeren, professor Friis Rottbølls assistent på en større udenlandsrejse (1757—60), med studieophold ved universiteterne i Tyskland, Holland og Frankrig. 1762 blev han læge og tillige professor i medicin og naturhistorie ved Sorø Akademi. Her indlagde han sig bl. a. fortjeneste ved at anlægge en botanisk have. 1765 fulgte han sin velgører, generaladmiral-løjtnant grev Frederik Danneskiold-Samsøe til Århus, hvor han hovedsagelig beskæftigede sig med et indgående svampestudium.

Ved grev Danneskiold-Samsøes protektion blev Holm fra 1767 ansat som direktør i „generalpostamtet“ (postvæsenet), i begyndelsen dog kun på ventepenge. Men derved fik han mulighed for at gøre sine svampestudier færdige. Som nævnt, kom han meget hurtigt i yndest hos enkedronning Juliane Marie, og blev, efter „hofrevolutionen“ (17/1 1772, Struensees fald), første, altså administrerende, direktør i postvæsenet. Herefter gjorde han hurtig og sikker karriere. 1772 blev han enkedronningens kabinetssekretær, 1781 blev han „hvid ridder“ og ophøjet i adelsstanden, 1784 gehejmeråd, og endelig 1792 hofchef hos sin kongelige protektrice.

Det hed sig, at disse og mange flere æresbevisninger blev givet ham for hans betydelige indsats ved oprettelsen og administrationen af Den Kgl. Porcellænsfabrik (1775), for hans plan og medvirken ved flytningen af Københavns botaniske Have til Kongens Nytorv, bag Charlottenborg (1778). Endvidere for hans „betydelige“ bistand (1787) ved omorganiseringen af Fødselsstiftel-

sen, som Juliane Marie skænkede både hus og penge til. „... På grund heraf, som og formedelst hans udvisede nidkærhed i hendes majestæt dronning Julianæ Mariæ tjeneste, som kabinets-sekretær og kasserer, behagede allerhøjestsamme, straks efter at han havde allernådigst fået ringen „Merito“ (for gode gerninger) af hans majestæt kongen, allernådigst at skænke ham en ring med et ophøjet bryst-billede i en onyx [kamé], besat med juveler, og en guld-dåse belagt med chrysopazer [krysopras]“.²¹

Trods varetagelsen af alle disse foretagender og private merkantile interesser lykkedes det ham alligevel at slå sit navn fast i datidens videnskabelige verden. 1775 blev han medlem af Videnskabernes Selskab og forelagde her 1777 og 78 to afhandlinger om mallens bygning og om nogle på døde insekter voksende svampe. Hans speciale var tophatte (clavariaceæ). Kort før sin død udgav han 1. del af sine studier over danske svampe: „Beata ruris otia Fungis Danicis“, et værk, som vakte megen opmærksomhed og i lang tid regnedes for det ypperligste i Europa. Det var forsynet med nogle meget smukke kobberstik. Om mesteren for disse hedder det i en anmeldelse af værket: „Den kunstner, som har givet værket denne betydeligste del af sin værd, er den ulykkelige Neander, en dansk født af svenske forældre, en mand, der fortjener vor erindrende agtelse som kunstner, og vor medlidenhed som menneske. Han døde i pesthuset, et offer for utaknemmelighed“.²²

Ved den tid, Holmskiold tog fast ophold i København, var egnen omkring Bagsværd sø endnu ikke opdaget af hovedstadens rigfolk, således som det allerede var tilfældet med andre egne i Københavns nærhed.

Græsklædte skrænter, uvejsomme skovsumpe, moser og sure jorder kransede søens bredder. På næsset, ved den nordlige bred, lå et par enlige bøndergårde, den øst-

lige bred var bevokset med et tæt ellekrat, medens resten var dækket af skov (Fruens skov).²³ Ude i søen lå flere bevoksede holme, som nu er landfaste med undtagelse af den såkaldte „Hytteholm“ eller „Kalvøen“ (nu Katteholmen). Selve Bagsværd skal have bestået af 11 fattige bøndergårde i delvis fællesdrift. Der var 236 indbyggere fordelt på 49 familier.²⁴

Det må formodes, at Holm har fået kendskab til egnen og er blevet betaget af landskabets uberørte skønhed under sine besøg på Frederiksdal, hvor hans gode ven, naturforskeren O. F. Müller, en tid var huslærer hos grev Schulin. Da han var blevet postdirektør, købte han et stykke jord af grev Schulin ved Nybro og opførte, kort efter sit ægteskab med konferensråd Johan Christian Schrøder de Schrødersees datter, en lille lystgård, som han gav navnet Sophienholm, efter sin hustru.²⁵

Selv om man vel ikke kan kalde Holmskiold for grundspekulant i moderne betydning, så forstod han dog at forene sin kærlighed til Bagsværds omegn med en praktisk pengeanbringelse. Således byggede han den for længst udstykkede Engelsborg ved Lyngby. Han erhvervede de tidligere omtalte holme i Bagsværd sø og fik 1776 skøde på en gård på Gladsaxe mark mellem Budinge og Bagsværd. Det var Stengården, eller Lynggården, som den dengang hed. Videre købte han noget, som hed „Udsigten“, der skal have været beliggende en halv fjerdingvej fra Bagsværd by. Her fik han tilladelse til at beværte rejsende, „som fra byen om sommeren forlyster sig i den skovfulde Bagsværd enghave“,²⁶ som han købte 1782—83. Denne enghave lå på strækningen fra nuværende Bindeledet og ind mod Lyngby.²⁷ Navnet er bevaret i villa „Enghuset“, Aldershvilevej 108.

Som tidligere omtalt var jorden sur og ufrugtbar. Men det betød intet for en botaniker. Han satte et storstilet grundforbedringsarbejde i gang. Hans jorder blev for-

synet med et system af afvandingskanaler, hvoraf flere eksisterer endnu, han forbedrede skovene ved planmæssig beplantning og anlagde store frugtplantager. Vandhullerne blev moser, moserne enge, og udyrket jord blev til frodigt agerland. Afgrøderne blev rigere, og de før så forarmede bønder i Bagsværd blev velstående gårdmænd. Det næs, som nu udgør størstedelen af Aldershvileparken, dannedes af „Catrineholmen“, „Langholmen“ og de „Små Flasker“.²⁸

Da Holmskiold så, hvordan frodigheden forandrede landskabet til en næsten romantisk idyl, blev hans kærlighed til egnen endnu større, og han besluttede, at den skulle være rammen om hans alderdom. Han anlagde selv parken (hvoraf den endnu bestående del stadig bærer præg af hans hånd) og lod den franske arkitekt J. B. Guione, der også skal være Dronninggårds bygmester,²⁹ opføre en herskabelig lystgård, som han med tanke på dens anvendelse kaldte *Aldershvile*. Det nøjagtige opførelsesår kendes ikke, men den 30. juli 1784 har Holmskiold ladet foretage vurdering af sin ejendom og skovstrækninger ved Bagsværd og har optaget et lån på 5.400 rdlr.³⁰ Det var ikke noget slot, men en overordentlig smuk og i alle henseender velproportioneret bygning i ren empire.

Som det ofte går folk med mange jern i ilden, at nogle af dem brænder, sådan gik det også Holmskiold. Selv om han har røgtet alle sine mange hverv og embeder til alles tilfredshed og med administrativ dygtighed, så førte han stor selskabelighed og havde en kone, som ikke stillede små krav til tilværelsen. Tid efter anden havde han forset sig på de midler, som var ham betroet. Ved hans død 14. september 1793 viste der sig en ikke helt ubetydelig kassemangel både i postvæsenets, porcellænsfabrikkens og i enkedronningens kasser.

For at dække dette underslæb blev der bl. a. gjort udlæg i Aldershvile, Savværksgården, Søgården, Udsigten og Højgården den 6. juni 1795.³¹

Gehejmerådinde Holmskiold benyttede denne „uregelmæssighed“ i sin mands regnskaber til, som en forfulgt uskyldighed, at påstå, at han også havde bortødslet hendes „betydelige arvemidler“.³² Men da det ved revisionen kom frem, at hun også havde gjort sig skyldig i visse misligheder mod postkassen, fik man mere og mere den opfattelse, at hun i høj grad havde været sin mand behjælpelig. Ja, at hun vist ikke havde været ham nogen særlig god kone. Der verserede nemlig det hårdnakkede rygte, at hun kort efter Holmskiolds død ved nattetid, både ad landevej og søvej, havde bortført for mere end 10.000 rdl. kostbarheder fra Aldershvile og skjult dem på Frederiksdal hos en major v. Steuben, „hvem gehejmerådsindend hemmelig så efter“.³³ Og da hun senere flygtede til Sverige med majoren, har rygtet nok ikke været helt grundløst.

Den nekrolog, som professor Jac. Baden skrev over Holmskiold, er gennemsyret af vemod over videnskabsmanden, som foretrak glans og herlighed.

„Hans varme iver for naturens studium, og naturlige anlæg fornemmelig til anatomien skulle have skaffet os i ham en af Europas første bundlæggere og dueligste operatører, dersom ikke en medfødt smag for det store og prægtige, som blev end mere bestyrket ved hans fortroelighed med den mand,³⁴ der lagde grunden til hans højhed, havde ført ham ind i adspredende og vidt udseende foretagender, hvoraf han ikke kunne vente selv at se frugterne“.³⁵

Mere udvendig og svulmende er den latinske „åmindelse“, som historikeren P. F. Suhm lod indrykke i aviserne. Her den danske oversættelse:

„Her ligger begravet
Theodorus Holmskiold

[Han som var] sagkyndig i udsøgte ting [specielt talekunst]. Berømt i den naturhistoriske, botaniske, anatomiske, medicinske og kirurgiske videnskab, som efter ved egen fortjeneste at være

nået til toppen,
efterlod et stort navn.

P. F. Suhm satte dette minde for sin bedste ven“.³⁶

2. DEN SKØNNE KONGEMORDER.³⁷

Ligesom Danmark sendte sine særlig ivrige talsmænd for den franske revolution i landflygtighed, kvitterede Sverige sig på samme måde for de elementer, som truede enevoldsmagten. Medens Peter Andreas Heiberg således måtte drage til Paris, slog landflygtige svenske frihedskæmpere sig ned i Danmark. I denne forbindelse er der et skær af ironi over, at Heibergs hustru, Thomasine, lod sig skille for at gifte sig med den svenske frihedsven, Carl Frederik Ehrensvärd (senere Gyllembourg), der blev udvist fra Sverige på grund af sin meddelagtighed i mordet på Gustaf III, tjusarkongen.

Det var en af disse sammensvorne, som blev Aldershviles næste ejer, nemlig grev *Adolph Ludvig Ribbing*. Han tilhørte en gammel svensk adelsslægt, hvis forfædre kan spores tilbage til det 13. århundrede. Flere af slægtens medlemmer havde beskæftiget sig med politik, således Lindorm Ribbing mod Christian II, hvorfor han 1520 blev henrettet i Jönköping. Adolph Ludvigs fader, oberst Frederik Ribbing optrådte på den svenske rigsdag 1765 som repræsentant for „huerne“, et middelstandsparti, mod hofpartiet „hattene“. Han var rigsråd, også

efter statskuppet i 1772, men havde ofte konflikter med Gustaf III. Adolph Ludvig Ribbing, der var født 1765, blev naturligvis påvirket af hjemmets politiske atmosfære og tog faderens liberale ideer i arv. Den personlige

Adolph Ludvig Ribbing efter maleri af den schweiziske maler T. M. Diogg 1794.

fornærmelse fra Gustaf III, som hindrede hans ægteskab med den unge adelsdame de Geer, har naturligvis styrket hans forbitrelse mod kongen. Men det var nok så meget den franske revolutions frihedsideer, som gjorde ham til meddelagtig ved tilrettelæggelsen af attentatet mod kongen. Han blev dømt til døden, men benådet med evig landsforvisning. Hans mandige holdning under retsagen skal have gjort udslaget ved benådningen. Men man må ikke glemme, at han tilhørte en gammel og ind-

flydelsesrig adelsslægt. Det har sikkert også haft betydning ved dommens ændring.

Inden grev Ribbing bosatte sig i Danmark, opholdt han sig et årstid i Schweiz, hvor han i Coppet gjorde et meget stærkt indtryk på den smukke og åndfulde madame de Staël. Hun gav ham navnet „le beau régicide“³⁸ og sværmede vist så meget for ham, at han, for at undgå konflikter, måtte trække sig tilbage.

Ribblings stiftfader, baron Gustaf Maclean, købte, på stedsønnens vegne, Aldershvile af Holmskiolds enke, Sophia Magdalena. Skødet blev oprettet 20. december 1794, og købesummen var 30.000 rdl.³⁹ Den 30-årige frihedshelt (for sådan blev han betragtet) installerede sig straks, først under navnet „Bing“, senere som Adolph Ludvig Fredriksson. Han befandt sig godt på det smukke landsted. I begyndelsen af 1795 skriver han et begejstret brev til en ven i Sverige, friherre Knut Kurck. Han jubler af glæde over sin nye stilling, sin skønne ejendoms beliggenhed. Han er glad for at bo i Danmark og er fuld af beundring for de danske statsmænd, særlig Colbjørnsen, hvis „förvaltning hade krossat (knust) den aristokratiska hydran“.⁴⁰ Han håber at kunne leve på sit smukke landsted til sine dages ende.

Men sådan skulle det ikke gå.

Foruden det skønne landskab havde han også en meget smuk genboerske. Det var den unge enkegrevinde Sophie Schulin på Frederiksdal. Han forelskede sig i hende — men det var håbløst. Ikke fordi den unge grevinde ikke gengældte hans følelser, men hans meddelagtighed i attentatet på den svenske konge var for hende den afgørende hindring.

I novellen „Tyrannens Blod“⁴¹ har Gyrithe Lemche meget velmenende forsøgt at skildre denne romantiske kærlighedshistorie, men ved siden af Louis Bobés skil-

dring af Sophie Schulin og Ribbings gensidige, stærke sympati — der er bygget over grevindens egen „lille sandfærdige roman“⁴² er Gyrithe Lemches novelle bleg, uden duft og fortegner tilmed de historiske kendsgerninger.

Med knust hjerte forlod Ribbing altså Danmark og levede, med en afbrydelse på fem år i Brüssel, resten af sit liv i Frankrig, hovedsagelig i Paris.

Han angrede aldrig sin meddelagtighed i mordet på tjusarkongen, som han ikke havde deltaget i til fordel for adelen, men for hele det svenske folks frihed. Resten af sit liv kæmpede han som journalist og redaktør for de frihedsideer og menneskerettigheder, den franske revolution havde proklameret. Han døde i Paris 1843, 78 år gammel, åndsfrisk og uden anger til sit sidste åndedrag. Han efterlod sig en søn, Adolphe de Leuven, som blev en meget kendt dramatiker og populær forfatter af operatekster.

3. GENERALGUVERNØR PETER LOTHARIUS OXHOLM.⁴³

Den 19. maj 1798 solgte baron Maclean Aldershvile til Oxholm, som året forud var vendt tilbage fra St. Croix. Købesummen er 30.500 rdl. Udsigten, Savværksgården, Søhuset og Højgården nævnes i skødet, som er tinglæst 23. juli samme år.⁴⁴

Den nye ejer, som var født 1753 som søn af møntskriver og krigsråd Lorentz Oxholm, blev uddannet som officer (kadetkorporal, d. v. s. løjtnant 1769) og startede sin karriere som page hos den ulykkelige Karoline Mathilde (1771—72). Senere kom han, fra 1774, til at lede forarbejderne ved Ejderkanalen. 1777 udgav han en lærebog

om feltbefæstning og fik derefter overdraget at ordne forsvaret af de dansk-vestindiske øer i anledning af den fransk-amerikanske krig. 1782 slog han sig ned på St. Croix, hvor han, ved siden af sin embedsgerning, tjente sig en anselig formue som plantageejer, hvad der gjorde ham til en bitter modstander af negrenes frigivelse. Efter sin tilbagekomst til Danmark i 1797 købte han foruden Aldershvile, som han beboede, også Frederiksdal. Han blev en meget interesseret landmand og kaldte sig gods-ejer. 1799 fik han rang af oberst og blev 1801 udnævnt til chef for et af de stærkeste landeværnsregimenter i Sydsjælland. Han optrådte meget heltemodigt i kampen ved Køge 29. august 1807 og blev meget hårdt såret. Nogle år senere drog han atter til Vestindien, hvor han 1814 blev udnævnt til generalguvernør. Han døde i København 27. juli 1827 og blev begravet på Garnisons Kirkegård. — En af hans sønner, Valdemar Tully Oxholm, var Christian IX's overhofmarskal og deltog også i det politiske liv. Slægten blev adlet 1840.

Det er så heldigt, at der fra Oxholms tid — ca. 18 år efter ejendommens opførelse — findes en lille beskrivelse af Aldershvile. Den skyldes den tyske forfatter (og danske embedsmand) August Hennings, der var velkendt som en begejstret og utrættelig forkæmper for oplysningstidens idéer og sine lige så energiske som mislykkede forsøg på at komme til at spille en fremtrædende rolle i dansk politik.

I 1802 aflagde han et besøg på Aldershvile og skrev begejstret herom i sin dagbog for 24. august:

„Oberst Oxholms ejendom er et fuldstændigt landbrug og er netop billedet på en engelsk eller naturhave, som opfylder mit ideal. Her er ikke landeveje, ingen rejseruter til morskab, som i de kunstfærdige havegange, man kalder natur, her er hvert punkt en glad berøring med den indre følelse, hvert skue en inderlig omfavnelser af

naturen. Dette sted var en skovsump. Holmskiold lod den udgrave og en kanal flyde ud i den sø, der skiller Oxholms hjem fra Frederiksdal, og opførte en rummelig bolig; derved forøgte han sin hustrus formue på 150.000 rdl., forgreb sig på postkassen og døde forgældet; men

Aldershvile 1790. Gouaschemaleri af Elias Meyer.
Originalen på Gulskogen ved Drammen.

her står han som en mand med smag, og hvem, som tænker på den sump, som var her tidligere, glæder sig ved det skønne monument, som han har rejst sig⁴⁵.

Fra en brandtaksationsforretning i 1856 får vi lidt at vide om selve huset:

„Hovedbygningen, 40 alen i længden og 20 alen i dybden, 3 etager høj, hvoraf første etage [kælderen] er af fuget granitsten og de øvrige af grundmur, med tegltag, indrettet med 2 indgange fra gårdspladsen og haven. Til første etage, hvori en entré, en korridor, et køkken med

støbt koge- og stegeindretning, viktualiekammer og domestikværelser, samt et trapperum med trappe i flere løb til de øvrige etager. Anden etage består af en gang, en entré og 7 forskellige værelser, og 3. etage af en gang og 10 forskellige værelser, og på loftet er indrettet 3 kamre. — I bygningen er gipslofter og for størstedelen planke og (bræddegulve), fyldinge døre, engelske vinduer, betrukne og panelede vægge i værelserne, samt træværket malet med oliefarve.⁴⁶

Fagmandens bedømmelse er fra nutiden, men tages med her for at afrunde indtrykket.

„... og omend alt her var i noget mindre format [der sammenlignes med Dronninggård (Næsseslottet)], var landstedet dog et såre skønt udtryk for tiden og dens mennesker. Den 1909 nedbrændte hovedbygning med skønne enkeltheder i bornholmsk sandsten var et kort, men meget dybt hus på to stokværk, foruden kælderen, med den sædvanlige regulære rumfordeling i stuestokværket og, så vidt vides, en arkitektonisk holdt inden-dørsdekoration.

Aldershvile er tillige typisk for et anlæg i overgangstiden. Både partiet med opkørselen og terrassen foran havedøren er fast og godt komponeret sammen med bygningen selv; Aldershvile frembyder endnu mod haven et overordentligt skønt og stilfuldt billede, der i sin tid, da huset ikke var ruin og vaser og putti endnu stod på deres plads på terrassen, har haft en egen ynde over sig. Nedenfor dette terrasseanlæg bredte den store have sig anlagt med uhyre bekostning i et endnu meget fugtigt, lavtliggende terræn ud imod Lyngby sø ... (sic!).

Hovedbygningen selv har — efter alt at dømme — hørt til de nobleste af tidens lystgårde — holdt i en uhyre enkel stil, med hvide vægge, vinduerne anbragt i rolig rytme hen over facaderne, der afsluttes opefter af en

kraftig betonet gesims, og derover det afvalmede tegltag i blåglasserede sten. Har mange af datidens lyststeder virket på en gang diskret og distingveret, gælder dette i fortrinlig grad Aldershvile.

De små buttede barneskikkelser [putti] i marmor, så henrivende i deres fri naturlighed, hver fuldkommen optaget af sig selv og sit eget, gør indtryk af at have været fransk arbejde og at være fra en noget ældre tid end bygningen selv. Desværre findes næppe mere nogen af disse skønne haveskulpturer her i landet. Heller ikke af vaserne, der har været på sin vis lige så ypperligt arbejde“. ⁴⁷

4. EN GROSHANDLER. ⁴⁸

Aldershviles næste ejer kom fra Norge. Det var købmand *Peter Nicolai Arbo* ⁴⁹ fra Drammen. Ved generalfuldmagt til sin hustrus halvbroder, toldkammerkommitteret, justitsråd John Collett i København, købte P. N. Arbo ejendommen 8. juni 1804. Prisen var 50.000 rdl., og i skødet, som er tinglæst 18. juli samme år, nævnes Højgården som tilhørende avlsgård.

Gennem sit ægteskab (5. oktober 1788) med Anne Cathrine Collett var Arbo kommet i slægt med det fornemme og meget ansete norsk-engelske handelshus i Kristiania „Collett & Søn“, hvis daværende indehaver, fru Arbos onkel, John Collett, „taltes i flere tønder guld“. ⁵⁰ Men det kan ikke have været for pengenes skyld, at han tog Trine (hendes navn blandt familie og venner), for han sad slet ikke så dårligt i det selv. Arbos danske ejendoms køb, som vi kender til — og som ikke udelukkende var pengeanbringelser — beløb sig til mere end 400.000 rdl., altså over to tønder guld.

Arboslægten er oprindelig dansk og stammer fra Ærø.

Den har sikkert ingen forbindelse med den kendte præst og „den danske kunstdigtnings fader“, Anders Christensen Arrebo. Både i det 16.—17. og 18. århundrede har mange mænd, som er udvandret fra øen og har slået sig ned andre steder, føjet „Ærøbo“ til deres navn. Som slægtens stamfader regnes general-kvartermester-løjtnant⁵¹ Peter Paulsøn Arrebau eller Ariebau, som var født i Viborg 1656. Professor Elling omtaler ham som den chef for fortifikations-etaten Peter Paulsøn (Ereboe), der formodentlig har leveret tegning til et krudttårn opført 1688 i forbindelse med udbygningen af Københavns forsvar,⁵² hvor han også byggede de såkaldte paulsønske værker. Christian V gav ham adelsbrev, og han kaldte sig von Arrebau.⁵³ Han var også en slags byggeleder ved opførelsen af Kronborg og nød den særlige nåde at undervise kronprins Frederik (V) i matematik og fortifikationer.⁵⁴ I sit våben førte han tre fæstningstårne og en spændt bue. 1687 giftede han sig med Susanne Røyem, datter af stiftamtmand Claus Røyem i Christianssand, og blev derved svoger til søhelten Ivar Huitfeldt, der var gift med søsteren Kirsten. — Ægteskabet blev meget kortvarigt. P. P. v. Arrebau døde 1689 33 år gammel og blev begravet i Holmens Kirke. Den unge enke rejste hjem til sine forældre, hvor hun tre måneder efter mandens død fødte en søn, som hun kaldte Peter Arrebau von Ariebau.⁵⁵ Nogle år senere, efter forældrenes død, flyttede hun op til søsteren Kirsten, der sad og bestyrede herregården Thronstad ved Husum i Norge, mens søhelten var optaget af andre gøremål. Kirsten Huitfeldt var „en vindskibelig og gudfrygtig kvinde, der ved en dygtig og heldig bestyrelse af sin ejendom bragte familiens pengesager i god orden.“⁵⁶ Gårdens hovedsagelige indtægt var skovbruget, og det er vel gennem salget af dette produkt, at Arrebaus enke stiftede bekendtskab med den velhavende skibsreder og trælasthandler Mads

Jensen Wiel på Strømsø,⁵⁷ der for øvrigt også var dansk (Stege). De indgik ægteskab 1702. Susannes søn, der nu ret og slet kaldte sig Peter Arbo, blev sendt til Amsterdam for at blive handelsuddannet. Efter sin hjemkomst byggede stedfaderen en fregat på 28 kanoner til ham. Skibet fik navnet Susanne efter moderen, og med dette konvojerede den 27-årige Peter Arbo Drammens handels-skibe. På omtrent samme tid giftede han sig med Anne Cathrine Wiel, en af stedfaderens døtre fra et tidligere ægteskab. Efter Mads Jensen Wiels død bestyrede han forretningen for sin moder og gik senere, 1730, i kompagni med stedbroderen, Mads Madssøn Wiel, hvorefter firmaet kaldtes „Arbo & Wiel“ og snart regnedes blandt Syd-Norges betydeligste. I ægteskabet blev der født 13 børn, hvoraf flere døde, inden de blev voksne. Selv døde han 1761. Det blev sønnen Johannes Arbo, født 1727, som overtog forretningen og bl. a. udvidede den med en reberbane og en del savbrug. Omkring 1750 opførte han Arbo-gården i Drammen, som i mere end 50 år var firmaets hovedsæde. Det var en stor, meget smuk, to etagers herregårdslignende bygning, som var meget rigt, men også meget smagfuldt udstyret. Han fik kun et barn i sit ægteskab, det var Peter Nicolai Arbo, som fødtes 6. november 1768.

Allerede ved sit giftermål med Anne Cathrine Collett er P. N. Arbo optaget i firmaet „Johannes Arbo & Søn“, der nu nævnes blandt Norges største handelshuse: „Bernt Anker og Collett i Kristiania, Gabriel Kielland i Stavanger, Wollert Krohn i Bergen og Peter Nicolai Arbo i Drammen“.⁵⁸ Fra dansk side omtales firmaet som Norges trediestørste skibsrederi med en tonnage på 906 kommercelæster.⁵⁹ Det var faderen, Johannes Arbo, som grundlagde familiens formue ved at efterlade sig 120.000 rdl.,⁶⁰ men det var P. N. Arbo, som skabte den virkelige rigdom. Når man tager de vanskelige år fra 1807 til stats-

Anne Cathrine Arbo, f. Collett.
Maleri af Jens Juel i Nasjonalgalleriet, Oslo.

bankerotten i betragtning, hvor det ene store handelshus efter det andet fallerede, tyder alt på, at P. N. Arbo både har været en klog og dygtig forretningsmand, der har kunnet manøvrere gennem den kritiske tid uden tab —

Peter Nicolai Arbo.

Maleri af Jens Juel i Nasjonalgalleriet, Oslo.

ja måske tilmed med gevinst. Ved sin død efterlod han sig en formue på 900.000 rdl.⁶¹ På samme tid, 1828, måtte det Collettske handelshus indlevere sit bo til skiftebehandling.⁶²

Men årene forud, 1776—1806 — „den florissante tid“ — var til gengæld overordentlig gunstige for driftige handelsmænd. Under den væbnede neutralitet, som var kongeriget Danmark-Norges udenrigspolitik under de store europæiske koalitionskrige, blomstrede udenrigshandelen som aldrig før eller siden.

Efter faderens død i 1799 blev P. N. Arbo eneindehaver af firmaet og fik rådighed over en betydelig formue. Det er muligt, at han allerede på denne tid har knyttet — eller styrket — de forretningsforbindelser, som efter al sandsynlighed har bevirket, at han nogle år senere flyttede til Danmark. Men lige straks sker ingen forandring, tværtimod indretter han sig på at være bymatadoren.

Den for denne tid karakteristiske „kærlighed til landlivet“, som „sommerforfriskelse“, kunne en rigmand som Arbo naturligvis også tillade sig. Til dette formål havde han allerede 1794 købt en lille bondegård, Opsund, Søndre Skogen, ca. 3 km uden for Drammen. Men der går nogle år, før han finder ud af, hvordan han skal indrette sin sommerbolig. Det er først efter hans ophold i Danmark 1800, at der kommer fart i byggeriet. Mellem 1802 og 1804 opfører han en ny hovedbygning og giver landstedet navnet „Gulskogen“ efter farven på huset. På 16-årsdagen for Anne Cathrine og Peter Nicolais forlovelse, den 4. juni 1804, bliver lystgården indviet ved en storstilet sommerfest. Gulskogen er en bygning i ren empire, som bortset fra sin overordentlige skønhed, „hverken i proportioner eller dekorativt udstyr ligner noget andet hus i dette land. Det ligger der med sit ydre og indre som et direkte udslag af en fremmed smag og formfølelse. Det hele er et af de mest koncentrerede eksempler på dansk formkultur direkte overført til Norge“.⁶³ Da Gulskogen har meget stor lighed med Aldershvile —

da der eksisterer den tradition, at en dansk bygmester og danske håndværksmestre har opført den norske lystgård — og da der først kom fart i tingene efter Arbo og hustrus ophold i Danmark, hvilket fremgår af breve til fru Arbo — er der grund til at formode, at ejendommen ved Bagsværd sø kan være forbilledet for Gulskogen. Denne teori får yderligere næring ved, at Aldershvile er købt få dage efter, at den norske ejendom bliver indviet — og ved fuldmagt. Man kan vist roligt gå ud fra, at en købmand ikke køber „katten i sækken“, Arbo må have kendt Aldershvile fra et tidligere ophold i Danmark og været liebhaver, når det blev til salg, et tilfældigt køb har det næppe været.

Det vides ikke med bestemthed, hvornår Arbo har taget fast ophold i København, men det må være i 1806, da vi finder ham i vejviseren for 1807 som købmand boende Løngangsstræde 265, samme sted boede en copist H. S. Arbo, men i rettelserne til denne vejviser er Arbo flyttet til Kgs. Nytorv 162, 1808 bor han på hjørnet af Kongens Nytorv og Lille Grønnegade, 1810 står han som grosserer Gothersgade 26, og i de følgende år findes, foruden copisten, også en bogholder H. Z. Arbo og en skibskaptajn T. A. Arbo på forskellige steder i København. Fra 1812 får P. N. Arbo den adresse, som han beholdt til sin død, nemlig Holmens Kanal 259 (gade-nr. 12). — Af breve til fru Arbo vides det, at de allerede i 1807 har indrettet sig på Aldershvile med tjenerskab og husholdning. Men den 22. august samme år skriver fru Arbo til jomfru Petronelle Berg på Aldershvile, at hun og hendes mand lykkeligt er ankommet til Kristiania.

De for Danmark så ulykkelige begivenheder, der indtraf i slutningen af august samme år — og som udviklede sig til en skæbnesvanger og grufuld tragedie for Københavns befolkning under englændernes bombe-

ment 2.—5. september og påfølgende ildebrand — får fru Arbo underretning om i nedenstående brev fra en veninde, som formodentlig har tilsyn med ejendommen. Det giver et ganske interessant billede af stemningen fra denne uhyggelige tid, men det er også fuldt af lune og ironi. Vi får et glimt af, hvordan livet har formet sig på Aldershvile. Med hensyn til sproget er nutidig retskrivning anvendt i så stor udstrækning som muligt uden dog at erstatte ord, som er gået af brug, med moderne.

„Aldershvile 19. september 1807.

Gode moer Arbo.

Glad er jeg ved at kunne høre snart fra Dem, hvordan De har det, og ligeledes ved at kunne sige lidt om os her. Efter omstændighederne befindes alle her i huset vel og som jomf. Berg har meldt fra alle speciel, også om husanliggenderne, så vil jeg holde mig til det politiske, her i omegnen om det kunne interessere lidt. På det skønne palæ er vi da omringet af krigere og fjender, som ved sin landgang i førstningen skrækkede os ved at komme ridende med blank degen og bankenet (sabel og bajonet), efter forvalterens indtryk, og fordret at drikke, men da vi ved mere at se dem og sælge adskelligt mælk på bempelen, og jeg anvendte mit lille engelsk og pintet (speaket) litel med dem, fandt de var meget artige, så blev vi ej mere så bange. Nogle nætter turde jeg ej tage klæderne af. Kunne næppe sove, syntes overalt jeg hørte de banket på palæet og halv ængstelig af indbildning. Vi stod på loftet til kl. 12 om natten og så den stygge ild og hørte skuddene og alle bomberne, som var et nyt rædsomt syn. Hvor vi alle glæde os De er i Norge, vel ej rolig og tilfreds, men dog fra dette ubehagelige for Deres ømfindtlige humør [sind] [borte]. Hvor vi nu længes efter breve fra Norge er ubeskrivelig. — De

har vist også tænkt meget på os, og på Deres smukke Aldershvile, som er i alting ved sit forrige. Hvornår får vi nu den glæde at se Dem her, den tid vil jeg ønske ej for langt borte, når alt er rolig, vel ej før. Gid de var afsted, de karle har fået for megen magt. Vi siger til de her kommer ud fra byen, hvorfor de ej slog fra sig, flovt er det i det hele, gode moer, ikke sandt, disse lammeværn, nej landeværn tror jeg de kaldes som er blesserte i ryggen. — De skulle holdt dem fra landet, De kan ej tro hvad jeg og Johansen⁶⁴ har politiseret i denne tid. Berg har kun svart lidt imellem, men jeg har talt så, og nye slemme relationer har vi haft fuldt af, vi er enige om det er flovt at hedde dansk. — Ja nu får jeg nok gemme resten til vi har den fornøjelse at tales ved, da skal vi fortælle vores levnedsløb i denne kritiske periode, som dog vi har levet sikkert og lykkeligt her på dette smukke sted. Siden porten er kommet op (Nørreport efter belejringen) har vi haft adskillige korte besøg, i forgårs med Collett, fru Oppen [ulæseligt navn], Christie og et par til. Da de kom silde til middag fik de beværtning af sago sup, frisk levende fisk, carper, en rost biff og nogle fløtelapper, lidt frugt efter, og slugte en kop kaffe og rejste for at komme ind til kl. 7 porten lukkes, og det lod til de amuserte sig ...⁶⁵

Brevet slutter i de sædvanlige vendinger og hilsener til venner og bekendte og er underskrevet: „Deres hengivne veninde E. B. Poulsson“.

Under den ovenfor omtalte „besættelse“ foregik følgende episode på Aldershvile: En dag kom et par engelske officerer og masede sig ind i hovedbygningen. Hvilket ærinde de havde, vides ikke, for de skrækslagne beboere skjulte sig. Englænderne trampede fra værelse til værelse, indtil de pludselig standsede i hasesalen. Et

øjeblik stod de stive og stirrede på de her gengivne portrætter af fru og hr. Arbo, som dengang havde deres plads her, derefter gjorde de stram honnør og forsvandt skyndsomt.⁶⁶

Hvad der fik Arbo til at bosætte sig i Danmark, kendes ikke. Men lidt efter lidt solgte han sine norske virksomheder (han var sidste gang i Norge 1812)⁶⁷ og flyttede til København, hvor han „drev store forretninger, navnlig med trælast“⁶⁸ „og betydelig forøgede sin allerede i forvejen anselige formue“.⁶⁹ Han var medlem af grosserersocietetet, hvilket dengang ville sige, at han drev import på første hånd og ejede skibe eller skibsparter, „uden hvilke at eje ingen for groshandler må indskrives“.⁷⁰ Hans navn sættes i forbindelse med en af „den glimrende handelsperiode“s store mænd, Pierre Peschier, der omkring 1804 var „kommet på knæene“.⁷¹ Staten, som havde ydet Peschier store lån, måtte, for ikke at miste sine penge, konsolidere ham ved at gøre sig til hans kompagnon. Justitsråd H. L. Wexelsen blev i denne forbindelse sendt til Norge for, i huset Peschiers navn, at handle med trælastfirmaerne i kystbyerne. „Måske er Arbo gennem ham — om ikke allerede tidligere — kommet i forbindelse med den da reducerede matador“.⁷² Nogen ren tilfældighed er det vel næppe, at det bliver Arbo, som 1811 overtager Peschiers stilfulde palæ i Holmens Kanal for 130.000 rdl.⁷³ At han valgte denne ejendom, der regnes for Harsdorffs betydeligste arbejde, til sin vinterbolig, vidner ikke alene om hans gode smag og kultur, men også om hans rigdom og position, da huset var meget pragtfuldt udstyret. „I retning af luksus udmærkede handelsstanden sig især, thi de huse, den opførte, havde en næsten paladsagtig karakter“.⁷⁴ Selv om der kun er sparsomme oplysninger om Arbos forretningsvirksomhed i København, så har han alligevel haft stor anseelse blandt sine kolleger, for når det hed sig:

„nu køber Arbo!“, så styrtede alle til og købte de samme værdipapirer som han. Eller: „nu sælger Arbo“, så gik det samme sig i omvendt orden.⁷⁵

Både i palæet i Holmens Kanal, på Aldershvile og senere på Sanssouci i Frederiksberg Allé førtes stort, selskabeligt og gæstfrit hus. Arbo var en hyggelig og om-

Aldershvile 1813 efter tegning af S. Mygind.

sorgsfuld vært, og hustruen var en smuk, åndfuld og livlig værtinde.

Arbo var ikke nogen robust mand, og da han jo ikke kunne være borte fra sin forretning længere tid ad gangen, har han, måske for ikke at trættes af den lange besværlige rejse ud og ind fra Bagsværd, erhvervet sig landstedet Sanssouci på Frederiksberg. Det er sket efter 1812, og købesummen har været mere end 55.000 rdl. — Men helbred, forretning og strabadser til trods, så var og blev Aldershvile yndlingsopholdsstedet sommer efter sommer. At han var en hel del plaget af sygdom, forstår man, når huslægen, professor Bang (der fik et årligt honorar på

2.000 rdl.) „havde stadig og uopholdelig at begive sig til Aldershvile“.⁷⁶

På Højgården, hvor ca. 200 td. land var under dyrkning, drev Arbo et meget intensivt landbrug. Forvalteren, som i mange år hed S. Madsen, udfærdigede omhyggelige arbejdsjournaler for hver eneste dag i året; hvad de forskellige folk havde lavet, hvor meget mælk der var malket, hvor mange læs gødning som var kørt ud, hvor meget hakkelse der var skåret og så videre! Her er en opgørelse over udbetalt arbejdsløn fra 24. til 30. oktober 1819:

„6 mand arbejdet i 28 dage à 2 mark	9 rdl. 24 mrk. 00 skill.
2 koner arbejdet i 2½ dage à 24 skill.	3 - 12 -
1 dreng hos mølleren 4 dage à 20 sk.	5 - 00 -
	10 rdl. 4 mrk. 12 skill.

Kokkepige for ½ år 24 rdl.

Malkepige for ½ år 24 rdl.“⁷⁷

Foruden arbejdsjournalerne skrev forvalteren gennemsnitlig to gange om ugen (når Arbo var i København) lange breve til sin chef, hvori han uddybede arbejdsresultaterne eller kom med forslag, som skulle godkendes. Disse breve, som en periode er besørget med kusken Johan, begynder altid „Goe faer“ og slutter: „Deres allerærbødigste tjener S. Madsen“. Forvalter Madsen var en dygtig mand, som fik jorderne til at give større afgrøder. Hans breve stråler af stolthed, når han kan meddele, at „vi haver nu optaget 348 tdr. kartofler, hvilket er betydelig mere end forgangne år“. Det ser ud til, at Arbo har belønnet disse resultater, for den ene gang efter den anden takker Madsen for et gratiale. Der er ingen tvivl om, at den gode fremgang, som er sket under forvalter Madsens ledelse, har givet Arbo smag for landbruget. I 1814, 24. august, får han læst skøde på en gård i Bagsværd by, som tidligere har tilhørt Mouritz Andersen. Dens areal, som var 50 td. land, er ind-

tegnet på kortet side 195 mtr. nr. 6 a. Købesummen var 11.666 rdl. og 4 mark.⁷⁸ Med denne erhvervelse fik Aldershvile et tilliggende på ialt 302 td. land og nåede hermed sit maximum. Ved denne tid ses det, at der også har været drevet teglværk. I Madsens journaler ses ofte, at 6, 3 eller 4 mand har arbejdet ved teglværket. Formentlig må denne virksomhed have været drevet selvstændigt, for Madsen fører ikke regnskab over arbejds-lønningerne. Ved folketællingen 1834 finder vi teglbrænder Jørgen Christensen, enkemand med 3 børn, boende på overdrevet. Det har sikkert ikke været nogen stor virksomhed, for da fru Arbo omkring 1840 har en liebhaver til ejendommen, gør denne vrøvl over prisen, fordi der ikke mere findes materiale på stedet til teglværket.

I 1824 foretager Arbo nye store ejendoms køb, nemlig to herregårde i Præstø amt: Oremandsgård (uden hovedbygning), der var på ca. 1200 td. land, købte han af cancellisekretær P. S. Petersen for 60.000 rdl., og Lundbygård, der tidligere havde tilhørt gøngenhøvdingen Svend Poulsen, købte Arbo af statskassen for 107.000 rdl. Om det har spillet ind, at den nyopførte hovedbygning havde meget stor lighed med Aldershvile, er ikke godt at sige — noget minus har det ikke været. Købet af disse to herregårde var naturligvis en pengeanbringelse, men der har også ligget den tanke bag, at Arbo — muligvis af helbredshensyn — har ønsket at trække sig tilbage fra det københavnske forretningsliv for at leve en godsejers noget roligere tilværelse. Lundbygård var udset til ægteparrets fremtidige hjem, som formodentlig allerede delvis er indrettet 1825, da Arbo og hustru opholdt sig her dette år i længere tid. Men inden han nåede at realisere sine planer, døde han på Aldershvile 16. september 1827. — Da ægteskabet var barnløst, var der oprettet gensidigt testamente, således at hustruen fik rådighed over hele boet.

Kilderne er for sparsomme til, at man kan få et virkeligt levende billede af Arbos personlighed. Han havde en gennemført orden i sine pengesager, forlangte regnskab og kvittering for selv det mindste beløb. Således boede en nevø, Ole Christopher Arbo, en tid hos ham og fik i lommepenge 10 rdl. Dette beløb gjorde nevøen hver måned regnskab for — og var det en måned overskredet med nogle mark eller skilling, var de fradraget ved den næste udbetaling. Men dette træk beviser på ingen måde smålighed, tværtimod var han meget rundhåndet. Da en af hans kusiner giftede sig, fik hun ejendommen Ulverud i Nedre Eker ved Oslo som morgengave. På samme måde gik det med Gulskogen, som han havde solgt, men måtte tage tilbage. Denne blev overladt til en fætterson, overlærer ved Drammen latinskole, Christian Frederik Arbo, som senere giftede sig med enken efter toldkammerkommmitteret John Collett. Desværre blev der ikke udstedt noget gavebrev, så C. F. Arbo måtte 1845 købe ejendommen.

Måske kan efterfølgende brev bidrage til en karakteristik af Arbo. Det er den 4. marts 1818 sendt til hans svoger John Collett og frue, Marie Christiane Rosen (senere gift med ovennævnte C. F. Arbo), der dagen før havde holdt bryllup.

„Efter først at have lykønsket Dem den første morgen i Deres nye stand måtte de elskede og kære søskende undskylde, om det forekom Dem som en kær svoger har voren tilsyneladende tilbageholden, med at fremme eet skridt, hvis vanskeligheder vi kende og som tiderne tillige for embedsmanden er heel besværlig — det skeede ikke for at tilbageholde den godhed vi ønskede at bevise Dem af den overflod, som det bestyrende væsen har tildelt os, for at have den glæde også at dele noget med andre — og da en mørk sky for nogen tid siden syntes at standse den retskafne

svogers edle kærlighed tillod vi os at ofre det savn, for at man ikke skulle standse i god troe hensigters opfyldelse — med en kærlig forening mellem elskende. Det tillader os den kære søster og svoger herved at forsikre Dem, at dette lån er udslettet — som en liden morgengave — og da vi senere er oplyst om at den kære svoger har voren nødsaget til at udstede obligation til enke-kassen for pligtig indskud for sin elskede og som årligen ville bringe ham en udgift af mere end 300 rdl. i hans ellers sparsomme gage, hvoraf skulle leve, så må denne afkortning være ubehagelig og vi har tilladt os at indløse berørte obligation — som indesluttet følger for om mulig derved at bringe gladere udsigter.

Endelig lader vi følge — til knappenålspenge — til vores nye svigerinde, kongl. papirer, som avle 100 species årlig rente (200 rdl.) — thi det vil altid være behagelig for den fornuftige ægtefælle ikke altid at være manden besværlig — med småting.

Men vi kan ikke nægte os selv — det ønske, at den under alle omstændigheder — *ene* måtte ansees at være hendes ejendom — og kun have renter deraf årlig⁷⁹.

Brevet, som slutter med de sædvanlige ønsker for fremtiden, er underskrevet: „Pet. Nic. Arbo“.

Der sker tilsyneladende ingen særlige forandringer efter Arbos død. Fru Arbo tager ganske vist fast ophold på Lundbygård, men både palæet i Holmens Kanal, Sanssouci og Aldershvile er stadig til hendes disposition. Den tidligere omtalte nevø, Ole Christopher Arbo, har i begyndelsen bistået hende med forretningerne. Men hun må formodentlig have afviklet firmaet i København, for lidt senere har grev F. C. J. Knuth, amtmand over Københavns amt og kurator for Vemmetofte kloster — som nærmeste nabo — varetaget hendes økonomiske interes-

ser. Grev Knuth afløstes i begyndelsen af 1840'erne af proprietær, senere justitsråd Benj. Wolff til Engelholm.

På Aldershvile sker den forandring, at forvalter Madsen forsvinder, hvorefter Højgården (192 td. land) bortforpagtes fra 1. september for ti år, først for en årlig afgift på 805 rdl. „rede sølv“ foruden alle skatter og afgifter på ejendommen. Den første forpagter er Conrad Kragh Friis, som 1832 får afgiften nedsat til 600 rdl., men skal så årlig levere „40 læs god hestegødning til Aldershviles hauge“.⁸⁰

Ved forpagtningstidens udløb fratræder Friis, og der indbydes til auktion over forpagtningen, som denne gang skal gælde i 8 år. Den nye forpagter hedder Schoubye. På samme tid får Aldershvile en ny gartner, som også kaldes skovfoged. De 68 td. land fredskov kaldes nu Aldershvile skov. Den bliver passet og plejet omhyggeligt, og hvert år holdes auktion over det skovede træ. Den nye mand hedder L. L. Hoeg, men er dog ikke ny, idet han kom fra Lundbygård, hvor han havde været i Arbos tjeneste fra 1825. Efter brevveksling og rapporter har han været en lige så flittig og omhyggelig mand som forvalter Madsen. I den omfattende korrespondance, han har ført i årene til 1844, er der hvert år i februar måned et tilbagevendende spørgsmål: Skal han fylde det store rum under pavillonen på højen med is? Spørgsmålet bliver i reglen besvaret bekræftende, hvilket man må tage som et bevis for, at Aldershvile stadig har været beboet om sommeren, enten af fru Arbo, eller af slægtninge og venner. Af breve fremgår det også, at fru Arbo af og til har været på besøg.

Derudover er hendes forbindelse med Aldershvile i denne årrække af godgørende natur. Gang på gang lader Hoeg bønskrifter gå videre til Lundbygård. Brevskriverne har hørt om den ædle fru Arbos „goddædighed“, og bønfalder underdanigst om at måtte få lov til at hente lidt

brændsel fra Aldershviles skov. Brevene kommer mange steder fra: Bagsværd, Lyngby og København, og der bedes sjældent forgæves.

I midten af 1830'erne begynder hun at afhænde sine københavnske ejendomme. Aldershvile bliver først solgt 1844. Den trofaste Hoeg, der nu er kommet lidt op i årene og derfor har vanskeligt ved at få sig en passende „kondition“, hvorved han kan ernære sin familie, får tillagt en årlig pension.

På samme tid oprettede fru Arbo, der nu var over 75, testamente, 20. september 1844. Lundbygård og Oremandsgård skulle tilbydes hendes to brodersønner, kvæstor ved Kristiania universitet Bernt Anker Collett⁸¹ og sekretær i udenrigskabinettet i Stockholm, Peter Collett. De gik begge med til de fastsatte købesummer, 134.000 rdl. for hver.⁸² Peter Collett døde ugift 1860, og Oremandsgård solgtes ved auktion 1871 til konsul A. Hage for 424.000 rdl.⁸³ Derimod er Lundbygård fortsat i slægten Collets eje. Der blev oprettet legater til i alt 205.646 rdl., heraf bl. a. det „Arboske hospital“ (fribolig) „med et hus til 4 familjer og 4.000 rdl., hvis renter anvendes til de syge og fattige i hospitalet og andre syge og fattige af Lundbygårds gods“,⁸⁴ samt et lignende på 1.000 rdl. til Oremandsgårds syge og fattige, endvidere 1.500 og 500 rdl. til skolevæsenets fremme på disse to godser.⁸⁵

Anne Cathrine Arbo døde på Lundbygård 27. januar 1846. „Hendes eftermæle er lige så sandt som smukt udtrykt i den ligtale, sognepræst til Hammer og Lundby, senere biskop Jørgen Hjort Laurrup holdt over hende, den elskelige gamle med det barnlige sind og varme hjerte, som under alt bevarede sin ungdommelige friskhed ... hun kendte ikke forskellen mellem rig og fattig, uden når den sidstes kår kunne frembyde hende lejlighed til at øve sin rastløse goddædighed“.⁸⁶

Fru Arbo blev bisat på Hammer kirkegård, hvor hen-

des og P. N. Arbos kister er indsat i et muret gravkapel, som er opført af Bernt Anker Collet. Det er senere udvidet og ombygget, og er stadig i Collet-slægtens eje.

Da boet var gjort op, 31. december 1852, udgjorde formuen, efter fradrag af „gæld, udgifter og besvær“ 548.813 rdl.⁸⁷

Ordet „besvær“ hentyder sikkert til de retssager, som blev ført mod boet, dels af de norske Arboer, som følte sig forfordelt og beråbte sig på et testamente af 1802 — og dels af Collett'erne, som mente, at Bernt Anker Collet og Peter Collett havde fået større arvelod, end de kunne tilkomme.

5. PÅ LANDMANDSHÆNDER.

Den 28. juni 1844 udbydes Aldershvile til offentlig auktion, som finder sted 29. august, 5. og 12. september, sidste gang på selve ejendommen. Ifølge indbydelsen består ejendommen af følgende:

„A. Aldershvile og tilhørende avlsgård „Højgård“, samt mindre tilliggende steder: „Saugværksgården“, „Udsigten“, „Søhuset“ og teglværket, samt jorder under mtr. nr. 14, ager og eng 183⁴/₁₄ td. land og fredskov 68 td., ialt 251⁴/₁₄ td. land.

B. En nedlagt gård i Bagsværd, mtr. nr. 6 a, ager og eng 50¹⁰/₁₄ td. land, samt fredskov opgivet i hrtk., i alt 302 td. land, hvoraf 124 td. land for størstedelen er bevokset med frodig løv- og nåleskov“,⁸⁸ se kortet over Bagsværd. Bygninger og inventar var forsikret for 27.440 rdl. sølv.

Det var beregnet, at ejendommen skulle indbringe mindst 60.000 rdl. Men først ved 3. auktion nåedes 56.500. Det var proprietær *Gottlieb Franziscus Frederik Smith* fra Slagelseegnen, som fik hammerslag og blev

anerkendt som køber. Men proprietær Smith har åbenbart haft nogle vanskeligheder med at præstere udbetalingen. Skødet bliver først læst 8. januar 1845. Her viser det sig, at der er påløbet nogle omkostninger, således at den endelige købesum bliver 56.944 rdl. 1 mark og 12 skilling.

Det var ikke den eneste vanskelighed, som fru Arbo fik med den nye ejer af Aldershvile. Straks efter overtagelsen besværer han sig over forskellige bagateller, der ikke er, som han mente, de burde være. Det er særligt de møbler, som fulgte med. En stol har et brækket ben, et spejl har en revne — og så videre. Det var fastsat i salgsbetingelserne, at gartner og skovfoged Hoeg havde et halvt års opsigelse fra 1. maj 1845, og at forpagter Schoubyes enke på Højgården havde ret til at drive gården forpagtningstiden ud (1846). Men Smith fandt påskud til at kvitte sig med disse mennesker.

Da han ikke har mere at besvære sig over, får brevene en anden tone. Nu drejer det sig om henstand med afdrag og renter, hvilket foranlediger fru Arbo til at anmode proprietær Wolff om at sørge for, at hendes „indtægter forfalder til de bestemte terminer“.⁸⁹

Efter fru Arbos død må det formodentlig have gået noget bedre, for Smith driver da ejendommen i en halv snes år. Ved folketællingen februar 1855 bor han med hustru og to børn på Aldershvile. — Men allerede 11. marts har han afsluttet købekontrakt med en ny ejer.

6. EN LUFTSPEJLING.

Det er *Knud Otto Wilhelm Nygaard* (skiftevis med og uden e). I skødet af 31. december 1855, som er læst 9. januar 1856, kalder han sig *examinatus juris*. Der er denne gang tale om 251 td. land, og købesummen er 90.000 rdl. De 68 td. land fredskov nævnes ikke.⁹⁰

Nygaard har sikkert været en mand, som har forsøgt at arbejde sig op til position og anseelse. Vi træffer ham første gang i vejviseren for 1854 som W. Nyegaard, der har „commissionskontor for juridiske forretninger Skindergade 29“. Året efter står der exam. jur. commissionsforretninger og ejendomshandler Frederiksberggade 25.

Efter overtagelsen af Aldershvile kalder han sig proprietær, men den herlighed varede kun kort. I slutningen af 1857 forsvinder han ud af billedet, og hans ufyldtegjorte kreditorer udbyder ejendommen til auktion.

Det var tænkt, at den skulle sælges for 140.000 rdl. Men det var vist at tage munden lovlig fuld. Ved 3. auktion 3. februar 1858 nås 77.000, som bliver antaget. Det er partikulier *Jens Mogens Schibye*, hjørnet af Gl. Kongevej og Værnedamsvej, som får hammerslaget. Men han fik ikke skøde på Aldershvile, fordi han ikke var i stand til at indløse sine forpligtelser. Den 23. juli 1858 holdes ny auktion, begæret af kreditorerne i Schibyes fallitbo. Det blev sagførerfuldmægtig *Edvard Carlsen*, som fik hammerslag på ejendommen for 50.200 rdl. Men heller ikke dette ejerforhold blev af lang varighed.

Tekst til kortet på følgende side:

På grundlag af et kort over Bagsværd fra 1809 er hele Aldershviles oprindelige tilliggende og udvidelse indtegnet på et vejkort over Gladsaxe kommune fra 1951.

Forklaring:

Stiplet linie: Aldershviles gamle grænse.

Åben krydsskravering: Den i 1814 tilkøbte bondegård, mtr.nr. 6 a.

Åben skravering: Aldershviles skov.

Tæt krydsskravering: De to største holme, som blev landfaste ved Holmskiolds afvanding.

Punkteret linie: Aldershvileparkens nuværende område.

Adgangsvejen, som gik fra Bagsværd hovedgade ved Hesteskoen, optegnet med to stærke linier.

7. EN SOGNEPOLITIKER.⁹¹

Ernst Christian Bagge må være kommet til Højgården mellem 1858 og 1860 som forpagter. Ved auktionen i 1858 har han givet bud på ejendommen, og ved folketællingen februar 1860 bor han på Højgården med hustru og fem døtre. Hans skøde på Aldershvile er læst 8. oktober 1860, men overtagelsen har fundet sted den 2. februar. Købesummen var 77.000 rdl. Der synes at være et misforhold mellem denne købesum og den forrige ejers på 52.200 rdl., tilmed da Bagge tidligere har givet bud på ejendommen. Men forklaringen må nok søges i, at Bagge ikke har været i stand til at præstere den udbetaling, som har været forlangt.

Da Bagge kom til Højgården, var han en mand i begyndelsen af fyrrerne. Han kom fra Klampenborg og var oprindelig tømrer, og havde således ikke de bedste forudsætninger for at drive landbrug. Noget af det første, han foretager sig, er da også at skaffe sig en forvalter fra landbrugsskolen i Lyngby. Og da denne forvalter, Jens Adolf Birch, snart efter giftede sig med en af døtrene, kan han vel næppe have modarbejdet sin husbond og svigerfader — og vel heller ikke have været årsagen til, at det gik mindre godt.

Selv om Ernst Bagge var en stilsfærdig mand, så har det måske nok smigret ham lidt at være en af sognets største mænd. Det førte en del selskabelighed med sig, og både Bagge og hans hustru var meget gæstfrie — måske mere end godt var. Men han havde også en anden interesse end sit landbrug. Allerede 1862 ser vi ham som medlem af Gladsaxe-Herlev sogneforstanderskab,⁹² hvor han er medlem, til det ophæves. Her har han gang på gang måttet bide skeer med den iltre og opfarende proprietær Rudolph Larshoff på Kongsvillie. Der er tillagt de to herrer følgende, stadig tilbagevendende, replikker:

Larshoff: „Jeg siger — jeg siger!“ Bagge: „Jeg mener — jeg mener!“⁹³

Bagge havde et meget elskværdigt og vindende væsen, der snart gjorde ham uhyre afholdt. Da sognerådene blev oprettet ved landkommunalloven af 6. juli 1867, bliver han den første sognerådsformand, et tillidshverv, som han beklæder, indtil han i december 1873 må trække sig tilbage på grund af sygdom.⁹⁴

Imidlertid gik det kun meget mådeligt på Højgården. Til trods for, at Bagge gjorde ejendommen betydelig mere rentabel ved først at sælge de 68 td. land fredskov til staten⁹⁵ og derefter Aldershvile, således at Højgården nu blev et rent landbrug på ca. 177 td. land — så hjalp det alligevel ikke. Måske har den gigtsygdом, som år efter år forværredes, gjort sit til, at økonomien blev dårligere og dårligere. I den sidste halve snes år måtte han køres og bæres omkring. Ernst Bagge døde 23. januar 1882, knapt 65 år gammel. Efter hustruens død, et par år senere, viste det sig, at han havde optaget så store lån, at det var umuligt for arvingerne at fortsætte. Proprietær Claus Jensen fra Tjørnegården i Gentofte fik udlægsskøde læst på Højgården 16. maj 1885.⁹⁶

8. SLOTTET ALDERSHVILE.⁹⁷

Den 22. februar 1866 fik Aldershvile sin tredie adelige ejer. Det var baron Christian Hermann Stampe, som var født på Nysø 29. juni 1831, søn af lensbaron Henrik Stampe, anden besidder af baroniet „Stampenborg“ (Nysø og Jungshoved). Christian Stampe fik militæruddannelse og tog 1854 tjeneste i det kejserlige, kongelige østrigske dragonregiment som officer i fyrst Windischgrätz-regiment. Han tog sin afsked 1861 og ægtede 1865 i Prag grevinde Isabella Maria Franziska Deym, friherre-

inde von Strietz, Böhmen. Parret tog straks ophold på Aldershvile, der i skødet, læst 19. december 1866, for første gang benævnes som slot. Købesummen var 25.000 rdl. og den tilhørende park ca. 56 td. land.

I baron Stampes tid, særligt de første år, er der foretaget en del restaureringer. Stensætningen om den lille idylliske kilde, som endnu findes i et hjørne af engen nedenfor Haraldsgave, helt ovre ved Kurstien, skal skyl-des Stampe. Materialet, også den smukke marmorkum-me, der er formet som en muslingeskal, skal stamme fra Hørsholm Slot, som i sin tid har afgivet så meget inventar og byggemateriale til ejendomme rundt om i Nordsjælland. — Der har naturligvis gået rygter om, at kilden skulle være undergørende og helbredende. Men selv om det kun er fri folkelig fantasi, så er det en kendsgerning, at folk kom langvejs fra for at hente vand — fordi det var meget bedre end andre steder, hvilket måske har sin forklaring i proprietær Baggess bestemmelse i skødet: „Sålænge jeg ejer og besidder Højgård, er jeg berettiget til at hente det fornødne drikkevand i den kilde, der findes på det solgte“.⁹⁸

Staldbygningen fik også en gennemgribende restaura-tion. Årstallene 1866 på en af gavlene minder endnu om denne begivenhed. Tidligere har samme gavl været prydet med to friherrelignende kroner og bogstaverne C. S. og I. D., der er forsvundet ved en senere ombygning til beboelseshus. Den kaldes nu „Vævergården“ og har ind-til for kort tid siden været beboet af revyforfatteren Mogens Dam og hans hustru, skuespillerinden Else Col-ber. — Men om hestestalden er der gået sagn. Den skal have været meget overdådigt udstyret, selekammeret med alt det skinnende sølv har været en fryd for øjet, men næppe for den, som skulle holde glansen ved lige — spiltove, seletøjsknægte og træværket i det hele taget var rigt udstyret med billedskærerarbejder.

Det er ellers meget sparsomme efterretninger, man har fra Stampes tid på Aldershvile. Ved folketællingen 1870 bebor baronen og baronessen ejendommen med 7 tjene-
stefolk, samt en portner og gartner i den ejendom, som nu kaldes „Stenhuset“, men som dengang og helt frem til

Den grevelige stald 1901, nu Vævergården.

branden i 1909 var Aldershviles portnerbolig. — Blandt meget gamle folk i Bagsværd⁹⁹ lever endnu mindet om baronesse Stampes godgørenhed. Således tillægges oprettelsen af asylet hende. Det kan i alt fald ikke være rigtigt, da det er oprettet 1862,¹⁰⁰ fire år før baronessen kom til Bagsværd, men hun kan jo have skænket gaver til asylet.

I øvrigt blev ægteskabet ikke lykkeligt. Det blev ikke ophævet, men baronessen rejste tilbage til Böhmen, og baronen tog ophold i Italien, han døde i Florens 22. februar 1897.

Stenhuset blev lejet ud til en forpagter, der som en del af afgiften skulle føre tilsyn med, og to gange årlig lufte ud i, det ubeboede „slot“. Forpagteren ernærede sig væsentlig ved gartneriet, men havde også en besætning på seks køer og to heste, samt en stor fåreflok, der strejfede om i den store park.

Senere blev „slottet“ lejet ud til sommerbolig. Omkring 1890 beboedes det af Jacob Christopher Lembcke, der er kendt som medstifter af „Foreningen til Dyrenes Beskyttelse“ og dens mangeårige formand. På folketællingsskemaet opgiver han sig som justitsråd og afgået embedsmand.

9. GROSSERER OLAF SCHYTHE.

Stort andet end et intermezzo kan man vist næppe kalde dette ejerskab. Grosserer Schythe, Hollændervej 3, der får læst skøde fra baron Stampes dødsbo den 6. oktober 1897 (købesum 78.000 kr.)¹⁰¹ har sikkert ikke haft til hensigt selv at bebo ejendommen, da han jo det samme efterår indleder forhandlinger med direktør Kühle.

10. TORNEROSESLOTTET.

Selv om hovedbygningen ikke direkte forfaldt i disse år, så led den naturligvis under at være lejet ud i kortere og længere perioder. At vedligeholde parken kunne der slet ikke være tale om, den groede mere og mere til og kom efterhånden til at ligne en torneroseidyl. Det var i alt fald direktør Kühles opfattelse, da han på en søndagsridetur i efteråret 1897 opdagede herligheden. Han blev aldeles betaget og smittede familien med sin begejstring. Og da ejendommen var til salg, gik købet allerede i orden den 5. februar 1898. I skødet, som er læst 9. marts, er købesummen fastsat til 90.000 kr.¹⁰²

*Søren Anton van der Aa Kühle*¹⁰³ (1849--1906) stammer fra en gammel adelig officersslægt, der via Sverige er indvandret til Danmark fra Bremen for halvtredie hundrede år siden. Hans far var oberst Seyer Kühle. Efter sit ophold på Sorø Akademi fik Kühle, som slægtens tidligere medlemmer, sin videre uddannelse på officersskolen og blev 19 år gammel sekondløjtnant. I Helsingør, hvor han gjorde tjeneste på Kronborg, forlovede han sig med brygger Carl Wibroes datter. Svigerfaderen rådede ham til at lære bryggerhåndværket. Han fulgte rådet og blev, efter endt uddannelse, bestyrer af „Rabeshaves bryggeri“. Herfra blev han 1879 hentet til Gl. Carlsberg, hvor gamle brygger J. C. Jacobsen meget hurtigt fik tillid til ham. Allerede 1881 blev han „driftsbestyrer, under navn af direktør“.¹⁰⁴ Efter J. C. Jacobsens død 1887 overtog han stillingen som bryggeridirektør, som var ham sikret gennem den i note 104 omtalte kontrakt, senere blev han udnævnt til overdirektør.

I teknisk henseende er Kühles navn knyttet til det store gærrenndyrkningsapparat, som han og professor Emil Chr. Hansen fremstillede i 1885, og som Emil Chr. Hansen tilskriver Kühle den hovedsagelige del af æren for.¹⁰⁵ Det er også Kühles indsats, at Gammel og Ny Carlsberg blev sluttet sammen. Han var „fremfor nogen den mand, som forstod at føre J. C. Jacobsens testamente ud i livet, således at Carlsbergfondet kunne opnå den størst mulige konsolidering i fremtiden til gavn for det danske samfund“.¹⁰⁶

Det var med tanken på sit otium, at Kühle købte Aldershvile. Han var ikke særlig stærk og tænkte meget på at trække sig tilbage for, sammen med sin familie, at nyde tilværelsen og måske genvinde helbredet på det skønne landsted med de herlige omgivelser. Hovedbygningen blev restaureret, arkitekten Thorvald Bindesbøll tegnede en del møbler, som kom til at passe godt ind

i de smukke rum. Den forsømte park kom under en kyndig gartners nænsomme hænder, de tilgroede afvandingkanaler blev rensat op. På utrolig kort tid forandredes torneroseslottet til en landskabelig perle med al den komfort, tidens rigfolk kunne skaffe sig. Foreløbig

Havesalen i direktør Kühles tid.

nød familien sommerens glæder herude, og Kühle drømte hver morgen, på sin ridetur til Carlsberg, om det herlige liv, som ventede ham, når han om kort tid trak sig tilbage.

Men det blev kun ved drømmen. Carlsberg ville ikke give slip på ham. Det var netop ved den tid, hvor der førtes forhandlinger om sammenslutningen af de to bryggerier. Og for at få Kühle til at blive tilbød direktionen at bygge ham en bolig, der i et og alt svarede til hans kære Aldershvile. Det var et storstilet tilbud. Dertil kom, at børnene plagede for at tilbringe somrene ved

stranden — og endelig „grevinden“s ihærdige stormløb mod Aldershvile. Kühle havde ofret mange penge på istandsættelse, og det har vel spillet ind, at han kunne få sine udgifter dækkede og endda tjene en pæn lille sum. — Han lod sig friste og skilte sig fra ejendommen,

Havesalen i Grevinden af Bagsværds tid.

hvad familien, da Kühle døde få år senere, angrede meget.

11. ENKEFRUE ANGELICA MARIA ANNA GOERTZ, f. PIERRI

får 16. januar 1901 tinglyst skøde på sit eftertragede „slot“. Købekontrakten er oprettet 18. oktober 1900. Købesummen er 165.000 kr., som udbetales kontant, hvorfor sælgeren er forpligtet til at indløse alle hæftelser på ejendommen.¹⁰⁷ Ved folketællingen 1. februar 1901 er hun allerede opført med 4 tjenestefolk.

12. „HIMMELSKIBET“ MED MERE!

Som nævnt tidligere anlagde „grevinden“ sag mod kunsthandler Mayer vedrørende hans overtagelse af ejendommen. Det er muligt, at der har været noget muggent ved denne handel, siden han betalte halvdelen af hendes gæld og en sum til datteren. Men ifølge skødet af 20. maj 1911, læst 7. juni samme år, er hans adkomst til ejendommen klar nok. For en sum af 440.000 kr., „hvilket beløb er mig [„grevinden“] kontant udbetalt“,¹⁰⁸ overtog han 318.760 m² — ca. 56 td. land, med påstående bygninger, som var forsikrede for 69.500 kr. Muligvis er her et dunkelt punkt — men det vil aldrig blive opklaret, de, der kunne tale, har længe været tavse.

Kunsthandler Mayer var altså blevet ejer til resterne af de fordums herligheder. Men for ham, som var fremmed — og dertil kun havde pinlige minder fra Aldershvile — var der kun een interesse: at få sine penge hjem, helst med lidt fortjeneste, — forretningsmand var han jo også. Allerede mens han var gift med „grevinden“, havde han planlagt en udstykning. Disse planer tog han op igen, men det tog tid, før københavnerne opdagede Bagsværd. — Hele den store park lå hen uden røgt og pleje, den groede til og blev et uigennemtrængeligt, urskovagtigt vildnis, et eldorado for romantik og fantasi. — Det var i alt fald de unge filminstruktørers opfattelse. Den unge filmindustri kastede sin kærlighed på Aldershvileparken.

I årene umiddelbart før og under den første verdenskrig blev der optaget en hel del film i parken.¹⁰⁹

Den første film, som indspillede, var „Afgrunden“ med bl. a. Asta Nielsen og med Hjalmar Davidsen som producent. Det var i 1910.

Det næste selskab var „Kinografen“ i 1913. Filmen hed „Forbandelsen“. Manuskriptet var af daværende

skuespillerinde ved Det kgl. Teater, Agnete v. Prangen, der selv spillede hovedrollen. Ejnar Zangenberg havde iscenesættelsen, og Valdemar Psilanders hustru Edith var heltinden.

I 1914 var det „Danmark“ under direktion af bl. a. Kai v. d. Kühle, en søn af bryggeridirektøren. Den betydeligste film var „Guldhornene“, en kunstnerisk betonet film, som Palle Rosenkrantz havde skrevet manuskriptet til. Emanuel Gregers var instruktør og Emilie Sannom heltinde.

Derefter rykkede „Nordisk Film“ ind. Af selskabets mange optagelser skal kun nævnes et par af de betydeligste. Først og fremmest „Himmelskibet“. Det var Ole Olsens idé, som han fik Sophus Michaëlis til at udarbejde. Holger Madsen var instruktør, Gunnar Tolnæs og Lilly Jacobsen havde hovedrollerne, i øvrigt medvirkede kgl. balletdanser Richard Jensen, Alf Blütecker, Svend Kornbech og et meget stort opbud af artister. Filmen havde en meget smuk tendens „fred mellem menneskene“, den vakte opmærksomhed og havde en solid, både kunstnerisk og økonomisk succes. Efter filmssuccessen skrev Sophus Michaëlis romanen af samme navn.¹¹⁰

Bemærkelsesværdig var også „De dødes Ø“, inspireret af Böcklins berømte billede. Her var Vilh. Glückstadt instruktør, og hovedrollerne spillede af Ebba Thomsen og Robert Schyberg.

Hvor der er skuespillere, er der også teaterhistorier. Her er et par fra Aldershvileparken.¹¹¹

Der skal indspilles en scene på et sindssygehospital. Blandt statisterne, som skal agere patienter, er en mand, som lider af en lettere sanktvejtsdans. Ludvig Brandstrup, som også skulle medvirke, kendte på dette tidspunkt ingen af sine medspillende. Han ankom, netop som instruktøren forsøgte at indøve statisterne som sindssygepatienter. Da Brandstrup får øje på sanktvejtsman-

den, råbte han begejstret: „Bravo, bravo, det er sgu godt! — Det, de andre står og laver, er det rene teater, men De — De ligner sgu virkelig en sindssyg!“ — At mandens nervetrækninger blev endnu heftigere, og at han fik en udmærket succes under optagelsen, forhindrede ham dog ikke i at se lidt skævt til Ludvig Brandstrup.

Under en anden optagelse medvirkede en kamel, som var lejet af en cirkus. Skuespillerne indtog deres frokost på Bagsværd kro. Imens var „Nebukadnezar“, som kame-len hed, tøjret udenfor. En dag havde afdøde Valdemar Møller og balletdanser Rich. Jensen sat sig for at drille den unge Brandstrup med Nebukadnezar. Han turde nemlig ikke ride på den. Men de drillede ham så længe, at han skød hjertet op i livet. — Og da han først var kommet godt til rette mellem puklerne, så han meget sejrstolt ud. Men pludselig tog fanden ved Nebukadnezar — over stok og sten. Valdemar Møller havde nemlig stukket sin tændte cigar i enden på kamelen, der, mere af overraskelse end af smerte, galoperede af sted ud ad landevejen i en halsbrækkende fart med unge „Ludvig Fortand“ klamrende sig til puklerne!

13. SLOTSPAVILLONEN.¹¹²

Den 9. maj 1917 købte grosserer *Carl Olesen*, grundlæggeren af det kendte tæppefirma på Højbroplads, en parcel af Aldershviles jord med „påstående bygninger“ (ruinen). Købesummen var 82.000 kr. To år senere, 19. marts 1919, købte han yderligere en parcel for 2.865 pund sterling. Arealernes størrelse er i skøderne opgivet efter det skyldsatte hartkorn.¹¹³

Ved disse to køb, som fandt sted gennem Gustav Mayers herboende repræsentant, hrs. Dietrichson, var direktør Olesen kommet i besiddelse af størstedelen af det areal, som i dag kaldes „Aldershvileparken“. Hvis

Olesen, sådan som det meddeltes i enkelte københavnske dagblade ved hans død, har haft planer om at genopføre hovedbygningen, er det i alt fald planer, som han har holdt helt for sig selv. Nok var han en stille og indesluttet mand, men selv hans mangeårige fortrolige og meddirektør, James Løve, der blev hans efterfølger som direktør i firmaet, har aldrig fra Olesens mund hørt en udtalelse, som kunne tydes i den retning.

Ved arkitekt Thonning lod han opføre en sommerbolig på den vestlige bred af næsset, det som oprindeligt var Cathrineholmen. Denne træbygning, som nok er stærk i formen, men som ikke just kan kaldes en arkitektonisk perle, er nu kendt som „Aldershviles Slotspavillon“. I denne forbindelse bør det fortælles, at pavillonens bygmester var i familie med Peter Nicolai Arbo. Det var nu afdøde tømrermester Otto Henrik Arboe, som havde opførelsen i entreprise. Mens arbejdet med opførelsen stod på, har Olesen løselig berørt, at denne pavillon, engang når han var død, kunne indrettes til feriehus for firmaets personale. Men tanken blev aldrig gennemført, måske fordi Olesen allerede på det tidspunkt var en svagelig mand. Den række sygelejer og operationer, som fulgte i årene indtil hans død, har sikkert svækket hans lyst til at tumle med for store opgaver.

Samtidig med opførelsen af pavillonen installerede han de elektriske lygter og et belysningsssystem til illumination af ruinen. Dette har dog kun været i brug een gang i Olesens tid, mens det senere ofte har været anvendt ved folkefester. Det er også Olesen, som har bekostet de tunge, uskønne cementbroer over kanalerne, hvorved helhedsbilledet af den skønne park har fået et kedeligt skår. Det træder tydeligt frem ved sammenligning med de to træbroer ude på næsset. Men ansvaret for denne „vildfarelse“ tilfalder vel mere arkitekten end bygherren, som jo på denne tid var en syg og forpint mand.

Carl Olesen blev født 16. juli 1863. Hans far var præst ved Holmens kirke. Sin læretid udstod han hos konsul Mogensen i Odense og fortsatte sin handelsuddannelse i manufakturfirmaet S. Seidelin, med hvilket han på mødrene side var beslægtet. 29 år gammel etablerede han sig i 1892 og flyttede 1897 til firmaets nuværende adresse på Højbroplads. „Med rastløs flid, energi og målbevidsthed“, som det hedder i en af nekrologerne, „arbejdede han firmaet frem til et af landets førende indenfor branchen“ — og kunne naturligvis ikke undgå at blive en velhavende mand, då han efterhånden investerede sin kapital i en række industrielle virksomheder. Til firmaet knyttedes fabrikken i Kastrup; fabrikkerne i Esbjerg, Göteborg, Stockholm var han som aktionær privat interesseret i.

I sit forhold til personalet var han patriarkalsk, men det gav sig også udslag i varm og hjælpsom interesse for hans folk. — Da Handels- og Kontormedhjælperforbundet begyndte at vinde lydhørhed blandt kontor- og handelsfolk, afviste Olesen straks enhver tanke om, at hans personale skulle organiseres i en fagforening. Men hans modstand, eller vel snarere manglende forståelse for fagforeningernes sociale, moralske og forsikringsmæssige betydning, var af meget kort varighed. Personalet blev tilsluttet organisationen, og der blev uden vanskeligheder oprettet gode overenskomster. Der har aldrig været nogen lønkonflikt mellem firmaet C. Olesen og „H. K.“. — Men patriarken var Olesen alligevel. I en overenskomst var der truffet aftale om en årlig tantième, ikke under et bestemt beløb. Men her ville Olesen selv bestemme, hvorfor tantièmen altid blev over minimal.

Carl Olesen blev aldrig nogen offentlig kendt person, dertil var hans væsen for ejendommeligt og særpræget. Han var sky og tilbageholdende og havde ingen interesse for det offentlige liv. Han veg tilbage for en større

selskabelighed. Hans liv var forretningen. Men han var glad for at have en enkelt gæst eller to ved sit bord, så kunne han udfolde både humør og charme.

Da han havde erhvervet Aldershvileparken, var det hans største glæde at tilbringe somrene derude. Han boede der i reglen fra juli til november, ofte til december. Han elskede blomster og ofrede meget store summer på sjældne og kostbare arter. Da pavillonen var færdig, holdt han en indvielsesfest, men ellers indskrænkede selskabeligheden sig, som nævnt, til en gæst eller to. Han var en ensom natur og elskede at strejfe alene om i sin store smukke park.

Efter 10 års kamp mod sygdom døde Olesen ugift 20. marts 1927. Han efterlod sig en betydelig formue, hvoraf en del var testamenteret til firmaets overordnede personale og en række institutioner. Men universalarvingerne var Foreningen til unge Handelsmænds Uddannelse og det underordnede personale i firmaet. De fik hver en halv million.

14. FOLKEPARK.¹¹⁴

Da Aldershvile blev udbudt til salg, nedsatte Gladsaxe sogneråd et udvalg, som fik bemyndigelse til at forhandle om købet med C. Olesens dødsbo. Udvalgets indstilling og anbefaling forelå på sognerådsmødet den 20. oktober 1927. Herefter vedtoges købet, med forbehold af amtsrådets godkendelse. Det blev på samme møde besluttet at udleje pavillonen til restauration. Amtsrådets godkendelse forelå i begyndelsen af december, og ved skøde af 31. december 1927 erhvervede Gladsaxe kommune Aldershvile for 181.795 kr.¹¹⁵

Der krævedes ingen særlige forarbejder, da parken jo i Olesens tid var blevet passet og plejet meget omhyggeligt.

Den 1. april 1928 åbnedes parken for publikum og blev fra samme øjeblik et meget yndet og populært udflugtssted — ikke mindst for københavnernes. Den smukke park var jo allerede berømt for sine nattergale. — De store, grønne, bølgende plæner foran ruinen, kranset af de snart tohundredårige træer, er nu en smuk ramme om det folkeliv, som rører sig her, og om de store folkestævner, som der gennem årene har været holdt og stadigt holdes mange af. I de seneste år har der også, til fordel for en ny kirke i Bagsværd, hver sommer i juni måned været afholdt friluftsspil på terrassen på ruinens have-side, hvad denne plads egner sig glimrende til.

Olesens pavillon blev indrettet til restauration og udlejes af kommunen. Den har fået det lidt prangende navn „Slotspavillon“, for man må jo stadig huske, at Aldershvile aldrig har været noget slot, men et landsted eller lystgård. Den blev åbnet 10. maj 1928.

Det faldt ganske naturligt at gøre Aldershvileparken til en folkepark, for ro-regattaerne på Bagsværd sø havde allerede gjort egnen populær — for ikke at sige international berømt. Rosportsfolkene holder til ved den i 1950 nedbrændte „Søpavillon“, som Dansk Forening for Rosport overtog 1947 efter kroejer Sørensen, Bagsværd kro. Arealet har naturligvis i sin tid hørt til Aldershvile, men er omkring 1887 solgt fra Højgården.

Aldershvileparkens areal, som i dag er 122.354 m² — ca. 22 td. land, opstod ikke straks ved kommunens overtagelse fra Olesens dødsbo. Der er foretaget forskellige køb og salg. I 1930 købte ingeniør Niels Munk Plum et areal, og året efter sælger han et andet. Endvidere forærede Gustav Mayer kommunen en lille parcel i 1928. Men 28. marts 1931 har parken fået sin nuværende, og forhåbentlig blivende, størrelse.

Ved dette sidste køb fra N. M. Plum blev trekanten mellem Slotspavillon og fabrikant Voegtles ejendom,

Søhuset, atter indlemmet i parken. Netop til dette hjørne knytter der sig mystiske rygter og forestillinger, som i alt fald for et halvt hundrede år siden var temmelig livskraftige. I Kühles tid fortaltes, at i denne høj lå et par af Struensees og Karoline Mathildes uægte børn hemmelig begravet. Der taltes også om en „henmelig gang“, som Struensee og den ulykkelige dronning skal have benyttet til stævnemøder. Dette rygte har absolut ingen bund i virkeligheden, da Aldershvile jo først er opført en halv snes år efter, at Struensee var henrettet og Karoline Mathilde forvist. Men rygten levede hårdnakket og har faktisk fået ny næring i vor tid. Østerspavillonen er for længst væk, men der findes en underjordisk gang og dertil en hvælving nede ved søen. Den sidste er endda fejlagtigt blevet opfattet som en gammel finsk badstue. — Men alt har sin naturlige forklaring, også i dette tilfælde.

Omkring 1915 købte ingeniør Niels Munk Plum nogle arealer af Højgårdens jord og begyndte opførelsen af „Haraldsgave“, som senere, under fru Hanne Plums ledelse, blev et kendt hvile- og rekreationshjem (nu annekts til Bagsværd kostskole). Ingeniør Plum må have kendt rygterne, som knyttede sig til højen og pavillonen, for han satte sig for at lave en attraktion af dem. Det var i den gyldne gullasch-tid, hvor penge i visse kredse ikke var noget, man tjente, men noget, der faktisk kom af sig selv. Om Niels Plum deltog i dansen om gullasch-guldkalven, skal være usagt, men ekscentriske påfund havde han, og de var ikke altid lige billige. Under påskud af, at den faldefærdige østerspavillon skulle restaureres, hvad den også blev, rejstes et højt plankeværk, og de folk, som skulle arbejde inden for dette, blev afkrævet tavshedslofte om, hvad der skete bag indhegningen.

Ved et stort selskab nogen tid senere erklærede Plum, at han ved nogle udgravninger havde fundet interessante

ting. Selskabet begav sig til den nyopførte østerspavillon, hvor de, ad en trappe i gulvet, førtes gennem „den hemmelige gang“ ud til hvælvingen ved søen. Om ingeniør Plum har ladet sine gæster tro, at det drejede sig om en opdagelse, eller han straks har afsløret det som bluff, vides ikke,¹¹⁶ men forud for denne „arkæologiske“ udgravning eksisterede kun det dybe hul under pavillonen, der, som tidligere omtalt, har været anvendt som iskælder. — Og hermed er en lidt pirrende, romantisk illusion afsløret.

Der har tid efter anden været planer om at genopføre Aldershvile, og man må håbe, at det engang vil ske. Foreløbig er ruinen, på foranledning af Nationalmuseet¹¹⁷ i henhold til fredningsloven af 1918 fredet i klasse B, og med betydelig bistand af fabrikant Peter Voegtle, Søhuset, er den reddet fra undergang. — Men at genrejse Aldershvile, en af de skønneste perler fra det 18. århundredes bygningskunst, ville — når den, som nu, er i offentligt eje — være et smukkere kulturminde fra denne periode end en forholdsvis meningsløs ruin. — Der skulle nok blive anvendelse for bygningen.

NOTER

K. R. B.: Kbhs. Rytterdistrikts Birk

N. B.: Nordre Birk

1) Beretningen om „grevinden“s liv er, foruden på kendskabet til en del dagbladsartikler fra juni 1909 og juli 1914, samt journalisten Anders Georgs artikel i Politikens Magasinet 24. og 31. oktober 1943, bygget over datteren, fru Stella Hollbæks personlige oplysninger til forfatteren.

2) Fru van Brügge til datteren Stella.

3) Se note 7.

4) Professorinde, fru Ingeborg Schmidt (Kühles datter), enke efter prof. Johannes S., der bl. a. har sporet ålens vandring.

5) Kommuelærerinde frk. Astrid Pedersen, tidl. Bakkely, Bagsværd hovedgade.

6) Det fortælles, at „grevinden“ sov i Thorvaldsens seng fra Nysø. Da der ved salget fulgte en del møbler med, kan der meget godt have været nogle fra baron Stampes tid, som jo kom fra Nysø.

7) Kirkebogen, Søllerød kirke. „Grevinden“ står her opført som fraskilt enkefrue Angelica Marie Anna Burchardt, f. Pierri. — Det samme er tilfældet ved en skødepåtegning om ægtepagt og særeje. (Kbh.s amt ndr. birk. Gladsaxe sogns realregister I, fol. 206, Landsarkivet). Her findes også oplysning om hendes ægteskab med kunsthandler Mayer og ægtepagt med Evans.

8) Danmarks Adels Aarbog 1916, s. 481.

9) Fru Stella Hollbæk.

10) Chr. IX's karakteristik af sine døtre: „min smukke datter (Alexandra), min kloge (Dagmar, kejserinde af Rusland), min gode“ (Thyra, hertuginde af Cumberland).

11) Frk. Astrid Pedersen.

12) Anders Georg i Magasinet.

13) Barbermester L. P. Jacobsen, tidl. Bagsværd hovedgade.

14) Fru Hanne Plum, tidl. Haraldsgave.

15) Barbermester L. P. Jacobsen.

16) Arkivar Holg. Nielsen i Folkebladet f. Gladsaxe komm. 9/6 1939.

17) Emil Hannover i Kunstbladet 1909—10, s. 374.

18) Efter arkivar Holg. Niensens ovenn. artikel.

19) Iflg. „grevinden“s egen fremstilling.

20) Dansk biografisk Leksikon VII. bd., 1893, s. 606—8, suppleret med 2. udg., X. bd., 1936, s. 476—77.

21) Christopher Giessing: Jubel-Lærere 2. del, 1. bd. 1781, s. 114.

22) Kjbhs. lærde Efterretninger 1794 A s. 241.

23) Bøndernes Hegn — Jean Anker: Det æld. Frederiksdal, Hist. Medd. 3. rk., 4. bd. 1940—41, s. 563.

24) Folketællingen 1787.

25) Louis Bobé: Lystgaarde og Lystrejser, Hist. Medd. 1. rk., 4. bd., 1913—15, s. 591.

26) Samme: Lystgaarde og Lystrejser, Hist. Medd. 1. rk., 4. bd., 1913—15, s. 591.

27) Kort over Bagsværd by fra 1809 (Matrikulsvæsenets arkiv).

28) Samme.

29) Vilh. Lorenzen: Gammel Bygningskultur. Landgaarde og Lyststeder i Barok, Rococco og Empire, II. Medd. f. Foreningen t. gl. Bygningers Bevaring, II rk., III, 1920, s. 19, 32—33.

- 30) Kbhs. Rytterdistrikts Birks skøde- og panteprotokol 1784.
- 31) Samme 1795.
- 32) Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark, 1903, s. 231.
- 33) Samme, s. 232.
- 34) Grev Danneskiold-Samsøe.
- 35) Jac. Baden: Kjbhs. Universitets-Journal 1793, 1. årg., s. 142.
- 36) Kjbhs. lærde Efterretninger 1793 B, s. 544.
- 37) Grundlaget for denne skildring er Elof Tegnér's artikel: Ur Adolf Ludvig Ribbings papper, Hist. Tidskrift, Stockholm 1892, s. 51—70.
- 38) Samme s. 61.
- 39) K.R.B. s. og p. 1794.
- 40) Hist. Tidskr., Stockhlm. 1892, s. 62.
- 41) De fagre Riger, 1945.
- 42) Louis Bobé: Kong Gustaf IIIs banemænd i Danmark, Vor Fortid, 1. årg., 1917, s. 1 ff.
- 43) Dansk biografisk Leksikon 2. udg. XVII. bd., 1939, s. 567—68.
- 44) K.R.B. s. og p. 1798.
- 45) Ny oversættelse fra Danske Magasin, 7. rk. 1. bd., s. 107.
- 46) Brandtaxationsprotokol f. Sokkelund herred 1855—56.
- 47) Vilh. Lorenzen: Landgaarde o. s. v., s. 32—33.
- 48) Grundlaget for fremstillingen af den „Arboske periode“ udgøres af: Alf Collett: En gammel Christiania-Slægt, Chria. 1883, forkortet: Collettbogen. — Gulskogen ved Drammen, et norsk empirehjem, af Carl W. Schnitler og arkitekt Christian Arbo, Kria. 1918, Særtryk af Foreningen til norske fortidsmindesmærkers bevarelse, Årsberetning for 1917, 73. årg., forkortet: Gulskogen. — Anton B. Rustad: Skogerboken, Drammen 1931, forkortet: Skogerboken. — Peter Nicolay Arbos og Anne Cathrine Arbos (f. Collett) privatarkiv. Papirer vedr. Aldershvile og Højgård i Bagsværd (4 pakker) og breve til fru A. C. Arbo 1800—1846 (1 pakke), alle på Landsarkivet, forkortet: Privatarkivet. — Fru Elna Arbo Windfeld, Oslo: et utrykt manuskript „Gulskoven“, Arbo-slægtens historie, forkortet: Elna Arbo. Personlige oplysninger fra arkitekt Christian Arbo, Gulskogen, Drammen, Norge, forkortet: Christian Arbo.
- 49) Overalt, hvor navnet Arbo findes trykt og skrevet i Danmark, staves det med *e*, ligeledes ofte i breve til A. Men hvor Arbo eller hans hustru underskriver sig, er det uden *e*, på samme måde staver slægten i Norge navnet. Mellemlavnavnet Nicolai staves afvekslende med *i* eller *y*. De trykte kilder anvender oftest *i*, selv underskrev han sig Pet. Nic. Arbo.
- 50) Dansk biografisk Leksikon IV. bd., 1890, s. 52.

- 51) Rang mellem major og oberstløjtnant.
- 52) Chr. Elling og Viggo Sten Møller: Holmens Bygningshistorie 1680—1930, 1932, s. 22.
- 53) Elna Arbo.
- 54) Christian Arbo.
- 55) Elna Arbo.
- 56) Dansk biografisk Leksikon VIII. bd., 1894, s. 162.
- 57) Bydel i Drammen.
- 58) Gulskogen, s. 7.
- 59) Johs. Werner: Christian Wilhelm Duntzfeld, en dansk stor-købmand fra den glimrende handelsperiode, s. 41.
- 60) Collettbogen 2. udg. 1915, s. 272—76.
- 61) Skogerboken, s. 144.
- 62) Collettbogen, s. 330.
- 63) Gulskogen, s. 4.
- 64) Højgårdens første forvalter.
- 65) Privatarkivet, pk. 1804—15.
- 66) Elna Arbo.
- 67) Skogerboken, s. 144.
- 68) Danske herregårde ved 1920, 1. bd., 1921, s. 366.
- 69) Collettbogen, s. 306.
- 70) M. Rubin: 1807—14, Kbh. 1892, s. 49.
- 71) Gulskogen, s. 11.
- 72) Samme.
- 73) Landmandsbankens hovedsæde, fra hvis økonomikontor købesummen er oplyst.
- 74) C. Bruun: København III. bd., 1901, s. 748, om Peschiers nye gård og Erichsens Palæ.
- 75) Elna Arbo.
- 76) Samme.
- 77) Privatarkivet.
- 78) K.R.B. s. og p. 1813—14.
- 79) Originalen hos Collettbogens forfatter, Alf Colletts arvinger — her gengivet efter Elna Arbo.
- 80) Kontrakt i privatarkivet.
- 81) B. A. Collet og hans efterkommere skriver navnet med *ect*, Collettbogen, s. 346.
- 82) Collettbogen, s. 308.
- 83) Trap: Danmark, II. bd., III. udg., s. 940.
- 84) Samme, s. 921.
- 85) Collettbogen, s. 308.
- 86) Samme, s. 307.

- 87) Samme, s. 308.
- 88) Privatarkivet.
- 89) Samme.
- 90) N. B. s. og p. 1855—58.
- 91) Oplysninger fra Ernst Bagges dattersøn, Ernst Birch, Holmbladsvænge 4, S.
- 92) C. L. B. Cramer: Gladsaxebogen I, 1949, s. 167.
- 93) Villy Ysbech-Nielsen, Bagsværd Hovedgade 74.
- 94) Gladsaxebogen, s. 78.
- 95) Skøde 25/1 1866, Statsskovbrugets arkiv.
- 96) N. B. s. og p. UU nr. 625.
- 97) Danmarks Adels Aarbog 1920, s. 492.
- 98) N. B. s. og p. 1866.
- 99) Fru Dorthea Kondrup, Bagsværd Hovedg. v. Højgården.
- 100) Trap: „Danmark“ II. bd., 3. udg., s. 257.
- 101) N. B. s. og p. 3 N nr. 1864.
- 102) Samme 3 P nr. 615.
- 103) Oplysninger fra Kühles datter, professorinde, fru Ingeborg Schmidt.
- 104) Kontrakt af 18/5 1880 med J. C. Jacobsen i „Brygmesteren“, 6. årg., nov. 1949, s. 386.
- 105) Brygmesteren, s. 387.
- 106) Samme, s. 390.
- 107) N. B. s. og p. 4 A nr. 217.
- 108) Samme, 5 E nr. 1504.
- 109) Oplysninger fra forfatteren, filmhistorikeren Arnold Hending's private filmarkiv og Nordisk Film.
- 110) Gyldendal 1921.
- 111) Meddelt af skuespilleren Ludvig Brandstrup.
- 112) Oplysninger fra direktør James Løve, Rungsted, og avisnekrologer ved Carl Olesens død 1927. — Dansk Handels- og Kontor-medhjælperforbund.
- 113) N. B. s. og p. 6 D, nr. 2813 og 6. P., nr. 2158.
- 114) Kommunaldirektør Carl Sørensen og arkivar Kai Nielsen, begge Gladsaxe rådhus.
- 115) N. B. tinglys.kont. Bd. 38, fol. 328, E 127.
- 116) Meddelt dels af fru Hanne Plum og dels af muremester Benny Madsen, Bagsværd.
- 117) Det særlige bygningssyn, Nationalmuseet.

LUDVIG HOLBERG
OG
JOHANNES ERASMUS IVERSEN
Af SEJER KUHLE

Det er ikke helt ukendt, at Holberg var en ivrig Dyrker af Musikken. Allerede i sin Ungdom ansaa han den for en Livsfornødenhed, og naar han i Epistel 179 skriver: „jeg holder uskyldig Lyst for lige saa fornøden for Sindet, som Mad og Drikke er for Legemet“, da tænker han netop paa Musik og Skuespil. I sin Levnedsskilddring fortæller han da ogsaa, at „Musiquen har jeg lagt mig efter fra min Ungdom af: medens jeg var ung, excolerede jeg den stærk, siden jeg er bleven gammel, kuns lidet“.¹

I Skolen maa han have faaet en musikalsk Opdragelse. Sang var et vigtigt Undervisningsfag, idet Disciplene skulde synge flerstemmigt ved Begravelse, Bryllup og andre højtidelige Lejligheder, og ved Skolerne var det desuden almindeligt, at de bedst egnede spillede Dulcian, Buccina eller Obo. Dertil kommer, at man fremførte hele Skuespil med Vokal- og Instrumentalmusik. Holberg nævner i Epistel 332, at han i sin Barndom saa „Adam og Eva“, „Den hellige Dorothea“ og andre gejstlige Stykker, og Borgmester *Hildebrandt Meyer* fortæller (S. 166 f.) ret indgaaende i sin „Bergens Beskrivelse“ (trykt 1904) om de Passionskoncerter, der blev afholdt, og om Skuespil som „Den fortabte Søn“ og „Den rige Mand“, der indtil Branden i 1702 — det Aar, da Holberg blev

Student — blev fremført i Domkirken. Korsangen, hvortil var knyttet et Par fremragende Solister, blev udført af Skolens Disciple under Ledelse af Kantor Andreas Eckhoff, og der blev ydet saa god Kunst, at Folk kom udenbys fra for at overvære Begivenhederne.

Holberg maa nødvendigvis have taget aktiv Del i nogle af de nævnte Koncerter, og vi tør gaa ud fra, at han i Skoleaarene ogsaa har spillet paa Dulcian eller et andet Blæseinstrument. Det er jo kendt, at han senere var en betydelig Fløjtespiller; men dertil kommer, at han ogsaa forstod at haandtere Violinen. I Epistel 257 siger han ganske vist, at „hvortlængde jeg haver spillet paa Violin, haver jeg dog ikke lært at stryge ret“; men Kapelmester Scheibe, der betegner Holberg som Virtuos paa Fløjte, fortæller, at „Senere blev Violinen hans Hovedinstrument, foruden at han havde øvet sig lidt paa lille og stor Violoncel“.² Han maa altsaa have haft en god Samling Instrumenter, der ikke blot tjente som Pynt.

Baade som ung og som ældre fik han stor Glæde af den Uddannelse, han havde faaet. Skønt han under Opholdet i Kristianssand havde doceret, at Kvinder ikke var Mennesker, gjorde han Lykke hos fornemme Jomfruer, fordi han dyrkede Musikken. Paa sin anden Udenlandsrejse blev han i Oxford Medlem af „The Musical Clubb“, hvor han spillede paa Fløjte efter i det kritiske Selskab at have aflagt en tilfredsstillende Prøve, og ogsaa paa anden Maade gav han Udtryk for sin Interesse, eftersom han i 1712 paa Borchs Kollegium holdt en „Oratio de præstantia hodiernæ Musicæ“. Paa en ny Udenlandsrejse hørte han Musik og Sang forskellige Steder, bl. a. i Genua og Rom; men selv om en Del var til Lyst, var der andet, der forekom ham ubehageligt og unaturligt. Længde var han imidlertid syg, og da han vendte tilbage til Amsterdam, vilde han efter Opfordring søge Læge. Men saa vidt naaede han ikke. Der hændte ham noget

mærkeligt. Han traf nogle Venner, som han tidligere havde holdt Koncert sammen med og fordrev saa i deres Selskab hele Dagen med Musik og Spøg. Næste Dag var

Johannes Erasmus Iversen.
Maleri af Johan Hörner 1744.

Feberen borte, uden at han dog turde afgøre, om det var Musikken eller Naturen, der havde kureret ham.³

Herhjemme benyttede han ofte sin Fløjte. *Sigvard Friis Irgens*, der senere blev Provst i Ingebu, har fortalt,

at i Begyndelsen af Trediverne deltog han som Student i Holbergs ugentlige Musiksammenkomster.⁴ Men ogsaa ude i Byen fulgte Professoren med i Musiklivet. I Bryggerlavets Bygning (paa Hjørnet af Skindergade og Klosterstræde) og i Kastelskirken blev afholdt mange Koncerter; men særlig kom der Liv i Byen, da Kapelmester *Johan Adolph Scheibe* tog fat. I 1740 komponerede han Kantaten, der blev benyttet ved Indvielse af Slotskirken; derefter fulgte Koncerter ved kongelige Fester, i 1742 begyndte han med sine Passionsoratorier, og da Kongen døde i 1745, blev fremført Sørgemusik, som blev forberedt ved Prøver, hvorom Scheibe (S. 99) selv fortæller:

„Da jeg efter Hans Majestæt Kong Kristian den 6tes Død nogle Gange offentlig holdt Prøve i Trinitatis Kirke paa den Sørgemusik, jeg havde skrevet til den højtidelige Bisættelse, var Holberg bestandig en flittig Tilhører, og ved hver Prøve blev han rørt til Taarer ved et bestemt, meget gribende Sted, der blev sunget af hele Koret. De medvirkende, som bestod af over firsindstyve Personer, var opstillede i en Halvmaane foran Indgangen til Koret, og Holberg stod tilligemed nogle andre Musikelskere mellem Sangerne og Alteret. Saa snart vi kom til det Sted, der greb ham saa stærkt, skjulte han sig bestandig med Lommetørklædet i Haanden bag Alteret. Mange lagde den Gang med Forbavselse Mærke dertil, fordi det passede saa daarlig med den Lov, han havde for Ufølsomhed“.

At Holberg følte sig stærkt tiltrukket af Scheibes Musik, er utvivlsomt; men der var ogsaa en dansk Musiker, der fangede hans Interesse, nemlig *Johannes Erasmus Iversen*. Han var af den alsiske Skipper- og Landmandsslægt Iversen, hvortil bl. a. hørte Skipper og mangeaarig Borger i Sønderborg Asmus (Rasmus) Iversen (1684—1744), og havde i hvert Fald én Broder, nemlig David, der 1757—79 var kgl. priv. Boghandler i Altona og blev

den kendte Bladudgiver (Jhs. Er. Iversens Søn) Christian Iversens Læremester. Desuden havde han sikkert en anden Broder, nemlig Christian Iversen (med Tilnavnet Sonderburg eller Sønderburg). Han kom tidligt til København og blev Discipel ved Vor Frue Skole, havde en god Stemme og var oftest en af de tre, der modtog det musikalske Legat. Efter at Skolen og en stor Del af Byen var brændt, fik han i 1729 Studentereksamen og i 1730 Baccalaureatgraden, men døde allerede i Begyndelsen af 1731. — Johannes Iversen (med samme Tilnavn) blev ogsaa sendt i Vor Frue Skole og viste sig paa det musikalske Omraade som den bedste Elev. I Sang blev han først undervist af Kantor Johan Herman Frøschel, senere af Jørgen Bager. Fra 1724 var han Discant, fra 1726 Alt, fra 1728 Tenor, fra 1730 Bas, betegnedes som Litanist ved Slottet og modtog fra 1725 hvert Aar Legat som Koncertist. Desuden fik han hos Stadsmusikant Andreas Berg „lagt gode fundamenta i Musiqven“.⁵ I 1732 tog han Studentereksamen (hans Alder ansattes til 23 Aar) og i 1733 Examen philosophicum. I 1744 blev han paa et Program betegnet som jur. utr. Cand., men hans Navn findes ikke i Juristernes Eksamensprotokol.

Johannes Iversen havde altsaa ligesom Holberg og mange andre faaet den musikalske Opdragelse i Skolen. I Trediverne var han sandsynligvis ivrig Deltager i Byens Musikliv; men den Mulighed foreligger ogsaa, at han en Tid havde Ophold i Udlandet. I Skattemandtallet for 1743 nævnes han som juridisk Student og logerede paa Købmagergade. Hans offentlige Optræden omtales første Gang, da han 11. December s. A. mødte paa Kristiansborg ved Kronprinsens (Frederik d. V's) Bryllup. Scheibe havde komponeret Musik og Kantate, hvoraf den sidstnævnte blev fremført under Taflet i Riddersalen og havde en operalignende Karakter med tre Hovedroller, hvoraf Iversen havde den første og største. At han be-

tragtedes som en betydelig Sanger, fremgaar deraf, at han for sin Rolle som Repræsentant for det danske Folk (sunget paa Tysk) fik 18 Dukater, Kantor fik 12, Succentor 3, 4 Disciple fra Vor Frue Skole hver 1, en Student, der sang Bas (det danske Folks Skytsaand) fik 6, 3 Studenter, der medvirkede ved Musikken, fik, ligesom 12 Hoboister og 4 af Markgrevens Folk, hver 4 Dukater og Stadsmusikanten med Musikere ialt 30 Dukater. Til Rollen som Kærlighedsgudinde var tilkaldt Sangeren *Schneider* fra Brunsvig.⁶

Næste Gang, Iversen blev omtalt, var, da han 18. og 25. Marts 1744 i Bryggernes Lavshus fremførte Grauns „Poetische Betrachtung über das Leiden und Sterben unsers Erlösers“. Denne Passionsmusik blev udført med godhedsfuld Assistance af fornemme Liebhaveere under Ledelse af J. E. Iversen. I Maj stiftedes et Collegium Musicum, hvis første Koncert blev afholdt 13. Maj og derefter under normale Forhold hver Onsdag. I Begyndelsen havde man Lokale i Aabenraa hos Assessor *Gotthard Fursman* (kendt fra sin franske Oversættelse af Holbergs Komedier). Iversen, der da boede i Kompagni-stræde og blev betegnet som Koncertmester, meddelte i Juni i „Kiøbenhavns Post-Rytter“, at der ikke skulde spares paa Umage og Bekostning, og selv om man allerede havde „giort en temmelig Begyndelse skal man bestræbe sig for stadig at overtræffe alle Løfter“. Fra 26. November flyttedes Koncerterne til Torsdagene, afholdtes nu i Bryggernes Lavshus, og Foreningen kaldtes derefter Det musikalske Selskab eller Det musikalske Societet. De aktive Medlemmer var fire Fagmusikere: *Iversen* som Koncertmester, Kapelmester *Scheibe*, Organist *Johan Foltmar* og Fagottist *A. F. Ortmann*. Resten var Studenter og Embedsmænd, i Begyndelsen henved 20, senere betydeligt flere.⁷

De følgende Aar fortsattes Koncerterne bl. a. med Pas-

sionsmusik af Graun, Telemann og Scheibe. Særlig benyttede man Scheibes Arbejder, deriblandt hans Oratorium „Thränen der Sünder bei dem Kreuze ihres Erlösers“, der første Gang blev fremført i Marts 1746. Her nævnes som Sangere: *Iversen*, Kantor *Jørgen Bager*, Discipel *Jens* og Madam *Stolle*.

Hvordan det musikalske Societet blev til, har man ikke hidtil kunnet udrede. Man har kendt dets Statutter, men hvem der stiftede det, har man ikke kunnet afgøre. I Ledreborgs Arkiv (kgl. Bibliotek) findes imidlertid to Eksemplarer af Statutterne og et Brev til Grev *Johan Ludvig Holstein*, der var Patron for Universitetet, og heri faar Excellencen en Opfordring til at indtræde som Protektor for Selskabet. Dels henvises der til, at tre høje Herrer, der nu staar som Æresmedlemmer, har banet Vejen for Societetet, dels paaberaaber man sig den Stilling, som Musikken indtager ved andre Universiteter Paris, Grenoble, Brüssel, Mecheln og Oxford), hvor fremtrædende Mænd som Kardinal Mazarin, Hertugerne af Orleans og af Tours og Taxis og General Bertouch har taget Musiklivet under Beskyttelse, mens andre fornemme Mænd som Hertugerne af Norfolk, Bedford og Buckingham har faaet musikalsk Uddannelse med dertil svarende akademiske Grader.

Som Repræsentant for de unge Mænd, der havde taget Initiativet, stod *J. F. Classen* (1725—92), den senere kendte Generalmajor og Legatstifter, som eneste Underskriver. Denne Classen, der i 1741 blev Student og i 1744 teologisk Kandidat, logerede i 1743 i Pilestræde hos Vintapper David Cortaud. Han var Søn af Organist i Kristiania Johan Frederik Clasen (1697—1775), som atter var Søn af Organist i Sønderborg Johan Clausen (1674—1755), der kan have været Iversens første Vejleder. Classen var ikke blot af en meget musikalsk Familie (ogsaa en Farbroder var Organist i Norge); men som Skoledisci-

pel i Kristiania betegnes han desuden som Musikus og bedste Discant. Det er derfor naturligt, at han fik en fremtrædende Plads i Selskabet.⁸

Holberg, der formodentlig var Æresmedlem, fulgte Arbejdet med stor Interesse. Hvad det musikalske Societet angaar, siger han i Epistel 179, „da bestaaer det af adskillige Liebhavere og af alle Slags Stands-Personer, henved 40 udi Tallet, naar de alle ere samlede. De samme have udi en kort Tiid saaledes tiltaget udi Musiken, at mange af dem kand passere for Mestere. Og, saasom dette Societet tiener til Konstens Forfremmelse, og tillige med er en Zirath for Staden, ønske alle dets Vedligeholdelse, helst, saasom det kan skee ved en maadelig Bekostning“. Men for at klare Udgifterne, siger han i Epistel 180, kræves et Publikum og „Forbud paa fremmede Spectaclers Indførsel“, „Forbud paa Indførsel af fremmed Galskab“. Til Torsdagskoncerterne mødte han selv (Epistel 120); men det var umuligt hele Aaret at samle en stor Tilhørerkreds. Derom udtaler han senere i Epistel 262: „Vi have her i Staden reglerede Musicalske Concerter; paa samme Concerter sees gemeenligen ikkun faa Tilhørere det heele Aar igiennem, saa længe der ikkun spilles lystige Symphonier. Men udi Fasten, naar den geistlige Concert forestilles, vrimler Salen af Mennesker, sær af Fruentimmer. Dette haver jeg ikke mærket paa andre Stæder, end ikke udi den hellige Stad Rom“.

Den musikalske Virksomhed havde efter hans Mening en stor kulturel Betydning og havde tilmed Virkninger, som kunde synes temmelig fjærntliggende. I Fortalen til „Heltinders Historie“ (1745) udtaler han saaledes den Mulighed, at Societetet lægger en Dæmper paa litterære Stridigheder, og et andet Sted (Epistel 243) citerer han en Skrivelse, hvori Kroholdere, Brændevinsbrændere o. a. klager over, at Koncerter og Skuespil skader dem i deres Erhverv, medens „Penge spildes paa syndige og daarlige

Vellyster“. Endnu havde man jo ikke de kendte musikalske og litterære Klubber, hvor Struben flittigt blev fugtet. — Navne paa Societetets Medlemmer nævner Digteren ikke; men det er dog værd at bemærke, hvad han siger i Epistel 286, nemlig at „den stærkeste Musicus udi vort Musicalske Societet“ havde et jysk eller et cimbrisk Navn. Da de fleste af de tyve ordinære Musikdyrkere havde fremmedartede Navne, kan der nemlig ikke være Tvivl om, at han tænkte paa Iversen.⁹

Holbergs Epistler er af ganske særlig Interesse, naar Selskabets Liv skal belyses, eftersom det ikke er saa faa Steder, han gør det til Genstand for Omtale. Men endnu kan dog tilføjes, hvad Organist ved Kastelskirken *Carl Aug. Thielo* i 1746 fortæller i „Tanker og Regler fra Grunden af om Musiken“, en Bog, der blev udgivet efter Opfordring fra Societetet: „Denne Concert er for Musikens Elskere en tilladelig, uskyldig og behagelig Sindets Opmuntring og Forfriskning, hvorudover den paa Auditorio saa vel med Fyrsters, Grevers og andre Adelige Personers Nærværelse er bleven beværdiget, som den for de anseeligste og fornemste Stadens Indbyggere er bleven behagelig, og kommen ved deres gievnlige Paahør ikke i en liden Æstime. Hvilket har forskaffet Musiken her i Kiøbenhavn en besynderlig Anseelse, og giver Aarsag til at haabe, at denne skønne og nyttige Videnskab i Fremtiden ved Tiidernes Forandring meere og meere vil blive excoleret“. — Hans Udtalelser svarer til Holbergs og hans efterfølgende historiske Redegørelse til Epistel 33. En Tid synes han at have haft Digterens Bevaagenhed; han udgav Sange til Holbergs Komedier, og i 1747 aabnede han et Teater i Læderstræde, men maatte snart efter fratræde Ledelsen.

Endnu i 1747 blev fremført ikke mindre end syv Passionskoncerter; derefter blev paa Kongens Fødselsdag (31. Marts) fremført en Gratulationskantate, komponeret

af Iversen, og Kongen gav saa Tilladelse til, at Societetet benyttede den store Sal paa Charlottenborg, hvor Koncerterne paabegyndtes den 4. Maj.¹⁰ Paa tre Aftener i September 1747 blev foredraget en ny Kantate „Forsynstemplet“, hvortil Iversen havde skrevet Melodi i Anledning af Salvingsfesten, medens *Lorenz Reersløv* havde skrevet Teksten. Fra samme Maaned hidrører ogsaa en „Sinfonia“ af Iversen, et Koncertværk, der findes i Universitetsbiblioteket i Lund. I 1944—45 har landflygtige Musikere foretaget en smuk Afskrift, som nu opbevares i Det kgl. Bibliotek.

Efter at den ny Konge havde tiltraadt Regeringen, skete en stor Forandring i Forholdene, og trods den betydelige Indsats viste det sig ikke muligt at fastholde Publikums Interesse. Fremmede Skuespillere kom til Byen, og i Særdeleshed fik et italiensk Operaselskab baade kongelig Understøttelse og stor Tilslutning. Societetet maatte fortrække fra Charlottenborg, og Passionskoncerterne blev i 1748 overført til Bryggernes Lavshus. I April gav Iversen en ny Gratulationskoncert i Anledning af Kongens Fødselsdag; men i Begyndelsen af 1749 — da Scheibe rejste fra Byen — maatte Arbejdet indstilles. Dog opgav Iversen ikke, men stiftede et nyt Collegium Musicum, der havde Koncerter i Chr. Bergs Sal i Læderstræde, 12. Marts opvartede Selskabet ved Hoffet, og saa fortsatte man med Passionskoncerter.

Den stærke Konkurrence var meget ubehagelig baade for Iversen, Scheibe og Holberg. Scheibe havde allerede, før han kom til København, skrevet kraftigt mod Italienerne, og Holberg var ikke blidere i sin Dom. Han følte sig irriteret af den Ligegyldighed, der fra mange Sider blev udvist overfor Societetet. I Epistel 188 taler han haanligt om en Mand, der vægrede sig ved at give en Daler for en Koncert, skønt samme Mand meget godt kunde købe to Bouteiller Vin, som han og et Par Venner

derefter bælgede i sig. Men lige saa irriterende var det, at man kunde foretrække den ny Musik for den gamle. I Epistel 33 havde han f. Eks. udtalt, at „Den gamle Music var simpel, men derhos naturlig, behagelig og harmonieuse: Den nye derimod er konstig, men tilligemed u-naturlig og skurrende“. Og han fortsatte i sin Livskildring (S. 213): „Musici ud i vore Tider synes aleene at gjøre sig Umag for, at de reent kand borttage den naturlige Sødhed af Musiqven, som de for nogle Aar siden have faaet Væmmelse til. Thi de gjøre sig all Umag for at gjøre deres Musique skurrende og vanskelig. Hvorfore, jo vanskeligere Compositionen er i en Concert, jo større Berømmelse faaer den, som har componeret den. Det er ikke at tvivle paa, at jo denne Konst reent vil gaae under, dersom man saaledes vil blive ved“.¹¹

Han mente dog ikke, at denne Galskab kunde holde sig. I Epistel 299 udtalte han tillidsfuldt: „Og haaber jeg, at Sygdommen vil ophøre, merker ogsaa, at den allerede er kommen udi temmelig Aftagelse, og at mange ønske vort Musicalske Societets Fornyyelse“. Selv vilde han ikke rette sig efter Samtidens Luner. Han vilde hverken bortkaste sine Klæder eller vrage sine musikalske Koncerter, fordi de var ude af Mode, „efterdi jeg haaber de kand komme i Brug igien“. (Epistel 288). Men den ny Mode var for stærk, og med et Suk erklærede han: „de have kuldkastet vort Musicalske Societet, hvilket var yndet og admireret, saavel af fremmede, som af egne Landsmænd, og det ikke uden Aarsag. Jeg kand vidne, at den Musik, som der til Afskeed blev forestilled sidste Uge, var saa prægtig og saa bevægelig, at jeg ingensteds paa mine Reiser haver hørt den bedre; og dog saae man fast ikke andre Tilhørere, end Skriver-Karle, Sye-Piger og Stue-Piger: Thi de saa kaldne honete Folk bivaanede alle det Italienske Opera“. (Epistel 373).

Før Vanskelighederne indtraadte, var Iversen, der da

betegnedes som Direktør ved de ugentlig Koncerter, blevet viet i Slotskirken 24. Marts 1747 til *Henriette Antoinette Dahlmann* (døbt 17. Marts 1728), som indtil da havde arbejdet hos Oldfruen paa Slottet. Hun fødte ham 6. August 1748 den førnævnte Søn *Christian Henric Iversen*, og 21. Oktober 1752 blev Datteren *Charlotte Louise Iversen* baaret til Daaben. I Christian Iversens Nekrolog fortælles, at Holberg var med ved det nævnte Bryllup, og det er muligvis rigtigt; men allerede Lektor Th. A. Müller har i Holberg Aarvog for 1920 meddelt, at det er urigtig, naar det samme Sted nævnes, at Holberg var Fadder ved Christian Iversens Daab.¹²

Da Kantor *Jørgen Bager* i en ung Alder døde og blev begravet 14. November 1749, viste der sig for Iversen en gunstig Lejlighed til at opnaa et Levebrød, og han vilde ikke, saadan som Per Degn i „Erasmus Montanus“ (Actus I, Scen. 4), afslaa et godt Tilbud, men blev nogen Tid efter af Bispnen udnævnt til Kantor ved Vor Frue Kirke og Skole samt Direktør for Kirkemusikken i Stadsens Hovedkirker og fik altsaa Ansættelse det Sted, hvor han var oplært. Han skulde bl. a. forestaa Musikken ved de tre Højtider, desuden skulde han ved Universitetet medvirke paa Kongens Fødselsdag og ved de øvrige Solenniteter, og paa Slottet skulde han lede Koncerten paa Helligtrekongers Aften og ved flere andre Lejligheder.¹³ Blandt hans nærmeste Medarbejdere var den gamle Organist ved Frue Kirke *Henrich Johan Botzen* og Stadsmusikant *Andreas Berg*, der fra Begyndelsen af 1740 havde indført Fløjte og Violin i Skolens Undervisning i Stedet for Dulcian. Af Disciplene maa fremhæves *Jens Musted* (Student 1752), vor første betydelige Opera-sanger.

Under Forgængeren havde der været forskellige Stridigheder. F. Eks. havde Kantor Bager sat sig imod, at udvalgte Disciple skulde synge i Collegium Musicum, og

i 1747 havde Jens Musteds Hører protesteret mod, at Kantor efter Kancelliraad Chr. M. de Falsens Ønske lod den sangbegavede Discipel indstudere nogle Arier til Teaterforestillingen den 30. Oktober, en Aften, da „Den pantsatte Bondedreng“ og et Stykke af Molière skulde spilles.¹⁴ Da Jens ikke mødte paa Teatret, stod Skuespiller Rose frem og kundgjorde, at en „pedantisk Principal“ havde hindret den ene af de tre Sangere i at være til Stede; og bagefter fik den omtalte Hører blandt mange Ubehageligheder en Reprimande, hvorom han selv siger: „Hr: *Baron Holberg* sendte bud efter mig, og gav mig sin fortrydelse derover tilkiende paa det aller kraftigste“.¹⁵

Saadanne Uoverensstemmelser omtales ikke i Iversens Tid. En af de Opgaver, der i Begyndelsen af 1750 blev betroet ham, var den at dirigere et Sangkor af Frue Skoles Disciple ved Prinsesse Louises Fødsel og Daab. Koret stod paa den bageste Altan i Slotsgaarden og sang til Stadsmusikantens Musik. Senere paatog han sig adskillige andre Hverv, og det er muligt, at han ogsaa i Halvtredserne flere Gange ledede Passionskoncerterne. I 1751 indstuderede han Pergolesis lille Opera „La serva padrona“, der under Kongens Nærværelse blev fremført hos den engelske Gesandt. I 1752 skrev han Sørgekantate over Dronning Louise og en Kantate i Anledning af Dronning Juliane Maries Indtog. Til Holbergs Bisættelse i Februar 1754 skrev han Sørgeomusikken, der derefter, ligesom nogle gejstlige Koncerter, blev fremført i Brygernes Lavshus.

Hvorvidt der i de sidste Leveaar bestod et nært Forhold mellem Iversen og Holberg, er vistnok umuligt at afgøre; men i hvert Fald tabte Holberg ikke helt Interessen for Musik. Studenten *Chr. Fr. Hagerup*, der senere blev Stiftsprovst i Trondhjem, medvirkede i Begyndelsen af Halvtredserne ved Digterens Lørdagskoncerter;¹⁶ og Holberg maa trods tiltagende Svaghed og „Koldsindig-

hed“ have overværet en Del af de akademiske Fester, hvor Iversen havde den musikalske Ledelse. Det var da ogsaa naturligt, at det blev Iversen, der skrev Sørge-musikken efter Digterens Død. Kun Scheibe kunde med nogen Ret have paataget sig Opgaven; men han boede endnu paa den Tid i Sønderborg.

Hvem der ellers deltog i Lørdagskoncerterne, ved vi ikke. Blandt de Universitetslærere, der i mange Aar stod Holberg nær, er det naturligt at nævne hans Næstsøsken-debarn, den afholdte og hjælpsomme Professor *Caspar Fr. Munthe*. Han boede i Halvtredserne med Familie til Fremleje i en Del af Holbergs rummelige Professorbolig, og han var ikke blot Lærer ved Universitetet, men ogsaa Vicerektor ved Vor Frue Skole, og derved var der Mulighed for en nær Forbindelse med Skolens Kantor. Han synes tilmed at have haft en Del Interesse for Musik og Sang. I hvert Fald er der et Par Testimonier, han har udstedt, der tyder i den Retning. Gennem ham og gennem Holbergs tidligere logerende, den lige saa imødekommende Professor H. P. Anchersen, der nu var Nabo, blev Hagerup netop Medlem af Lørdagsensemblet.

Da Holberg faldt fra, boede Iversen i Skindergade, og her afsluttedes ogsaa hans Livsbane, idet han døde Aaret efter og blev begravet 28. Februar 1755. — Hans Enke, der jo endnu var ung, blev i 1758 gift med Politisekretær *Christian Henrich Melchior* (1726—99), og i hans Hjem blev Mindet om Iversen og Holberg vel nok bevaret; men der kom en ny Musik og en ny Digtning. Scheibe og Johann Hartmann skrev Melodier til nogle af Ewalds Arbejder, og Ewald blev ganske naturligt den Digter, man dyrkede i Melchiors Hjem. Her kom en Del af den Tids kendte Mænd, f. Eks. Pram og Rahbek, og Rahbek mindes i sine Erindringer de skønne Dage, da Iversens Datter sang „Edderfuglen“, „Liden Gunver“ og „Rungsteds Lyksaligheder“. I den Melodibog, der hidrører fra

Hjemmet, den kendte Bog, hvori „Kong Christian“ er gengivet i den oprindelige Form, findes dog ogsaa Musikstykker — men mest Dans — fra en ældre Tid.¹⁷

NOTER

1) „Holbergs Memoirer“ udg. af F. J. Billeskov Jansen (1943), S. 213.

2) Johan Adolph Scheibe: „Holbergs Levnet“ overs. ved Carl Ewald (1883), S. 98.

3) „Memoirer“ S. 15, 20, 56, 70 og 76.

4) „Holberg Aarbog“ 1921, S. 281 (Francis Bull); sml. Epigram VI, 68.

5) Vor Frue Skoles Disciples Kvitteringsbog 1706—52 (Landsarkivet for Sjælland) og Sjællands Bispearkiv. Indkomne Sager. Københavns lærde Skole 1750 (Landsarkivet for Sjælland).

6) Partikulærkassens Regnskab 1743. (Rigsarkivet).

7) Om det musikalske Selskab se „Holbergs Epistler“ ved Chr. Bruun, Bd. 2 (1868), S. 439 ff. og „Koncerter og Musikalske Selskaber i ældre Tid“ af V. C. Ravn i „Musikforeningens Festskrift“ (1886). — Iversens Portræt er malet 1744 af Johan Hörner; se „Holberg Blandinger“ I, 1939, S. 36 (ved Christian Elling).

8) C. Nyrop: „Johan Frederik Classen“ (1887), S. 15 f.

9) Navnene findes i Konsistoriums Kopibog 1740—43, S. 718 (Universitetets Arkiv, Rigsarkivet), sml. Bruun, Bd. 2, S. 44. — Den her nævnte Clausen er uden Tvivl identisk med Classen.

10) Laurids de Thurah: „Hafnia hodierna“ (1748), S. 82.

11) Om Holbergs musikalske Smag, se f. Eks. „Musik“ (1922), S. 113 ff. (Erik Abrahamson). — Det omtalte Modsætningsforhold hindrede dog ikke Iversen i at spille Violin i Scalabrinis Orkester. Se Erich H. Müller: „Angelo und Pietro Mingotti“ (1917). Sml. „Historiske Meddelelser om København“ 1949, S. 5 (Mackeprang).

12) Iversens fynske Avis 6. Marts 1827.

13) Studii-Skatten og Cathedraticum &c fra 1732, Litra A (Universitetets Arkiv i Rigsarkivet).

14) Enevold de Falsen, der boede i Rosengaarden, var Direktør ved det kgl. Teater 1754—56. Sønnen C. M. de Falsen oversatte en Del franske Skuespil, bl. a. fire af Molière. Se i øvrigt „Norsk biografisk Leksikon“, Bd. IV (1929), S. 22 f. (sml. Bricka) og H. Ehrencron-Müller: „Forfatterlexicon“, Bd. III (1926), S. 12.

15) Sjællands Bispearkiv. Indkomne Sager. Københavns lærde Skole 1747 (Landsarkivet for Sjælland). — Der var et spændt Forhold mellem Hører og Kantor. En særlig Anklage var den, at da Jens Musted, der betegnes som en i alle Henseender elskelig Discipel, en Dag var holdt tilbage i Lektien ud over den normale Tid, var han ikke kommen paa Sangloftet, og Kantor havde da givet ham en saadan Lussing, at han var rystet Resten af Dagen.

16) L. N. Fallesen: „Nyt Magazin for Religionslærere“ I, 2 (1798), S. 395.

17) „Personalhistorisk Tidsskrift“ 1950, S. 125 ff.

KØBENHAVNS BYMUSEUM 1950

ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER.

AF STEFFEN LINVALD

I det forløbne finansaar 1950—51 har museet i forbindelse med en fremvisning af dets nyerhvervelser afholdt en udstilling af Ebbe Fogs tegninger fra København. For første gang fik en af vor tids unge talentfulde kunstnere lejlighed til side om side med den ældre topografiske kunst at vise nutidens opfattelse af nogle karakteristiske steder i vor hovedstad. Paa „En tegner ser paa sin by“, som var udstillingens officielle navn, erhvervede museet en smuk akvarel af de bazarbygninger, der indtil sidste foraar laa paa hjørnet af Vesterbrogade og Vester Farimagsgade.

Aaret har ellers været viet interne omordninger, men desværre har installeringen af Raadhusets nye telefonsystem sinket indretningen af dets afdeling med middelalderlige genstande og jordfund og nyordningen af dets interiørsamling. Opstillingen af disse to afdelinger var i øvrigt ret langt fremme, da Raadhusforvaltningen pludselig meddelte, at det blev nødvendigt at inddrage et af rummene i interiørsamlingen og nedtage de fleste genstande for at faa plads til den ny installation. Først naar denne er helt i orden, vil museet kunne genoptage sit afbrudte omordningsarbejde. Derimod er dets kontor blevet moderniseret, en læsesal indrettet for publikum og i tilslutning hertil er en nyordning af dets billedarkiv og

negativsamling blevet paabegyndt. Desuden er etiketterne til hele billedsamlingen blevet færdigtrykt og opsat.

Ligesom de foregaaende aar har museet haft et stort besøgsantal. Ialt har 74,222 personer set dets samlinger — et i betragtning af den almindelige nedgang i besøgstallet paa københavnske museer endog meget fint resultat, idet det er ca. 4000 flere end i finansaret 1949—50. For yderligere at stimulere interessen er museets aarsberetning i særtryk fremlagt til salg. Af dets vejledning er solgt 2798 eksemplarer, og ca. 400 billeder og genstande har været udlaant til reproduktion eller udstillinger, medens 54 malerier, stik og tegninger er blevet deponeret i kommunens kontorer.

Undersøgelser og fund.

En vigtig del af museets arbejde er dets stadsantikvariske virksomhed. Det har saaledes tilset og undersøgt 85 udgravninger, nedbrydninger etc. ude i byen, og har bl. a. ved udgravninger paa Gammeltorv og Vandkunsten gjort en række betydningsfulde iagttagelser vedrørende byens ældste historie. Blandt de interessanteste bygningsdele, det i aar har erhvervet, er den oprindelige rokokokattika fra Amaliegade 15, der er opført 1754—56. Ved husets forhøjelse i begyndelsen af dette århundrede blev den nedtaget og opstillet i gaarden, men er nu af Dansk Svovlsyre- og Superphosfatfabrik skænket museet. Dette har iøvrigt fra Hirschsprung & Sønner modtaget et senempire altangitter fra Østergade 6 og ved køb et morsomt husskilt af træ fra Klerkegade 22 med en udskaaret og bemalet svane.

Indkøb og gaver.

Indtil 1856, da befæstningen nedlagdes, var København endnu en lille provinsby omgivet af sine grønklædte volde og idylliske grave, og naar byportene lukkedes om

aftenen, kunde ingen uden særlig tilladelse komme ind eller ud af byen.

Denne tid forekommer os nu uendelig fjern, skønt det kun er knapt 100 aar siden, fæstningens rammer sprængtes og forstædernes bebyggelse for alvor begyndte. Den-

Store Kongens Mølle paa Schacks Bastion.
Maleri af I. C. Dahl 1837(?).

gang tegnede endnu voldmøllerne deres mørke silhouetter mod den lyse aftenhimmel, og fra Vestervold kunde man i det fjerne skimte Frederiksberg Slot og spiret paa den lille kirke. Tidens kunstnere er ofte blevet inspireret af dette syn, og et maleri af den kendte norske maler I. C. Dahl viser netop den straalende udsigt fra Schacks Bastion med Store Kongens Mølle, der laa udfor Politikens nuværende hus paa vor tids Raadhusplads. Dette billede har museet i aar modtaget som testamentarisk

gave fra runologen, professor Ludvig Wimmers afdøde datter frk. Elise Wimmer.

Saa vidt museet bekendt er dette det eneste eksisterende billede af den gamle Store Kongens Mølle, som nedbrændte den 19. oktober 1846. Den ses ganske vist bl. a. paa Eckersbergs akvarel af Vesterport og Halmtorvet fra 1809, og dens brand har C. L. F. Messmann skildret i et maleri, som i adskillige aar har tilhørt Bymuseet, men ingen af disse billeder giver blot tilnærmelsesvis et saa godt indtryk af den som Dahls maleri. Til højre for møllen ses St. Jørgens Sø og Vødrøffs Mølle, til venstre de flade engstrækninger langs Kalvebod Strand og i midten Gammel Kongevej og Vesterbros villalignende bebyggelse. Helt i baggrunden skimtes Frederiksberg Slot og Kirke.

Billedet er baade signeret og dateret, men dateringen er desværre delvis ulæselig. Da man imidlertid med nød kan tyde de tre tal 183..., maa det være malt i 1830'erne, som det ogsaa fremgaar af den klædedragt, staffagefigurerne bærer. Nu vides det, at Dahl, som 1821 havde bosat sig i Dresden, 1834 og 1837 opholdt sig nogle dage i København — det sidstnævnte aar i august maaned. Da billedets skarpe sollys og træernes gulnende blade viser, det er malt i det tidlige efteraar, er det sikkert udført 1837, og han har da benyttet en af sensommerens straalende dage til at male Bymuseets nyerhvervede billede af Store Kongens Mølle.

Efter branden genrejstes den atter, og i endnu et halvt hundrede aar kunde københavnernes glæde sig over dens karakteristiske profil, men 1874 blev den nedrevet, og snart efter begyndte bebyggelsen omkring den nuværende Raadhusplads at antage en fast form. Det varede dog adskillige aar, inden de sidste rester af Vestervold blev sløffet, og endog i vor egen tid har glaciset udenfor vol-

den undergaaet talrige forandringer særlig i forbindelse med de skiftende jernbaneanlæg. Efter at hovedbane-gaarden fra 1863 og dens anneksstationer ved Vester Farimagsgade og Gyldenløvesgade var forsvundet, benyttes de forhenværende remise- og værkstedsbygninger

Cirkus Miches telt paa det gamle jernbaneterræn.
Maleri af Clemmensen 1931.

af mindre industrivirksomheder og til garager, medens selve terrænet henlaa som græsmark og som en dejlig tumleplads for kvarterets ungdom. Af og til opslog omvandrende cirkus deres telt paa pladsen, og 1922 afholdtes der her en stor hollandsk udstilling, som ældre københavnere endnu vil have i frisk erindring.

Blandt de cirkus, som jævnligt benyttede pladsen, var cirkus Miehe det mest kendte. I sommeren 1931, da dets telt var opslaaet paa hjørnet af Gyldenløvesgade og Ve-

ster Farimagsgade, malte Clemmen Clemmensen den storartede udsigt, der dengang var fra taarnet paa ejendommen Nørre Farimagsgade 1 over det gamle banegaardsterræn og søerne til Frederiksberg og Vesterbro. Dette billede er nu som testamentarisk gave fra direktør Michael Hermann Nielsen kommet i museets besiddelse. I forgrunden ses Gyldenløvesgade og indgangen til cirkus Miehes telt, bagved banens tidligere remise- og værkstedsbygninger og St. Jørgens Sø. Helt i baggrunden skimtes Frederiksberg og Zoologisk Haves udsigtstaarn. Som topografi har dette maleri sin største værdi, da det gengiver en epoke i det tidligere baneterræns historie, som ellers kun er kendt fra fotografier.

I det 18. og begyndelsen af det 19. aarhundrede var det kun de færreste københavnere, der laa paa landet udenfor de nærmeste forstæder Vesterbro, Frederiksberg, Nørrebro og Østerbro, men fra midten af forrige aarhundrede begyndte Strandvejen at blive foretrukket af landliggerne, og adskillige af de tidligere landsteder mellem Hellerup og Klampenborg eksisterer endnu som helaarsbeboelser. I „En dansk Students Eventyr“ af Poul Martin Møller omtales Norges Minde ved Tuborg som „et afsidesliggende Sommeropholdssted“, og de fleste laa da ogsaa nærmere byen, men de er nu erstattet af det moderne Østerbros triste boligkarreer. Udviklingen har ligeledes præget kysten langs Svanemøllebugten, hvis flade strandenge for længst er afløst af villahaver, fabriksanlæg og Frihavens bassiner, og hvor før vinden peb i sivene og de spredte græstotter, og maagernes hæse skrig gav genlyd, høres nu dagen lang kranernes hvæsen og larmen fra de mange virksomheder, men hist og her fortæller dog endnu i glimt et gammelt træ eller rester af en ældre villa, hvor landligt der i sin tid var udenfor stadens Østerport.

Paa en stormomsust dæmning i bugten laa da paa sta-

tionen Nordhavns nuværende plads det gamle kalkbrænderi, hvis lave længer og tragtformede ovne ofte har inspireret datidens kunstnere, bl. a. har den kendte arkitekturmaler Christian Zeuthen malt det 1844. Paa dette billede, som museet i aar har købt, er kalkbrænderiet set

Det gamle kalkbrænderi. Maleri af Christian Zeuthen 1844.

fra den indre del af nutidens Strandboulevard en sen efteraarsdag, hvor mørke truende skyer kaster et koldt lys over sundet. I forgrunden skyder en sivbevokset tange sig ud i bugten, og i baggrunden skimtes mod nord den skovklædte kystlinie.

Medens denne strækning nord for København efterhaanden blev optaget af københavnernes landsteder, var de ydre dele af Nørrebro og Brønshøj helt op til dette aarhundrede beboet af bønder, hvis lave huse og straa-tækte gaarde først i de senere aar er faldet som offer for tidens voksende boligbehov. Saaledes laa der paa hjørnet

af Frederikssundsvej og Frederiksborgvej en gammel gaard „Navnløs“, som i begyndelsen af det 19. aarhundrede var udflyttet fra Utterslev. Paa dens jorder er siden rejst en række femetagers huse, men et maleri af August Fischer, der i aar er kommet i museets besid-

Gården „Navnløs“ på hjørnet af Frederikssundsvej og Frederiksborgvej. Maleri af August Fischer ca. 1880.

delse, giver et udmærket indtryk af gaardens udseende omkring 1880.

Knap saa landlig var Vesterbro, da villabebyggelsen her allerede omkring midten af forrige aarhundrede begyndte at fortrænge de tidligere gaarde. En tegning af landskabsmaleren Ferdinand Richardt fra 1862, som er købt i den københavnske kunsthandel, forestiller en af Enghavevejens nygotiske villaer. Tegningen er temmelig skitse-mæssigt udført, men giver et godt indtryk af vil-

laen, der 1895 indrettedes til forsamlingshus for det socialdemokratiske parti under navnet „Folkets Hus“.

Som de nævnte billeder viser, er Bymuseet særlig interesseret i erhvervelser, der kan kaste nyt lys over bebyggelsens udvikling. Det er derfor sjældent, samlingen

„Folkets Hus“ på Enghavevej. Tegning af Ferdinand Richardt 1862.

forøges med interiørbilleder. Alligevel sker det af og til, naar det drejer sig om et karakteristisk eller særpræget interiør. Da der derfor i aar tilbød sig en mulighed for at erhverve et maleri af en studenterhybel paa Regensen fra omkring 1830, holdt museet sig ikke tilbage, især da det kunde købes for en rimelig pris. I det lille rum, som er møbleret med empiremøbler, arbejder to studenter ved deres skrivepulte. Udenfor vinduet ses den berømte lind, og paa det mørke gulv genspejler solens straalers rudernes inddeling. Den ro og harmoni, dette billede udtrykker, er i virkeligheden et udmærket tidsbillede, da

det giver en fornemmelse af, at kun store og meget alvorlige begivenheder kunde bringe folk ud af ligevægt.

Studenterhybel paa Regensen.
Maleri af ukendt kunstner ca. 1830.

Det vakte da ogsaa uhyre opsigt og ængstelse, da meddelelsen om Frederik VII's pludselige død paa Glycksborg Slot den 15. november 1863 naaede København. Un-

der folkets deltagelse førtes hans lig til hovedstaden for at blive begravet i Roskilde Domkirke. Den 2. december ankom det til København om bord paa damperen „Slesvig“, og paa en barkasse førtes kisten i mørke gennem havnen. Saavel Kyhn som C. F. Sørensen har malt denne ligfærd, der oplystes af brændende fakler paa kajerne.

Frederik VII's ligfærd gennem havnen 2. december 1863.
Maleri af C. F. Sørensen.

Paa C. F. Sørensens maleri, som museet i aar har købt, ses den flagsmykkede baad med kongens kiste under ledsagelse af et par mindre baade sejle gennem toldbodbommen ind i Inderhavnen, hvor pakhusene langs Amaliegade tegner deres mørke silhouetter mod vinterhimlen.

Ligesom det hører til undtagelserne, at museet erhverver et interiørbillede, tillader dets økonomiske forhold det ogsaa kun sjældent at indkøbe portrætter, men med desto større glæde modtager det dem som gave, især naar de forestiller københavnske borgere. I aar har saaledes rentier Fr. Vald. Hansen i Sorø testamentarisk skænket det et ungdomsportræt af den senere stadslæge

i København Børge Anton Hoppe (1796—1865). Da det er malt af den tyske maler Friedrich Ludwig Heine 1820,

Ungdomsportræt af den senere stadslæge Børge Anton Hoppe (1796—1865). Maleri af Friedrich Ludwig Heine 1820.

maa det være udført paa den udenlandsrejse, Hoppe efter at have taget sin doktorgrad foretog 1819—22. Faa aar efter sin hjemkomst blev han distriktslæge i København,

senere stadsfysikus og 1833 professor for 1858 at blive udnævnt til stadslæge. Skønt han var en af de første herhjemme, der indsaa vaccinationens betydning, efterlod han sig ikke noget navn i lægevidenskabens annaler.

Blandt de mere interessante genstande, museet er kommet i besiddelse af, er de kirkelige sager fra Abel Cathrines Stiftelse, som er blevet deponeret af forstander Abrahamsen, Gammel Kloster, hvor de opbevaredes efter stiftelsens nedlæggelse i Abel Cathrines Gade. Oprindeligt benyttedes de imidlertid i det kapel, der 1751—52 opførtes ved stiftelsens gamle bygning i Dronningens Tværgade, som var bygget 1676 for Abel Cathrines efterladte midler. Ved dets brand 1857 ødelagdes alt inventarium undtagen de hellige kar, som det lykkedes at redde. Med undtagelse af to stager af malm med Abel Cathrines monogram er de udført af sølv. De fleste stammer fra Christianshavns ældste kirke, der indtil Frelsers Kirkes fuldendelse 1696 laa paa en ubebygget grund overfor dens hovedindgang. Foruden alterkalken og disken, hvori der er indgraveret: „Christianshafns Kircke“, hidrører oblatæsken sikkert ogsaa fra denne kirke. Kalken er dateret 1640, disken mærket med Christian IV's monogram og oblatæsken med aastallet 1653. Alterkanden er derimod først udført 1691 og sandsynligvis bestemt for Vor Frelsers Kirke, men er dog sikkert skænket stiftelsens kirke sammen med de øvrige genstande. Kun daabsfadet, der er yngre, idet det først er udført 1747 som afløsning for et ældre fra 1652, stammer fra Nikolaj Kirke. Da det ikke er nævnt i en inventariumsfortegnelse fra 1770, er det sandsynligvis først blevet overdraget stiftelsens kirke efter Nikolaj Kirkes Brand 1795, og muligvis er det først kommet til stiftelsens kirke efter dens brand 1857. Foruden disse sager modtog museet et maleri af Abel Cathrine og hendes ægtefælle, proviantskriver Hans Hansen Osten, der er en kopi efter epitafiemaleriet i Holmens Kirke.

Fra boet efter frk. Julie Henriette Bau har det ved landsretssagfører Kai Bau desuden modtaget en temaskine af kobber og en buddingform af messing, der er udført som mesterstykke af giverindens fader, kobbersmedemester Wilhelm Bau 1851. I kunsthandelen har det endelig erhvervet en lille skaal af ostindisk porcelæn med et prospekt af dokkens indvielse paa Christianshavn 1739.

Selv om pladsforholdene som bekendt er meget indskrænkede, er museet dog taknemmelig for den interesse, der fra fagforbunds og foreningers side vises det, ved at disse overlader det deres gamle faner og genstande som deposita til trods for, at det ikke kan forpligte sig til at udstille dem. Det har saaledes i aar forøget sin samling med fem faner fra Lager- og Pakhusarbejdernes Forbund, en fra Havnevæsenets Arbejder Klub og en fra Sangforeningen Valkyrien, der tillige overdrog museet sit interessante arkiv. Ogsaa skiltesamlingen er i aar blevet udvidet med en afstøbning af et brændevinsbrænderskilt af sandsten i Den gamle By i Aarhus, som oprindeligt var anbragt paa ejendommen Adelgade 78 i København, og med et kunsthåndværks smedeskilt af jern fra Ryesgade 3, der er udført efter tegning af arkitekt Langeland-Mathiesen ved arkitekt Vilhelm Jørgensen af kunstsmedmester Chr. Christensen i Hillerød og skænket af direktør W. Andersen.

Takket være raadhusbetjent Helge Brynskov er museets samling af civilestaternes uniformer blevet betydeligt forøget. Københavns Brandvæsen, De forenede Vagtselskaber, Fængselsvæsenet og Vandvæsenet har saaledes skænket det en række ældre og nyere uniformer, medens revisor Carlo Andersen har overladt det forskellige uniformsdele etc., der har tilhørt hans fader, politiassistent Vilhelm Andersen (1874—1949). Til denne uniformsamling knytter der sig en samling medailler og tegn,

som det ogsaa er lykkedes Brynskov at erhverve uden nævneværdig udgift for museet.

Foruden de nævnte billeder og genstande har dette i det forløbne aar som sædvanlig modtaget talrige gaver, saaledes fra: Københavns Stadsarkiv, Stadskonduktørens Direktorat, Erhvervsarkivet i Aarhus ved arkivar Vagn Dybdahl, Socialdemokratisk Forbund, Det konservative Folkeparti, Det liberale venstre, Københavns radikale vælgerforening, Retsforbundets landssekretariat og Danmarks kommunistiske parti samt fra lotteriforretningen, Klareboderne 12, direktør Bøgelund-Jensen, murmester Hans Eriksen, afdelingsingeniør Halberg, C. Hollnagel-Knudsen, fuldmægtig Hultin, kunstsmedemester L. C. Jensen, fru rektor Margrethe Jørgensen, overmekaniker, gymnastiklærer, kunstmaler Rolf Jørgensen, museumsdirektør Knud Klem, politiassistent Lund, overmaskinmester O. Olsen, overretssagfører Philipson, fhv. mester Harald Poulsen, fru arkitekt Rasmussen, inventariemester Rasmussen, maleren Rud-Petersen, korttegneren, overassistent Chr. Sarder, frk. Ellen Schultz og amtsforvalter Jørgen Swane.

ENDNU NOGLE SMÅTRÆK FRA KØBENHAVN I 1870'ERNE

Af V. WOLL.

Som afslutning på en lille artikel i „Historiske Meddelelser om København“, 3 rk. V bd., har forf. af de følgende linier tænkt sig, at disse mulig kunne interessere som skildringer fra dagliglivet i hovedstaden for trekvart århundrede siden, således som han mindes dem fra sin barndom.

I politisk henseende var København endnu i halvfjerds-erne at regne for højres faste borg, og „højre“ var et konservativt parti, som endnu i mange måder byggede på det gamle nationalliberale partis grundvold. — Socialdemokratiet havde allerede i tiårets begyndelse fået lidt fodfæste i arbejderkredse, men bevægelsen blev med hård hånd slået ned af myndighederne, bl. a. da politi og husarer i maj 1872 greb voldsomt ind overfor et større møde af partiet på Nørrefælled. — Venstre var i Københavnernes øjne identisk med partiets fører Christen Berg, oprindelig lærer i Kolding, senere på Bogø, hvor han også oprettede en navigationsskole, og iøvrigt var der nogle landborepræsentanter, som højre lod hånt om.

De ledende dagblade var først regeringsorganet, der bar den imponerende titel : „Den til Forsendelse med de kongelige Brevposter privilegerede Berlingske politiske og Avertissementstidende“, men almindelig blot kaldtes „Berlingeren“. Dette blad var officielt organ for alle retslige bekendtgørelser for hele landet, altså svarende til vor „Statstidende“, men desuden var de lokale „Stiftstidender“ officielle kundgørelses-blade hver for sit stift. Nyhedsstoffet i „Berlingeren“ var tørt behandlet, og de politiske „ledere“ var ejheller morsomme. De andre konservative blade var Plougs „Fædrelandet“, Carstensen

„Dagens Nyheder“ og Billes „Dagbladet“, det første alvorligt, det sidste lettere i tonen.¹ — Den Ferslewske presse havde sit hovedorgan „Dagstelegrafen“, stiftet 1864, redigeret fra 1875 af en jøde af et omfangsrigt korpus, hvorfor han populært gik under navnet „Flomme-Meyer“. En billig aflægger af „Dagstelegrafen“ hed „Aftenposten“; den udkom hen på eftermiddagen og kostede kun 2 øre pr. nr.; den var vist det eneste blad, der solgtes ved gadesalg, mest beregnet på småfolk. Som dagblad for disse, også i konservativ ånd, udkom Erik Bøghs „Folkets Avis“; den havde betydelig udbredelse, bl. a. på grund af redaktørens træffende, ofte bidende satiriske ugekroniker „Dit og Dat“.

Venstres eneste hovedstadsorgan var „Morgenbladet“, der dog næppe havde noget stort abonnentantal i København, og socialdemokratiet udgav et lille blad, hvis titel vistnok var „Socialisten“. — Intet af datidens blade kendte de nu så almindelige presseillustrationer af stedfundne begivenheder, endsige humoristiske tegninger eller digte. — De var alle firsidede, dog sendte „Berlingeren“ 1 eller 2 annoncetillæg med morgenavisen (den udkom allerede dengang også om aftenen).

Vor tids søndagstillæg, ovenikøbet med farvelagte billeder, var ganske ukendte. Den illustrerede presse var nogle enkelte ugeblade, først og fremmest den fornemme „Illustreret Tidende“, der ofte i træsnit gengav tidens begivenheder, vistnok efter håndtegninger; hvorvidt fotografien alt da var taget i pressens tjeneste, ved jeg ikke, men nutidens tekniske gengivelse af fotografier var i hvert fald ukendt. — Et andet illustreret ugeblad, „Nutiden“, begyndte at udkomme i halvfjerdserne, men havde ingen lang levetid. Derimod har „Illustreret Familie-Journal“, der også begyndte ved denne tid med otte sider i stort format, holdt sig til vore dage, om end i ændret form. Et blandt de brede lag meget yndet ugeblad var den firsidede „Søndagsposten“, hvori navnlig den svenske forfatterinde Marie Sophie Schwartz' romaner udgjorde hovedbidragene.

Vittighedspressen repræsenteredes allerede fra treser-

¹) Fra 1872 lededes „Dagbladet“ i øvrigt af Topsøe, der i en ung alder døde af difteritis, som i 1881 hærgede strandvejsbyerne.

ne af „Folkets Nisse“, et blad på otte kvartsider med træsnit, nærmest vel en ringere efterfølger af salig „Corsaren“. Fra 1873 udkom det betydelig fornemmere „Punch“, et ligeledes ottesidet ugeblad, men med lithograferede farvetryk på de fire sider; ledet i stærk højreretning, særlig i sin første tid, holdt det sig gennem mere end en snes år. Her fandt man anonyme bidrag af mange kendte penne, af hvilke her blot skal nævnes tre. Den ene var den tidligt afdøde Knud Valløe, hvis specialitet var digte, der i den grad parodierede Grundtvigs eftersnakkeres produkter, at Valløes biograf, redaktør Bille, karakteriserer hans vers som ikke blot grundtvigianske, men ægte grundtvigske. — Så var der Ferdinand Bauditz, forfatter til Fru Sørensens Kaffepassiar hos Fru Schrøder — hvem hendes ustandselige tungefærdighed slet ikke lader komme til orde — en enetale, der giver en ordrig kronik over døgnets begivenheder, således som en let karikeret middelstandsdame opfattede dem. Og endelig kommunelærer Vald. Holm, hvis „Krønike om Bunde-Krigen“, efterfulgt af mangfoldige „Ennu et lidet Anhang til Krønicken om Bunde-Krigen“, i en stærkt arkaiseret sprogform stiklede til venstrepartiet. — Bladets bagside var altid forbeholdt øjeblikkets politiske eller litterære begivenheder, og da de dér afbildede personer — om end i karikeret form — altid havde virkelig portrætlighed, havde man let ved at kende de pågældende, når man så dem på gaden eller andre steder.

Socialdemokratiet startede en konkurrent til „Punch“ under navnet „Ravnen“, ligeledes et farvetrykt ugeblad, der holdt sig gennem en længere årrække.

Om halvfjerdsernes kirkeliv har jeg ikke stort at sige. Mine forældre var ikke kirkesøgende, ejheller antikirkelige, men levede efter almindelig god borgermoral. Kun et par enkelte gange mindes jeg før min konfirmation at have ledsaget dem til en søndagsgudstjeneste. — Men overhovedet var hovedstadens kirkeliv kun svagt, før den københavnske kirkesag rejstes i firserne. Og hvorledes skulle det være anderledes? I den indre by fandtes kun fem egentlige sognekirker: Frue kirke, Helliggeistes,²

²) Almindelig udtalt Helliggæstes; de færreste vidste, at geist betød ånd, men en „hellig gæst“ kunne man jo nok forstå.

Trinitatis — ofte benævnt „Rundekirke“, formodentlig fordi den opfattedes som appendiks til Rundetårn — og endelig Garnisons og Holmens. På Christianshavn var Frelsers kirke den eneste sognekirke, idet den nuværende Christianskirke, som dengang hed Frederikskirken,³ var kirke for sognets tyske menighed, som var så fåtallig, at kirken fra 1886 stod lukket. I forstæderne fandtes kun St. Johannes kirke på Nørrebro. — En bedring skete, da St. Pauls kirke opførtes midt i halvfjerdserne, og dertil henlagdes en stor del af Trinitatis sogn. Omtrent samtidig kom St. Stefans kirke på det yderste Nørrebro, derpå St. Jakobs på Østerbro og St. Matthæus på Vesterbro. Hidtil havde en del af Vesterbro været henlagt under Frederiksberg sogn. Det siger sig selv, at datidens sognepræster, selv om de havde kapellaner og kateketer til hjælp, ikke kunne overkomme at stå i nærmere personligt forhold til sogneboerne. Man erindre herved, at den indre by endnu i halvfjerdserne rummede en meget stor del af hovedstadens befolkning, medens den nu er stærkt affolket til fordel for forretningslokaler og kontorer. Beboernes store flertal kom oftest kun i berøring med kirken ved barkedåb og konfirmation, bryllup og begravelser.

Forholdene opfordrede ejheller til flittig kirkegang. Stolestaderne i hovedkirkerne var ofte udlejede af hensyn til kirkernes økonomi og holdtes aflåsede; for almindelige kirkegængere åbnedes de ved højmessens først under den sidste salme før prædiken, og der opstod da ofte en usmagelig kamp om siddepladserne mellem de „uprivilegerede“, som indtil da havde måttet stå op i gangene. Det var derfor ofte således, at når man blot kunne nå i kirke til prædiken, var det tidsnok. Enkelte præster havde ry som særlig gode prædikanter, således Paulli ved Frue, Schepelern ved Trinitatis, Frimodt ved St. Johannes og Evaldsen på Frederiksberg. Ivrige kirkegængere gik undertiden lange veje for at høre dem og muligvis andre, hvis navne jeg nu ikke mindes.

Ved omtalen af gadelivet bør bybudene ikke savnes. Som institution var disse indførte i begyndelsen af tres-

³) Navneforandringen skete, da „Marmorkirken“ efter sin fuldførelse genoptog det oprindelige officielle navn Frederikskirken.

erne af en afgået postembedsmand, etatsråd Thayssen. — Iførte uniformskasketter og hvide lærredsjakker med bogstav og nummer i et messingskilt på brystet havde de stude på visse mere befærdede steder, såsom på Kongens Nytorv, Amagertorv, Gammeltorv og ved postgården på Købmagergade, oftest i en lille klynge på 3—4 mand. I hin tid, før telefonens og kioskbudenes dage, kunne man leje et bybud til en mindre flytning, besørgelse af et brev eller en pakke, ja, endog til at ledsage en ældre dame hjem fra teatret. Det var ældre pålidelige mænd, om end deres røde næser næppe altid skyldtes deres, om vinteren noget kølige stadepladser.

En funktionær, som man af gode grunde ikke så ret meget til, var natvægteren. Det rigtige gamle vægterkorps, som endnu mindes for vægterversenes skyld, og som optrådte som ordenshåndhævere, væbnede med morgenstjerne, og passede gadelygternes tænding og slukning, var bortfaldet ved politiets omordning i 1863. Men i stedet derfor havde enkelte gader eller mindre bydele fået privatvægtere, som vel om dagen havde anden gerning. Det er mig ubekendt, hvem der antog eller lønnede dem; mulig var mange husejere interesserede i at have en pålidelig nattevagt i kvarteret. Selv mindes jeg nærmest vægteren som en hjælpende genius for den borger, der i en sen natte-time stod udenfor sin egen aflåsede gadedør og havde glemt nøglen dertil. Man bankede da med en nøgle eller lignende på et nedløbsrør i nærheden, og lidt efter dukkede vægteren frem af nattemørket med et vældigt knippe af nøgler, hvoriblandt den attråede, og når man da havde legitimeret sig, hvis man ikke var kendt, åbnede han for den uheldige og modtog en lille kendelse for sin ulejlighed. Sædvanlig optrådte han også med held som nytårsgratulant.

Efter 1863 var gadelygternes tænding og slukning overdraget særlige kommunale lygtetændere. De medførte en lang stang, der på enden bar en lille olie-lampe. Stangen blev stukket gennem en rude i hunden af lygten, åbnede samtidig for gassen og tændte denne ved lampens blus. Man kendte ikke andre arter af gadebelysning end gassen, og de „søvnige“ svagtbrændende lygter stod med lang indbyrdes afstand. Ved midnatstid slukkedes endda hver anden lygte. — Elektrisk

lys mindes jeg først at have set i 1878 eller 1879, da der arbejdedes ved nat i Slotsholmskanalen, som da var tørlagt fra Holmens bro til Stormbroen, fordi de hidtidige træbolværker på denne strækning ombyttedes med de nuværende granitkajmure, ligesom Holmens bro og Højbro blev ombyggede.

På gaderne sås af og til et ældre (ægte?) par, forsynede med pinde, hvormed de opsamlede hundeeskrementer i en blikspand. Det hed sig, at udbyttet anvendtes til garvning af handskeskind eller i porcelænsfabrikationen.

I det aristokratiske kvarter omkring Bredgade og Amalienborg sås ofte herskabsbørn, ledsagede af „ammer“ med barnevogne, dels virkelige ammer, dels „goldammer“, en benævnelse, der nu er ombyttet med det engelske nurse. Ammerne har ofte den pyntelige hede-bodragt med store, broderede hvide forklæder og huer med brede røde silkebånd.

En sørgelig mennesketype, der kunne ses på torve og pladser, var de fejende „ladegårdslemmer“ med deres stokkebevæbnede opsynsmænd, der om eftermiddagen førte dem i troppe på 8 à 10 mand ind fra „Ladegården“ (Tvangsarbejdsanstalten ved Åboulevarden, dengang „Ladegårdsvejen“), udstyrede med kost, vandkande o. l. for at besørge renholdelsen af torve og andre steder, hvor fejepilgten ikke påhvilede husejerne. Det var vel oftest den ringe modstandskraft overfor stærke drikke og manglende arbejdslyst, der havde bragt staklerne til dette sidste tilflugtssted. Som skoledreng forstod man derfor meget vel den advarsel, som en lærer ved „Efterslægten“ og ved Melchiors skole, cand. phil. Leisner, jævnlig fremsatte mod virkelig eller formodet dovenskab: „Studs Knægt, ligger paa Chaiselonguen, læser Romaner og spytter i Loftet. Hvad bliver det til? Blaa Bukser, Kost og Vandkande.“

Hvad en nutids-københavnerville savne i gadelivet, er cyklernes stålblinkende sværme. Vel var der alt i treserne opdukket en slags forløbere for dem, velocipederne, eller — som folkeviddet omformede navnet — „væltepeterne“, nogle klodsede trækøretøjer med to næsten lige store hjul, hvorover en sadel, men de vandt aldrig indgang som befordringsmiddel, figurerede mest i circusnumre! — Omkring 1880 opdukkede de første cykler,

bestående af et mægtigt forhjul og et ganske lille baghjul, begge med massive ringe; disse cykler var ikke helt ufarlige i brugen. Først da den nu almindelige cykletype (oprindeligt kaldet bicyclette) og luftringene fremkom en halv snes år senere, blev cyklen det uundværlige allemands-køretøj, som vi nu kender.

For de brede lag var navnlig Vesterbro rigelig forsynet med forlystelsessteder. Foruden Tivoli og dansesalonen „Figaro“ (nu „Valencia“) fandtes der forskellige sangerindelokaler og „Vokskabinetter“, således i en kælder under „Axelhus“, hvor man kunne gøre sig bekendt med det menneskelige legemes anatomi eller den spanske inkvisitions torturmetoder. Her eller måske ved nuværende Rådhusplads forevistes også et år Vaucansons mekaniske and, der endogså kunne tage næring til sig (og det modsatte!). Et større menageri, Kleebergs, forevistes en tid på en plads ved Frihedsstøtten, omtrent hvor nu hotel „Terminus“ ligger.

Blandt mine tidligste erindringer må jeg nævne en circus, der i 1872 eller 1873 gav forestillinger i en træbygning, der var rejst på voldterrænet, omtrent hvor nu Rådhusårnet står. Af forestillingen mindes jeg kun, at nogle grønne klowner, der kaldte sig „Clodocher“, under vilde hyl tumlede sig i manegen, og at jeg følte mig beroliget ved at sidde langt oppe — altså på de billige pladser — da deres vildskab dog først måtte gå ud over de nærmest siddende. Bygningen brændte formentlig i 1874.

Senere, mod slutningen af halvfjerdserne, mødte circus Renz og opførte en stor rund træbygning på det nuværende grønttorv, nærmest Ørstedsparken. Herfra mindes jeg en stor udstyrspantomime, der gengav prinsen af Wales' besøg i Indien. — Grønttorvet lå længe hen som to græsbevoksede plæner. I en svær snevinter benyttedes disse til aflæsning af den fra gaderne bortkørte sne og fik derfor en tid lang i folkemunde navnet Snetorvet. — (Ved lægekongressen i 1884 fik deltagerne her en dansk smørrebrødsfrokost, som de indtog liggende på plænerne. Her skål det være passeret, at en del drenge samlede sig om en af de udenlandske læger, som de antog for Pasteur, og at den pågældende, urolig over den opsigt, han

vakte, spurgte en dansk kollega: „Spiser jeg denne ret forkert?“).

I halvfjerdserne fremkom også de yndede sommerrevuer på Frederiksberg Morskabsteater (senere Betty Nansen-Teatret og „Allé-Scenen“). Blandt de første var „Rejsen til Maanen“ og „Kaptajn Brandts Børn“, begge travestier af Jules Vernes romaner; den sidste hed dog hos ham „Kaptajn Grants Børn“, og medens han lader sin helt strande på en øde ø i det sydlige ishav, var kaptajn Brandt strandet på stadsgravens Tivoli-Ø med sangerindepavillonen. Revuerne var naturligvis spækkede med satirer over københavneriet, særlig mindes jeg fra den sidstnævnte en sang af en dame, der var greben af ambrosiusbegejstringen, fremkaldt af Molbechs skuespil „Ambrosius“ (1878) — hun havde nu kaldt sin bortløbne skødehund „Ambrosius“, — og bagerne bagte „Ambrosius-Brød“, store runde franskbrød med rosiner.

Uagtet man ikke i forrige årh. havde så mange arter af specialforretninger som nu, var der dog visse varer, som antoges bedst at kunne fås hos ganske bestemte handlende. Således købtes „Blanksværte“, en tykflydende sort vædske, der benyttedes til alt udendørsfodtøj, hos fabrikanten, Johansen, i en kælder i Lille Kongensgade. Vandsennep til torsk og klipfisk skulle være fra fiskebløder Nissen i „Tugthusporten“ — således kaldte ældre folk endnu det stykke af Niels Hemmingsensgade, der går fra Gråbrødretorv til Walkendorfsgade, endskønt det allerede fra 1843 officielt udgjorde en del af „Lille Helliggeiststræde“. — Klipfisken skulle helst købes hos en af de hørkræmmere, der havde udsalg fra lange, mørke kældere på Vestergade, kendetegnede ved en dusk hør, hængende ude på en jernstang over nedgangen. I kælderne fandtes foruden hør, hamp og tovværk også lager af spegesild og tjære; på tværstænger under loftsbjælkerne lå lageret af stangjern. Børstenbinderne var især samlede i Antoniestræde, der i hele sin længde var garneret af koste, der var udhængt som skilt ved butiksdørene. — Finere ostesorter skulle købes hos den for sit vid og lune berømte urtekræmmer Ludvig Aagaard i St. Kirkestræde. Mange af hans virkelig slagfærdige svar til kunderne er bevarede i vittighedsbladet „Punch“.

hvor hans skikkelse med de karakteristiske engelske whiskers er gengivet med portrætlighed. Flere af disse bonmots, der løb byen rundt, er bidende satiriske og synes mig værd at at genopfriske her.

(Aagaard): Peter! Forsvind i dybet og hent en grøn ost til den soldat.

(Kunden, en officer i uniform): Undskyld, men jeg er ikke soldat, jeg er officer.

(Aagaard): Det er det samme, Peter! Stig alligevel ned i dybet og hent en ost til den officer, der ikke er soldat.

(En dame kommer ind og prøver smagen af den ene ost efter den anden. Til sidst synes Aagaard, at hun smager for rigeligt, hvorfor han beordrer): Peter! Spring hen til bageren efter et franskbrød! — Den dame vil spise frokost her!

(Kunden): Har De ikke et stykke med lidt større huller?

(Aagaard): Bedste frue! Hvad vil De dog med de huller, de smager dog ikke af noget.

(En dame forlanger en ganske særlig slags ost. Aagaard beklager, at den er sluppen op).

(Kunden): Tror De ikke, at De kunne finde et stykke, når De ser rigtig efter?

(Aagaard undersøger lageret meget nøje og finder virkelig et enkelt stykke, som han rækker damen med ordene): Kvinde, din tro har frelst dig!

(En dame får i smug et stykke ost lempet ned i sin indkøbstaske. Men Aagaard havde set hendes trick og bemærkede): Min frue, der går aldrig et stykke ost ud af min forretning, uden at det først er indpakket i staniol!

Mange læsere vil måske finde mine erindringer ubetydelige, men jeg håber, at enkelte ældre vil smile genkendende ved læsningen.

CHRISTIAN IV'S TUGT- OG BØRNEHUS

Af OLAF OLSEN

FORBILLEDER OG FORUDSÆTNINGER.

I 1605 oprettede Christian IV i København et tugthus, hvor løsgængere — mænd og kvinder — skulle indsættes for at lære et håndværk, som de kunne ernære sig ved. I praksis kom tugthuset til at fungere som et tekstilmanufaktur med en stærk overvægt af ufaglærte arbejdere. Ret hurtigt begyndte man tillige at optage børn i huset, og da tugthuset i 1620 reorganiseredes efter at have været lukket et års tid på grund af en voldsom pestepidemi, oprettedes der i forbindelse dermed et særligt børnehus. I 1620'erne og 30'erne havde tugt- og børnehuset sin blomstringstid med en belægning på indtil 750 personer og en ikke ubetydelig produktion, især af klæde og lærred. Omend anstalten var den mest livskraftige af Christian IV's mange manufakturforetagender, gav den dog konstant et klækkeligt underskud, og kort efter kongens død, i 1649, nedlagdes den.

Tugthusets tilblivelseshistorie står hen i det uvisse. Den påfaldende interesse, som Christian IV livet igennem udviste for tugthusets forhold, antyder måske, at kongens eget initiativ spillede en afgørende rolle ved oprettelsen. Men det sparsomme kildemateriale levner

ingen plads til gisninger om ophavsmandens eller -mændenes identitet.

Derimod er det nok muligt med nogenlunde sikkerhed at fastslå, hvorfra ideen hentedes. Allerede i 1552 var der i Bridewell Palace i London på byrådets initiativ oprettet et tugthus for "the sturdy vagabond or idle person", i praksis dog nok så meget for uforsørgede og vanartede børn.¹ Eksperimentet lykkedes, og i andre engelske byer anlagdes tilsvarende "Houses of Correction". 1576 krævedes det ved lov, at hvert county skulle have sit Bridewell, og i de følgende år skød tugthuse op over hele England. Mange af anstalterne levede dog kun få år, og 1610 måtte loven af 1576 gentages, fordi tugthusene var "put down in most part of England, the more pity". De engelske tugthuse blev administreret lokalt og arbejdede for private, som oftest købmænd, der indleverede råvarerne, hovedsageligt uld, til forarbejdning. De skulle økonomisk hvile i sig selv, og forholdene var derfor yderst spartanske. Kosten var den enklest mulige — ofte blot vand og brød — og sattes efter arbejdsydelse. Til gengæld uddeltes der rigeligt af pisen. Intet under, at løsgængerne nærrede en panisk skræk for tugthusene og efter sigende langt hellere ville indsættes i ordinære fængsler for kriminelle forbrydere. Stærkt formildende var det dog, at indespærringen kun sjældent var af længere varighed end nogle uger.²

Først i slutningen af det 16. århundrede nåede tugthusene til kontinentet, vistnok hjulpet over kanalen af hjemvendende nederlandske håndværkere, der som flygtninge i England havde set den nye institution i funktion. I 1595 oprettede bystyret i Amsterdam et „tuchthuis“ for mænd, også kaldet „rasphuis“, fordi en af fangernes hovedbeskæftigelser var raspning af en særlig træsort til farveribrug. To år senere anlagdes et tilsvarende „spinhuis“ for piger og kvinder.³ Anstalterne blev ud-

styret med omfattende privilegier. Da der i Amsterdam i forvejen eksisterede et stort vajsenshus med en belægning på ca. 250 børn,⁴ blev tugthusene ikke i så høj grad som de engelske præget af børn. Men dette betød ikke, at løsgængerne fik husene for sig selv. Magistraten, der bestyrede anstalterne, begyndte snart at anvende dem til fængsler for kriminelle forbrydere. For spindehusets vedkommende var denne omformning så påfaldende, at man så sig nødsaget til at ændre indskriften over anstaltens port. Hidtil havde der stået: „Som det kan ses her, er spindehuset oprettet for at lede fattige pigebørn, unge piger og kvinder bort fra betleri, dovenskab og gale veje ...“. 1607 opsattes i stedet et relief med fremstilling bl. a. af en fangevogterske, der lader pisen suse ned over ryggen på en kvindelig fange. Derunder var der med gyldne bogstaver skrevet disse trøstens ord: „Frygt ikke! Jeg hævner mig ikke af ondskab, men tvinger dig til at være god. Min hånd er streng, men mit hjerte er varmt“.⁵ Amsterdam-tugthusenes funktionærer må have været meget varmhjertede, thi behandlingen var overmåde hård og brutal, selv sammenlignet med forholdene i de engelske anstalter.

En ejendommelig del af rasphuset var den såkaldte „private afdeling“, der oprettedes år 1600. I denne afdeling arbejdede fangerne ikke, de havde enkeltværelser, fik en udmærket kost — der gav dem øgenavnet „wittebroodskinderen“ — og førte i det hele taget et liv, der stod i skærende kontrast til de øvrige fangers trældse tilværelse. Her kunne familier af det bedre borgerskab lade deres sorte får indsætte for kortere eller længere tid, uden dom, men mod en passende og ikke helt ringe betaling.⁶

Fra Amsterdam bredte tugthusene sig ud over Europa, naturligvis dog først til de andre nederlandske og flanderske byer. Allerede 1598 fik Leiden og Leeuwarden

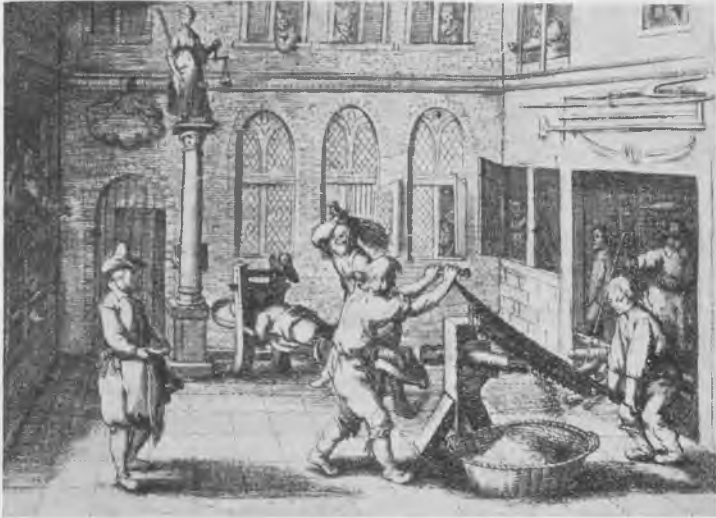
hver et tugthus, i 1601 fulgte Groningen efter, og dernæst i løbet af en snes år alle betydeligere nederlandske stæder.⁷ Som første by på kontinentet uden for det nederlandsk-flanderske område fik Lübeck i 1601 et „Zuchthaus“, der adskilte sig fra de andre tugthuse ved på samme tid at være hospital, arbejdshus og tvangsarbejdsanstalt. Først 1613 udskiltes et selvstændigt tugthus af komplekset.⁸

Som næste nummer i rækken kom tugthuset i København 1605. Christian IV kan således have hentet ideen fra både England, Nederlandene og Lübeck — tre områder, der alle havde et betydeligt økonomisk og kulturelt samkvem med Danmark. Det københavnske tugthus var dog ikke nogen direkte kopi af den ene eller den anden af de udenlandske anstalter, men havde sine egne stærkt personlige præg. I modsætning til tugthusene i England, der som nævnt var lokalt administreret og højst dækkede et county eller en købstad, var tugthuset i København en centralanstalt for hele det dansk-norske rige. Og medens alle hidtidige tugthuse som økonomisk grundlag havde haft produktion for og salg til private, så var Christian IV's et rent statsmanufaktur, administreret af rentekammeret og med staten selv som hovedaftager af produktionen.

De engelske tugthuse var i begyndelsen af 1600-tallet inde i en nedgangsperiode. Adskillige anstalter måtte lukke, og andre reddedes kun ved klækkelige tilskud og indskrænkninger i driften. Eksemplet fra England kunne derfor på dette tidspunkt næppe være nogen større inspiration, og de mange danske embedsmænd, der i årene o. 1600 besøgte England i diplomatiske sendelser, er formentlig overhovedet ikke blevet præsenteret for fænomenet tugthuse.

Heller ikke det ganske nye og hospitalsagtige tugthus i Lübeck kan have været forbilledet for det danske. In-

teressen må først og fremmest samle sig om de amsterdamske anstalter. Ved sin voldsomme økonomiske fremgang havde Nederlandene tildraget sig hele Europas opmærksomhed. Man foragtede nok dette borgersamfund, der ikke var nogen „rigtig“ stat, men samtidig misundte

Gårdsplads i Amsterdam-tugthuset. De to fanger i forgrunden til højre rasper farvetræ. I baggrunden overvåger retfærdighedens gudinde fra sin høje sokkel en afstraffelse på tugtebænken.

Fra Pontanus Amsterdam-beskrivelse 1611.

man de forenede provinser deres velstand, og ved at efterligne deres handelsforetagender og industrier søgte man del deri. En af de nederlandske institutioner, der aftvang respekt og interesse — og dermed lyst til kopiering — var netop de velorganiserede og fortrinligt arbejdende tugthuse i Amsterdam. Dette forhold fremgår tydeligt af samtidige rejseberetninger fra Amsterdam, hvor skildringer af forsorgs- og fængselsvæsenet ofte indtager en fremtrædende plads.⁹

I modsætning til de usle og fattige engelske tugthuse og den helt nye anstalt i Lübeck var tugthusene i Amsterdam trods deres unge alder allerede europæisk kendte og beundrede. Det må derfor betragtes som mest sandsynligt, at det er fra disse anstalter, at Christian IV i 1605 hentede inspirationen til selv at grundlægge et tugthus.

Det er typisk for den virkelystne danske monark, at det nederlandske forbillede ikke kopieredes uden videre, men omformedes på en sådan måde, at kongen selv til stadighed kunne have hånd i hanke med anstaltens drift. Et sådant initiativ var ikke sædvanligt ved tugthusoprettelser. De mange tugthuse, der skød op i Tyskland i første halvdel af det 17. århundrede, var næsten alle fuldtro kopier af det amsterdamske og tilpassedes først efterhånden den stedlige sociale og økonomiske struktur.¹⁰ Men også den danske anstalt blev efterlignet. Det „tukt- och barnhus“, der oprettedes i Stockholm 1624,¹¹ har vel et stærkt amsterdamsk præg, men virker i mange henseender som en aflægger af Christian IV's tugt- og børnehus.

Når tugthusene i løbet af en forholdsvis kort årrække bredte sig ud over det meste af Nordeuropa, har det sin årsag i, at man overalt i disse lande kæmpede med det samme store problem: det stadig voksende antal løsgængere og landstrygere — mænd og kvinder, børn og gamle — en vandrende hær af subsistensløse, der i lige grad som bellere, forbrydere og smittespredere var en plage for land og by.

I middelalderens Danmark havde tiggeriet, beskyttet af den katolske kirke, været en næsten velagtet institution. Men under den begyndende sociale opløsning i middelalderens slutning tog det et sådant opsving, at det så at sige sprængte sine egne rammer, og under Kristiern II

måtte den verdslige magt gribe regulerende ind på et felt, der hidtil havde været kirkens eget. Den kirkelige fattigforsorgs sammenbrud ved reformationen forværede forholdene yderligere.

Den efterreformatoriske fattiglovgivning, der indeholdes i de københavnske recesser 1536 og 1537, kirkeordinansen 1539 og koldingske reces 1558, og som i alt væsentligt bygger på Kristiern II's love, delte betlerne i to grupper: de værdigt trængende, d. v. s. syge, gamle og invalider, hvis retfærdige krav om almisse burde nyde myndighedernes støtte, og de uværdige, løsgængere og asociale, der ikke skulle hjælpes, men tvinges til ved hæderligt arbejde at forsørge sig selv.

Fattiglovgivningens principper var sunde, over for de „rette almisselemmer“ tillige humane og omsorgsfulde. Men bestemmelserne var for omstændelige og stillede krav, som en uudviklet administration og en befolkning, der var vant til snarere at overtræde end at overholde statspåbud, umuligt kunne honorere. Trods alle strenge forbud var der næsten altid en bid brød og natteleje til landevejenes farende folk.

Om end befolkningens holdning bidrog til at svække kampen mod løsgængerne, så er det dog den omstøbning af samfundet, der fulgte i prisrevolutionens kølvand, der må bære hovedansvaret for den voldsomme tilgang til de subsistensløses skarer, der fandt sted i sidste halvdel af 16. og første halvdel af 17. århundrede. Under pres af herregårdsbyggeriet og omlægningen til hovedgårdsdrift, der øgede hoveriet stærkt og reducerede bøndernes jorder, desuden ramt af misvækstårenes katastrofer og lokket af den opgangsperiode, som byerne var inde i, søgte mange fra landet ind til købstæderne. Det hændte endda ikke sjældent, at fattige bønder, knuget af armod og hoveri, brændte deres huse af, „på det at de deraf

kunne fange årsag at trygle og betle".¹² I byerne kom de indvandrede bønder til at udgøre et ufaglært proletariat, der levede fra hånden til munden, og som stadig bragte nye rekrutter til landstrygernes hær.¹³ Byerne havde næsten udelukkende brug for faglærte arbejdere, ikke for daglejere, og for mange af de unge mænd og kvinder, der forventningsfulde var draget til købstæderne, endte eventyret, hvor det var begyndt — på landevejen.

Gustav Bang har på grundlag af nogle kirkebøgers oplysninger om begravelser af fremmede løsgængere anslået, at løsgængerne o. 1650 udgjorde ca. en tiendedel af Sjællands befolkning.¹⁴ Dette tal er dog sikkert alt for højt. Rent bortset fra, at Gustav Bangs materiale — ialt 859 begravelser fordelt på 6 sogne — næppe kan betragtes som fyldestgørende statistisk materiale, er det ikke korrekt af Gustav Bang at sidestille de seks sogne uden at tage i betragtning, at de to sogne med den højeste løsgængerprocent er hovedvejssogne og derfor naturligvis særlig hærget af de vandrende folk. Og hvad værre er: flere af de omhandlede år er pestår, og de fremmede, der disse år dør i landsognene, er derfor næppe alle løsgængere, men blot fattigfolk fra byerne, der er flygtet for pesten.

Det kan dog ikke betvivles, at løsgængeriet var en stor plage. Det ses måske tydeligst af de love og påbud, hvormed statsmagten gang på gang søgte at komme uvæsenet til livs. I 1558 var det blevet tilladt „hver mand“, d. v. s. adel og købstadsfolk, at pågribe løsgængere „og holde dem til arbejde og trælle“.¹⁵ Denne bestemmelse har dog næppe båret større frugt. Thi det arbejde, som landevejens selvrådige og arbejdssky folk kunne eller ville udføre som slaver, stod kun i ringe forhold til det besvær, det var at indfange og holde styr på dem, og den omkostning man havde til deres føde og klæder. Kun statsmagten selv var i stand til at organisere et sådant

tvangsarbejde. Det skete o. 1570 med oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Bremerholm,¹⁶ i næsten 200 år „alle vanartede og onde menneskers forskrækkelse“.¹⁷

Heller ikke dette formåede at kvæle løsgængeriet. For at betone situationens alvor og i den hensigt at skabe betlerlove, der virkelig ville blive respekteret, udsendte Frederik II i 1587 en særlig betlerreces,¹⁸ hvori den hidtidige tiggerlovgivning sammenfattedes og kompletteres. Såfremt denne lov var blevet holdt — hvad den naturligvis ikke blev — ville tiggerens vandring gennem landet være blevet en rejse fra kag til kag!

Med Christian IV's tiltræden som regent 1596 kom der nyt initiativ ind i kampen mod løsgængerne, der nu i vid udstrækning indfangedes til tvangsarbejde ved kongens store byggeforetagender. Disse fæstningsarbejdere modtog en mindre pengeløn for deres arbejde, og når vinteren standsede byggeriet, fik de udleveret en klædning til 2½ dalers værdi og blev derefter sluppet løs¹⁹ — sikkert en klog fremgangsmåde, der kunne holde på folk, der ellers havde benyttet først givne lejlighed til at stikke af.

Som fæstningsarbejdere havde løsgængerne tilsyneladende succes, men kunne man gøre dem til faglærte håndværkere? Det må man have ment, thi næste skridt i kampen mod løsgængeriet var oprettelsen af tugthuset i København, hvor løsgængerne skulle indsættes for at lære håndværk, så „den trygleri og betleri, som her udi riget og synderlig her udi vor købstad København mere end på andre steder er i svang, ved billige midler kunne blive afskaffet“.²⁰

At dette sociale formål, kampen mod løsgængeriet, var den afgørende forudsætning for tugthusets oprettelse, kan der ikke herske tvivl om. De mange lande og købstæder, der i begyndelsen af det 17. århundrede fik tugthuse, stod på et vidt forskelligt politisk og økonomisk

stade. Kun på det sociale område havde de et fælles problem: løsgængerplagen, der overalt havde nået et sådant omfang og vist sig så immun over for de traditionelle modforholdsregler, at enhver regering, selv den mest konservative, måtte søge nye veje til løsning af problemet.

Men også andre faktorer medvirkede til oprettelsen af tugthuset. Anstalten var ikke blot et fængsel, men tillige både manufaktur og håndværksskole, og den bør derfor også betragtes i relation til Christian IV's industri- og lavspolitik.

I sine første regeringsår havde Christian IV oprettet en række metalmanufakturer, hvoraf de vigtigste var værkerne ved Helsingør.²¹ Formålet med disse var først og fremmest at gøre militæret uafhængigt af den både kostbare og usikre våbenimport. Tugthuset var Christian IV's første civile manufaktur, men de varer, der produceredes i anstalten, blev for størstedelens vedkommende afleveret til det kongelige klædekammer, hvilket i realiteten vil sige til hæren og flåden. Det er derfor meget sandsynligt, at den gamle tanke om kronens selvforsyning har virket befordrende på tugthusplanerne. Heri har vi sikkert hovedårsagen til, at tugthuset på tværs af al tidligere tugthus-skik oprettedes som statsinstitution.

Om end tugthuset ret hurtigt blev et ganske anseligt manufaktur, så er dets oprettelse dog hverken et led i eller indledningen til en egentlig merkantilistisk manufakturpolitik. Dette ses måske tydeligst af, at tugthuset i mange år var en ener på de civile manufakturers område. Først o. 1620 sker der et industrielt opsving, hvor en lang række manufakturer grundlægges under kongens ivrige medvirken og støtte.²² Denne gründerperiode — thi andet og mere var det ikke — satte naturligvis også sit præg på tugthuset, der udvidedes meget betydeligt.

Men manufakturernes pludselige fremstød o. 1620 kan ikke være planlagt ved tugthusoprettelsen 1605. Den impulsive og virkelystne Christian IV lagde ikke så langfristede planer. — At tugthuset i årenes løb i stedse højere grad fik præg af manufaktur fremfor social institution, er en ganske anden og i denne forbindelse uvedkommende sag.

Den vigtigste af de blomstændigheder, der medvirkede til tugthusets oprettelse, lå sikkert i den betydning, som en sådan anstalt kunne få i kampen mod lavsvældet. Siden ca. 1580 havde regeringen ført en skarp kurs over for lavene, hvis monopolstilling havde uheldige følger for prisdannelsen og tilgangen til fagene. Denne kamp var hidtil ført med midler som udstedelse af frimesterskaber og ansættelse af maksimalpriser.²³ I enkelte tilfælde havde kronen selv sørget for børns uddannelse i håndværk — således satte kongen små piger i lære hos sin perlestikker²⁴ — men dette gjaldt vistnok kun de mere sjældne og luksusprægede håndværksgrene. Oprettelsen af et tugthus, hvor man i stort tal kunne uddanne håndværkere uden om lavene, ville være et meget alvorligt stød mod de genstridige og velorganiserede lavshåndværkere.

TUGTHUSLEMMERNE.

Den 7. oktober 1605 fik Københavns statholder, Breide Rantzau, befaling til at pågribe så mange mands- og kvindespersoner, han kunne overkomme, både i København og andetsteds, som „omløber at tigge og trygle“, og indsætte dem i tugthuset.²⁵ Breide Rantzau havde let spil, thi i København var løsgængerne talrige som fluer i en kostald, og snart strømmede fangerne til det gamle farveri i Farvergade (på det nuværende Vartovs

plads), som kongen kort forinden havde erhvervet,²⁶ og som i al hast var blevet indrettet til tugthus.

Den store tilstrømning gjorde det snart klart, at farveriet var for lille og for ringe til sit nye formål. Institutionen måtte søge en velegnet residens. Den fandt man i det gamle Helligåndshospital. I juni 1606, endnu før skødet, der overdrog denne ejendom til kronen,²⁷ var udstedt, modtog det nye tugthus sine første fanger, og de ældste tugthusregnskaber²⁸ viser, at „det nye tugthus ved Helliggejst“ var belagt med mandlige fanger, medens tilsyneladende alle piger og kvinder var blevet tilbage i „farveriet“. Det var dog ikke meningen at opretholde to adskilte tugthuse som i Amsterdam. Efterhånden som murerne og tømrerne fik arbejdet fra hånden, rykkede kvinderne ind i de ombyggede og istandsatte huse ved Helliggejst, og 1613 omtales farveriet for sidste gang i regnskaberne.

Noget mandtal over tugthusfangerne findes ikke fra tugthusets første år, men på grundlag af de mangeartede oplysninger i regnskaberne kan det anslås, at tugthuset i sit første leveår har haft 50—75 fanger. 1606 er tallet steget til ca. 100, i 1607 til ca. 150, og det samme omfang må belægningen antages at have haft i 1608. I 1609 skete der påny en udvidelse. Ved årskiftet 1609/10 må der have været ca. 200 fanger beskæftiget derinde, og i det følgende tiår indtil den af pesten forårsagede lukning 1619 blev dette tal næppe overskredet synderligt. Belægningen havde, trods en forøget produktion, i denne periode en nedadgående tendens og varierede skønsvist mellem 100 og 200 personer. Produktionsstigningen kan kun forklares ved bedre uddannelse af arbejderne, mere rationel drift og større rutine.

Udskrivningen 1605 tog udelukkende sigte på voksne løsgængere. Den næste udskrivning, der fandt sted 26. juni 1609, var en befaling til lensmændene i Jylland,

Fyn og landene øst for Sundet om at sende „lediggængere, løse kvindfolk og drenge“ til København, hvor kongen ville lade dem bruge i tugthuset.²⁹ Denne ordre omfatter ligeledes kun voksne — med ordet „drenge“ skal næppe forstås andet end unge karle. Selv om der således for tugthusets første år ikke foreligger vidnesbyrd om direkte udskrivninger af børn, så gjorde disse dog hurtigt deres entré i anstalten. 14. september 1607 ansattes en kvinde til at „lære de små piger udi tugthuset at spinde“,³⁰ og tugthusregnskaberne fortæller 1608, at klædemageren Asverus von Bremen blev antaget for „med største flid (at) undervise og lære børnene, som bliver ham tilforordnet“ i Helliggejst tugthus.

Det ser ud til, at de sjællandske lensmænd og Københavns statholder, der vel nok var de kongelige embedsmænd, der stærkest havde bidraget til at fylde tugthuset, sammen med de voksne løsgængere har indsendt tiggende og omstrefjende børn, som de gerne ville af med. Børnene må have vist sig som gode og nyttige tugthuslemmer, thi 28. maj 1610 fik de fynske lensmænd besked om at lade optage så mange som muligt af de drenge- og pigebørn, der løb om i købstæder og landsbyer og betlede, og sende dem til tugthuset i København.³¹

Samtidig med at man begyndte at udskrive børn til tugthuset, var interessen for de voksne løsgængere stærkt på retur. Kun en eneste gang til, nemlig ved missive til tre jyske lensmænd 15. september 1618,³² befaledes det at sende voksne løsgængere til tugthuset. Man vendte tilbage til de gamle straffemetoder. 1611 fik lensmændene på Sjælland ordre til at drage omsorg for, at der holdtes rettergang over pågrebne løsgængere. Tugthuset nævntes ikke med et ord.³³ 1613 blev løsgængere udskrevet til arbejde på Frederiksborg.³⁴ Lille Reces 1615 siger blot, at lediggængere skal „pågribes og siden som andre tatere eller fredløse alvorligen straffes“.³⁵ 1619

befales det lensmændene, at der skal tages dom over løsgængere, hvor mange måneder eller år de er pligtige til at arbejde i jern, hvorefter de skal fremsendes til København,³⁶ d. v. s. til Bremerholmen.

Som fængsel for voksne mandlige løsgængere havde tugthuset udspillet sin rolle. At det gik sådan, kan ikke undre. I de hollandske anstalter var de mandlige fanger blevet beskæftigede med raspning af farvetræ, et hårdt, men simpelt arbejde. I Christian IV's tugthus kom raspningen så vidt vides aldrig igang, om end den nævnes i tugthusordinansen 1621,³⁷ og man var derfor henvist til at beskæftige så godt som alle fanger ved klædefabrikationen. Dette var ulykken. Thi hvad kunne vel en løsgænger, der måske i årevis ikke havde rørt en hånd, og som i bedste fald var oplært til grovt og tungt arbejde, udrette ved et så fint instrument som en væv? Kunne man vente, at landevejens stoddere, modvillige og træge fanger, med deres klodsede og ofte tillige sårbefængte og gigtkrogede fingre ville kunne sætte en rending op eller med sikker og hurtig hånd føre skytten gennem væven?

Børnene var ganske anderledes gode arbejdere. De var fingerfærdige, lærenemme og hurtige. Landevejsslivet havde endnu ikke sløvet dem og gjort dem uforbederligt asociale, og deres arbejdsskyhed stak ikke så dybt som hos de ældre. Man begyndte derfor at udskifte de voksne med børn, således at efterhånden kun det enklere og grovere arbejde var tilbage til de voksne mandlige løsgængere.

Denne proces fremmedes af, at lensmændene og især købstæderne var mere tilbøjelige til at levere børn end voksne til tugthuset. På grund af de store omkostninger og det meget besvær kviede man sig ved overhovedet at sende fanger til København. Da Ribe i 1623 sendte 30 små børn til børnehuset, kostede det byen næsten 160 daler,³⁸ og selv om en stor del af pengene gik til at ud-

styre børnene med det fornødne tøj til rejsen, giver det dog et begreb om, hvor dyrt det var at få transporteret fanger til København under opsyn. Skulle een eller to fanger af sted, kunne det næppe gøres for under 10—15

Landstryger i samtale med gammel kone. I baggrunden to adelsmænd. Den noget ubarberede landstryger er let kendelig på sin stav og tiggerposen, den omvandrende betlers attributter.

Hjørnevignet fra kort i Mejer-Danckwerths slesvig-holstenske landsbeskrivelse 1652.

daler. Når der var tale om voksne løsgængere, skred man derfor hellere til den gamle, snæversynede retspraksis og forviste dem fra by, herred eller len. Det var i alle fald billigt. Men over for børn kunne forvisningsstraffen kun anvendes, når de var i følge med deres forældre. Af rent menneskelige grunde kunne man ikke jage forældreløse børn på porten, og den by, hvor de slog

sig ned, fik en slags forsørgerpligt over for dem. Det kunne derfor udmærket betale sig at sende sådanne børn til tugthuset. De penge, der gik til deres rejse, ville ellers på ret kort tid være anvendt til deres forsørgelse.

For de len og købstæder, der lå nærmere København, spillede rejseomkostningerne ingen større rolle, og det er derfor først og fremmest fra Sjælland og Skåne, at tugthusets voksne fanger hentedes. Af de 35 kvinder, der befandt sig i anstalten i 1622, var 23 fra disse provinser. Fra Jylland var der kun 4.³⁹ For de mandlige tugthusfangers vedkommende er oplysningerne så få, at der ikke kan foretages nogen sammentælling. Men tal fra Bremerholmen, der med hensyn til tilgangen af civile fanger var underkastet ganske de samme vilkår som tugthuset, afspejler det samme forhold med største tydelighed. Af 89 fanger, der indsendtes dertil 1622 og 1623, var 28 fra København og de nærmestliggende len og købstæder, 15 fra det øvrige Sjælland og 18 fra Skåne, hovedsagelig fra byerne ved Øresund. Men fra Norge kom der kun 10. Fyn og Lolland-Falster sendte tilsammen 7, og kun 6 af fangerne var fra Jylland.⁴⁰ Medens en by som Holbæk næsten hvert år sendte fanger til tugthuset eller Bremerholmen,⁴¹ er det bidrag, der ydedes af de jyske byer, mere end beskedent.

I 1619 blev tugthuset lukket, fordi en voldsom pestepidemi — den første større siden 1601 — grasserede i hovedstaden. Hvad man ved denne lejlighed gjorde af tugthusbørnene, oplyser kilderne intet om. For en del af dem var problemet endelig løst, idet pesten før lukningen havde nået at sende 52 af tugthuslemmerne til den evige hvile. Man må tænke sig, at resten af børnene har fået besked om at vende tilbage til deres hjemegn. Om de voksne fanger vides det, at de blev løsladt med påbud om at vende tilbage til tugthuset, når pesten var ovre. Det var sikkert kun de færreste af de løsladte, der

holdt sig dette påbud efterrettelig og frivilligt gik ind ad tugthusporten igen, da anstalten i 1620 blev genoprettet, thi 9. januar 1621 fik lensmændene tilsendt en fortegnelse over 61 formastelige, der ikke havde indfundet sig igen, med befaling om at opsøge og pågribe dem.⁴²

I løbet af 15 år havde tugthuset undergået en bemærkelsesværdig udvikling. I vid udstrækning var de voksne fanger afløst af børn. Men selve det sociale princip, der var grundlaget for udvælgelsen af lemmer til tugthuset, blev der ikke rokket ved. I modsætning til de nederlandske anstalter, der hurtigt havde fået et stærkt islæt af almindelige kriminelle forbrydere, bevarede mandsafdelingen i det danske tugthus frem til 1619 sin karakter som optagelsesanstalt for løsgængere. Den eneste forbrydelse, der anerkendes som indsættelsesgrund for mænd, var løsgængeri. Den halve snes svenske og tyske krigsfanger, der under Kalmarkrigen fik plads i tugthuset,⁴³ var blot undtagelsen, der bekræftede reglen.

1620 ændredes dette forhold radikalt. Ved tugthusets reorganisation opdelttes anstalten i et tugthus for kriminelle forbrydere, både mænd, kvinder og måske også børn, og et børnehus, beregnet for fattige og forældreløse børn, der her skulle lære et håndværk.⁴⁴ Afgørende for institutionens ny udformning var den manufakturpolitik, Christian IV med stor energi netop havde igangsat.⁴⁵ Så stor hast havde kongen med sine planer, at genoprettelsen af tugthuset skete, før pesten havde raset ud, og inden årets udgang var 93 af lemmerne havnet på kirkegården.⁴⁶ Tugthuset skulle gøres til et stormanufaktur af virkelig betydning, og over for dette projekt måtte humane og sociale hensyn træde i baggrunden. Da de voksne fanger i det gamle tugthus havde vist sig at være så langt ringere arbejdskraft end børnene, indskrænkedes antallet af voksne mænd i den ny anstalt til et minimum. Tugthuset, der 1605 var oprettet til optagelse af

løsgængere, modtog fra 1620 overhovedet ikke voksne mandlige løsgængere. Disse sendtes i stedet til fæstningsarbejder og Bremerholmen.⁴⁷

Når der ses bort fra de vist iøvrigt ganske få tyske officerer og soldater, der under kejserkrigen indsattes her som krigsfanger,⁴⁸ var der i hele perioden 1620—49 på intet tidspunkt over 20 voksne mandlige fanger i tugthuset. Det normale tal, der fremgår af regnskaber og belægningslister,⁴⁹ var 10—15. Af disse var hovedparten, 6—10, beskæftiget med at banke hamp hos hampehegleren i gården. Dette var det groveste arbejde i tugthuset og blev derfor udført af de værste misdædere, hvoraf i hvert fald en del holdtes i jern.⁵⁰ Da der indrettedes en hestemølle, sattes voksne fanger til at passe den. Endvidere havde kældersvenden foruden nogle børn 3—4 fanger til sin rådighed. De skar brød, tappede øl og gik til hånde i stegeriset. Endelig var der som regel blandt fangerne en murer og en tømrer, der besørgede vedligeholdelsen af de mange bygninger i det efterhånden anseelige tugthuskompleks.

Da de voksne fanger gennemgående synes at have tilbragt 3—4 år i tugthuset, har der højst været brug for en tilgang på 5 voksne mænd om året. Den almindelige fremgangsmåde var vistnok den, at man udvalgte de nye lemmer blandt fangerne på Bremerholmen. I 1621 var således ifølge mandtallet alle de 9 fanger „på gården“ kommet „af Holmen“. Men det hændte også, at kancelliet eller kongen selv andetsteds fra udpegede enkeltpersoner og lod dem anbringe i tugthuset. 1620 sendte Christian IV fra Krempe i Holsten en vis Caspar Smed til tugthuset „på grund af adskillige begået modvillighed og skalkhed“.⁵¹ 1625 fik borgemestre og råd i Randers ordre til at sende en forbryder, der en tid lang havde siddet fængslet i Randers, over til tugthuset.⁵² I 1640 gav Christian IV sin fyrbøder Christen 30 dlr., idet denne skulle

drage til udlandet og agere soldat. Da kongen erfarede, at Christen slet ikke var rejst, men stadig opholdt sig i København, befalede han, at synderen skulle sættes i børnehuset⁵³ „og der in introitu ... sollemniter accepteret, som slig en soldat vel anstår“.⁵⁴ 1641 indsattes en jøde, Niels Gregersen der var „noget forrykt udi hovedet“,⁵⁵ og samme skæbne fik en studiosus ved navn Jacob Huus, der ligeledes var forrykt i hovedet.⁵⁶ Om denne sidste siges det udtrykkeligt, at han skal sættes til lære ved et af håndværkene derinde, og han må altså være sat ind blandt børnene.⁵⁷

Også borgmestre og råd i København leverede fanger til tugthusets mandsafdeling, omend ikke i større antal. I hele perioden kendes kun 8 tilfælde af voksne mænd, der af byfogeden afleveredes ved tugthusporten. To af synderne fik denne straf, fordi de havde forset sig med drukkenskab i kirke. De seks andre var småtyve: fire af dem havde stjålet mindre pengebeløb, een havde tilvendt sig et par bukser hos en borger i Studiestræde, og den sidste, en svensker, der indsattes 1641, var blevet antastet af vagten i Vesterport med en gås, der ikke var hans.⁵⁸

Da tugthusets behov for fanger af denne kategori var så forsvindende lille, må man tænke sig, at hver enkelt af disse domsafsigelser først er sket efter forudgående forhandlinger med rentekammeret eller tugthusfogden — så meget desto mere, som det viser sig, at i hvert fald tre af de københavnske tugthusfanger var håndværkere, nemlig to skrædersvende og en væversvend.

Det billede af tugthusets mandsafdeling, der her er tegnet, viser tydeligt, at som fængsel for voksne mænd havde anstalten ganske mistet sin betydning siden 1619. Tilgangen rettede sig nu udelukkende efter husets behov for voksne tvangsarbejdere, og da der kun var små variationer i dette behov, indsattes der i almindelighed kun

nye fanger, når der ved løsladelse eller ved død var blevet pladser ledige. Tugthuset — det kongelige tekstilmanufaktur for tvangsarbejdere — behøvede ikke at modtage den første, den bedste tugthuskandidat. I hvert enkelt tilfælde kunne man på Holmen eller andetsteds udvælge den fange, som man fandt bedst egnet til arbejdet.

Løsgængerne var gledet helt ud af billedet. Dem havde stormanufacturet ingen anvendelse for. I tugthusets sidste leveår, 1649, gjordes der dog et forsøg på at bringe dem tilbage i tugthusingernes række. Det var ikke selve statsmagten, der tog initiativet hertil, men Sjællands biskop, hr. Jesper Brochmand, og de fattiges forstandere i København. I anledning af den store mængde fremmede tiggere, der huserede i hovedstaden, byens egne fattige til fortrængsel og fortræd, ansøgte de på de fattiges vegne om at få stillet plads til rådighed i børnehuset, hvor fremmede betlere kunne indsættes og tvinges til arbejde.

Frederik III udlånte gerne den ønskede plads til de fattiges forstandere — børnehuset var på dette tidspunkt halvtomt — men det betonedes kraftigt i bevillingen, at det ny foretagende ikke var at betragte som en del af tugthuset, og at driften måtte ske „uden nogen vores og kronens bekostning“.⁵⁹ Tugthuset havde unægtelig skiftet ansigt siden 1605.

KVINDERNE I TUGTHUSET.

Medens tugthuset ikke var det eneste mandsfængsel i riget — Bremerholmen var i så henseende en både ældre og betydeligere institution — så havde der før tugthusets oprettelse 1605 overhovedet ikke eksisteret kvindes fængsler i Danmark. Og helt op til 1647, da der i Trondhjem byggedes et tugthus „til omløbende kvindespersoner udi håndværk at opdrage“,⁶⁰ var tugthuset i København,

bortset fra de kongelige statsfængsler, der havde en mere eksklusiv anvendelse, den eneste anstalt i det dansk-norske rige, der optog kvinder til afsoning af frihedsstraffe. Ganske vist havde købstæderne og lensmændene deres „hægter“ eller „kældre“, men disse var i realiteten udelukkende varetægtsfængsler, hvor lovovertræderne blot hensattes i tiden mellem pågribelsen og domsafsigelsen, eller hvor de eventuelt afsad mindre pengebøder, som de ikke havde formået at betale.

Udvisning af by eller herred, i grovere tilfælde kombineret med kagstrygning og måske endda lemlæstelse, var også for kvinder den almindeligste straf for forseelser, der var for store til at blive afgjort med en bøde eller en tur i halsjernet, men for små til at bringe synderen af med livet. Tugthusstraffen, der nu indførtes, betragtedes som en hårdere straf end forvisning. Således forvist Bodil Mortensdatter i 1627 formedelst løssagtighed fra Helsingør under trusel om tugthus, såfremt hun ikke omgående lagde byen bag sig.⁶¹ Og om Maren Jensdatter fra St. Pederstræde i København, „som ungdommen af studenter, særdeles norske, skal til sig holde“, og som havde lovet to personer ægteskab, siges det, at hun bør dømmes til at forsværge byen og byens gebet, såfremt hun for sine letfærdige gerningers skyld da ikke „kendes til tugthuset eller anden straf“.⁶²

Indtil 1619 udvikledes tugthusets kvindeafdeling parallelt med mandsafdelingen. Udskrivningerne til tugthuset 1605, 1609 og 1618 gjaldt i lige grad mandlige og kvindelige løsgængere, og bortset fra et påbud til en enkelt lensmand i 1618 om at idømme personer, der havde forset sig med lejermål og ikke kunne betale lejermålsbøden, tugthusstraf eller arbejde i jern,⁶³ hvorved sikkert forstås, at kvinden skal sendes til tugthuset og manden på tvangsarbejde — ses der ikke på nogen måde at være gjort forskel ved udvælgelsen af mandlige og

kvindelige fanger. Også kvindeafdelingen fik hurtigt et stærkt islæt af børn, dette på trods af, at kvinderne, der næsten udelukkende beskæftigedes med spinding, må formodes at have gjort bedre fyldest ved deres arbejde end mændene. Vævning blev kvinderne ikke sat til, det var her som i udlandet⁶⁴ et mandsarbejde.

Ved reorganisationen i 1620 undgik kvindeafdelingen den voldsomme reduktion, der blev mandsafdelingens skæbne. Dette kan tildels forklares ved de bedre arbejdsresultater hos kvinderne, men det afgørende var vel, at man stadig ønskede at have et sted, hvor man for længere tid kunne isolere kvindelige forbrydere, især prostituerede. Mens der for mændenes vedkommende kun havde været tale om udskrivninger til tugthuset, d. v. s. igangsættelse af klapjagter efter løsgængere, så blev anstalten ved adskillige forordninger lovfæstet som kvindefængsel, idet indsættelse i tugthuset på papiret blev en generel straf for forskellige forbrydelser, når disse var begået af kvinder. Dette forhold vil fremgå under omtalen af de forskellige forbrydelser, der er repræsenteret i kvindeafdelingen.

Ved mandtallet i november 1621 var der 38 voksne kvinder i tugthuset. En fortegnelse, der året efter optoges over tugthuskvinderne, viser et lignende tal: 35 personer.⁶⁵ Denne liste, der meddeler hver enkelt fanges navn, hjemsted og indsættelsesårsag, blev lavet til brug for kongen. De fleste af fangerne, måske alle, var indsendt „uden dom“, d. v. s. uden angivelse af straffens varighed, og på grundlag af tugthusskriverens kortfattede referater af kvindernes meriter fældede kongen personligt dommen, idet han i listens margin anførte, hvor lang tid hver enkelt kvinde skulle holdes fængslet i tugthuset.

Den forbrydelse, der forekommer oftest i fortegnelsen fra 1622, er løsagtigt levned. Flertallet af de 11 kvinder i denne gruppe er tilsyneladende regulære skøger, men

i hvert fald tre af fangerne er blot unge piger, der er kommet galt afsted. Det er svært at se noget system i kongens domfældelser i disse sager. Den hårdeste straf fik Karen Lauritsdatter fra Malmø, der, skønt selv gift, havde ligget i løsagtighed med en andens ægtemand. Dette takseredes til 5 års tugthus. En ganske tilsvarende forseelse var begået af Anne Christensdatter, der, medens hendes ægtefælle var i Ostindien, formedelst sin løsagtighed havde forført kgl. maj.'s kusk. Men hendes dom lød kun på 2 år, og såfremt hendes mand ville tage hende tilbage, kunne hun endda komme ud straks. Måske har kongen ikke anset sin kusk for helt uskyldig i forførelsen. Birgitte Andersdatter fra Odense og Karen Nielsdatter fra Roskilde, om hvilke det ganske ensartet hedder, at de har ligget i løsagtighed og avlet et barn ved en ledig karl, dømmes så forskelligt som henholdsvis 2 og 3 års tugthus. Lige så inkonsekvent synes det, når Maren Trynders Bredsted, der havde ladet sig befinde i løsagtighed, fik 3 år, medens Karen Niels' fra Helsingør, om hvem det mere udførligt siges, at hun ikke havde villet tjene godtfolk, men givet sig til løsagtigt selskab, slap med 1½ år i tugthuset. — Kun over for de unge piger, hvis forseelser blot var ordinært lejermål, var dommene ensartede og milde: to af dem blev straks sluppet løs, og den tredje fjernedes fra tugthusafdelingen og sattes til at passe børn i børnehuset.

Det er ikke tilfældigt, at netop denne kategori fanger er den mest omfattende i 1622-fortegnelsen, thi siden reorganisationen i 1620 kom de løsagtige kvinder til i steds højere grad at præge kvindefdelingen. Et vist præcedens skabtes ved, at der ved en række lejligheder udsendtes påbud til lensmænd og købstæder om at indsende løse kvinder til tugthuset. Som allerede nævnt havde en skånsk lensmand i 1618 fået besked om at dømme kvinder, der ikke kunne betale deres lejermåls-

bøde, til 2—3 års tugthus. I 1625 befaledes det, at utugtige kvinder fra Island skulle sendes til København.⁶⁶ En lensmand på Fyn fik 1636 ordre til at sende de kvindfolk i hans len, der havde begået lejermål 2 eller 3 gange, til tugthuset med deres dom.⁶⁷ Og i en forordning 1635 hedder det, at gifte kvinder, der lovede tredieperson ægte-skab, skulle straffes med tugthus.⁶⁸ Denne bestemmelse gentages i Store Reces 1643 II. 5. 6.⁶⁹

I årene 1622—25 var tilgangen af utugtigt kvindfolk til tugthuset ret betydelig. Indsendelsen skete oftest uden forudgående forhandlinger, nogle gange dog ved kanceliets initiativ. Det hændte således, at lensmænd, der havde givet cancelliet meddelelse om anholdelser af løse kvinder, fik ordre til at sende de pågældende til tugthuset. I de fleste tilfælde ligner disse sager ganske dem, der træffes i fortegnelsen 1622. En enkelt undtagelse er der dog. En ung pige fra Skiveegnen, der i sit fjortende år havde begået lejermål med sin søsters mand, blev for denne forseelse, der ansås for kætteri, dømt fra sin hals. Men cancelliet greb ind, og sikkert på grund af sin unge alder slap pigen med at blive sendt til tugthuset.⁷⁰ Et andet tilfælde fra disse år bør også nævnes. Maren Hansdatter, der var forstanderske i børnehuset — og dermed i tugthusets kvindeafdeling — klagede til kongen over, at hendes ægtemand Gabriel lå i slemt og forargeligt levned med en kvinde ved navn Anne Abrits. Kongen resolverede i denne sag, at såfremt Anne havde større skyld end Gabriel, skulle hun indsættes i tugthuset.⁷¹ Hvorledes det endte, vides ikke, men man må virkelig håbe, at Anne Abrits undgik tugthuset — en mere ubarmhertig straf end at blive overgivet til sin rivalinde på nåde og unåde kan næppe tænkes.

Fra byerne, især de sjællandske, kom et stigende antal løse kvinder til tugthuset. Det er, som om købstæderne nu begynder at forstå, at indsættelse i tugthuset var den

mest rationelle og effektive straf over for de skøger og skarnskvinder, der huserede i byerne. Den urolige skipperstad Helsingør var vist den by, der indsendte det største antal kvinder. Allerede ved mandtallet 1621 var Helsingør repræsenteret ved 6 voksne kvinder. I 1622-for-tegnelsen er tallet sunket til 5, men i den følgende tid bliver indsendelserne hyppigere, og alene i perioden november 1623—november 1624 indkom 9 voksne kvinder til tugthuset fra Helsingør.⁷²

Man skulle synes, at det måtte glæde statsmagten at se, hvorledes den ene skarnskvinde efter den anden indsendtes til tugthuset og derved forhindrede i at bedrive deres onde og utugtige gøremål. Men der var grænser for glæden. I hvert fald var den udvalgte prins Christian, der under faderens felttog i Tyskland førte regeringen, yderst misfornøjet med de løse kvinders tilstedeværelse i tugthuset. Den 12. december 1625 — medens Christian IV lå i vinterkvarter i Rotenburg ved Bremen — måtte kansler Christian Friis love prinsen at befordre dennes befaling angående de „løsagtige kvindfolk, (der) fra alle steder i børnehuset indsendes, huset til stor forargelse og kgl. maj. til stor skade, efter at sådant folk intet kan fortjene, selv kosten, mindre klæderne og andet de koster“.⁷³

Denne korte notits, der er nedskrevet af rentemester Axel Arnfeldt, beretter desværre ikke, hvad prinsens befaling gik ud på. Om en indre reform i tugthuset kan der næppe være tale, thi i så fald havde befalingen sandsynligvis været stilet direkte til rentemesteren, der havde ansvaret for anstaltens daglige drift, ikke til kansleren. Det må snarere antages, at prinsen har krævet, at der skulle udgå brev til købstæderne om at standse indsendelsen af løse kvinder. Noget sådant synes imidlertid ikke at være sket. Måske har Christian Friis ladet sagen drukne i kancelliet, måske har kongen fået den forelagt

og desavoueret sønnens beslutning. Man kan kun gætte. Men mest sandsynligt er det, at prins Christian selv hurtigt kom på andre tanker, thi allerede fire dage senere, 16. december 1625, udgik der med prinsens underskrift et åbent brev om den store uskikkelighed på Island, hvor en del kvindfolk lod sig beligge og ikke ville tilstå, hvem barnefaderen var. Sådanne kvinder skulle fra nu af, heder det i brevet, sendes til København, for at de kunne få deres fortjente straf.⁷⁴ Denne straf kan dårligt være andet end indsættelse i tugthuset.

Axel Arnfeldts memorial er interessant i mere end een henseende. Den viser, at selv om de løse kvinder sattes til det simpleste og enkleste arbejde i kvindeafdelingen, nemlig spinding, så var de genstridige og uduelige arbejdere, der nok måtte volde en fabriksherre bekymring. At de tillige skulle være „huset til forargelse“, lyder paradisk i nutidens øren, men er måske ikke så mærkeligt, når man betænker, at tugt- og børnehuset på dette tidspunkt hovedsagelig fungerede som opdragelsesanstalt og håndværksskole for børn. Der var i 1625 i anstalten ca. 15 mænd og 40—50 kvinder, hvoraf ca. 30 var indsat for lejermål. Men der var på samme tid ikke mindre end 5—600 børn. Den grove tone og kivagtighed, der utvivlsomt prægede livet i kvindestuen, og den genstridighed og modvillighed, der her blev husets embedsmænd til del, har sikkert haft højst uheldige virkninger på børnene, der ikke var forvante med underholdning og derfor nok, trods lukkede og låste døre, har vidst at følge begivenhederne blandt tugthuskvinderne med nysgerrighed og morskab.

Omend der således var grund til med prins Christian at nære modvilje mod de løse kvinder i tugthuset, fortsatte tilgangen jævnt de følgende år, kun modvirket af de store epidemier, der gjorde voldsomme indhug blandt fangerne. Hårdest rantes børnene, men heller ikke de

voksne gik fri. Når der i 1626 kun var 25—30 tugthuskvinder mod 40—50 året i forvejen, skyldes det utvivlsomt den pest, der i slutningen af 1625 bortrev 169 personer fra anstalten.

Et mandtal fra oktober 1632, der er bevaret blandt tugthusregnskaberne, optager 30 voksne kvinder. Om 7

Kvinde, der spinder på skotrok. *Tysk træsnit fra 1519.*

De ældste vidnesbyrd om anvendelsen af skotrokke i Danmark stammer fra tugthuset 1607. Rokken anvendes især ved bomuldsspinding.

af disse hedder det, at de beskæftiges med at vaske og holde børnenes klæder rene. Disse kvinder er dog muligvis slet ikke fanger, men ansatte i anstalten. For de resterende 23's vedkommende er der derimod ingen tvivl: de er alle indsat „i horstuen at spinde“. I denne „horstue“ eller „horestue“, der her omtales for første gang, isoleredes de løsagtige kvindfolk, velsagtens for at forhindre dem i at påvirke de andre kvinder og børnene, men også af rent praktiske grunde. Man bestræbte sig

nemlig for at holde fanger af samme håndværk samlede i een gruppe,⁷⁵ og spinding af uldgarn foregik ikke andre steder i huset end hos de utugtige kvinder.

Foruden de 23 kvinder var der 1632 to børn i horestuen. Det må antages, at disse er kommet til verden i tugthuset. Det var nemlig en fast regel, at kvinder ikke måtte medtage deres børn i tugthuset, såfremt disse da ikke var så store, at de kunne sættes til arbejde i børnehuset. I flere missiver, der beordrer indsættelse af kvinder, pålægges det lensmanden at drage omsorg for, at hendes barn eller børn sættes i pleje,⁷⁶ og i et enkelt tilfælde gøres indsættelsen af en pige, der nogle gange havde ladet sig besove, afhængig af, at hendes barn kan blive passet, så at det ikke på nogen måde forsømmes.⁷⁷ Maren Pedersdatter, der i 1644 blev rettet med et sværd foran København, fordi hun havde myrdet sit barn i børnehuset,⁷⁸ har antagelig født dette barn i anstalten, og en del af de børn, der i regnskaberne omtales som små og urenlige, og som må sættes i skole, fordi de endnu ikke kan arbejde, er sikkert et vidnesbyrd om, at mange af de løse kvinder var gravide ved indsættelsen i tugthuset.

I årene 1632—36 omtales horestuen gentagne gange i regnskaberne, og dens belægning synes gennemsnitligt at være ca. 20 kvinder. I de senere regnskabsår nævnes den derimod overhovedet ikke. Dette kan være en tilfældighed, men skyldes dog snarere, at kvinder, der var indsat for andre forseelser, atter sattes til spindearbejde og derfor måtte dele rum med deres utugtige medsøstre. Hvorom alting er, kan der dog ikke være tvivl om, at det stadig var de løsagtige kvinder, der dominerede i kvindeafdelingen. Det er næppe tilfældigt, at der blandt de 15 kvinder, der i årene 1638—42 indsendtes til tugthuset af borgemestre og råd i København, var 10 skøger.⁷⁹

I 1645, da tugthusets rolle var ved at være udspillet,

fik byfogden i København ordre til at pågribe de mange kvinder, der under det skin, at de havde allehånde frugt at sælge, bedrev letfærdighed med karlfolkene, og sætte dem i stadskælderen på vand og brød i nogle dage.⁸⁰ Dette var en ny og mild afstraffelse, selv om stadskælderen var et ualmindelig ubehageligt sted. I købstæderne var udvisning stadig den almindeligste straf for utugtigt levned. Men de mest halsstarrige syndere blev ofte sendt til tugthuset. Så var man dog sikker på at være af med dem, i hvert fald i de tre år, opholdet derinde normalt varede.

Det kan anslås, at der i hele tugthusets levetid indsattes ialt 3—400 kvinder for løstgighed, d. v. s. gennemsnitlig 7—10 om året. Af en tilgang af så ringe størrelsesorden fristes man unægtelig til at drage den slutning, at tugthuset ikke fik større betydning for retshåndhævelsen over for og bekæmpelsen af prostitutionen. En sådan konklusion ville dog næppe være helt retfærdig, thi utvivlsomt blev en række købstæder, især sjællandske, i årenes løb ved tugthusets hjælp befriet for en generende byrde af skøger og skarnskvinder. Blot det at komme af med 2 eller 3 af de værste kvindfolk betød en stor lettelse for en lille by. Selv om vistnok enhver indsættelse i tugthuset var afhængig af kancelliets approbation, var det dog først og fremmest den enkelte by eller lensmand, der afgjorde, i hvor høj grad man ville anvende tugthuset som straf for utugtige piger. Når de sjællandske og skånske byer, der ganske vist relativt let kunne sende fanger til København, indsatte et ret betydeligt antal fanger af denne kategori i tugthuset, viser det, at købstæderne følte, at de havde nytte af anstalten.

Fra landsbyerne kom der kun få løse kvinder til tugthuset. Ganske vist var lejermål den forseelse, der hypigst krævede lensmandens eller herredsfogdernes indgriben, men sagerne afgjordes som regel med pengebøder, der

i givet fald kunne afsones i det lokale varetægtsfængsel eller afløses af (og eventuelt suppleres med) straf på kroppen.⁸¹ Om nogen egentlig prostitution var der kun sjældent tale. Den havde — dengang som nu — især sæde i købstæderne.

Andenpladsen på fangelisten fra 1622 indtoges af en så speciel forseelse som „slem mund“. Ikke mindre end 8 af de 35 kvinder var indsat for deres grove munds skyld, og kongens domme, der også her er præget af megen vilkårlighed, lød på fra $\frac{1}{2}$ til $2\frac{1}{2}$ års tugthus. Alle disse kvinder havde overilet andre med „skældsord“, d. v. s. beskyldninger, uden at kunne føre bevis for deres udtalelsers rigtighed. Kun i eet tilfælde beretter listen, hvad skældsordene gik ud på: Pernille Pedersdatter fra Helsingør, der allerede havde siddet to år i tugthuset, var i sin tid blevet indsat, fordi hun havde skældt en anden kvinde for en hore.

Omgangstonen blandt købstadsfolk var dengang adskilligt drøjere og grovere end nu, og kvinderne var ikke de spagfærdigste. Skal man tro tingbøgerne, så blev kæremål af den slags, som mænd gerne ordnede med næven, blandt kvinder ofte afgjort ved voldsomme ord-dueller, der kunne ende med, at en af parterne — eller begge — fluks gik til øvrigheden for at blive rensat for de beskyldninger, modparten i kampens hede havde udslynget. Blev skældsordene fundet ubeføjede, kunne det være en meget alvorlig sag for den anklagede. Ved at tyvte en person udsatte man denne for at blive betragtet som „uærlig“ og dermed efter tidens skik skyet af alle hæderlige borgere. Når samfundet opretholdt et så skarpt skel mellem ærligt og uærligt folk, måtte det også gardere sine borgere mod ubeføjet at blive stemplet som uærlige. Ikke mindst derfor var dommene hårde i injuriersager.

En særlig slem mund blev ført blandt søfolkenes kvin-

der på Holmen. Ikke blot fordi søens folk og deres kvinder alle dage har haft mundtøjet i orden, men ydermere af den grund, at de ikke var underlagt Københavns byting, men Holmens egen ret. Denne domstol tog sig ikke af sådanne sager, og kvinderne kunne derfor ustraffet fremture med skælds- og ukvemsord mod hinanden og andre. Ved forordningen 4. juli 1622 blev dette misforhold rettet, idet det bestemtes, at Holmens ret fra nu af kunne idømme de grovmundede kvinder tugthus.⁸² Dette er den eneste lovbestemmelse, der direkte ordinerer tugthus for „brug af skældsord“. Allerede 14 dage efter forordningens udstedelse kom den i anvendelse. Kirsten Børge's fra Holmen havde i overmåde beskænket tilstand på det groveste overfuset sin naboerske, der — efter eget sigende — fredeligt havde stået i sin dør i aftenstunden og nydt synet af sin lille kattekillling, der legede med en fremmed kat. Under disse omstændigheder dømte retten Kirsten Børge's til 3 år i tugthuset, „der at spinde garn, 1 pund om ugen“.⁸³

Omend der i tugthusets første år var en del indsættelser af kvinder med løs mund, så var denne forseelse i det lange løb kun dårligt repræsenteret derinde. For tiden efter 1622 har jeg ikke fundet et eneste vidnesbyrd om indsættelser af denne årsag. Maren Hjerte, der i 1639 eller 1640 blev anklaget i København for „slem mund og drukkenskab“, hvilket efter hendes tilnavn at dømme ikke var hendes eneste udyder, burde nok være sendt i tugthuset, men slap med at blive uddømt af byen.⁸⁴

Interessant er det, at en del af de kvinder, der kom i tugthuset for deres munds skyld, var indsat på begæring af deres forældre. 1622-fortegnelsen nævner tre sådanne tilfælde. Om Karen Pedersdatter, hvis fader var kapellan ved Helliggejst kirke, siges det, at hun nogle gange hårdeligen havde fortørnet sin fader, hvorfor han lod hende indsætte. Kirsten Jensdatter fra Kalundborg

havde ladet nogle „onde og skældsord“ falde mod sin egen søster. Anne Andersdatter fra Ribe havde med skældsord og drukkenskab fortørnet sine forældre og måtte derfor som Karen og Kirsten vandre i tugthuset. I 1608 bevilgede kongen på begæring af Jacob Pedersen Tønder, byfoged i Kolding, at dennes datter, der en tidlang havde forholdt sig utilbørligt mod sin fader, sin husbond og andre, måtte komme ind i tugthuset, for at hun kunne få lejlighed til at betænke sig og få et bedre sind.⁸⁵ Også ægtemænd kunne få deres koner indsatte, såfremt disse ikke opførte sig ordentlig. I 1618 kom Thomas Remmesnidens hustru i tugthuset „indtil videre“, da hun i adskillige og ulidelige måder havde forset sig mod sin husbond.⁸⁶ Tugthuset havde altså også en funktion, der svarede til den amsterdamske moderanstalts „private afdeling“.

Denne form for retsudøvelse — faderens og ægtemændens domsafsigelser — passerede ikke de normale retsinstanser, men behøvede blot kancelliets godkendelse for at blive effektueret. Hvor lidet betryggende denne fremgangsmåde end kan siges at være, så var den dog udtryk for en normal retspraksis og faldt ydermere i tråd med den tendens til umyndiggørelse af kvinden, der var fremherskende i Christian IV's tid.⁸⁷ Ingen voksne mænd indsattes i tugthuset på denne måde, derimod nok en del uvorne drengbørn — ved en enkelt lejlighed endda en adelig dreng, Godske Rosenkrantz, der i øvrigt døde derinde (1611).⁸⁸

Også tyveri og bedrageri kunne straffes med tugthus. I 1622 var der ifølge den ofte omtalte fortegnelse anbragt 7 kvinder i anstalten for disse forseelser, og gennem hele tugthusets levetid nævnes talrige indsættelser af tyvekvinde og bedrageresker. Straffene synes også for denne kategori fanger gennemsnitligt at have ligget på omkring 3 år, men varierede iøvrigt stærkt. Den hårdeste straf, der nogensinde blev idømt i forbindelse med tugthuset,

fik Margrete Pedersdatter i 1641 eller 1642. Hun havde bedraget en buntmager i København og blev derfor af borgemestre og råd dømt til tugthus på livstid.⁸⁹

Langt de fleste af de tyvekvinder, der havnede i tugthuset, var blot indsat for en ringe forseelses skyld. Men nogle af dem var grovere misdædere, der oprindeligt var dømt fra deres hals, men ved menigmands forbøn eller kongebrev benådet med tugthus. Johanne Hansdatter fra Gilleleje, der i 1632 stjal en hob guld og penge hos Christoffer Smed i Helsingør, var først dømt til at miste sin hals ved bødlens sværd, men siden af den høje øvrighed benådet og sendt til tugthuset.⁹⁰

Ligedan forholdt det sig med Katrine Kruse fra Vordingborg. Hun var med sin mand, Peder Kleinsmed, dømt fra livet på Vordingborg byting formedelst grovt tyveri, men de blev begge forskånet og i stedet sendt med deres dom til København, hvor Peder kom på Holmen, og Katrine straks blev modtaget i tugthuset. Borgerne i Vordingborg mente nu, at de to skalke var vel anbragte, og at de for altid var blevet dem kvit. Med hensyn til Peder regnede de rigtigt, thi han døde i sine lænker på Holmen. Men Katrine døde ikke. Hun blev løsladt efter højst 2½ år i tugthuset,⁹¹ og en skønne dag i det herrens år 1625 var hun til borgernes rædsel tilbage i Vordingborg igen. Opholdet i tugthuset havde ikke gjort hende til et bedre menneske, tværtimod var hun forbitret og fuld af hævn-tanker. I en indberetning om sagen til kancelliet⁹² fortæller lensmanden på Vordingborg, Palle Rosenkrantz, hvorledes borgerne levede i stadig skræk for hendes trusler og undsigelser — de frygtede især, at hun ville sætte ild på deres huse. Havde borgerskabet formodet, at hun var kommet tilbage, så ville de — hedder det i lensmandens brev — ikke have sendt hende til København, men ladet hende straffe på livet. Det var derfor borgernes bøn, at hun atter måtte blive modtaget i tugthuset

eller, såfremt dette ikke lod sig gøre, stå sin straf ud efter dommen, d. v. s. miste sin hals! For alt i verden ville de panikslagne borgere af med Katrine Kruse. Kancelliet svarede med at pålægge Palle Rosenkrantz omhyggeligt at undersøge, hvorvidt det lovligt kunne bevises, at Katrine havde truet med at stikke ild på byen, og i så fald lade hende gribe og sende tilbage til tugthuset med besked om, at hun ikke mere måtte løslades.⁹³ Hvor-
dan det videre gik i sagen, er ikke oplyst. Men den tillid, som man i Vordingborg hidtil havde næret til tugthuset, fik utvivlsomt ved denne lejlighed et alvorligt knæk.

Løstgighed, slem mund og tyveri er de forseelser, der optræder hyppigst i efterretningerne om tugthuset
kvindeafdeling. Men de var langt fra de eneste forbrydelser, der kunne medføre indsættelse i tugthuset — snart sagt alle tænkelige misgerninger var i årenes løb repræsenteret herinde. I flæng kan nævnes: hæleri, ildspåsættelse og trusler herom, fosterdrab, falsk stævning, ulovlig øltap (smugkro), druk og dans i kirke, husning af fredløse etc. I flere mordsager, hvor rettergangen trak længe ud, anvendtes tugthuset som varetægtsfængsel for de formodede mordere og medvidere. Derimod blev aldrig nogen troldkvinde indsat i tugthuset, hverken som straf eller i varetægt. Man kunne ikke risikere, at de lærte deres kunster til de andre skarnskvinder derinde. En enkelt undtagelse er der dog. En 9-årig pige, Maren Andersdatter, der sammen med en hel hob andre troldfolk havde forgjort kaptajn Niels Munks to børn, slap formedelst sin ungdom med at blive sat i tugthuset.⁹⁴

Den besynderligste misgerning, der nogensinde straffedes med tugthus, var vistnok den forseelse, som en tjenestepige hos Peder Hjulmand i Helsingør i 1622 gjorde sig skyldig i. Hun havde „kastet et stykke dejg i et privet“. Peder Hjulmand opdagede dejgen og lod den optage ved en rakersvend, og da det viste sig, at der

havde været nok til et firskillingsbrød, trak han pigen for retten. To soldater og en bøsseskytte bevidnede hendes skyld, og hun blev for sin forseelse sendt til tugthuset, „der ved arbejde og trældom at straffes som vedbør“.⁹⁵

Ærlige kvinder, der ved misforståelser havnede i tugthuset, kendes der flere eksempler på. Næsten tragikomisk er beretningen om Kirsten Madsdatter fra Oslo, der i 1621 frivilligt var rejst med et stort hold børn til børnehuset fra Akershus len for at tage vare på dem under rejsen. Da hun havde afleveret børnene, blev hun imidlertid selv indsat i tugthuset, og der sad Kirsten Norges, som hun kaldtes derinde, halvandet år, indtil kongen igennem 1622-fortegnelsen blev hende var og beordrede hende løsladt straks.⁹⁶

19. september 1647 fik tugthusfogden besked fra kancelliet om, at der for fremtiden ikke måtte være flere kvindelige fanger i tugthuset end de ti, der behøvedes „til at forrette, hvis der til husets fornødenhed forefalde kan“,⁹⁷ d. v. s. til vask og reparation af børnenes klæder. Spindestuen, der på dette tidspunkt beskæftigede 15—20 kvinder, måtte lukke, og fangerne derinde løslades.

Denne indskrænkning skete sandsynligvis for at mindske det betydelige underskud, som anstalten til stadighed gav. Tugthuskvinderne var for kostbare for den slunkne statskasse. Det garn, som de spandt, blev uforholdsmæssig dyrt, fordi deres arbejdsevne var ringe og tugthusets driftsomkostninger høje. Det var i øvrigt kun en mindre del af børnehusets forbrug af garn, der spandtes af tugthusets egne kvinder. Langt den overvejende del af ulden sendtes ud i forlag, det meste til „kvinderne uden Vesterport“ og til Københavns eget børnehus, der tilsyneladende hovedsageligt beskæftigede sine lemmer ved spinning. Tugthuskvinderne ville derfor ikke efterlade noget større savn i anstalten.

Med spindestuens lukning forsvandt i realiteten også Danmarks eneste kvindefængsel. Ganske vist fandt der både i 1648 og i tugthusets sidste leveår 1649 indsættelser af kvinder sted — men et statsfængsel med en kapacitet på kun ti fanger nytter ikke stort, især når tilgangen som her udelukkende rettedes efter behovet for kvindelig arbejdskraft i tugthuset. I sine to sidste år eksisterede tugthusets kvindeafdeling således under de samme kår, som mandsafdelingen havde haft siden 1620.

Der er tidligere gjort rede for, hvorledes en række sjællandske og skånske byer drog nytte af tugthuset ved at lade en del af deres løsagtige kvindfolk internere der. I denne henseende fik tugthuset en vis betydning for samfundet. Men derudover var kvindeafdelingens sociale effekt ikke stor. Når undtages begyndelsen af 1620'erne, da tallet var noget højere, oversteg tilgangen af kvindelige fanger fraregnet de løse kvinder aldrig 5 om året — kun en ubetydelig brøkdel af de kvinder, der ved tingene idømtes straffe af anden art.

Ansvar for det pauvre resultat tilfalder i lige grad kronen, der nok havde oprettet kvindefængslet, men aldrig lod det få en sådan størrelse, at det kunne gøre nogen synderlig nytte, og købstæderne, der af konservatisme, sparsommelighed og snæversyn hellere på gammel vis lod lovovertrædere sætte i halsjern, piske ved kagen og udjage af byen — eller satte bødlen til med sit sværd at gøre ende på det liv, der rettere burde være levet videre bag tugthusets mure.

TUGTHUSBØRN OG BØRNEHUSBØRN.

Det er allerede i det foregående fortalt, hvorledes der — skønt tugthuset oprindeligt var beregnet for voksne løsgængere — næsten fra begyndelsen kom børn ind i anstalten, og hvorledes disse gjorde så god fyldest ved

arbejdet, at man foretrak dem fremfor de voksne lemmer og efterhånden i vid udstrækning udskiftede de voksne fanger med børn. Det er ligeledes omtalt, hvorledes der ved anstaltens reorganisation i 1620 jævnsides med tugthuset oprettedes et særligt børnehus, der fik plads i tugthuskomplekset ved Helliggejst og administreredes sammen med dette.

Når en sådan opdeling foretoges, var det ikke for selve tugthusets skyld — driftsformen påvirkedes ikke af den ny lingenes tilstand — men for at give anstalten et bedre ry og derved fremme tilgangen af børn. I en forordning 2. november 1622, der i meget lyse vendinger redegør for børnenes vilkår i børnehuset, og som var lige så meget agitationsskrift som lov,⁹⁸ hedder det, at adskillelsen skete, for at det for fremtiden ikke skulle kunne siges om børnene i anstalten, at de var opfødte hos dem, der var indsatte for uærlige gerninger. Om børnehusets formål siges det i forordningen 1622, at det er oprettet, for at børn, der enten var forældreløse, eller hvis forældre var for fattige til at holde dem i lære, alligevel skulle have mulighed for at blive uddannet i et håndværk. Der ville samtidig blive draget omsorg for, at børnene lærte deres „børnelærdom“ (katekismus) og tillige læsning og skrivning.

Trods forordningens utvivlsomme agitatoriske formål er det dog givet, at regeringen nærrede et oprigtigt ønske om at skabe gode vilkår for de fattige børn, såvel i som uden for tugthuset. Både købstadsforordningen 1619,⁹⁹ der oprettede overformynderembedet, forordningen om håndværksforhold 1621,¹⁰⁰ der genoprettede lavene, og selve tugt- og børnehusreglementet fra samme år¹⁰¹ giver udtryk for megen omsorg for de fattige børn og deres uddannelse. Denne omsorg er imidlertid ikke blot socialt, men også — som det tidligere er fremhævet — ikke mindst økonomisk betinget. Når det i en bisætning i den

omtalte forordning om børnehuset fra 1622 siges, at „håndværkene med det samme her i riget kunne plantes og indføres“, har vi sikkert her noget af det væsentligste ved børnehusoprettelsen. Som et led i den ny merkantilistiske erhvervspolitik skulle børnehuset gøres til en storstilet håndværkerskole.

Omend reglementet for børnehuset først stammer fra 1621, så kom huset dog til verden året før. Ved et missive 18. maj 1620 fik lensmændene i Nørrejylland befaling til allevegne i deres len, både i købstæderne og i landsbyerne, at opsøge og optage alle unge drenge og piger i alderen fra 12 til 14 år, der løb omkring og betlede og aldeles intet havde at leve og ernære sig af. De indfangede børn skulle samles i Århus og Mariager, hvorfra de med skib skulle sendes til København.¹⁰² En tilsvarende ordre udgik 5. oktober til Norges statholder Jens Juel i dennes egenskab af lensmand på Akershus.¹⁰³ Lensmændene udførte dette hverv nidkært, og 17. februar 1621¹⁰⁴ var der allerede 259 fanger i anstalten, deraf i hvert fald 225 børn. Den reale tilgang var endda endnu større, thi i børnehusets første levemåneder døde der, som tidligere nævnt, ialt 93 personer derinde.

10. september 1621 fik de sjællandske lensmænd ordre til at indsende et nærmere angivet antal pigebørn, ialt 50, fra deres len til tugthuset.¹⁰⁵ Denne udskrivning er bemærkelsesværdig, fordi den ikke som de hidtidige nøjedes med at kræve tiggerbørn indsendt, men tillige tog sigte på de piger, som ikke betler, men blot „har så fattige forældre, at disse ikke formår at underholde dem eller lade dem lære noget“. Christian IV's håndværkerprogram omfattede også piger. Iøvrigt pointeredes det, at børn, der var krøblinge, eller som led af smitsomme og farlige sygdomme, ikke måtte indsendes. Knap en måned senere — 5. oktober — skete der en ny udskrivning, idet borgemestre og råd i København fik besked

Forordning

Om

Børnehusit i Kiøbenhaffn / huor-
 lenge de haffuer der inde at uere som
 der indsettis.

W **I** Christian
 den Fierde/med Guds
 Naade / Danmarks / Nor-
 gis/ Wendis oc Gottis Kon-
 ning/ Hertug vdi Elesing/
 Holsien / Stormarn oc Dits-
 mercken / Brestue vdi Olden-
 borg oc Delmenhorst/ &c. Giøre alle witterligt/ effter
 som Wi nogen tid forleden it Børnehus her vdi Vor
 Kiøbssted Kiøbenhaffn / Naadigste haffuer anrettet
 til den Ende / at de Børn som enten icke Forældre
 haffue / eller oc huus Forældre icke formaa demnem
 til noget Handtwerck at holde/ vdi samme Børnehus
 kunde icke allene i Guds fryct oc deris Børne Lær-
 dom / meden oc vdi lasen/ skriffuen / oc it got Handt-
 werck vnderuissis / huor ved de vdi fremtiden kunde
 haffue deris erlig Næring oc ophold / oc Handtwer-
 ckerne med det samme her i Nøigt kunde plantis oc
 indföris : Oc paa det saadant des bedre fremgang
 maa haffue/ ere samme Børn aff Ds icke allene ined
 deris

Da der i 1620 var udskilt et særligt børnehus af tugthuset, viste det sig af hensyn til tilgangen til anstalten nødvendigt at gøre offentligheden opmærksom på, at børnene levede under gode forhold derinde, holdtes afsondrede fra tugthusets „uærlige“ fanger, og at de ikke var indsat der til evig trældom, men ville blive løsladt, når deres læretid var omme. Dette skete ved forordningen af 2. nov. 1622, hvis første side ses ovenfor. Den udsendtes trykt i flere oplag.

om at pågribe 20 af de børn, der løb om og tiggede i gaderne, og aflevere dem i tugthuset.¹⁰⁶

Det var, som om disse udskrivninger havde sat en proces igang, som derefter forløb ganske af sig selv, uden at kancelliet behøvede at tage affære. Først i 1633 forekom der påny direkte udskrivninger af børn, men alligevel havde børnehuset i de mellemliggende år haft en tilgang på ialt mindst 2000 børn, og belægningstallet havde varieret mellem 370 og 745.¹⁰⁷ Disse tal viser tydeligt, at købstæderne og lensmændene ikke mere behøvede at blive mindet om børnehusets eksistens, men på eget initiativ indsendte børn til anstalten i tilstrækkeligt antal.

Fra hele børnehusets levetid kendes kun 10 udskrivninger. Af disse faldt de 4 i 1620—21, medens resten var fordelt over årene 1633—39. Grunden til 30'ernes udskrivninger var vistnok den, at de mange voldsomme epidemier havde forstyrret den normale balance mellem indsendelser og afgang. I 1633 blev der ialt udskrevet 30—40 fattige drenge fra forskellige len.¹⁰⁸ Men mere fulgte efter. 11. februar 1634 anmodede kongen rentemestrene om at få meddelt, hvor mange børn der fattedes i børnehuset,¹⁰⁹ og så snart de ønskede oplysninger var fremskaffet, gik der brev til borgemestre og råd i Århus om at samle 50 drenge, der godvilligt ville begive sig til tugthuset.¹¹⁰

De to største udskrivninger i 30'erne fandt sted i 1638 og 1639 og omfattede henholdsvis 152 og 160 børn.¹¹¹ Baggrunden for disse var den store pest 1637, der ikke uden grund kaldtes „barnedøden“,¹¹² thi på få måneder bortrev den 324 personer i børnehuset — halvdelen af anstaltens lemmer. Medens det ved tidligere udskrivninger ofte var pointeret, at kongen helst så, at han fik dem, der fulgte godvilligt med,¹¹³ så var det denne gang så magtpåliggende at få hullet fyldt, at det ved udskrivningen 1638 siges til hver lensmand, at „såfremt de (bør-

nene) ikke godvilligt vil det, vil vi nådigst, at du dem alligevel skal lade tage og fremsende“. Ved udskrivningen året efter blev dette mildnet derhen, at fattige folks børn, der ikke havde forset sig med betleri, kun måtte tages, når forældrene selv begærede det. Kun tiggerbørn kunne indsendes uden videre.

Børnehusregnskaberne giver kun sjældent meddelelse om indsættelser. Det kan derfor ikke med bestemthed afgøres, hvorvidt udskrivningerne gav det ønskede resultat. Visse fingerpeg er der dog. Således kan det konstateres, at Vordingborg len, der ved udskrivningen 10. september 1621 fik ordre til at sende 6 pigebørn til tugthuset, fyldte sin kvota, thi Køge kæmnerregnskab meddeler under 10. november dette år, at 6 piger, der kom fra Vordingborg len og skulle i tugthuset, fik hver to måltider mad på byens bekostning sammen med den mand, der førte dem.¹¹⁴ Ved den store udskrivning 22. marts 1639 sattes Lolland-Falsters andel til 46 børn. Også i dette tilfælde gjorde lensmændene deres pligt. Et tilfældigt notat i børnehusets kostliste fortæller nemlig, at der den 2. juni 1639 ankom 50 personer fra Lolland. Stjernholm len skulle ved samme lejlighed stille 15 drenge. Det fremgår af lensregnskabet, at ordren skete fyldest.¹¹⁵ Disse tre eksempler — flere er ikke påtruffet — synes at vise, at lensmændene, og sikkert også købstæderne, som regel har kunnet indsende det krævede antal børn. De elendige sociale forhold og løsgængerskarens stærke indslag af børn¹¹⁶ gav dem let spil.

Udskrivningerne til børnehuset omfattede ialt ca. 800 personer, men dette tal repræsenterer kun en ringe del af de børn, der i årenes løb havnede i anstalten. Langt den overvejende del af børnene var indsat på lensmændenes og især købstædernes eget initiativ.

De kriterier, hvorefter udvælgelsen af de vordende børnehuslemmer foregik, synes i det store og hele at

svare til de retningslinier, som gjaldt ved de kongelige udskrivninger. I købstæderne jagede man såvel de egentlige tiggerbørn som de børn, der ganske vist ikke tiggede, men som heller ikke arbejdede eller gik i skole. Håndværksforordningen 1621 havde pålagt overformynderne at drage omsorg for, at ingen børn blev holdt ørkesløse, men sat til skole, ærlig tjeneste, købmandskab eller håndværk.¹¹⁷ Denne bestemmelse gjorde ingen synderlig gavn, dels fordi det var vanskeligt at skaffe lærepladser til børnene, og dels fordi det var for dyrt for de fattigste at holde deres børn i lære. Ganske vist var der i samme forordning åbnet mulighed for, at fattige håndværksbørn kunne få en særlig almisse. Men for at opnå denne hjælp krævedes det, at børnene klædtes i to farver vadmel ligesom hittebørn, „på det at de ikke skulle bortløbe, og de af enhver des bedre kunne kendes“. Så ydmygende betingelser, der ikke blot overgav barnet selv til de andre børns ubarmhjertige spot og forfølgelse, men tillige for barnets forældre betød en social deklassering, var det vanskeligt frivilligt at underkaste sig. Mange børn blev derfor af forældrene overladt til sig selv, og i købstæderne var der fuldt op af gadedrenge og skarnsknægte.

Overformyndere, der ikke havde formået at holde børnene til arbejde, fik i stedet en anden funktion. De anvendtes til at udpege de børn, der skulle sendes i børnehuset. I Assens, hvor borgerskabet følte sig bebyrdet af et stort antal fattige og beskæftigelsesløse børn, gik overformynderne engang i begyndelsen af 1636 fra hus til hus og spurgte på børnene. Denne rundtur resulterede i optagelsen af to lister: en over børn, der hverken gik i skole eller havde arbejde, men som borgerne var villige til at beholde i byen, såfremt forældrene lovede at drage omsorg for, at de ikke mere løb ørkesløse omkring. Et sådant tilsagn kom hurtigt. Den anden liste omfattede de børn, som borgerskabet under alle omstændigheder

gerne var kvit. Disse børns forældre er næppe blevet spurgt, thi på hele listen er ikke eet navn streget ud, og den blev i sin helhed sendt til kancelliet via lensmanden på Hagenskov med begæring om, at disse børn måtte blive optaget i tugthuset.¹¹⁸

Listen fra Assens, der indeholder navnene på 15 drenge og 6 piger i alderen 8—15 år og kortfattede oplysninger om hvert enkelt barns forhold, giver et førstestemmende indtryk af, hvorledes de bedrestillede borgere tillod sig at behandle deres fattige bysbørn. Ingen af de 21 børn angives at have betlet eller begået nogen forseelse, men med undtagelse af to drenge, hvoraf den ene vogtede får og den anden undertiden gik i skole, synes ingen af dem at have været beskæftigede. Om næsten alle siges det, at forældrene „har ingen formue“, d. v. s. ikke er i stand til at betale deres skolegang eller læreplads. I 5 tilfælde er det enker, man vil tage børnene fra, og i det hele taget er der hovedsagelig tale om børn af enligtstillede mødre. Et par eksempler fra listen vil give et indtryk af udvælgelsens karakter:

Maren Troels' søn er uægte ved navn Hans. 13 år gammel, holdes til intet. Moderen har ingen formue.

Mette Hansdatter har en søn ved navn Jeppe. Moderen er en enke, har ingen formue, og sønnen er lam.

Karen Vintappers har to datterbørn uægte, som fader og moder er døde fra. En dreng ved navn Jørgen, 12 år. Og Anne 8 år gammel. Har slet ingen formue.

Anne Jespers har en søn ved navn Hans. Er 14 år gammel. Han ville gerne til en håndværk, og moderen har ingen formue.

Ved denne hårdhændede udvælgelse, der ikke blot omfattede sunde børn — selv en invalid ville man sende til børnehuset — søgte borgerskabet i Assens at skaffe sig af med såvel de børn, der direkte var byen til byrde,

som de, der kunne tænkes i tidens løb at måtte ty til det offentliges hjælp. Mange byer var på den måde sluppet af med en betydelig del af det opvoksende proletariat. Men borgerne i Assens var uheldige, thi deres ansøgning indsendtes på et tidspunkt, hvor børnehuset udelukkende ønskede drenge, og hvor minimumsalderen var 14 år. Derfor kom de kun af med 4 af de 21 børn fra listen.¹¹⁹

Også for andre byers vedkommende har vi gode oplysninger om udvælgelsen af børnehuslemmer. Fra Helsingør sendtes der i årene 1626—38 ialt 54 børn til børnehuset.¹²⁰ To af disse havde forset sig med småtyverier, og enkelte andre indsattes for ulydighed og modvillighed mod forældrene, således som Rasmus Skolemesters søn Rasmus, der — sikkert til stor skade for sin faders renommé og erhverv — havde slaget sin mor. Men om den overvejende del af børnene siges det blot, at de har „løbet om byen“, „løbet på gaden“ eller, når der er tale om tigerbørn, „løbet for dørene“.

Helsingør var fremfor alle andre købstæder løsgængerens by. Intetsteds kunne man så godt som her skjule sig i mængden, thi de mange skibe, der anløb sundtoldsbyen, bragte stadig nye ansigter dertil og gjorde det vanskeligt for øvrigheden at føre kontrol med, hvem der var i byen i lovligt ærinde, og hvem der kom for i ly af vrimlen at udøve mørkets gerninger. Til lands og til vands stævnedede løsgængerne mod den livlige by, og ofte var der børn mellem dem. Dette fremgår af rådstueprotokollens notater om indfangede børn. Af de 15 drenge og piger, der i årene 1628—1630 indsendtes til børnehuset, var kun de 4 født i Helsingør. For 4 andre opgives der intet hjemsted, 2 er fra Skåne, 2 fra Ålborg, 1 fra Nykøbing Mors, 1 fra Oslo og 1 fra Danzig. Nogle af de børn, der angives at være født i andre byer eller landsdele, er muligvis tilflytterbørn. Men for de flestes vedkommende er

det tydeligt, at de på egen hånd eller sammen med voksne løsgængere havde strejft om i landet. Ofte var det ikke muligt for skriveren at skaffe præcise oplysninger om børnene. I mange tilfælde kender han ikke deres fødested, andre gange må han beklagende tilføje, at barnet ikke ved, hvad hans far har heddet. En dreng, som var grebet i tyveri, kan han ikke få navnet at vide på. Om en anden, der i 1627 sammen med 6 andre kom til børnehuset, hedder det kort: „den syvende dreng fik jeg ingen vidskab om“. Jep Broersen, der „har fulgt en blind mand en tid lang“, hører utvivlsomt ligeledes til løsgængernes kategori.

Almindeligvis blev de børn, der var indfanget i Helsingør med børnehuset for øje, uden al nåde ekspederet til København. Kun når forældrene hørte hjemme i Helsingør, havde de nogen mulighed for med held at rette indsigelse mod arrestationerne, men da børnene som nævnt for det meste var fremmede og ofte flakkede om uden forældre, var det sjældent, det kom til protester. Der kendes fra Helsingør kun 5 tilfælde, hvor børn, der var pågrebet af byfogden for at blive sendt til tugthuset, kom på fri fod igen.¹²¹ En af de løsladte var en dreng fra Stralsund. Det angives ikke, hvorfor han kom løs. Tre af børnene slap fri på den betingelse, at de blev sat i skole,¹²² og den femte af de løsladte kom fri, da hans far lovede at holde ham til et håndværk.

Omend det således kun sjældent skete, at børnene blev givet løs igen af den kommunale øvrighed, er det dog sandsynligt, at byfogdens og overformyndernes trusler om børnehuset ikke blot i Helsingør, men overalt i købstæderne har fået forældrene til et anstrenge sig for at holde deres børn til skole eller håndværk. Og det er ikke utænkeligt, at den indirekte betydning, som børnehuset herved fik, langt overgik den sociale effekt af selve indsættelserne.

Om de børn, der i 1636 tilsendtes fra Næstved, hedder det, at de kom i børnehuset, fordi deres forældre ikke var ved den formue, at de kunne holde dem til skole eller håndværk.¹²³ Og Århus sendte gentagne gange børn til anstalten, fordi der i byen „findes en mængde fattige børn, som lægger sig efter betleri og derover vænnes til tyveri“.¹²⁴ I Køge udstyredes nogle af „de fattiges børn“ undertiden med sko og klæder og sendtes til børnehuset.¹²⁵ Udvælgelsen foregik således i disse byer efter ganske de samme retningslinier som i Assens og Helsingør, og fremgangsmåden dér må sikkert kunne anses som typisk for danske købstæder i det hele taget.

Indsendelserne af børn fra landdistrikterne frembyder ikke slet så klart et billede. Oplysningerne herom er mere end sparsomme.¹²⁶ Men når lensmanden på Hald i 1635 ansøger om at måtte indsende 30 af den store hob børn, der går om og betler i hans len,¹²⁷ så dækker denne begæring sandsynligvis nogenlunde den kategori, der kom til børnehuset fra landet. Her havde fattigfolk ikke så svært ved at finde beskæftigelse til deres børn som i købstæderne. Kunne de ikke få arbejde andetsteds, så var det sjældent helt umuligt for forældrene at holde dem beskæftigede hjemme. I hvert fald eksisterede købstædernes problem med de ørkesløse børn ikke i større grad på landet, og jagten på børnehuslemmer gjaldt derfor næsten udelukkende tiggerbørn — både de, der af forældrene sendtes rundt for ved betleri at supplere familiens sparsomme indkomster, og naturligvis især de børn, der strejfede om på egen hånd eller i følge med voksne løsgængere.

Såfremt der, som Gustav Bang hævder,¹²⁸ var forholdsvis flere løsgængere på landet end i byerne, skulle der være al grund for lensmændene til at fange børnene blandt løsgængerne og sende dem til børnehuset. Men lensmændene var ikke som borgerne personligt interes-

serede i at komme af med børnene, og kilderne, der ofte omtaler indsendelser fra købstæderne, bringer langt færre meddelelser om børn fra landet. Der kan næppe herske tvivl om, at byerne, hvor den sociale elendighed ophobedes, hvor man havde overformyndere, der altid kunne udpege børnehuskandidater, og hvor det var langt lettere at pågribe børnene end på landet, var fyldigst repræsenteret i børnehuset. Med deres store befolkningsovervægt må landdistrikterne dog også have gjort sig gældende derinde, især naturligvis i tiden umiddelbart efter de store kongelige udskrivninger.

Børn, der havde begået kriminelle forbrydelser, indsat-tes ofte i anstalten. I håndværksforordningen 1621 gjordes tugthus til straf for læredrenge, der nogle gange forløb deres lære.¹²⁹ Denne bestemmelse, der har en udenlandsk parallel i en amsterdamsk by-ordinans fra 1597,¹³⁰ har sin naturlige forudsætning i tugt- og børnehusets funktion som håndværksskole. Den gentages ordret i de mange enslydende lavsskråer fra begyndelsen af 20'rne¹³¹ og i Store Reces 1643.¹³² I de lavsskråer, der udstedtes i slutningen af 30'rne, siges det blot, at bortløbne læredrenge må pågribes og straffes efter kgl. maj.'s nådigste mandat, som det sig bør.¹³³ Dette kan naturligvis godt være tugthus, men denne straf synes aldrig at være kommet til udførelse, og det må betragtes som sandsynligt, at bestemmelsen er gledet ud på grund af manglende anvendelse. At den optræder i Store Reces, betyder intet — dette besynderlige lovsammensurium er i hvert fald for de sociale loves vedkommende meget lidt præget af praktiske erfaringer. En bestemmelse i artiklerne for Ribes frivillige fattigvæsen i 1630, der hjemler tugthus for stakkarle og skolebørn, der trods det nyindførte totale forbud mod betleri viser sig for godtfolks døre eller løber efter fremmede,¹³⁴ synes heller ikke nogensinde at være praktiseret.

Derimod var det meget almindeligt, at børn havnede i tugthuset for tyveri. Selv ganske små børn kunne ind-sættes for denne forseelse. I Malmø havde to smådreng, af hvilke den ene ikke vidste sin alder, og den anden var 9 år gammel, i 1641 stjålet en guldkæde. Den be-stjålne krævede, at børnene skulle straffes vederbørligt, d. v. s. hænges, men retten nøjedes med at dømme dem til tugthus.¹³⁵ Det hændte også, at retten dømte børn til døden, men at straffen ved kongens indgriben ændredes til tugthus. Således blev en 12-årig norsk dreng, der havde slået en karl ihjel, som havde haft „parlement“ med hans fader, forskånet på livet og sendt i tugt-huset.¹³⁶

Ifølge forordningen 2. november 1622 måtte børne-huslemmerne ikke anbringes sammen med dem, der var indsatte for uærlige gerninger.¹³⁷ Fulgtes forordningens ord, måtte de børn, der var idømt tugthus som straf, anbringes enten blandt de voksne forbrydere eller i en særlig tugthusafdeling for børn. At det første ikke er til-fældet, fremgår klart af tugthusregnskaberne. Men også den anden løsning er usandsynlig. Ganske vist forhindrer den helt vilkårlige anvendelse af ordene „tugthuset“ og „børnehuset“ i både kancelliets skrivelser og anstaltens regnskaber, at der på grundlag af disse drages bestemte slutninger om organisationsformen i så henseende, men en adskillelse af børnene ville betyde, at anstalten fik ialt seks adskilte afdelinger, tre mandlige og tre kvindelige. En sådan opdeling ville være ganske uhensigtsmæssig, og den synes aldrig at være foretaget. Tugthusbørnene er derfor efter alt at dømme anbragt blandt børnehusets lemmer. Men behandlingen af de to grupper børn behø-ver ikke at have været ens af denne grund. Tugthusbør-nene var et så lille mindretal, at husets funktionærer må have været i stand til at huske dem fra børnehus-

lemmerne og behandle dem tilsvarende hårdere. Og fyrsten af Anhalt, der besøgte anstalten i 1623, noterede i sin dagbog, at de, der havde begået „Missethat“, sad længere tid derinde end de almindelige børnehuslemmer.¹³⁸ Fyrsten sigter sandsynligvis hermed til tugthusbørnene.

Omend børnehuset de første år i lige grad optog drenge og piger, var drengene dog fra første færd i flertal. Ved mandtallet 1621 var der 245 drenge og 135 piger i anstalten. I de efterfølgende år øgede drengene deres forspring, og for 1625, da børnehuset havde sit højdepunkt, kan det ved hjælp af kostmandtal og tøjudleveringslister anslås, at der var ca. 550 drenge og 150 pigebørn derinde. Efter den store pest samme år var der kun ca. 100 piger igen, og i en række år holdt belægningen sig omkring dette tal. Mandtallet 1632 registrerer således 367 drenge, men kun 116 piger. Det er bemærkelsesværdigt, at medens de første udskrivninger i 1620 og 1621 havde omfattet både drenge og piger — en enkelt tog endda udelukkende sigte på piger¹³⁹ — gjaldt 30'ernes udskrivninger med en eneste undtagelse¹⁴⁰ kun drenge. Interessen for piger var tydeligt dalende. I 1635 anmodede Knud Gyldenstjerne, lensmand på Hald, om at måtte sende et antal betlende drenge og piger til tugthuset, men fik besked om kun at indsende drenge.¹⁴¹ Tøjlisterne fra slutningen af 30'erne viser en næsten uafbrudt tilbagegang for pigernes vedkommende, medens drengenes antal efter den voldsomme pest 1637 atter var voksende.

I 1641 løslodes efter endt læretid 16 piger, som de mange epidemier ikke havde fået bugt med, og 4. maj samme år meddeler regnskaberne, at nu var 10 pigebørn udforlovet af kgl. maj.'s børnehus og indsat i „byens børnehus“, d. v. s. de fattiges eget børnehus i København. Med dette skridt ender pigernes æra i børnehuset.

Så vidt det kan ses af regnskaberne, er der ikke flere tilbage i anstalten, og der haves ingen vidnesbyrd om senere indsættelser af pigebørn.

Baggrunden for denne driftsindskrænkning er utvivlsomt kronens stadig vanskeligere finansielle situation, der ikke kunne undgå at få virkninger for et under-skudsforetagende som børnehuset. Når man valgte at lade det gå ud over pigeafdelingen, skyldes det sikkert, at en lukning af denne ikke ville standse det vigtigste børnehusmanufaktur, klædeindustrien. Af de 116 piger i 1632-mandtallet beskæftigedes 44 med at spinde kattungarn, 56 var i kniplestuen, og de resterende 16 knyttede strømper. Kun bomuldsspinderiet berørte klædemanufacturet direkte. Men ligesom man hidtil havde ladet næsten hele uldforbruget spinde uden for børnehuset, skulle det vel også være muligt at få den — for produktionen i øvrigt mindre væsentlige — bomuld spundet på samme vis, omend selve spindeteknikken her var noget vanskeligere.

Også en anden betragtning kan have gjort sig gældende. Selv om man formelt opretholdt den fiktion, at også pigerne i børnehuset stod i lære ved et håndværk, så var i hvert fald spinning og strømpestriking et så simpelt arbejde, at der ikke var tale om håndværk i dette ords traditionelle betydning. Såfremt man derfor som den nyudnævnte kansler Christian Thomesen Sehested betragtede børnehuset som et „seminarium for håndværksfolk“,¹⁴² kunne man uden større sorg udelukke pigerne fra anstalten.

Ved en sammenligning mellem 20'ernes og 30'ernes udskrivningsordrer fremgår det, at man i tidens løb satte kravene til børnenes alder i vejret. I begyndelsen ønskede man drenge fra 12—14 og piger fra 10—14 år, men dette ændredes efterhånden derhen, at de indsendte drenge burde være 14—16 år og pigerne 12—13 år. De

børn, der indsattes ved denne alder, blev åbenbart de bedste lemmer.

Foruden de egentlige børnehusbørn befandt der sig til stadighed et antal mindre børn i anstalten. Som allerede anført er en del af disse småbørn utvivlsomt kommet til verden bag tugthusets mure, men de fleste er sikkert indsendt på normal vis. Mandtallet 1621 omtaler således 9 drengébørn, „som har ingen mester, men er små og urenlige“. 2 af disse er kommet fra Norge, 1 fra Malmø, 1 fra Holbæk, 1 fra Ballerup, og de resterende 4 er fra København. Det største antal småbørn i børnehuset var, så vidt det kan skønnes, de 7 smådreng og 6 småpiger, der i følge tøjlisterne befandt sig derinde 1635.

Underholdet af små børn lå uden for børnehusets naturlige virkefelt, og det hændte derfor, at man søgte at slippe af med dem. I 1623 sendtes der således ifølge regnskaberne 3 smådreng til hospitalet i Vartov. Og i 1627 sendtes en vogn til Helsingør med nogle børn, „som kom der udi hospitalet“.¹⁴³ To år senere fik lensmanden på Kronborg ordre om at sende de 12 børn, som var i hospitalet i Helsingør, til tugthuset i København.¹⁴⁴ Disse 12 kan næppe være andre end de i 1627 tilsendte, der nu har nået den rette børnehusalder.

Frederik Stuckenberg har anslået den samlede tilgang til tugt- og børnehuset — mænd, kvinder og børn — til ca. 2000.¹⁴⁵ Dette tal kommer Stuckenberg til ved at lægge antallet af dødsfald sammen med antallet løsladelser af færdiguddannede og dertil vilkårligt at føje 300 som margin for mangler i regnskaberne. Men denne fremgangsmåde er ikke forsvarlig. Den tager ikke hensyn til, at lemmer kan være løsladt før endt læretid, i hvilke tilfælde løsladelserne af visse særlige grunde ikke figurerer i regnskaberne. Som det senere skal påpeges, spiller de for tidlige løsladelser netop en meget betydelig rolle. Og bedre bliver beregningen ikke af, at Stucken-

CHRISTIAN IV's TUGT- OG BØRNEHUS 1620—1649.

Regnskabsår (maj—maj)	1 gnsl. belægning	2 netto- tilgang	3 netto- afgang	4 færdigudlærte		5 døde
				dreng	piger	
1620—1621	?	393	93	—	—	93
1621—1622	380*)	183	19	—	—	11
1622—1623	515	103	25	—	—	21
1623—1624	609	200	72	—	—	} 87
1624—1625	706	132	85	—	—	
1625—1626	598	16	242	—	—	210
1626—1627	581	218	86	29	28	25
1627—1628	547	103	259	28	34	42
1628—1629	458	} 577	} 580	12	12	} 514
1629—1630	422			18	1	
1630—1631	494			15	8	
1631—1632	541	214	133	16	10	107
1632—1633	519	73	163	24	6	> 22
1633—1634	513	282	193	41	10	122
1634—1635	552	137	65	6	10	> 49
1635—1636	567	103	75	7	0	34
1636—1637	634	238	178	15	0	163
1637—1638	511	128	352	18	10	324
1638—1639	512	223	79	19	11	>> 49
1639—1640	556	99	131	15	7	>> 109
1640—1641	538	68	69	17	0	>> 36
1641—1642	492	75	131	32	16	>> 24
1642—1643	484	57	81	36	0	>> 7
1643—1644	490	44	100	46	0	>> 14
1644—1645	399	9	134	26	0	>> 16
1645—1646	316	28	44	9	0	>> 7
1646—1647	306	29	42	12	0	?
1647—1648	282	21	55	26	0	?
1648—1649	150	2	211	—	—	?
1649 (maj —okt.)	36	0	58	—	—	?
1620—1649	13770**)	3755	3755	467	163	>2086

630

*) omfatter tiden 17/2 1621—1/5 1622. **) angiver det samlede antal belægningssår i perioden 17/2 1621—28/10 1649.

Tabel 1 er udarbejdet ved hjælp af de meget pålidelige mandtal i anstaltens ugentlige kostlister. Børnehusbørn, der lå på sygehus uden for selve anstalten, er ikke medtaget her. — *Tabel 2 og 3* har ligeledes de ugentlige mandtal som hovedkilde, idet variationerne i disse er uddraget som nettotilgang eller -afgang for de enkelte uger og derefter sammentalt for hvert år. Hvor andre præcise oplysninger om af- og tilgang har foreligget, er disse indarbejdet i tallene. En beregning af denne art giver selvsagt et resultat af betydning mindre størrelsesorden end den reale tilgang og afgang. — *Tabel 4* er udarbejdet på grundlag af regnskabernes oplysninger om udlevering af klæder til færdigudlærte børnehussvende og -piger ved løsladelsen. Tabellen må stort set anses for fyldestgørende. — *Tabel 5* har som hovedkilde graverregningerne. Hvor disse mangler, er opgivelser om udlevering af liglagener anvendt. I sidstnævnte tilfælde kan tallene ikke anses for komplette, hvilket er markeret med tegnet >.

berg kun har fundet frem til knapt halvdelen af de mere end 2300 dødsfald, der er opført i regnskaberne.

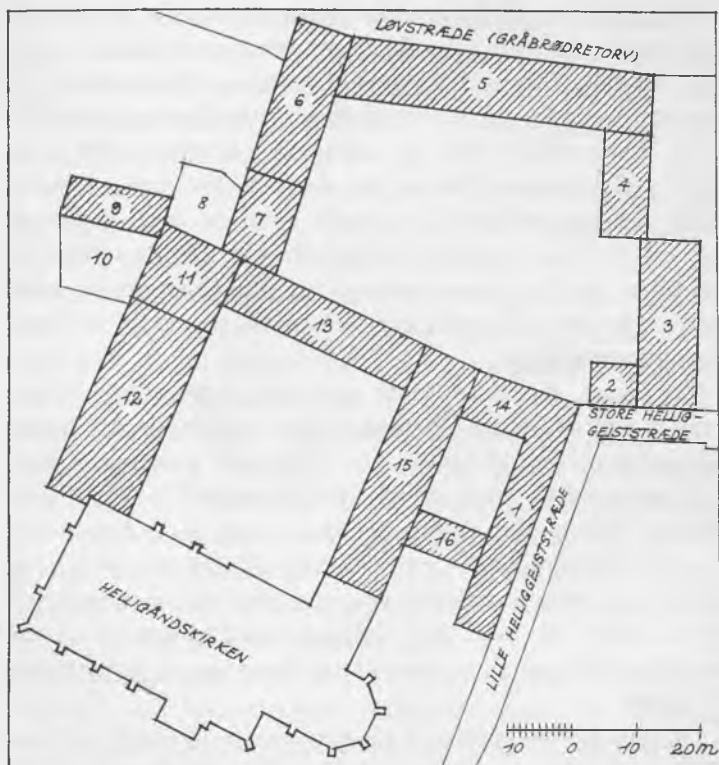
Ved at uddrage variationerne i kostlisternes belægningslister uge for uge og sammenregne de herved fremkomne tal, der udtrykker den ugentlige nettotilgang eller -afgang, kan vi komme det totale fangetal betydeligt nærmere. Foretages en sådan beregning for årene 1621—1649, for hvilket tidsrum kostlisterne er bevarede, når vi tallet 3755 (tabel 2 og 3). Dette tal repræsenterer selvsagt et absolut minimum, og det kan på grundlag heraf skønsvist anslås, at det reale fangetal for denne periode var 4500—5000. For tidsrummet 1605—1619 gør de sparsomme oplysninger enhver vurdering vanskelig. Det er dog muligt ved hjælp af regnskaberne (tøjliister, begravelser etc.) at „identificere“ ca. 450 forskellige lemmer, og der kan regnes med, at der gennemsnitlig var 125—150 fanger i anstalten. Dette sandsynliggør for de 15 år et samlet fangetal på 700—1000.

Sammenholdes disse tal med de oplysninger om voksne mænd og kvinder i tugthuset, der er givet ovenfor, vil det ses, at kun en ganske ringe del af lemmerne var voksne — højst 1000 af ialt 5500—6000. Med al tydelighed viser dette, hvor langt tugthuset i tidens løb fjernede sig fra sit udgangspunkt som optagelsesanstalt for voksne løsgængere. Denne udvikling, der i begyndelsen fremmedes af driftsøkonomiske hensyn, fra 1620 tillige af merkantilistiske planer, medførte dog ikke nogen kompromittering af den sociale ide, der var en af tugthusets grundpiller. Tværtimod. I hvert af de børn, der indsattes i børnehuset, var der en potentiel løsgænger, og medens det nok var problematisk, om et tugthusophold kunne vende en voksen løsgænger til det bedre, var der større muligheder for at opdrage og uddanne børnene til hæderlige håndværkere.

LIVET I TUGT- OG BØRNEHUSET.

Tugthuset optog en ikke ubetydelig plads i Christian IV's København. Fra Gråbrødretorv strakte det anselige kompleks med sine 14 bygninger sig helt til Helligåndskirken. Mere end en tønde land midt i byens hjerte lå bag anstaltens mure.

Planen på side 311 viser tugt- og børnehuset, som det så ud ved salget 1650. Den bygger i alt væsentlig på oplysninger i skødet.¹⁴⁶ Da tugthuskomplekset ikke underkastedes nogen væsentlig ændring siden begyndelsen af tyverne, ville en plan fra f. eks. 1625 have haft omtrent samme udseende — kun ville bygningernes anvendelse i mange tilfælde have været en anden, ikke mindst fordi børnehusets pigeafdeling, der nedlagdes 1641, endnu i 1625 spillede en betydelig rolle. Et inventarium for tugt- og børnehuset fra 1625¹⁴⁷ optager ialt 70 rum, af hvilke de 22 var vinkler eller værksteder. Selv om det ikke er muligt at lokalisere de enkelte kamre og vinkler, er nogle hovedtræk dog sikre. Således var kvinderne og pigerne, hvis håndværk ikke krævede så megen plads, samlet i bygningerne nærmest Helligåndskirken, og det ligger nær at antage, at den gamle rektangulære klostergård var pigernes gård, mens den større gårdsplads ved tugthusets egen kirke (6) var forbeholdt drengene. De voksne mandlige fanger holdt til i gården ved garveriet (fra 1633 hampemølle) (16). Tugthuskvinderne kan muligvis have haft gård sammen med pigerne, men da man stræbte efter at holde de enkelte „huse“ strengt adskilte,¹⁴⁸ er det rimeligt at tro, at den lille indgærdede plads (10), der kan have haft direkte forbindelse til kvindfolkets hus (12), er indrettet til tugthuskvindernes brug. I hvert fald svarer de 4 gårdspladser — 2 små og 2 store — godt til anstaltens struktur: to mindre afdelinger for voksne (tugthuset), og to større for børn (børnehuset).

Tugt- og børnehuset 1650.

1) Lille Helliggejsthus.	9) Forstanderskens hus.
2) Porthuset.	10) Indgærdet plads.
3) Silke- og skærervinkel.	11) Drengenes sovestuer.
4) Stald.	12) Kvindfolkets hus.
5) Olmerdugs- og silkevinkel.	13) Køkken og borgestue.
6) Tugthuskirken.	14) Tugthusfogdens bolig.
7) Skole og skrædvinkel.	15) Vantmagervinkel.
8) Vaskeplads.	16) Hampemølle.

Udarbejdet efter skødet 23. marts 1650 (*KD III, p. 325 ff*) og H. U. Ramsing: *Graabrødrekloster og Helligaandshus (Hist. Medd. om Kbhvn. 1. rk., III, pp. 469 og 506 ff)*. Der er derimod ikke taget hensyn til Ch. Christensens plan (*ibid. 3. rk., I, p. 75*), idet oplysninger i skødet 1650 udelukker, at klostrets gamle nordfløj, der fremdroges ved udgravninger o. 1930, kan have stået endnu på tugthusets tid.

Den, der idag, 300 år senere, gennemvandreren det gamle tugthusområde, vil ikke finde mange spor af den kongelige anstalt. Store Helligejststræde og Byens Gang er blevet forenede ved nedbrydning af tugthusfogdens hus (14), borgestuen (13) og drengenes sovestue (11), og hele gadesystemet bærer nu navnet Valkendorfs-gade. Lille Helligejststræde er brudt gennem tugthusporten (2) og stalden (4) ud til Gråbrødretorv. Endnu for 100 år siden kaldtes denne smøge for Tugthusporten, men dette navn er nu vejet for det mere respektable Niels Hemmingsensgade.

De huse, der ikke faldt ved gadereguleringen, forsvandt ved den store ildebrand 1728, der lagde det halve København øde. Af tugthusets bygninger overlevede kun det særprægede sengotiske Helligåndshus (12) ildens hærgen. Huset står endnu den dag i dag, men dets indre er ved en hårdhændet restaurering stærkt omformet og indeholder ingen minder fra den tid, da tugthuskvinderne holdt til her. Det rummer nu Helligejst sogns menighedssal og degnekantor og desuden et kommunebibliotek.

Omend Helligejsthuset er den eneste bevarede af anstaltens bygninger, så er den dog ikke helt ene om at repræsentere tugthuset i nutidens København. På Gråbrødretorv markerer husene nr. 1—9 tugthusets facade mod torvet. Disse huse er nemlig bygget nøjagtig på brandtomten af den lange to-etages olmerdugs- og silkevinkel (5), der blev bygget i 1622, og som efter tugthusets salg 1650 ved skillerum deltes i 7 selvstændige beboelseshuse.¹⁴⁹ Og et af skæbnens små luner har i vore dage anbragt en legeplads på den gamle klostergårds plads — netop der, hvor børnehusets piger boltrede sig i deres sparsomme fritid. Tugthuskvarteret har ikke svigtet sin fortid helt.

Hvor Store og Lille Helligejststræde mødtes, lå tugt-

husporten (2), anstaltens hovedindgang. I denne port afleveredes børnene til tugthusfogden. Her tog de afsked med deres rejsevogtere, der ikke måtte betræde selve tugthusområdet,¹⁵⁰ og trådte ind til en ny og fremmedartet tilværelse bag høje mure.

Hvornår kommer vi ud igen? Det var vel nok den første tanke hos de nye lemmer, når portfløjene sluttedes og gik i lås bag dem. Tugthusordinansen 1621 indeholdt kun vage og uklare bestemmelser om opholdets varighed (§§ 24—26), men dette forhold rettedes, da der et år senere — 2. november 1622 — udsendtes en særlig forordning herom, „på det at nu enhver udi førbenævnte børnehus kan vide sin visse tid, og forældrene ikke skulle mene dem udi den agt i samme børnehus at indtages, at de der til evig trældom skulle bruges og undertvinges“.¹⁵¹ Bestemmelserne i denne forordning, der forblev gyldig i hele tugthusets levetid, er klare og utvetydige. Drengene, der ved indsættelsen er 12 år eller derover, skal straks sættes til et håndværk. Efter fire års læretid skal de aflægge svendep prøve over for tre eller fire mestre, der udpeges af børnehusets „tilsynsborgere“.¹⁵² Såfremt prøven ikke består, skal drengene fortsætte endnu et år eller to i lære og dernæst atter gå til prøve. Efter aflagt svendep prøve skal de tilbringe tre år i huset som børnehussvende. Foruden kost og klæder skal der nu ydes dem en mindre pengebetaling, der dog først udbetales, når de forlader anstalten. Ved løsladelsen skal de desuden have en klædning med kappe, hat, sko, krave og skjorte, en måneds proviant samt, når de bosætter sig, et halvt års husleje betalt (§§ 2—3).

En børnehussvend, der skikkede sig vel i sit håndværk, kunne altså regne med at skulle opholde sig derinde i syv år. Ganske tilsvarende bestemmelse gjaldt for pigerne vedkommende (§§ 5—6). Efter endt læretid skulle de tilbringe tre år i huset på lignende vilkår som sven-

dene. Men det siges ikke i forordningen, hvor lang selve læretiden var. Fyrsten af Anhalt noterer imidlertid fra sit besøg i tugthuset 1623, at medens drengene var 7 år derinde, nøjedes pigerne med 6 år.¹⁵³ Det er således sandsynligt, at de kvindelige håndværk kun havde 3 års læretid. Derfor taler også, at der i regnskaberne ofte optræder „syvårsdreng“, der skal løslades, men aldrig „syvårspiger“. For pigerne gjaldt ydermere den bestemmelse, at de kunne slippe før tiden, såfremt nogen begærede dem til ægte. De kunne også gifte sig med børnehussvende, men måtte da — så vidt det kan ses — blive i børnehuset, indtil deres gemal løslodes eller „udforlovedes“, som det hed. Denne ægteskabsret synes dog mærkeligt nok ikke at være udnyttet i større omfang. Regnskaberne omtaler ialt kun tre tilfælde af giftermål.

Efter løsladelsen var lemmerne forpligtet til umiddelbart at give sig i tjeneste hos en mester eller selv at nedsætte sig, at holde sig fra drukkenskab og lediggang, og til at søge kirke mindst en gang hver søndag, „med mindre han igen i børnehuset vil indtages og der forblive, indtil han kan vide sig selv at regere“ (§ 4).

Børn, der ved indsættelsen ikke var så store, at de kunne sættes til et håndværk, d. v. s. under 12 år, skulle undervises af præsten og skolemesteren, tilsammen en time om dagen. Derudover skulle de beskæftiges ved uld- og bomuldsspinding (§ 1). De mindste børn slap dog helt for arbejde. Regnskabet 1640—41 omtaler således 6 små børn, der „kun skal gå i skole og intet arbejde skal lave“. Der udleveredes ofte lædersko til små børn, der gik i skole. Da lædersko normalt kun blev givet til personer, der havde ærinder uden for tugthuset (f. eks. ligbærerne), kunne det se ud, som om i hvert fald en del af de smås skolegang er foregået ude i byen.

De egentlige børnehusbørn — håndværkslærlingene — modtog også undervisning. Derfor sørgede anstaltens

egen præst. Hans vigtigste pædagogiske opgave var at lære børnene deres „børnelærdom“, d. v. s. katekismen, men desuden underviste han i læsning, skrivning og gemen regning. De to sidstnævnte fag var dog luksus. For pigernes og de mere tungnemme af drengenes ved-

Tugthusområdet 1674, set fra nord (Gråbrødretorv). *Udsnit af Resens fugleperspektiv over København.* En sammenligning med planen side 311 vil vise de ret betydelige ændringer siden tugthusets salg 1650; det må dog erindres, at Resens fugleperspektiv kun er fuldt korrekt, hvad gadenettet og monumentalbygninger angår. Bemærk porten ved knækket i Helligøjststræde. Det var tugthusets hovedindgang.

kommende gjaldt det, at det var nok, når de kunne deres børnelærdom og læse i trykte bøger.¹⁵⁴ Man kunne synes, at det var vel meget for een mand at undervise så mange børn. Men da der kun var beregnet en halv times katekiseren og en halv times anden undervisning om ugen for hvert hold, og da præsten som hjælpere havde en degn og nogle af de større børn, kunne det nok overkommes.

Anstalten havde kun få faste funktionærer. I spidsen stod tugthusefogden, der var ansvarlig over for en af rentekammerets rentemestre. Desuden var der en forstanderske for kvindernes tugthus og pigeafdelingen, en skriver og en skriversvend, en portner, en kældersvend samt præst og badskærer, fra ca. 1617 desuden en læge. Under disse forhold kom børnenes opdragelse i alt væsentlig til at påhvile håndværksmestrene. Af disse, der ofte var indkaldte udenlandske — mest tyske og hollandske — håndværkere, var der under normale forhold en snes stykker.

De håndværk, der praktiseredes i børnehuset, var først og fremmest knyttet til klædeproduktionen: der var uld-, linned-, bomulds- og silkevævere, vantmager, overskærer, possementmager, guldspinder m. v. Desuden var der håndværk, der producerede med husets eget forbrug for øje, såsom skræder, skomager, garver og nålemager. Sidstnævnte havde dog en ret betydelig „eksport“. En drejer tog sig af reparationer af væve og rokke. Ved alle disse håndværk sattes drengebørn i lære.

Som tidligere nævnt beskæftigedes tugthuskvinderne med uldspinding og mændene med alskens grovere arbejde, f. eks. hampebankning. For deres vedkommende var der ikke tale om noget lærlingeforhold. Børnehuspigerne derimod, der enten kniplede, spandt bomuld eller strikkede strømper, blev betragtede som lærlinge i deres fag. Af inventarfortegnelserne fremgår det, at der ikke blot spandtes i pigeafdelingen, men også på vævevinklerne, sikkert af de mindste drenge blandt lærlingene.

I mange retninger var det et pionerarbejde, 20'ernes store tekstilmanufaktur og heraf især børnehuset udførte. Dette gælder også i produktionsteknisk henseende. En lang række af de produkter, der fremstilledes i børnehuset, var aldrig før forfærdiget i Danmark, og for andre produkter toges nye fremstillingsmetoder i brug. Således

havde bomulden sin danmarkspremiere i børnehuset, hvor den både spandtes og vævedes allerede 1606. Dette forhold er ikke meget påagtet. Et nylig udkommet værk om bomuldsspinderi anfører, at man først efter 1750 begyndte at spinde bomuld herhjemme,¹⁵⁵ og den norske tekstilforsker Marta Hoffmann betragter det som tidligt, at der i 1729 blev oprettet et bomuldsspinderi i Sverige.¹⁵⁶ Marta Hoffmann har derimod ret, når hun skarpsindigt slutter, at den såkaldte skotrok, der i Norge kendes fra det 18. århundredes tugthuse, må have været anvendt i de danske børnehuse i det 17. århundrede.¹⁵⁷ Til Christian IV's tugthus kom skotrokken, der mentes at spinde hurtigere og bedre end den almindelige hjulrok, den 30. april 1607. Hans Drejer, indvåner i København, leverede denne dag ifølge regnskaberne 5 „schotterocker“ à 2 daler til brug for Niels Tripmager. Skotrokken anvendtes både til uld og bomuld — i den såkaldte bomuldsstue var der i 1625 ikke mindre end 49 skotrokke, af hvilke dog 5 var ubrugelige.

Det må ligeledes bemærkes, at knipling optræder som stordrift i børnehuset med et halvt hundrede piger ved kniplepuderne på et tidspunkt, hvor tønderkniplingen endnu knapt eksisterede. Allerede i november 1611 forfærdigedes de første 40 alen kniplinger i tugthuset. De anvendtes til „kgl. maj.'s kraver“. Virkelig betydning fik kniplingen dog først efter reorganisationen 1620.

Om kvaliteten af de varer, der fremstilledes i tugthuset, ved vi så at sige intet. Da huset kun i ringe grad producerede med den private handel for øje — hovedparten gik til hæren og hoffet — kendes forbrugernes reaktion overfor varerne ikke. Det er hævdet, at „klosterlærredet“, der ifølge Nille i Holbergs Erasmus Montanus (I, 4) er det bedste lærred, skulle have fået sit navn af tugthuset, der jo lå på det gamle Helliggejst-klosters plads.¹⁵⁸ Dette er imidlertid ganske usandsyn-

ligt. På tysk findes det tilsvarende ord „Klosterleinand“,¹⁵⁹ og det er sikkert heraf, den danske benævnelse er udledt.

Det grove tugthusklæde, der den første tid spillede en dominerende rolle i tugthusets produktion, var utvivlsomt en ringe, om end billig vare. Men ikke alt var lige slet. Når kongen 1609 lod selveste Johannes v. Wick, en tidlang kgl. contrafeier, levere 331 alen patroner på papir til tapetmageren på Helliggejst tugthus til at væve efter,¹⁶⁰ tør det tages som et udtryk for, at tugthus-gobelinerne, der desværre er gået tabt, var en kvalitetsvare. Af regnskaberne ses endvidere, at der fra børnehuset leveredes en del tøj til den kongelige familie. Hoffet modtog ikke blot hverdagstøj, men også festklæder herfra. Således skrev kongen i 1641 om nogle klæder, som prinsesserne Christiane og Hedvig skulle have til at bære ved et bryllup: „Var der noget smukt i børnehuset at bekomme, da havde jeg det helst“.¹⁶¹ Selv fyrstelige personer kunne altså klædes standsmæssigt i børnehus-tøj.

Ingen af Rosenborgs mange kongelige dragter fra Christian IV's tid kan med sikkerhed henføres til tugthuset.¹⁶² En del stammer dog angiveligt fra det kongelige klædekammer og kan således udmærket hidrøre fra tugthus-manufacturet. Heller ikke Nationalmuseets 2. afdeling besidder noget stykke, der kan udpeges som værende fra tugthuset. Københavns Bymuseum er ikke stort heldigere stillet, men ejer dog en tøjplombe af bly med Christian IV's dobbeltkronede monogram på aversen. Denne plombe må stamme fra et af tekstilmanufakturernes og kan altså have hængt ved tugthusklæde.¹⁶³

En gennemgang af de københavnske museer syntes således at vise, at alle minder fra tugt- og børnehuset enten var gået al kødets gang eller havde formummet sig så godt, at de ikke lod sig identificere med blot nogenlunde sikkerhed. Dog, helt så ilde står det ikke til. En

særlig del af børnehusets produkter er endnu bevaret og tilmed udstillet på museer. Børnehuset fremstillede nemlig lærred til brug for malere!

Tugthusregnskaberne beretter ofte om fremstilling og udlevering af „contrafeidug“. Således modtager Pitter Isachsen (Peter Isaacs) i 1621 23 alen bredt contrafeilærred til kgl. maj.'s behov — måske de endnu bevarede loftbilleder i Vinterstuen på Rosenborg. Søren Kiær fik i 1622 og 1623 ialt 82 alen contrafeilærred. Der synes at være tale om småbleget hørlærred. Nogle gange nævnes det ikke, hvilke kunstnere der modtager lærredet. Men dette er heldigvis ikke den almindelige regel. Tværtimod opgives i en række tilfælde ikke blot kunstnerens navn, men også lærredets anvendelse. Jørgen Munich Contrafeyer får 28. januar 1632 40 alen contrafeidug, 3 alen bred, hvorpå han skal kopiere 10 contrafeier for kongen. Og den 23. oktober 1632 modtager Martinus von Steenwinkel Contrafeyer mere end 100 alen contrafeidug af forskellig bredde, at forbruge udi kgl. maj.s og dronnin-gens gemakker på Kronborg.

Den kunstner, der optræder oftest i regnskaberne, er Karl van Mander. 25. november 1631 fik han udleveret 10 alen, at bruge til hans fyrstelige nåde prinsens (Christians) contrafei udi sort. 23. oktober 1632 modtog han 10½ alen til kongens eget contrafei. 4. november 1640 gjaldt det 24 alen, der skulle forbruges til „contrafeier, som på Frederiksborg skulle opsættes“. Og i årene 1640—44 fik han gentagne gange udleveret store partier contrafeidug, men uden angivelse af formålet.

Den 1. september 1642 skrev kongen til statholder Korfits Ulfeldt, at han havde i sinde at lade sig afmale til hest i fuld størrelse. Statholderen skulle derfor drage omsorg for, at der til dette formål blev gjort lærred på det store getou (væv) i børnehuset.¹⁶⁴ To uger senere, 15. september 1642, kan tugthusregnskabet meddele, at der efter

Ulfeldts anvisning er udleveret 40 alen contrafeidug, 5 alen bredt, til Karl van Mander, kgl. maj.'s contrafeier. Dette billede, der synes at være blevet færdigt året efter, er nu på det nationalhistoriske museum på Frederiksborg.

Er intet andet levnet fra tugthuset, så er dog Karl van Manders monumentale rytterbillede af Christian IV — og sandsynligvis en stor del af de øvrige bevarede malerier fra den tid¹⁶⁵ — malet på tugthuslærred.

Arbejdstiden i tugt- og børnehuset var for mestrenes vedkommende fra 5 til 10 formiddag og 12 til 5 eftermiddag¹⁶⁶ — en for den tid ganske normal 10-timers arbejdsdag. Alligevel syntes det ofte at volde mestrene besvær at møde til tiden. Den åbenbart mere morgenduelige Christian IV konstaterede i børnehusets første år ved selvsyn deres forsømmelighed.¹⁶⁷ I 1636 var det galt igen, og kongen måtte true med, at de mestre, der ikke kom rettidigt til deres arbejde, ville blive sat i Blåtårn og ikke ladet ud igen, før de havde været derinde i otte dage.¹⁶⁸

Børnenes arbejdstid angives ikke direkte, men det må formodes, at den er faldet sammen med mestrenes — uden disses opsyn kunne arbejdet næppe holdes i gang. I forordningen 2. november 1622 siges det, at børnene foruden deres middagstime skal have en halv time om formiddagen og en halv time om eftermiddagen som hvile- eller legetime.¹⁶⁹ Muligvis har disse legepauser været koncentreret om middagspausen, altså mellem 10 og 12, således at der var legetime fra 10 til 10½, middagstime fra 10½ til 11½ og atter legetime fra 11½ til 12. Men det er også tænkeligt, at der ved ordet „middagstime“ skal forstås den to timer lange middagspause. I så fald har børnenes arbejdstid været 1 time kortere end de voksnes.

Tugthusordinansen beskæftiger sig udførligt med bespisningen i tugt- og børnehuset (§ 30).¹⁷⁰ Der gives heri en

ugentlig middagsplan, og der fastsættes en ration for den enkeltes kostforbrug. Ud fra en nutidsbetragtning virker middagsplanen mildest talt noget monotont, men for samtiden, der var vant til en unuanceret kost, syntes den god og fornøftig. Arent Berntsen fandt planen så udmærket, at han aftrykte den i „Danmarks og Norges frugtbare Herlighed“ med den udtrykkelige begrundelse, at læseren derved ville få lejlighed til „med hver dag sin bekvemme species at tilordne“.¹⁷¹ Om rationernes størrelse siger Arent Berntsen, at det er tydeligt, at de er sat til børns behov, idet der af øl, brød, kød, flæsk, fisk og sild ikke er beregnet så meget, som hvis der havde været tale om voksne, medens der på den anden side af f. eks. gryn, smør og ost er bevilget lige så meget eller mere, end der normalt gives til arbejderes og hofjtjeneres spising. Er Arent Berntsens vurdering rigtig, har forordningens rationer således sikret en efter tidens målestok både god og rigelig forplejning. Men ét er lov, et andet som bekendt praksis. Fik lemmerne den kost, de havde krav på?

Gennem de omhyggeligt førte ugentlige kostlister, der er bevarede blandt børnehusregnskaberne, er det muligt nøje at følge bespisningen. Kun på eet punkt giver kostlisten ikke besked: kålen, der i datidens husholdninger var en ganske uundværlig vare, og som da også i tugthusordinansen optræder i hver eneste dags spiseplan, føres der ikke regnskab over. Grunden er sandsynligvis dels den, at kål var en overmåde billig vare, som man ikke gjorde store anstalter af, og dels, at tugthusordinansen 1621 ikke angiver nogen bestemt ration for kålens vedkommende, hvorfor man næppe overfor revisionen skulle svare for forbruget af denne vare. Kun for regnskabsåret 1634—35 er tallet kendt: i løbet af året var der spist 324 tdr. grønkål og 10 tdr. surkål af 552 personer.

Med de udførlige kostlister i hænde er det fristende at forsøge en beregning af det antal kalorier, den daglige kost i børnehuset bød på. Og i dette tilfælde synes det at være fuldt forsvarligt at foretage en sådan udregning. Fejlkilderne er få og små. De absolut dominerende næringsmidler i børnehuset var byggryn, rugbrød, svagt øl og smør. Især for de to førstnævnte varer gælder det, at deres næringsværdi er overordentlig ensartet, hvorfor deres kalorietal kan bestemmes med stor sikkerhed. Fødevarer som kød og fisk, der har et stærkt svingende kalorietal, og som derfor frem for alt vil være det upålidelige element i en udregning, spillede i børnehuset en underordnet rolle og kan derfor ikke influere synderligt på resultatet. Den væsentlige fejl vil fremkomme ved manglen på tal for forbruget af kål, der som nævnt var på bordet hver eneste dag. Men heller ikke dette vil ødelægge beregningen. Kålen er rig på C-vitaminer, men fattig på kalorier, og med tallene fra 1634—35 in mente er det sandsynligt, at kålen højst ydede 50—100 kalorier pro persona om dagen.

Som basis for en kalorieberegning er valgt regnskabsåret 1628—29, der synes at være et godt gennemsnitsår, både hvad angår belægning, sygdom i anstalten og bespisning. For at undgå sådanne udsving i kalorietallene, der fremkommer ved årstidsbestemte ændringer i kosten og tilfældige variationer i fødevarerforsyningen, er hele året betragtet under ét, og det viser sig da, at det gennemsnitlige daglige kalorieforbrug er ca. 3000 pro persona. Denne kaloriemængde skulle sikre lemmerne en absolut tilstrækkelig kost. Måske er kalorietallet endda højere endnu — lavere er det i hvert fald ikke, thi alle fødevarer, der indgår i beregningen, er for en sikkerheds skyld betragtet som værende af dårligste kvalitet.

Omregner man på tilsvarende måde de rationer, der fastsattes i tugthusordinansen 1621, til kalorier, viser

det sig, at lemmerne efter ordinansen skulle have omtrent 4000 kalorier om dagen, altså væsentlig mere, end de virkelig fik — og sikkert også meget mere end de overhovedet kunne sætte til livs. Når det reale forbrug ligger 1000 kalorier lavere end fastsat, skal det derfor ikke tages som et udtryk for, at man foreholdt børnene den føde, der rettelig tilkom dem. Embedsmændene i rentekammeret var vant til at fastsætte rationer for soldater og arbejdsfolk, hårdt arbejdende mænd, der havde et stort kaloriebehov. Med hensyn til børn havde man ingen erfaring, og omend man — som Arent Berntsen anfører — bestræbte sig for at imødekomme børns særlige behov, så udviste man dog alt for store forventninger til børnenes appetit.

De 1000 kaloriers forskel er næsten udelukkende resultatet af svigtende forbrug af en enkelt vare. Medens ordinansen tildelte hvert barn 13 kg gryn pr. 28 dage, forbrugtes der knapt det halve, 6 kg. Børnene kunne ganske enkelt ikke få bugt med alle de vandgrøds kalorier, der så rundeligt var tildelt dem, og da tugthusordinansen i 1633 førtes à jour, drog man på papiret konsekvensen af det, der allerede længe havde været praksis, og nedskar grynrationen til nøjagtigt det halve.¹⁷² På næsten alle andre punkter er der den bedste overensstemmelse mellem ordinans og realforbrug.

I tugthusordinansen 1621 siges det udtrykkeligt, at børnene „for al ting“ ikke må være nødt til at drikke vand, og det pålægges fogden at drage omsorg for, at brøndene altid er låste, når de ikke benyttes, „på det at børnene ikke skal få tilfælde deraf at drikke“ (§ 19). Den slette hygiejne og mangelfulde renovation bevirkede, at købstæderne faktisk lå på et metertykt lag af snavs og sygdom, der forgiftede brøndene. Vand kunne man derfor ikke drikke, og øllet blev i byerne en livsvigtig nødvendighed.¹⁷³ I tugt- og børnehusets kostplan var

der afsat to potter svagt øl om dagen til både voksne og børn. Kun ved højtiderne og til de syge udskænkedes der en bedre øl, „skillingsøl“.

Ved tugthusordinansens revision 1633 nedsattes ølrationen fra 2 potter til 1 pot daglig.¹⁷⁴ Grunden til denne nedskæring er uvis, men sandsynligvis er den et led i bestræbelserne for at bringe anstaltens udgifter ned. I betragtning af den megen saltmad, som børnene fik, var den nye ration lovlige knap. Den holdt da heller ikke mange år. I 1639 skrev Christian IV efter et besøg i børnehuset til rentemestrene, at han havde bemærket, at børnene fik mad nok, men for lidt at drikke i forhold til maden.¹⁷⁵ Effekten af kongens brev udeblev ikke. Rationen sættes op til 4 potter daglig,¹⁷⁶ nok en voldsom forøgelse, men efter samtidens skøn ikke for stor en ration. F. eks. fik latinskoledisciplene i Nyborg et lignende kvantum til dagligt forbrug.¹⁷⁷

Som helhed giver kostlisterne det bestemte indtryk, at tugthuskosten langt fra var nogen sultekost. Tværtimod synes den meget rigelig og nærende. Dengang som nu var måltiderne et af de hovedpunkter, hvorom danskerens tilværelse drejede sig. Det var ikke blot ved kongens taffel, man tog rigeligt for sig af retterne, overalt synes der at være blevet spist til gavn. Selv den usle misdæder, der i byens mørke kælder ventede på kag eller galge, fik en rigelig, næsten overdådig forplejning. Det var ikke ualmindeligt, at der anvendtes 2—3 mark om ugen til en fanges bespisning.¹⁷⁸ Så hvorfor skulle tugt- og børnehuslemmerne ikke også spise godt? Så meget desto mere som kongen selv var garant for opretholdelsen af kostens høje stadi i anstalten — adskillige gange kontrollerede han kostens kvalitet og intervenerede personligt for forbedringer ved udspisningen.¹⁷⁹

Var der ud fra de hjemlige forudsætninger ikke noget overraskende ved den gode forplejning i tugt- og børne-

huset, så stod den i skærende kontrast til den kost, som andre landes tugthuse trakterede deres lemmer med. I Frankfurt am Main skulle tugthuslemmerne ifølge et dekret almindeligvis kun have vand og brød, og store „uærlige“ forbrydere skulle have endnu slettere kost,¹⁸⁰ hvad det så kan være. Også i de engelske og hollandske tugthuse var vand og brød hovedretter. Et meget yndet og sikkert meget effektivt middel til at få genstridige og arbejdsu villige fanger til at falde til føje var nedskæring og forringelse af kosten. I de engelske tugthuse satte kosten normalt efter arbejdsydelse.¹⁸¹ I Holland veg man ikke tilbage for at bryde modvilje med sult, og for at fremme processen lod man stundom en kurv med brød hænge op højt over hovedet på den genstridige.¹⁸²

Også i Christian IV's tugthus anvendtes afkortning i kosten som disciplinær foranstaltning. Ordinsansens § 28 hjemler vand og brød som straf over for modvillige fanger i „rasphuset“, men da der så vidt vides aldrig nogen sinde blev raspet i tugthuset, fik denne bestemmelse ingen aktualitet. Vigtigere er det, at det bestemtes, at lemmernes ladhed og modvilje kunne straffes med arbejdets forringelse og afkortning i kosten. Dog måtte det påses, at de fik så meget, „som de til livsophold behøver“ (§§ 13 og 28). Ved missive 10. april 1623 udvidedes bestemmelsen derhen, at alle, der arbejdede i tugthuset, skulle have kosten udmålt efter deres arbejdes mængde, herfra dog undtaget „børn, som lærer endnu og intet arbejde kan gøre, der har på sig“.¹⁸³ I sin endelige form virker bestemmelsen således som en humanere udgave af det engelske tugthusprincip om kost efter arbejde.

Når kostforholdene er så meget bedre i det danske tugthus end i de udenlandske, så skyldes det ikke mindst, at disse sidste i modsætning til Christian IV's anstalt hovedsageligt var selvejende eller kommunale foretagender, der dreves helt uden eller med kun ganske ringe

offentlig støtte, og som derfor for overhovedet at eksistere måtte holde et meget stramt budget. De måtte spare, hvor der spares kunne, og kosten, der var den betydeligste udgift, blev naturligvis det felt, hvor der rantes først og hårdest.

Af samme grund var det for disse anstalter en livsbetingelse, at arbejdskraften udnyttedes effektivt. Dette kunne ikke undgå at sætte sit spor på behandlingen af lemmerne. For at drive tempoet i vejret blev de overalt behandlet hårdt, ofte ligefrem brutalt. I England var det, som tidligere nævnt, hovedsagelig pisken, der drev værket. På kontinentet toges desuden adskillige andre strafferedskaber i brug over for arbejdsuvillige fanger. I det ovenfor omtalte tugthus i Frankfurt var der ikke blot pisk og kag, men også „tugtebænk“ (en slags gabe-stok, hvori synderens hoved og arme fastlåses, medens han piskes) og „ein Bähren-Kasten mit eitel scharpffen Ecken, darinnen man nicht bequemlich Stehen, Liegen, noch Sitzen kan“.¹⁸⁴ I de hollandske tugthuse var behandlingen tilsvarende hårdhændet, men tillige præget af en raffineret ondskab, der næppe havde sit sidestykke andetsteds. Over for genstridige fanger, der ikke ville arbejde, anvendte man i tugthuset i Amsterdam en „pædagogisk“ straf. Synderen blev låst inde i en særlig celle, som der derefter ledtes vand til, og hvis fangen ikke gav sig til at arbejde — nemlig ved den pumpe, der var anbragt midt i rummet — ville han uvægerligt drukne.¹⁸⁵ Udover vandcellen fandtes bl. a. mørkekammer og kag, og på samtidige billeder fra tugthuset i Amsterdam optræder en tugtebænk, der ikke blot fastklemmer hoved og arme, men også fødder¹⁸⁶ og således gør fangen aldeles værgeløs mod de slag, der hagler ned over ham.

I Christian IV's tugthus var forholdene anderledes. Der er intet, der tyder på, at man herhjemme har behandlet lemmerne så hårdt. Tugthusordinansen kendte

4 straffe: kostens forringelse, arbejdets formerelse, forlængelse af opholdet (kun for tugthuslemmer), og „straf på kroppen eller med ris“ (§ 28). Når sidstnævnte straf skulle bringes til udførelse, skulle fogden, kvinden (d. v. s. forstandersken for kvindeafdelingen) og den pågældende håndværksmester være til stede. Denne bestemmelse er utvivlsomt ment som en beskyttelse for lemmerne. I hvor høj grad den korporlige afstraffelse er anvendt i praksis, kan ikke afgøres. Arent Berntsen skriver, at lemmerne var „under streng ave“.¹⁸⁷ Hvad Arent Berntsen anser for streng ave, er ikke godt at vide, og det er tvivlsomt, om der skal tillægges denne bemærkning nogen videre betydning. Arent Berntsen kom først til København i 1644, og hans bestalling som rådstueskriver er fra 1647.¹⁸⁸ På dette tidspunkt var tugthuset kun en skygge af sig selv, og det, som Arent Berntsen ved at fortælle om anstalten iøvrigt, er mere præget af læsning af forordninger end af kendskab til praksis.¹⁸⁹ Andre vidnesbyrd om behandlingen af lemmerne kendes ikke, men det taler til tugthusets fordel, at ingen af dets inventarier omtaler tugtebænke eller andre pineredskaber. Den meget omfangsrige tugthusordinans er i både ånd og bogstav udtryk for en stærk omhu for fangeres vel. Og de forholdsvis mange børn og unge mennesker, der på deres fædres foranledning indsattes i tugthuset, kan vel tages som et bevis for, at man almindeligvis har betragtet forholdene derinde som gode — nogen forældrekærlighed må man dog kunne regne med. På den anden side turde det være givet, at der en gang imellem måtte skarp lud til for at holde styr på den hundredtallige skare gadedrenge, tiggerpiger og skarnskvinder. Men det er bemærkelsesværdigt, at disciplinen synes at være opretholdt uden anvendelse af den brutalitet, der herskede i de fremmede tugthuse.

Den relativt gode behandling af lemmerne er vel nok

i nogen grad et udtryk for et humanere syn på fængselsforsorgen end den gængse, men har dog nok så meget sin årsag i, at det danske tugthus var en statsanstalt, der ikke behøvede at skæve så meget til budgettet. Den økonomiske nødvendighed, der tvang mange af de udenlandske anstalter til at holde fangerne på smalkost og udnytte deres arbejdskraft til det yderste, er allerede berørt. Og vi behøver endda ikke at gå til udlandet for at finde eksempler på en sådan praksis: Etienne de la Fosse, der 1695—97 drev børnehusmanufakturen på Christianshavn, søgte at tvinge produktionen i vejret ved en næsten umenneskelig behandling af lemmerne.¹⁹⁰

Derudover må det pointeres, at de udenlandske tugthuse næsten alle i højere grad end det danske fungerede som fængsler for kriminelle forbrydere og derved fik et langt stærkere indslag af især voksne mænd. I Christian IV's tugthus var lemmerne nok så meget børn, der skulle opdrages og uddannes, som forhærdede forbrydere, der skulle tugtes.

Det er dog utvivlsomt, at såfremt man havde slækket på kosten og på den ene eller den anden måde presset arbejdstempoet i vejret, havde det været muligt at nedbringe anstaltens underskud ret betydeligt. At dette trods store lækager i statskassen ikke skete, tjener tugthusets ledelse og dets primus motor, kongen selv, til megen ære. Og set i en bredere sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at de voldsomme udskejelser, der kendetegner den tids retspleje og fængselsvæsen ikke mindst i det sydlige udland, og som der ovenfor er givet eksempler på, ikke havde vundet indpas her tillands.

SYGDOM, DØD OG LØSLADELSER.

Var livet i tugt- og børnehuset ikke så ussel og hårdt, som man almindeligvis forestiller sig, havde det dog til lige sine meget tunge sider, også når man ser bort fra

selve indespærringen. Hvad den rigelige kost og den gode behandling opbyggede, nedbrødes af de elendige hygiejniske forhold, og gennem hele sin levetid led anstalten under en selv efter datidens forhold meget høj dødelighed.

En stadig trusel mod sundheden var den store sammenstuvning af lemmerne. I det vidtstrakte tugthuskompleks optog de egentlige beboelseshuse kun en ringe plads. Langt den største del af husene var opfyldt af værksteder, og selv om der i 20'rne og 30'rne blev indrettet sovesteder i mange af værkstederne, var der altid meget overbefolket i beboelsesfløjene. Tugthusordinansen havde bestemt, at der i hver seng skulle sove to eller tre børn (§ 29), men inventarierne (1621 og 1625) viser, at tallet i praksis snarere var fire eller fem. Dette bekræftes af Otto Sperling, der en tidlang var børnehuslæge. Han skriver i sine erindringer, at 3, 4 eller 5 drenge sov sammen, af hvilken grund de syge altid fik lejlighed til at smitte andre.¹⁹¹

Tugthusordinansen pålagde fogden at drage omsorg for renligheden i anstalten. Børnene skulle have rene sengeklæder og skjorter så ofte som en gang om ugen, og der skulle daglig røges med enebærtræ, bæredikke eller andet i alle kamre (§ 29) — et middel mod epidemier, der allerede anbefales i biskop Knuds bog om pesten.¹⁹² Selve rengøringen toges det ikke så nøje med. Portneren skulle sammen med to arbejdsfolk holde gårde og gemakker rene, dog undtaget pgebørnenes hus, hvor de kvindelige funktionærer skulle ordne det fornødne. Ingen af lemmerne måtte beskæftiges med rengøring (§ 16).

Under disse forhold kunne rengøringen kun blive yderst mangelfuld, og Sperling noterer da også, at der altid var stor urenlighed og stank i sovekamrene.¹⁹³ Men sovekamrene var ikke ene om at være plaget af stank.

Overalt i tugthuset var luften forpestet som følge af, at „hommelighederne“ i gårdene tømtes med lang tids mellemrum. Natmanden kom vist nok som regel to gange om ugen, således som det var normalt i København, men det ses af regnskaberne, at han gerne nøjedes med at tømme en eller to af de hemmeligheder, der var mest fyldte, gerne 30—40 vognlæs. De andre retirader blev ikke rørt. Ikke mindst som følge af denne fremgangsmåde kan der ikke have været nogen behagelig odeur i gårdene, hvor børnene tilbragte deres fritid — og man forstår så udmærket godt, at det gode stærke Rostocker-øl, der ellers var bandlyst i tugthuset, blev hældt op i rigelig mængde til natmandens karle. Ikke blot tugthusets egne beboere, men også anstaltens naboer var plaget af den dårlige luft fra tugthusgårdene. Dette fremgår tydeligt af nogle forhandlinger, der i 1623 førtes om bygning af en kloak fra tugthuset direkte ned til stranden. Ved denne lejlighed blev det pålagt rentemester Aksel Arnfeldt at forsøge at få det omkringboende borgerskab til at yde tilskud til anlægget, bl. a. med den begrundelse, at de derved kunne opnå „for den onde stank og luft, som deraf ellers kommer, at kvit være“.¹⁹⁴

Retfærdigvis bør det anføres, at hygiejnen på dette punkt ikke var bedre uden for tugthusets mure. Overalt i byerne herskede et efter vore begreber forfærdeligt griseri. Et lille eksempel: i Malmø satte man sig i november 1608 for at fjerne den mødding, der i tidernes løb havde samlet sig i selveste rådhusets gård. I tre dage var fire vogne i arbejde, og da man endelig var færdig, var 166 læs urenlighed kørt bort.¹⁹⁵ Købstadsfolkene, der var vant til byens særlige atmosfære, mærkede næppe engang den dårlige luft, der trængte sig ud fra alle gårde og blandede sig med duften fra rendestenen, der gerne tjente til aftømning af skraldespandene. Men hvor der på eet sted var mange mennesker hobet sammen, blev

stanken dog så stærk og gennemtrængende, at den bed selv i borgernes forhærdede næser. I 1551 befalede Gustav Vasa, at hospitalet i Stockholm skulle flyttes fra Gråmunkeholmen til et mindre centralt sted, fordi „en mechtig ondh stanck kommer udi hele stadhen ther i Stocholm aff the Spetall“.¹⁹⁶ Christian IV's tugt- og børnehus lugtede næppe stort bedre.

At urenligheden fulgtes af utøj og rotter, siger sig selv. Regnskaberne giver adskillige meddelelser om, at der bliver „renoveret for Utøigt“, og også rotterne, der op til moderne tid har været en af byens store plager, hærgede i tugthuset. I februar 1622 „fordærvede og sønderskar“ de således ikke mindre end 81 fåre- og lammeskind, der var hængt til tørre på loftet, og Hans Hermandsen Rottefanger blev engang imellem betalt for at have lagt rottepulver og „bortvist“ rotterne fra adskillige steder i anstalten. Foruden utøj og rotter avlede urenligheden særlige sygdomme, der blev karakteristiske for børnehuset. Dette gælder især skurv. Børnenes skurvede hoveder var gennem hele anstaltens levetid et særligt problem. Fra 1629 måtte der ligefrem ansættes en kvinde, Inger Jensen, der fik som eneste opgave at læge de angrebne hoveder. Hun kom ikke til at mangle arbejde. Alene i tiden april til december 1630 smurte og rengjorde hun 112 forskellige drenges og pigers hoveder, „som havde været ganske fordærvede“.¹⁹⁷ Som lægemiddel anvendtes i begyndelsen især smør og askelud — jfr. ordsproget om skarp lud til skurvede hoveder. Senere gik man over til at lægge beghuer på hovederne, hvilket vel nok var mere pinefuldt end gavnligt.

20. maj 1640 udgik der kgl. brev til Københavns syv mest ansete læger, deriblandt Oluf Worm, hofmedikus Jacob Fabricius og børnehusets egen læge Otto Sperling, med befaling om at mødes og deliberere om, hvorledes den sygdom, der var gængs i børnehuset, bedst kunne

kureres og forebygges.¹⁹⁸ Måske har denne sygdom været skurv. Men det kan også have været „onde ben“, og „udvortes skade i benene“ (fnat?), der fra slutningen af 1630'erne med stigende hyppighed optræder i regnskaberne. Otto Sperling skriver om sin hjemkomst til børnehuset i april 1641 efter en udenlandsrejse, at der i hans fraværelse ingen smitsomme febre havde været, men kun „den ordinære skabethed“, mod hvilken der var brugt indvortes og udvortes medikamenter.¹⁹⁹ Da det må anses for usandsynligt, at der er anvendt indvortes medicin mod skurven, sigter dette vel til de onde ben.

I tugthuset's første år var sygestuerne kun ganske små. En del af de patienter, hvis sygdom krævede sengeleje, sendtes ud i pleje hos borgerkoner i København. Der blev de behandlet af konerne selv eller af en badskær. Det hændte også, at badskæren selv tog syge børn til sig, og i 1609 helbredte selveste mester Caspar Scharprichter tre drenge af tugthuset.²⁰⁰ Først efter anstaltens reorganisation 1620 kom der ordnede forhold i sygeplejen. Inventarierne viser, at der indrettedes større sygestuer og en særlig pestilens-stue for børn, der var angrebet af smitsomme sygdomme. Fra begyndelsen havde der været knyttet en badskær til tugthuset, og senest 1617 fik også en læge bestilling ved anstalten.²⁰¹ Tugthusordinansen 1621 bestemte, at tugthuset's læge foruden at besøge de syge skulle føre tilsyn med udspisningen og dirigere badskæren, der såvel skulle kurere de syge som sørge for de raske „med klippen, laden, toen, baden nogle gange om måneden“ (§ 11).

På grund af de mange epidemier var børnehusets medikamentforbrug meget betydeligt, og da apotekernes priser var ganske pebrede, kunne regningen herfor løbe helt op på 2000—2500 rdl. årlig.²⁰² Otto Sperling, der var mindst lige så dygtig i pengesager som i medicin, påtog sig imidlertid i 1638 selv at levere medicinen for

1000 speciedaler årligt.²⁰³ Som en udløber af denne aftale sluttede Sperling 23. juli 1638 kontrakt med børnehusets badskær Michel Daleman om levering af plastre m. v. Denne kontrakt har sin særlige interesse ved at fastlægge grænserne mellem lægens og badskærens arbejde — et spørgsmål, der ellers nok kunne volde uenighed. Det hedder i kontrakten, at det var badskærens opgave at behandle friske som gamle sår, svulster og bylder, benbrud og forstuvninger, samt hvad ellers der kræves af en kirurg, undtagen mund- og halssvulster, som Sperling selv ville tage sig af tillige med den medicinske pleje, der helt tilkom lægen.²⁰⁴

De kloge koner, der i de første år havde spillet en afgørende rolle i tugthusets sygepleje, var der ingen plads afsat til i lægens og badskærens kontrakt. Helt forsvandt de dog ikke. I Helsingør var der 1637 afsagt dom i en sag mellem en badskær og en gammel kone, der fuskede i faget. Konen fik strengt tilhold om at holde sig fra friske skader, benbrud og andet, der rettelig tilkom badskæren, men det siges også i dommen, at det ikke skulle være hende og andre forment „gamle skader at læge og hjælpe“, thi erfaringen viste, at folk, der var opgivet af badskæren, ofte var blevet hjulpet af andre.²⁰⁵ Det er den endnu levende mistillid til den autoriserede lægekunst, der fandt udtryk i denne dom. Og den kvinde, der 18. juli 1639 i tugthuset fik udleveret 3¼ alen blårlærred, som hun skulle bruge til at hjælpe to blinde børnehusdrenge til deres syn igen,²⁰⁶ turde netop være et eksempel på, at hvad læge og badskær ikke turde binde an med, havde man da gudskelov de kloge koner til.

Kongen selv så med streng kritik på børnehuslægerens arbejde. Den 28. februar 1634 bemærkede han i et brev til rentemestrene, at „den doktor derinde må ikke være ret flittig udi sin bestilling, mens man fornemmer, at der er en temmelig hob død derinde“.²⁰⁷ Den omtalte læge

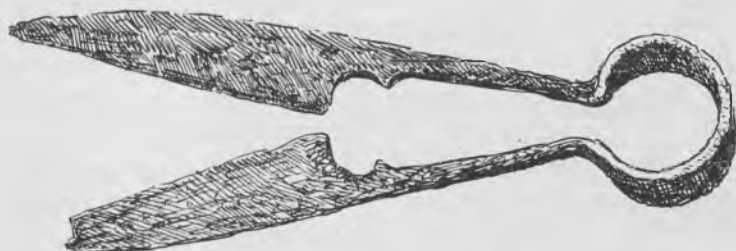
var dr. Henrik Paaske, der ellers var velanskrevet, og som da også forblev i embedet til sin død 1636. Skarpere er kritikken af dr. Ambrosius Rode, der efterfulgte Henrik Paaske. I et brev 15. december 1636 pålægger kongen rentemestrene at undersøge, om man kan finde en anden læge til børnehuset. Skulle det være nødvendigt at hyde den nye læge en større løn, da måtte det ske, skriver kongen, thi de penge var vel stedte. Forstanderen havde nemlig meddelt ham, at Ambrosius Rode „curerer børnene derinde, at de efterhånden kommer hen ad kirkegården, uanset at, Gud være lovet, endomstund derinde ingen pest grasserer“.²⁰⁸ Også Otto Sperling blev udsat for kritik og afskediget,²⁰⁹ men denne affære havde en politisk baggrund — Sperling var nært knyttet til Korfitz Ulfeldt — og det er tvivlsomt, om der med føje kunne rettes bebrejdelser mod Sperlings embedsførelse.

I det store og hele valgtes børnehuslægerne blandt de mest ansete læger i København, og børnene skulle sådan set være i gode hænder. Men selv de dygtigste læger stod magtesløse over for de voldsomme epidemier, der i 1620'erne og 30'erne hærgede i København. Disse epidemier, der gik under fællesnavnet „pest“, er mærkeligt nok aldrig gjort til genstand for en moderne medicinhistorisk undersøgelse, omend der foreligger et ret betydeligt kildemateriale. Men det må anses for givet, at der ikke blot var tale om egentlig pest, men også om tyfus-, dysenteri- og koppeepidemier. Benævnelser som „blodgang“, „blodsot“, „tarmløb“ etc. kunne tyde derpå.

Den første alvorlige epidemi i tugthusets levetid kom til Danmark i 1619 efter mange års relativ stilstand på det epidemiske område. I København lukkede universitetet — altid et sikkert tegn på, at pesten var kommet — og uden for Nørreport oprettedes et pestsygehus.²¹⁰ Fra august 1619 omtaler tugthusregnskaberne jævnligt „de syge uden Nørreport“, og en betydelig del af lemmerne

— i hvert fald 52 — faldt som ofre for pesten. Da sygdommen tog overhånd, opløstes anstalten som tidligere nævnt, og lemmerne blev sluppet løs med påbud om at møde igen, når pesten var forbi.

Pesten 1619 var kun den første af en lang række epidemier. I forsommeren 1625 kom en ny pest til København.²¹¹ Denne gang blev tugthuset ikke lukket — måske

Ved udgravninger i Helligåndsklostrets grund 1928—32 fremkom enkelte genstande, der kan henføres til tugt- og børnehuset, bl. a. denne højlesaks, der her er gengivet i halv størrelse i konservator Peter Lindes streg. *Københavns Bymuseum*.

var stemningen i byen ikke så ophidset som i 1619, og man var vel betænkelig ved at slippe de ca. 700 lemmer løs uden videre. Nogle børn blev dog sendt i sikkerhed på Roskilde hospital.²¹² På knapt 4 måneder bortrev pesten 170 lemmer²¹³ — en fjerdedel af anstaltens beboere. På Bremerholmen døde i samme tidsrum 56 personer,²¹⁴ vistnok en tilsvarende del af fangerne. Efter denne åreladning var der stilhed i 4 år. Men 1629 brød sygdommen løs igen, og lige til 1632 hærgede epidemier — tilsyneladende både pest, dysenteri og kopper — næsten uafbrudt i København.²¹⁵ Tugthuset gik heller ikke fri denne gang. Tværtimod. Dødeligheden var så stor som aldrig før. Den 8. september 1630 meddeler regnskaberne, at de 24 drenge, der på skift synger lig ud af kgl. maj.'s børnehus til den nye kirkegård uden Nørreport,

har fået bevilget et ekstra par sko. I den følgende tid måtte der ofte udleveres ekstra sko til ligbærerne, og da epidemierne i foråret 1632 endelig havde raset ud, var ialt 621 børnehuslemmer — næsten halvanden gang anstaltens mandtal ved pestens begyndelse i 1629 — faldet som ofre for dem. Kun en jævn og konstant tilgang selv i de værste pestperioder reddede tugthuset fra at blive helt udtømt.

Efter kun et års forløb vendte sygdommen tilbage. 12. oktober 1633 fik Povl Badsøkærsvend tildelt et par støvler for bedre at kunne besøge de syge børn med medicin årle og silde udi blodsot, og ved regnskabsårets slutning kunne graveren præsentere en regning for 122 grave. Om denne epidemi gælder det, at den hærgede langt voldsommere i tugthuset end i København i øvrigt, og den følgende epidemi, der udbrød i 1636, var, så vidt det kan skønnes, en intern syge i tugthuset.²¹⁶ Hvor mange der døde ved denne lejlighed, kan ikke ses, thi kort før jul 1636 dukkede pesten atter op i København²¹⁷ og dermed i tugthuset, og ved regnskabsårets slutning var der anvendt ligklæder til 163 drenge og piger.

I det følgende år — 1637-38 — gjorde døden sin største samlede høst i tugthuset. I løbet af året blev der udleveret liglagener til 324 drenge og pgebørn, „som imidlertid der udi huset ved døden er afgangene udi pestens grasserende tider“. Over halvdelen af lemmerne var døde på ganske få måneder.

Året efter faldt anstalten nogenlunde tilbage til normale tilstande — hvis pestens udeblivelse da overhovedet kan kaldes normal — og det store befolkningstab udlignedes, ikke mindst ved hjælp af store udskrivninger af børn. 1639 hærgede en epidemi af ukendt karakter imidlertid atter i børnehuset, hvor over 100 lemmer døde. Det øvrige København synes derimod at være gået fri denne gang.

1640'rne var relativt fattige på epidemier. Den eneste betydeligere var en tyfus- eller dysenteriepidemi, der kom i Torstenson-krigens kølvand og nåede København i slutningen af 1644.²¹⁸ Hvorvidt denne sygdom fik større udbredelse i tugthuset, kan ikke ses. Anstaltens dødetal er for 1640'rne ukomplette, men måske er det et fingerpeg om epidemien, når nettoafgangstallet, der er udregnet ved hjælp af variationerne i de ugentlige kostmandtal, ved denne tid er noget større end normalt.²¹⁹ Når der ses bort fra denne epidemi, om hvis virkninger i anstalten vi altså intet bestemt kan sige, kommer alle københavnske epidemier ind i tugthuset, hvor de forretter et forrygende hærværk. Alle forsøg på at afværge sygdommen var på forhånd dømt til at mislykkes, fordi man ikke i pesttider sørgede for en fuldstændig isolation. En sådan forholdsregel havde været mulig. Amsterdamtugthuset gennemførte under den store pest 1602—03 en så omhyggelig isolation, at pesten overhovedet ikke nåede ind i anstalten.²²⁰

Der skal ikke megen fantasi til at forestille sig de forfærdelige forhold i anstalten under epidemierne. Ikke sjældent lå 70—80 børn syge samtidigt, og syge-tallet kunne endda være langt højere. Maximum nåedes 12. december 1630 med 148 syge i selve anstalten.²²¹ En stor bedring var det utvivlsomt, da der i 1634 indrettedes plads til syge børnehuslemmer i bådsmandenes sygehus på Gl. Mønt. Det fremgår af regnskaberne, at dette sygehus normalt havde 30—60 patienter fra børnehuset. I pestperioder var det dog kun en stakket hjælp. Under 1639-epidemien var der således på et tidspunkt indlagt 40 børn på bådsmandssygehuset, medens der i selve anstalten lå 120 syge. Tugthuset havde langt fra personale nok til at pleje så mange. Patienterne må være blevet forsømt på det grusomste og den almindelige urenlighed

steget til uhyrlige højder, mens epidemierne stod på. Intet under, at dødsprocenten var så høj.

De dødstal, der er givet i tabel 5, side 308, har rentemesterregnskaberne og tugthusregnskaberne graverregninger som hovedkilde. I en del tilfælde har der samtidig i tugthusregnskaberne foreligget opgørelser over udleveringen af liglagener. Disse sidste tal er ofte lavere end gravtallene, velsagtens fordi der til tider er anvendt gamle, slidte lagener, som man ikke har fundet det umagen værd at slette af inventariet. For nogle år kendes gravtallene ikke, og det i tabellen opgivne dødetal er da for en sikkerheds skyld markeret som minimumstal. Ligkister optræder efter 1620 kun sporadisk og har ingen betydning haft for tabellen — sædvanligvis blev børnene jordet uden kiste, blot svøbt i liglagenet, ganske som man plejede at begrave løsgængere, der døde i fremmede sogne.²²²

Tabellen, der dækker årene 1620—49, omfatter ialt 2086 døde. Lægges der hertil de 266 dødsfald, der findes omtalt i tugthusregnskaberne for årene frem til 1619, når vi til en sum på 2352 døde. Dette tal kan imidlertid ikke gøre krav på at være komplet. Både for årene 1614—1620 og 1638—49 er der på grund af materialets ufuldstændighed visse mangler, hvis omfang man kun kan gisne. Runder vi imidlertid tallet op og anslår, at ialt ca. 2500 personer er døde i tugt- og børnehuset, kan vi ikke være langt fra det reale tal.

2500 af 5500—6000 lemmer — altså 40—45 % — endte deres dage bag tugthusets mure. For en nutidsbetragtning er en dødelighed af denne størrelsesorden chokerende høj. At den også voldte bekymringer i samtiden, viser både anstaltens midlertidige lukning i 1619 og Christian IV's gentagne angreb på børnehuslægerne. Men det må ikke glemmes, at børnedødeligheden dengang overalt var meget høj, og at epidemierne også uden for

tugthuset gjorde voldsomme indhug i befolkningen. Der var derfor grænser for, hvor meget man kunne bekymre sig om tugt- og børnehusets ofre.

Hverken kongen eller kancelliet kan lastes for den uhyggelige dødelighed. Der blev årlig kostet tusinder af rigsdaler på børnenes helbred. Landets betydeligste læger knyttedes til anstalten, en badskær havde sin daglige gang derinde, dyr medicin købtes i store mængder, og proviantskriveren på slottet havde besked om at udlevere en særlig god kost til de syges brug. Christian IV nærede sandelig intet ønske om at udrydde de fattige børn. Men hverken han eller hans samtid forstod tilfulde, at sammenhobningen og den slette hygiejne i børnehuset under epidemier forvandlede den i mange henseender fremskridtsvenlige og humane anstalt til en rædselsfuld pesthule.

Det er tidligere omtalt, hvorledes børnene, når de efter endt læretid løslodes fra børnehuset, ifølge tugthusordningen skulle have udleveret forskellige klædningsstykker. Denne bestemmelse kan vi takke for, at det er muligt at oplyse, hvor mange personer der i tidens løb „udforlovedes“, som det hedder i børnehussproget. Thi tugthusregnskaberne, der langt fra har den samme interesse for anstaltens lemmer som for dens produktion, meddeler kun løsladelserne, fordi de medfører udlevering af „syvårsklæder“.

Det kan anses for givet, at regnskaberne oplysninger dækker over det fuldstændige antal løsladelser af færdigudlærte børn i perioden 1620—49, måske undtaget tugthusets sidste leveår, fra hvilke regnskaberne i det hele taget er ret meget mangelfulde.

Det samlede tal — 467 drenge og 163 piger²²³ — er forbavsende lille. Det er tidligere anslået, at tilgangen til tugt- og børnehuset i perioden 1620—49 var 4500—5000 personer. Af disse var i hvert fald de 4000 børn, der

indsattes til håndværksuddannelse i børnehuset. Regner vi med, at ca. 2100 af de døde i denne periode var børn, så var der altså ca. 2000 børn, der overlevede deres tid i børnehuset. Men regnskaberne omtaler kun 630 udfordrovede håndværkssvende og piger. Hvad er der blevet af de resterende 1000—1500 børnehuslemmer?

En mindre, men dog ikke helt ubetydelig del af de „forsvundne“ børn har selv sørget for deres løsladelse. Regnskaberne omtaler gang på gang bortløb fra anstalten. Omend det ikke gik så slemt som i Utrecht, hvor næsten alle fanger i 1632 stak af på en gang,²²⁴ så var de stadige udbrud dog en kilde til kval for børnehusets ledelse. I 1628 var det tilsyneladende særlig slemt. Bl. a. måtte portneren Hans Helsingør rejse helt til Skåne for at hente tre bortløbne. Jens skræder, der samme år opledte 2 flygtninge, fik som en ringe kompensation for sit slid bevilget et par strømper og et par sko.²²⁵ I årenes løb udleveredes meget fodtøj til sådant formål. F. eks. fik en vis Jacob Nielsen 9. april 1633 et par sko „formedelst daglig løben efter de drenge, som bortløber af huset“.²²⁶ Hvor mange børn der i tidens løb selv fandt vej ud af huset, kan ikke afgøres. Men det skal nok være et trecifret tal.

Man kunne tænke sig den mulighed, at en del af de store drenge blev taget ud af børnehuset og gjort til soldater, så meget desto mere som det vides, at der er drevet exercits i anstalten. Fyrsten af Anhalt skriver fra sit besøg i 1623 bl. a.: „So lest der König auch 200 buben trillen und Kriegsexercits lernen“,²²⁷ og regnskaberne fortæller ofte om indkøb af trommer og piber, trøjer, klædesbukser og „drillehatte“ til brug for børnene, „når de om sommeren bliver exerceret“. Et pludseligt fald i belægningen på 115 personer i slutningen af oktober 1627 — midt under kejserkrigen — vil da også kunne tydes i den retning, at børnene er gjort til soldater.

Når det alligevel i allerhøjeste grad må betvivles, at der er udskrevet soldater fra børnehuset, er det, fordi det ville være besynderligt, om noget sådant skulle kunne ske, uden at det satte sig spor i regnskaberne. De vordende soldater ville ved afrejsen f. eks. være nødt til at udskifte træskoene med lædersko eller støvler, og dette ville uvægerligt være anført i listerne over udleverede beklædningsgenstande. I maj 1627 sendtes 4 personer fra børnehuset til „lejren udi Tyskland“. Måske skulle disse fire være soldater, snarere dog fungere som håndværkere ved hæren. Men uanset hvad formålet var med deres rejse, så er det påfaldende, hvor mange gange denne begivenhed omtales ikke blot i tugthusregnskaberne, men også i rentemesterregnskaberne, og man må spørge sig selv, hvorledes regnskaberne havde se ud, såfremt ikke fire, men hundrede mand var sendt til Tyskland. Børnehuset var ingen rekrutskole. Exercitsen derinde kan, selv om den foregik med piber og trommer, ikke betragtes som en militær uddannelse, men som en disciplinær og — hvem ved — måske også hygiejnisk forholdsregel.

Den mest sandsynlige forklaring på de 1000—1500 børns „forsvinden“ er vel den, at de er løsladt, før deres normale børnehustid var omme, hvorfor de ikke modtog syvårsklæder og altså undgik at blive opført i regnskaberne som udforlovede. Da tugthuset afvikledes 1648—49, løslodes der ialt ca. 300 børn, der ikke var færdiguddannede. Men også under normale forhold i børnehuset kan man være skredet til for tidlige løsladelser, f. eks. fordi de pågældende børn ikke viste evner ved håndværket, eller, hvad der vitterligt er eksempler på i regnskaberne, fordi de var for meget syge. Og i perioder, hvor tilgangen af råmaterialer svigtede, eller hvor det af en anden grund kneb med at holde alle i beskæftigelse, har det været nærliggende at skaffe sig af med de mindst arbejdsdue-

lige af børnene. At et så stort antal børn skulle have forladt tugthuset på denne måde, forekommer måske umiddelbart at være ganske usandsynligt, men når man ser bort fra de sidste års unormale store afgang, skal der dog ikke mere til end 30—40 løsladelser om året for at opnå et samlet tal på mellem 1000 og 1500. Dette kan ikke være utænkeligt.

Gør vi på grundlag af de tal, der er anslået her og andetsteds i denne afhandling, status for hele børnehusets levetid (1620—49), når vi til det resultat, at af de 4000—4500 børn, der i denne periode blev indsendt til anstalten, fuldendte kun 630, ca. 15 %, den uddannelse, som børnehuset var oprettet for at give. Omtrent halvdelen af børnehuslemmerne, i hvert fald 2000, døde i samme tidsrum derinde. Resten — 1000—1500 børn — blev løsladt før endt læretid.

Denne status virker ikke blot umiddelbart overraskende, men fremkalder også straks det spørgsmål, om tugt- og børnehuset overhovedet fik nogen som helst betydning for samfundet.

ANSTALTENS BETYDNING FOR SAMFUNDET.

Som så mange af lemmerne led også tugt- og børnehuset selv en tidlig død. Endnu i januar 1644 havde der været 500 personer i anstalten, men de følgende år gik det stærkt ned ad bakke, og da Christian IV døde i februar 1648, var der 275 lemmer tilbage. Tugthuset blev et af de første ofre for den nye konges sparebestræbelser. I oktober 1648 blev der på een gang sluppet 101 børn ud af anstalten, og ved årsskiftet var belægningen reduceret til 60 personer. Den endelige likvidation af anstalten fandt sted i løbet af oktober 1649, da de sidste 13 lemmer blev sat på gaden.²²⁸

Selve tugthuskomplekset fik lov at stå tomt vinteren over, men solgtes så i marts 1650 til hofapoteker Samuel Mejer for 17000 rdl.²²⁹ Køberen var en af kronens store kreditorer. Han havde på dette tidspunkt 54000 rdl. til gode,²³⁰ og det er meget muligt, at købet ikke skete helt frivilligt. Frederik III havde som bekendt en egen måde at skaffe sig af med den gæld, han havde arvet fra sin fader.

Tugthusets nedlæggelse havde vistnok udelukkende finanspolitiske årsager. Kronen ønskede ikke mere at være bundet til at udrede det betydelige årlige underskud,²³¹ som en anstalt af denne art måtte give, og for den slunkne statskasse var det desuden højst velkomment, om man ved salg kunne frigøre den kapital, der var investeret i tugthuset.

Det sociale formål, tugt- og børnehuset havde haft var dog ikke gået i glemmebogen. I 1646 var der oprettet et børnehus i Bergen.²³² Året efter omtales et tugthus i Trondhjem, hvor omløbende kvindepersoner skulle opdrages til håndværk.²³³ Og da borgemester og råd i Kristiania i 1648 ansøgte Frederik III om tilladelse til at oprette et børnehus, hvor „børn og ungdom, en part fattige og forarmede, en part løsgængere“ kunne opfores — altså ganske de samme retningslinier som i vort børnehus — fik de ikke blot tilladelsen, men ydermere 5000 rdl. til hjælp dertil af kirkernes midler, „efterdi vi det meget nødigt og nyttigt udi sig selv eragte“.²³⁴ Kronen var altså stadigvæk interesseret i børnehuse, men de anstalter, der oprettedes i dette tidsrum, var ganske små, og de administreredes og finansieredes lokalt. Dette gælder såvel de norske anstalter som børnehuset i Ålborg, der er fra 1650,²³⁵ og da der i 1662 oprettedes et større børnehus på Christianshavn,²³⁶ der i realiteten overtog den sociale arv fra Christian IV's anstalt, er det karakte-

ristisk, at kronen nok ydede tilskud dertil, men samtidig sørgede for selv at stå uden økonomisk risiko i foretagendet.

Fandt kronen det således af sociale årsager formålstjenligt at etablere børnehuse, var interessen for dem som storindustrielle anlæg dog ganske forsvundet. Christian IV's manufakturpolitik havde været kostbar og manede til forsigtighed. En statslig tekstilmanufaktur syntes da heller ikke at være særlig påkrævet. På landet gjorde man selv det vadmæl og lærred, man havde brug for. Kun hæren, adelen og borgerskabet anvendte det fabrikgjorte klæde, der således havde et ret begrænset, men til gengæld ganske fordringsfuldt marked. Christian IV's tugt- og børnehus havde i nogen udstrækning sørget for hærens forsyning — adelen og borgerskabet nåede børnehusklædet kun i ringe grad ud til — men kronen kan næppe siges at have haft større glæde af at fremstille hærens klæde selv. Det blev på grund af driftsformen og den manglende industrielle erfaring en alt for dyr vare, og da tekstilimporten i forvejen kun havde et forholdsvist beskedent omfang,²³⁷ ville man uden at belaste importen synderligt kunne indføre også hærens forbrug og derved spare ret betydelige summer.

Over for den udenlandske tekstilproduktion, især den engelske, var børnehusmanufacturet ikke konkurrence-dygtigt. Men man kan ikke af denne grund karakterisere foretagendet som mislykket. At man ikke kunne hamle op med en århundredgammel udenlandsk klædeindustri, der havde tradition og erfaringer i ryggen og store kapitaler til sin rådighed, er i ingen henseende forbavsende. Tugt- og børnehuset var Danmarks første storindustrielle foretagende. Det blev bogstaveligt talt bygget op på bar bund, og trods den dårlige arbejdskraft lykkedes det efterhånden at etablere en betydelig produktion af tildels endda gedigne varer. Dette var i sig selv en stor bedrift.

Når foretagendet ikke satte sig varigere spor, skyldes det de uheld, der forfulgte anstalten, først og fremmest de mange epidemier, der forstyrrede og fordyrede driften, og især det omsving i statens finansielle forhold, der tvang kronen til først at reducere anstalten og siden at nedlægge den helt.

Men selve manufakturet var kun een side af den rolle, der var tiltænkt tugt- og børnehuset i Danmarks økonomiske udvikling. Den anden og ikke mindre væsentlige var uddannelsen af håndværkere, der kunne befordre tekstilhåndværkene overalt i riget og tillige være kronen til støtte i kampen mod lavsvældet. I denne henseende svigtede anstalten tilsyneladende ganske. Det er omtalt, at der i hele perioden 1620—49 kun færdiguddannedes ialt 630 håndværkere i børnehuset. På grundlag af dette tal alene kan man naturligvis ikke drage nogen slutning om børnehushåndværkets betydning for tekstilfagenes udvikling uden for anstalten. Men det lyder unægtelig ikke godt, når kongen i 1640 måtte forbyde rentemestrene at købe klæde i København, fordi det, der blev lavet uden for børnehuset, var af for ringe kvalitet.²³⁸ De børnehusuddannede håndværkere formåede på trods af den støtte, de også efter deres løsladelse fik af rentekammeret, ikke at gøre sig gældende. Dette fremgår også tydeligt af, at en del af de fag, der undervistes i, og den teknik, der anvendtes i børnehuset, ikke kom i anvendelse uden for anstaltens mure. Dette gælder f. eks. bomuldsspindingen, der først „genopdages“ langt senere, og den praktiske skotrok, der trods sine ubestridelige fortrin så vidt vides aldrig kom i brug blandt almindelige håndværkere. Som „håndværksseminarium“ blev børnehuset en utvivlsom fiasko.

Heller ikke som resocialiseringsanstalt for løsgængere havde anstalten succes. Landevejens folk viste sig ganske uegnede ved rok og væv. Det er påpeget, at de voksne

løsgængere meget hurtigt udskiftedes med børn, og at der siden 1620 ikke optoges en eneste mandlig løsgænger, skønt tugthuset oprindeligt var oprettet til disse. Som kvindefængsel — det eneste i riget — havde tugthuset derimod en vis begrænset betydning, især for kampen imod prostitutionen.

Langt den overvejende del af lemmerne — fra 1621 90—95 % — var børn, som i seks eller syv år skulle lære håndværk derinde. I perioden 1621—49 tilbragte 4500—5000 lemmer ialt ca. 14000 år²³⁹ i tugt- og børnehuset. I praksis var den gennemsnitlige interneringstid således knapt tre år. Dette skyldtes såvel den store dødelighed som det paradoksale forhold, at anstalten satte et stort antal udlærte børn på gaden og således selv skabte nye løsgængere.

En del købstæder fik ved indsendelser til børnehuset fra tid til anden befriet sig for den fattigste del af det opvoksende proletariat, men da det for hele riget drejede sig om lidt over 100 børn årligt i de 44 år, anstalten eksisterede, kan betydningen ikke have været overvældende. En middelstor pest formåede såmænd på få måneder at gøre kål på lige så mange fattige børn, som børnehuset optog i hele sin levetid. Derimod fik anstalten utvivlsomt en ikke ringe indirekte betydning ved, at fattige forældre for at undgå, at deres børn sendtes til børnehuset, bestræbte sig kraftigere for at skaffe børnene en beskæftigelse, end de ellers ville have gjort.

Både som håndværksskole og stormanufaktur var tugt- og børnehuset ikke så lidt af et storslået eksperiment. Et forsøg på ved hjælp af nye metoder at løse et brændende socialt spørgsmål parredes med bestræbelserne for at skabe en dansk tekstilindustri og ophjælpe dansk håndværk. Og selv om resultatet langt fra blev det tilstræbte, hverken i den ene eller den anden henseende, så

bar anstalten dog præg af et dygtigt og fordomsfrit initiativ og — glimtvis — af en human indstilling og medmenneskelig forståelse, der ellers lå hin tids magthavere fjernt.

Tøjplombe af bly, rimeligvis fra tugt- og børnehuset. Tegnet af Peter Linde.

Københavns Bymuseum.

NOTER

1) E. M. Leonard: *The Early History of English Poor Relief.* Cambridge 1900, p. 217.

2) E. Lipson: *Economic History of England*, 5th ed. III, London 1948, pp. 412 f, 423 ff.

3) T. Sellin: *Pioneering in Penology. The Amsterdam Houses of Correction in the 16th and 17th Centuries.* Philadelphia 1944, pp. 30, 87 f.

4) *Ordnung für die Bettler in Amsterdam.* Hamburg 1598, upag.

5) T. Sellin: *Anf. skr.* p. 88.

6) *Ibid.* p. 80 ff.

7) *Ibid.* p. 102 ff.

8) R. v. Hippel: *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe* (*Zeitschr. f. d. gesamte Strafrechtswissenschaft* XVIII, 1898, p. 620 ff).

9) T. Sellin: *Anf. skr.* p. 77 ff. — Det synes, som om fremmede besøgende i Amsterdam hyppigt deltog i det, man i moderne turist-

sprog ville kalde en „social tour“, en rundgang til byens vajsenhus, hospitaler, tugthuse og andre sociale institutioner.

- 10) Hippel: Anf. skr. p. 648 ff.
- 11) Torsten Petersson: Översikt över Allmänna Barnhusets historia. Sth. 1927, p. 11 ff.
- 12) CCD (Corpus Constitutionum Daniæ) II, p. 506. — Om forsorgen, se: M. H. Nielsen: Fattigvæsenet i Danmark 1536—1708 (Aarb. for dansk Kulturhistorie 1897, p. 69 ff).
- 13) Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på Merkantilismens Tid. Aarhus 1932, p. 6 f.
- 14) Gustav Bang: Kirkebogsstudier. Kbh. 1906, p. 27.
- 15) CCD I, p. 43.
- 16) Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1550—1741. Kbh. 1893, p. 22 ff.
- 17) Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed. Kbh. 1656, p. 16.
- 18) CCD II, p. 497 ff.
- 19) CCD III, p. 76.
- 20) KD (Kjøbenhavns Diplomatarium) V, p. 4 f.
- 21) Aksel E. Christensen: Tiden indtil ca. 1730 (Industriens Historie i Danmark. I. København 1943, p. 34 ff).
- 22) Ibid. p. 45 ff.
- 23) Albert Olsen: Staten og Lavene (Hist. Medd. om Kbh. 2. rk., III, p. 87).
- 24) RA. Rentemesterrgsk. 1605/06, fol. 605.
- 25) KD V, p. 4 f.
- 26) H. U. Ramsing: Helligånds Hospital og dets Jordegods (Hist. Medd. om Kbhvn. 3. rk., I, p. 47).
- 27) KD II, p. 535 f.
- 28) RA. Rentek. Bilag til Rentemesterregnskabet. Udgiftsconto L. a.: Tugthusene og Børnehuset 1608—23. — Regnskaber for Helligejst Tugthus 1606—10, 1610—14, 1617—18.
- 29) CCD III, p. 260.
- 30) RA. Rentemesterrgsk. 1607/08, fol. 669.
- 31) KB (Kancelliets Brevbøger) 1610, p. 255 f.
- 32) KB 1618, p. 464.
- 33) CCD III, p. 382 f.
- 34) Ibid. p. 403.
- 35) Ibid. p. 450 f.
- 36) Ibid. p. 595 f.
- 37) Ibid. p. 721.

- 38) J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse. II. Odder 1884, p. 293.
- 39) Christian IV's egenh. Breve I, p. 263 ff.
- 40) Ibid. p. 249 ff, 335 ff.
- 41) Albert Thomsen: Holbæk Købstads Historie I. Holbæk 1936—37, p. 288.
- 42) KD V, p. 39 ff.
- 43) Iflg. tugthusrgsk. døde 3 krigsfanger i huset 1612.
- 44) CCD III, p. 713 ff; IV, pp. 5 ff, 38 ff.
- 45) Aksel E. Christensen: Anf. skr. p. 49 ff.
- 46) Tugthusrgsk. 1620/21 (RA. Rentek. Udgiftsconto L. a.: Regnskaber for Børnehuset 1621—49. 8 pkr.).
- 47) Se f. eks. Norske Rigsregistrarer V, p. 156; VIII, p. 113.
- 48) Tugthusrgsk. 1628/29, fol. 103, 104.
- 49) For 1621 og 1632 findes der specificerede mandtal over fangerne i rgsk.
- 50) Egenh. breve I, p. 341 f.
- 51) KB 1620, p. 858.
- 52) KB 1625, p. 558.
- 53) Der burde have stået „tugthuset“, men anstalten benævntes jævnligt i flæng med de to afdelingers navne, ganske uden hensyn til de virkelige forhold.
- 54) Egenh. breve IV, p. 367.
- 55) KD V, p. 232.
- 56) Egenh. breve V, p. 87.
- 57) Denne form for behandling af sindslidende personer synes dog heldigvis ikke at have været den gængse. Sådanne indlagdes snarere i hospitalerne. Jfr. KD V, p. 308 og Bjørn Kornerup i Ålborg Stiftshospitals Historie. Kbh. 1939, p. 174.
- 58) V. A. Secher: Bidrag til Københavns Rets- og Kulturhistorie (Hist. Medd. om Kbh. 1. rk., III, p. 289 ff).
- 59) KD V, p. 329.
- 60) No. Rigsregistrarer VIII, p. 489.
- 61) LA Sjøll. Tegnebog på Helsingør rådstue 1626—41, fol. 60 b. — Allerede et halvt år efter var Bodil Mortensdatter tilbage i Helsingør, og hvis det var gået rigtigt til, skulle hun nu være sendt til tugthuset. Men som så ofte før lod man nåde gå for ret, og hun slap med halsjern og udvisning påny.
- 62) KD V, p. 85.
- 63) KB 1618, p. 465 f.
- 64) W. Sombart: Der moderne Kapitalismus II. München 1928, p. 837.

- 65) Egenh. breve I, p. 263—69.
- 66) KB 1625, p. 558 f.
- 67) KB 1636, p. 688.
- 68) CCD IV, p. 632 f.
- 69) CCD V, p. 260.
- 70) KB 1623, p. 529.
- 71) Ibid. p. 676 f.
- 72) RA. Helsingør Byfogedrgsk. 1620—27. (Bilag). — For yderligere oplysninger om prostitutionens omfang og vilkår, især i Helsingør, henvises til Hugo Matthiessen: De kagstrøgne. Kbh. 1919.
- 73) RA. Indkomne breve og indlæg til Danske Kancelli. 12/12 1625 (Axel Arnfeldts memorial).
- 74) KB 1625, p. 558 f.
- 75) Jfr. Egenh. breve III, p. 290 f.
- 76) F. eks. KB 1621—23, pp. 116 og 627.
- 77) KB 1631, p. 453. — Ganske tilsvarende synspunkter anlagdes i Viborg Tugthus et hundredår senere. Johan Hvidtfeldt meddeler herom, at løsgængerne i realiteten var fredet for lovens hånd, når de havde småbørn med sig (Jyske Samlinger, Ny række, I, p. 13).
- 78) Hist. Medd. om Kbh. 1. rk., I, p. 588.
- 79) Ibid. 1. rk., I, p. 368; III, pp. 283, 289 ff.
- 80) CCD V, p. 468 f.
- 81) Hans H. Fussing: Stiernholm Len 1603—1661. Kbh. 1951, p. 70 f.
- 82) CCD IV, p. 17.
- 83) H. C. Bering Liisberg: København i gamle Dage. Kbh. 1901, p. 211.
- 84) Hist. Medd. om Kbh. 1. rk., I, p. 368.
- 85) KB 1608, p. 759.
- 86) KB 1618, p. 430.
- 87) J. Steenstrup: Nogle Strejflys over Christian IV's Tidsalder, særligt med Hensyn til Kvindernes Stilling (Hist. Tidsskr. 10, I, p. 15 ff).
- 88) Tugthusrgsk. 1610/11 og 1611/12.
- 89) Hist. Medd. om Kbh. 1. rk., I, p. 368.
- 90) LA Sjæll. Tegnebog på Helsingør Rådstue 1626—41, fol. 68 b.
- 91) Katrine Kruse nævnes ikke i 1622-fortegnelsen og må altså være indkommet senere.
- 92) RA. Indkomne breve til Danske Kancelli /6 1625.
- 93) KB 1625, p. 464.
- 94) KB 1639, p. 844 f.

95) Helsingør på Sundtoldens Tid. Ved Lauritz Pedersen. II. Kbh. 1929, p. 128.

96) Egenh. breve. I, p. 268.

97) KD V, p. 315.

98) CCD IV, p. 38 ff. — Forordningen udsendes trykt i flere oplag.

99) Ibid. III, p. 563 ff.

100) Ibid. III, p. 675 ff.

101) Ibid. III, p. 713—22.

102) KB 1620, p. 859 f.

103) No. Rigsregistr. V, p. 111.

104) Fra dette tidspunkt er der ugentlige mandtal i tugthusregnskaberne kostlister.

105) KB 1621, p. 167. — Med tugthuset menes naturligvis børnehuset.

106) KD V, p. 44.

107) Jfr. tabel 1 og 2, side 308.

108) KB 1633, p. 178 og 344.

109) Egenh. breve III, p. 234.

110) Hübertz: Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus, II, p. 62. — I en note i Egenh. breve III, p. 234, angives det fejlagtigt, at denne udskrivning omfattede 202 drenge. Dette skyldes en misforståelse af en korrekt oplysning hos F. Dyrland: Tater og Natmandsfolk i Danmark, p. 43, der tager sigte på både udskrivningerne 1634 og 1638.

111) Hübertz II, p. 75 f, og KD V, p. 213 f.

112) F. V. Mansa: Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark. Kbh. 1873, p. 318.

113) Se f. eks. KB 1636, p. 461 f.

114) A. Petersens Uddrag af Kjøge Raadstue Arkiv 1587—1826 (Ms., i Nationalmuseets bibliotek), p. 67.

115) H. H. Fussing: Anf. skr. p. 126.

116) Gustav Bang: Anf. skr. p. 31.

117) CCD III, p. 678.

118) RA. Indkomne breve til Danske Kancelli (1636).

119) KB 1636, p. 508. — På selve listen er i marginen skrevet: „Så mange som er 14 år og derover“.

120) LA Sjæll. Tegnebog på Helsingør Rådstue 1626—41, fol. 62, 68 b, 127 og 187. — Laurits Pedersen: Almueundervisning i en dansk Købstad, Kbh. 1909, der citerer tegnebogen, opgiver fejlagtigt tallet til 51 børn.

121) Ibid. fol. 187.

- 122) En af disse drenge blev ikke bedt fri af sine forældre, men af en fremmed, Povl Urtegaardsmand, der havde fået medlidenhed med ham og lovede at tage ham til sig og holde ham til skole.
- 123) KD V, p. 189.
- 124) Hübertz II, p. 73.
- 125) A. Petersen: *Kjøge Byes Historie*. Kbh. 1888, p. 241.
- 126) En systematisk gennemgang af lensregnskaberne ville nok give visse resultater. Men de stikprøver, jeg har taget, har aldeles intet givet. H. H. Fussing nævner i sit værk om Stjernholm len da heller ikke et eneste eksempel på indsendelser ved lensmandens eget initiativ.
- 127) KB 1635, p. 222 f.
- 128) Gustav Bang: *Anf. skr.* p. 28.
- 129) CCD III, p. 679.
- 130) Sellin: *Anf. skr.* p. 42.
- 131) F. eks. Hübertz II, p. 43.
- 132) CCD V, p. 235.
- 133) F. eks. *Diplomatarium Helsingoranum*, p. 111 f.
- 134) Kinch: *Anf. skr.* II p. 329.
- 135) Einar Bager: *Ett och annat om brott och straff i forna tidens Malmö (Malmö Fornminnesförenings Årsskrift. 1944, p. 63)*.
- 136) No. Rigsregistr. V, p. 205.
- 137) CCD IV, p. 39.
- 138) *Tagebuch Christians des Jüngereren, Fürst zu Anhalt*. Herausgegeben von G. Krause. Leipzig 1858, p. 97.
- 139) Miss. 10. sept. 1621. KB 1621, p. 167.
- 140) Miss. 22. marts 1639, der omfatter 125 drenge og 35 piger. KD V, p. 213 f.
- 141) KB 1635, p. 222.
- 142) Christian Thomesen Sehesteds betænkning om stadsretten 1637. Aktstykker til Rigsraadets og Stændermødernes Historie, ved Kr. Erslev. II, p. 434.
- 143) *Tugthusrgsk.* 1627/28, fol. 72.
- 144) KB 1629, p. 606.
- 145) Frederik Stuckenberg: *Anf. skr.* p. 87. — Samme i Nord. Tidsskrift for Fængselsvæsen VIII, 1885, p. 108.
- 146) KD III, p. 325 ff.
- 147) *Tugthusrgsk.* 1623—27.
- 148) Jfr. tugthusordinansen 1621 § 17 (CCD III, p. 717).
- 149) Harald Langberg: *Et Hus paa Graabrødretorv*. Kbh. 1945, p. 10.
- 150) Jfr. tugthusordinansens § 5.

- 151) CCD IV, p. 38 ff.
- 152) Anstaltens fire tilsynsborgere udpegedes blandt københavnske købmænd. Jfr. CCD IV, p. 5 ff.
- 153) Tagebuch Christians des Jüngerer, p. 97.
- 154) Tugthusordinansen 1621, § 9.
- 155) L. Brahe Christensen: De danske Bomuldsspinderier. Kbh. 1951, p. 12 f.
- 156) Marta Hoffmann: Rokk og spinning i tukt- og manufakturhusene (By og Bygd I, 1943, p. 22).
- 157) Ibid. p. 13.
- 158) O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. III. Kbh. 1881, p. 379.
- 159) Se: Ordbog over det danske Sprog.
- 160) J. G. Burman Becher: Vævede Tapeter og andre mærkelige Væggedecorationer i Danmark. Kbh. 1863, p. 18. J. v. Wick fik over 400 rdl. for patronerne.
- 161) Egenh. breve V, p. 20 f.
- 162) Venligst oplyst mig af museumsinspektør G. Boesen. — Se iøvrigt Sigrid Flamand Christensen: Kongedragterne på Rosenborg. Kbh. 1940, p. 41 f.
- 163) Iflg. miss. af 24. marts 1622 skulle alt, der fremstilledes på børnehuset, mærkes med blytegn (KD V, p. 46 f).
- 164) Egenh. breve VIII, p. 207.
- 165) En identificering vil sikkert være umulig. Dir. O. Andrup har venligst meddelt mig, at der intetsteds på lærrederne i Frederiksborgmuseet er påtruffet stempler, der kan hidrøre fra tugthuset. Malerierne er iøvrigt ofte overført på nyt lærred.
- 166) Tugthusordinansens § 21.
- 167) Udateret brev, sandsynligvis 1622 ell. 1623. Egenh. Breve I, p. 275.
- 168) Ibid. IV, p. 80.
- 169) CCD IV, p. 38 f.
- 170) CCD III, p. 721 f.
- 171) p. 574 ff.
- 172) CCD IV, p. 596 f.
- 173) Endnu o. 1800 fandtes der ikke drikkeligt vand i København. Henrich Callisen, der foretog en kemisk undersøgelse af brøndvandet i København, noterer 1807 (Physisk Medizinske Betragtninger over Kiøbenhavn. I, p. 428 f), at „de faa Vand-Elskere, som her findes, benytte sig af Vandet fra Slotskilden på Frederiksberg, eller lader det bringe hertil fra Roskilde“. Senere i århundredet etableredes ligefrem udsalg af Roskildevand i København.

- 174) CCD IV, p. 596 f.
- 175) Egenh. breve IV, p. 220.
- 176) CCD V, p. 33.
- 177) Egenh. breve IV, p. 220 note.
- 178) Hugo Matthiessen: Byens Hægte (Festskr. til J. Steenstrup. Kbh. 1915, p. 116 ff).
- 179) Egenh. breve I, p. 276; IV, p. 220 og 413; KD V, p. 157.
- 180) Ordnungen des Armen-Hauses zu Frankfurt am Main. Frankfurt 1684, p. 53 f.
- 181) E. Lipson: Anf. skr. p. 424 f.
- 182) Ordnung für die Bettler in Amsterdam. Hamburg 1598, upag.
- 183) KD V, p. 56.
- 184) Ordnungen des Armen-Hauses zu Frankfurt a. M., p. 54.
- 185) T. Sellin: Anf. skr. p. 69 ff.
- 186) Ibid. p. 33 og 68.
- 187) Arent Berntsen: Anf. skr. I, p. 17.
- 188) H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon indtil 1814. I. Kbh. 1924, p. 369.
- 189) F. eks. Karakteristikken af lemmerne som „alle ulydige og vanartede børn og tyende“ (I, p. 17).
- 190) Aksel E. Christensen: Anf. skr. p. 130 f.
- 191) Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi 1602—73. Udg. af S. Birket Smith. Kbh. 1885, p. 80.
- 192) Fr. Hallager: Biskop Knuds Bog om Pesten. Kbh. 1919, p. 37 f.
- 193) Sperling: Anf. skr. p. 80.
- 194) KD V, p. 56.
- 195) Einar Bager: Småplock ur stadsräkenskaperna (Malmö Fornminnesförenings Årsskrift. 1935, p. 41).
- 196) Gustaf Näsström: 400 år på Danviken. Sth. 1951, p. 37.
- 197) RA. Rentemesterrgsk. 1631/32, fol. 196 b.
- 198) KB 1640, p. 127.
- 199) Sperling: Anf. skr. p. 104 f.
- 200) Tugthusrgsk. 12. juli og 12. aug. 1609.
- 201) Mansa: Anf. skr. p. 337 f indeholder en fuldstændig fortegnelse over tugthuslægerne.
- 202) Sperling: Anf. skr. p. 91 f.
- 203) KB 1638, p. 334.
- 204) Gl. kgl. Samling 1114 I, Fol. (De sperlingske papirer).
- 205) Helsingør i Sundtoldstiden. V. Laurits Pedersen. II. Kbh. 1929, p. 267.
- 206) Tugthusrgsk. 1639/40, fol. 106 b.

- 207) Egenh. breve III, p. 241.
- 208) Ibid. IV, p. 95.
- 209) Mansa: Anf. skr. p. 359 f.
- 210) Ibid. p. 275 ff.
- 211) Ibid. p. 289 f.
- 212) KD V, p. 95.
- 213) RA. Rentemesterrgsk. 1625/26, fol. 116 b (samt tugthusrgsk. 17. dec.).
- 214) Ibid. fol. 113.
- 215) Mansa: Anf. skr. p. 296 ff.
- 216) Jfr. det ovenfor citerede brev fra Christian IV til rentemestrene om lægen Ambrosius Rodes forhold.
- 217) Mansa: Anf. skr. p. 314 ff.
- 218) Ibid. p. 323.
- 219) Se tabel 3, p. 308.
- 220) Sellin: Anf. skr. p. 61.
- 221) Sygetallene findes i kostlisternes mandtal, hvor de er opført p. gr. af den særforplejning, der ydedes ved sygdom. Fr. Stucken-berg: Anf. skr. p. 84, bringer en tabel over sygetallene. Dette er undladt her af flere årsager, først og fremmest fordi der inden for de enkelte år ofte er store huller i talrækkerne, hvilket bevirker, at tabellen, der angiver årsgennemsnittene, må give et skævt billede af forholdene. Desuden har det, i modsætning til det almindelige mandtal, været forholdsvis nemt og risikofrit for tugthuskriveren at forfalske sygetallene og således opnå større rationer god øl og fersk kød. Dette har næppe været helt uden konsekvenser.
- 222) Gustav Bang: Anf. skr. p. 37.
- 223) Se tabel 4, side 308.
- 224) Sellin: Anf. skr. p. 73.
- 225) Tugthusrgsk. 1628/29, fol. 69 b og 103 b.
- 226) Tugthusrgsk. 1632/33, fol. 117.
- 227) Tagebuch Christians des Jüngerer, p. 97.
- 228) Alle belægningstal er fra uge-kostlisterne.
- 229) KD III, p. 355 f. — RA. Rentemesterrgsk. 1650/51, indtægtsbd., fol. 465 f.
- 230) Venligst oplyst mig af stud. mag. Johan Jørgensen.
- 231) Da tugthuset i højere grad modtog sit tilskud i naturalier end i penge, er det ikke muligt uden videre at udregne underskudets størrelse i penge.
- 232) Michel Hofnagels Bergenske Krønike. Suhms Samlinger II, 2, p. 138.
- 233) No. Rigsregistr. VIII, p. 489.

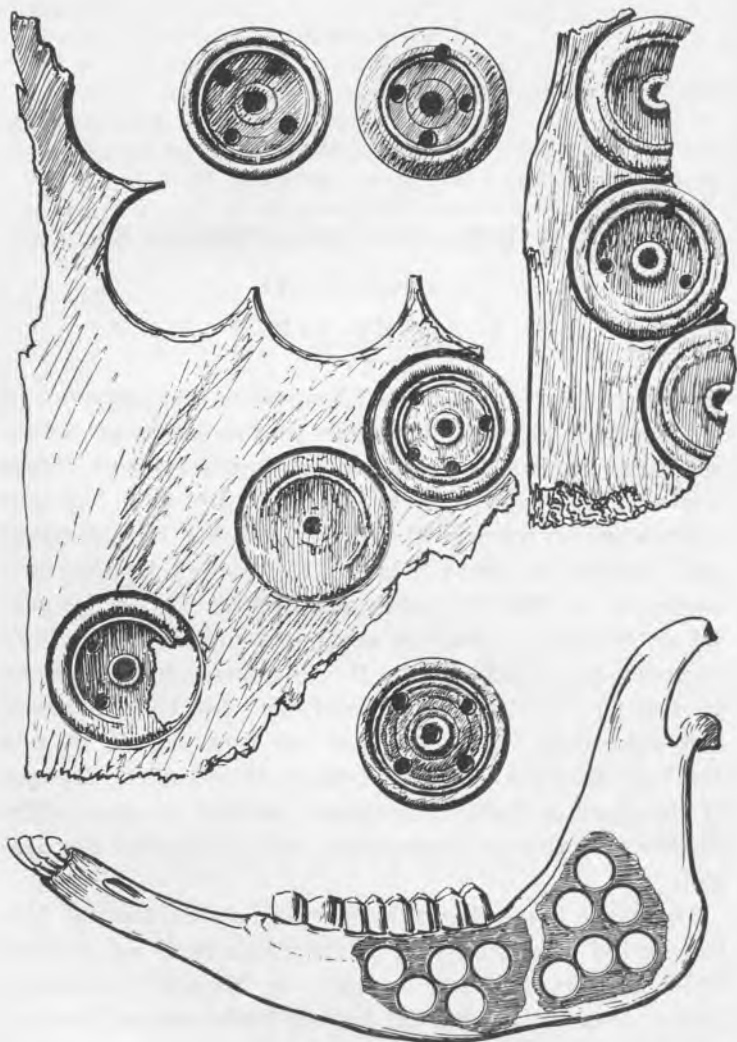
- 234) Ibid. IX, p. 76.
- 235) Bjørn Kornerup: Anf. skr. p. 151 f.
- 236) Fr. Stuckenberg: Anf. skr. p. 103 ff.
- 237) Albert Olsen: Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik (Scandia III, 2, p. 239).
- 238) Egenh. breve. IV, p. 305 f.
- 239) Til de 13770 fængselsår, der opgives i tabel 1, side 308, må der lægges de ca. 400 år, som syge børnehusbørn tilsammen tilbragte på Bådsmændenes Sygehus på Gl. Mønt.
-

FUND FRA EN KNAPMAGERS VÆRKSTED

Af PETER LINDE

I Rosenborg Have blev der i Sommeren 1951 udgravet en Mængde store runde Gruber til Fundering af Betonbunkers. Havens Græsplæner og Spadseregange ligger henved 5 Meter over Havets Overflade. Det faste Ler, den oprindelige Terrænoverflade, som Istiden har efterladt den, træffes de fleste Steder i 1½ Meters Dybde, men baade før og efter Christian den Fjerdes Tid er der gravet og grøftet i Leret, saa at Undergrunden aldeles ikke er nogen jævn, plan Flade. De nu udgravede Gruber var af meget forskellig Dybde, hvad der i høj Grad prægede den opkastede Fyldjord. Hvor det kun var de øverste Jordlag, der blev afgravet, bestod de opkastede Dynger af Havejord og Kulturflejringer, medens de meget dybe Gruber naturligvis bragte rent, gult Moræneler for Dagen.

Dyngerne langs Kronprinsessegade og ved Hørups Statue bestod væsentligst af Kulturflejringer og paakørt Fyld. Her kunde man opsamle en Mængde keramiske Skaar, som forholdsvis let lod sig bestemme og henføre til Tidsperioder, der rundt regnet ligger mellem 1600 og 1800. Mestedelen syntes dog at høre hjemme i Aarene omkring 1800, sikkert er det Kronprinsessegades Anlæg-gelse, som har krævet større Terrænhøjde inde i Haven, og den er saa fremskaffet ved Tilkørsel og Aflæsning

Øverst: Færdige og ufærdige Knapper, nogle ikke løsnet fra
Materialestykket. Sand Størrelse.

Nederst: Kæbeben med indtegnede Materialestykker.

$\frac{1}{4}$ Størrelse.

af vældige Fyldmasser, Skarn og Skidt og Fejemøg godt blandet op med Gulvsand.

I de opkastede Dynger ud for Hørups højre Haand var der ikke saa mange Potteskaar som henne ved Dronningens Tværgade-Porten, men der var noget andet, der var nemlig Udfejninger fra en Knappedrejers Værksted, en Mangfoldighed af færdige og ufærdige og mislykkede Ben-Knapper.

Fundene fortæller lidt om en beskeden Virksomhed, som for henved halvandet Hundrede Aar siden har kunnet hjælpe Københavnerne, naar de var kommet i Bekneb for Bukseknapper.

I Fundene kan man følge hele Tilvirkningsprocessen, som den er gaaet for sig i Knapmagerens Værksted. Man ser, hvorledes raa Benplader er behandlet med en Centrumsfræser, som har givet hver enkelt Knap dens Form og Profilering. Først efter at Syhullerne var blevet ud-boret, er Knapperne blevet løsnet fra Raamaterialet, og saa er de vist endda hver især blevet slebet og pudset, saa de kom til at se glatte og pæne ud.

For at faa Materialet knoglemæssigt bestemt og hen-ført, blev en Del af Fundet sendt op paa Zoologisk Museum. Her foretog Konservator Ulrik Møhl-Hansen Undersøgelsen og gav fortrinlige Oplysninger om Tingene. Det Materiale, som Knappedrejeren har benyttet sig af, er i de fleste Tilfælde Underkæberne af Ko (*Bos taurus* domest.). Det er især Partierne under de bageste Kind-tænder og Kæbebenets bageste Del, som Knapmageren har fundet mest anvendeligt.

Omkring Aar 1800 var der syv Knapmagerværksteder i København, deraf et i Regnegade, et i Grønnegade, et i Gammelmønt og et i Vognmagergade, saa det er jo rimeligvis Minder om et af disse smaa Værksteder her i Nærheden af Rosenborg Have, som kom for Dagen.

HOLBERG OG FAMILIEN IVERSEN

(Et supplement til *S. Kühle*: Ludvig Holberg og Johannes Erasmus Iversen, „Hist. Medd. om Kbhvn.“, 4. r. III bd., side 217).

Af ALBERT HANSEN.

Koncertmester og kantor ved Vor Frue Kirkes skole *Johannes Erasmus Iversen* blev den 24. marts 1747 af slotspræst *Bluhme* viet til *Henrica Antoinette Dahlmann*, datter af fuldmægtig D. ved den kgl. vinkælder. Vielsen fandt dog ikke sted i Slotskirken, men i brygger *Gierløfs* hus på Vestergade.⁶ Familien Dahlmann nedstammer fra den kendte Odense-købmand på Frederik den 2's tid, *Oluf Bager*.⁸ En familietradition, hvis oprindelse *Kühle* omtaler, og som jeg skal komme nærmere tilbage til, beretter, at Holberg var blandt bryllupsgæsterne. En efterkommer af Iversen, *Chr. Søeborg*, meddeler i en stamtavle over slægterne *Oluf Bager*, *Dahlmann* m. m., at Holbergs bryllupsgave var en 16 tommer høj, svær glaspokal med musikalske attributter. Pokalen var indtil 1860 i familiens eje, derefter i kejserinde *Dagmar* af Ruslands besiddelse.⁷ *

Det sikkert lykkelige ægteskab (børnenes vidnesbyrd) blev desværre ikke langvarigt. 8 år efter, 1755, døde Iver-

*) Oberstinde *Kulikovski*, f. storfyrstinde *Olga*, har meddelt forf., at hun ikke mindes, at hendes moder, kejserinde *Dagmar*, har været i besiddelse af den omtalte pokal.

sen, 42 år gammel. Enken giftede sig i 1758 med politifuldmægtig i Kalundborg, *Chr. Heinrich Melchior*. Kammeranger *Lauritz Melchior* er hendes tip-oldebarn.⁴ Iversen efterlod sig ved sin død 3 børn, nemlig:

Christian Henrich Iversen, født 6/8 1748 (døbt i Nicolaj Kirke 10/8 s. å.).

Anthonette Frederica Iversen, født 11/11 1750 (døbt i Frue Kirke 16/11 s. å.).

Charlotte Louise Iversen, født 16/10 1752 (døbt i Frue Kirke 21/10 s. a.).

Ved moderens nye ægteskab i 1758 blev drengen sendt til sin farbroder, boghandler *David Iversen* i Altona. Her lærte han boghandlen og etablerede sig i 1775 som boghandler i Odense. Tre år efter købte han et bogtrykkeri og startede „Fyens Stifts Adresseavis“ — senere kaldet „Iversens Avis“ — som konkurrence til „*Hempels Avis*“ (Fyens Stiftstidende). Han var en fremragende dygtighed, en livlig og vittig journalist, der i sine talrige avispolemikker med konkurrenten altid tog stikkene hjem. I Odense blev han en højt anset mand, der førte stort hus på sin lystejendom „*Marieslyst*“ ved Tollelund nær Næsbyhoved skov. Han var *H. C. Andersens* første hjælper på kunstens vej, idet han i 1819 — dog først efter at have anbefalet ham hellere at blive håndværker end skuespiller — gav ham en anbefalingsskrivelse med til danserinden md. *Schall*.¹ Der eksisterer flere breve mellem bogtrykker *Chr. H. Iversen* og „stud. artium“ *H. C. Andersen* i Slagelse. I mange år havde Andersen et tilflugssted på „*Marieslyst*“, både i Iversens tid og senere hos hans enke og døtre.³

Den 6/3 1827 døde bogtrykker Iversen, og den 8/3 skrev hans svigersøn og medarbejder ved avisen, adjunkt ved Odense Kathedralskole og stiftskonducteur i Fyens stift *Johan Henrich Trützschler-Hanck* en udførlig nekrolog

over ham i „Fyens Stifts Adresseavis“. I denne nekrolog anføres følgende:

„Faderen en talentfuld og ejegod mand — hans åbne, milde åsyn afmalet for 83 år siden smiler ned til anmelderen, idet han nedskriver dette — var på musikkens vegne meget indgået med vor udødelige Holberg, der var en af hans bryllupsgæster og siden stod fadder til vor Christian, som var den første søn. Måske har han tillige som faddergave efterladt ham den evne og det hang til vittighed og satire, der fulgte gudsønnen hans hele liv igennem og gjorde hans venner og omgivelser en fornøjelse, men voldte også ham ligesom hans fadder mangen fortræd“.

I denne nekrolog nævnes *Holberg* altså i to egenskaber, først som gæst ved koncertmester Iversens bryllup i 1747 og dernæst som fadder ved bogtrykker Iversens dåb, hvilken sidste fandt sted den 10/8 1748 i Nicolaj Kirke i København.

Vedrørende dette påståede fadderskab har *Th. A. Müller* allerede i 1920⁵ påvist, at *Holberg* ikke er nævnt blandt fadderne i Nicolaj kirkebog. Hermed har man ment det godtgjort, at angivelsen i nekrologen beroede på en urigtig familielegende og derfor var uden interesse som dokumentation for *Holbergs* venskabelige forhold til familien *Iversen*. Helt så simpel er sagen imidlertid ikke; et par hidtil upåagtede dokumenter bør tages med som supplement til kirkebogen. De to dokumenter, der sigtes til, er frimurerlogen „*Zorobabel*“s forhandlingsprotokol fra 1748 og en familiebibel, i hvilken bogtrykker *Iversen* har nedskrevet en del af sine og sin slægts hændelser. Denne familiebibel, der blev skænket den 1½-årige *Chr. H. Iversen* den 22/3 1750 af *Peder Sønnesen Holm* og givet ham i varetægt af hans moder den 16/10 1763, ejes nu af en efterkommer af *Chr. H. Iversen*, kontorchef *Kaj von Riedewaldt-Schiøtt*.

Vedrørende brylluppet meddeler familiebiblen intet om Holbergs nærværelse, men fortæller, at bruden blev ført til brudeskamlen af overkammerjunker *von der Lühe* (den senere overpræsident i København), der var sendt af overhofmarskal *Moltke*, idet denne selv var forhindret i at give møde, og at brudgommen blev ført af *Hans Durchlaut Prinsen af Brunsvig-Bevern* (en slægtning til Dronning *Sofie Magdalene*). Fint har det altså været — vel blandt andet på grund af brudens faders tilknytning til hoffet — og den nyslåede baron Holberg kan derfor meget vel tænkes at have været blandt gæsterne — men dokumentarisk ved vi intet om det. Dette punkt må vi derfor foreløbig lade ligge.

Lidt anderledes er det med fadderskabet. Der har vi lidt mere at skønne ud fra. I familiebiblen meddeler bogtrykker Iversen, hvem der var faddere, da hans søster *Anthonette Frederica Augusta* blev døbt i Vor Frue Kirke den 16/11 1750 (Iversen skriver fejlagtig den 14/11), og blandt disse nævnes baron *Holberg*. Blandt sine egne faddere, som han ogsaa anfører, nævner han derimod *ikke* Holberg. Trützschler-Hanck, der har skabt traditionen om Holbergs fadderskab til koncertmester Iversens førstefødte, har altså taget fejl, da han skrev nekrologen i Fyens Stifts Adresseavis, det er *ikke* bogtrykker Iversen, men dennes *to år yngre søster*, der skulle være gudbarn af Holberg. Desværre skuffes man, når man slår efter i Frue Kirkes dåbsbog. Der findes som faddere til den lille *Anthonette* ganske rigtigt alle de andre personer, som hendes broder nævner i familiebiblen, men *ikke* Holberg. Kan denne dog alligevel ikke have været med ved dåben og være blevet betragtet som fadder uden at være blevet indført i kirkebogen? Familiebiblen viser netop en analogi til en sådan antagelse.

Den drejer sig om bogtrykker Iversens egne faddere. Her er der ligeledes en uoverensstemmelse mellem angi-

velser i familiebiblen og fadderlisten i kirkebogen, men i dette tilfælde er vi i stand til at analysere uoverensstemmelsen.

Om bogtrykker Iversens dåb i Nicolaj Kirke den 10/8 1748 finder vi i logen „Zorobabel“s forhandlingsbog følgende* (her oversat fra tysk, på hvilket sprog forhandlingsbogen for største delen er skrevet):

14. august 1748: „Br. Iversen havde i en skrivelse meddelt logen, at hans søster (d. v. s. hans kone) var nedkommet med en søn og bedt om, at logen ville udnævne et eller flere vidner, som kunne bivåne den til den 10. august bestemte dåbsakt. Såsom nu den meget ærede mester tillige med to af logens medlemmer havde efterkommet dette ønske, blev denne skrivelse foredraget i logen, og det blev af samme bifaldet, at mesteren og de to medlemmer havde fungeret som faddere. Der tilstødes derhos br. Iversen 10 rigsdaler af kassen, ligesom de nærværende erlagde og tilskød, hvad enhver fandt passende“.²

Altså: der er fra logen sendt tre „vidner“ (senere kaldet „faddere“) til dåbsakten, nemlig den ordførende mester og to medlemmer. Den ordførende mester ved vi var pagehovmester, kancelliråd, cand. theol. *Georg Nielsen*, men angående de to medlemmers navne lades vi af protokollen i uvidenhed. Heller ikke Nicolaj kirkebog giver nogen besked i så henseende. Blandt de fem personer, der anføres som faddere til koncertmester Iversens førstefødte, findes ingen frimurer. Derimod får vi besked om, hvem frimurerne var, i bogtrykker Iversens familie-

*) Iversen blev optaget i Sct. Johannes Logen „Zorobabel“ den 15. februar 1747 (som musicus uden gebyr), og han blev en meget interesseret frimurer. I 1750 ser vi endvidere ham og fru — kaldet henholdsvis „architecte“ og „inspectrice“ — som medlemmer af the- og porcelainshandler *Willum Matthias Neergaards* „dame-loge“ i Badstuestræde.²

bibel. Her nævner han som sine dåbsfaddere de fem personer, der findes i kirkebogen, plus kancelliråd *Nielsen* (altså den ordførende mester for „Zorobabel“), *Stanley* og *Cardinal*. De to sidste var henholdsvis billedhuggeren *Simon Carl Stanley* (optaget i London) og vinhandler og gæstgiver *Friedrich Cardinal* (optaget 1744). Begge de to brr. var meget aktive medlemmer af „Zorobabel“; de var 1. og 2. forstandere.

Bogtrykker Iversen har altså haft godt rede på, hvem der var med til hans dåb, og formentlig har man, når man har talt til ham om hans dåbsfaddere, nævnt både dem, der var indført i kirkebogen, og dem, logen sendte.

Kan Holberg ikke tænkes at være blevet fadder til den lille Anthonette på lignende måde? Bogtrykker Iversens øvrige oplysninger i familiebiblen er på alle de punkter, hvor man kan kontrollere dem, temmelig pålidelige. Det synes derfor ret sandsynligt, at Holberg har vist sin gode ven koncertmester Iversen den ære og venlighed at være til stede i Frue Kirke ved dåben den 16. november 1750. Iversens sidste anstrengelser i 1749 for at holde liv i det musikalske societet har sikkert øget Holbergs sympati for manden og gjort det naturligt, at han viste sin sympati i gerning. Hvis Holberg har været med ved dåben, har han iøvrigt været i pænt selskab. Det var bispinde fru *Bolette Hersleb*, der bar barnet, og hendes datter *Anna Magdalene Charlotte*, der holdt huen.

HENVISNINGER.

- 1) Andersen, H. C.: *Mit Livs Eventyr*, Kbhvn. 1926, side 28.
- 2) Bugge, K. L.: *Det Danske Frimureris Historie indtil Aar 1765*. Kbhvn. 1910, side 153.
- 3) Høeg, Eiler: *H. C. Andersen og hans Odense-Venner i Familierne Iversen og Hanck*. *Anderseniana Vol. VII*, Kbhvn. 1939.
- 4) Kühle, Sejer: *Personalhistorisk Tidsskrift*. 12. række, 5. bind, 1950, side 125.

- 5) Müller, Th. A.: Holberg Aarbog, Kbhvn. 1920, side 72.
- 6) Slotskirkens kirkebog.
- 7) Søbørg, Chr.: Slægtstavle vedr. Familierne Oluf Bager, Wes-selynh, Dahlmann, Iversen m. m. Trykt som Manuskript i Roskilde 1887.
- 8) Trützscher-Hanck: Kong Frederik den Anden og Oluf Bager. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Odense Cathedral-skole, Odense 1837.

Herr kontorchef Kaj von Riedewaldt-Schiøtt takker jeg for til-ladelse til at gøre notater fra den ovenfor omtalte familiebibel samt for andre oplysninger vedrørende familien Iversen.

VOGNIMPORT I DET 18. ÅRHUNDREDE

Af A. A. RASCH

Studiet af Danmarks økonomiske historie i det 18. århundrede er for vor tid af særlig interesse. I mange henseender minder forholdene slående om vore egne dage. De ydre former var vel andre, men problemerne på mange måder de samme, og principperne, der fulgtes i forsøg på at løse dem, minder i mangt og meget om, hvad det danske samfund atter har oplevet, siden det i 1930'erne forlod frihandelen.

Man prøvede dengang som nu at udvikle en dansk industri — med større direkte statsstøtte, omend med mindre held end i vor tid. Man kæmpede med en ugunstig handels- og betalingsbalance, og man brugte told og indførselsforbud til at forbedre den — dog uden større resultater.

Her skal det imidlertid ikke forsøges at give et overblik over det 18. århundredes almindelige økonomiske politik. Kun et enkelt træk deraf skal fremdrages, fordi det — skønt i helhedsbilledet kun af mindre betydning — er karakteristisk for tidens fremgangsmåder og desuden virker påfaldende aktuelt. Det drejer sig om importen af udenlandske vogne, nemlig kareter og andre luksuskøretøjer.

En sådan import af en færdigvare — og tilmed en udpræget luksusartikel — måtte naturligvis være betænkelig og uønsket efter tidens merkantilistiske tankegang. Selv den ellers nogenlunde moderate toldrulle af 1732 lægger da også en told på 40 rd. på hver importeret vogn.

I de relativt fattige tider, som 1730'erne og —40'erne var, har importen næppe været af nogen overvældende betydning, men dette blev tydeligvis anderledes, da de store europæiske krige omkring århundredets midte bragte de københavnske handlende store fortjenstmuligheder.

Af samtidens omtale fremgår det, at brugen af denne fordærlige luksus især var udbredt i København. 1759 udgav Erik Pontoppidan en bog: „Oeconomisk Balance“, hvori han gav en skildring af Danmarks næringsveje, indtjeningsmuligheder, handel og daglige forbrug. Han var ivrig og overbevist merkantilist, der med stor begejstring talte om de spæde fremskridt, den hjemlige manufakturproduktion havde gjort, og med iver agiterede han mod brugen af såvel udenlandske som indenlandske luksusvarer, der efter hans formening i det store og hele kun var af det onde.¹

Om luksusvognene hedder det hos ham: „Tænker man på al den omkostning, som vor nation, nu frem for tilforn, anvender på kareter, chaiser, porte-chaiser, phaetons etc., da findes også deri mere tegn til overflødighed end til mangel, særdeles siden det er kommen såvidt, at en karet, som af begyndelsen kom på 100 rdlr., nu koster 3 à 400, ja vel derover, efterdi man i steden for vindueglas vil have det største og fineste spejl-glas og i steden for en simpel farve kunst-maling, ja til dels lake-ring, tillige med stærkt ægte forgyldning, hvilket tilhobe gør en sådan vogn, der varer måske 16 à 20 år, om modens tyranni vil tillade det, ligeså kostbar som fordem et mådeligt hus. Den mand, som har nogle sådanne vogne at holde ved lige, må til deres, såvelsom heste-tøjets idelige reparation, bestemme årligen 80 à 100 rigsdaler. De københavnske gaders ureenlighed udkræver det og tvinger mange, som ellers gerne gik til fods, at lade sig køre“.² Trods den undskyldende bemærkning til sidst er Pontoppidans forargelse over luksus'en tydelig nok. Helt galt måtte det naturligvis være for alle gode mer-

¹) „Eutropii Philadelphi Oeconomiske Balance eller Uforgribelige Overslag paa Dannemarks Naturlige og Borgerlige Formue ...“ (Kbh. 1759).

²) Anf. sted. s. 216 f.

kantilister, om sådanne luksusvarer tilmed var af fremmed oprindelse.

Omkring 1760 var beskyttelsesånden i regeringen som bekendt så kraftig som nogensinde — forbud på forbud mod import af fremmede varer havde vist det gennem 1750'erne, og af den nye toldforordning af 1762 kan det også ses med al ønskelig tydelighed. Ikke blot vedblev

En engelsk kareet fra slutningen af det 18. århundrede.
Fra Ralph Straus: Carriages & Coaches, London 1912.

forbudene, men så at sige alle eksisterende toldsatser fik en betydelig forhøjelse.

De udenlandske vogne blev ikke glemt.

Tolden forhøjedes fra de 40 rd. pr. vogn til 24 % af værdien, den højeste i toldrullen forekommende sats, der ellers anvendtes over for varer, hvis indførsel var forbudt, idet eventuelle smuglere, der var så uheldige at blive pågrebet, foruden at lide konfiskation af den indsmuglede vare tillige måtte betale told af den. Samtidig havde ændringen af toldsatsen den virkning, at tolden blev mere retfærdig, idet 40 rd. selvfølgelig betød mere på en billig end på en dyr vogn og således nærmest havde opfordret til at købe dyrt, når man havde bestemt sig til at anskaffe en udenlandsk vogn.

Mærkeligt nok havde vognimporten indtil da undgået indførselsforbud, som ellers allerede havde ramt mangfoldige andre mindre ønskværdige artikler. Dette må formentlig forklares med, at importen stadig ikke havde fået et omfang, myndighederne anså for virkeligt truende for landets valutabalace. Ved toldrullen 1768, der dog ellers på en række punkter skærpede beskyttelsestendensen, holdt man da også fast ved de 24 %, men om denne sats udtalte generaltoldkammeret også ved flere lejligheder, at den betragtedes som ensbetydende med et forbud.³

I 1776, endnu før højkonjunkturen under den amerikanske frihedskrig rigtigt havde sat ind, rettede imidlertid de københavnske hjulmands-, sadelmager-, smede- og malerlav i fællesskab en henvendelse til regeringen og opfordrede den til at gribe til forbud mod den stadigt stigende import af udenlandske, navnlig engelske, vogne. Endnu denne gang resolveredes det dog, at man skulle lade sig nøje med de 24 %, som toldrullen fastsatte.⁴

Men under den derpå følgende højkonjunktur under frihedskrigen må vognimporten have taget et opsving, der for første gang vakte nogen ængstelse i regeringskredsene. Da de samme lav som tidligere i 1781 indsendte et fornyet andragende om forbud til kommercekollegiet, blev forslaget med dettes støtte oversendt til generaltoldkammeret. Ganske vist ville kommercekollegiet endnu ikke anbefale et ubetinget forbud, men det indstillede, at alle kareter for fremtiden fortoldedes af en minimumsværdi af 400 rd. og de lettere vogne (chaiser og diabler) af mindst 250 rd. Dette gennemførtes ved en kgl. resolution af 9. april.⁵ De mindste toldsatser blev herefter henholdsvis 96 og 60 rd. Selv i betragtning af den i mellemtiden sunkne pengeværdi var dette unægtelig en kraftig stigning fra de 40 rd. i 1732.

Men det blev snart værre endnu. Efter de gyldne dage under den amerikanske frihedskrig fulgte en alvorlig krise. Handelen ramtes hårdt, truslen om fallit svævede over mange større som mindre handelshuse, og rigsdale-

³) F. eks.: Generaltoldkammerets danske forestillinger 1779 25/1.

⁴) Gtks da. forest. 1781 9/4.

⁵) Ibid.

rens værdi sank (man havde som nu papirspenge uden metaldækning). Myndighederne fandt snart ud af, at i denne situation var det nødvendigt, at forbruget indskrænkedes kraftigt. Den 20. januar 1783 udstedtes da den bekendte Guldbergske forordning mod „overflødighed“, i hvis indledning det truende hed: „... der er i Vore lande en overdådighed, som ved at forbruge fremmede sager endog langt ud over det nødvendige udbringer til fremmede landets formue og ved at forøde landets egne varer berøver Os en vigtig del af, hvad til fremmede skal sælges ...“ En række nye restriktioner fulgte, deriblandt forbud mod indførsel af fremmede vogne af enhver art såvel som af seletøj. Undtaget var kun køretøjer, som rejsende bragte over grænsen til egen transport.⁶

Dette forbud håndhævedes med kraft i de kommende år. Selv for fremmede gesandter voldte det store vanskeligheder at få importtilladelse (deres toldfrihed var overhovedet meget mere begrænset end nu). 1784 fik den sachsiske minister her i landet dog tilladelse til toldfrit at indføre to brugte vogne, der tilhørte ham. Det betonedes udtrykkeligt, at denne tilladelse kun var givet, fordi vognene ville være kommet toldfrit ind, hvis han havde medbragt dem, da han nedsatte sig her i landet.⁷

Større vanskeligheder voldte det to år efter den engelske gesandt, Sir Hugh Elliott, at få tilladelse til at indføre en enkelt karet. Toldbetjentene nægtede at lade den passere ind, med den begrundelse, at han dels ved sin ankomst til landet fire år tidligere havde medført adskillige vogne og dels havde opbrugt de 1000 rd., som enhver fremmed gesandt måtte anvende til toldfri indførsel af varer, der ellers var forbudte eller toldpligtige. Elliott selv fremhævede, at han under sit fireårige ophold her i landet endnu ikke havde importeret nogen karet, og enden på sagen blev, at han — hvad der må betragtes som en stor imødekommenhed fra den danske regerings side — fik lov til at få den ind mod en told på kun $7\frac{1}{4}$ %, toldrullens sats for unævnte varer.⁸

⁶) Fr. 1783 20/1 § 14, litra C.

⁷) Gtks da. forest. 1784 12/1.

⁸) Gtks da. forest. 1786 15/11.

Selv for hoffet var det ingenlunde let at få vognparken fornyet, når det drejede sig om udenlandske køretøjer. Det var gentagne gange fastslået, at hoffet og statsinstitutioner skulle behandles efter samme regler som almindelige borgere,⁹ og undtagelser for hoffets vedkommende måtte derfor som for andre gøres ved en kongelig resolution. 1788 gaves ad denne vej tilladelse til, at nogle kaner med tilbehør indførtes toldfrit, idet de var sendt som gave fra det svenske hof til kronprinsen og prinsesse Louise Augusta, og året efter slap den kongelige staldetat med at betale 7¼ % i told af et sæt pletteret beslag til et seletøj.¹⁰

Året efter fik staldetaten tilmed tilladelse til at nøjes med at svare 7¼ % af en rejsevogn til den kongelige vognpark. Staldmesteren erklærede i sin ansøgning, at etatens budget ikke tillod ham at betale den fulde told(!)¹¹

I det hele begyndte der i begyndelsen af 1790'erne at blæse en noget mildere vind over for vognimporten, selv om man endnu ikke officielt slækkede på de strenge bestemmelser. 1790 gaves importtilladelse for to vogne til stiftamtmand Fr. Buchwald i Odense, der havde hjemført dem fra Wien. Generaltoldkammeret indstillede, at de skulle betragtes som flyttedods.¹² En kammerjunker Bourke, der flyttede hertil fra England og åbenbart skulle etablere sig her i samarbejde med storkøbmanden Niels Ryberg, fik ligeledes tilladelse til at indføre en brugt vogn.¹³ Året efter fik kammerherre og staldmester A. W. Hauch, der boede på Christiansborg, en ritmester Chr. Carl Schimmelmann og en kammerjunker G. H. von Krogh tilladelse til at indføre henholdsvis en holstensk, en engelsk og en tysk vogn.¹⁴ I det sidste tilfælde bestemtes tilmed, at vognen måtte indføres toldfrit, hvis det kunne ses, at den virkelig havde været brugt.

9) F. eks. ved gtk.s da. forest. 1783 2/10.

10) Gtk.s da. forest. 1788 12/3 og 1789 27/11.

11) Ibid. 1790 22/9.

12) Ibid. 1790 7/4.

13) Ibid. 1790 3/9.

14) Ibid. 1791 26/1, 21/9 og 28/9.

1795 ansøgte et af Københavns større handelshuse, Abr. Falck & sønner, om tilladelse til at lade en til dem indført vogn, som de havde fået af en fejltagelse(!) og ikke havde kunnet reeksportere, blive her i landet. Generaltoldkammeret udtalte i sin indstilling, at man egentlig kun kunne finde den motivering for ansøgningens tilståelse, at staten ville tjene tolden af vognen, der var vurderet til 500 rd. Den fik så lov til at blive — mod de 24 % i told.¹⁵

En anden ansøgning samme år er i endnu højere grad bemærkelsesværdig. Det drejede sig om en købmand Ferd. Wulff i Helsingør, der ansøgte om importtilladelse med den motivering, at en ven i England „uden hans forlangende, men for at gøre ham en tjeneste, har købt og tilsendt ham en vogn, af form en karet, som er gammel og brugt“. Videre anførte han, at den med seletøj havde kostet noget over 150 rd., og at den kunne være ham meget nyttig på en rejse, han skulle tiltræde. Generaltoldkammeret drog ikke i tvivl, at vognen var sendt som gave, men tillod dens indførsel mod 24 % af de 150 rd.¹⁶ Det fastholdt således ikke engang bestemmelsen fra 1781 om, at en karet altid skulle fortoldes af en mindsteværdi af 400 rd.

I samme indstilling findes et par bemærkninger om, at man vidste, at fremmede rejsende undertiden solgte deres vogne her i landet, med andre ord, at forbudet blev omgået og statskassen snydt for tolden. Denne bemærkning er interessant, fordi den indeholder et af de motiver, som stærkt fremhævedes i den betænkning, der afgaves af den kommission, der udarbejdede udkastet til toldforordningen af 1797. Det blev en af de grunde, der talte stærkest for indførelsen af et friere handelssystem, måske stærkere end mange teoretiske betragtninger, hvor smukke og rigtige disse end måtte synes.

Forordningen af 1797 gjorde ende på den periode, som professor L. V. Birck træffende har kaldt prohibitionismen — forbudenes periode, og man vendte tilbage til et friere handelssystem. For vort specielle emne, vognim-

¹⁵) Ibid. 1795 13/5.

¹⁶) Ibid. 1795 16/12.

porten, betød det, at den nu igen var fri, vogne fra England og Wien kunne atter få lov til at rulle ind i landet. Men friheden betød ikke, at tolden faldt væk eller nedsattes. Man fastholdt de 24 %. Også for de mænd, der skrev forordningen af 1797, var de udenlandske vogne en luksus, hvis import ikke skulle opmuntres alt for meget, og statskassen trængte som altid til penge.

ET KØBENHAVNSK OFFICERSHJEM

I 1850'ERNE

AF PROPRIETÆR VILH. BRUHNS ERINDRINGER

Ved F. ELLE JENSEN.

Karl Vilhelm Ludvig Rømer Bruhn, født 1847 i Næstved, var søn af daværende premierløjtnant ved dragonerne, senere oberst *Carl Julius Bruhn* († 1896) og *Vilhelmine Caroline Louise Rømer* († 1848), datter af general C. L. V. Rømer. Efter sin moders død kom han i huset hos sin bedstefader, men flyttede, da han 1857 døde, tilbage til sin fader, der var blevet gift igen (med *Adelaide Benedicte Helene Marie Lanng*, datter af herredsfoged Lanng i Århus) og nu som ritmester var chef for „Manegen“ i København. Efter at have lært landvæsen og haft nogle forvalterpladser købte Bruhn 1872 proprietærgården „Constantia“ ved Grenå, senere en ejendom på Viborgeggen. 1872 havde han ægtet *Christine Elle* († 1924), datter af proprietær H. C. Elle, Hessel ved Hvalpsund. Han døde 1937, 89 år gammel, hos sin søn, godsejer H. Rømer Bruhn, Vindumovergård. Af hans overordentlig livfuldt skrevne erindringer bringes nedenfor et uddrag, omhandlende hans ophold på „Manegen“.

Manegen eller, som den nu kaldes, ride- og beslagskolen, lå dengang lige for Bryghusgade ved Langebro, dejligt omgivet af den gamle fæstningsvold med dens prægtige træer på tre sider og med facade til Vestervoldgade. Kasernens hovedbygning bestod af en toetages bygning af røde sten med høj kælder under det hele og højt tag med de gamle dybrøde tagsten, ikke disse ækle gulrøde af cement, der nu er så almindelige. I kælderen var brandstue for trækuske og hestepassere, værksted og brændselsrum samt lejlighed for et ministerialbud. Stuelejligh-

heden til venstre for indgangen beboedes af forstanderen, altså fader, til højre var der bolig for en overvagtimester og ridelærer (da Tipperup af husarerne), desuden belægningsstue for underofficerselever; på første sal boede officerseleverne og næstkommanderende — en hel lille familie, der levede i godt samarbejde og god forståelse. På den modsatte side ind mod volden lå den lange hestestald med havreloft etc. ovenover.

Således så det ud, da vi flyttede dertil, men under fader blev den store smedie med beslagsskur bygget, desuden 6 esser, og der indkaldtes 12 værnepligtige, som kunne uddannes her for hvert år at fordeles til hærens brug, ligesom de yngre officerer og underofficerer på Manegen uddannedes til beridere; bag efter afgik de så til de respektive regimenter, hvor de hørte hjemme. Foruden at eleverne, både de højere og de lavere, undervistes i beslaglære og ridning, fik de timer i hestens røgt og pleje af to professorer fra Landbohøjskolen, Prosch og Betz. Hestebestanden udgjordes af 12 skoleheste til den første uddannelse af eleverne og så c. 40 remonter, som blev tilredet og derefter fordelt til officersbrug. Her var noget for os drenge at se og høre, så overgangen fra mit tidligere stille hjem var helt fornujelig, og mange rideture fik jeg på den store bane i gården, navnlig når en ung hest skulle vænnes til rytter, og gamle Tipperup eller fader stod og holdt longen og med den lange chambriere. Det var nu ikke altid så let at sidde ret og holde et fast sæde, men så lød det: „Ret ryggen! Sid ikke som en karuds i et pæretræ! Rumpen til sadlen!“

Fader var naturligvis hjemmets midtpunkt, og hvor elskede vi ham; var han en dag fraværende, var alt så underligt tomt. Han var soldat og officer fra top til tå, altid i uniform; kun enkelte gange har jeg set ham civil, og skønt han var en høj, smuk mand, syntes jeg, han da så forfærdelig ud, i den grad var han vokset sammen med uniformen. Det hændte af og til, at en af kongens løbere højtideligt kom anstigende med trekantet hat, rød frakke, sorte benklæder og stav i hånden og tilsagde ham til taffel på slottet — undertiden civil, hvorfor ved jeg ikke. Fader var ikke henrykt derover, og moder kom der aldrig; tonen var ikke sådan, som da han som page stod

bag dronningens stol på Frederiksberg Slot og holdt sølvskålen med vand til håndskylning.

Som fader var militær, var tiden nøjagtig inddelt også i privatlivet. Kl. 7 morgen mødte gamle Jens, der i sin tid var blevet udskrevet til trænkusk, men lod sig stille år efter år og nu var faders oppasser, med vort tøj, børstet som til parade, men hans tiltale var ikke tiltalende, den lød gerne: „Herop med jer, klokken er 7, rup jer så“ — og det gjorde vi, så vi snart sad ved thebordet. Det var altid dækket med maskine, og moder var til stede. Vort morgenmåltid bestod i en kop the, 2 stk. bart rugbrød med smør og 2 stk. sigtebrød, om søndagen kaffe og hveder. Skolemaden var 4 stk., 2 med holstensk ost, det vi nu kalder mejeriest — den købtes gerne om efteråret af skipperen fra Holsten — og 2 med pølse eller kød. Fra kl. 8 til 3 var vi i skole; så spiste vi til middag, og den havde også et regulativ:

Søndag oksekødssuppe med boller, 5 stk. til hvert af børnene, som formad, mens kogt oksekød og stuede kartofler udgjorde eftermaden — aldrig dessert eller lignende. Fader fik kaffe på en såkaldt madam Brun, lavet om morgenen, ingen andre. Mandagen stod på vandgrød og fisk, om vinteren altid torsk, om sommeren rødspætter, tirsdag var det sødsuppe (2 svedsker pr. mand) og det fra søndagen levned oksekød, opvarmet i brun sauce; moder havde desuden fundet på at lægge en tyk rugbrødsskive sammen med kødet, hun forsikrede, at det var ganske dejligt og sundt — ja hun var en stor økonom, som vel var.

Onsdag var maden noget variabel, for da kom jævnligt gamle damer af moders bekendtskab samt faders ugifte søster, tante Jette, og en kusine, frk. Ida Corbinus, klosterdame i Petersens jomfrukloster i Vimmelskaftet, på besøg. Hende var jeg ked af, skønt hun var rigtig god og rar, men hun skulle følges hjem om aftenen, og det var ikke morsomt. Så kom også gamle jomfru Schmidts, som hjalp moder med syning og lignende, hun var så flink og fornøjelig, glad ved lidt og altid fuld af historier. Hun havde passion for hunde, men da hun var ude hver dag og syede for 24 sk., kunne hun jo ikke have en Delle levende; til gengæld var hele hendes kommode fuld af porcelæns Hunde, og hver havde sit navn, og det var jo

en billig og uskyldig glæde. Hun endte sit liv i Vartov, hvor moder havde ret til at belægge en seng; den fik gamle Schmidts, da hun kun dårligt kunne gå rundt mere. Sit gravvers havde hun skrevet; på hendes sten skulle der stå: „Morgenstund var hendes fryd, når hun hørte gøjens lyd!“ — Så havde vi også i længere tid en af eleverne, en overordentlig dygtig og flink artilleriunderofficer, Peters, han var blevet tungsindig eller noget sær, og fader tog sig meget af ham; han spiste ved vort bord hver dag, til han kom sig.

Torsdag var kål og flæsk på spisesedlen, fredag en for mig gyselig ret, melpap, til formad, en meldyppelse, sådant noget, som man klistrer tapet med, og derefter klipfisk, løverdag øllebrød og pandekager, to pr. mand.

Til aften var traktementet ganske som om morgenen, dog fik vi pålæg på maden. Da kom der jævnlig besøg, mest officerer, der drak the med os og fik det, vi havde at byde, men gerne en solbærtoddy bagefter; fader lavede hvert år et lille anker med solbærrom, den var dejlig og betragtedes som et ufejlbarligt middel mod forkølelse, når selve gamle læge Nutzhorn ikke kunne magte den.

Jeg skal lige nævne nogle af disse stadige aftengæster. Der var nu først faders gamle ven, oberst de L. ved jyd-ske dragoner, „røde Per“, som han også kaldtes, undersøgsig, kraftig bygget og med rødt hår og skæg, ingen absolut skønhed, men soldat fra top til tå og med en stemme, som kommanderede han et helt regiment; ham holdt jeg meget af, og han gav sig gerne af med mig. Han var ivrig jæger og havde meget at fortælle, og så havde han en mærkelig vane: Altid havde han en lille saks i vestelommen, og når han blev ivrig, tog han den frem og klippede, så i håret, så i skægget, lidt her, lidt der, så hans hår og skæg nærmest sad i totter; kort var det altid. Bagefter var det let at se, hvor obersten havde leveret slaget, der var rødplettet. Samme oberst havde een søn og tre døtre, og disse sidste forvoldte ham den rasende sorg at gifte sig med aldeles vulgære navne; da den sidste gjorde det, slog han i bordet og erklærede: „Sådan nogle fyre skulle f ikke have navne, men numre, så man kunne kende dem fra hinanden!“ Ja, noget fornøjeligt hjem havde han vist ikke, enkemand var han, og børnene gik deres veje — sådan var stillin-

gen, da vi flyttede til Århus. — Så døde den gamle oberst og blev begravet på Garnisons kirkegård, uden at vi vidste nærmere derom, men da fader og moder atter rejste til hovedstaden, gik de en dag ud for at lægge en krans på den gamle vens grav, men kunne ikke finde den. Så gik de ind på graverkontoret og fik den fornødne vejledning og fandt hvilestedet — en bar plet, kun med en nummerpæl! Ingen af hans egne havde interesseret sig for nogen vedligeholdelse, og nu var hans minde blot et nummer.

Major v. Hindenburg var også en jævnlig gæst — han havde to sønner, som var mine skolekammerater — lige så major v. Schalchow, begge af tysk afstamning, men gode, trofaste mænd mod konge og fædreland; Schalchow ville gerne leve godt og var ikke fri for at kunne kritisere, som når osten ikke smagte ham, og han da titulerede den „læderkæse“. Samtalen drejede sig jo mest om hæren og navnlig om Danevirkestillingens utilstrækkelige forbedring. I de dage arbejdedes der for anbringelse af blokhus, som mentes at være sikre værn mod bomber og granater, men det bestred d'herrer bestemt. Jeg dreng forstod jo ikke meget, men når jeg jævnlig så ingeniørerne og artilleriet komme med deres 4-spændige blokvogne, læsset med 1 alen tykke bjælker, tildannet til at sendes til og opstilles i sikringsstillingen på Dybbøl, så tænkte jeg, at når disse enorme bjælketage oven i købet blev dækket med jordlag, skulle de nok holde granaterne ude. Det skulle få år efter vise sig, at de gamle officerer havde ret.

Af civile herrer erindrer jeg kun en grosserer L., boende i Stormgade, en lille elskværdig og fornøjelig tyksak med en flink lille frue. Grosserereren var tredje mand i et ugentlig l'hombreparti, som skiftevis holdtes hos ham, kaptajn W. og hos os; fjerde mand leveredes af officerseleverne eller en og anden tilfældig. Det var vist rigtig fornøjeligt, da der spilledes meget lavt, og opvartningen både var tarvelig og pæn. En episode, som indtraf hos grosserereren, kan jeg huske. fader fortalte: Fruerne var i reglen ikke med, og fru L. var derfor gået til ro, mens mændene fortsatte spillet, men nogen tid efter går døren ganske stille op, og fru L. træder ind i natdragt. Grosserereren fik travlt med at gøre tegn til de an-

dre, fruene gik i søvne og måtte ikke vækkes, og de fire herrer sad da også musestille, betragtede deres kort. Fruen stiler lige hen til det store pillespejl, retter lidt på frisuren, og medens hun med begge hænder griber i natkjolen, siger hun: „Se så, nu tager jeg min saloppe (en da brugt aftenkåbe) på“, og idet hun går, slår hun natkjolen op over hovedet og vandrer stille, som hun kom, ud ad døren. Det var jo en temmelig penibel situation, da fader rask og bestemt, som om han grundigt havde studeret sine kort, siger: „Ren nolo“. Almindelig sensation. Den nolo gav ni beter, men afledte aldeles tanken fra drømmesynet, der vakte megen moro hjemme.

Om aftnerne rykkede vi ellers sammen om det runde bord med moderatørlampen; den var jo ganske vist et fremskridt fra tællelysene, men kunne dog kun oplyse for de om bordet siddende læsende og syende ved en på kuplen vel anbragt skærm, mens den øvrige stue lå i en for resten tiltalende behagelig skumring. Således sad vi en aften rundt om bordet, moder, jomfru Klee og jeg, mens min broder Christian sad og gyngede i gyngestolen med ryggen til døren uden at opdage fader, der kom ind ad den med en tændt glaslampe i hånden; den ramte han, så den faldt på gulvet og gik i stykker, og i et nu blussede et helt bål op på tæppet. Fader for ud i køkkenet, hvor der stod to fyldte vandspande, og jeg bag efter; Christian stod i en krog og hylede, moder og Klee på hver side af bålet og viftede med kjole og skørter, hvad jo bevirkede en livligere blussen i ilden, men så kom fader med vandspanden og råbte: „Flyt Dem, jomfru!“ Idet hun vendte sig, sendte han spandens indhold mod flammerne, men kom til at ramme hende, så hun gik bagover og med et ordentlig bums satte sig midt i bålet, som derved aldeles slukkedes. Jeg var kommet med den anden spand, og for en sikkerheds skyld hev jeg den ind over hende — der kunne jo være ild i hendes klæder. Som en druknet mus, aldeles forfjamsket og snakkende tysk og dansk imellem hinanden, fik moder hende ind og omklædt. Godt gik det altså, ikke engang tæppet havde taget skade.

Jeg må heller ikke glemme at nævne vor „gårdslave“ gamle Jens. Hver morgen kom en slavefoged med en flok slaver fra Stokhuset, og de fordeltes på de forskellige

kaserner eller lignende statspladser. De var klædt således: Højre side af trøjen sort, venstre grå, modsat benklæderne, der kun lige gik ned for knæet, hvide, uldne strømper og på det ene ben en jernlænke, som gik fra knæet ned til anklen, hvor den sluttede i en bred ring. Gamle Jens kom hver morgen, hans bestilling var at holde gården ren, og da det var nemt nok, lavede han til egen fortjeneste måtter og lignende; han fik gerne middagsmad hos os og var vor gode ven. Han havde også kun stjålet en ende reb, det var ikke så farligt, syntes han, men det oplystes senere, at der havde hængt en ko i den anden ende af det. Sommetider havde vi flere slaver i arbejde på værkstedet, deriblandt en sort fra Vestindien, som afsøede sin straf her, ham var vi ikke glade for, når han viste sine hvide tænder og rullede med øjnene. Om aftenen blev de hentet af fogden og marcherede i geled hjem til Stokhuset.

Hvert år blev der afholdt eksamen over eleverne, hvad naturligvis var en stor højtidelighed; hvor blev der pudset og striglet, så heste og alt skinnede, thi for overvagt-mesteren kunne ikke den mindste plet skjules. Så oprandt dagen, fader ledede selv ridningen, og daværende prins Christian (IX) overværede altid præsentationerne, han var jo „Danmarks første rytter“, desuden flere officerer fra de forskellige afdelinger. Efter rideøvelserne gav fader stor frokost, i parentes sagt det eneste større selskab om året; prinsen præsiderede for bordenden, vor store, drevne sølvmaskine, en arv fra Rosenørnerne på Katholm, stod på den anden, hvor moder sad og lavede kaffe. Jeg var engang med til bords; der udeblev en eller anden, og 13 måtte vi ikke være, men om jeg fik noget at spise, ved jeg ikke, så optaget var jeg at af se på alle de gallaklædte personligheder og høre de gode ord, der faldt om opvisningen.

Hver mandag var fader ude i Det gule Palæ for at aflægge rapport om ugens begivenheder, og det var ham altid en glæde at komme der, alting var så ligefremt og dansk præget. En dag mødte han prins Vilhelm, senere kong Georg, på gangen. „God dag, ritmester Bruhn“, sagde prinsen, „nu skal jeg vise Dem noget, De ikke har set før“ — og så gik han hen og bankede på prinsesse Alexandras dør, og idet hun åbnede den, greb han hende

om begge arme, svingede hende om på sin ryg og dansede rundt med hende, syngende: „Her skal De se prinsessen af Wales“.

Det var lige blevet ordnet, men ikke publiceret. Sådan var der flere små ligefremheder.

En anden dag, fader var tilsagt til taffels, blev der af en lakaj indbåret en stor budding, og da den lille prins Valdemar så den, sagde han pludselig: „Fader, ved du, hvad jeg ville ønske — at jeg kunne give preusserkongen den lige i hovedet!“ Jeg anfører dette træk for at vise den jævne og helt danske tone i Det gule Palæ, selv om den lille prins fik en reprimande for sin respektløse omtale af et kronet hoved.¹

En dag i december 1859, det var d. 17., traf jeg på skolen, skønt klokken havde slået 8, alle drengene på legepladsen og lærerne ivrigt diskuterende. Da vi kom på plads i klasserne, fortalte vor lærer helt bevæget, at Frederiksborg Slot var brændt, hvorledes vidste endnu ingen. Nogen egentlig sorg følte jeg vist ikke, men da vi efter en meget urolig skoledag gik hjem og kom til Marmorbroen, så jeg henne i Ny Vestergade kongens forridere komme farende og derefter ham selv i firspændig, åben vogn sammen med grevinden. Ofte havde jeg set det samme syn, men aldrig således; kongen, som ellers altid sad rank og hilste venligt, sad nu sammensunken, tilsølet eller tilrøget, jeg ved ikke hvad, uden at hilse, og det var, som han var helt fraværende — da følte jeg den sorg, der havde ramt ham, at hans kæreste opholdssted var lagt i aske.

Det skulle ikke blive derved. Først var hele stemningen som bedøvet, men så med eet kom hadet til grevinden frem; hun blev ligefrem beskyldt for at have brændt slottet af for at skjule, hvor meget hun havde beriget sig med og ført til Sverige, ja der skreves offentligt, at der til Hillerød var kommet kasser, indeholdende fyrværkeritråde, som var udspændt i slottet, og at det var grunden til ildens hurtige overtag. Jeg har endnu en bog

1) Da Bruhn blev forflyttet til Århus 1861, og prins Valdemar var født 1858, må episoden vel henføres til et senere tidspunkt, hvad jo også dens indhold peger på.

og en avis, som udkom i den anledning; bogen hedder „Sort på hvidt“.

Forbitrelsen steg fra dag til dag, og alt kom i oprør. Husarerne måtte rydde Kongens Nytorv, og broerne til slottet var spærret af soldater, som særlig ved Højbro angrebes voldsomt; et mindre hus blev nedrevet for med materialerne at bombardere militæret, og der sagdes at være kørt kanoner op på Slotspladsen. Om dette passer, ved jeg ikke, men der holdt vogne forspændt for i alle tilfælde at kunne føre grevinden i sikkerhed. Kongen ville ingen noget ondt, men hans slagskygge skulle væk. På Casino blev opført et stykke, „Grevinden og hendes søskendebarn“, omhandlende et løst, fransk fruentimmer, der svinger sig op til tronens fod — det gik aften efter aften for fuldt hus, og stemningen var mere end høj. Vi var der også, og min fætter, Oskar Lanng, som var i besøg, blev så optaget, at han ikke mærkede, at en gavtyv stjal hans galoscher.

Lige efter jul blev fader angrebet af gigtfeber, så vor gamle, prøvede læge, Nutzhorn, forlangte en anden — han hed vist etatsråd Christensen — til medhjælp, og der måtte våges både nat og dag hos ham. Det var en svær tid for moder med store udgifter, og så os fire børn, men alt gik, som det skulle.

En lille munter episode indtraf alligevel en dag. Mange kom jo og ville se til fader, og derfor var der slået en seddel op på døren om ikke at ringe for ikke at forstyrre ham, men så blev der engang banket så hårdt på døren, at Karen, som vi lige havde fået ude fra Frederiksberg Hospital, åbnede den og med en høj røst sagde: „Ved han ikke, at her er syge folk, siden han banker på som en anden tørvebonde?“ Hvad der ville være sket, vides ikke, for i det samme kom moder, som havde hørt Karens ikke blide stemme, og da hun så prins Christian, nejede hun, bad ham tilgive og træde ind. Karen blev mindst to gange så rød, som hun plejede at være, men prinsen sagde et venligt ord til hende og bad om at måtte lægge sin cigar i køkkenet. Da han havde erkyndiget sig om faders sygdom og atter gik, trådte han først ind til Karen og bad om ild til sin cigar; hun skulle, sagde han, ikke tænke på sin hårde tiltale, der jo var i den bedste hensigt for at

værge sit herskab. „Som man dog skulle komme afsted, frue“, sagde hun til moder, der formanede hende til høflighed mod alle.

Nogen tid efter kom prinsen igen, og klog af skade gik han lige ind ad døren, bankede forsigtigt på til dagligstuen og trådte ind. Jeg stod ved fortepianoet, og prinsen må vist have kunnet se på mig, at der var noget i vejen, og at det havde „så nyligen regnet“, thi han forhørte sig venligt om, hvad der var sket, og så fortalte han: „Da jeg var dreng som du, da havde jeg fået fat i et spiger, og det prøvede jeg på at banke ned i gulvet i riddersalen på Gottorp, men så kom min fader, og da han så det, tog han sin ridepisk, og jeg fik en ordentlig dragt prygl. Ja, sådan kan det gå“, sluttede han.

Endelig begyndte det at lysne i hjemmet, fader blev bedre, men han havde været så hårdt angreben, at lægen beordrede ham på landet for at samle kræfter. Han søgte derfor en længere permission, og der blev lejet et hyggeligt lille hus i Skodsborg lige over for den gamle kro med have helt ned til Sundet og indkørslen gennem „Den røde Port“ ind til Dyrehaven. Der flyttede da familien ud, men jeg skulle blive i byen og passe min skole, hvad jo var rimeligt, men mindre morsomt, og jeg skulle så bo hos tante Gusta i St. Kongensgade, hvor jeg interneredes på et pulterkammer oppe under taget, et lummert sted i sommertiden.

Det blev derefter bestemt, at jeg hver løverdag efter skoletiden fik lov til at tage med dampskib til Skodsborg, og det var jeg meget glad for. Der sejlede om sommeren to, „Horatio“ og „Hamlet“, op ad Sundet til Helsingør, medtagende passagerer til de forskellige forlystelsessteder, Charlottenlund, Bellevue, Skodsborg o.s.v., og der var sædvanligvis mange med om løverdagen. Stemningen om bord var fornøjelig, sange lød til pris for „Sundet“ og „Sjølunds fagre sletter“, undertiden spillede en musiker. Lægge til land var umuligt, derfor mødte altid store både, som roede passagererne ind til en landgangsbro, meget primitiv, bestående af to fjæl, lagt på nærmeste pæle samt en lægte på den ene side til støtte.

Overnattede jeg derude, lå jeg på en sofa i havestuen næsten lige ud til landevejen; der så man jævnlig kongen

køre forbi på fiskeri i en af søerne, aldrig Sundet. I forvejen kom da gerne en vogn belæsset med hans store båd og lidt efter han selv, ledsaget af et par kavallerer, en tjeneste, som for dem var meget kedsommelig. Fangede kongen noget, gik det med historier, ellers blev han gnaven. Jeg hørte en af disse fortælle: „Det var på min tur op til Island som prins, det var hårdt vejr, tårnhøje bølger; derfor stod jeg hos rorgængeren for at passe på. Så kommer der en bølge, så vældig, at den skyllede mig over bord; det så jo galt ud, men rorgængeren forstod sine sager og drejede i en lynende fart rattet, så skibet drejede næsen lige hen, hvor jeg lå, og da det atter hævdede sig, var jeg skam om bord. Hvad siger I til det?“ „Konduite, konduite, Deres Majestæt, mageløst ikke at tabe besindelsen!“

Så en søndag morgen, da jeg gerne ville ligge lidt længere, kom pigen og ville trække mig ud af sengen, men da jeg dengang var ret hidsig, varede det ikke mange minutter, før jeg var ude af fjerene, fik hovedøren op og smidt hende ud. I det samme kørte kongen forbi, og han må have moret sig, for han vinkede med hånden og råbte noget, som jeg ikke hørte; jeg skyndte mig at lukke døren og komme i klæderne, men var ikke så lidt flov.

Cirkus Rentz, dengang verdens største med over 100 heste og stort personale, kom til hovedstaden, og det var en begivenhed. Rentz byggede en mægtig stor cirkusbygning ind i Gyldenløves bastion lige over for Vartov, meget høj og med store stalde, og da min gode ven, dyrlæge Malmgren fra Manegen, blev tilsynsførende med alle dyrene, fik vi drenge rig lejlighed til at færdes der.

Nogle store væddeløb foranstaltedes nu på Christiansborg Slots ridebane, som med kongelig tilladelse blev cirkus overladt tillige med ridestalden og ridehuset. Særlig to gjorde indtryk på mig. Jeg ser som i dag en mand i tricot med romersk toga stående på to heste og med en tredie midt imellem og 20 foran, 4 og 4, og alle kørte han i lange liner og med en vældig pisk. I strygende karriere for hele dette spand banen rundt, forfulgt af en sværm ryttere og ryttersker. En rytterske kom til skade; hendes hest rejste sig og ville sætte lige ind mellem publikum, der stod presset sammen som sild i en tønne, og det ville jo have haft uberegnelige følger, men så greb dyrlæge

Hansen fra Jægersborg, Malmgrens svigerfader, hingsten ved stangen og slog den tilbage, så den faldt baglæns ind i den forfølgende skare. Nogle heste satte over den faldne kammerat, andre løb udenom, så der skete intet; ryttersken slap med en brækket arm.

Det andet nummer hed „Mazeppa“: En stor hvid hingst blev ført ind på banen, og en mand i tricot slæbt ind af russere eller polakker, hvad det nu var, og bundet på dens ryg, hovedet på lænden, benene bundet på dyrets hals og armene under bugen i en gjord. Tænk denne stilling — og så blev der fra stalden sluppet 100 heste i alle farver og størrelser løs til forfølgelse af hingsten, der rasende for af sted hen ad banen. De syntes *helt vilde* og forsøgte at bide Mazeppa for at befri deres kammerat; det så farligt ud, og folk var nærmest som lammede — men da den vilde flok atter nærmede sig udgangspunktet, blev et vældigt langt og bredt sort sejl spændt over banen og over stalden. Hele flokken standede brat, ligesom forfærdet, prustende, stampende, viftende med halerne, et pragtfuldt syn, men så fik folkene de forreste drejet af og dem alle ind i stalden. Hvordan Mazeppa befandt sig, hørte jeg ikke noget om.

Efter sommerferien holdt fader atter sit indtog på Mænegen og meldte sig til tjeneste. Vi foretog nu, som vi altid plejede, et par ture til Lyngby for at besøge vor ven, professor, dr. Myhre og hans familie. Det var en stor fornøjelse, men ikke uden besvær, for der måtte dagen forud bestilles plads i omnibussen, der holdt på Kongens Nytorv ud for Hotel du Nord (nu Vett og Wessel), afgik hver morgen og returnerede om aftenen. Med 12 personer indeni var det en varm tur om sommeren, men dejligt var der i Lyngby med de gamle, hyggelige bindingsværksgårde og huse, alle stråtækte, alle omgivne af frodige hegn, om forsommeren med et væld af syrener og guldregn, en almindelig landevej og en gammel kro — alt roligt og behageligt mod nu.

Da vi var kommet derud, skulle fader og moder sammen med familien i kirke og høre den meget omtalte Peter Rørdam. Som husene var bindingsværk og tagene strå, således var kirkegængerens dragt, vadmel og hovedtørklæder for kvinderne, ikke en eneste hat. Moder kom til at sidde ved en gammel kone, altså med hovedklæde,

og det må have stukket præsten i øjnene; han talte nok om ydmyghed, thi pludselig peger han med hånden på moder og siger: „Der sidder du med den hvide hat og de røde roser og mener, du er bedre end den fattige kone med sit hovedklæde!“ Således faldt ordene nøjagtigt; hvad der ellers fulgte efter, erindrer jeg ikke, men aldeles afset fra det stødende i således at udpege en enkelt af menigheden, var det i realiteten så aldeles forfejlet, thi moder var en ydmyg kvinde og så beskeden i sin dragt som mulig, men når man besøger sine venner, vil man jo både for deres og sin egen skyld gerne være velklædt, og det var hun, hverken mere eller mindre. Noget videre kom der ikke ud af dette, og det vidstes jo forud, at man måtte være forberedt på mærkelige udtalelser.

Til Manegen blev sendt en hest fra den kongelige staldetat, et meget smukt dyr, men så ustyrlig og ondskabsfuld, at den var farlig at omgås, så længe man ikke var kommet i sadlen. Det kunne ikke blive ved at gå, men så var der en cowboy ovre fra prærierne, der kom og tilbød at tæmme den. Tilbudet blev modtaget, og en dag bestemt, men da den kom, var hele ridepladsen og fæstningsvolden ved Manegen sort af mennesker, som ville se skuespillet, det kunne jo ikke gå, og i al hemmelighed blev dyret ført til ridehuset, kun forsynet med en solid trense og en stærk buggjord med to jernringe, en på hver side, hvorigennem to liner førte ned til hver sit forben.

Så trådte cowboyen frem, skindbenklæder, sko, rød flonelstrøje uden ærmer; han gik lige hen foran hesten og så den længe ind i øjnene. Også den forberedte sig til kamp, hver muskel var spændt, øjnene så snart til den ene, snart til den anden side, som om den ville undgå menneskets blik, ørerne stod stive, snart ret op, snart lagt tilbage, den stærke manke rystedes, flankerne gik ud og ind, og halen piskede rundt eller stod ret op; den var parat til, hvad der måtte komme. Men foreløbig skete ikke andet, end at cowboyen lod den trave rundt, til den stod i skum, hvorpå han forsøgte at drage den til sig med venlig tiltale, men så snart han nærmede sig, slog den med forbenene og hvinede. Dette gentog sig nogle gange, men så tog han et rask tag i den ene line og rev det ene forben op til ringen i buggjorden, hvor det ved en fjeder hægtedes fast, og da den var lige utilnærmelig, også det andet forben op under bugen. Den lå nu på

knæene og kunne ikke sparke mere, hvorfor han gik hen og greb med den ene hånd i trensen ved hovedet, og derpå begyndte en kamp, som ikke kan beskrives. Hesten søgte at frigøre sig og gjorde det ene sæt efter det andet tværs over det store ridehus, men cowboyen fulgte med i lange spring, stadig holdende fast på hver side af mulen. Pludselig brød dyret sammen og faldt om på siden, og så tog han gjord og liner af det, klappede det, kælede for det, satte sig på dets bug og mellem dets ben — det var overvundet. Endelig rejste det sig, og nu kunne han gøre med det, hvad han ville.

Fader kom en dag i efteråret hjem fra ministeriet, helt bevæget; det var nemlig blevet ham meddelt, at han af hensyn til sit avancement ville blive forflyttet til et af dragonregimenterne, og at han kunne vælge mellem Århus og Slesvig. Gamle Klee, husjomfruen, prædikede for os børn, at vi skulle bede om Slesvig, der var hun jo fra, og der var så dejligt, men fader valgte Århus, og det var jo også en god by med en herlig omegn. Opbrudet var ikke behageligt, og jeg tror, fader sørgede over at skulle forlade en virksomhed, som han havde været forstander for lige fra dens begyndelse, og til den nu var i fuld drift. Jeg husker ikke, når han afgav kommandoen over skolen, men efter jul, ind i det nye år, drog han af for at melde sig til tjeneste ved 3. dragonregiments 3. ekskadron.

For os, som blev tilbage, blev det en urolig tid, meget besværlig for moder, der var jo så meget at afvikle, og også for os børn var forandringen stor. Vi færdedes ikke mere så frit omkring, ikke fordi der blev lagt os et halmstrå i vejen, som man siger, men det, at en anden havde kommandoen, lagde et bånd på os. Vi blev meldt ud af skolen, og vor undervisning i dans hos solodanser Hoppe ophørte — det var jeg særlig tilfreds med, da jeg let blev svimmel. Så kom det egentlige opbrud, hvor alt skulle pakkes, og jeg måtte også have mine sager realiseret. Vi havde aldrig fået lomme penge, men så handlede jeg med duer, frimærker, segl o.s.v., og disse ting skulle jo sælges, man kunne da ikke være bekendt at komme til Århus latinskole uden disponibel kapital, så jeg havde nok at gøre. Alle mine duer fik min ven, overvagtimester Bing — hvor mange rideture havde vi ikke haft sammen.

nu var det slut — det øvrige stykkedes ud, men hvor har jeg mange gange fortrudt, at jeg solgte mine frimærker, de ville senere have repræsenteret en kapital, ja mange af mærkerne er nu ikke til at opdrive.

Så kom sadelmager og snedker, og indpakningen begyndte. Jeg blev sat til at føre liste og mærke de mange colli, det var egentlig helt morsomt med min malerkost og potte at tegne nummer og adresse, sørge for, at det alt kom på flyttevognen og ned til Kvæsthusbroen, hvor det blev indladet i damperen „Valdemar“, som da gik på Århus.

Jeg spadserede ned til den med min gedebuk „Mads“, de andre kørte, og så forlod vi den gamle kaserne, hvor vi havde haft megen sygdom, men også mange glæder, for aldrig mere at komme der igen. Nu er den revet ned, ligesom den skønne vold er sløjfet og fyldt i stadsgraven. Ja, hvor er den sne, som faldt i fjor? Trådt ned og glemt.

SANITÆRE FORHOLD VED NYHAVN

I 18. ÅRHUNDREDE

Af GORDON NORRIE.

De fleste af os ældre kan sikkert huske den opsigt, det vakte, da man indrettede de underjordiske toiletter på Amager Torv, og hvordan folkevittigheden straks gjorde dem til skive for sine pile, og „Blæksprutten“ bragte et meget morsomt billede: „Der er en dernede“. En menneskealder tidligere var der blevet opstillet nogle aftrædelses-skure rundt om på torve og gader. Dem havde viddet også været ude efter, og Studenterforeningen havde endog udskrevet en latinsk præmieopgave om de såkaldte Ehlerske mavebælter.

Den slags nødtørfthuse er imidlertid af meget gammel dato, men de var normalt bygget ud over stranden, således at afføringen faldt i vandet. Efterhånden blev det grundede vand naturligvis opfyldt; men så flyttede man huset lidt til siden eller længere ud. Som bekendt lå et sådant hus allerede i den tidligere middelalder ved Magstræde, hvis navn netop stammer herfra. I Citadellet var den nuværende hovedgade oprindelig strandkant, og hele stykket øst derfor lå under vand, da fæstningsanlæggene blev bygget. Dette område blev benyttet til latriner, og man siger, at dette er grunden til, at generalens have er så frugtbar.

Efterhånden som havnen voksede, blev de flade strande indrammet af bolværker. De små huse blev jo ikke derved overflødiggjort, men man byggede dem nu på bolværket, således at afføringen frit kunne falde i havnen, og deres navn var i midten af det 18. århundrede „vandhuse“. Selv om de nok har været populære blandt

dem, der færdedes ved havnen, har grundejerne naturligvis været meget kede af dem. De pyntede ikke, vandet i havnen blev opfyldt, og de udbredte stank.

I 1671 påbegyndte man anlægget af Nyhavn, hvis bolværker blev opført af ejerne af husene langs havnegaderne. De var naturligvis ikke interesseret i at have vandhuse på deres smalle grund, og der fandtes derfor ingen langs hele kanalen. Kom trangen over en, når man gik ved Nyhavn, måtte man naturligvis klare sig på bedste måde. Var man ud på de små timer lidt usikker på benene, var risikoen ved at gå langs havnen i mørket i forvejen stor, fordi et slag ud mod bolværket let kunne gå galt, og jeg har selv set en mand i en sådan situation tage fejl af retningen og falde i kanalen under mørklægningen.

I forsommeren 1756 ville skæbnen, at ikke mindre end tre menige fra Holstenske Regiment var så uheldige at falde i vandet i Nyhavn og drukne, og en af grundene hertil fandt man i manglen på vandhuse. Det blev naturligvis meldt til Frederik V, og gennem overkrigssekretæren, general greve Ahlefeldt, tilgik der derefter under 3. juli 1756 overpræsident v. d. Lühe ordre til, at magistraten her i staden måtte, „for at forekomme saadanne formedelst den forberørte Aarsag mødende ulykkelige Hændelser, see foranstaltet slige Vandhuse ved bemeldte Canal paa dertil bequemme Stæder opsatte“.

v. d. Lühe svarede, at magistraten intet havde at gøre med havnen, der sorterede under Havnekommissionen. Han tilføjede dog, „angaaende de Priveter som Eragtes fornødne at skulle indrettes ved Nye-Hauns-Canal, som dog paa dette Sted vil blive vanskeligt, i Henseende at der ej er nogen løbende Strøm, men stille staaende Vand“.

17. juli skrev Ahlefeldt derefter til Havnekommissionen, „paa det at der maatte gives anstalt til at de ved forbemeldte og andre Canaler, hvor det kunde agtes at liige stoor Fornødenhed vorde satte de erforderlige Priveter“.

7. august svarede Havnekommissionen herpå:

„Deres Høy Velbaarenhed haver under 17. Passato behaget at tilskrive os, det Hans Kongelige Mayt i henseende til trende Soldatter af det Holstenske Regiment vare

i en kort tiid udi Nye Havns Canal udfaldne og Druknet formedelst der var ingen Priveter, havde allernaadigst befaleet at i denne og andre Canaler maatte sættes de fornødne Priveter. Da maa vi aller tjenstskyldigst melde: at under alle Broer ere deslige indrettet, eftersom Strømmen der borttager den u-Humskhed, der ved stille eller staaende Vand i denne Nye Havns Canal icke kand afbringes, saadan slig U-Humskhed vilde ved tiiden ey alleene foraarsage opfyldning, Stank og Aftrits Huussene stoor VanZiir, hvorpaa haves exempel ved enden af Holmens Canal, som der over blev afskaffet. Bolværks Ejere, hvor Privet skulle sættes vilde blive aldeles der imod, og hellere qvittere sit Huus end have slig stank og VanZiir.

Vi have derfor stedse seet der hen ved alle Leiligheder at afskaffe i følge Havne Forordningens lydende alle de Stæder hvor fra U-renlighed af Priveter eller andre Stæder kunde komme, for der ved at see Canalerne befriet, for ikke meere at tilslammes, i Henseende den stoore Bekostning den aarlige opmudring koster.

Vi formoder det deres Høy Velbaarenhed dette Hans Kongel: Mait allerunderdanigst forestiller hvor Høy skadelig for Canalerne det vilde blive, samt Stank, VanZiir, fortræd og skade for de folk hvor Priveterne bleve satte vilde forvolde“.

De to omtalte skrivelser fra overkrigssekretæren ligger i Rigsarkivet i „Overkrigssekretærens udgaaede Haandskrivelser“, juli 1756, og har henholdsvis no. 10 og no. 132. Overpræsidentens svar findes som indlæg i sidstnævnte håndskrivelse, medens Havnekommissionens svar findes i „Overkrigssekretærens indkomne Breve 1756“ under København. — Om et forsøg i det 19. århundrede på at udnytte Nyhavn i forbindelse med de sanitære forhold, se Peter Linde: Nyhavn, 1943, s. 60.

CHRISTIAN AXEL JENSEN

1. august 1878—19. januar 1952.

Den 19. januar 1952 afgik museumsinspektør, mag. art. Christian Axel Jensen 73 aar gammel ved døden, til det sidste optaget af videnskabeligt arbejde og sin virksomhed paa Bymuseet, hvor kommunalbestyrelsen som en paaskønnelse af hans indsats havde anmodet ham om at fortsætte, efter at han var fyldt 70 og normalt skulde være faldet for aldersgrænsen. Og det var sikkert en lykke for Chr. Axel Jensen, for netop han vilde have haft vanskeligt ved at undvære den inspiration, det daglige museumsarbejde er — født forsker, samler og ordner, som han var. Den store betydning, han har haft for flere af Nationalmuseets afdelinger, skal imidlertid ikke omtales her lige saa lidt som hans arbejde paa at forbedre provinsmuseernes kaar, men derimod alene hans forhold til Københavns Bymuseum, hvis leder han var i henvend 37 aar.

Selv københavner, født i hjertet af den gamle by paa Skindergade og opvokset paa Købmagergade, var han fra sin tidligste barndom fortrolig med byens mange seværdigheder og krinkelkroge, og tidligt havde han blik for dens historiske minder. Som dreng tegnede han de gamle smukke stenskilte, der sad rundt om paa husene, og slutstenene over portene, og det var ham senere en

glæde, naar de kom i Bymuseets besiddelse, og deres fremtid derved sikredes.

Fra sin far, der var en af datidens fornemste kunstsamlere og en af de faa, der dengang havde blik for og forstand paa renæssancens snitværksarbejder, havde han arvet sin interesse for kunstindustrielle frembringelser, og da han som ung, nybagt student indtraadte paa Nationalmuseet som volontør, fik han hurtigt betroet store og ansvarsfulde opgaver, som en ung museumsmand i dag næppe vilde faa overdraget. Museerne stod da endnu i indsamlingernes tegn, og Chr. Axel Jensen havde et aabent blik for de kulturhistoriske værdier, det gjaldt om at redde, inden det var for sent.

Det var da heller ikke noget tilfælde, at det netop blev ham, der 1915 fik den ansvarsfulde opgave at skabe et byhistorisk museum af de samlinger, der fandtes paa Københavns Raadhus, dels af de topografiske billeder, som fuldmægtig Peter Købke i magistratens 1. afdeling havde indsamlet, dels af de bygningsdele fra nedrevne københavnske ejendomme, som den daværende raadhusforvalter Nyrop Larsen havde erhvervet.

Om de første vanskelige aar paa museet har Chr. Axel Jensen selv livligt og fornøjeligt fortalt i det festskrift, som han udarbejdede 1951 i anledning af Bymuseets 50 aars jubilæum. Men trods besværlighederne lykkedes det ham dog, efter at en plan om at anbringe museet i den genopbyggede Nikolaj Kirke var opgivet, at faa samlingerne ordnet og installeret paa raadhusloftet, hvor de siden har haft til huse.

I museets smaa hyggelige ovenlyslokaler fandt Chr. Axel Jensen sig vel til rette, for den gammel-københavnske stemning, han tilstræbte, findes netop i disse rum, hvis mange billeder af huse og gaarde vækker minder til live. Selv om han var klar over, at i længden kunde museet ikke forblive paa Raadhuset, var han dog ikke

særlig ivrig for at skaffe det nye lokaler — velsagtens fordi han indsaa, at han efter Nationalmuseets flytning ikke vilde have kræfter til at gennemføre endnu en mu-

seumsflytning. Saa forudseende indrettedes samlingerne paa raadhusloftet imidlertid, at de retningslinier, han fastlagde ved sin tiltrædelse, ikke siden er blevet fra-veget, selv om de oprindelige rammer naturligvis for- længst er sprængt.

Foruden det egentlige museumsarbejde beskæftigede Chr. Axel Jensen sig ogsaa videnskabeligt med udforskningen af Københavns ældre historie. Saaledes ledede han 1927 en udgravning i Vartovs gaard af den middelalderlige Vestervold, og aaret efter iværksatte han sammen med arkitekt Charles Christensen en undersøgelse af det gamle Helligaands Kloster, hvis ret indviklede bygningshistorie det lykkedes ham at klarlægge. Senere løste han problemerne vedrørende den anden Vesterport og fastlagde ved en udgravning det tredie raadhus's beliggenhed paa Nytorv. De fleste af sine københavnske iagttagelser publicerede han i „Historiske Meddelelser om København“, og hans afhandlinger her vil kunne tjene som et lysende eksempel paa en exact videnskabelig behandling af et arkæologisk materiale.

I det daglige samarbejde var Chr. Axel Jensen venlig og elskværdig og uhyre hjælpsom, selv om han overfor fremmede undertiden kunde virke noget reserveret. Han besad en sjælden evne til at vække sine medarbejders interesse, saaledes at arbejdet ikke følte som en pligt, men som en kær beskæftigelse. Med taknemlighed vil hans yngre kollega mindes de mange hyggelige og belærende samtaler, han i aarenes løb har haft med ham, og det er ikke uden grund, at han betragter Chr. Axel Jensen som sin egentlige lærer. Han repræsenterede den type mennesker, der i vore dage bliver mere og mere sjældne, hos hvem nedarvet kultur har forenet sig med en høj intellektuel dannelse.

Steffen Linvald.

HVORNÅR FIK STRØGET SIT NAVN?

AF HENNING VALEUR LARSEN.

For den københavner af i dag, som i myldretiden bærer sig vej gennem Strøget, er det noget nær en selvfølge, at gaden altid har båret dette navn. En mængde unge kender næppe betegnelserne for strækningens enkelte led. Og den, der søger til litteraturen om København: nyere topografi, memoirer eller digtning, får hyppigt det indtryk, at Strøget altid har været Strøget.

Og så er navnet endda kun ca. 75 år gammelt.

Ingen har imidlertid forsøgt at trænge til bunds i spørgsmålet om, hvornår betegnelsen opstod.

En Københavns-historiker tilstod i 1932 iflg. *Dagens Nyheder*, at ordets alder er ubestemmelig,¹ og selv det nyeste værk om Københavns topografi, *København før og nu* (1949), skriver, at navnet vistnok først rigtigt er kommet i brug i de sidste årtier af det 19. århundrede, nærmere betegnet århundredets sidste fjerdedel, men antyder, at det muligvis er ældre. Nogen dokumentation bringes ikke — kun et citat fra 1888.² Alle andre topografer går udenom sagen.

Søger man til *Ordbog over det danske Sprog*, får man bedre besked, omend ingen endelig datering.³ Her forklares ordets betydning således, at „strøg“ oprindelig betegner en bevægelse eller dennes retning, men også: beliggenhed. Dernæst betyder det: strækning eller område

og anvendes videre om en gade med stærk gennemgående færdsel, men også om en gade eller et kvarter i en by, betragtet med hensyn til færdsel og butikshandel. Og endelig: Om den gadestrækning i en by, der i særlig grad befærdes af spadserende og folk på indkøb; specielt (næsten kun i bestemt form) med hensyn til københavnske forhold om strækningen: Rådhuspladsen—Kongens Nytorv ad Frederiksberggade, Nygade, Vimmelskiftet, Amagertorv, Østergade.

Denne sidste anvendelse af ordet belyses ved tre citater — vedrørende København.

Det ældste er fra december 1840 og stammer fra J. L. Heibergs *En Sjæl efter Døden*, 3. akt, hvor Mephistopheles siger til Sjælen:

„Du veed jo nok, at i mangel Gade,
som ligger paa Strøget, man faaer sine Blade
vel hele Timer før andre Steder“.

Citatet er besnærende, men lumsk. Besnærende, fordi „Strøget“ her forekommer i bestemt form og altså betegner en bestemt strækning — men lumsk, fordi der åbenbart ikke tænkes på vort Strøg. For det første gik byens hovedtrafikåre på det tidspunkt ikke længere end til Gammel Torv, hvad der siden vil blive omtalt. Men dernæst betyder „i mangel gade“ jo, oversat til prosa, „i et stort udvalg af mange gader“. Og strækningen fra Kongens Nytorv til Gammel Torv omfatter kun fire gader, hvad næppe nogen vil finde på at kalde „mange“, så lidt som et udvalg af disse fire kan kaldes „stort“. For Heiberg betyder „Strøget“ åbenbart: et område eller et kvarter i byen. Den bestemte form angiver, at det er et bestemt kvarter, byens mest trafikerede, altså dog: Østergade og Vimmelskiftet, men også Købmagergade og de omliggende gader eller torve. Her var der vel også mest sandsynlighed for at få aviserne „hele timer før andre steder“.

Ydermere kan der føres flere indirekte beviser for, at „Strøget“ er en langt senere betegnelse for byens hovedgade. En nøje gennemgang af litteratur fra alle områder gennem den menneskealder, der følger efter Heibergs apokalyptiske komedie, viser nemlig ikke nogen forekomst af ordet. Den store danske ordbog kender heller ingen, end ikke i sit seddelkartotek. Tværtimod citerer dette kartotek en roman fra 1937 (*Et Barn blev korsfæstet* af Carl Hansen Fahlberg), som i en skildring fra 1870'erne omtaler „Strøget — der dengang kun hed Østergade“.⁴

Yderligere bekræftelse hentes fra et andet af ordbogens — trykte — citater. Det er af Georg Brandes og findes i hans *Samlede Skrifter*, bd. 2, fra 1899 og omtaler det „saakaldte Strøg, der er den mellemfine Verdens Corso i Kjøbenhavn“. Men ordbogen henviser fra dette citat til 1. udg. af den citerede bog, *Søren Kierkegaard* fra 1877. Her står der nemlig: „hin „Rute“, der er den mellemfine Verdens Corso i Kjøbenhavn“.⁵ Med andre ord: Den gade, der i 1899 kaldes „Strøget“, var i 1877 endnu „Ruten“. Den anden betegnelse kendte Brandes åbenbart ikke på det tidspunkt. I hvert fald var den ikke slået an.

Den gang talte man i stedet for om „Ruten“.

Men før denne betegnelse undersøges, er det af betydning at gå ind på et andet spørgsmål: Har denne gade altid været byens vigtigste, og hvilken del af den var i så fald den mest trafikerede? Med andre ord: Hvad er Strøget?

På dette punkt er alle topografer enige. I byens ældste tid var Strøget i hvert fald ikke identisk med Østergade. *Før og Nu* fortæller,⁶ at denne gade først blev til efter år 1400 og således er en af de yngste færdselsårer i den gamle by. Før 1750 regnede man den endda slet ikke med til Strøget, der fra Amagertorv drejede ned over Højbro-

stræde til havnen og stranden og derfra førte videre over Højbro til slottet og ad Amager til. I sin ældste tid — før Kongens Nytorvs grundlæggelse i 1670 — førte Østergade nemlig kun ud til den øde Hallandsås. Ikke mange mennesker skulle i den retning, og derfor fandtes her kun få handlende. Da det nye fornemme torv blev anlagt, udviklede Østergade sig til hovedgade, men først ved Frederiksstadens og Amalienborgkvarterets bebyggelse efter 1749 kom der liv i billedet.

Amagertorv var byens knudepunkt i gamle dage. Her mødtes trafiklinierne fra de fire porte, og da af disse Vester- og Nørreport førte ud til det største opland, blev automatisk Købmagergade og Vimmelskaftet de mest trafikerede gader. Den sidste førte jo endda til hovedstadens gamle torv. Nygade og Frederiksberggade eksisterede slet ikke. De blev først anlagt i henholdsvis 1691 og 1729.

Fra slottet til Frue Kirke gik en lang række fyrstelige processioner gennem Højbrostræde—Vimmelskaftet. Først Frederik III's ligfærd i 1670 førtes gennem Østergade. „Det var Østergades Indvielse som fashionabelt Strøg“, skriver *Før og Nu* noget letsindigt.⁷ For et strøg er jo et sted, hvor der promeneres, og det gjorde man absolut ikke endnu på Østergade. Dårlig brolægning og manglende gadebelysning og fortove skulle nok forhindre sådan letsindighed. Butiksvinduer kendtes heller ikke.

Gennem en række offentlige foranstaltninger kan man ligefrem følge Strøgets tilblivelse fra år til år.

Da man f. eks. i oktober 1680 forsøger lidt offentlig gadebelysning, sker det på Købmagergade og i Højbrostræde samt på strækningen Gl. Strand—Ved Stranden. Først det følgende år følger de øvrige gader efter.⁸

Men et par år senere gør det standsmæssige naboskab til Kongens Nytorv sig åbenbart gældende. Samtidig med

opførelsen af Thotts palæ er Christian V's byggeforordning af 27. februar 1683, der inddeler gaderne i tre „rangklasser“, således at der gives visse regler for opførelsen af ejendomme i de to første kategorier. I de fineste gader skal der bygges grundmurede huse på to stokværks højde til gaden. Det er — efter ordlyden — „alle Torvene og langs ud paa begge Sider af Canalerne, saa og i Østergaden, Amager-Torv, igjennem Steenboerne (d. v. s. fra Niels Hemmingsensgade til Valkendorffsgade), Skoeboerne (Skoubogade), Vimmelskiftet, Klædeboerne (Skindergade fra Skoubogade til Gl. Torv), langs ud igjennem Vestergade og til Vester-Port, Højbrostrædet, Købmagergade og Nørregaden“.⁹ Her er Strøget altså blevet lige så fornem en færdselsåre som bl. a. Købmagergade med fortsættelse, men „Strøg“ er den — som sagt — ikke endnu.

I 1771 forbedres Østergades brolægning, og der bliver lagt fliser på fortovet.¹⁰ Det fortæller en del om gadens voksende betydning. Samtidig begynder damerne — man påstår: efter dronning Caroline Mathildes eksempel — at promenerer på bemeldte fortove. Der var simpelt hen ingen andre promenader end Østergade, Kongens Have og voldene.¹¹

Men først efter Københavns brand i 1795, da konkurrenten Højbrostræde forsvinder, bliver Østergade rigtigt strøg. Her opstår de eleganteste butikker, og allerede i 1804 berettes her om livlig trafik.¹²

1819 skulle gaderne forsynes med gas. Der blev ganske vist intet af, men man ved dog, at de gader, der skulle have været lyksaliggjort — byens vigtigste altså — var: Kongens Nytorv, Østergade, Amagertorv, Vimmelskiftet, Nygade, Gammeltorv, Frederiksberggade + Højbroplads, Købmagergade og Vestergade med tilstødende gader. Den gamle hovedrute holdt endnu den nye stangen.¹³

I 1824 begyndte man med vinduesudstillinger på Østergade. Det satte stærk gang i udviklingen. Man indførte også større butiksvinduer.¹⁴

5. maj 1828 indførtes droskerne i København. Den første holdeplads var — salomonisk nok — Amagertorv. Få dage efter blev der også holdeplads på Kongens Nytorv. Østergade tager altså tæten.¹⁵

Endelig føres der fra 1840 omnibusser gennem Strøget.¹⁶

Men fra denne tid og fremefter foreligger der en så overvældende mængde vidnesbyrd om Østergades dominerende stilling, at det er ganske overflødigt at anføre eksempler. Bl. a. har H. C. Andersen og Erik Bøgh besunget den travle trafikåre, dagdriverens paradiset.¹⁷ Og fast berøgtet blev den berømte svenske forfatterinde Fredrika Bremers let hysteriske veråb over Østergades trængsel i hendes *Liv i Norden* fra 1849.¹⁸

I disse år opstod naturligvis ønsket om at give den lange rute gennem hovedgaderne et navn — og det blev da også: Ruten.

Den store danske ordbog siger, at betegnelsen anvendtes om strækningen fra Kongens Nytorv (ad Østergade osv.) til Amagertorv eller Gammeltorv.¹⁹

Vægten lå altså naturligt nok på Østergade, gaden nærmest byens nye torv, der lå omtrent lige langt fra hver af de fire byporte og dannede indgang til den nyeste og fornemste bydel.

Den nye betegnelse for hovedpromenaden var ren jargon og blev rimeligvis hovedsagelig anvendt i talesproget. Så populær som den officielle betegnelse for hver af de fire strøggader blev den aldrig, selv om man nok fandt, at „Ruten“ lød ganske kvikt. De enkelte citater fra litteraturen har i reglen berøring netop med Strøgets gadejunkere, modelapse, flanører, certosaherrer, og hvad ellers de skiftende tider kaldte typen. Først da udtryk-

ket er ved at forældes, anvendes det også med henblik på det store publikum.

Ordbogen citerer fra 1834 Carl Bernhard's *Et Aar i Kjøbenhavn*, hvis 1. bind omtaler „en bestemt Slags Menesker“, som „findes i Mængde paa Østergade og sees i alle Conditior- og Billardvinduer „paa Routen“, det vil sige: paa Veien fra Hesten paa Kongens Nytorv til Vand-springet paa Gammeltoiv“. Citatet, der er i brevform, fortsætter: „Du maa ikke troe, at vi staae tilbage for de londonske DANDYS i Modeudtryk, de haves her i Mængde, men man maa gribe dem i Luften, thi de blive sagte hen i Taaget. „Paa Routen“ lærer man Dette og meget Mere“. Som man vil se, omfatter Ruten i dette første citat hele strækningen til Gl. Torv — men altså heller ikke mere. Det dækker ikke Strøget i hele dets udstrækning.

Også hos Poul Chievitz hører Vimmelskaflet med til Ruten. I *Fra Gaden*, der udkom ved julelid 1847, har flanøren Felix Bearn to gange mødt en henrivende ung dame og strejfer nu om i Vimmelskaflet for at træffe hende igen. Tankegangen er karakteristisk og kan følges højt op i tiden: Vil man møde den elskede, så går man ind på Ruten. Der vil hun før eller senere dukke op. Bearn venter imidlertid forgæves i første omgang og er ved at tabe tålmodigheden. „Dog ganske vilde jeg ikke overgive mig, jeg gik op til en Konditor paa Ruten og indkvarterede mig der ved Vinduet, til det blev mørkt, og jeg altsaa maatte opgive Haabet for den Dag“. For at berolige læseren: Hun kommer til sidst.

I øvrigt forekommer „Ruten“ kun sjældent i den egentlige guldalderlitteratur. Men betegnelsen overvintrer i bedste velgående og blomstrer netop på det tidspunkt, hvor „Strøget“ sætter ind. Ja, skal man tro et enkelt citat, er den tilmed gået ud over de af ordbogen fastlagte rammer, således at den — i 1870'erne — dækker

strækningen helt ud til Esplanaden. Kærnepunktet er dog stadig Østergade. Da Bredgade aldrig i synderlig grad har været en forretningsgade og dog kan regnes med til Ruten, er det klart, at navnet først og fremmest gælder flanørens yndlingspromenade. Der tænkes ikke blot på en strækning med butikker.

Det omtalte citat findes i en turistvejledning fra 1872, *Kjøbenhavn ved Dag og Nat* og lyder således: „Routen er vor danske Hovedstads Boulevard, det eneste Sted, hvor en ægte Kjøbenhavnner overhovedet kan spadserere, hvis han virkelig vil opnaae Maalet for sin Spadseretur. For ham er nemlig det at trække frisk Luft og faa Motion ingenlunde det Vigtigste. Han vil møde og mødes, han vil hilse paa eller hilses af den eller den unge Dame (i Parentes: Hun kommer der altså givet!), han vil træffe sine Hundrede af „Venner“, passiere med dem et Minut eller to, lære Dagens Nyheder og smaa pikante Skandalhistorier at kjende, studere Fysiognomier og Dragter, og Damernes Fødder. Alt det kan han kun gjøre paa Routen, thi Routen er det eneste Sted, hvor han træffer dem, han vil see og tale med. Forresten strækker denne Promenade sig gjennem Bredgade over Kongens Nytorv, gjennem Østergade, Vimmelskiftet, Nygade og Frederiksberggade“. Denne sidste hører altså også nu med til Ruten. Citatet beretter videre, at Østergade er „Routens meest befærdede Strøg“, og at stedet ud for hotel d'Angleterre er „det skarpe Hjørne“, hvor „Alt og Alle nødvendigvis maa passere forbi“.²⁰

Strøg = strækning anvendes her om Østergade. Alle-rede i Henrik Hertz's *Stemninger og Tilstande* fra 1839 står der: „Tjeneren, jeg ringede paa, underrettede mig om, at Ilden skulde være enten paa Nytorv eller i Frederiksberggade, et Strøg, hvor netop Justitsraad L** for nærværende Tid boede“.²¹ Ordbogen bringer ganske vist citater, der viser, at „strøg“ i denne betydning anvendtes

om mange andre strækninger i byen, men idet det anvendes specielt om en befærde strækning, er der ikke langt til dets anvendelse netop på hovedgaden, hvorefter benævnelsen overgår til at blive egennavn.

Imidlertid brugtes „Ruten“ stadigvæk. I Folketeatrets nytårsrevy for 1872 forekommer det i en vise.²² Brandes anvender det — som omtalt — i 1877 (dog specielt om Østergade). Schandorph taler i *Smaafolk* fra 1880 om „Hovedrouten gennem Byen“.²³ 1881 findes det hos Pontoppidan i hans debutbog, *Stækkede Vinger*, hvor en ung pige plejer „at gjøre Ruten“.²⁴ Det kaldtes også ligefrem at „rute“, oplyser Carl Muusmann.²⁵

Vittighedsbladet *Punch* taler 80'erne igennem adskillige gange om Ruten, men langt hyppigere nævnes de enkelte gadenavne, specielt Østergade. I 1884 anvendes „Ruten“ således een gang, men Østergade otte. Året efter er forholdet 2:9, i 1886 1:9.²⁶ Hertil kommer så omtale af Vimmelskafte og Nygade.

Med hensyn til spørgsmaalet om Rutens længde kan det nævnes, at *Punch* i 1886 lader den dække samme strækning som Strøget. I nr. 16 (for 22. april) hedder det nemlig: „„Hvad giver VALLI til sin Benefice?“ (Valli var en italiensk sanger, der optrådte på „National“)²⁷ ruller Spørgsmaalet gennem Vimmelskafte, ned ad Østergade, rundt om Hesten, og tilbage igjen ad Routen“. Om helt ud til „National“, Valli's arena, vides ikke. To år senere hævdes nemlig Strøget at gå så langt. — Også i julekalenderen *Oldfux* for 1886 omtales Ruten.²⁸

I revyerne forekommer Ruten naturligvis, endda så sent som i 1896.²⁹ Ordbogen fører udtrykket helt op til 1908 (et citat fra *Politiken* 7/12). Men da var betegnelsen passé, hvad allerede Brandes' rettelse af Ruten til Strøget i 1899 viser. Længe post festum — i 1946 — fortæller Viggo Schiørring i *Hyggelige gamle København* om 90'ernes Østergade: „Holger Ferlov, den brillante Køben-

havner, har fortalt mig, at han „gjorde“ Routen 15 Gange om Dagen!“ Ordet bruges ukommenteret og uden citationstegn, men er jo rigtignok referat af en begivenhed fra 90'erne. Det bemærkes i øvrigt, at Ruten her som flere andre steder nærmest er identisk med Østergade.³⁰

Men, som sagt, ret populært blev ordet aldrig. Citatet fra Hansen Fahlbergs bog viser, at han fra 70'erne kun mindes betegnelsen Østergade.

Derfor blev det da også en anden benævnelse, der sejrede.

Men hvorfor?

Først kan det forklares ved en rent sproglig udvikling. Idet det neutrale „strøg“ = strækning, område — som altså bl. a. anvendes om Frederiksberggade (hos Hertz) og om Østergade (i *Kjøbenhavn ved Dag og Nat*) — går over til at betyde: et stærkt trafikeret område, ja: byens mest trafikerede (som hos Heiberg), er det klart, at man til slut måtte anvende det om Østergade med fortsættelse. Ordet lå i luften. På dette område følger den sproglige udvikling hovedstadens vækst.

I årene omkring 1880 var København nemlig kommet til det punkt, at befolkningen flyttede ud til forstæderne. I sin bog *Omkring Gustav Wied* begrundede Eddie Salicath „Bernina“s grundlæggelse i 1881 som frokostcafé i smag med á Porta og Cloëtta således: „Langsomt var den udvikling ved at fuldbyrdes, at de velstillede i den indre by flyttede deres boliger længere bort, adskilt fra virksomheden, som forblev herinde“. Altså havde man brug for en café som „Bernina“.³¹

Men idet befolkningen således rykker ud fra byens midte, får den gaderne på afstand. Et besøg herinde fører til passage gennem alle hovedgadens led. Man gør sine indkøb i dem alle. Og når man derhjemme omtaler sin tur, nævner man ikke de enkelte gader. Man slår dem sammen til eet begreb. Fænomenet er velkendt. Man

rejser ikke til Milano, Venedig, Florenz osv. Nej, man tager til Italien. Ligeså med Strøget. Der var på det tidspunkt brug for en kortform.

Navnet er altså en praktisk foranstaltning. Det er kortere end noget af de enkelte gadenavne — endsige dem alle tilsammen. Irritationen over de mange gadenavne fremtræder tydeligt i en artikel i *København* 30.3.1890. Her satiriseres der over „dette STRØG, som man har givet 6 forskellige Navne for at skaffe Byen saa mange flere Gader og Torve — thi naar det udvider sig saa meget, at tre Vogne kan passere hinanden, kaldes det et Torv“. Artiklens forfatter kender altså ikke navnenes historiske baggrund, ved ikke, at de er opstået til forskellig tid — heller ikke, at der har været endnu flere navne, som det fremgik af byggeforordningen af 1683.

Men som Ruten altså var et kælenavn for flanørens yndlingspromenade, er Strøget et praktisk navn, en forkortelse for 5 gadenavne under eet. *Før og Nu* — der i øvrigt ikke skelner mellem de to betegnelser — er også klar over, at der var to forskellige slags „Strøg“: Om tiden ca. 1820—1880 fortælles der: „For Beaumonden var Strøget den hele Strækning fra Vesterport til Grønningen. Det var Promenaden. For Handelsmanden var det egentlig kun Vesterbro—Kongens Nytorv“.³² *Før og Nu* er ikke klar over, at „Strøget“ er en nyere betegnelse. Men omtalen af promenadens udstrækning støtter jo det ovenfor omtalte citat fra 1872: Ruten gik i senere tid helt ud til Grønningen.³³

Sært er det i grunden, at Strøgets navn er vokset i popularitet, i samme grad som gadens betydning som promenade er aftaget. „Det er først i vore Dage, vel først fra omtrent Aar 1900, at Strøget har hørt op med at være Byens Livsaare“, siger *Før og Nu*.³⁴

Hele denne udvikling tænkte man naturligvis ikke over. „Ruten“, „Strøget“ og „Østergade“ anvendes i

80'erne så nogenlunde i flæng, omend den sidste betegnelse foretrækkes. Men „Strøget“ var dels praktisk, dels nyere og derfor mere interessant end „Ruten“. Ny jargon besejrer altid den gamle.

Een ting bør nemlig ikke overses. „Strøget“ var til at begynde med ren jargon. I sin bog om *Slang* skriver Kaj Bom: „Selve hovedgadens uofficielle benævnelse STRØGET smager jo osse stærkt af jargon, skønt vi nu er så vant til ordet, at det næsten helt har tabt biklangen“.³⁵

Ordet gav — som det vil ses — rig anledning til ordspil. Fra først af var „Strøget“ en brander.

Derfor er det i revyerne, det træffes første gang.

Københavnerevyerne var dengang en eneste kæde af hårrejsende brandere. De første sommerrevyer skabtes ligefrem af forfatterens lyst til at blive af med — og tjene lidt på — den byrde af ordspil, der tyngede deres hoveder.³⁶ Carl Wulff og Vilhelm Petersen (den senere direktør for Nørrebros Teater „Peter Vilh“) hed de to herrer. Især den første, Københavns populæreste farcør, var berygtet for sin evne til at lave brandere om alt og alle. Selv var han en velkendt strøgfigur.³⁷

I sommerrevyen for 1876, *Rejsen til Maanen*, der blev en kæmpesucces og sommerrevyernes egentlige gennembrud i København, optrådte der en modedame — på plakaten benævnt: En Snærpet. Hun blev fremstillet af frk. Julie Claesen og var besynderligt udstyret med lænker om benet og musikmappe hængende foran på maven. I en vise fortæller hun om denne sin mundering, og da hun bliver spurgt: „Men hvad betyder den mappe, der hænger foran?“ svarer hun:

„Aa! Du skal ej lægge
Betydning deri,
den er et Slags Dække
for vort Driveri,

naar vi er i Tøjet
og blot har den paa,
saa kan vi paa „Strøjet“
saa rolige gaa“. osv.³⁸

Stavemåden og citationstegnene betegner udtrykket som nyt og lidet anvendt. Desværre må det indrømmes, at „Strøjet“ jo ikke behøver at betyde andet, end det gjorde i det Heibergske citat 35—36 år før.

Først i 1883 træffes udtrykket igen. Og nu er der ingen tvivl længere om, hvad der menes.

Først må dog Ruten omtales endnu en gang. I *Punch* for den 6. april 1882 findes der en parodi på politidirektør Crones ændringsforslag til Københavns politivedtægt. Punkt 4 lyder: „Paa Strækningen Østergade, Amagertorv og den øvrige Rute maa Folk kun bevæge sig i Skridt, undtagen de har løbende Forretninger paa denne Strækning“ osv. Og punkt 6: „Kjørsel med Børnevogne er kun tilladt i Tiden mellem 2—4 om Middagen paa Fortovene paa Østergade, Amagertorv og den øvrige Rute“.

I politivedtægten af 22. juni 1883 vil man let finde de parodierede steder.³⁹ Særlig interesse har § 34: „Kjørsel med Velocipeder og lignende Befordringsmidler er kun tilladt paa Kjørebane og Ridesti, derimod ikke paa Fortov eller Gangsti. Saadan Kjørsel skal foregaa med fornøden Forsigtighed og er forbudt i de i § 16, Punkt 1 nævnte Gader“, hvilket vil sige: Østergade, Amagertorv, Vimmelskaftet, Nygade og Frederiksberggade.

Politivedtægten danner her kommentar til *Punch*. Det konstateres atter, at Ruten = Strøget i udstrækning på dette tidspunkt.

Det var altså forbudt at cykle på Strøget. Men netop en måned efter vedtægtens fremkomst, i juli 1883, havde *Sweizerens Kurér* (ad modum: Kejserens Kurer, der gik på Casino samme forår) premiere på Frederiksberg Mor-

skabsteater. De to forfattere, Carl Wulff og Vilhelm Petersen, havde nu allieret sig med Poul Marcussen. I revyen optrådte en kvindelig velocipederytter, der sang:

„Jeg var iforfjor en fornøiet
og flot Bicykle-Amatør,
men at vi strøget blev paa „Strøget“,
har rent spoleret mit humør“.⁴⁰

Fra politivedtægten ved man altså, at det nu er vort eget „Strøg“, der hentydes til. Bemærk i øvrigt ordspillet i teksten.

Det følgende år — 1884 — bringer et citat fra besvarelsen af en præmieopgave vedrørende livet i København i Frederik VI's dage. Forfatteren var kaptajn A. Wolff; men besvarelsen, der ikke blev præmieret, lå utrykt lige til 1908, da den optoges i 1. bind af *Historiske Meddelelser om København*. Her oplyses tilblivelsesåret.

Kaptajn Wolff fortæller bl. a. om butiksvæsenet i byen og skriver derpå: „I Aarenes Løb tiltog Butikkernes Antal, og især efter at den udenbys Bebyggelse var begyndt, gik der en stadig Menneskestrøm igennem Frederiksberg-gade, Vimmelskaflet og videre. „Ruten“ opstod eller „Strøget“, hvor Butikkerne snart blev betalte med overdrevent høje Priser og næsten hvert Hus blev Butik fra Kælder til Kvist“.⁴¹ Betegnelserne, der stadig står i citationstegn, bruges sideordnet; dog nævnes Ruten — den bedst kendte — først. Også her fremhæves sammenhængen mellem den nye udenbys bebyggelse og Strøgets opstaaen.

Først i 1886 får *Punch* fat i den nye betegnelse. Sært nok, da flere af revyforfatterne, bl. a. Carl Wulff, var medarbejdere her. Den 7. oktober 1886 findes den imidlertid i den stående rubrik *Ved Kaffen*. Det er en enetale af den slags, som man endnu finder i bladenes humoristiske spalter. Kaffesøsteren, fru Sørensen, vil denne gang til

at holde pensionat, hvad der naturligvis vil kræve drifts-omkostninger. „Vi har f. Ex. maattet leje en Lejlighed paa ti Værelser i Nærheden af Strøget“. Da der er tale om en bestemt lejlighed (den *er* lejet) i nærheden af et bestemt strøg, der ikke karakteriseres nærmere, men anses for bekendt, maa talen på dette tidspunkt gælde Østergade med forlættelse.

Et par uger senere udkom Herman Bangs *Stille Eksistenser*. Heri findes det eneste af ordbogens citater, der angår vort nuværende Strøg. I bogens første novelle, *Min gamle Kammerat*, drøfter to ungdomsvenner gamle oplevelser fra København — 8 år tilbage i tiden. De mindes en fælles bekendt. „Og Ramsay — den blonde — husker du, hvor er han? Husker du ham — Huen paa Sned over Lokkerne, Stokken i Lommen — et Blik paa Skraa til hver Dame paa Strøget — Naa, der var ikke Plads til ham paa Fortovet saa stolt gik han og erobrede en Verden ved hvert Skridt ...“ Atter nævnes Strøget i forbindelse med flanørtypen, som det var tilfældet med Ruten. De to betegnelser anvendes nu side om side, skønt — som omtalt — Østergade stadig foretrækkes. Bangs Københavnerroman, *Stuk*, fra det følgende år, 1887, har f. eks. slet ikke „Strøget“. Derimod siges der et sted: „De hørte en Stemme bag sig. Det var gamle Adolf, der snakkesalig havde fulgt et Medlem af „Athenæum“ op og ned ad Ruten og som nu skraaede over Gaden“.⁴² Talen er om Østergade. Bang er det første større navn indenfor litteraturen, der taler om Strøget.

Fra 1887 kan nævnes et par citater. Det ældste er fra *Dagbladet* den 17. juni.⁴³ „Det vakte igaar Middag ikke saa lidt Opsigt, at man paa „Strøget“ saae en ung Herre spasere langsomt gennem Østergade, iført høj Silkehat, nye lyse Handsker og en lang Slobrok“. Her udgør Østergade altså kun en del af Strøget, selv om begivenheden foregår på Østergade.

Måneden efter er vi midt i „sædelighedsfejden“ og Georg Brandes polemiserer i *Politiken* mod Elisabeth Grundtvig. „Hvis Frk. Grundtvig, der lever i de høje Regioner, blot en eneste Eftermiddag, en eneste Aften, vilde gaa ned ad STRØGET her i Kjøbenhavn og lukke sine Øjne vel op, saa vilde hun erfare, at ingen Mand behøver at kræve Samfundsordenen omdannet af den Grund, hun er saa elskværdig at fastslaa, selv om han, en dobbelt Herkules, skulde ønske at gøre et helt hundrede unge og velklædte Kvinders nære Bekendtskab paa en eneste Dag“. Således skriver han den 7. juli 1887 i artiklen *Det ottende Bud*.

18. september samme år meddeler *Dagbladet*: „I mange Boutikker paa Strøget saas ogsaa bag de store Spejlglasruder de forskellige Nationers Farver“. Det er fra „kejserdagene“.⁴⁴

Citaterne flyder nu rigeligere, og der bruges ikke altid citationstegn. Medens de enkelte eksempler før midten af 80'erne næsten maatte ledes frem ved hjælp af mikroskop, er det nu ikke længere usædvanligt at finde „Strøget“ på tryk.

Udstillingsåret 1888 bringer naturligvis et par turistvejledninger. Den art publikationer har åbenbart tendens til at forstørre seværdighederne, måske af praktiske grunde. Det er vel for at få mest muligt med på de enkelte ture, der beskrives, at man uden videre forlænger gaderne. Vejledningen fra 1872 forlængede Ruten ud til Esplanaden. *Ariadne-Traaden* af C. Aistrup forlænger Strøget. I øvrigt er skildringen så livfuld, at den bør citeres i sin helhed.⁴⁵

„En meget yndet Spadseretour er „Strøget“, det vil sige fra Kongens Nytorv gennem Østergade, Amager-torv, Vimmelskaflet, Nygade, Frederiksberggade og ad Vesterbro til „National“. — Er Veiret godt, vrimler det formelig af Mennesker paa hele Strøget Dagen igjennem.

Damer i smukke Toiletter, Officerer i glimrende Uniformer, lorgneterende Herrer i nye Sommerdragter, lykkelige Mødre og mindre lykkelige Ammer med trillende, for Spadserende høist generende, Barnevogne krydse med travle Forretningsfolk i broget Blanding frem og tilbage. — Har man travlt, skal man helst vælge en anden Vei, thi det gaar ikke med Jernbanefart igjennem Strøget. — Man skal sé og sés, de glimrende Udstillinger i de Handlendes Vinduer maa underkastes et nøie Eftersyn — men de fleste af dem er ogsaa værd at se paa — og unge Damer, der ikke have set hinanden i hele to Dage, har saa meget at fortælle, at man ved hvert 10. Skridt galant maa vige Fortouget og vove sig ud paa Gaden, krydsende mellem Drosker og Omnibusser. — Men har man Tiden til sin Raadighed og vil, som det hedder, „drive lidt“, er det ganske morsomt at foretage en Tour gjennem Strøget fra Kongens Nytorv til „National“.

Muligvis er det hensynet til sidstnævnte etablissement, der får forfatteren til at forlænge Strøget hertil. Halm-torvet, alias Rådhuspladsen, er ellers grænsen.

Fra samme år er *Humoristens Vejleder for Rejsende i Folkets Kjøbenhavn*. Det er den, *København før og nu* citerer.

Om Østergade hedder det her bl. a., at „er Gaden end ikke bred, saa er den lun, og et „Strøg“ op og ned af hinanden giver jo netop den rigtige Stemning, naar man passerer „Strøget“. Atter laves der en brander over navnet.

2. maj 1888 fortæller *Dagbladet*, at Kvindelig Læseforening er „flyttet hen paa „Strøget“, hvor den ... Amager-torv Nr. 10 ... har faaet en Række elegante ... Lokaler“.⁴⁶ Her angives det, at ogsaa et sted uden for Østergade kan ligge på Strøget. Det har intet tidligere citat oplyst direkte.

1889 bringer fire revyviser. 22. april fandt premieren sted på „National“s „Paaskerevy“, kaldet *Borgerrepræsentant for en Dag*⁴⁷ — efter *Konge for en Dag*, der med den svenske operasanger Arvid Ödmann⁴⁸ i hovedrollen var blevet en stor succes på Det kgl. Teater i den forløbne sæson.⁴⁹ I denne revy sang Frederik Kreutzer⁵⁰ som „En fra Østergade“ visen *Kjøbenhavnermanér*. Revyen var skrevet af Axel Schwanenflügel,⁵¹ der brugte pseudonymet Svend Flue. Visens andet vers lyder således:

„Man driver paa Strøget omkring,
og ser de mærkværdigste Ting.
I Ulveskind møder man Faar
og Damer med brandgule Haar.
Man stiller hos Ranch hvert Minut
og smiler til hver lille Glut,
og Glutterne nikker og ler,
det er Kjøbenhavnermanér!“⁵²

Allerede 10. august havde en ny revy af Schwanenflügel premiere på „National“. Den hed *Mellem Himmel og Jord*,⁵³ og heri optrådte Kreutzer som „Strøyberg“, vel et bevidst sidestykke til en figur i *Muntre Musikanter* af Axel Henriques og Anton Melbye, den konkurrerende revy på Morskabsteatret (premiere 25. juli).⁵⁴ Denne figur hed „Ruttenberg“. Kreutzer havde succes med to viser. I den første parodierede han netop bemeldte Ödmann i *Konge for en Dag*:

„Jag sjöng så vackert, sjöng så mjuk
som „Konung för en dag“,
desværre var jag ofte sjuk,
men så sjöng inte jag.
När jag var sjuk, man stolt mig så
på Strøget op och ned,
och Chefens de Plakater små,
de rødmæde derved“.⁵⁵

Den anden vise, som Kreutzer foredrog i Strøbybergs egen skikkelse, hed *Kjøbenhavnerpoesi*, og den havde følgende omkvæd i første vers:

„Lidt gode Klæ'er paa og et Par ny Glacé,
 en Port'monix med et Par Kroner i,
 og saa en Tur paa Strøget mellem 2 og 3 —
 se *det* er Kjøbenhavnerpoesi!“⁵⁶

En anden af de optrædende, Ferdinand Rasmussen, havde en vise som en københavnsk opvarter, der gør sin entré på toppen af det da helt splinternye Eiffel-tårn, hvortil en af akterne var henlagt. Et af versene lød som følger:

„Paa Østergades Flise
 skal lægges Asfalt tommehøj,
 fra Hirschsprung ned til Riise,
 for der er Ruten sløj.
 Fra Egholm op til Giese
 skal Strøget ha' et Strøg.
 Hey kom faldera fy føj.
 Jeg syn's De sa'e, jeg løj!“⁵⁷

I dette vers mødes de tre betegnelser på lige fod, og Østergade angives som en del af hele strækningen. Begivenheden, der omtales, er Østergades asfaltering, der fandt sted året efter. I øvrigt danner versets fire firmavnene så omtrent grænserne for certosaherrens strøgtur. Den udgik fra Kongens Nytorv. På højre hånd lå — lige ved hjørnet — i Østergade 6 tobaksfirmaet H. Hirschsprung og Sønner. „Riise“ kan ikke være den berygtede natcafé på Amagertorv, der først åbnede året efter, men må være fotograf H. Riise, der i 1888 flyttede ind på Amagertorv 6, altså stadig højre side — strøgsiden. Tilbageturen foregik da ad modsatte fortov, udgående fra isenkræmmer Peter Eegholm, Østergade 61 — hjørnet af Højbroplads — og op til boghandler A. Giese, Østergade 15 — altså nær Kongens Nytorv.⁵⁸

Atter i dette vers laves der i øvrigt ordspil på Strøgets navn.

Da Axel Schwanenflügel har æren for alle de fire viser fra 1889, er det rimeligt nok, at året 1890 starter med et citat fra *København* 2. januar, hvor anmeldelsen af hans nyeste revy bringer en lille biografi af forfatteren. Den begynder: „Hvem kender ikke Axel Schwanenflügel? Har De set ham, fejende og fjong svanse ned ad Strøget?“ Schwanenflügel var altså selv en „Strøyberg“. Der fortsættes: „Skilt fra denne By vilde han intet være; han suger Luft og Liv af dens Kafédriveri, dens Teaterfoyer'er, dens Kulisseintriger og af Brostenene paa dens Strøg, solbagte eller i Søle“.⁵⁹

Den klassiske Strøg-situation: Elskerens, der strejfer om på Østergade for at møde sin veninde in spe, genfindes i januarhæftet for 1890 af Peter Nansens månedsskrift *Af Dagens Krønike*. Det drejer sig om en novelle af Holger Federspiel, *Af en Dagdrivers Betragtninger*. Helten i fortællingen ønsker altså at gense den elskede: „Jeg er begyndt at gaa til Byen hver Dag. Jeg sidder paa en Kafé, hvor jeg kan se ned ad Strøget, naar jeg er træt af at spasere. En Gang maa hun da komme forbi“. Og atter er heldet ude: „Nede paa Østergade stansede Vognen, og en Dame steg ind. Det var hende, jeg kendte hende strax“.⁶⁰

En sådan opremsning af citater kan lade formode, at betegnelsen allerede nu havde sejret. Men endnu har den jargon-præg. Den højere litteratur holder sig stadig lidt tilbage.

Men i aviserne blomstrer navnet. F. eks. i *København*, Ove Rodes nye avis. Den 30. marts bringes i den faste rubrik, *Optegnelser*, det før citerede angreb på Strøgets mange gadenavne. Artiklen, der er underskrevet „Dry“, begynder således: „Idag skinner Solen paa den snavsede Stad. Gaa ned ad Strøget, saa skal De se, hvor yndig

den er, denne vor kæreste Gade. De har maaske aldrig rigtig set den. Saa smal den er, fordrer det fortvivlede Hovedvridninger at se Husenes andet Stokværk. Men gør det alligevel, saa skal De se!“ Og saa fortsættes der med ironiske udfald mod københavnernes provinsielle glæde over den storstadsmæssige trafik i den snavsede og altfor snævre hovedgade.

8 dage efter — den 7. april — gøres der indsigelse mod denne svada af „Coquin“. Han siger: „De har foretaget en Promenade ad Strøget paa en Graavejrsdag“ og fortsætter: „Tillad mig, kære Ven og Medarbejder, at lægge et godt Ord ind for vort krogede Strøg“. Efter mange argumenter i gadens favør slutter han: „Hvorledes skulle saa Østergade og Vimmelskaftet og det øvrige Strøg blive anderledes?“

Tilstrækkeligt materiale er vist nu fremlagt til at vise, hvorledes navnet omkring 1890 har vundet indpas og allerede er populært. Fra disse senere år kunne der endda fremdrages endnu mange citater. Kun for en ordens skyld skal det anføres, at Holger Drachmann i *Forskrævet* (1890) et sted skildrer en sommerdag i København og her siger om byen, at „den laa dér, bagt af Solen gennem hele sit næsten uddøde „Strøg““. ⁶¹ Næst efter Bang og Brandes er det da åbenbart Drachmann, der erobrer navnet også for den højere litteratur.

I løbet af 90'erne følger en hel del forfattere efter: Schandorph, Johannes Jørgensen, Gustav Wied, Johannes V. Jensen og Edvard Brandes bl. a. ⁶² Johannes Jørgensen gentager i *Hjemvee* motivet med elskereren, der håber at gense den udkårne på Østergade. „Timevis vandrede han paa Strøget op og ned i Spadseretiden“. Men om det nu skyldes byens vækst eller blot almindelig „fin de siècle“-depression, så er han denne gang uheldig. Hun kommer ikke. ⁶³

Om ved århundredskiftet er Østergade åbenbart ikke

mere den vigtigste del af strækningen. I alt fald skriver Jakob Knudsen i *Afklaring* (1902): „Kjøbmagergade og Østergade var for Karl hele det første Aar Hovedruten igjennem Kjøbenhavn, først senere opdagede han „Strøget““.⁶⁴ Her er der altså en direkte modsætning mellem bl. a. Østergade og Strøget.

Medens *Før og Nu* — som omtalt — mente, at Strøget ved århundredskiftet ophørte med at være byens livsåre, skriver Andreas Vinding i *Sorgløse Tider* om Østergade: „Først omkring Aarhundredskiftet var den blevet rigtigt Strøg, men saa til Gengæld ogsaa den vigtigste Del af det“.⁶⁵ Han sætter tilmed storhedstiden til efter Østergades asfaltering i 1890. Det er næppe korrekt — undtagen netop for navnets vedkommende, der altså havde sejret just ved denne tid. Pudsigt nok gør han Østergade til stævnemødernes gade, „hvor den vi ventede eller den vi søgte kunde vise sig ved næste Drejning eller uventet smutte frem fra de smaa, snævre Sidegader, og pludselig stod vi da, ligesom tilfældigt, Ansigt til Ansigt“. Også på dette punkt var gadens muligheder ved at ebbe ud. Rigtigt er det vist derimod, når han — i forbindelse med „Bristol“s åbning — skriver, at Rådhuspladsen i det nye århundrede var ved at blive byens midtpunkt,⁶⁶ en påstand, hvori han støttes af Viggo Schiørring i *Hyggelige gamle København*.⁶⁷ Strøget fik ved den lejlighed sit tyngdepunkt flyttet mod vest.

Hvad Strøget angår, har imidlertid det nye århundrede ladet det nye navn besejre selv de officielle betegnelser for de enkelte gader. I skriftsproget lever de vel endnu, i talesproget næsten ikke. Ja, så udtømmende finder man dette navn, at da man i 1939 oversatte Ivar Lo-Johansons roman *Kungsgatan* til dansk, fandt man det mest dækkende at kalde også Stockholms hovedgade og dermed hele bogen for — *Strøget*.

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER.

Forkortelser:

Carl C. Christensen og Axel Henriques: Strøget. Fra Kongens Nytorv til Raadhuspladsen. 1931 = Str.

Danmarks Visebog. 268 ældre og nyere Viser. Udgivet af Fr. Ricard. Uden årstal. Bd. 1—2 = DVi.

Før og Nu. Historisk topografisk Tidsskrift. Udgivet og redigeret af F. Zachariae. 1915—26. Bd. 1—11 = FN.

Alfred Kjerulf og Orla Ramsøe: Den danske Revy. 1934. Bd. 1 = daR.

København før og nu. Redigeret af Svend Aakjær, Mogens Lebech og Otto Norn under medvirken af Chr. Axel Jensen. 1947—50. Bd. 1—6 = KFN.

Ordbog over det danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1918 flg. Bd. 1 flg. = Ordb.

Ordbogens utrykte seddelkartotek (Det kgl. Bibliotek). = Ordb. S.

1) Ordb. S.

2) KFN. bd. 2, s. 73 flg.

3) Ordb. bd. 22, sp. 522 flg.

4) Anførte bog, s. 46—47. Sml. s. 40.

5) Anførte bog, s. 2—3.

6) Årg. 3, 1917, s. 205 flg.

7) Samme bd., s. 217.

8) Str. s. 256—57.

9) J. H. Schou: Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve m. m. 1822, bd. 1, s. 218—21. Sml. FN. 1917, s. 308, 315, 343.

10) FN. 1917, s. 212.

11) FN. 1917, s. 206. — „En københavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754—1810“ (i: „Memoirer og Breve, udgivne af Julius Clausen og P. Fr. Rist“, bd. XXVII, 1918) fortæller s. 38: „Fra Sommeren 1768 og 1769, da Caroline Mathilde, som jeg selv ofte har set at gaa fra Friderichsberg igennem Wigantsgade (Ny Vestergade), kun med sin Kammerfrøken Plessen, i ganske simpel Dragt med en sort Silke-Saluppe, og en Løber efter sig, kan man egentlig regne den Tidsalder i København, da Fruentimmer af alle Stænder og næsten til alle Tider begyndte at vandre paa Gaderne“.

12) KFN. bd. 2, s. 73 flg.

13) Str. s. 258.

14) Carl C. Christensen: Fra Vingaarden til Østertorv. 1950, s. 66. — KFN. bd. 2, s. 73 flg.

15) Str. s. 282.

16) FN. 1917, s. 212.

17) H. C. Andersen omtaler Østergade bl. a. i digtet „Østergade, poetisk betragtet“ („Samlede Skrifter“, bd. 16, 1854) og i „Dagdriveren“s udtalelser i eventyrkomedien „Ole Lukøje“ (1850). Erik Bøgh skildrer en flanør i visen „Spørg Enhver, som kjender vor Ven“ („Herr Grylle og hans Viser“. 1852).

18) Anførte bog, s. 15—17. Citatet slutter således: „Ja, jeg vil oprigtig tilstaae for hele Kjøbenhavn, at jeg hader denne Østergade og alle Mennesker, som gaee der (NB. kun saalænge de gaader), at jeg betragter Østergade som et Slags Helvede og Vandringen derigjennem som en Slags Skjærsild, hvilken man maa lide for sine Synders Skyld. Østergade stemmer mig ganske menneskefjendsk, Østergade gad jeg seet udslettet af Tallet paa Kjøbenhavns Gader eller ogsaa fordeelt paa flere, Østergade ønsker jeg aldrig at gjensee, Østergade forlader jeg nu — vistnok for steds“.

19) Ordb. bd. 17, sp. 1490 flg.

20) Anførte rejsevejledning, s. 54 flg. Her findes ogsaa Bredgade omtalt som en gade, der ikke præges af butiksliv.

21) Anførte bog, s. 17.

22) „Beriderskens Vise“ hedder den og findes udgivet hos Wilhelm Hansen i et musikhæfte sammen med de andre viser.

23) „Gyldendals Bibliotek“s udgave fra 1902, s. 19.

24) Ordb. bd. 17, sp. 1491.

25) „Halvfemsernes glade København“. 1921, s. 58.

26) „Punch“ nævner i 1882 Ruten 4 gange (nr. 9, 14 og 41 [2 gange]), men i 1883 kun een gang (nr. 33), i 1884 een gang (nr. 14), i 1885 2 gange (nr. 14 og 51) og i 1886 een gang (nr. 16). — Østergade omtales i 1884 8 gange (s. 242, 262, 281, 288, 292, 296, 348 og 397), i 1885 9 gange (s. 27, 42, 51, 115, 162, 281, 323, 334 og 406) og i 1886 9 gange (s. 2, 6, 87, 123, 194, 234, 315, 382 og 415).

27) Jfr. Carl Muusmann: Firsernes glade København. 1920, s. 43.

28) Anførte bog, s. 37.

29) I revyen „Komfurdrengene“ af Axel Schwanenflügel og Fr. Ricard (1896) forekom en vise („Langs op ad Gaden“), hvis andet vers begyndte: „Jeg driver paa Ruten op og ned“. Jfr. DVI. bd. 2, s. 152 og noteapparatet foran i samme bd.

- 30) Anførte bog, s. 68.
- 31) Eddie Salicath: Omkring Gustav Wied. 1946, s. 102 flg.
- 32) FN. 1917, s. 205 flg.
- 33) Om Bredgade (Norgesgade) som promenade kan bl. a. læses i J. L. Heibergs digt „Bredgaden“ („Poetiske Skrifter“, bd. 8, 1862, s. 193), i Søren Kierkegaards „Forførerens Dagbog“ (i „Enten-Eller“ fra 1843, udgaven i „Dansk Bogsamling“, Martins forlag. 1925, s. 99 flg.) og i Vilhelm Bergsøes „Fra Piazza del Popolo“ (4. udg. 1877, bd. 2, s. 180), hvor det om en bestemt dag hedder — med henblik på Bredgade: „Der var — — ingen flanerende Driver-vrimmel paa den sædvanlige Route til Langelinie“.
- 34) FN. 1917, s. 205 flg.
- 35) Kaj Bom: Slang. 1948, s. 37.
- 36) daR. s. 75.
- 37) Carl Wulff (1843—1888) og Vilhelm Petersen (1852—1939). Jfr. bl. a. P. Fristrup: Scenens Navne. 1913, s. 42 flg. Endvidere Robert Neiendam i „Dansk biografisk Leksikon“, bd. XXVI, 1944, s. 340 flg.
- 38) daR. s. 122. Trykt i visehæftet til „Rejsen til Maanen“.
- 39) „Samling af Bestemmelser vedrørende Kjøbenhavns Kommune“. Udg. efter Kommunalbestyrelsens Foranstaltning. 1878 flg. Årg. 1875—87, s. 393.
- 40) daR. s. 180.
- 41) Anførte sted, s. 542—43.
- 42) „Stuk“. 3. udg. 1920, s. 199.
- 43) Ordb. S.
- 44) Ordb. S.
- 45) Anførte turistvejledning, s. 33.
- 46) Ordb. S.
- 47) daR. s. 288 flg.
- 48) Arvid Ödmann (1850—1914).
- 49) Arthur Aumont og Edgar Collin: Det danske Nationalteater 1748—1889. 1896—97, afsnit 5:1, s. 469.
- 50) Frederik Kreutzer (1849—1932).
- 51) Jfr. daR. s. 304—05.
- 52) DVi. bd. 2, s. 74.
- 53) daR. s. 301.
- 54) daR. s. 294.
- 55) daR. s. 301.
- 56) DVi. bd. 2, s. 144.
- 57) DVi. bd. 1, s. 118. — Viggo Schiørring: Hyggelige gamle København. 1946, s. 27.

58) Veiviser for Kjøbenhavn og Frederiksberg. 1889, s. 287 og 506. Endvidere 1891, s. 517.

59) Optrykt i daR. s. 304—05.

60) „Af Dagens Krønike“, bd. 2, 1890, s. 84 og 85.

61) Holger Drachmann: Skrifter i Udvalg, bd. 10, 1921, s. 101.

62) Sophus Schandorph: Vilhelm Vangs Studenteraar. 1894, s. 157. — Gustav Wied: Den yderste Termin (i: Lystige Historier. 1896. [„Mindeudgave“, bd. 8, 1916, s. 294]). Derimod ikke i fortællingens første form: „Knipset“ (i „København“, 7. april 1890). — Johannes V. Jensen: Einar Elkær. 1898, s. 40. — Edvard Brandes: Det unge Blod. 1899, s. 16. — Mærkeligt er det, at en så typisk Strøg-forfatter som Gustav Esmann tilsyneladende først anvender betegnelsen omkring århundredskiftet.

63) Johannes Jørgensen: Hjemvee. 1894, s. 47. — De fleste af de sidst nævnte eksempler er taget fra Ordb. S.

64) Anførte bog, s. 2.

65) Andreas Vinding: Sorgløse Tider. 1942, s. 37 flg.

66) Samme bog, s. 165.

67) Anførte bog, s. 67.

VOR FØRSTE NORDISKE BALLET

AF TORBEN KROGH.

I det nationalt saa bevægede aar 1801 opnaaede Det kgl. Teater en meget betydelig succes paa Galeottis ballet „Lagertha“, til hvilken hans gamle prøvede medarbejder, Claus Schall, havde skrevet musikken. Den blev ikke alene betragtet som et af den berømte koreografs hovedværker, men fik yderligere betydning, fordi saavel udstyret som iscenesættelsen i saa høj grad var med til at forberede den sceniske stil, der skulle komme til at præge opførelserne af Oehlschlägers nordiske dramaer. Vi staar altsaa her overfor en af de betydningsfulde teaterhistoriske begivenheder, som ganske særlig fortjener at belyses nærmere. Det maa derfor kaldes et held, at det overleverede materiale virkelig sætter os i stand til at kunne rekonstruere hele denne bemærkelsesværdige forestilling paa en langt mere detailleret maade, end tilfældet er med de fleste værker i datiden.

Foruden det trykte program, hvori handlingen er givet til orientering for publikum, findes der et klaverudtog, som i stateligt udstyr udkom hos Sonne i Birkerød, og der er her tilføjet en tekst, ved hjælp af hvilken man faar et udmærket indtryk af, hvorledes de forskellige personer agerede til Schalls stærkt illustrerende musik. Det ville dog trods alt ikke være muligt at give et fuldstændigt billede af den saa beundrede opførelse alene gennem saadanne anvisninger, som iøvrigt ogsaa fore-

kommer i klaverudtogene til andre af Galeottis værker. Der er nu imidlertid ved et tilfælde bevaret et storartet supplement til dette materiale i nogle haandskrevne blade med den mærkelige titel: „Anmærkninger i henseende til Relativet[!] i Balletterne“. De bærer aastallet 1820 og er rimeligvis revet ud af en protokol. Som saa mange af Det kgl. Teaters arkivalier havnede ogsaa dette beskedne hefte hos revisitøren og anvendtes paa scenen, naar der var brug for gamle papirer, f. eks. i sidste akt af „Den politiske Kandestøber“, hvor Mester Herman til sin store fortvivelse er ved at drukne i papirbunkerne. Sammen med en række andre værdifulde dokumenter blev ogsaa disse blade reddede og er nu omhyggeligt bevarede i teatrets bibliotek. Deres indhold skyldes balletregissør Hans Carl Jørgen Fredstrup, der 1799 blev danselev ved teatret, og som i oktober 1852 tog sin afsked efter 53 aars trofast gerning i Terpsichores tjeneste. Han havde da, baade som en fortræffelig mimiker og udmærket regissør, oplevet balletten i de to gyldne perioder under Galeotti og August Bournonville.¹

Det er ganske tydeligt at se, hvorfor Fredstrup, fra hvis haand der eksisterer adskillige skrivelser og protokoller, har efterladt sig de omtalte blade. I 1816 døde den 83-aarige Galeotti, og i den umiddelbart følgende forfaldsperiode var hovedattraktionerne stadig den dybt savnede mesters værker, som man pietetsfuldt søgte at bevare i helt den samme form, han selv en gang for alle havde givet dem. Det var derfor det sikreste nøjagtigt at opskrive gangen i de mere komplicerede scener, for der kunne jo let gaa noget i glemme, og det er netop ud fra de forudsætninger, Fredstrups scenarium maa bedømmes. Aabenbart blev dog den nidkære regissør kun færdig med „Lagertha“, for derefter følger der et ganske kort brudstykke af Galeottis sidste og ikke videre vellykkede ballet „Macbeth“, og endelig nogle ubeskrevne

blade. Heldigvis er altsaa „Lagertha“ fuldstændig, og beskrivelsen indeholder endda, hvad der er yderst sjældent paa den tid, en række nøjagtige positionsplaner, der sætter os i stand til at følge personernes placering fra scene til scene.² Da man nu altsaa for enhver pris ønskede at bevare de Galeottiske traditioner i fuld udstrækning, er det ganske givet, at disse regieoptegnelser fra 1820 stemmer nøje overens med den oprindelige iscenesættelse fra 1801; hvad der ellers findes af materiale om opførelsen af den folkeyndede ballet, skitser, arkivalier o. l., skal senere omtales.

„Lagertha“ er overordentlig typisk for de kunstneriske idealer, som den i Florens fødte Vincenzo Galeotti kæmpede for gennem hele sin lange og daadrige balletmestertid ved Det kgl. Teater (1775—1816).³ Indtil omkring midten af det 18. aarhundrede bestod den sædvanlige form for ballet af en række løst sammenkædede danse-numre, et divertissement, hvis hovedformaal først og fremmest bestod deri, at de optrædende fik lejlighed til at vise deres færdigheder i saa flatterende belysning som vel mulig. Nu satte der imidlertid nye strømninger ind, ikke mindst gennem den berømte Noverre, der i sit epokegørende værk „Lettres sur la Danse et sur les Ballets“ slog til lyd for, at balletten burde have karakter af et virkeligt drama med en interessant og velbygget handling. Navnlig gennem en logisk forbindelse af pantomime og dans ville han fra en betydningsløs underholdning hæve den op til et kunstværk, der paa grund af emnet og dets behandling maatte virke gribende.⁴

Det var disse ideer, Galeotti gjorde sig til ivrig talsmand for, og som han bl. a. havde faaet indprentet af sin lærer, den italienske balletreformator Gasparo Angiolini, hvis virkningsfulde ballettekster han i de første københavneraar i talrige tilfælde støttede sig til, som f. eks. „Den forladede Dido“, der hvilede paa en opera-

libretto af Metastasio, og „L'orphelin de la Chine“, hvis handling var taget fra Voltaires drama med samme titel. Friere overfor sit stof blev den italienske koreograf, da han fra 1780 fik et enestaaende samarbejde med den danske komponist Claus Schall, der var begyndt som balletdanser, og som endte sin usædvanlige karriere som en højt paaskønnet kapelmester ved teatret. Til Schalls musik komponerede han en lang række balletter af tragisk, sentimental eller barokkomisk karakter, deriblandt „Kierligheds og Mistankens Magt“, „Herman og Dolmon“, „Laurette eller den forbedrede Forfører“, „Afguden paa Ceylon“, „Vaskepigerne og Kjeddelflikkeren“ og „Hververen“, alle betydelige successer. Ved et mærkeligt spil af skæbnen skyldes dog musikken til det eneste af Galeottis værker, som har trodset tidens tand, „Amors og Balletmesterens Luner“, ikke den fortræffelige Schall, men derimod Jens Lolle, en lidet fremtrædende musiker, der virkede som repetitør ved balletten.

Galeotti skabte den danske ballets store og glørværdige traditioner, dem, hans geniale efterfølger, August Bournonville, skulle forny i romantisk aand. Han var da ogsaa en glimrende lærer og animerende instruktør, og netop disse uvurderlige egenskaber imponerede ganske særlig den balletpassionerede Oehlenschläger, da han engang aflagde et besøg paa danseskolen, hvor Galeotti „lærte en Sværm af — for det meste — koldsindige, prosaiske unge Mennesker, hvorledes de skulde føle og begejstres! Midt imellem Bænkene, hvorpaa Figurantinderne sade og strikkede nok saa husligt, for ikke at spille den kostbare Tid, gik Gubben tankefuldt, fik sine poetiske Ideer, og lærte Vedkommende, hvorledes de i skønt Minespil skulde udtrykke dem“.⁵

Skønt Galeotti, da det 19. aarhundrede stundede til, var en mand paa 67, havde han dog stadig en forbavsende evne til at forny sig, hvad han viste i saadanne meget

skattede værker som „Nina“ (1802), „Rolf Blaaskæg“ (1808) og da ikke mindst i „Lagertha“, hans utvivlsomt største indsats i denne periode. Blandt dem, der inspirerede ham til at søge nye veje, var den norskfødte digter Christen Pram. Den stærkt teaterinteresserede Pram fik i andet bind af Rahbeks „Dramaturgiske Samlinger“ (1789) optaget et „dramatisk Forsøg“ med titlen „Lagertha“, der bestod af en ejendommelig blanding af tale, sang, pantomime og dans, og samtidig fulgte der en afhandling, hvor han gør rede for de principper, der ligger til grund for værket.⁶ Han fastslaaer først skuespillets, operaens og ballettens begrænsning og kommer saa til det resultat, at ingen af disse kunstarter hver for sig ejer midler til at give et fuldgyldigt udtryk for alle dele i en handling. Paa baggrund af denne tanke fremsætter han nu ideen til en ny art drama, et slags „Gesamtkunstwerk“, hvori alle kunstarterne skulle forenes, uden at nogen af dem blev fremherskende, for, som han siger, „Muserne ere Systre. De behøve, modtage og yde hinanden villigen den venskabeligste Hjælp. Mindst burde man tænke paa nogen streng Skilsmisse imellem de Pindi Døtre, hvis fælles Tempel Skuepladsen er“.⁷ Den altid vaagne Galeotti havde allerede, da Prams „Forsøg“ fremkom, tænkt sig at komponere en ballet over emnet og var endda begyndt at tage bestemmelse angaaende rollefordelingen og dekorationerne. Men han fik alligevel ikke mod til at gaa i lag med den langtfra lette opgave, førend Schall i sommeren 1800 paatog sig at komponere nogle virkningsfulde numre, som vandt balletmesterens højeste bifald og inspirerede ham til at tage fat med fuld energi, og endelig den 30. januar 1801 opførtes værket for første gang.⁸

Emnet til „Lagertha“ har Pram taget fra 9. bog hos Saxo, hvori der bl. a. fortælles om Regnar Lodbrogs forhold til den norske „Skjoldmø“ Lagertha (Ladgerd), som

„havde Mandsmod i Brystet, skønt hun var en Jomfru, og med Haaret udslaaet over Skuldrene kæmpede i første Række“, en skikkelse, som jo nok kunne tage sig ud paa scenen. Balletten kom nu typisk nok ikke frem i helt den samme form som den, vi træffer i Prams „Forsøg“ fra 1789. Den erfarne og meget kritiske Galeotti indsaar formodentlig, at dette næppe ville være til fordel for helhedsindtrykket. Den talte dialog blev ubarmhertigt strøget, til gengæld blev værket rigt forsynet med vokale indlæg, navnlig korsange, og hertil maatte Pram skrive en hel ny tekst, ligesom det ogsaa blev udstyret med adskillige velprøvede og snildt beregnede effekter, og endelig var den kloge balletmester saa forudseende, at han berigede sit „pantomimiske Sørgespil“, som det kaldtes, med en langt større danseudfoldelse, end Pram oprindeligt havde tænkt sig, hvad ingen af dem kom til at fortryde.⁹

Handlingen er meget dramatisk. Lagertha, en „Jomfru af ædleste Byrd“, har med sine skjoldmøer hjulpet Regnar Lodbrog mod en fjendtlig fyrste, som har dræbt hans farfar og hærget en del af Norge. Ikke mindst takket være hendes hjælp sejrer Regnar, og af taknemlighed gifter han sig saa med den modige pige. Paa et togt til Østergötland opflammes Regnar imidlertid af heftig kærlighed til sin vasals, kong Heroths dejlige datter, Thora, som han trods sin tidligere forbindelse bestemmer sig til at ægte. Dette er forhistorien, og balletten begynder saa med festlighederne i anledning af det nye bryllup. Den svigefulde Heroth benytter nu denne bryllupsfest til at overfalde Regnar og hans mænd, men den skændige bloddaad hindres i sidste øjeblik af Lagertha, der ledsaget af sine skjoldmøer er draget ud for at finde sin husbond. Den danske konge føler sig meget ilde til mode ved det uventede gensyn med den svegne Lagertha, som heftigt bebrejder ham hans troløshed. Da han imid-

lertid ikke formaar at betvinge sin nye kærlighed, prøver hun i ubændigt raseri at gennembore ham med sit spyd, men den ædle Thora kaster sig foran og modtager i stedet for det dræbende stød. Pram tilstaar selv, at han ikke har holdt sig slavisk til Saxos fortælling, hvad der efter hans mening dog næppe kan „fornærme den historiske Sandhed“.¹⁰ Det er saaledes digterens egen opfindelse, at Lagertha opsøger sin utaknemmelige ægtefælle hos Heroth, og det samme gælder slutningen, for hos Saxo berettes der om Thora, at hun skænkede Regnar mange børn og „døde af en hidsig Sygdom, hvilket voldte ham, som elskede hende højt, overordentlig bitter Sorg“. I virkeligheden blev den stærke og blodige sagafortælling betydelig mildnet og forlenet med den taarevædede sentimentalitet, som kendetegner de skønne følelsers tid.

Paa teatret gik alle med ildhu ind for at yde det bedst mulige. Schall havde komponeret en baade dramatisk bevæget og iørefaldende musik; man lyttede betaget og fandt, at den gav et storladent udtryk for gammel nordisk heltkraft.¹¹ Mindst lige saa gribende virkede det drama, der oprulledes paa scenen, hvor ballettens hovedkræfter fejrede triumfer. Den fremragende danser, franskmænden Antoine Bournonville, iøvrigt elev af selve Noverre, spillede Regnar som en „sand nordisk Helt“. Hans søn, den berømte August Bournonville, kalder præstationen „imponerende“ og fortæller, at han til lige havde „en væsentlig Deel i den choreographiske Udarbeidelse saavel som i de forskjellige Ridderspil“. Den udmærkede fremstillerinde af balletternes store tragiske figurer, mad. Bjørn, kunne som Lagertha rigtig vise sin „imposante og dog saa quindelige Figur“, medens den dygtige, franskfødte jfr. Birouste gav den blide Thora al sin ynde og charme, ligesom ogsaa kong Heroth var i de bedste hænder hos svenskeren Carl Dahlen.¹² En yderligere attraktion fik forestillingen, da Thoras parti noget

senere blev overdraget datidens populæreste mimiske danserinde, mad. Schall, som ejede den gave at kunne „fremlokke Taarer baade af sine egne og af Tilskuernes Øine“.¹³

I „Lagertha“ skulle den nordiske oldtid gøres levende i et større koreografisk værk, hvad jo nok kunne have sine vanskeligheder, og balletten var sikkert heller ikke blevet til, hvis man ikke allerede havde høstet meget betydelige erfaringer paa dette omraade, navnlig indenfor det musikalske skuespil. Den allerstørste betydning fik opførelsen af Ewalds „Balders Død“, som teatret gjorde et alvorligt forsøg paa at give et udstyr i „nordisk Stil“. Teatermaler Peter Cramer foretog studier paa kunstkammeret, raadførte sig med eksperter som Suhm, Erichsen, Schønning og grev Thott, og kostumeringen overlod man til Abildgaard, hvis værdifulde hjælp teatret i tidens løb ikke sjældent benyttede sig af.¹⁴ Andre værker fulgte efter, blandt hvilke kan nævnes mad. Boyes og Joh. Hartmanns „Gorm den Gamle“, Prams „Frode og Fingal“ og Falsens og Kunzens „Festen i Valhal“, ligesom ogsaa Baggens og Kunzens opera „Erik Eje-god“ maa tages i betragtning. I alle disse tilfælde var det Cramers efterfølger, den nyklassisk prægede Thomas Bruun, der var mester for den dekorative ramme.

Den reelle viden om hine fjerne tider var endnu besked, men takket være smag og fantasi skabtes der en ganske virkningsfuld stil, der imponerede et publikum, som ikke vidste bedre besked. Dekorationerne blev nu rigeligt forsynede med kæmpehøje, stendysser, bautastene, altre og gudebilleder, ligesom tilskuerne præsenteredes for lokaliteter som Lejre med sin kongeborg, dunkle, mystiske templer, deriblandt et Herthatempel, hvis loft blev baaret af raat tilhugne kampesten, ja, endogsaa selve Valhal tonede frem i sin lyse, himmelske pragt. Hvor svævende begreberne i grunden var, kan ses deraf,

at man, baade naar det drejede sig om oldtid og middelalder, talte om et „gotisk“ udstyr, og ofte sammenblandedes da ogsaa de to perioder, hvad ingen tog anstød af.¹⁵ I denne henseende er det f. eks. typisk, naar det forlanges, at den oldnordiske stridsmø, Lagertha, skal bære en middelalderlig hjelm med visir, en genstand, der er ganske nødvendig for handlingen.¹⁶ Til flere af skuespillene med nordiske emner havde Galeotti komponeret dansene, og ikke mindst i „Festen i Valhal“, opført 1796 i anledning af kongens fødselsdag, viste han, at han magtede sin opgave. I det lille stykke, der kaldes en prolog, samles nordens guder for at ære en buste af Christian VII, som bæres ind af einherierne. Til slut dances der af samtlige optrædende, og derefter sætter „Freya Krandsen paa Kongens Buste. Valkyrierne omvinde Piedestalen med Guirlander. Einherierne gjøre en Gruppe omkring den og slaae paa Skioldene“.¹⁷

De indvundne erfaringer udnyttede Galeotti i udstrakt grad og tog i øvrigt sin rige fantasi til hjælp. At han var en fremragende instruktør, der fuldt ud beherskede det sceniske arrangements vanskelige kunst, derom vidner til fulde Fredstrups beskrivelse, som dog kan være besværlig nok at tolke, fordi den er skrevet i et specielt teaterteknisk og tilmed langt fra ortografisk korrekt sprog. Det maa for det første erindres, at det menneskemateriale, der her er tale om, foruden de egentlige hovedpersoner, bestod af balletfiguranter, d. v. s. almindelige dansere i modsætning til solodansere, balletskolens elever, korister og endelig statister, altsaa et meget betydeligt antal, og det blev nu balletmesterens sag at fordele sine tropper i forskelligartede grupper, som ikke alene skulle tilfredsstille skønhedens, men tillige ogsaa rent praktiske krav, to fordringer, der kan være besværlige nok at forene. For at lette overskueligheden af de mange menneskers stillinger paa scenen benytter Fred-

strup som markering af teatrets sider de betegnelser, der er gangbare den dag i dag. Den venstre side for tilskuerne kalder han K.S. (Kongesiden) og den højre D.S. (Damesiden), terminologier, som til stadighed vil blive anvendt i denne artikel.¹⁸

Efter en effektiv ouverture i den mørkfarvede molltone, som man dengang fandt bedst egnet til at skabe en speciel nordisk eller „gotisk“ kolorit,¹⁹ gaar tæppet op for en dekoration, der ifølge ballettens tekst forestiller „en Biergegn ved Østgothlands Kyst“, og vi oplyses endvidere om, at der „paa den ene Side sees Porten til Kong Heroths Borg, paa den anden Side i nogen Afstand en Viig“. Paa kobberstiksamlingen er der af denne dekoration endnu bevaret to gouacher, af hvilke den ene enten ligefrem er identisk med den oprindelige skitse eller i hvert fald en tro kopi af den. De skyldes begge den talentfulde franske maler L. Chipart, der i 1790erne dukkede op i København, hvor han fik en ganske flygtig tilknytning til Komediehuset paa Kongens Nytorv. Naar Galeotti valgte en fremmed kunstner til en saa nationalt betonet opgave, er grunden utvivlsomt den, at teatrets gamle fortjenstfulde maler, den tidligere omtalte Thomas Bruun, døde aar 1800, og det var ikke helt let indenfor den danske malerkreds at finde en passende erstatning for ham. Ogsaa i dette tilfælde viste balletmesteren, at han forstod at vælge den rette medarbejder. Der er jo nemlig over den smukke „Lagertha“-dekoration en for dansk teatermaleri ny, næsten romantisk tone, som afviger ikke saa lidt fra Bruuns udprægede nyklassicisme. Det fantasifulde scenebillede gjorde da ogsaa en saa usædvanlig lykke, at Schall lod det trykte klaverudtog forsyne med et kobberstik stukket af Clemens efter Chiparts gouache.²⁰

At dekorationen virkelig har svaret til skitsen, kan ses af Fredstrups beskrivelse, der tilmed giver os yder-

Dekorationsudkast til „Lagertha“, Gouache af L. Chipart, Kobberstiksamlingen.

ligere holdepunkter. Det hedder heri, at scenen forestiller „en Skov, i Baggrunden Klipper, imellem disse en Flig [5: Vig] af Søen, paa K.S. imellem 4. og 5. Coulisse en Muer med en Port, som fører ind i Heroths Borg“. Det vil altsaa sige, at der i forgrunden har været opstillet en række skovkulisser, som ikke er antydnet paa skitsen, sandsynligvis fordi man hertil anvendte tidligere benyttet dekorationsmateriale. Endvidere fremgaar det, at borgporten var rykket temmelig langt tilbage (mellem 4. og 5. kulisse), saaledes at de personer, der kom ud af denne lokalitet, havde en tilpas lang vej at vandre, naar de skulle frem i forgrunden. Som billedet viser, drejer det sig om en slags middelalderlig stenport, flankeret af to taarne med faretruende skydeskaar paa tinderne, en imponerende dekorationsgenstand, der ifølge en inventarfortegnelse fra 1823 bestod af et dobbelt og et enkelt sætstykke, som „udgiøre Endepartiet af en gammel gothisk Borg af Qvadersteene, med en prac[*ticabel*] Port.“²¹ Der har nu imidlertid været anbragt noget mere paa scenen, som ikke findes paa skitsen. Vi læser nemlig følgende hos Fredstrup: „I Midten af Baggrunden er opreist nogle Steene, som et Sæde, bag disse en høi Stang, paa hvis øverste Ende er anbragt en Baldakin, hvorfra nedhænger 8te Kranse“. I inventarfortegnelsen fra 1823 omtales denne opstilling paa en nok saa anskuelig maa-de: „Et practicabelt Maytræ som en Stang med en horizontal Halvbue, hvori sidder smaae Landser eller Kastespyd“.²² Foran denne ejendommeligt prydede majstang tager hovedpersonerne plads paa det massive stensæde, som jo sikkert i tilskuernes øjne har gjort et ægte oldnordisk indtryk.²³

Kaster vi nu et blik i partituret eller klaverudtoget, vil vi se, at den første scene bestaar dels af korsang, dels af rent illustrerende musik, en blanding, Galeotti har udnyttet med sikkert scenisk instinkt. Man maa forestille

sig, at sangen lyder inde fra Heroths borg, hvor festlighederne i anledning af Ragnar og Thoras bryllup er ved at begynde, og teksten er da ogsaa formet som en hyldest til det lykkelige par („Danner Førsten Leve! Leve hans Brud!“). Om indledningsscenen berettes der i regibemærkningerne: „Naar Dækket gaaer op, høres et Chor fra Heroths Borg, under dette seer man Skioldmøer seile paa smaa Baade i Fligen [5: Vigen]“, hvad der formodentlig har givet anledning til et kunststykke af den art, som altid imponerede publikum. Der er nemlig ingen tvivl om, at baadenes størrelse var indrettet efter de perspektiviske forhold, og det fremgaar da ogsaa af en dansejournal fra tiden, at i hvert fald den ene baad var befolket med tre børn, udklædt som skjoldmøer, ligesom der anvendtes to drenge som „matroser“ eller „baadsførere“.²⁴ Videre hedder det: „Naar Choret er ude, kommer Lagertha ind fulgt af 8 Skioldmøer, senere kommer hendes Børn fulgte af 6 do.“ Der gøres udtrykkelig opmærksom paa, at det maa være børn „fra Dandse-skolen, som ere klædte som Skioldmøer“, og maaske vil det her være paa sin plads at tilføje, at det i dette tilfælde ikke drejer sig om piger, men om to raske drenge, der spiller en overordentlig rørende rolle i handlingens forløb.²⁵ Det har utvivlsomt været et imponerende syn at se Lagertha drage ind paa scenen fulgt af sine stridsglade jomfruer, der ligesom hun bar lanse og skjold, ganske som valkyrierne i Ewalds „Balders Død“. Lagertha var ifølge en fortegnelse over dragterne klædt i „Harnisk med Remme og Broderi med gule strikkede Ærmer, do Pantalongs, rød Kasimirs Kappe, hvid Sukkerduns Kjole, blaa Kasket [d. v. s. Hjelm] med Vesir og Fjer“. At hendes Følge ogsaa har taget sig pragtfuldt ud, fremgaar af samme kilde, hvori der yderligere er opført 14 „Skjoldmødragter“, bestaaende af „sorte Harnisker, Sukkerduns Draperi og Kjoler, røde

Schalongs Kapper, sorte Kasker [Hjelme] med røde Fjer, gule Pantalongs og Ærmer“ samt „sorte Snørestøvler“. At Lagerthas to umyndige sønner var deres moder værdig, kan ses deraf, at de bar „gule Buxer, Lærreds Troier med gule Ærmer, røde Kjoler, Livbaand“ og endelig „Gevandter“.²⁶ Hele indledningen former sig som en større pantomimisk scene af den art, som gjorde Galeotti saa berømt. Han staar her fuldstændig paa linie med de store balletreformatorer, ikke mindst Noverre og Angiolini. For at gøre handlingen saa forstaaelig og gribende som vel mulig benyttede de i udstrakt grad pantomimen, der blev dyrket med en hidtil ukendt virtuositet. Den kunne endda brede sig betænkeligt paa bekostning af selve dansen, som ikke sjældent kom til at virke underlig paaklistret, idet den ikke altid stod i nogen egentlig forbindelse med selve handlingen, men henvistes til episodescener o. l.²⁷

I den omtalte scene skildres der det indtryk, sangene fra borgen gør paa Lagertha, som nu til sin forfærdelse opdager, at Regnar har i sinde at svige hende. Det, hun hører, „vækker forfærdende Ahnelser hos hende“, og efterhaanden vokser hendes lidenskab ved enhver „fornyet Lyd af Regnars og Thoras Navn“. Hun vender sig med ømhed mod sine børn, mens hendes sorgfulde miner udtrykker: „Elskede Børn, I have ingen Fader meer“, en for Galeotti typisk mimisk replik. Dette resulterer i et lige saa karakteristisk tableau, idet den forpinte Lagertha fuldstændig taber modet og staar „nedbøyet, hældende sig paa Landsen, medens Børnene omfavner hendes Knæ“, illustreret af to lange akkorder i orkestret. Paa scenens højdepunkt lyder som ledemotiv det stormfuldt bevægede hovedtema fra ouvertürens allegro. Hun ser nu „i Forbitrelsens Raserie“ sine børn i „den tilvoxne Alder troløse som deres Fader“, og giver saa udtryk for følgende: „Nej, siger hendes Geberder, det skulle I ikke

vorde; ingen tilkommende Lagertha skulle I gjøre ulyksalig som jeg er det“, hvorpaa hun hæver lansen for at gennembore dem. Skjoldmøerne afværger dog stødet, de ulykkelige børn beder med opløftede hænder deres fortvivlede mor om livet, og nu forvandles hendes lidenskab til ømhed, hun taber lansen og „slutter de grædende Børn til sit moderlige Bryst“. Paa ny lyder hyldestsang, energisk griber hun atter lansen og sværger en dyr ed paa, at hun vil „giennembore med dette Spyd den troløses Hierte og drage ham ved det knuste Hoveds blodige Haar gennem Staden, til Rædsels-Skue for alle Troløse“. Skjoldmøerne hindrer hende imidlertid i at løbe ind i borgen, og scenen ender saa med, at Lagertha og hendes følge skjuler sig i fjeldet for at iagttage, hvad der yderligere vil ske. En levende skildring af dette stærkt dramatiske optrin giver August Bournonville, der i oktober 1813 som 8-aarig debuterede som den ene af Lagerthas sønner. Han skriver om denne for ham uforglemmelige begivenhed: „Endelig oprandt det vigtige Øieblik, da Choret inde i Gotherkongens Borg havde jublet for Thora som Regnars Brud, og Lagertha uden for dens Mure havde raset over sin Ægtefælles Utroskab. En smeltende Melodie afløste den stormende furioso, og Skjoldmøerne førte os ind til vor stolte Moder, der vexelviis øm og krænket trykkede os til sit Hjerte og stødte os bort fra sig, i den Hensigt at dræbe os Begge. I Grunden havde vi Kongesønner intet Andet at bestille end at lade os føre frem og tilbage af Skjoldmøerne, omfavne vor Moder og falde paa Knæ med Hænderne for Øinene, men Lampefeberen greb mig alligevel, og Scenen løb rundt for mig saavel som for min forbløffede Kammerat“.²⁸

I denne meget fængslende scene, hvor de animerede korstrofer fra borgen er fortræffeligt udnyttede, viser Schall, at han til fulde forstod de musikalske krav, som Galeotti og forøvrigt alle datidens balletreformatorer

stillede. I behandlingen af de pantomimiske partier fandt komponisterne til at begynde med deres forbillede i operaernes akkompagnerede recitativer, hvor de enkelte sætninger, ord, udbrud og billeder blev kommenteret i en meget fri form af orkestret, ligesom ogsaa de yndede melodramaer, hvor noget lignende var tilfældet, synes at have været en ikke uvigtig inspirationskilde. Efterhaanden skabte dog balletkomponisterne en selvstændig stil, der blev et lydigt redskab for de forskelligartede pantomimiske udtryk, og dette er i saa høj grad tilfældet med Schall.²⁹ Netop den her omtalte scene udmærker sig ved sin anskuelige musikalske illustration, hvor temaer og motiver stadig veksler, saaledes at de danner en storartet baggrund for udtrykket af de forskellige affekter, der behersker Lagertha.

Efter at skjoldmøerne er forsvundet op i klipperne, kommer alle festdeltagerne ud af borgen, og der følger nu en af disse imponerende massescener, som skaffede Galeotti en ganske særlig berømmelse. Paa dette punkt stod han ogsaa i gæld til sine forgængere blandt reformatorerne og maaske ikke mindst til Noverre, der i „Lettres sur la Danse“ anker over tidligere tiders stereotype balletopstillinger, de stive linier og symmetriske figurer, som efter hans mening var „uden Sandhed og Sandsynlighed“. Sit nærmeste forbillede fandt han i den store billedkunst med alle dens skønne og formsikre grupper, hvor de forskellige personer meddeler sig gennem „talende Attituder“.³⁰ Allerede i slutningen af 1770erne roser vor tidligste teaterkritiker, Rosenstand-Goiske, den fremragende maade, paa hvilken Galeotti udnyttede masserne paa scenen. Han er saaledes stærkt begejstret for de maleriske grupper og tilføjer, at man maa „beundre den skønne Forvirring, den Mængde af Personer, som bringes paa Skuepladsen, hvorved dog den ene ikke gaaer den anden i Veien“.³¹ Denne karakteristik kan yderligere sup-

pleres med følgende udtalelse af Rahbek: „Noverre har lært os og Galeotti viist os, at hin kolde Symmetrie er intet mindre end nødvendig i en Ballet; Brugen af Balletchoret eller Figuranterne er tvertimod een af de Egen-skaber som fornemmelig udmærker vor fortreffelige Balletmester“.³²

Ved aabningen af de store massescener gjaldt det om at faa de mange mennesker ind paa teatret, saaledes at publikum blev rigtig imponeret over den straalende udfoldelse og ikke mindst faldt i henrykkelse over de farverige dragter med dertil hørende udstyr. Til at opnaa et gunstigt resultat i saa henseende var marchen særdeles godt egnet, og i „Lagertha“ udfører kor og orkester da ogsaa en saadan, mens deltagerne i bryllupsfestlighederne defilerer ud gennem borgporten, for i et storstilet optog at indtage deres pladser paa scenen. Med en repetition af første del bestaar denne statelige march af ikke mindre end 88 takter, og den rutinerede balletkomponist Schall har sikkert sørget for, at den hverken er længere eller kortere end nødvendigt. Hvorledes de 88 takter har været udnyttet, beskrives indgaaende i regibemærkningerne, af hvilke det kan ses, at personalet har været inddelt i 10 forskellige grupper. Først kommer en gruppe *danske krigere og svenske damer* (alle medlemmer af koret) parvis ud af porten. De stiller sig straks op paa linier bag hinanden med to par i hver og marcherer paa denne maade frem paa midten af teatret, saaledes at der er plads for de øvrige grupper til at defilere omkring dem. Dernæst følger *præsterne* (korister), som fra hyporthen skrider ned langs K.S., gaar tværs over teatret „tæt ved Orchestret“ og ned langs D.S. for til slut at nærme sig porten, hvor de bliver staaende. Saa kommer en afdeling *svenske krigere* (korister), der foretager en lignende tur, hvad forøvrigt ogsaa er tilfældet med de følgende grupper. Efter at koristerne har taget opstilling,

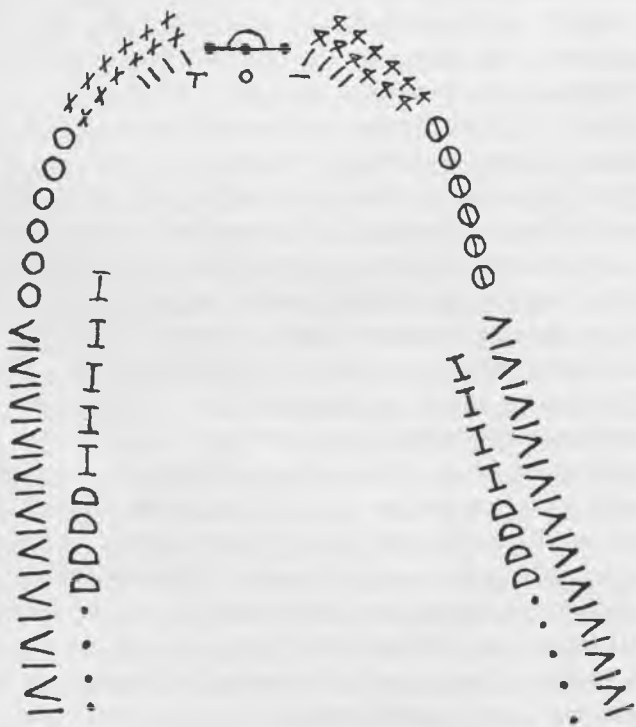
entrerer det øvrige, ikke-syngende personale, først en ny gruppe *danske krigere* (12 statister) og dernæst *den svenske anfører med 4 danske og 4 svenske krigere*, fulgt af andre *svenske krigere* (12 statister). Med udpræget sans for scenisk økonomi lader Galeotti saa endelig hovedpersonen vise sig. Denne vigtige begivenhed indledes med *Thoras følge* (8 figurantinder), og endelig indtræder *Regnar og Herolth med Thora* imellem sig, og det pompøse optog slutter saa med *pagerne* (8 danseelever) og endnu en afdeling *svenske krigere* (8 figuranter).³³

Det er betegnende, at Galeotti først har sørget for korets anbringelse, for det gælder jo om af rent sanglige grunde, at koristerne samles saa hurtigt som muligt. Omkring denne faste blok i midten lader han saa de forskellige grupper marchere i lange linier og passer omhyggeligt paa, at alle gaar tværs over teatret langs rampen, en virkningsfuld effekt ved præsentationen af et optog, fordi publikum paa denne maade faar lejlighed til særlig længe og indgaaende at betragte hver enkelt gruppe. Der var nu ogsaa noget at se paa, for Galeotti satte overordentlig meget ind paa personernes ydre udstaffering. Dette bekræftes af Oehlenschläger, der siger, at „Costumet var ved de første Aars Forestillinger fortræffeligt iagttaget“, hvilket ikke kan forbavse os, „da den udmærkede og lærde Maler Abildgaard, der saa nøie havde studeret vore Oldtids Levninger og ældste Beskrivelser med Hensyn til sin Kunst, havde givet Anviisning og Tegning hertil“.³⁴ I den tidligere nævnte fortegnelse over dragterne kan det i de fleste tilfælde ikke ses, hvem der har baaret dem. Det fremgaar dog klart, at pagerne bar „gule Buxer, Lærreds Liv med gule Ærmer, Netteldugs Overkjole, blaa Livbaand, gule og blaae Huer“. Muligt er det Regnars kostume, der beskrives som „en Mandsdragt med rød Kasemirs Kappe, rødt Taftes Skjærf, do Fløiels Gehæng, gule Pantalongs, Kaske [Hjelm] med hvid Fjer, alt med

Broderi“. Til damerne er der opført 19 dragter „af hvide Sukkerduns Kjoler med strikkede Ærmer, do Skjørter og hvide Trøier med brune Baand“ samt „hvide Huer“. Iøvrigt omtales adskillige krigerkostumer, deriblandt 8, bestaaende af „hvide Kjoler, røde Kapper, gule Pantalongs, røde Gehæng, do Skjærfe, Kasker med Haar, alt med Galoner“ og endelig „Snørestøvler“. Hertil kommer endnu 8 af samme art, „undtagen Kjolerne i Striber og blaa Pantalongs“ samt „blaa Kapper“. Der nævnes ogsaa en „hvid Kasemirs Kjole med Sølv Galoner, rød Kappe, do Skjærff og Gehæng, Kaske med rød Fjer, gule Silke Pantalongs“ og „Snørestøvler“. Endvidere omtales 3 dragter med „sorte Harnisker med gule Ærmer“ og „hvide Skjørter“, 6 „blaa Kapper med gule Frøndsere“, 12 „graa Chalons Kapper med uldne Frøndsere“ og endelig „2 blaa Stoffes Vaabenkjoler med gule Borter, do uldne Ærmer, Sværdbælter og Gehæng“. Et pragtfuldt skue frembød ogsaa de mange skinnende vaaben. Saavel de svenske som danske krigere bar skjolde, sværd og lanser, genstande, der for datiden betegnede ægte oldnordiske rekvisitter. Til kong Heroths udstyr hørte en guldring og et „udmærket“ sværd og skjold, et tillægsord, der betegner, at de to sidstnævnte rekvisitter var af særlig fornem kvalitet, passende for en fyrste. Ogsaa Regnar førte et „udmærket“ skjold, men i stedet for et sværd prangede der ved hans lænd en „Kaarde“, som August Bournonville noget satirisk karakteriserer som en elegant „Pariser-Kaarde“.³⁵ I det hele taget yndede den geniale skaber af „Waldemar“, „Valkyrien“ og „Trymskviden“ at nedsætte sin forgængers indsats. Han fortæller saaledes, at Regnar og hans mænd var „costumerede ganske som det bekjendte rygvendte Billede af Hamlet, der seer sin Faders Aand, kun med Tillæg af en Hovedbedækning, der bestod af en hvid Vadmels hue med blonde Haarløkker i Pullen, og midt oppe en struttende Fjer af samme Art som dem, der

bares af vore ældre Brandofficerer“. Beskrivelsen er sikkert rigtig, men Oehenschlägers ord vidner jo tydeligt nok om, at datiden aldeles ikke fandt Abildgaards kostumer latterlige.³⁶

Naar hele det pragtfuldt udstyrede følge har grupperet sig paa scenen, indtager Regnar, Thora og Heroth deres hæderspladser paa stensædet foran „Majstangen“. Midtergruppen deler sig, gaar ud mod siderne, og hele personalet indtager saa de stillinger, som er anført paa følgende figur:

⌒ Baldakinen i baggrunden. ○ Thora. † Regnar. — Heroth. ✚ Danske krigere (statister). ✕ Svenske krigere (statister). √ Svenske krigere (figuranter). ○ Præster. ⊖ Svenske krigere (korister). ≤ Danske krigere og damer (korister og koristinder). ••• Danske krigere (figuranter). △ Thoras følge (figurantinder).

I Pager (danselever).

Studerer vi den omhyggeligt udførte positionsplan, vil vi se, at der her ikke er tale om tidligere tiders stive linier, som Noverre kritiserede, og som ofte af mangel paa instruktion havde tilfældighedens præg,³⁷ men derimod om en halvcirkel eller snarere halvelpse, en opstilling, der er let at overskue for publikum, og som tillige levner god plads i midten til de agerende og dansende.³⁸ Man vil lægge mærke til, at grupperne er blandet ganske fortræffeligt, og tages saa de farverige dragter i betragtning, er det klart, at der er opstaaet en baade smuk og imponerende billedvirkning med hovedpersonerne i baggrundens midte, som naturligvis først og fremmest maatte fange blikket. Planen viser endvidere, at Galeotti har stillet danserne (figuranterne og balletskolens elever) foran koret og statisterne, saaledes at de let kunne komme ud paa den aabne plads for at øve deres færdigheder.

Ifølge hin tids Noverrepaavirkede balletdramaturgi var der endelig lagt op til en større danseudfoldelse, og her viste Galeotti rigtigt sin nyskabende fantasi, idet han øjensynlig har ladet sig inspirere af det, man mente at vide om de gamle nordboers sæder og skikke. Det hedder i teksten: „Kong Heroth befaler Krigerske Lege at anstilles“, og der indledes saa med en „Brydning“ mellem Regnar og en af Heroths krigere, som den tapre danske konge naturligvis nedlægger. Dernæst følger saa en kordans, under hvilken den skønne Thora kranser sejrherren, og endnu engang sættes Regnar paa prøve, idet han hugger sværd med en anden svensk kriger, en dyst, han ligeledes vinder. Kordansen gentages, og ogsaa denne gang har Thora aabenbart kranset Regnar, for der er i en rekvisitliste anført af „2 Kranse til Thora“. I tilknytning hertil skal følgende bemærkning fra samme kilde citeres: „Pagerne har en 3 Alen lang grøn Krans i de to første Acter“, ligesom det hedder, at de 8 kranse paa majstan-

gen „benyttes først af de svenske Krigere af Dansen og siden af Pagerne“.³⁹ Vi staar her overfor en gammel rod-fæstet teatertradition, som jo gaar igen i kransedansen i „Elverhøj“s sidste akt. Endelig afsluttes de vældige kraftprøver med en vaabendans, udført af alle krigerne, til en musik, der i sin mørke molltone sikkert har virket baade vild og nordisk. Den faar iøvrigt et karakterfuldt modstykke i en dursats, bestemt til en solo for en kriger, der heri rigtigt har kunnet give udtryk for ukueligt mod og heltkraft. Galeotti har utvivlsomt troet, at dette var historisk korrekt, for vaabendansen eller sværddansen, som den ogsaa kaldes, træffer vi hos adskillige folkeslag helt tilbage til oldtiden. At den var velkendt i norden, ved vi fra en interessant beskrivelse af Olaus Magnus, ligesom dens forekomst ogsaa kan konstateres i det 17de aarhundredes danske hofballetter.⁴⁰ Galeotti havde allerede benyttet en vaabendans i „Festen i Valhal“, hvor man netop beundrede den „mesterlige Einheriekamp“, og han gentog den nu med usvækket succes i „Lagertha“. Publikum jublede over de gæve kæmper, der slog paa skjoldene med stridssværd, og Overskou roser da ogsaa blandt de „skjønne“ danse, som udgaar „naturligt“ fra handlingen, ganske særlig „den baade i Musiken og Dandsecompositionen høist originale Vaabendands“.⁴¹ August Bournonville, som jo arvede flere traditioner fra Galeotti, end han egentlig ville være ved, komponerede til balletten „Waldemar“ betegnende nok en glimrende vaabendans, som til Frølichs karakterfulde musik blev et af værkets højdepunkter.⁴²

Det har hidtil været mændene, der har faaet lov til at vise sig, og nu kommer turen til de ædle kvinder og væne møer, som præsenterer al deres ynde i en dans, formet som en hovedsats i moll, med en midterdel (trio) i dur, hvilket vil sige, at der ogsaa i koreografisk henseende har været lejlighed til at skifte karakter. Derefter følger

en solodans af kong Heroth, der fortsættes af hans mænd (moll), og heri indgaar som triodel en børnedans (dur), en overordentlig virkningsfuld modsætning til den barske og dystre karakter i Heroths solo. Børnedansen repræsenterer en type, der langt fra var ukendt paa teatret, hvor man paa balletskolen ikke havde vanskeligt ved at finde tilstrækkeligt dygtige og veldresserede børn. En saadan dans havde Galeotti allerede haft held med aaret i forvejen ved opførelsen af den svenske forfatter Skjöldebrands ridderdrama „Herman von Unna“ med musik af den kendte tyske komponist Abbé Vogler,⁴³ og man forstaar saa udmærket godt, at han igen benyttede lejligheden til at anvende børnene i „Lagertha“, for de smaa væsener fik altid tilskuerne til at juble.⁴⁴ Det var altsaa paa ingen maade en ny idé, Heiberg og Kuhlau fik, da de i „Elverhøj“ søgte at skabe afveksling i det stilfulde bal paa Højstrup ved hjælp af en børnedans; den er dog langt stærkere dramatisk udnyttet i „Lagertha“, hvor den uskyldige og lyse danseleg fremtræder i grel modsætning til den slyngelagtige kong Heroths tunge trin.

Til slut kommer der saa en pas de deux mellem de to elskende. I de store pantomimiske balletter var det almindeligt, at elskerparret en eller to gange viste sig sammen i en dans, i hvilken de saa følelsesfuldt som muligt tolkede deres brændende kærlighed. Allerede Rosenstand-Goiske roste Galeottis indsats paa dette vigtige omraade, og senere fandt Oehlenschläger, at den tiljublede balletmester her skabte sande poetiske værdier, som f. eks. i begyndelsen af „Romeo og Giulietta“, hvor „den første Forelskelse i de skønne Former, som Ynglingen og Pigen vechselviis beundre hos hinanden“, blev „mesterligt udtrykt i den pantomimiske Dands“.⁴⁵ I teksten hedder det, at Regnar og Thora stiller deres gensidige ømhed til skue, hvad Schall har forsøgt at illustrere i et yndefuldt

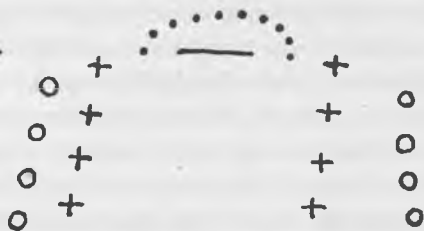
largetto-stykke, som han forlanger spillet „molto amoro-oso“. Man forstaar godt, at „Synet af det elskende Pars Henrykkelser udbreder lidenskabelig Deeltagelse blandt samtlige de øvrige“. Der er dog en, der ikke føler glæde ved det ømme optrin, nemlig Lagertha, som under den smægtende pas de deux er kommet til syne med to af sine skjoldmøer „i Baggrunden paa D. S. oppe paa en Klippe“. Hun vil nu „fnysende af Elskovsharme“ løbe frem, men holdes tilbage af sit følge, en virkelig højdramatisk situation, som er let at forestille sig.

Den store scene er nu forbi, alle deltagerne forlader teatret under et kor, og betegnende nok sker det denne gang, saa hurtigt det lader sig gøre. De virkningsfulde defileringer, som publikum allerede eengang havde glædet sig over, kunne nemlig ikke gentages uden at virke trættende. Naar endelig det glade følge er forsvundet ind igennem borgporten, træder Lagertha frem med sine skjoldmøer, og børnene ikke at forglemme. Pantomimisk udtrykker hun sin forbitrelse og „fornyder den Eed, hun har svoret, at hævne sig blodigen“. For at ingen skal kende hende „drager hun Visiret af sin Hielm ned over Ansigtet“ og iler med sit følge beslutsomt ind i borgen, hvorpaa tæppet falder hastigt.

I anden akt skal selve den højtidelige vielse af Regnar og Thora foregaa. I teksten forklares det, at „Skuepladsen forestiller en stor gothisk Sal prydet med Trophæer“, og i regibemærkningerne beskrives den saaledes: „Theatret forestiller en stor gotisk Sal med løse eller tilsatte Søiler, i Midten af Theatret staaer et Alter, hvorpaa brænder en Ild“. Yderligere oplysninger faar vi af inventarfortegnelsen fra 1823, hvor der til „Lagertha“ er opført et „Baggrundsdække, malet som en gothisk Vaabensal“ og hertil 13 stk. kulisser, 6 soffitter samt „et lidet practicabelt Alter“.⁴⁶ Det kan tilføjes, at der ogsaa tidligere tales om gotiske sale, f. eks. i Baggesens „Erik Eje-

god“, hvor man til en af afdelingerne benyttede bagtæppet fra Torben Oxes værelse i Samsøes „Dyveke“ (1796) med et nymalet „giennemskaaret Dække med 2 Buer“, og selvfølgelig maatte saavel denne som „Lagertha“-dekorationen i tidens øjne være lige velegnede til at repræsentere baade oldtid og middelalder.⁴⁷

Ved aktens begyndelse ser man, hvorledes den træske kong Heroth har ladet sine høvidsmænd og præster samle i største hemmelighed, for ved præsternes mellemkomst at faa en sammensværgelse i stand mod Regnar, som saa skal dræbes straks efter vielsen. Der synges et længere højtideligt kor: „Asa Thor byder; bæver! adlyder!“, og under dette kommer den lurende Heroth af og til til syne i baggrunden sammen med sin hærfører for ubemærket at sondere stemningen blandt krigerne. Alt gaar imidlertid efter ønske. Ved ordene: „Vi sverge, ved Asa Thors Hammer“, forener krigerne „Spidsen af deres Sværd paa Alteret“, medens orkestret stemmer i med en energisk fanfare, der effektivt bryder den foregaaende mollsats. Endelig træder saa kongen frem for at modtage de sammensvornes højtidelige ed. Opstillingen i denne scene beskrives saaledes i regiebemærkningerne: „Naar Dækket gaar op, staaer de svenske Krigere af Choret paa begge Sider af Theatret tæt til Coulisserne, foran dem de svenske Krigere af Dansen, i Midten Præster i en halv Circel om Altret, saa de danne følgende Figur“:

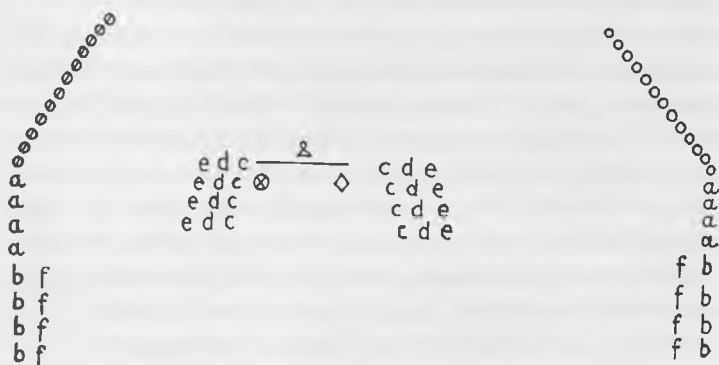

..... Præster. — Alteret. + Krigere (dansere). O Krigere (korister).

Ogsaa dette scenebillede har været virkningsfuldt med præsterne bag alterets flammende ild, placeret i den halvcirkel, som Galeotti aabenbart yndede som baggrund.⁴⁸ Man vil endvidere bemærke, at ogsaa her er danserne opstillede foran koristerne. Sammensværgelsesscener forekommer i den dramatiske litteratur langt tilbage i tiden, men netop nu, hvor man saa ivrigt dyrkede ridderstykker, blev de ligefrem mode, og glæden over saadanne hemmelige anstiftelser holdt sig langt op i romanikken; man behøver blot at tænke paa „Drot og Marsk“.

Efter at krigerne har svoret, høres en festlig march, som er tegnet til, at vielsen skal begynde. Den falske kong Heroth befaler de sammensvorne at stikke „Sværdet i Skeden og gaer med munter Mine sin Svigersøn og Datter imøde“. Der bliver nu atter lejlighed til en af de indtogsscener, som publikum aldrig kunne blive træt af at se. Denne gang er der dog kun seks grupper, da jo baade præsterne og de svenske høvidsmænd allerede opholder sig paa scenen, og hertil kommer yderligere, at en del af koret slet ikke viser sig. Først marcherer en gruppe *danske krigere* (statister) op ad K. S., tværs over teatrets forgrund, ned langs D. S., forbi bagtæppet og stiller sig i position ved de bageste kulisser paa K. S., en afdeling *svenske krigere* (statister) følger efter, men tager plads ved de bageste kulisser paa D. S. Dernæst *Thoras følge*, der efter at have marcheret teatret rundt deler sig og til sidst kommer til at staa overfor hinanden i to linier fra alterets sider ned mod publikum. De stiller sig her bag præsterne, som fra halvkredsen har defileret i to grupper ud til siderne. *Pagerne* slutter sig til Thoras følge, deler sig ligeledes og tager plads paa begge sider foran alteret, saaledes at de kommer til at staa paa linie mellem præsterne og følget. Saa marcherer flere *danske krigere* (figuranter) ind, af hvilke den ene del standser paa D. S., medens den anden gaar langs bagtæppet over

til K. S. Til slut fører *kong Heroth Regnar og Thora* hen foran alteret, bag hvilket han selv stiller sig for at forrette vielsen. Tænker man nu paa marchen i første akt, vil man lægge mærke til, hvorledes Galeotti forstod at variere den slags indtog. Her, hvor han ikke er bundet til koret, lader han statisterne begynde defileringen, og betegnende nok foretager de ogsaa denne gang den flatterende tur langs rampen. Der forekommer da heller ikke den faste blok af korister i scenens midte, som jo her først udfyldes efterhaanden. Naar alle er placerede, opstaar der følgende figur:

⊕ Danske krigere (statister). ○ Svenske krigere (statister). △ Heroth. — Alteret.
 ⊗ Regnar. ◇ Thora. α Danske krigere (figuranter). β Svenske krigere (korister). c Præster. e Thoras følge. d Pager. f Svenske krigere (dansere).

Galeotti var berømt for sine billedmæssige kompositioner af bryllupsceremonier og lignende højtidelige handlinger. Oehlenschläger beretter saaledes, at han „af Kobbere og Malerier havde studeret de bedste Mestere; og den simple Storhed i Stillingerne, som man finder hos Rafael, vidste han høistfortræffeligt at giengive“, et citat, der er møntet paa vielsesscenen i „Romeo og Giuletta“.⁴⁹ Ogsaa den her gengivne positionsplan vidner om balletmesterens evne til at skabe en malerisk virkning ved

hjælp af de enkleste midler. Paa hver side af scenen er grupperne opstillet i vinkelform, medens altret i midten, hvor hovedpersonerne opholder sig, er flankeret af tre rækker paa hver side, hvad der danner en flatterende ramme om netop det sted, som ganske særligt skal fange tilskuernes øjne. Selve vielsen foregaar under en højtidelig largetto, hvor Schall synes at have fundet sit forbillede hos Mozart, medens Galeotti lader ceremoniellet ske efter „oldnordisk“ mønster, for det hedder: „Under Vielsen bringer en af Thoras Følge et Drikkehorn, som hun staar med paa K. S. bag Regnar“, og det forgyldte horn skulle jo netop blive en af de mest benyttede rekvisitter i datidens stykker med gammel nordisk emne. Den effektfulde vielsesscene satte allerede spor aaret efter i Laurents „Sigrid“, der er en mat efterklang af „Lagertha“.⁵⁰ Her træffer vi en endnu mere udpenslet oldnordisk bryllupsceremoni, ved hvilken Frejas præst træder ind med et voksllys i den ene haand og vielseshornet i den anden, fulgt af tre unge møer, hver med et tændt voksllys. Han rækker vielseshornet til brudeparret, som drikker af det, vender sig „mod Verdens fire Hjørner, løfter Armene mod Himmelen“ og velsigner de unge.⁵¹

Efter den veloverstaaede højtidelige handling udtrykkes glæden meget passende ved dans. Der skal nu være plads paa scenen, og vi oplyses da ogsaa om, at „Præsterne gaaer ud paa D. S. og tager Alteret med sig“.⁵² Heroth byder, at „Høytidsglæderne“ skal begynde, og „Fruentimmerne, Ungdommen ere enige til med glædeste Munterhed at deltage deri“. Efter at de har danset en dans, hvis lystighed er udtrykt i musikken ved et letløbende rondo-agtigt tema, rigt forsynet med kaade forslag, træder brudeparret og hoffolkene en menuet af statelig karakter. Menuetten stammer fra Frankrig. Den vandt indpas ved Ludvig XIV's hof omkring 1660 og blev hurtigt det dannede selskabs yndlingsdans, en populari-

tet, der holdt sig gennem hele det 18. aarhundrede, hvor man dog dansede den langt mindre stift.⁵³ Den bar imidlertid altid præg af ridderlighed, man kunne her vise ædel holdning og anstand, og desuden fik man brug for de yndefulde bevægelser, der stod saa højt i kurs i hine tider, hvor en elegant og graciøs ydre form spillede en saa fremtrædende rolle.⁵⁴ Det er betegnende, at Mozart i „Don Juan“ lader ridderne og deres damer træde en stæltelig menuet i modsætning til bønderne, der holder sig til mere folkelige danse. Vi staar her overfor en særlig langsom og majestætisk menuet, som anvendtes med særlig forkærlighed, naar det drejede sig om saadanne figurer som oldtidskæmpere og middelalderriddere. Schall har komponeret sin menuet som en bredt udspunden hoveddel i moll afbrudt af en trio i dur, med den overordentlig karakteristiske betegnelse „Tempo di Menuetto Gothique“, hvilket viser, at man her forsøgte at skabe en musikalsk og koreografisk stil helt i overensstemmelse med de „gotiske“ kostumer og dekorationer. Ogsaa i den henseende dannede „Lagertha“ skole. I Laurents „Sigrid“ forekommer der en menuet med samme overskrift, og det blev ligefrem en tradition, at ridderne paa Det kgl. Teater traadte den stilfulde dans, hvad bl. a. kan ses af „Elverhøj“ og „Drot og Marsk“.

Menuetten afbrydes af svenskernes overfald paa de helt uforberedte danskere, hvilket sker til en krigerisk musik, som kaldes „Battalie“, hvori baade orkesteret og det nu bag kulisserne opstillede kor deltager. Voldsomme teaterkampe var en ældgammel foreteelse, og i Komediehuset paa Kongens Nytorv havde man allerede omkring 1760 i balletmester Como en mand, der forstod at iscenesætte de mest blodige slag.⁵⁵ Da ridderdramaet vandt indpas, blev slagscener uundgaelige, men de virkede ikke altid efter hensigten, i hvert fald ikke i Tyskland, hvor Iffland beklagede den skade,

ridderdramaet med sine massescener foraarsagede skuespilkunsten, fordi teaterdirektørerne blev tvunget til at anvende tilfældige statister, som rekvireredes fra det nærmeste regiment.⁵⁶ Naturligvis var Galeotti ogsaa ekspert paa dette betydningsfulde omraade, hvad regiebemærkningerne til gavns vidner om. De stridende parter har ikke dannet den tilfældige klump, som var saa almindelig i tidligere tider, men kampen har tværtimod bølget frem og tilbage, ud og ind af kulisserne. Som det anstaar sig paa Det kgl. Teater i København, kæmper danskerne „med underfuld Vælde; men efter den tappreste Kamp, ere de nødte til at vige for det overlegne Tal“. Det voldsomme slag skifter nu imidlertid fuldstændig karakter, da Lagertha iler ind med sine stridsglade skjoldmøer for at komme Regnar til hjælp. En del af optøjerne maa tænkes at ske uden for kulisserne. Vi erfarer saaledes, at Lagertha og hendes følge gør deres stormfulde entré fra fjerde kulisse paa D. S. og forsvinder ud af K. S., de fægtende balletfiguranter trækker sig ligeledes ud af samme side, medens statisterne forlader scenen ad D. S. Naar der i teksten er anført: „Man hører medens disse Kampe vare, snart de Danske, snart Skioldmøerne, snart og Gotherne, opmuntre hverandres egne Medstridende i afbrudt Chor“, forstaar vi, hvorfor koristerne havde plads bag kulisserne. Midt under bataljen faar skurken, kong Heroth, dødsstødet, og det vidner i høj grad til gunst for Galeottis sceniske økonomi, at publikum foruden Heroth kun saa to danske og to svenske krigere (balletfiguranter) falde. Umiddelbart efter, at den svenske konge har modtaget sin for tjente straf, „kommer de fægtende af Dandsen igien ind, Skioldmøerne tager Deel i Fægtingen og retirerer ud paa K. S.“, hvilket ogsaa gælder statisterne, som har kæmpet drabeligt i baggrunden. Publikum fulgte spændt danskernes overmenneskelige kraftanstrengelser, og

Overskou taler da ogsaa begejstret om denne kamp, der var saa rig paa „Vexling af store maleriske Tableauer“.⁵⁷ August Bournonville har sikkert været paavirket af denne scene, da han arrangerede det berømte slag i balletten „Waldemar“ (1835). Han siger selv herom: „I Kampen paa Grathe-Hede har jeg løst den Opgave, der indtil den Dag ansaaes som complet udramatisk, da Batailler i Almindelighed opvække Lystighed blandt Publicum. Her gjorde derimod Slagets faa, men kraftige Momenter en rystende Virkning. Masserne forsvandt i et Nu, de Slagne dækkede Valpladsen, og Svend var i deres Tal“.⁵⁸ Da dette blev skrevet, var „Lagertha“ forlængst gledet ud af repertoiret, og det er betegnende, at Bournonville ikke undser sig for at fortie, at hans forgænger havde komponeret en teater-kamp, som ikke kaldte paa latteren.

Naar vaabenlarmen har lagt sig, træder den dybt nedbøjede Thora ind fra K. S., ledsaget af piger og pager. Under en adagio espresivo udtrykker hun rædslen over „Synet af sin dræbte Fader tilligemed Angsten for at miste sin elskede Brudgom“. Hun besvimer, bliver placeret paa en taburet, medens følget danner grupper omkring hende. Fredstrup har her tilføjet: „Naar Dækket er faldet, er her blevet siunget et Chor paa Theatret, men nu spilles blot den Musik, som ledsager Choret“.

Tredie og sidste akt foregaar ligeledes i den gotiske sal. Den indledes med et jublende sejrskor, og det er derfor nødvendigt, at de danske krigerkorister først bliver placeret. Deres indtog sker fra K. S. over til D. S., hvor de stiller sig tæt „ved Coulisserne i een Linie“. Fra D. S. kommer den sejrende *Regnar med sine mænd*, som defilerer over til K. S. „tæt ved Coulisserne“ og „slaar i Takt til Choret paa deres Skiolde“ paa ægte „oldnordisk“ maner. De overvundne *svenske krigere* (saavel dansere som korister) følger, men bliver staaende paa D. S. i en gruppe. Som tegn paa deres nederlag bærer de hverken

vaaben, pansre eller hjelme. Til dette optog slutter sig yderligere 8 *danske krigere* (statister), arrangeret i 2 linier, og imellem sig har de 8 *svenske krigere* (statister) „som Fanger uden Vaaben“. De deler sig nu i 4 linier og bliver staaende i baggrunden af D. S., hvor jo hele den øvrige slagne hær har plads, medens størstedelen af de sejrige danskere holder til paa den modsatte side. Ved hjælp af lidt fantasi er det ikke svært at forestille sig denne situation; de to modstandere lige overfor hinanden, de dybt nedbøjede svenskere med sænket hoved og de stolte sejrberuste danske, symbolsk nok paa den side, hvor kongeløgen befandt sig.

Ved Regnars „Omhu“ er Thora imidlertid blevet „vækket“ af sin afmagt. Hun gribes af en „kjærlig Angest“ ved synet af hans blodbestænkte rustning; til sin trøst erfarer hun dog, at det ikke er hans blod, men „Blod af de Forræddere, som saa barbarisk overfaldt ham“. For at adspredde „hendes forskiellige voldsomme Sindsbevægelser, Rædselen over sin Faders Tab, og den ligesaa vældige Glæde over sin Brudgoms Frelse“, befaler Regnar, at festen atter skal begynde, og de fangne svenskere straffes saa ganske i tidens humane aand ved „at være Vidner dertil“. Først præsenterer en af hoffets damer sig i en udtryksfuld *adagio* (*molto cantabile*), og derefter fremtriner en skjald, som synger en animeret vise, sekunderet af koret, der udfører omkvædet: „Vi sjungende seire, vi sjungende døe: Leve Fædreland, Konge og Møe“. Skjalden var en nyttig figur i de nordiske stykker, hvor der altid blev lejlighed til en sang, naar han viste sig, hvad f. eks. er tilfældet i „Gorm den Gamle“ og „Erik Ejegod“, ja, i „Festen i Valhal“ træffer vi endogsaa selve skjalddeguden Braga. Fra slutningen af det 18. aarhundrede var det blevet mode at indlægge stærkt patriotisk betonedede viser i syngespillene, og her maa først og fremmest nævnes Thomas Thaarups to nationale syngespil,

„Høstgildet“ og „Peters Bryllup“. Fra scenen fandt disse sange ofte vej til klubberne, hvad der ogsaa var tilfældet med visen fra „Lagertha“, hvor den mangen en gang satte den patriotiske stemning op blandt brødrene ved bordene omkring den dampende punchebolle, og betegnende nok fortæller Rahbek, at dette „tyrtæiske Skjaldekvad“ dengang var „paa alles Læber, som i alles Hjerter“.⁵⁹ Det maa jo iøvrigt ikke glemmes, at værket opførtes samme aar, som slaget paa Rheden udkæmpedes med saa stor tapperhed af de danske søhelte. Det er da ogsaa forstaaeligt, at Galeotti i denne stormfulde periode flere gange fik lejlighed til at dokumentere sit gode, nationale sindelag fra scenen, ikke mindst i pantomimiske hyldestprologer. I anledning af kongens og kronprinsens fødselsdage i januar 1806 opførtes en saadan prolog, hvor man i baggrunden saa fredens tempel med et alter, paa hvilket de kongelige personers „Brystbilleder“ var placerede. Balletmesteren, som forestillede „Tiden“, skred frem mod kongens loge og udtrykte pantomimisk: „Elskede Konge! Alt, hvad Du her seer, er blot usminket Sandhed; thi som alle Dine Undersaatters Fader, har Du vidst at bevare Freden“. Til sidst dannede en del af de optrædende ordene: „Leve Christian, Leve Frederik!“.⁶⁰

Det ejendommeligste ved den nys omtalte scene i „Lagertha“ med dens blanding af dans og sang er dog den stilling, der er overdraget Thora, som jo her svæver mellem dyb sorg og voldsom glæde og i grunden maa have lidt vanskeligt ved at holde rede paa sine følelser. Dette indsaa da ogsaa August Bournonville, der undrer sig over, at datidens publikum uden videre gik ind paa, at hun, „efter at have kastet sig over sin Faders Liig, lod sine Terner opføre gratiøse Dandse paa den samme Plet, hvor hans Hjerteblood nylig var udrundet“. Naar Galeotti har disponeret saaledes, er grunden imidlertid den, at tilskuerne her nødvendigvis maatte forlystes med lidt

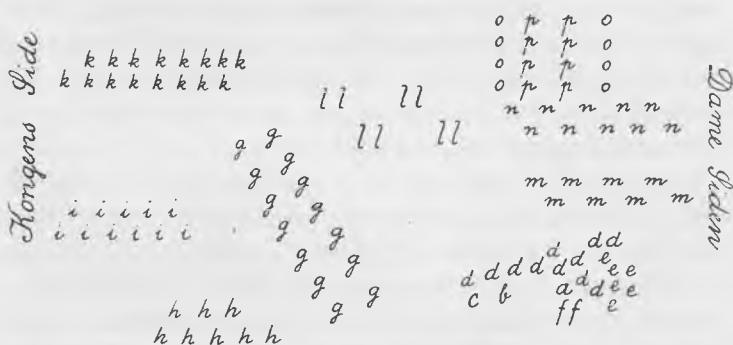
dans, da hele slutningen udelukkende er af pantomimisk art. Efter sangen forsvinder koristerne stille og ubemærket ud, danskerne af K. S., svenskerne af D. S. Datidens kormedlemmer agerede ikke alle lige glimrende, saa det var kærkomment, at de befandt sig i det skjulte ude i kulissen under en saa dramatisk scene som den, der nu skal udspilles. Lagertha træder ind fulgt af sine skjoldmøer og de uundgaaelige børn. Det sker fra første kulisse paa K. S., altsaa helt fremme, hvad der er særlig godt egnet til en brat og overraskende entré. Med lansens i haand og nedslaget visir træder hun frem foran Regnar, der ikke genkender hende. Han løber hende i møde med aabne arme for at takke for den højst nødvendige undsætning, men med „stolt Adfærd“ støder hun ham tilbage og tilkendegiver, at han nu maa kæmpe med hende, hvorpaa han drager sit sværd, lægger det for hendes fødder og vender sin ubevæbnede barm imod hende. Hun „ser stivt paa ham, tager ham ved Haanden, fører ham nogle Skridt frem, opløfter Visiren paa sin Hielm og lader ham gienkiende sin forladte Lagertha“.⁶¹ Over dette syn bliver Regnar som lynslagen og gør en for datidens pantomimiske ballet særdeles karakteristisk bevægelse, idet han dækker sit ansigt med hænderne, da han ikke „vover at løfte Øinene mod hende“. Hun fører ham nu hen til de to vakre sønner, der „klynge sig med barnlig Ømhed og Banghed om hans Fødder“. Da Regnar stadig staar som forstenet, river hun børnene bort og udtrykker sig saa i følgende mimiske replik, af hvilken en del udføres under en generalpause i orkestret: „Ei engang dem vil du kiende. — Velan! De ere dine Sønner; de ligne dig. De ere skønne. Der er intet Tegn til Troløshed i deres Træk. Saa var der heller ei i deres Faders. Og dog blev han troløs. Jeg vil frelse dem fra at vorde dig lige. Tilkommende Lagerther vil jeg frelse fra dine Lige. — Nyd dit Værk, o Regnar!“

Saa snart hun har afsluttet sin replik, hæver hun lansen for at gennembore børnene, hvad der ligeledes meget virkningsfuldt sker paa en generalpause. Først da alle løber til, og Thora beskytter børnene mod det dræbende stød, sætter orkestret ind med en stærkt illustrerende musik. Ogsaa dette optrin huskede Bournonville fra sin ungdommelige debut: „Jeg kan endnu i Tankerne fornemme den fortryllende Vellugt, der omgav Mme. Schall, da hun som Thora, for at skjærme os imod vor Moders, den fortørnede Hustrus Raseri, svøbte os ind i sin Hermelinskaabe“.⁶² Ved det frygtelige syn vækkes Regnar op af sin lammede tilstand, og nu opfordrer Lagertha ham til at vælge mellem sig og Thora. Som heltene i den franske tragedie kæmper han en svær kamp mellem dyd og tilbøjelighed, hvorom det hedder i teksten: „Striden mellem de gamle Følelser og den ny Erkjendtlighed for Lagertha, Æmheden for hans Børn, og hans brændende Kjærlighed for Thora, rase i hans Barm“, følelser, der i musikken er skildret i en glidende cantabil adagio. Imidlertid vinder tilbøjeligheden for den „ømme“ Thora sejr, hvad der paa ægte ballet-maner fremstilles ved, at han beslutsomt griber hendes haand, mens orkestret istemmer nogle energiske allegro-takter.

Under foregivende af, at Lagertha ogsaa vil redde Thora fra fortabelse, søger hun nu at støde lansen i Regnars hjerte. Skjoldmøerne prøver at skærme ham mod den rasende forfølgelse, og til sidst springer Thora frem for at værges sin elskedes liv, men rammes i det samme dødeligt af Lagerthas lanse. Over den frygtelige fejltagelse bliver skjoldmøen dybt fortvivlet og staar „som forstenet“ støttet til sit spyd. Idet Thora segner i Regnars arme, træder samtlige kormedlemmer ind paa scenen, hvor de placerer sig ved kulisserne for ikke at gøre sig for meget bemærket. Regnar, der er „bragt til Raseri, træder hen mod Lagertha, med knusende Bebrei-

delser i alle Miner; og af den hele, med Rædsel og Kummer opfyldte Forsamling lyde sørgelige Toner“, hvilket vil sige et ganske kort kor paa otte takter, hvorefter de syngende atter trækker sig tilbage.

Lagertha kaster sig nu trøstesløs paa knæ for Thora, overgiver hende sin lanse, for selv at modtage dødsstødet af hendes hænder, men i stedet omfavner Thora hende og tilkalder Regnar, som ligeledes styrter ned for hendes fødder, en rørende gruppe, som jo nok kunne faa taa-terne til at vælde. Støttet af sine terner forener hun Lagertha og Regnar, trykker til sidst børnene „med Heftighed“ til sit „giennemborede Bryst“, og dør saa „i sine Følgerinders Arme“, medens forsamlingen lige inden tæppefald „udsukker“ følgende: „Thora, den fromme, den hulde, er død — Thora — er død“. Disse ord synges naturligvis af koret, som igen har taget plads paa scenen. Hvorledes opstillingen i dette slutningstableau har formet sig, viser Fredstrups positionsplan:

a Thora. *b* Regnar. *c* Lagertha. *d* Thoras følge. *e* Pagenes. *f* Lagerthas børn. *g* Skjoldmøer. *h* Danske krigere (dansere). *i* Svenske damer (koristinder). *k* Danske krigere (korister). *l* Svenske krigere (dansere). *m* Præster. *n* Svenske krigere (korister). *o* Danske krigere (statister). *p* Svenske krigere (statister).

Her, hvor der ikke længere skal ageres og danses, har Galeotti kunnet danne en mere kompliceret opstilling,

der utvivlsomt har været af stor malerisk virkning. Hovedgruppen omkring den døde Thora er henlagt til D. S., medens de fleste af de øvrige er placeret paa scenen i frontale linier, der brydes af den skraa linie, som dannes af skjoldmørerne. Aabenbart har disse dybt bevægede vendt hovederne bort, for ikke at se den tragedie, deres ulykkelige herskerinde har foraarsaget. Her maa Galeotti virkelig siges at være i fuld overensstemmelse med de forlangender, Noverre stillede til masseregien.

I vinteren 1816 blev Galeotti farligt syg, og den 16. december „indslumrede han med Religionens Trøst efter den catholske Ritus“, omgivet af sine to døtre, Caroline og Mariane, samt sin „trofaste Elev“ Md. Schall.⁶³ Den 26. april næste aar spillede „Lagertha“ til fordel for døtrene, og aftenens forestilling bød endda paa den sensation, at Mariane Galeotti viste sig for første gang som skuespillerinde i komedien „Værtshuset eller det unge Ægtepar“.⁶⁴ Hendes egentlige debut fandt først sted i 1818, men nogen egentlig attraktion blev hun ikke for teatret, da hun — ligesom søsteren — døde snart efter.⁶⁵

„Lagertha“ holdt sig paa repertoiret til 1825 og opnaaede ikke mindre end 75 opførelser.⁶⁶ Ved den sørgfest, der den 3. september 1835 fandt sted i anledning af Schalls død, kunne de ældre teatergængere dog glæde sig over at faa i hvert fald et glimt af det værk, som engang havde rørt dem saa dybt. Oehlenschläger skrev til lejligheden et „Forpil“, kaldet „Schalls Minde“, hvor munken Lorenzo fra „Romeo og Giulietta“ præsenterer en række scener fra komponistens mest yndede værker, deriblandt et lille uddrag af „Lagertha“, bestaaende af „March, Musik og Dands“ samt en del af præsternes sammensværgelseskor og endelig skjaldens vise.⁶⁷ Regnar udførtes af Fredstrup, Thora af jfr. Møller, og blandt Thoras terner, som alle var figurantinder, finder vi Louise Rasmussen, senere grevinde Danner.⁶⁸ Ikke alene

paa teatret fik Oehlsenschläger lejlighed til at hylde Schall, men til selve jordefærden skrev han et digt, i hvilket en af stroferne tydeligt vidner om, hvor højt Hakon Jarls digter værdsatte vor første nordiske ballet:

Du Lagertha, Regnar besang,
 Da virked Nordens Skioldeklang,
 Asers Kraft og Hiertets hellige Stemme.
 Bragi hist vil dig ei
 Glemme
 Paa sin Klippevei.⁶⁹

NOTER OG HENVISNINGER

1) T. Krogh, *Den kongelige Ballet før August Bournonville i Kulturminde* 1942—43, s. 129 f.

2) De første forsøg i saa henseende finder vi i 1780erne, hvor man undertiden i regiprotokoller nedskrev gangen i de mere udviklede massescener, navnlig i operaer og syngespil. T. Krogh, *Danske Teaterbilleder fra det 18. Aarh.*, 1932, s. 246 f. Samme forf., *Skuespilleren i det 18. Aarh. belyst gennem danske Kilder*, 1948, s. 68. Samme forf., *Fra Bergs Hus i Læderstræde til Komediehuset paa Kongens Nytorv. Historiske Meddelelser om København*, 4. rk., I. bd., 1948, s. 554, note 273. Jfr. endvidere Gösta M. Bergmann, *Regi och spelstil under Gustaf Lagerbjelkes tid vid Kung. Teatern, Stockholm*, 1946, s. 119 ff.

3) Foruden de kilder til Galeottis biografi, der nævnes i *Dansk Biografisk Leksikon*, skal af nyere dato anføres følgende: Jørgen Jersild, *Le Ballet d'action italien du 18e siècle au Danemark. Acta musicologica* 1941, s. 75. Chr. Elling, *Maskespil*, 1945, s. 133. T. Krogh, *Fra Hofballetten over Galeottis aarhundrede til Bournonville. Den kongelige danske Ballet, under redaktion af Svend Kragh-Jacobsen og Torben Krogh*, 1952, s. 77 ff. (Dette værk citeres herefter *Danske Ballet*).

4) Om Noverres indsats se Hermann Abert, *J. G. Noverre und sein Einfluss auf die dramatische Ballettkomposition*, *Jahrbuch der Musikbibliothek Peters*, Lpz. 1909, s. 29 ff. Deryck Lynham, *The Chevalier Noverre. Father of Modern Ballet*, London og New York 1950. *Danske Ballet*, s. 46.

5) F. L. Liebenberg, Bidrag til den oehlenschlägerske Literaturs Historie II, 1868, s. 212 f. (Værket citeres herefter som Bidrag).

6) K. L. Rahbek, Dramaturgiske Samlinger, II, 1789, s. 103 ff. (Værket citeres herefter som Dram. Sml.). Rahbek har kommenteret Prams afhandling i en artikel, hvis titel er: Om Operaer, Balletter og deslige, smst. s. 165 ff. Prams dramatiske Forsøg er senere optrykt i N. C. Østs Bidrag til Kundskab om Mennesker og Bøger, I, 1801, nr. 2—5, s. 9 ff. Endvidere i C. Prams Udvalgte digteriske Arbejder, udg. af K. L. Rahbek, I, 1824, s. 65, jfr. s. 462.

7) Dram. Sml., II, s. 133. Baade det dramatiske Forsøg og Prams og Rahbeks afhandlinger er recenserede i Nyeste Efterretninger om lærde Sager, II, 1789, nr. 46, s. 743 f.

8) Th. Overskou, Den danske Skueplads, III, 1850, s. 764 f.

9) Programmet til „Lagertha“ blev i 1801 publiceret af litteraten N. C. Øst i en af „Digteren giennemset og rettet Udgave“. Det er endvidere optrykt i Prams digteriske Arbejder, I, s. 89 f. I en bemærkning skriver udgiveren, K. L. Rahbek, at Pram, for at bringe sit oprindelige „Forsøg“ paa skuepladsen, forenede sig „med vor berømte Balletmester Galeotti“, for at „omdanne det til en Ballet, hvis saakaldte Program man har troet at burde meddele her“, bl. a. fordi „vor Digtters Haand umiskjændelig spores saavel i hele Programmet, som især i Forerindringen dertil“. Jfr. Prams Digteriske Arbejder, I, s. 463 og sup. bd. s. XXXII f., s. LXXIV.

10) Dram. Sml. II, s. 159. Forerindringen til ballettens program i Prams Digteriske Arbejder, I, s. 91.

11) Oehlenschlägers Erindringer, IV, 1851, s. 40 f. Samme forf. Poetiske Skrifter, udg. af Liebenberg, XXII, s. 149. Liebenberg, Bidrag, II, s. 205. August Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, 1878, s. 224 f. Carl Thrane, Fra Hofviolonernes Tid, 1908, s. 300 f. Danske Ballet, s. 165.

12) Overskou, III, s. 765. A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, s. 216, s. 241, s. 244. Danske Ballet, s. 165.

13) A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, s. 244. Md. Bjørn tog sin afsked 1804, og det kan i hvert fald paavises, at jfr. Olsen i 1813 udførte Lagerthas rolle med md. Schall og Antoine Bournonville som medspillende, medens solodanser Lars Poulsen var den svenske hærfører, en rollebesætning, vi endnu finder 1821. Dansejournal, 1812—42, s. 63 f., s. 203 f., s. 224. Det kgl. Teaters Bibliotek. Hvor stærkt et indtryk værket gjorde i datiden, kan bl. a. ses af Overskous Af mit Liv og min Tid, I, udg. af R. Neiiendam 1915, s. 119. Liebenberg, Bidrag, II, s. 205.

14) T. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 250 ff. Bjørn Rasmussen,

Adskilligt om Johannes Ewalds Theater. Orbis Litterarum, revue danoise d'histoire littéraire, publiée par F. J. Billeskov Jansen, V, 1947, s. 143 ff.

15) T. Krogh, o. c., s. 225, s. 277, s. 290.

16) Prams digteriske Arbejde, I, s. 96, s. 101.

17) Danske Ballet, s. 162.

18) I det 18. aarh. kaldtes den venstre side for tilskuerne „Giet-hussiden“, den højre „Marktsiden“ eller „Torvssiden“. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 49. Sm. forf., Holberg i Det kongelige Teaters ældste Regieprotokoller, 1933, s. 35, note 5.

19) Om den nordiske tone i Schalls musik, se Erik Abrahamsen, Den musikalske Bournonville i Danske Ballet, s. 452. Utvivlsomt gaar denne patetiske molltone tilbage til Johann Hartmanns musik til „Balders Død“. T. Krogh, Zur Geschichte des dänischen Singspiels im 18. Jahrhundert, 1924, s. 123 f.

20) T. R. (Teaterkassens regnskaber) 1801 febr.—juli. Ltr. C. bilag nr. 294, nr. 301. Rigsarkivet. Ph. Weilbach, Nyt dansk Kunsterlexikon, II, s. 592. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 25, s. 280 f. Clemens' kobberstik er gengivet i Elith Reumert, Den danske Ballets Historie, 1922, s. 18.

21) Fortegnelse over Decorationer m. m., som tilhører det Kongelige Theater, forfattet i juni maaned 1823, s. 29, s. 39. Det kgl. Teaters Bibliotek.

22) Smst., s. 39, s. 60.

23) Stenbænke af denne art kan f. eks. ses paa Thomas Bruuns dekorationsskitser til „Gorm den Gamle“. T. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 269, s. 271.

24) Dansejournal 1812—42, s. 63, s. 224. Det her omtalte maskinmesterkunststykke var ogsaa det eneste, der fandt sted i „Lagertha“. Sagen er den, at scenerummet ikke var egnet til større udfoldelse af denne art, hvilket Galeotti tog hensyn til. Dette punkt havde allerede det 18. aarh.s dygtige maskinmester, Christoffer Nielsen, klaget over. Om de mange vanskeligheder i saa henseende, se Nielsens piece: Tillæg til Minerva 1788, der er et svar til Rahbek paa en kritik, som stod i nævnte tidsskrift nov. 1788, s. 251. I Bidrag til Kundskab om Mennesker og Bøger, 1802, nr. 31—32, s. 245, skriver N. C. Øst: „At det kjøbenhavnske eneste offentlige Theater er et af de slettest byggede og slettest indrettede i Europa, har den forrige Maskinmester allerede for længe siden fortalt os, hvis man ellers ikke vidste det“. Jfr. Overskou, Den danske Skueplads, IV, s. 520, s. 526, s. 591, s. 680, s. 760, s. 797. Endvidere Danske Ballet, s. 180 f.

25) Dansejournal 1812—42, s. 63, s. 224.

26) Inventarium over Det kongelige Theaters Garderobe fra 31. May 1818—31. May 1822, s. 141. Det kongelige Teaters Bibliotek. Om de tre valkyriers kostumer og udstyr i „Balders Død“, se T. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 265. Endvidere Bjørn Rasmussen, Adskiltigt om Johannes Ewalds Theater, s. 121, s. 154 f. I tilknytning til „Festen i Valhal“, der paa grund af sit lejlighedspræg kun opførtes tre gange, findes følgende oplysning om kostumerne: „18 Valkyrie Dragter af hvid Kattun med grønne Blade |: Mangler 8 Skjorter, som ere omgjorde til Dandsebuxer :|. Inventarium over Det kongelige Danske Theaters Garderobe, afsluttet den 23de septbr. 1800, s. 120. Det kongelige Teaters Bibliotek, jfr. T. R. 1801 febr.—juli Ltr. C. nr. 288, Ltr. D. nr. 332.

27) Da Galeotti blev fastknyttet til teatret, hedder det, at direktionen maa „forbinde ham til at gjøre sig Umage for i Pantomimen at danne Theatrets egne“. For Historie og Statistik, udg. af J. Collin, 1825, s. 208. Den pantomimiske del i hans balletter vakte da ogsaa kolossal begejstring. Jfr. Rosenstand-Goiske, Kritiske Efterretninger om den danske Skueplads, udg. af C. Molbech, 1839, s. 128. Dram. Sml., s. 131, s. 195. Oehlenschlägers Erindringer, III, s. 144 f. August Bournonvilles efterladte Skrifter, udg. af Charlotte Bournonville, 1891, s. 131. Samme forf., Mit Theaterliv, I, s. 21 ff., III, 3, s. 117. Danske Ballet, s. 93 ff.

28) A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 2, s. 7 f.

29) Danske Ballet, s. 452 ff.

30) J. G. Noverre, Lettres sur la Danse et sur les Ballets, edt. André Levinson, s. 5 f., s. 25 f.

31) Rosenstand-Goiske, Kritiske Efterretninger, s. 128.

32) Dram. Sml., II, s. 133, noten.

33) Den slags defileringer, som forbereder den romantiske operascenes masseoptog, f. eks. hos Wagner og Meyerbeer, omtales af Gösta M. Bergman i Regi och spelstil, s. 181 f.

34) Liebenberg, Bidrag II, s. 205. Oehlenschläger havde som korist i „Erik Ejegod“ haft lejlighed paa nærmere hold at iagttage gamle nordiske heltedragter. Han bar selv i denne forestilling et kostume, som bestod af et „ægte Sølvmhors Kyras med mørkeblaa Atlask og Guldgalloner besat. Mørkeblaa Draperie med brede Guld Galloner, et Par paille Chalons Buxer med dito Armatur, en Staalflors Hue med Guld Galloner besat“. Inventarium afsluttet 1800, s. 142. Jfr. Oehlenschlägers Erindringer, I, s. 114 f. Om digterens forhold til Nicolai Abildgaard, se Breve fra og til Adam Oehlenschläger, 1798—1809, I—V, 1945—50, registret V, s. 39.

35) Rekvistiliste i Fredstrups scenarium. Inventarium 1818—22, s. 141, s. 152. T. R. 1801 febr.—juli. Ltr. C. nr. 288, nr. 289, Ltr. D. nr. 332.

36) A. Bournonvilles Efterladte Skrifter s. 137 f., s. 145. Der findes, saa vidt vides, ingen kostumeskitser til „Lagertha“, men derimod er der paa Kobberstiksamlingen bevaret enkelte af Abildgaards udkast til de dragter, som blev benyttede i Laurents ballet „Sigrid“ (1802), samt en række eftertegninger i et bind, der findes paa Theatermuseet, med følgende titel: „Costumes du ballet *Sigrid* dessinées d'après les dessins de monsieur le Prof. Abildgaard par Pierre Jean Laurent“. De viser tydeligt, hvorledes Abildgaard i denne periode opfattede den nordiske stil. Kritik af udstyr og kostumer i „Sigrid“, se N. C. Øst, Bidrag til Kundskab om Mennesker og Bøger, 1802, nr. 9—10, s. 72 f. Jfr. Jan Neiiendam, Hofteatret rundt, 1952, s. 174. Angaaende dragter i stykker med nordiske emner se P. Johansen, Nordisk Oldtid og dansk Kunst, 1907. Leo Swane, Abildgaard. Arkitektur og Dekoration, 1929, s. 306. Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 255 f. Bj. Rasmussen, Adskilligt om Johannes Ewalds Theater, s. 120 f., s. 155 f.

37) Hvor lidet vægt man i hine tider ofte lagde paa folkeopløb o. l., kan ses af en udtalelse af H. C. Andersen, der i tilknytning til sin korte og uheldige tid som danselev ved teatret fortæller, at ved opførelsen af syngespillet „De to smaa Savoyarder“ kunne alle eleverne, ja selv maskinkarlene, efter forgodtbefindende løbe ind paa scenen. H. C. Andersens Levnedsbog 1805—1831, udg. af Hans Brix, 1926, s. 65. Jfr. T. Krogh, Studier over de sceniske Opførelser af Holbergs Komedier, 1929, s. 43.

38) Benyttelsen af halvcircelen hvilede paa en gammel tradition. G. M. Bergman, Regi och spelstil, s. 171 ff. T. Krogh, Skuespilleren i det 18. Aarh., 1948, s. 70 f.

39) Rekvistiliste i Fredstrups scenarium.

40) Troels Lund, Dagligt Liv i Norden, Folkeudgave, VII, s. 114 f. Tobias Norlind, Dansens historia, Med särskild hänsyn till dansen i Sverige, Stockholm 1941, s. 12 f. T. Krogh, Ældre dansk Teater. 1940, s. 307 f. Danske Ballet, s. 27.

41) Overskou, III, s. 642, s. 765.

42) Danske Ballet, s. 464.

43) Jfr. Klaverudtog af Hermann von Unna, et Drama i 5 Akter med Chor og Balletter af Abbé Vogler, trykt og forlagt af E. Søn-nichsen, s. 19. Se endvidere Dansejournalen, 1812—42, s. 15, s. 133.

44) Børnedansen udførtes af pagerne, bl. hvilke vi i 1813 finder den 13-aarige Charlotte Weyle, der senere som solodanserinde fik

en fremtrædende stilling, og endvidere Amalie Meyer, som tillige udførte Amors rolle i „Amors og Balletmesterens Luner“. Dansejournal 1812—42, s. 63.

45) Rosenstand-Goiske, Kritiske Efterretninger, s. 131, s. 132. Liebenberg, Bidrag, II, s. 207 f. Bournonvilles Efterladte Skrifter, s. 138 f. Samme forf., Mit Theaterliv, I, s. 22. Danske Ballet, s. 59, s. 68, s. 88, s. 102, s. 175 f.

46) Inventarfortegnelse 1823, s. 6, s. 11, s. 14, s. 19. Altrene i de nordiske stykker gjorde man sig naturligvis særlig umage med. I Hertha-helligdommen i „Gorm den Gamle“ mindede offerstedet nærmest om en stendysse, og i Svantevits tempel i „Erik Ejegod“ var opstillet et alter med en gud „med fire Ansigter“. Jens Baggesens danske Værker 2. udgave, III, 1845, s. 276. Inventarfortegnelse 1823, s. 19, Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 227, jfr. T. R. 1801 febr.—juli. Ltr. C. nr. 301, nr. 304. Aug. 1801—jan. 1802. Ltr. C. nr. 203.

47) Angaaende Thomas Bruuns „Dyveke“-dekorationer, der meget ofte blev benyttede, bl. a. i Oehlenschlägers tragedier, se Krogh, Danske Teaterbilleder, s. 282 f.

48) En lignende opstilling kan ses paa en positionsplan til en af scenerne i J. M. Thieles sørgespil „Pillegrimen“ (1820), hvor personerne er arrangeret omkring en sarkofag. Planen findes i Det kgl. Teaters Bibliotek og er gengivet i Bergmans Regi och spelstil s. 225. Der kan endvidere i samme værk, s. 211, henvises til beskrivelsen af sammensværgelsesscenen i Spontinis opera „Ferdinand Cortez“ (Stockholm 1832).

49) Liebenberg, Bidrag, II, s. 210.

50) En kritik af „Sigrid“ findes i N. C. Østs Bidrag til Kundskab om Mennesker og Bøger, 1802, nr. 9 og 10, s. 72 f. Overskou, Den danske Skueplads, IV, s. 23. A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, s. 225, s. 230 f. Danske Ballet, s. 165 f.

51) Musikken til Balletten Sigrid. Componeret og indrettet for Piano Forte af C. Schall. Stukket af I. Sonne, s. 38 f. I L. Kruses skuespil „Gyrithe eller Danmarks Frelse“, der med musik af Kunzen og danse af Galeotti opførtes 1807, forekommer der et bryllup, som endogsaa foregaar inde i selve Frejas helligdom (4. akt, 6. sc.: „Frejas Tempel med Altret og øvrige tilhørende Zirater“). Der blev hertil forfærdiget: et „stort“ sætstykke forestillende „Freias Altertavle, malet i gammeldags Smag, og en Figur forestillende Freia“, samt et sætstykke „af nyt malet som et Altar af Steen“. Teaterkassens regnskaber feb.—juli 1807 Ltr. C. nr. 258. Rigsarkivet.

52) I det 18. aarh. brugte man i stor udstrækning ved teateropførelser at lade de agerende bære bohøve o. l. ud og ind, ikke mindst naar dekorationsforandringerne skete for aabent tæppe. Det drejer sig altsaa her om en konvention. Krogh, Studier over de sceniske Opførelser af Holbergs Komedier, s. 18 f. Samme forf., Skuespilleren i det 18. Aarh., s. 75.

53) J. J. Rousseau, Dictionnaire de Musique, Paris 1768, s. 83. Compan, Dictionnaire de Danse, Paris 1787, s. 231. Franz M. Böhme, Geschichte des Tanzes in Deutschland, Lpz. 1886, s. 131 f. Oscar Bie, Der Tanz, Berlin 1919, s. 198. T. Norlind, Dansens historia, s. 59 f.

54) Menuetten blev betragtet som en glimrende øvelse til at udanne ynde og smidighed. Michael Rosing fortæller, at hans danselærer paa teatret, den ældre Laurent, altid fremhævede, at „den, der kan dandse en god Menuet, har alt, hvad han behøver til Legemets Ynde“. Videre forsikrer den store skuespiller, at man i menuetten, som forsvandt med den „høipriselige Revolution“, lærer den rette „Fasthed i Gang, i Kroppens hele Holdning fra Hoved til den yderste Spidse af Taaen, Armens rigtige Opløftelse, Øiets og Mundens beskedne og yndige Smil; kort: den skønneste Harmonie i Legemets enkelte Dele“. Om Declamationen af Herault Schelles, oversat med Anmærkninger af M. Rosing, 1809, s. 49 f. noten. Jfr. Oehlenschlägers Erindringer, I, s. 109. Endvidere P. J. Laurents Weiledning til Underviisning i Menuetten, et haandskrift med tegninger, der findes i Theatermuseet. Danske Ballet s. 158. J. Neiiendam, Hofteatret rundt, s. 172.

55) Danske Ballet, s. 44 f.

56) Bergman, Regi och spelstil, s. 280 f.

57) Overskou, Den danske Skueplads, III, s. 765.

58) A. Bournonville, Mit Theaterliv, I, s. 131. Overskou, Den danske Skueplads, V, s. 275.

59) Prams digteriske Arbejder, I, s. 89. I Bidrag til Kundskab om Mennesker og Bøger, 1801, no. 20—21, s. 167 f. har N. C. Øst aftrykt denne vise, som er „meddelt efter Begjæring fra nogle af dette Ugeskrivts Læsere, da Balletten ikke paa Bogladerne er at faae tilkjøbs“. I Prams dramatiske forsøg synger et par skjalde en vise med en hel anden tekst, af hvilken en af stroferne er „imiteret af Sæmunds Edda“. Prams digteriske Arbejder, I, s. 82.

60) Pantomimisk Prolog i Anledning af Hans Majestæt Kongens og Hs. K. H. Kronprinsens Fødselsdage d. 29de og 28de Januari 1806. Af Balletmester Vincenzo Galeotti. Musikken af Hr. Concertmester Schall, 1806, s. 5 f.

61) Denne situation er sikkert paavirket af Johannes Ewalds „Rolf Krage“, hvor en skjoldmø ligeledes giver sig til kende ved at slaa visiret op. Jfr. Bj. Rasmussen, Adskilligt om Johannes Ewalds Theater, s. 121. I Prams „Dramatiske Forsøg“ synger Lagertha med visiret for ansigtet en længere sang med omkvæd i folkevisestil, hvori hun fortæller sin historie med Regnar. Man forstaar godt, at Galeotti strøg denne vise. Prams digteriske Arbejder, I, s. 83 f.

62) A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 2, s. 8.

63) A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, s. 219 f.

64) Dansejournal, 1812—42, s. 224. Overskou, Den danske Skuesplads, IV, s. 440.

65) Overskou, Den danske Skuesplads, IV, s. 482, A. Bournonville, Mit Theaterliv, III, 3, s. 220.

66) Arthur Aumont og Edgar Collin, Det danske Nationalteater, V afsnit, II, 1899, s. 488.

67) Schalls Minde er optaget i Oehlenschlägers Poetiske Skrifter udg. af Liebenberg, XVIII, s. 297 f. Jfr. A. P. Liunges Søndagsblad, 1835, no. 36, s. 561 f.

68) Dansejournal, 1812—42, s. 224.

69) Digtet ved Claus Schalls jordefærd er aftrykt i Oehlenschlägers Poetiske Skrifter, XXII, s. 148 f.

LUFTSKIPPEREN JOSEPH TARDINI
OG HANS BALLONOPSTIGNINGER I KØBENHAVN
SOMMEREN 1851
AF FRITS HEIDE

Selv om de fleste af Nutidens aëronautisk interesse-rede Mennesker vel nok ved, at 1783 betød hele den moderne Luftfarts Fødselsaar, vil det næppe være helt spildt at rekapitulere Hovedpunkterne i den Udvikling, som laa forud for de Begivenheder, der skal afhandles her, da et og andet muligt kunde være glemt.

Den 5. Juni i nævnte Aar lod Fysikeren Montgolfier for første Gang en Varmluftsballon stige til Vejrs for den franske Offentligheds Øjne. Halvtredie Maaned senere, nemlig den 27. August, gjorde hans Kollega og Landsmand Jacques Charles ham Kunsten efter med en Ballon, hvis Drivkraft leveredes af Brint. Efter at det saa ved Forsøg var godtgjort, at Dyr slap uskadte fra en Luftrejse, tilbød to Franskmænd sig, gik den 19. Oktober op med Montgolfier's Ballon og kom velbeholdne ned igen. Charles, der ikke vilde staa tilbage, beviste med sit eget Liv som Indsats, at hans Ballon var lige saa god som Montgolfier's; thi ogsaa denne Gang gik alt glat. Men godt et Aar efter indtraf Historiens første Flyveulykke, idet Pilâtre de Rozier sammen med en Ledsager styrtede ned og omkom under deres første Forsøg paa at sejle gennem Luften over Kanalen mellem Boulogne og

Dover. Kort Tid i Forvejen havde Franskmanden Blanchard set, at der laa Penge i denne nye Form for Sport; han blev den første Artist, der gjorde Ballonopstigninger til Levevej, og den første, paa hvem Betegnelsen „Luftskipper“ hæftedes — i Begyndelsen dog nærmest som et Smædenavn.

Indtil Midten af forrige Aarhundrede kendte man her i Kongens København kun meget lidt til de spændende Begivenheder, som foregik i de store Lande. Ganske vist havde Apoteker Mühlensteth¹ paa Svaneapoteket allerede den 27. December 1783 i Praksis vist sine Bysbørn, hvilken forbavsende Opfindelse Montgolfier havde gjort: Han lod en lille Ballon gaa til Vejrs; men til mere blev det ikke dengang, og der skulde gaa nærvæd 23 Aar, før Københavnerne saa et Menneske sætte sig selv op som „Skipper“ i en Ballon. Det var den i sin Tid meget omtalte Professor Robertson — eller som han hed i Folkmunde: Robinson — fra Moskva, der den 1. Oktober 1806 steg op fra Rosenborg Eksercérplads.² Samme Robertson var iøvrigt ikke særlig højt anskrevet ude omkring i Verden; man kaldte ham en Charlatan, fordi han paastod, at kun han var i Stand til at udforske de meteorologiske Fænomener pr. Ballon. Hvor højt eller lidt kvalificeret han nu end har været til denne vanskelige Opgave, saa gjorde hans Reklameskrig i alt Fald den Nytte, at Kapaciteter som Franskmandene Gay-Lussac og Biot i 1804, Tyskeren Jung i 1805 og Italieneren Broschi i 1806 tog hele dette Spørgsmaal op til videnskabelig Behandling, og i Ledøje Præstegaard, i hvis Nærhed Robertson var landet, inspirerede han den seksaarige Gottlieb Bindesbøll, den senere Arkitekt og Skaaber bl. a. af Thorvaldsens Museumsbygning, til at forevige Ballonfærden fra Eksercérpladsen i en morsom, farvelagt Tegning, der nu hænger paa Bymuseet.

Den næste, Københavnerne fik at se i Luften, var en

Dansker, Studiosus Johan Peter Colding,³ som Lørdagen den 23. April 1811 gik op ude paa Blegdammen og efter en Times Sejlads landede ved Brønshøj Bakke. Ialt foretog han fire Opstigninger, den sidste i 1814 nede fra Flensborg, og slap godt fra dem allesammen. Forøvrigt nærrede han — i Ordets beskedneste Forstand: højtflývende — Planer om at starte Danmarks første Luftpostvæsen, der dog ikke blev til noget, selv om det virkelig een Gang lykkedes ham at føre et Brev pr. Ballon fra København til Malmø. Men saa henrandt der mere end en Menneskealder, før Folk her i Staden mødte den næste Oplevelse af denne Art, nemlig Tardinis Opvisninger i Sommeren 1851, der til Gengæld ogsaa blev det helt store Sus ude fra den vide Verden, og hvis Ry har holdt sig lige til vore Dage.

Naar Danmark først saa sent kom til at nyde den Nervepirring, som Ballonopstigningerne bød paa, havde det flere Grunde, dels økonomiske, dels meteorologiske: Baa- de i hele Frederik VI's og første Halvdel af Christian VIII's Regeringsperioder laa det københavnske Forlystelseliv paa et ganske provinsielt Plan; ingen kan derfor undres over, at Udlandets trænede Luftskippere fandt Chancerne i Danmark altfor lidet tillokkende. Thi ikke blot var Fremstillingen af en nogenlunde stor og sikker Ballon en meget bekostelig Historie; Driften var heller ikke billig. Da der nemlig dengang ikke fandtes noget kommunalt Gasværk i København — et saadant kom først i Gang i December 1857 — og man desaarsag ikke kunde købe Fyldet til Ballonen færdigt, maatte man selv fremstille den Brint, som skulde bruges, og hertil krævedes baade et stort Maskineri og en Del Mandskab, ligesom en øvet Ballonskræder altid maatte være ved Haanden; sluttelig skulde man jo leve og helst tjene betydeligt flere Penge, end man brugte, og alt det skulde Tilskuerne i sidste Instans betale — hvis de altsaa vilde.

Men hvad dette prekære Punkt angaar, havde de hidtidige Efterretninger i den internationale Artistverden

Luftskipperen Joseph Tardini, efter Litografi i Det kongelige Bibliotek, udført af I. V. Fleck & Co. i Warschawa.

ikke lydt særligt opmuntrende, og med Hensyn til de meteorologiske Forhold over Danmark, da havde disse med Rette Ord for at være saa lumske og uberegnelige,

at en Luftskipper kun med det allerbedste og dyreste Materiel paa Ballonvæsenets Omraade havde Mulighed for at slippe fra Eksperimentet med Livet og Grejerne i Behold. Derfor fæstede man, saa længe som gør ligt, sin Interesse ved Øst-, Syd- og Mellemeuropas store Stæder, hvor Fastlandsklimaets meteorologiske Forhold bedre var til at beregne, og hvor der desuden paa Tronerne sad Fyrster, som baade kunde og vilde yde en forvoven Luftskipper deres Protektion. Men nægttes kunde det paa den anden Side heller ikke, at det jo var paa disse rigere Græsgange, at alle Datidens Aëronauter helst vilde være, og da deres Antal stedse blev større, mens Efterspørgslen ikke voksede i samme Grad, maatte nogle søge Lykken andre Steder, og naar København i sidste Halvdel af Fyrreerne begyndte at komme ind i Verdensartisternes Synsfelt, hang dette selvfølgelig sammen med, at denne By den 15. August 1843 havde faaet et Forlystelsesetablisement af virkelig Format, nemlig Georg Carstensens Sommertivoli. Danskerne var med andre Ord begyndt at lære, hvad det vil sige at more sig paa moderne Manér, og at noget saadant maatte betales — selv om det ved Aarhundredets Midte endnu stod skralt nok til med denne sidste Del af Lærdommen.

Saaledes var Baggrunden for den italienske Luftskipper Tardinis Optræden i København i Sommeren 1851.

Giuseppe — eller som han kaldtes heroppe: Joseph — Giacomo Filippo Tardini⁴ blev født 1817 i det dengang uafhængige norditalienske Hertugdømme Modena; hans Daabsdag var den 1. Maj, og han tilhørte en velsitueret Familie; hans Papirer beretter, at han havde to Brødre og en Søster. Mens Tardini optraadte i Fyrstendømmet Monaco, altsaa før han kom til København, fik han fra Broderen Luigi (en udateret) Meddelelse om, at Faderen var død; i Juni 1851 fik han fra samme Kilde Underretning om, at ogsaa hans Moder var død (den 23. Maj) og

havde efterladt sig 12.000 Lire — altsaa et ikke ubetydeligt Beløb — til Deling mellem Børnene.

Joseph Tardinis Hustru var af Artistslægt; hun var født i Venedig og døde i St. Petersborg den 29. December 1849; men om hende foreligger der saa modstridende Oplysninger, at vi maa gemme hende lidt.

I sit Ægteskab havde Tardini fem Børn, nemlig Alexander, døbt den 28. September 1841 i Budapest; Luigi, f. 1844 og død 1845; Annetta, i Dokumenterne ogsaa kaldet Anna, men her i Danmark almindeligst Jeannette, født (d.v.s. vel sagtens døbt) den 4. Februar 1845 i Moskva; Romeo, f. 1846 og død 1848; og Joseph, f. 1848; under Moderens sidste Sygdom blev han sat i Pleje for 5 Sølvrubler pr. Maaned hos en vis Maria Iwanowna i St. Petersborg, men døde dér, inden Tardini kom til København. Af Børnene havde han saaledes kun Alexander og Jeannette tilbage; de fulgte ham, først til Sverige, siden til Danmark, hvor Datteren blev gift med Balletmester Emil Hansen, under hvem Teaterhistorikeren Robert Neiiendam i Dansk biografisk Leksikon IX (1936), pag. 152 f. angiver Jeannette Tardinis Moder som Anna des Svan. Sandsynligvis har Neiiendam dette fra Vielsesbogen for den romersk-katholske Menighed i København, hvor hun netop benævnes saaledes; men paa hvilket Grundlag dette hviler, staar der ikke noget om. Muligt er det, at Bruden slet ikke har fremlagt nogen Daabsattest, men kun ud fra bedste Evne har berettet dette Navn. Fire Skrivelser fra Østrig meddeler nemlig noget helt andet om Joseph Tardinis Hustru; i dem alle kaldes hun, ikke Anna des Svan, men Magdalena de Bach, Datter af Kunstberider Christopher de Bach. De tre Breve er skrevet af hendes Moder, der meddeler, at Faderen er død i 1847, og at hendes Fædreneaerv staar til Udbetaling mod Fuldmagt; senere, formentlig da ogsaa Moderen var død, kom der den 28. Februar 1856 en Skrivelse fra

Understatssekretær Werner i det kejserlige Justitsministerium i Wien, at Christopher de Bachs Efterkommere, nemlig Albert, Laura, Clorinde, Johann, Sophia og Magdalena de Bach, sidstnævnte i Ægteskab med Joseph Tardini, kunde faa udbetalt deres Arv. Hvorledes det saa forholder sig med Navnet Anna des Svan, vil det næppe være muligt at faa Klarhed paa gennem de her i Landet tilgængelige Kilder.

Selvfølgelig begyndte Tardini ikke sin Artistkarriere i Luftskipperfaget, eftersom dette krævede en ikke ubetydelig Kapital; men da der blandt hans Ejendele her i København fandtes baade en kostbar Sadel med Svededækken og Tæppe samt to Dressurkandarer, er det rimeligt, at hans egentlige Métier var Skolerytters, og at han stadig følte sig draget mod den ædle Ridekunst. At han saa før sin selvstændige Luftskippervirksomhed har forberedt sig grundigt og efter Tidens allerbedste Mønstre, baade teoretisk og praktisk, leverer hans mange efterladte Optegnelser og Beregninger tydeligt Bevis for. Som Tilfældet er med de fleste Artister af virkeligt Format, havde han desuden et klart Begreb om Penge og deres Værdi; derom vidner hans talrige Regnskabsbøger; men det udelukker naturligvis ikke, at han som den flotte, fornemme Cirkuskunstner ogsaa havde Øje for, hvad der maatte ofres paa Elegancens Alter, eller at hans Pengekasse ogsaa kunde lade sig aabne med kvindelige Yndigheders falske Nøgle; herom beretter nemlig baade flere taknemmelige smaa Damebilletter og den desværre uhelbredelige, pinefulde Sygdom, han havde paa draget sig i letsindige Evadøtres Selskab.

Ved Begyndelsen af Aaret 1850 maa Tardini have følt sig saa vel udrustet, baade fagmæssigt og økonomisk, at han ovre i St. Petersborg sammen med Franskmanden Chancelier turde afgive Ordre paa Forfærdigelse af en Ballon, 30 Alen høj, 20 Alen i Diameter, 60 Alen i Om-

fang og med et Indhold af 32.000 Kubikfod. Hvad dette imponerende Luftfartøj har kostet, er desværre ikke til at sige; kun véd vi, at Tardini den 17. Marts 1850 udstedte en Veksel paa 500 Rubler til Silkefabrikant Riehl i St. Petersborg for Levering af Stof til Ballonens Hylster, og det har maaske endda kun været Resten af den Part, som Tardini skulde gaa ind for. I det følgende Aar har han visselig ikke ligget paa den lade Side; blandt hans Papirer findes 8 Bevillinger fra franske, polske og russiske Myndigheder til at foretage Opstigninger og 42 Kvitteringer for betalte Afgifter paa disse Steder. Disse Papirers Tilstedeværelse hos Tardini tyder paa, at han har været Foretagendets *primus motor* og den egentlige Ejer af Ballonen, mens Chancelier kun har spillet Rollen som Financier og aldrig selv har taget Del i Opstigningerne. Faktum er i alt Fald, at Tardini i Løbet af Driftsaaret 1850—51 havde faaet saa megen Luft under sin Gondol, at han tilbød at udløse Chancelier af Interessentskabet med et Beløb af 1350 Rubler i Sølv, hvad denne ogsaa gik ind paa, endda saaledes, at han fik dem paa Veksler, der forfaldt med 300 Rubler henholdsvis 15. Juni, 1. Juli, 20. Juli, 15. August og med de sidste 150 Rubler den 30. August 1851. For mere nøgterne Naturer skulde et saadant Arrangement synes ikke saa lidt af et Vovestykke, set baade fra den ene og den anden Side; men Artister er jo ikke ukendt med den Kunst at leve Livet farligt og regne med, at Lykken staar den kække bi, hvad den da ogsaa gjorde i dette Tilfælde; Dokumenterne viser nemlig, at hver eneste Rubel, baade til Riehl og Chancelier, blev betalt, selv om det — som de følgende Begivenheder vil vise — unægtelig skete i den ellefte Time.

Nu var Tardini imidlertid en fri Mand, som kunde gøre, hvad han vilde med sin Ballon, der allerede var kendt ude i den store Verden under det Navn, som ogsaa

siden kom paa — man tør vel nok sige — alle københavnske Tunger, nemlig „Samson“. Han vilde forsøge, hvilken Høst de endnu uopdyrkede Marker i Sverige, Danmark, Norge og Tyrkiet kunde afkaste, og et rask lille Triumftog til Italien stod ogsaa paa hans Program. At Sprogene i de ovennævnte, for Datidens Verdensartister mere eller mindre barbariske, Lande kunde volde visse Vanskeligheder, var Tardini ikke blind for; men Sverige mente han dog nok at kunne klare, da han kort efter sin Hustrus Død havde kastet sine Øjne paa en knapt 20aarig lettisk Pige, Annetta Ewaldson fra Reval, og hun ikke var ukendt med det svenske. Altsaa gjorde han hele sin omfangsrige Bagage klar og drog i Foraaret 1851 til Stockholm i Selskab med sine Børn, Alexander og Jeannette, samt den nævnte unge Pige, hvis Stjerne nu ikke mere stod i Jomfruens Himmeltegn, eftersom hun et Par Maaneder senere, nærmere betegnet den 7. August, forøgede Familien Tardini med en, udenfor alle ægteskabelige Love staaende, Datter. Da saavel Moder som Barn blev hentet ned til København, undgik heller ikke de at faa deres Kapitel i den lokale *chronique scandaleuse*.

Forholdene i Stockholm var imidlertid betydeligt værre, end Tardini havde regnet med. Alene kunde han ikke klare alle de praktiske Omstændigheder, som er knyttet til en Serie Ballonopstigninger i et fremmed Land; udenom „Kommissionærerne“, som den Tids Artistagenter kaldtes, kunde han derfor ikke slippe, og da disse i hans Opvisninger saa et for dem glimrende Aktiv, undlod de ikke at benytte sig af hans iøjnefaldende Ukendskab. Inden Tardini vidste et Ord deraf, havde de spundet ham ind i en Række Forhaandsforpligtelser, der endog gav Kommissionærerne Raadighed over hans Ejendele, deriblandt Ballonen, saa Tardini stod faktisk paa Randen af Ruin, da han var saa heldig at møde den danske Gartner Johannes Lass, som heroppe var beskæftiget med

Haveanlæg og Bygning af Drivhuse paa det kongelige Lystslot Rosendal i Djurgården. Da Lass ikke blot var en berejst Mand med Kendskab til flere Sprog, men ogsaa nærede en levende Interesse for Luftsejlad og Gasfremstilling, kom Tardini og han hurtigt paa fortrolig Talefod, og dermed var det første truende Sammenbrud afværget.

Lass havde nemlig det rette Greb paa Tingene og forstod at drage Nytte af sine svenske Forbindelser. Først udvirkede han, at Tardini — som den fremragende Artist, han var — fik Kong Oscar I's Protektion til sine Opvisninger, dernæst, at disse kom til at foregaa paa et saa fashionabelt Sted som den kongelige Park Humlegården, og sluttelig, at hele Arrangementet foregik under de svenske Myndigheders Kontrol. Overfor alt dette maatte de blodtørstige Kommissionærer kapitulere. Lass traf personligt de fornødne Aftaler med dem om Ballonnens Frigivelse og den allerede gjorte Gælds Afvikling; men endnu var ikke alle Vanskeligheder ryddet af Vejen: Til Fremstillingen af den Brint, der skulde bære Ballonen, udkrævedes nemlig ikke blot koncentreret Svovlsyre, men ogsaa Jernspaan, der — underligt nok — var vanskelig at faa i Stockholm. Men Lass styrtede Egnen rundt og fik den.

Under endeløs Jubel fra et tusindtalligt Publikum og i den kongelige Families Nærværelse foretog Tardini saa tre Opstigninger, af hvilke særligt de to sidste bragte ham en smuk Indtægt; men største Delen heraf medgik desværre til Afviklingen af alle de Dumheder, han havde raget sig ind i, før Lass kom til, saa det var kun yderst faa Ressourcer, han havde i Behold, da Programmet skulde føre ham til København. Hans Udsigter var derfor paa ingen Maade lyse, særligt ikke, da han havde været nødt til at entrere med en københavnsk Kommissionær ved Navn Ch. Eckermann; denne havde ganske

vist særdeles opmuntrende og venligt skrevet til ham, at man hernede ventede ham „med spændt Deeltagelse“, og at alt var ordnet til hans Modtagelse; men hvem kunde vide, om ikke det Ord paa Dansk betød det samme som paa Svensk? Og med Lass turde han ikke mere regne, da denne agtede sig til Lybeck, hvor der altid var vel-lønnet Arbejde indenfor hans Fag. I Stockholm var Samkvemmet mellem Tardini og Lass begyndt som et, ganske vist stærkt tillidpræget Forretningsforhold; men det endte i et Venskab; de to Mænd forstod hinanden, de havde fælles Interesser, og ingen af dem havde Hemmeligheder for den anden. Fra Luftskipperen førte Lass ganske naturligt sin Sympati over paa hans Børn og Annetta Ewaldson, hvem Tardini havde til Hensigt at indgaa lovformeligt Ægteskab med. Det er altid svært at sige Nej, naar en hjælpeløs Mand med Familie beder En om Assistance; Lass kunde det i alt Fald ikke. Skønt det, som Tardini kunde tilbyde, laa langt under sædvanlig Gartnerløn paa den Tid, gik Lass alligevel med til at ville varetage Tardinis Interesser i København, som han havde gjort det i Stockholm.

I Begyndelsen af August 1851 afrejste Luftskipperelskabet saa til Danmarks Hovedstad; det bestod af Tardini og hans to Børn, Johannes Lass, den tyske Ballonkræder Reinhold Haack og en svensk Arbejdsmand, mens Annetta Ewaldson med den lille nyfødte foreløbig maatte blive i Södertälje. Desværre var der en anden, som heller ikke fulgte med til København; det var den italienske Fyrværker Biaggio Amici, som i Stockholm havde forskønnet Tardinis Opvisninger ved Afbrænding af Raketter, Fremstilling og Opsendelse af smaa Balloner samt Assistance ved Fyldningen af „Samson“, alt mod en Godtgørelse af 1 Rd. pr. Dag plus Kost og Logi; men da Tardini forlod Stockholm, maatte han lade et Regnskab paa 112 Rd. 5 Mk. til Amici staa uafgjort, saa

derfor vilde denne sidste ikke rejse med. Først da Tardini fra København sendte ham 100 Rd. *via* den danske Konsul i Stockholm, lod Amici sig formilde, hvad han iøvrigt ikke kom til at fortryde, eftersom han i 1852, da Tivolis Kontrakt med Gaëtano Amici løb ud, blev ansat som Fyrværker i dette Etablissement og virkede som saadan i en halv Snes Aar. Ogsaa Lass blev i København lønnet med det beskedne Beløb af 1 Rd. pr. Dag og fri Station, skønt han maatte være her og dér og allevegne. Saaledes sørgede han ogsaa for at faa Luftskipperbørnene sat i Pleje i Jomfru Helene Seydels Institut mod 20 Rd. i Forskud, mens Tardini selv, som den fine Mand, han var, logerede sig ind paa Hotel d'Angleterre. Men alt det kostede jo Penge, og dem havde Tardini, som sagt, ikke alt for mange af. Da tilmed Kommissionær Eckermanns Forretning heller ikke var baseret paa Filantropi, men Manden krævede Kontanter for at sætte Opvisningerne i Værk, og Lass øjensynligt ikke i sit Fædreland havde Mage til de Forbindelser, som havde hjulpet ham i Stockholm, begyndte Situationen at blive højst prekær.

Der maatte tjenes Penge, og Tardini saa ingen anden Udvej end at entrere med Tivoli og lade Opstigningerne foregaa fra dettes Plæne.⁵ Idéen hertil var dog hverken kommen fra Tivolis Direktion, Tardini selv eller Eckermann, og om Lass vides det, at han var meget stærkt imod den; fordelagtig var den heller ikke. Planens Op-havsmand var ganske sikkert den foretagsomme Italiener Dominico Capozzi, med hvem Tardini ganske naturligt hurtigt havde gjort Bekendtskab, og som haabede, dels at skaffe sig en Fjer i Hatten overfor Tivolis Ledelse ved at sikre den en enestaaende Attraktion, dels at binde den berømte Luftskipper og hans Personale til sin egen Forretning, den flot udstyrede Restaurant i Tivolis Bazarbygning, som han faa Aar i Forvejen havde overtaget

efter Ginderup.⁶ Og begge Dele havde Capozzi haardt behov. Efter en storstilet, men ingenlunde fredfyldt Tilværelse som Hofviktualiehandler og Hermetikfabrikant her i Staden havde han i 1848 set sig nødsaget til at lade sit Bo gaa til Konkursbehandling og sad nu som en gammel Høg, der bestandigt lurede paa Bytte.⁷

Og Tardini lod sig fange — troskyldig, som han paa mange Omraader var, og uden Hensyn til den bedrøvelige Kendsgerning, at man i Udlandet skal vogte sig mest for sine Landsmænd. Til Adspredelse for Tardinis Børn indbød Capozzi disse til sit Hjem, „hvor de var hjærteligt velkomne, og hvor navnlig den lille Pige vandt særdeles meget Bifald“. Her burde de blive, og selvfølgelig skulde deres Pleje ikke koste Tardini en Skilling. Lass indsaa imidlertid godt, hvad Capozzis Tanke hermed var; men hans Protest blev ikke taget til Følge. Børnene blev taget bort fra Jomfru Seydel, og dermed var de forudbetalte 20 Rd. tabt. Selvfølgelig lykkedes det ogsaa Capozzi at faa Tardinis Personale ind som faste Pensionærer i sin Restaurant; endvidere satte han sin berømte Landsmand i Forbindelse med Tivoli-Spidser som Fyrværker Gaetano Amici, Redaktionssekretæren ved „Flyve-Posten“, den senere Forfatter af de meget læste Erindringsbøger om det gamle København, Jacob Davidsen, „Pjerrot“s Broder, M. V. Volkersen, der fra sit lille Bogtrykkeri i Bazarbygningen leverede Programmer og Plakater til Etablissementet, samt endnu flere, og stimulerede Tardini til at opvarte dette indflydelsesrige Selskab med standsmæssige Middage, hvortil ogsaa hørte kostbar Vin, som Tardini, iøvrigt paa Grund af sin Sygdom, slet ikke kunde taale. Til disse Gilder undlod Capozzi ikke at lade sig selv indbyde som Gæst.

Ogsaa mod denne paagaende Overprioritering af den italienske Luftskipper tog Lass til Orde; men heller ikke her var hans Protest af nogen Virkning. Tardini var

ganske hjærgtagen af Capozzi og vedblev at være det til sin sidste Dag i København. Dette foranledigede imidlertid, at der mellem Lass og Capozzi opstod et spændt Forhold, som siden fik beklagelige Følger. Billigvis maa det dog siges, at disse Gilder ikke var den rene Tilsætning for Tardini. Saaledes erhvervede han sig gennem dem ikke blot en god Ven, men en overmaade kyndig Medarbejder i Gaetano Amici, og ved Hjælp af Jacob Davidsen fik han i „Flyve-Posten“ en enestaaende god Støtte. Efter Tardinis første Opstigning i Tivoli havde denne Avis nemlig forholdt sig yderst køligt; ikke alene havde den rent ud erklæret, at man i Ballonkunsten ikke var naaet et Skridt videre siden Robertsons Dage; men den dokumenterede sit Standpunkt ved at optrykke de gamle Avisers straalende Beretninger om Opstigningen fra Eksercérpladsen i 1806. Men Bladet slog helt om, efter at Jacob Davidsen med sin Ægteviv var blevet faste Gæster ved Gilderne i Capozzis Restaurant.

Lige saa lidt som Lass havde Eckermann forholdt sig tavs overfor de hastigt voksende Tivoliplaner, og han kunde gøre det med noget større Vægt, eftersom han officielt var Tardinis Forretningsfører og allerede den 18. Juli havde sikret sig den kongelige Bevilling paa Iscenesættelsen af 4—6 Ballonopstigninger i København, og da han klart indsaa, hvad Arrangementet med Tivoli økonomisk vilde føre til, havde han været saa fornuftig — med Støtte af „Fædrelandet“s Redaktør, Carl Ploug — at indgaa med Ansøgning til Kongen om at maatte lade Tardini foretage Opstigningerne fra Christiansborg Slots Ridebane samt benytte en af Slottets Vognremiser som Oplagsrum for alle sine Grejer. Paa denne Ansøgning var der allerede den 18. August indløbet imødekommende Svar fra Overhofmarskallatet. For en optimistisk Natur kunde Aftalen med Tivoli maaske nok tage sig helt tiltalende ud: Man vilde opleve en kæmpemæssig

Tilstrømning af Publikum til Tardini's Luftfarter, og Pengene vilde ligefrem vælte ind, da ingen under saadanne Omstændigheder tog i Betragtning, hvad det kostede. Derfor betænkte Direktionen sig slet ikke paa at forhøje Entréen til Tivoli til 3 Mk. for voksne (mod laveste Entré 1 Mk.) og $1\frac{1}{2}$ Mk. (mod $\frac{1}{2}$) for Børn samt ekstra bortsælge en Del Siddepladser paa Plænen til 2 Mk. for voksne og 1 Mk. for Børn. Tardini kunde altsaa roligt gaa ind paa den Aftale, der paalagde ham at staa inde for alle Haandværkerregninger i Forbindelse med Opvisningerne samt naturligvis alle Udgifter til Driften af hans eget Brintmaskineri, mens Tivolis Direktion ikke tilsikrede ham en eneste Skillings reel Fortjeneste; den gav ham kun Part i Festlighedernes eventuelle Overskud, som vilde blive overmaade stort!

Men Eckermann kendte det københavnske Publikum bedre; han spaaede Tardini en formidabel økonomisk Fiasko, og som det følgende vil vise, fik han Ret. Man maa derfor dybt beklage, at den italienske Luftskipper kom saa sent, at han ikke kunde foretage sine Opstillinger i Tivoli „endnu i Carstensens Dage“; thi de to vilde have forstaaet hinanden, skabt — som de var — af samme internationale Stof, og *grandseigneur*'er begge to, mens den Bestyrelse, som sad i 1851, var alt for stærkt i Pagt med Smaaborgeraanden fra højsalig Sjette Frederiks Tid.

Da havde Tardini allerede siddet en halv Snes Dage her i Byen, og Snakken havde naturligvis gaaet Mand og Mand imellem om, hvad der egentlig vilde ske; men det var ogsaa al den Forhaandsreklame, som Tivolis Bestyrelse fandt fornøden om denne Sag. Først gennem en beskeden Annonce i Morgenbladene den 13. August fik Publikum Besked om, at Joseph Tardini fra Modena den følgende Aften præcis kl. $7\frac{1}{2}$ agtede at gaa til Vejrs med

sin Ballon, hvis Fyldning vilde blive paabegyndt Kl. 4½ om Eftermiddagen; før Opstigningen vilde Lumbyes Orkester spille paa Plænen, og saa stod der naturligvis om de ovenfor nævnte Priser.

Dagen druknede imidlertid i Regn, saa ingen Ballon blev fyldt, og ingen Italiener kom til at gaa til Vejrs, hvad opslaaede Aflysningsplakater iøvrigt rettidigt havde forkyndt; men da Vejret henad Aften klarede op, og Tardini maaske alligevel vilde sejle, hvad han dog ikke gjorde, kom der Fart i Københavnerne, der myldrede afsted i tætte Skarer for ikke at gaa Glip af Begivenheden. Dog myldrede de ikke saa langt som ud til Tivoli, men nøjedes med at besætte Stadens vestlige Vold; thi hvorfor skulde man betale de vanvittigt høje Priser for at se det daarligt, som man her kunde se godt og tilmed ganske gratis? Denne Publikums helt igennem fornuftige Betragtning burde have været et alvorligt *memento* for Tivolis Bestyrelse; men den blev det ikke; thi Morgenbladene Fredag den 15. August berettede, at Opstigningen vilde finde Sted „i Aften“, paa selve Tivolis Fødselsdag — til kun lidt reducerede Priser, nemlig 2 Mk., i Steedet for 3, for Damer og 1 Mk. for Børn.

Dengang regnede det mærkværdigvis ikke paa Tivolis Fødselsdag, Vejret var fint, om end noget skyet, og Opstigningen blev en Begivenhed af Rang i København. Tardini havde egentlig lovet at medtage en af Tivolis Aktionærer, en Mægler Funch, som Passagér; men da Brintmaskineriet aabenbart ikke havde virket helt tilfredsstillende, og Ballonen derfor ikke var saa spændt, som den skulde være, turde Skipperen alligevel ikke bære Ansvaret for den modige Mæglers Liv og gik op alene, meget let paaklædt og forberedt paa alle Eventualiteter fra det danske Vejrligs Side. „Berlingske“ meddelte Dagen efter, at „Ballonens Opstigning frembød et meget

smukt Skue, og Luftskipperen blev hilset af den overalt forsamlede Menneskemasses lydelige Bifald. Ballonen var ofte skjult af Skyerne; men kunde dog med Mellemrum øines i Løbet af en halv Time. Den tog Retningen mod Ost over Byen og Sundet. — Ved Avisens Slutning modtog vi endnu følgende Efterretning fra Toldboden: Hr. Tardini med sin Ballon observeredes paa Søen ved Maaneskin at dale ned sønden for Landskrona. Gondolen havde en rød og en blaa Lanterne“.

Tirsdag den 19. meddelte samme Blad, at Nedstigningen var sket „paa Grev Hamiltons Gods Tågarp i Skaane. Ved Transporten hertil [til København] er Ballonen bleven noget beskadiget. *Beklageligvis har Hr. Tardini ikke faaet sine Udgifter dækkede, da Tivoli kun var svagt besøgt.* Formentlig laa Grunden hertil i de forhøjede Priser; var den sædvanlige Pris holdt, vilde Besøget have været meget større“. Med andre Ord: Det gik nøjagtigt, som man allerede Dagen forud havde faaet Vink om: Folk valgte at nyde det pragtfulde Skue gratis paa Vestervold, og Tardini havde ingen Penge tjent. Hans Humør var derfor meget ringe; men til alt Held havde København just i de Dage Besøg af en Mand — maaske ogsaa et Medlem af den internationale Artistkreds — hvem Tardini i Forvejen skyldte 2000 Rd.; hos ham laante han endnu 500 Rd., hvormed han kunde dække sine Haandværkerregninger og Opholdet paa Hotel d'Angleterre; desuden maatte han ogsaa have Annetta Ewaldson med den lille og Biaggio Amici herved; dertil er vel Resten af Pengene gaaet; thi nu maatte Leveomkostningerne skæres føleligt ned. Omkring den 20. August ankom Selskabet fra Stockholm, hvorefter Tardini med sin saakaldte „anerkjendte Hustru“ lejede sig ind paa en møbleret 1. Sal (3 Værelser og Køkken) hos Skrædermester C. Marcher, Størrestræde 251, Hjørnet af Skvaldergade, d. v. s. Holmens Kanal, lige overfor Hol-

mens Kirke, mod et Beløb af 30 Rd. pr. Maaned samt Morgenmaaltid efter Regning.

Herfra forberedte han den anden Opstigning, som han overfor Tivoli havde forpligtet sig til, men var nu ellers bleven mere lydhør for Eckermanns Planer om at flytte over paa Christiansborg Slots Ridebane. Torsdag den 21. August fortalte saa en Tivoli-Announce i Stadens Aviser, at Tardinis anden Luftrejse vilde finde Sted Søndag den 24., Kl. 6½, uden Hensyn til Vejret. „Naar Fyldningen begynder Kl. 4, vil Kanonskud angive dette. Under den Tid at Ballonen fyldes, lader Hr. Tardini flere mindre Balloner opstige“. Entréen og Billetpriserne til Plænen var de samme som sidst. Men nu aabnede Bladene et veritabelt Felttog mod de høje Priser med det Resultat, at Tivolis Direktion bøjede sig og forkyndte Lørdag Morgen, at Entréen vilde blive nedsat til 2 Mk. for voksne og 1 Mk. for Børn. Det var Tivolis gængse Takst paa Festaftener og betød dog altid et Skridt i den rigtige Retning.

Søndag Eftermiddag den 24. August var Københavnerstemningen saa — med et mildt Udtryk — paa Kogepunktet, hvorom „Berlingske“ den næste Morgen fortalte: „Tardinis anden Luftreise var begunstiget af det skønneste Veir. Opstigningen afgav et endnu smukkere Skue end første Gang. Den skete præcis Kl. 6½, og ledsagedes Hr. Tardini af Hr. Mægler Funch, som forrige Gang paa Grund af indtrufne Omstændigheder forhindredes derfra. — Tivoli var meget stærkt besøgt, og vi vide aldrig at have seet en saa stor Menneskemasse samlet her, som paa Volden og de om Tivoli liggende Gader. Ved Confluxen udenfra til Byen og indenfra udad opstod den farefuldste Trængsel, der heller ikke blev uden Virkning, idet flere Fruentimmer besvimed og et Barn, efter hvad der siges, kom til Skade. Det er at beklage, at man ikke fra Byens Side og fra Kirsebærgangene strax

standsede de Udstrømmende, og lod de Hjemgaaende først gaae ind. Vognene maatte imidlertid kjøre en anden Vei“.

Men bortset fra det, forløb alt tilfredsstillende, og Mægler Funch var kommen med i Luften. Hans Iver for at opnaa dette havde iøvrigt en særlig Baggrund: I et lystigt Øjeblik havde han indgaaet et Væddemaal med et Par andre Tivoli-Aktionærer om, at Etablissementets Aktier vilde stige inden Tirsdag den 26. August, og da dette ikke syntes at ville ske paa Børsen, havde han puttet sin Part i Lommen, inden han gik i Luften med Tardini. Saa kunde da ingen benægte, at de var steget! Hvorvidt han vandt sit Væddemaal, melder Historien ikke noget om; men som Ophavsmand til en saa tarvelig Vittighed burde han, i alt Fald efter vore Dages Begreber, ikke have gjort det. Paa Grund af den udmærket livfulde Skildring, som han et Par Dage efter indsendte til „Berlingske“, og som fremkom Onsdag den 27., maa vel Aktiernes lidt unormale „Stigning“ være ham tilgivet. Hans Beretning om Færden lyder:

„Skjøndt Bladene allerede have givet Beretninger om Hr. Tardinis Luftreise Søndagen den 24de ds., vil en Velunderrettet dog forsøge en udførligere Skildring af en og anden Begivenhed i det Haab at den vil blive optagen med Overbærenhed. Opstigningen var formedelst Vindstille meget langsom, forsaavidt et Held; man fik derved bedre Tid til at beskue den store Menneskemasse og Kjøbenhavns skjønne Beliggenhed. Tivoli, Tømmerpladsen, Voldene og Torvene myldrede af Skuelystne, den nedgaaende Sol belyste al denne Herlighed, og man kunde see, hvorledes de søgte de mere ophøiede og frie Punkter. Efterat Hr. Tardini havde svunget sin Dannebrog's-Fane, og kastet den ned i en Gruppe Træer, afskjød han sine Pistoler, staaende paa Kanten af Gondolen, og sendte med sin anden Fane den sidste Hilsen til Publicum. —

Veien gik over Amager, og i en anseelig Høide saaes Øresund og en Deel af Sverrigs Kyst; Solen beskindede Sjælland og forhindrede Udsigten ad denne Side. Her begyndte Luftskibet at dale, den lette Luft trængte ind og uddrev Gassen. For at forhindre Ballonens Spænding, blev Ventilen aabnet, og al Ballast udkastet, hvorved den under Omdreininger hævede sig Nord for Saltholmen til det Høieste paa hele Reisen. Thermometret viste $8\frac{1}{4}$ Grad Reaumur ($11\frac{1}{2}$ Grader lavere end paa Tivoli), og Udsigten var overordentlig viid. Solen var nemlig gaet ned. Man saae bedst Vandene; de vare sølvhvide Figurer mellem de mørkegraa Landstrækninger; mod Nord saaes hele Sundet til Kullen, mod Vest Roeskilde Fjord, flere mindre Søer og Kjøgebugt, og mod Syd Sundet forbi Falsterborev. Retningen var stik østlig. Da Saltholmen var passeret, begyndte den anden Dalen, der ikke var saa dyb som den første. Et stort Stykke Lærred blev skaaret over og Halvdelen kastet ud, senere det andet Stykke. Drikkevarerne gik samme Vei, Flaskerne pebe i Luften, to sprang med et Knald, inden de naaede Vandet. Tougene bleve forkortede og Stumperne tilligemed Spisevarerne udkastede. Ballonen steg atter, og for tredie Gang nøde de Reisende den skjønne Udsigt, haabende at naae Sverrig, da Retningen var nordøstlig lige imod Barsebæk. Uagtet alle disse Anstrengelser var det ikke muligt at naae Land; det var blikstille, Atmosfæren saa let, at den uddrev Gassen. Skibet dalede indtil 20 Alen over Vandspeilet. Dette var en svensk Miil fra Land. Tre svenske Baade kom tilsyne, og man ventede Hjelp. En af Hr. Tardini construeret Slæber, et fiirkantet Bræt, beklædt med Kork paa den ene Side, gjorde sin Prøve som et Middel til at holde sig oven Vande et Qvarteers Tid; Baadene kom nærmere, bleve anraabte, tilbudne Penge, forsikkrede om, at der var ingen Fare, at det var Skibbrud; men de svarede ikke. Tilsidst da Luftskibet

stod 5 Alen over Vandet, svarede de: „ja, det känner vi nog“. Et Øieblik efter kom der fire Baade til, som ligeledes anraabtes; den ene satte Seil op, ikke for at redde, det var for at komme hurtigere bort. Ankeret med resterende Stump Toug og en meget tyk Frakke blev holdt klar til at kastes ud, begge Dele meget nødvendige, især det første for at sikkre sig Nedfarten og Udstigningen af Gondolen. Faa Minutter efter stod Gondolen (en af heelt Spanskrør flettet Kurv) paa Vandspeilet, Ankeret blev kastet overbord, og Ballonen hævede sig meget høit i et Nu. Klokken var næsten $7\frac{3}{4}$. Sundet var hvidgraat, Landene paa begge Sider mørkegraae, men Himmelrummet ligesaa stille som forhen. Retningen var uforandret; men alt som det nærmede sig Land, gik det østligere. Kl. 8 var Gondolen over Land i stærk Dalen, gik over en Aa henad en Mose og stod paa Mosevandet, som den havde staaet paa Søen. Slæberen maatte atter hjælpe et Par Gange, indtil nogle tililende Bønder paa indstændig Forsikkring toge den i Haanden og saaledes førte Ballonen til en Græsmark, næsten en halv Miil fra Landingsstedet, Lomma, tilhørende Greve Hamilton paa Barsebæk. Den første Lyd fra Sverrig, der naaede de Reisende, var en Klarinet, senere høie Hurraraab, Vogne og Ryttere fore efter Ballonens Retning. Paa Borreby Mark, to svenske Miil nord for Malmø, blev Ballonen ved Bøndernes Hjælp tør og velbeholden indpakket paa en stor Høstvogn, som velvillig var bleven tilbuden af Fru Friherinde Rammel. Hendes Ladefoged sørgede for Heste. For at tømme Ballonen havde Hr. Tardini et uhyre anstrengende Arbeide; thi den er meget uregjerlig naar den ligger paa Landjorden. Luftseiladsen varede over fem Qvarter, hvilket foranledigedes af at der aldeles manglede Vind. Eftersom Ballonen var i høiere eller lavere Luftlag, blev den dreven snart mod Øst, snart mod Nord eller Syd-Ost, og, hvis det var muligt, at den kunde efter-

lade sit Spor, vilde dette beskrive en meget ujevn Bane. Lomma ligger i lige Retning Øst for Charlottenlund Skov. Kjøbenhavns Beliggenhed er meget farlig for en Luftseiler, især naar svage Vinde eller Luftstrømninger bære over Søen, og hans Passageer veier betydeligt; thi paa Søen gjælder det om at seile flere Mile for at sænke sig, hvorimod Landet er fladt og overalt gunstigt for Landgang. Havde han havt den allermindste Dampbaad bestandig gaaende under Luftsirket, vilde det have været en stor Sikkerhed for paakommende Uheld; han saae, hvorlidet han kunde stole paa 7 svenske Baade med en Besætning af ialt en Snees Mennesker. Det var meget ønskeligt om de danske og svenske Blade med faa Ord vilde udbrede: at een Mand i en Baad uden synderlig forøget Byrde kan roe Luftsirket iland“.

Denne Skildring, gennem hvilken Mægler Funch viser sig, ikke blot som en glimrende Iagttager med et betydeligt Kendskab til Østsjællands og Skaanes Geografi, men ogsaa som en fængslende Fortæller, er ganske givet blevet „slugt“ af Københavns Befolkning, der tillige har rystet bravt paa Hovedet over de svenske Fiskere, til hvis Undskyldning det dog maa siges, at da de aldrig før havde set en Ballon, men kendte mange vidnefaste Beretninger baade om den flyvende Hollænder og Hans Majestæt Fanden selv, var det ikke saa sært, om de betragtede Tardini og hans Luftskeib som hørende til disses nære Omgangskreds. For Tardini, der ikke tidligere paa sine Ballonfarer havde stiftet Bekendtskab med en saadan Adfærd hos sine Fagfæller fra det vaade Element, var Oplevelsen derimod en højst alvorlig Lære.

Mandag Formiddag den 25. August sejlede Tardini, Mægler Funch og den vel indpakkede „Samson“ saa med Skibet fra Malmø til København, og derefter skulde Regnskabet gøres op. Naar „Berlingske“ havde meddelt, at Besøget i Tivoli var meget stort, er det Sandhed med

Modifikation; langt de fleste Tilskuere stod nemlig udenfor, og „Flyve-Posten“ anslog Etablissementets betalende Gæster til 8000, hvad der slet ikke naaede op paa Tivolis virkelig store Dage; saaledes fejredes den folkekære Forlystelsesanstalts første „Geburtsdag“ af 16.600 Mennesker,⁸ og mange andre Dage naaede stærkt derop imod. Da Tardinis Kontrakt imidlertid var bleven kendelig forringet ved den lavere Entré, kom han næppe hjem til København med de stolteste Forhaabninger om et rimeligt økonomisk Udbytte; men paa det Punkt blev han alligevel glædeligt overrasket; thi en Kreds af behjærtede Mennesker, der formodentlig ogsaa kendte Tivoli-Bestyrelsens langt større Salighedsfornemmelse ved at tage, hellere end at give, havde iscenesat en storstilet Indsamling med Raslebøsser blandt Voldens og Gadernes Tusinder af Gratister, og denne — for Københavnerne ærefulde — Handling skaffede Tardini et betydeligt Beløb i Kassen. Tivolis Bestyrelse overrakte paa sin Side den italienske Luftskipper en hjertelig Takkeskrivelse for de Tjenester, han havde ydet Etablissementet. Det var jo ogsaa noget værd — om end ikke ret meget i Penge.

Ikke saa snart var Tardinis Fortjeneste kommen ham i Hænde, før den snu Capozzi stillede med en Regning paa 94 Rd. for smaa tre Ugers Gilder i hans Restaurant; Tardini betalte selvfølgelig paa Stedet. Men nu vidste han ogsaa, hvad han vilde: omgaaende gøre alt klart til at fortsætte paa Christiansborg Slotsplads. Maaske havde Capozzi tvivlet, om han kunde. Det viste sig, han kunde. Thi naar man ser Sagen helt til Bunds, havde hans Opstigninger fra Tivoli nu ikke været spildt. Først var han blevet fantastisk populær blandt Københavnerne — ja, rent ud deres Helt; dernæst havde han overfor Pressen og de øvrige toneangivende Kredse vist, at han var en Mester i sit Fag, og — sidst, men ikke mindst — havde

baade Haandværkere og andre Næringsdrivende lært ham at kende som den prompte Betaler. Man kunde nemlig sige om Tardini, at han i mange Maader var godtroende og letsindig; men han havde helt og fuldt bekræftet det gamle Ord: „Artister snyder aldrig“. Derfor nød han nu en næsten ubegrænset Tillid og kunde sætte sine Opstigninger fra Christiansborg Slotsplads i Værk saa snart, han vilde.

Følgelig indeholdt Stadens Aviser allerede Torsdag den 28. August en flot opsat Annonce om, at Tardini med kgl. allernaadigst Tilladelse vilde foretage den tredie og sidste Luftrejse Søndag den 31. med sin kolossale Silkeballon „Samson“ fra Christiansborg Slots Ridebane. Han har valgt den Plads for ved lav Entré at gøre Opstigningen tilgængelig for det store Publikum. Da denne Rejse bliver den sidste, er det Tardinis Ønske, for endnu mere at gøre sig erindret af Publikum, at foretage den længere end sædvanligt. Uagtet den burde foretages tidligere paa Dagen, opstiger Tardini dog Kl. 6 Aften; han medtager Belysning til Brug om Natten, men ingen Passagerer, da det er farligt at tilbringe Natten oppe i Luften over Søen. Under Fyldningen vil tvende Musikkorps underholde, smaa Balloner vil blive opsendt, og andre Amusements finde Sted. Entréen er sat til 2 Mk. for Balkonen og de afspærrede Pladser, 1 Mk. for alle de øvrige; for Børn betales kun det halve. Til Publikums Bekvemmelighed er der opsat to Billetkontorer ved Indgangen til Ridebanen fra Slotspladsen og et ved Marmorbroen; desuden kan Billetter forud købes hos Capozzi, Store Kongensgade 40 A, Kellner Kølberg i Hotel d'Angleterre's Café og Tardini, Holmens Kanal 251.

Det var med andre Ord en eklatant Sejr for Lass, Eckermann og Biaggio Amici, og samme Aften inviterede Tardini derfor ogsaa førstnævnte til et ekstra Maaltid hos Capozzi; her konsumerede Lass en Bøf med Kartofler

til 1 Mk. 8 Sk., en Gang grønne Ærter til 8 Sk., en Snaps dansk Brændevin 3 Sk., $\frac{1}{2}$ Flaske Bayerskøl 8 Sk., 1 Brød 2 Sk. og 1 Gang Rødgrød med Fløde 1 Mk. 4 Sk. — hvorefter han formodentlig var mæt. Selv kunde Tardini ikke være med, da han havde travlt med at installere sin Menage i Kongens Vognremise og ellers gøre alt klart til Opstigningen; det var jo heller ikke saa lille et Apparat: Til Fremstillingen af den Brint, der skulde bære Ballonen, brugte han — som forud nævnt — Jernspaan og koncentreret Svovlsyre; det første købte han paa forskellige Jernstøberier og det sidste i store Glasballoner, vel beskyttet af Kurvefletning, som man ogsaa bruger det nu til Dags, hos Fabrikant Joseph Owen paa Fredens Mølles Fabriker, der laa ude paa Amager og var Landets første Svovlsyrefabrik. Hver Ballon rummede ca. 224 Pund Syre til en Pris af 4 Sk. pr. Pund. Efter Regnskaberne at dømme brugte Tardini til hver Opstigning 18 Balloner eller 4.032 Pund, regnet ud i Penge: for godt 162 Rd.; helt billig var en Opstigning altsaa ikke. Lidt fik han dog ind for det Biprodukt, der fremkom ved Jernets Behandling med Syren, nemlig Jernvitriol. Heraf vandt han hver Gang 26 Vinfade fulde, som i Penge betød ialt 15 Rd. hos Indehaveren af Danmarks første galvanoplastiske Etablissement, Fabrikant Hans Chr. Drewsen i Adelgade. Processen foregik i 40 Vinfade, hvorfra Brinten gennem Zinkrør ledtes over til Rensning i et mægtigt Kar med Vand. Ved Hjælp af endnu større Zinkrør naaede den sluttelig op i Ballonen. Hele Maskineriet stod Tardini i ca. 100 Rd.; dertil kom naturligvis en Del nautiske Instrumenter og en Syreballon med Fernis til at overstryge Ballonens Silkehylster med.

Saa maatte den italienske Luftskipper tillige overvaage, at Aftalerne med de stedlige Haandværkere blev nøje holdt; først og fremmest gjaldt det her Tømrermester H. C. Breede og Snedkermester Thielemann, der

skulde sørge for Tribune, Siddepladser, Afspærringer og meget mere, samt Sadelmager J. B. Stauning, under hvem den festlige Udsmykning sorterede. Sluttelig maatte Tardini sørge for Billetter og Plakater; men dem fremstilte han til de to første Opvisninger paa Ridebanen delvis selv; hjemme i Holmens Kanal 251 havde han baade Trykkegrejer og litografisk Materiel til dette Formaal.

Men Fredag Aften var der dog faldet saa megen Ro over ham, at han kunde nyde en stille Time sammen med Lass ovre hos Capozzi, og Lørdag Aften var alt parat til næste Dags Festligheder, hvorefter han, for at samle sine Tanker i Ensomhed, atter slog sig ned ved et Bord i Capozzis Restaurant. Her begyndte han uhyre beskedent med en *omelette aux fines herbes* [d. v. s. med hakkede Grøntsager] til 1 Mk. 4 Sk. og 2 Kopper Te à 8 Sk. med Brød til 2 Sk.; men saa let kunde en Mand med de Udsigter til en stor Søndag ikke slippe; først lokkede Capozzi — som alt for ofte før — ham til at sætte en hel Flaske St. Julien (1 Rd.) til Livs, kort efter fulgte en hel Champagne Bouzy (3 Rd. 2 Mk.), og 12 Havanna-Cigarer à 8 Sk. kom paa samme Regning. Tardini røg nemlig fantastisk meget; af hans Papirer kan det ses, at en Snes Cigarer i Døgnet ikke var nogen Sjældenhed — ogsaa naar han sad i sin Gondol.

Saa oprandt den 31. August. Efter den stilfærdige, men paa sin Vis alligevel bevægede Lørdag Aften har han utvivlsomt Søndag Middag spæget sit Kød hjemme hos Annetta Ewaldson; thi hele den 31. ses han ikke før Opstigningen at have nydt det mindste hos Capozzi; derimod leverede denne ham følgende Proviant til Luftsejladsen: 2 kogte Kyllinger (1 Rd.), Brød (8 Sk.), 2 Flasker Orgeade (her = Mandelmælk, 2 Rd.), Pærer 2 Mk. og 10 Havanna-Cigarer à 8 Sk.

Visselig blev det en stor Dag. Vejret var fint, og skønmæssigt havde 12—13 Tusinde Mennesker løst Billet til

Ridebanen, hvor Musicus W. Keil, hvem vi for Resten længere op i Tiden træffer som Medlem af Balduin Dahls Orkester, stod inde for de tonekunstneriske Præstationer mod et Honorar af 17 Rd. Og Hans Majestæt Kongen iagttog fra et af Slottets Vinduer hele det imponante Skue. Da Vinden var nordvestlig, og Tardini af den Grund kunde befrygte en farlig Sejlads ned over Østersøen, havde han ombyttet sin sædvanlige Gondol med en Art Baad, der var bygget af Zink, beklædt med Kork og udstyret med baade Ror og Aarer; desuden tog han den tidligere omtalte Slæber med. Det viste sig, at han havde skønnet rigtigt. Opstigningen foregik ganske vist elegant under den tusindtallige Skares stormende Jubel: men da Ballonen inde over Amager tog tydelig Kurs mod Havet, aabnede Tardini dens Topventil og dalede saa meget, at han ved Dragør kunde smutte ud af Gondolen. Men med saa kort en Tur var „Samson“ aldeles ikke tilfreds; tværtimod steg den nu og sejlede for egen Regning ud over de blaa Bølger. Resolut lejede Tardini derfor nogle Fiskere til at gaa ud for at bjærge den, hvilket ogsaa lykkedes, og samme Aften kørte Tardini og „Samson“ hjem til København, hvor den første styrkede sig hos Capozzi med 4 Kopper Te, en Flaske St. Julien og et lille Brød.

Nu vidste Tardini, at der ogsaa kunde tjenes Penge i en lille By som København, naar blot man greb Sagen rigtigt an; thi Søndagen den 31. August havde givet ham mere end tusind Rigsdaler i Kassen, og nu var der hverken Grund til at spare — eller standse Opvisningerne i København. Ud fra begge disse Betragtninger planlagde han endnu to af de 4—6 Ballonrejser, han havde faaet Bevilling til, købte sig et kostbart Guldur og en Hund, der dog siden løb bort og — forgæves — maatte efterlyses i Avisen. Verdensmand var Tardini jo; Artist var han ogsaa, og beundret holdt han af at blive. Smuk

kunde man vel paa ingen Maade kalde ham; men tiltrækkende har hans sydlandske, sportstrænede Skikkelse sikkert alligevel virket paa det københavnske Damepublikum.

Naar han, iklædt sin smagfulde Sommer-Paletot, hvoraf han for Resten havde to, og sin italienske Straahat, spadserede fra Holmens Kanal gennem Strøget ud til Tivoli, var han ikke saa lidt ud over det almindelige; de, som kendte hans Garderobe nøjere, vidste, at han foruden disse lettere Klædningsstykker ejede en Vinterfrakke, en kostbar Klædes-Rejsekappe og en Pels af det dyre Genette- (d. v. s. Desmerkatte-) skind. Ogsaa naar han præsiderede ved Gildesbordet hos Capozzi, gjorde han Indtryk af at være en stille, fornem Mand, i Klæde- dragt uden simpelt Praleri: Den sorte Kjole og de snævre, musegraa Pantalons var uden Plet og Lyde; men de var ogsaa ligesom alt det andet under konstant Opsyn hos hans sagkyndige Husvært, Skrædermester Marcher, mens hans Silkestrømper vel blev skiftet ud, naar — som man sagde — „en Jøde havde spyttet paa dem“. En særligt pillen Omhu ofrede han sine smukke lyse Veste og sit Lintøj; den Slags fine Sager lod man ikke hvem som helst behandle; men Luigi Segators Vaskeri paa Vesterbro var altid til at stole paa. Lad være, at der stak et lille Gran af Forfængelighed i hans to svære Guld-Fingerringe og to Brystnaale med Brillanter, hans dyre Konfirmand-Ravrør og det fine nye Guldur; men da han i Forvejen ejede et Pladesmykke, en Amulet med Faderens Billede indfattet i Guld, og det kunde fæstes til et af den Tids højst moderne Urbaand, var der vel saadan set ikke noget af sige til det. Og ét er i alt Fald givet: Tardini var ikke af den Slags Folk, der skjulte et lurvet Indre under ydre Pragt; han var af den homogene Type, der stillede lige saa store Krav til Under- som til Yder- tøj; det første var nemlig baade godt, helt og rigeligt for

Haanden. Selvfølgelig mødte han heller aldrig ubarberet; han holdt ikke af at se snuskede Folk omkring sig; derfor betalte han gerne for, at baade han og Lass hver eneste Morgen kunde stille hos Frisørmester I. H. Cahn-bley i Størrestræde 248 for at faa Nattens uønskede Tilvækst fjernet, formedelst 4 Sk. *pro persona* — en Pris, der som bekendt holdt sig nogenlunde uforandret helt op til Aarhundredets Slutning, i alt Fald paa de mere jævne „Stuer“. Den samme lidt feminine Sirlighed udfoldede Tardini, hvor Talen var om Bord og Seng. Paa sine Rejser medførte han selv Familiens gode Krølhaarsmadrasser, Tæpper, Lagener og Sølv-Spisegrejer, ligesom han altid ønskede at se Servietter paa sit private Morgen- eller Aftensbord.

Mandag Aften den 1. September samledes saa Tardini, Annetta Ewaldson, Biaggio Amici og Jacob Davidsen til en lille intim Konference i Bazarbygningen, hvor sidstnævnte Deltager kunde blive sat ind i, hvad der efter den store Søndag videre skulde ske; thi nok kunde man ikke henregne „Flyve-Posten“ blandt Byens fornemme Blade: men Davidsen var en habil Døgnreporter, som blev læst af mange jævne Folk, og deres Penge var jo ikke til at kaste Vrag paa. Tardini tog sin sædvanlige Omelet med fine Urter og tvende Kopper Te, Annetta fik en Gang Blomkaal til 12 Sk., mens Amici og Davidsen foretrak de flydende Varer; følgelig rekvirerede Tardini tre hele Hochheimere à 2 Rd. og 6 Cigarer, hvorefter Skildringen gik sin Gang, og Davidsen blev informeret om, at Tardini vilde foretage endnu en Opstigning fra Ridebanen, og at Nettoindtægten herfra vilde tilfalde Trearskrigens Invalider og de faldnes Efterladte. Da denne storstilede Gestus den 3. September blev Offentligheden bekendt gennem „Posten“, steg Tardinis Popularitet til formidable Højder.

Nu maa man imidlertid ikke tro, at de fire Deltagere

i Mandagens Convivium blev opført paa Capozzis Regning saaledes, som det her er sket; der stod: „Tardini, B. Amici, Davidsen og Andre“; thi den italienske Gæstgiver nedlod sig ikke til at nævne Annetta Ewaldson ved Navn; hun optraadte derfor i hans Bevidsthed kun under Pseudonymerne „og Andre“ eller „med Flere“, og Capozzi bærede aldrig noget Selskab med sin Nærværelse, naar Annetta var til Stede. Han hadede hende nemlig som Pesten, og det havde sine klare Grunde: Som det vil erindres, blev Tardinis to ældste Børn kort efter deres Ankomst til København optaget som kære Gæster i Capozzis Hjem, hvad der selvfølgelig ikke skulde koste Tardini en Skilling; thi det vilde jo kun vare, til Annetta Ewaldson ogsaa kom hened og kunde tage sig af Børnene. Saaledes lød Aftalen dengang, hvad der ofte siden blev fremhævet baade af Annetta og Johannes Lass. Men alt, som Pengene saa at sige strømmede ind i Tardinis Kasse, indsaa Capozzi, at det ganske sikkert vilde blive en god Forretning at avancere til lønnet Plejefader for de to Børn, og det havde han faaet Tardini med paa under Henvisning til, at Børnene alligevel ikke i det lange Løb kunde været tjent med at styrte Kloden rundt og aldrig have noget Hjem. Capozzi vilde skaffe dem et saadant mod 10 Rd. pr. Maaned for hver til Kost og Logi og 9 Mk. pr. Md. for hver til Vask, medens alle deres øvrige Fornødenheder, saasom Tøj, Skolegang m. v. skulde betales efter Regning. Ogsaa dette var Tardini gaaet med til, skønt Lass lige saa energisk tilraadede ham at lade sig vie til Annetta, lade hende sætte Bo i København eller et andet Sted og skabe et fælles Hjem for alle tre Børn, mens Tardini selv rejste rundt og tjente de fornødne Penge.

Det var derfor, Capozzi ikke for sin Død kunde fordrage hverken Annetta eller Lass; thi hvis Tardini ægtede sin „anerkjendte Hustru“, vilde de store Børns

Værdi som Plejeobjekter i heldigste Tilfælde blive stærkt forringet, saa længe Tardini levede, og deres Arv synke ned til nærved Nul, saafremt han kom af Dage; derfor gjaldt det om at gøre Annetta Livet saa surt, at hun paa en eller anden Maade gik ud af Sagaen, og i den Henseende sparede Capozzi sig øjensynlig ikke. Lass lagde ikke Skjul paa, at han forlængst havde gennemskuet disse Planer, og i en af sine Skrivelser til Skifteretten fortæller han, at han har oplevet mange uhyggelige Scener, hvor Tardinis Hustru blev „udilicat“ behandlet hos Capozzis. Nogen fin Mand var den gamle Italiener altsaa ikke.

Den 2. September havde Tardini en forholdsvis beskedne lille Sammenkomst med Biaggio Amici, hvor de paa god italiensk Vis fik 2 Gange Maccaroni (2 Mk.), 1 Kop Bouillon med Æg (1 Mk.), kogt Oksekød med Urter (1 Mk.), Brød, den obligate St. Julien, som de broderligt delte, Pærer og 2 Kopper Kaffe à 8 Sk. samt 12 Cigarer. Men ellers gik det Slag i Slag med Gilder. Allerede Dagen efter samledes Tivolikredsen, nemlig Tardini, Davidsen og hans Hustru, G. Amici og Capozzi til et større „Skrald“. Menuen lød: Suppe med Risengryn (5 Mk.), *côtelette en papillot*⁹ (1 Rd. 4 Mk.), Bekkasiner med Syltetøj (2 Rd. 8 Sk.), Salat (1 Rd.), Brød og Ræddike (3 Mk.), 3 hele Champagne Bouzy (10 Rd.), Kaffe og 12 Cigarer — altsaa virkelig en skøn Middag, men heller ikke billig, da 17 Rd. 2 Mk. 8 Sk., eller direkte omregnet ca. 35 Kr., jo slet ikke var saa faa Penge for hundrede Aar tilbage. Men Tardini var i højt Humør; hans Annonce skulde nemlig næste Morgen fortælle, at han for at underholde det ærede Publikum længere end sædvanligt først i Følge med sin 9 Aar gamle Søn, Alexander, klædt som Amor, vil opstige til en Højde af nogle Hundrede Fod og deroppe svæve i nogen Tid, saa vil han atter neddale paa Ridebanen og foretage den egentlige

Rejse alene. Under Ballonens Fyldning vil der blive musiceret, og mindre Balloner med Metamorphoser vil blive opsendt.

Ogsaa den 7. tegnede altsaa til at blive en af Stadens store Dage. Tardini havde, trods sit Løfte til Invaliderne og de faldnes efterladte, ingen Grund til at spare, hvad han da heller ikke gjorde, om ogsaa han tilbragte de næste Par Aftener alene hos Capozzi; selv hans forsigtigste kulinariske Oplevelser viste, at paa Penge kom det ikke mere an.

Medens mange Sommersøndage under vore nordiske Himmelstrøg som bekendt kan være uanstændigt fæle, raades der ofte Bod herpaa ved underskønne Kolleger i September; Tardini havde det Held, at den 7. ikke kunde ønskes bedre. Ved Middagstid spadserede derfor et lille Selskab, bestaaende af Tardini med de gamle Venner Lass, Eckermann „og Andre“ ind i Tivoli til 4 Gange Suppe med Urter (1 Rd.), kogte Kalvehoveder (1 Rd.), Salat (4 Mk.), 1 beskeden Hochheimer samt Kaffe, Brød og 14 Cigarer, og til Ballonen paa Ridebanen lod han Capozzi sende den sædvanlige Proviant af 2 kogte Kyllinger, Orgeade, Brød, Pærer samt 10 Cigarer.

Henad Kl. 4 om Eftermiddagen begyndte Folkestrømmen at tage Fart og Retning mod Christiansborg, hvor Arrangementet virkede, som det skulde. Paa Pladsen var der næsten vindstille, dog med en svag nordvestlig Luftning. Ogsaa denne Gang benyttede Tardini derfor Baaden som Gondol. Lidt før Kl. 5½ stod han i Baaden med sin amorklædte lille Søn, og nu foretog han den samme Høflighedsceremoni, som Robertson allerede i 1806 havde gjort saa megen Lykke med: Han lod Ballonen med Baaden under bevæge sig Ridebanen rundt lige for de mange Gæsters Øjne, alt imens Amor udkastede de 250 Blomsterbuketter, som Capozzi havde skaffet til Dagen for en samlet Pris af 2 Rd. og udsmykket med broget

Papir, Silkebaand og trykte Visdomsord om dette Liv. Ceremonien blev modtagen ikke blot med Jubel, men med adskillige taarefyldte Øjne — saa yndig var Tardini's lille Amor! Derpaa steg Ballonen nogle Hundrede Fod, blev deroppe en halv Times Tid og dalede igen. Amor hoppede ud i Annettas runde Arme, Tardini kastede los, svingede Dannebrog og salutede med sine Pistoler, mens „Samson“ vuggede sin vældige Silkekrop næsten lodret op i Luften.

Belært af tidligere Erfaringer vidste Tardini, at de danske Vindforhold var yderst lumske, og da Ballonen var naaet op i en meget betydelig Højde, mødte han ganske rigtigt her en stærk Strømning, der i Ordets bogstaveligste Betydning vilde føre ham ad Pommern til, hvis ikke han tog sig i Agt. Derfor manøvrerede han „Samson“ endnu mere elegant end den 31. August, saa baade han og den ca. Kl. 6 $\frac{3}{4}$ landede paa den flade Jord ved Dragør, og samme Aften var de begge tilbage i København, hvor han sammen med Amors Stedmoder satte sig ind hos Capozzi. Han nød kun 2 Kopper Te og Brød med Smør og Ost, mens hun fik Karbonade med Kartofler samt $\frac{1}{2}$ Bayer; en Gaade bliver det derimod, hvem der hjalp dem med at konsumere de 3 hele Champagne Bouzy, som staar paa Regningen for denne Aften; men maaske er det Lass eller Eckermann, som har slaaget et Slag indom for at lykønske til veloverstanden Rejse. Det egentlige Gilde til Invalidernes og de faldnes Amindelse fandt dog først Sted den næste Dag, da Tardini, Lass, Eckermann, begge Amici og Capozzi fejrede Mindehøjtideligheden med 6 Gange Suppe med Urter (1 Rd.), 6 Maccaroni (2 Rd.), Fiskefilet (2 Rd.), Salat (1 Rd.), kogt And med Urter (1 Rd. 3 Mk.), Brød, men kun 3 hele St. Julien og 12 Cigarer.

Den 9. September stod der i „Flyve-Posten“ et flot Referat af Søndagens Opvisning; her kunde man ikke

blot læse, at denne Opstigning var den heldigste, Tardini endnu havde foretaget her i Hovedstaden, at Publikum havde været „overordentlig talrigt“, og at den allersidste Forestilling vil finde Sted Søndag den 14. September, men tillige følgende sensationelle Meddelelse: „Efter Forlydende agter Hr. Tardini efter Manges Ønske at gjøre en aldeles extraordinair Reise med en Hjort næste Søndag“.

Hermed forholder det sig rigtigt nok: Tardini vilde erstatte sin Gondol med en levende Hjort og foretage Opstigningen, staaende paa Ryggen af den! Ganske vist kunde han ikke sætte sin Plan i Værk uden Politiets Tilladelse; men denne havde han været saa sikker paa at faa, at han til den 14. September havde ladet „Berlingske“s Trykkeri forfærdige, ikke blot 85 almindelige Plakater i rød Farve, men ogsaa 150 store med rødt og grønt, og som tidligere med en Hjort paa;¹⁰ disse kostede ham 15 Rd. for Fremstillingen og 2 Rd. 3 Mk. for at faa dem slaaet op; men Hjorteridtet blev der ikke noget af, da en Bemærkning i Politidirektørens Journal¹¹ for 1851 oplyser, at dette blev forbudt. Sammesteds læser man, at den italienske Luftskippers Andragende herom er henlagt ved hans øvrige Sager i Afdelingen „Dansk Reise-Kontoir“. Mere er det desværre ikke muligt at sige om Tardinis Korrespondance med Københavns Politi; eftersom hele det uvurderlige Kildemateriale til de farende Folks Historie, som laa under det nævnte Kontor — hvor utroligt det end lyder — er bleven tilintetgjort paa Politigaarden, uden at Statens Arkiver forud er bleven spurgt.

Dagene indtil Søndag den 14. opviser kun forholdsvis smaa Gilder, men dog ét stort, hvori 7 Personer deltog, deriblandt Bogtrykker Volkersen „og Andre“; Capozzi var altsaa ikke med, men nøjedes med at modtage Ordre paa Maccaroni, Fiskefilet, Mørbradsteg med Brisler, Sa-

lat, Pærer, Brød, 4 hele St. Julien, Kaffe og 12 Cigarer. til ialt 14 Rd. 4 Mk.

Endelig oprandt da den 14. September, om hvilken Annoncerne havde meldt, at denne Rejse uigenkaldelig bliver den sidste, da Klimaet i det nordlige Land ikke er gunstigt paa en saa fremrykket Aarstid. Tardini vil ved denne Lejlighed tage Afsked med København, hvor han har modtaget saa mange Beviser paa Publikums Velvilje, som stedse vil blive i hans taknemmelige Erintring. Paa denne Rejse vil Sønnen Alexander og en Dame følge med som Passagerer.

At Tardini virkelig selv var indforstaaet med, at Københavneropholdet nu var forbi, fremgaar blandt meget andet af, at han havde solgt sit store Kar og de 40 Vinfade for 39 Rd. til Bødkermester Johan Giese, som kunde afhente dem Dagen efter den sidste Opstigning. Om han tillige har haft sine dystre Anelser om, at denne Rejse i en endnu alvorligere Forstand vilde blive hans sidste, er naturligvis ikke mere til at sige; men underligt ser det ud, at han netop Søndag Formiddag den skæbnesvangre 14. September hjemme hos Annetta Ewaldson har meddelt hende sin sidste Vilje — skriftligt. Hertil har han brugt en almindelig blaa Vekselblanket med trykt engelsk Tekst. Paa Forsiden staar kun Datoen: 14 of September 1851“ og Beløbet: „2000 Frank“, hvorimod man paa Bagsiden læser følgende: „Should I have a unluckly aq̄cident on my trawwels I have resolwed: to giwe my child, whiçh I hawe with my seçcond wife, the amaunt of 2000 Frank and to captize (skal være: baptize) her with my name in the catolic church, the rest of my fortune, shall be dewided between my wife Anneta and my two other children.

written in Copenhagen the 14 of September 1851.

Josapf Tardini“.¹²

At Tardini selv har underskrevet dette Dokument, er hævet over alle Tvivl; hvem der saa har udfærdiget Teksten, kan derimod ikke siges, da Skriften ikke lader sig identificere ved Hjælp af de andre Papirer i hans Bo, og Vidner er der ikke paaført. Kun ét kan man sige med absolut Sikkerhed: Capozzi har i alt Fald ikke gjort det.

Fra Hjemmet, Holmens Kanal 251, har Tardini saa begivet sig ud til Tivoli, hvor han sammen med Gaetano Amici og Capozzi indtog Afskedsdiner'en, bestaaende af *Ris à la milanaise*¹³ (1 Rd.), Hummer (1 Rd.), 3 Omeletter (4 Mk. 8 Sk.), Brød, 2 hele St. Julien, Kaffe og 12 Cigarer. Til Ballonen blev afsendt den sædvanlige Proviand: 2 kogte Kyllinger, Brød, 2 Orgeade, $\frac{1}{2}$ Pund blaa Vindruer (5 Mk.) og 12 Cigarer. Da Provianden ikke var større, end naar han gik op alene, har han altsaa ogsaa denne Gang regnet med en ganske kort Rejse, hvad der iøvrigt stemmer med, at han om Eftermiddagen kun medtog 8 Rd. 13 Sk. i kontante Penge.

Efter dette udviste Regnskabet, at han i Tiden fra 28. August til 14. September havde holdt Gilder hos Capozzi for 132 Rd. 4 Mk. 10 Sk., eller gennemsnitlig for 7 Rd. 2 Mk. pr. Dag, saa unægtelig har han været sin foretagssomme Landsmand det, som man i Restaurationssproget kalder: en af de virkelig fine Gæster. Til Trods herfor skulde en Vært naturligvis alligevel passe paa at bjærge sine Penge hjem; ud fra den Betragtning stillede Capozzi ogsaa Mandagen den 8. September nede hos Tardini for at kræve et à conto-Beløb, dels paa Spiseregningen, dels paa Børnenes Pleje, paa 135 Rd. 2 Mk., som han da ogsaa fik.

Da Tardini havde den, iøvrigt prisværdige Skik at afregne sine Udgifter efter hver Opstigning, bortset fra nogle Smaabeløb, som naturligt vilde fortsætte, og disse Afregninger meget ofte skete uden Kvittering, kan det

ikke undgaas, at der vedrørende de fire første Opvisningers praktiske Tilrettelægning er en Del, vi nu maa savne Besked om; men med den sidste er vi ulige bedre stillet; her kan vi næsten i alle Enkeltheder følge, hvorledes Billetsalget var organiseret. Saaledes fik Kellner Chr. Kølberg 5 Rd. for at sælge Billetter til hver Opvisning, men ingen Provision. Capozzi har utvivlsomt faaet noget lignende, i alt Fald ikke mindre. For de tre Billetkontorer ved Ridebanen var der ansat en Hovedkasserer ved Navn A. Philipsen; han fik 10 Rd., 7 Billetkasserere hver 9 Mk. og 14 Kontrollører hver 3 Mk., alle pr. Gang. Hvad Tardini selv solgte, vides ikke; til Søndagen den 14. afhændede Capozzi kun for 39 Rd. 8 Sk., og Kølbergs Portion indgik i Philipsens Regnskab, der for den sidste Opstigning viste et Salg af 6.432 Billetter til et samlet Beløb af 1115 Rd. 2 Mk., fordelt paa 664 Billetter à 2 Mk., 4869 à 1 Mk., 91 Børnebilletter à 1 Mk. og 808 à 8 Sk.

Der var altsaa mange Mennesker paa Slotspladsen den 14. September, og der raadede en ganske særlig Stemning; thi selv om naturligtvis ingen kunde ane, hvad der inden ret længe vilde ske, havde alene Ordene „den sidste“ en ikke ringe Vemod i sig. Blandt Tilskuerne befandt sig den Dag ogsaa Digteren Frederik Paludan-Müller, der — ligesom saa mange andre — var stærkt betaget af det, som foregik; det var for Resten Tardini's sidste Ballonfærd, der inspirerede ham til Digtet „Luftskipperen og Atheisten“;¹⁴ men han nedfældede ogsaa faa Dage efter sine Indtryk i et Brev til en af sine Venner: „En stor Sorg har vi havt ved Luftskipperen Tardini's bratte Død. Vi stod paa Slotspladsen og saa ham sidste Gang gaa tilvejs med sin Dame i hvid Molls Kjole og himmelblaa Silkemantille. Det var et vidunderligt dejligt Syn, da han højt i Luften svingede Dannebrog og fyrede sine Pistoler af, medens Damen fra den gyngende Gondol kastede Deviser ned til os stakkels Jordorme, der med gabende

Mund og tindrende Øjne (thi hvem vil ikke gerne hæve sig over Mængden, straale og skinne og fare til Himmels) fulgte den dristige Flugt".¹⁵

Brevet var iøvrigt til Professor i Fysik ved Kristiania Universitet, Christoffer Hansteen, der var gift med en Søster til Paludan-Müllers Hustru. Ogsaa Hansteens Datter, Malerinden og Kvindesagsforkæmperen Aasta Hansteen, blev ligesom Faderen en kendt Personlighed, om end for en Del paa en noget anden Vis, idet Henrik Ibsen benyttede hende til Figuren Lona Hessel i „Samfundets Støtter“, og Gunnar Heiberg derefter paa en, mildt sagt, meget nærgaaende Maade støbte Hovedpersonen i sit Skuespil „Tante Ulrikke“ over hende som Model.

Hvad der nu skete, efter at „Samson“ havde forladt Ridebanen, er det saare svært at give et helt korrekt Billede af; thi dels har hverken Annetta eller Alexander haft tilstrækkeligt Kendskab til Danmarks geografiske Forhold, til Vindretninger eller Ballonføring til at danne sig en Mening om det, der foregik, dels er de under den paafølgende Katastrofe bleven saa chokerede, at de ikke kunde meddele det lidet, de vidste, til deres Redningsmænd; derfor gik det her som ved saa mange andre lignende Lejligheder, at skønt der baade dengang og siden er skrevet ikke saa lidt om Tardinis Katastrofe, har hver Meddeler gjort det, som det forefaldt ham bedst, og ikke to Beretninger ligner hinanden paa Sagens afgørende Punkter. Ikke desto mindre vil vi forsøge at rekonstruere Tardinis sidste Rejse saa godt, det nu engang lader sig gøre, og dermed ogsaa prøve at finde ud af, hvilke meteorologiske og nautiske Aarsager der var Skyld i, at det gik saa ulykkeligt, som det gik.

Et af Samtidens Blade beretter, at Vinden over Slotspladsen den 14. September var vestlig; det lyder ogsaa meget troligt efter det, som siden skete. Men Tardini vidste godt, at hermed var Ballonens Rute ikke fastlagt; thi

med Vestenvind vilde han, ligesom under sine to første Opstigninger fra Tivoli, være bleven ført ud over Sundet med Mulighed for Landing et Sted i Skaane — og en saa farefuld Tur vilde han aldrig have udsat hverken Annetta eller Alexander for. Ganske afgjort regnede han med, at han ved høj Opstigning paa denne Aarstid vilde naa ind i en syd-sydøstgaaende Strømning, ganske som det var sket paa 3. og 4. Rejse, hvilket altsaa vilde medføre, at han kunde afgøre det hele med et lille Svip til Dragør.

For saa vidt havde han skønnet rigtigt, som han ogsaa slap ind i en Luftstrøm omtrent af denne Art — men ogsaa kun omtrent; thi til sin Forfærdelse opdagede han, at Strømmen denne Gang gik syd-sydvestligt, saa Ruten kom til at forløbe over Kallebodstrand, ganske kort fra Sjællands Kyst, men dog ikke saa meget mod Sydvest, at han havde Chancer for at lande inde paa Sjællands Marker. Det vilde med andre Ord blive en Rejse udelukkende over Vand: ned forbi Køgebugt, Stevns, Møn og over Østersøen med tvivlsom Udsigt til engang at havne et Sted i Tyskland. Sikkert har det været denne Krydsning af hans Planer om at lande paa Amager, der har drevet ham til det Vovestykke: trods alt at tvinge sin Vilje igennem. Højt ude over Kallebodstrand, formentlig paa Linie med et Sted Norden for Kongelunden, har han saa aabnet Ballonens Topventil for ved hastig Dalen at komme ned i Vestenvinden, hvad han ogsaa gjorde; men der var langt over til Amager, Tardini havde ikke beregnet denne Afstand rigtigt, og endnu et godt Stykke fra Land ramte Gondolen Vandoverfladen. Dels for at lette Ballonen, saa Vestenvinden kunde føre den ind paa Fladvandet, hvor Annetta og Alexander havde Chancer for at kunne bunde, dels for at tilkalde Redningsmandskab, har Tardini saa frigjort sig for sit Tøj undtagen Skjorten, er sprunget ud og har — som den dygtige Svømmer,

han faktisk var — regnet med at kunne naa ind til Land. Men det lykkedes ham ikke — han manglede den sidste Fjerdingvej. Vi véd kun lidt om Grunden til, at Kræfterne svigtede ham; men Davidsens korte Bemærkninger i „Flyve-Posten“, der skriver sig fra Lass, som vel igen har faaet dem fra Annetta og Alexander, kommer vist temmelig nær det rigtige. Ifølge disse svømmede Tardini paa Ryggen, og Aarsagen hertil var, at han engang havde faaet en Læsion af Næsebenet, der i nogen Grad — og naturligvis særlig under stærk Anstrengelse — besværliggjorde hans Aandedræt. Davidsen mener derfor, at nogle Kvælningsanfald har været Indledning til Druknedøden, og paapeger, at hans Lig, da det fandtes, ogsaa tydede derpaa.

Det andet, som Tardini havde villet opnaa ved at lette Ballonen for sin egen Vægt, nemlig at faa den ind paa mere grundt Vand, lykkedes vel; men alligevel laa den altfor lavt; inden længe ramte Gondolen Vandoverfladen, øjensynligt med stor Kraft; i alt Fald kæntrede den, saa begge Passagererne og det meste af dens Indhold, deriblandt Tardinis Klæder, gik udenbords; de sidste fandt man aldrig, og hans nye Guldur ligger antagelig paa Bunden af Kallebodstrand. Naar Davidsen derimod fortæller, at Annetta ved at holde i en Strikke længe forhindrede Ballonen i at flygte, er dette næppe rigtigt; staaende i Vand til Brystet og ustandselig raabende om Hjælp, har de to Passagerer sikkert klamret sig til Gondolen, og ved deres Vægt er Ballonen bleven hindret i at stige. Det følger næsten af sig selv, at Amagerbønderne, som allerede de to foregaaende Søndage havde haft Besøg af „Samson“, ogsaa den 14. September holdt Øje med den, saa helt uforberedte var de næppe, da der blev raabt om Hjælp ude fra Vandet ret Norden for Kongelunden. I en Fart fik Sognefoged Sally i Ullerup sine Heste af Stalden og fik dem bemanded, hvorefter man

red ad Stranden til og ud paa Fladvandet. De to Skibbrudne blev af de raske Bønder taget op paa hver sin Hest og bragt op til Sallys Gaard, hvor de „nøde al den Pleie og Omhu, som Omstændighederne udkrævede“. Men „Samson“, som nu var blevet befriet for al sin Tynge og Besvær, satte med fuld Kraft til Vejrs, naaede herved igen op i den sydgaaende Luftstrøm og foretog alene den lange Rejse over Hav, som Tardini havde frygtet for at tage Del i.

Alt som Timerne gik, begyndte man inde i København at blive nervøse; ude fra Amager kom der nu og da ogsaa Folk, der talte om en Ulykke. Et godt Stykke ud paa Aftenen lejede Lass derfor en Vogn og begav sig af Sted. Da han efter Tardini's Planer for denne Rejse og Ballonnens forskellige Positioner saa nogenlunde kunde skønne, hvor Landgang maatte være forsøgt, dirigerede han Vognen ud til Kongelunds Kro, hvorfra han blev vist op til Sognefogden i Ullerup. Her fik han Vished for, hvad der var sket — Tardini var der ikke.

Da de to Skibbrudne imidlertid var saa medtagne, at de ikke den Aften kunde flyttes ind til København, kørte han ned til Lodsboligen ved Kallebodstrand og aftalte, at Lods Søren Herman Jensen og hans Karl den følgende Morgen skulde gaa ud for — om muligt — at bjærge Tardini's Lig. Tidligt den næste Dag afsøgte de Farvandet omkring Koklapperne, Svenskeholmen samt Kysten ud for Kongelunden og Ullerup, hvor de fandt Liget liggende paa 8 Fod Vand. Da det var bjærget, blev det bragt op til Lodsboligen, hvor Annetta identificerede det. Efter god, gammel Bondeskik blev Tardini derpaa vasket og iklædt en af Lodsens pæne Hørlærreds Skjorter, svøbt i tvende Lagener og lagt i Halm paa Bunden af en Vogn, paa hvilken ogsaa Annetta, Alexander og Kusken satte sig op, hvorefter hele det sørgelige Selskab kørte til København, hvor Tardini blev afleveret paa St. Johannes-

stiftelsens Lighus. Alt dette blev besørget for 21 Rd. 4 Mk.

Næppe var Annetta naaet ind til Hjemmet i Holmens Kanal 251, før Skifteretten mødte op for at registrere den forulykkede Luftskippers Ejendele. Straks den 15. September, umiddelbart efter at Tardinis Død var konstateret, havde Capozzi ladet sin „Busenfreund“ og haandgangne Mand, Overretsprokurator Hans Rudolph Kraft, anmelde Dødsfaldet og havde foreslaaet ham som Værge for Tardinis to ældste Børn, hvad han da ogsaa blev. Nu var det nemlig Capozzi, som stod med Sejrens Palmer i sine Hænder; det skulde Annetta Ewaldson og Lass nok komme til at erfare.

Samme Dag, som Registreringen fandt Sted i København, stod følgende i en af Nordtysklunds Aviser: „I Morges den 15de fandtes i Nærheden af Søen (ved Krakow, ca. 55 km Ø. for Schwerin) en Luftballon med den vedhæftede Kurv (Gondolen). I denne fandtes 8 Rd. 13 Sk. danske Penge, 3 ladte Pistoler, nogle Flasker Mælk, noget Hvedebrød, 2 stegte Duer (det var kogte Kyllinger), en Mands-Støvle og nogle Papirer, der vare blevne vaade. Ballonen er af mørkeblaat Silke med Orange-Striber, overtrukken med et Net, som ved Snore var heftet til Gondolen. Da Ballonen er landet paa Mecklenborgs Grund, saa bliver den efter al Sandsynlighed bragt til Schwerin“. Men først den 22. blev denne Meddelelse bragt til den danske Offentligheds Kundskab gennem Hovedstadens Blade. Over det danske Konsulat i Wismar krævede Skifteretten hos den mecklenborgske Regering Ballonen og de forefundne Effekter udleverede; den 6. Oktober ankom ogsaa Flygtningen i god Behold fra Wismar med Dampskibet „Obotrit“.

Længe forinden havde Capozzi imidlertid præsteret et nyt Eksempel paa sin levende Foretagsomhed. Nu vilde ingen vel bestride ham Retten til at beholde Tardinis

Børn i Pleje, og selv om de vilde, skulde baade han og Kraft nok sørge for, at de ikke kunde; men naar han var Plejefader, maatte han ogsaa honoreres — stands-mæssigt. I første Række burde Boet selvfølgelig paatage sig denne Forpligtelse, og dets Midler var ingenlunde ringe. Ved Registreringsforretningen den 15. havde det vist sig, at Tardinis kontante Pengebeholdning var 1105 Rd. 1 Mk., hvilke ret beset var Indtægten fra hans 4. Opstigning. Denne store Kontantbeholdning i Forbindelse med, at der aldrig — hvad ellers altid skete — fremkom nogen Meddelelse i Bladene om, hvor stort et Beløb der var bleven Invaliderne og de faldnes Efterladte til Del fra Tardinis 4. Rejse, tyder paa, at der, da han døde, endnu ikke var foretaget nogen Afregning til disse, men at Tardini havde villet vente hermed, til han efter sin 5. Rejse var bleven fuldt klar paa Nettoindtægtens Størrelse. Krigerpengene er altsaa i al Stilhed gaaet ind i Boet til Fordel for den italienske Luftskippers Efterladte, hvad vel heller ingen under de Omstændigheder har fundet noget anstødeligt i. Saa udviste Regnskabet for Tardinis sidste Rejse en Bruttoindtægt paa ca. 1116 Rd., hans personlige Ejendele takseredes til godt 350 Rd., Ballonen var sine 1100 Rd. værd, Arven fra Østrig var paa godt 532 Rd., og den fra Italien næppe mindre end 1000 Rd., med andre Ord: Da Tardini døde, var han en Mand paa over 5000 Rd., hvad man dog vilde mene kunde række et Stykke Vej til Børnenes Underhold, selv om naturligvis en Del Penge maatte bruges til Tardinis endnu ikke opgjorte Forpligtelser. Men naar nu det gunstige Tilfælde uformodet var indtruffet, at man ogsaa kunde slaa Sørgeharpn og derigennem faa den store Offentlighed til at bidrage til Børnenes Underhold og Capozzis Fortjeneste — hvorfor skulde man saa ikke gøre det? Derfor indrykkede den snu gamle Italiener i „Flyve-Posten“ for 18., 19. og 20. September et Inserat, der —

foruden overfor Offentligheden at synge paa den ynkeligste Fattigdoms-Melodi — tillige kunde virke som et Slag i Ansigtet paa Annetta Ewaldson og Lass. Inseratet lød som følger:

„Luftskipperen Tardinis Skjæbne er bekjendt. Det er vistnok kun Faa her i Staden, der ikke med Smerte have erfaret hans sørgelige Endeligt, og Sorgen vil være desto større, naar det vides, at han efterlader sig tvende Børn, en Dreng paa 9 Aar og en Pige paa 5 Aar, uden Moder eller anden Paarørende. At disses Skjæbne vækker den dybeste og inderligste Deeltagelse hos det kjøbenhavnske Publikum, kan vist ikke feile, og at denne Deeltagelse vil vise sig i Gjerningen, derpaa har man havt mangfoldige Beviser fra tidligere Leilighed. I Overbeviisning herom tillader man sig at opfordre Velgjørende til at staae de arme Forladte bi ved Bidrag, der modtages af den her-værende catholske Menigheds Præst, Pastor Zurstrassen, Bredgade Nr. 182, 2den Sal, af Naalemager Hjorth, Vimmelskaftet Nr. 23, af Capozzi, Store Kongensgade Nr. 40 A, hos hvem Børnene hidtil have befundet sig, og paa nærværende Blads Contoir. Over det Indkommendes Beløb og Maaden hvorpaa det vil blive anvendt, vil der senere blive aflagt offentligt Regnskab“.

Men en saadan Adfærd fra Capozzi, hvis sande Karakter og Hensigter Lass forlængst havde gennemskuet, var denne sidste ikke til Sinds at finde sig i; allerede Dagen efter offentliggjorde han derfor følgende smukke og værdige Indlæg i „Berlingske Tidende“:

„*Om Luftskipperen Tardinis Efterladte.* Med stor Forundring har jeg i „Flyveposten“ læst et Inserat om at Tardini har efterladt sig tvende Børn, en Dreng paa 9 Aar og en Pige paa 5 Aar, uden Moder eller anden Paarørende. Som Tardinis Secretair og fleeraarige Ven kan jeg ikke tilbageholde min Forbauselse og Harme over, at man med en hjerteløs Ligegyldighed har undladt at

nævne Tardinis 8 Uger gamle Datter og hendes 21aarige Moder, den samme Dame, som Tardini har anerkjendt som sin Hustru, hvorvel den besluttede høitidelige Pagt paa Grund af Omstændighederne endnu ikke var fuldbyrdet. Det er hende, som 7 Gange tidligere er opsteget med ham, og som sidste Søndag udstod flere Timers Dødsangst med Sønnen Alexander. *Hende og det uskyl-dige 8 Ugers Barn* vil man altsaa udelukke fra den christelige Godgjørenhed. Dette finder jeg mig foranlediget til for at værne den Afdødes Ære, foreløbig at bekjendtgjøre for det ærede kjøbenhavnske Publicum.

Kjøbenhavn den 18. September.

Ærbødigst

Johannes Lass“.

Med dette Indlæg greb han ikke fejl; et af de første Bidrag, som indløb til Naalemagerⁿ Hjorth, bar Paaskriften: „Til Tardinis Efterladte, ogsaa hans mindste Barn samt dettes Moder, fra Georges og Andrés Sparebøsser, 5 Rd.“, og da Tonen først var givet an med dette Bidrag, blev det kun Mindsteparten af de følgende, som alene var til Tardinis to ældste Børn. Selv Capozzi maatte mange Gange lide den Tort at modtage Gaver „til *alle* Tardinis Efterladte“ eller udelukkende til hans „anerkjendte Hustru og hendes Barn“. Ingen kunde være blind for, at Kjøbenhavn efter Tardinis Katastrofe helt og fuldt fortjente Navnet „Byen med det store Hjerte“; thi ikke blot vrimler Indsamlingslisterne med Bidrag fra Børns Sparebøsser, og ikke blot lod mange, baade mandlige og kvindelige Tjenestefolk fra de københavnske Hjem og Gæstgivergaarde deres fattige Skillinger springe; men talrige er ogsaa de rørende kønne Bemærkninger, der fulgte med Bidragene, og af hvilke en enkelt skal gives her: „— med Ønsket at mange der have seet Bal-lonen opstige gratis, vilde efter Evne afbetale noget af

deres Gjæld“. Det største Bidrag, hele 100 Rd., indkom den 27. September til Naalemager Hjorth og var mærket „K“. Man tør gætte paa, at det skrev sig fra selve Kong Frederik VII. Fra mange andre sendtes pæne Bidrag — saaledes 10 Rd. fra Joseph Owen & Sønner paa Fredens Møllens Fabriker, hvorimod Tivoli ikke ses at have ofret saa meget som en Skilling paa Tardinis Minde.

Indsamlingen sluttede først den 24. Oktober og indbragte ialt ca. 760 Rd., hvoraf ca. 472 modtoges af Hjorth, ca. 179 af Capozzi; 64 af Præsten og ca. 145 af „Flyve-Posten“; men der blev aldrig — som lovet — offentliggjort nogen Redegørelse for Pengenes Anvendelse, saa man kan ikke se, hvor meget Annetta og hendes Barn kom til at nyde godt af. Den 16. Oktober havde de begge forladt Landet; hvorhen de rejste, vides ikke.

Lørdagen den 20. September var Tardinis Lig bleven jordfæstet paa Assistens Kirkegaards katholske Afdeling, og kun sjældent havde Byen oplevet en Deltagelse saa enorm, som den gav sig Udtryk her. Ligfærden blev arrangeret af Stadsbedemand Edvard Holmblad, som var kyndig i sit Fag. Paa St. Johannesstiftelsen var Liget blevet klædt endnu en Gang og lagt i Kiste; saa kom dertil Hospitalsafgift, Drikkepenge til Folkene derude samt Leje af Rustvognen til Kapellet; det blev 33 Rd. 2 Mk.; alle de mange Smaaudgifter til Kirkegaarden blev 9 Rd. 4 Mk. 12 Sk.; selve Begravelsesdagens Poster lød paa 6 Ligbærere samt 2 Kareter til disse at køre i 12 Rd. 3 Mk., Ligvognen med Kusk og 2 Tjenere 7 Rd. 5 Mk. 14 Sk., 2 Kareter til Følget 1 Rd. 4 Mk., 1 do. til Bedemanden 1 Rd. 3 Mk., Politibetjente til at holde Orden ved Begravelsen 4 Rd., diverse Drikkepenge 1 Rd. 4 Mk., Bedemandens Salær 15 Rd. og endelig Gravstedet,¹⁶ der var af allerbilligste Slags, nemlig 4 Rd., ialt 91 Rd. 2 Mk. 10 Sk., hvorimod den katholske Præst, som forrettede Begravelsen, naturligvis ikke modtog Honorar saa

lidt som det Musikkorps, der vel sagtens ogsaa havde spillet paa Slotspladsen ved Tardinis tre sidste Opvisninger og nu til hans Ære udførte Sørgemusiken paa Kirkegaarden.

Men dermed var den berømte Luftskipper ingenlunde ude af den københavnske Saga. Allerede to Dage efter hans 4. Opstigning havde en Annonce fra Alleenberg forkyndt, at „Idag, Tirsdag den 9de Septbr., vil iblandt nedenstaaende Forlystelser blive fremstillet i Taagebilleder Hr. Joseph Tardini fra Modena, som opstiger med sin colossale Luftballon Samson“. Og de Taagebilleder blev naturligvis ikke færre. Den 24. samme Maaned meddelte „Flyve-Posten“, at Tardinis Opstigninger har vakt et saadant Røre, at Børnene her i Byen i stor Stil leger Luftsejlad med hjemmelavede Balloner af Tøj eller Papir; det vil næppe vare længe, før Legetøjsfabrikanterne ogsaa fremstiller Balloner til dette Brug. Og selv om nævnte Blad ikke just laa i Topklassen, hvor Talen var om lødig Poesi, bør vi dog ikke undlade at stifte Bekendtskab med følgende Digt, der fremkom den 27. September og — *formaliter* vel meget slet; men *moraliter* saa meget desto bedre — sikkert har ægget mange Taarekirtler til Funktion:

GIUSEPPE TARDINI

(*En Stemning*)

Luftgondolen sig hæver saa	Alt Aftensolen til Gefions Ø,
smukt,	Sit sidste Smiil haver sendt;
Over den stirrende By;	Tardini seiler saa høi en Sø,
Tardini stiger med Ørnens Flugt	Mod stjernesaaet Firmament.
Freidig i høien Sky.	
Hans Flugt er Menneske-	O, hjælpe Dig Gud, Du dristige
aandens Symbol,	Mand!
Denne Jord for lille er:	Dit Liv er et Stjernesked;
Urolig den svæver fra Pol til	Et Nu det straal'er, men saa
Pol,	paa Stand
En hvileløs Higen den bær.	Dets Flammelys slukkes ud.

Blandt de anmeldte Fordringer i Boet var ogsaa en fra Lass; den lød paa godt 135 Rd. og vedrørte hans personlige Forhold. Naar man tager i Betragtning, at han var antaget paa saa beskedne Betingelser som 1 Rd. om Dagen og fri Station, maa man undres over, at hans Fordring kunde blive saa stor, særligt da han jo var Tardinis gode Ven; men det er vel igen den gamle Historie om de daarligste Sko til Smedens Hest og Skomagerens Kone. En Del af Fordringen skrev sig ganske rigtigt fra den ene daglige Rigsdaler, som Prokurator Kraft med Iver bestred ham Retten til ud fra det Argument, at han herom ikke havde nogen skriftlig Aftale med Tardini; men da Lass havde forelagt Skifteretten en udførlig Redegørelse for sit Samkvem med den nødstedte Luftskipper i Stockholm, tabte Capozzis juridiske Vaabendrager denne Sag med Glans. Den anden Del af nævnte Fordring skrev sig fra Madspørgsmaalet. Da Lass, efter at Tardinis Opstigninger i Tivoli var hørt op, fandt det meget upraktisk at løbe ind i Tivoli tre Gange om Dagen for at spise, havde han selv sørget for sine Morgen- og Aftensmaal-tider; dem mente han sig nu berettiget til at faa godtgjort af Capozzi gennem Boet med 2 Mk. om Dagen. Herover rasede naturligvis denne sidste og svor paa, at han ikke betalte en Skilling tilbage, da han ikke var ansvarlig for, om den Herre vilde spise hans gode Mad eller ikke. Skifteretten saa dog anderledes paa den Sag, og Lass fik alle sine Penge. Under Hujen og Skrigen skete det samme med Ballonskræder Haack og den svenske Arbejdsmand, der blot forlangte at blive sendt hjem til Stockholm.

Ulige værre gik det Tardinis „anerkjendte Hustru“. Selvfølgelig havde hun straks indgivet sit Arvekrav, bilagt med den blaa Veksel, til Skifteretten. Hendes Krav gik ud paa, at hun som Tardinis anden retmæssige Hustru fik Halvdelen af Boet tillagt, og at hendes Barn

arvede lige med Alexander og Jeannette. Det sidste Punkt havde hun ingen Ret til at fravige, hvorimod hun i værste Fald vilde nøjes med de 2000 francs, som var opført paa Vekslen, til sig selv. Over denne hendes uhorste Frækhed kom alle Capozzis og Krafts moralske Indvolde i det heftigste Oprør. Den første, bistaaet af flere Venner, erklærede overfor Retten, at Tardini til dem gentagne Gange havde udtalt sig om, at Annetta var i hans Tjeneste paa nøjagtig de samme Betingelser som Lass og Skræder Haack, og Kraft understøttede denne Paastand ved at erklære baade Vekslen og Tardinis Underskrift for et skændigt Falskneri af den Kvinde, som den hæderlige Tardini ikke regnede for andet end sin „wife in water-colour“. Selv om dette Udtryk ikke findes opført i de almindeligt tilgængelige engelsk-danske Ordbøger, vil næppe nogen være i Tvivl om, hvad det betyder.

En lille Smule havde det dog lysnet i Annettas Sind, da Københavnerne saa venligt lod hende faa Del i deres Godgørehed; smukt var det ogsaa, at Hovedstadens Blade, endogsaa „Flyve-Posten“, nu uden Forbehold benævnte hende Madam Tardini; men en Skuffelse var det hende, at den katholske Præst ikke vilde skrive den berømte Luftskippers Navn med ind i Kirkebogen, da hendes lille Datter den 3. Oktober, med Institutbestyrerinde, Jomfru Helene Seydel som Gudmoder og den trofaste Johannes Lass blandt Fadderne, blev døbt Josephine Frederike Louise.¹⁷ Trykket, dels af denne Modgang, dels af Pungenød, indsendte Annetta den 6. Oktober et Bønsskrift til Skifteretten; heri nævner hun intet om sit Barns Arveret, men beder — skønt det danske Publikum allerede har gjort noget for hende — om at faa de 2000 francs eller blot Halvdelen af Indtægten ved Tardinis sidste Luftrejse, da hun selv efter Katastrofen er bleven saa nervesvag, at hun ikke kan arbejde for sit Barn. Men Bønner fra den Kant var hverken Ca-

pozzi eller Kraft lydhøre for; den sidste paapegede endnu en Gang og særligt under sit Ansvar som Værge for de to store Børn, at der savnedes enhver juridisk gyldig Dokumentation for selv det mindste af Annettas Krav — og Skifteretten maatte erkende dette. Den 15. Oktober, altsaa Dagen før hun rejste bort, var hun naiv nok til igen at bede om det samme; men det har vel blot forhøjet hendes Modstanderes Triumf. Hun fik selvfølgelig ingen Penge. Derimod aagrede Prokurator Kraft energisk med sit Pund for at skaffe de flest mulige Midler til Børnenes Underhold hos Capozzi. For Boets Kontantbeholdning paa over 2000 Rd. købte han Obligationer og solgte dem igen, naar Tiden dertil var gunstig. Under lange Forhandlinger, dels om Ballonens Salg, dels om Arveparterne fra Wien og Modena, lykkedes det ham at trække Afregningen med Størstedelen af Fordringshaverne saa meget ud, at Boet først kunde slutes den 19. Juni 1857 — altsaa næsten seks Aar efter Tardinis Død.

Ballonen lykkedes det dog at slippe af med allerede den 24. April 1852. Nogen særlig Rift havde der ikke været om den, skønt den var bleven averteret til Salg baade i svensk Aftonbladet, Berliner Nachrichten, Hamburg Correspondenten, Petersborg Handels Zeitung og Journal de Moniteur samt naturligvis alle de store danske Blade. Saa blev den stillet til Auktion sammen med Tardinis personlige Effekter, og i Datidens Aviser kunde interesserede erkyndige sig om, at Ballonen „Samson“ i oppustet Stand vilde være at besigtige i Dagene 22.—23. April 1852, Kl. 10—2, i Gaarden hos Capozzi, St. Kongsgade 40 A. Auktionen indbragte 1384 Rd. 22 Sk., hvorfra maatte trækkes 71 Rd. 74 Sk. i Omkostninger, heri ikke medregnet Capozzis Udgifter ved Auktionen, der blandt andet omfattede „1 Flaske Madaireviin, Smørbrød, Caffé til axtionariusen 2 Rd. 3 Mk. 8 Sk.“. Ballonen „Samson“ blev ved den Lejlighed solgt til den kø-

benhavnske Fotograf Julius Moyel; i forskellige Skrifter siges det, at han gav 1085 Rd. for den; men om det Beløb savner vi Besked, da de gamle Auktionsprotokoller ikke eksisterer mere. Som adskillige vil vide, var det med Tardinis gamle „Samson“, at Svenskeren Victor Granberg foretog sin mislykkede Opstigning fra Christiansborg Slotsplads i Juli 1857; men baade hans og Moyels Bedrifter er jo et Kapitel for sig i dansk Ballonvæsens Historie.

Hvad den videre Behandling af Tardinis Bo angaar, er der kun Grund til at fæste sig ved Capozzis Hverv som Plejefader for Alexander og Jeannette. Beklageligvis laa der en gammel Aftale med Tardini, dokumenteret med flere af dennes personlige Udbetalinger. Som bekendt gik den ud paa, at Capozzi skulde tage Børnene for 20 Rd. pr. Md. til Kost og Logi og 3 Rd. pr. Md. for Vask, mens alle andre Udgifter skulde betales efter Regning. Paa Kontoen for Kost, Logi og Vask var Plejefaderens Foretagsomhed altsaa temmelig begrænset, mens de „andre Udgifter“ tillod ham en noget større Frihed. Og Pengene fra den københavnske Godgørenhed hørte man aldrig mere et Ord om; af dem var vel nok meget nær de 600 Rd. gaaet i Capozzis egen Lomme. Trods det var han uhyre nidkær med at kræve sine Plejepenge hos Skiftestretten gennem Kraft, der fik dem bevilget forskudsvis for et Aar ad Gangen.

Klæder og Sko manglede de Børn da heller ikke, hvis de ellers har faaet alt, hvad der blev opført paa Capozzis Regninger; det var nemlig rent fantastisk, hvad de brugte af nye Sko og Støvler for slet ikke at tale om Foraalinger; men de københavnske Gader var jo ogsaa betydelig mere knortede dengang, end de er det nu. Og selv om det ikke er rigtig pænt at trække en ung Dames mest intime Klædningsstykker frem for Offentlighedens Øjne, kan vi dog ikke lade være at slaa ned paa en anden mis-

tænkelig Post paa Capozzis Plejeregnskab; der staar nemlig: „4 Alen Shirting à 13 Sk. til et Par Benklæder til Jeannette, 3 Mk. 4 Sk.“. Lad nu de her omtalte Benklæder have været Mamelukker, hvad de vel for Resten nok har været; lad den ligeledes her omtalte 9aarige

Jeannette Hansen, f. Tardini, Balletdanserinde ved Det kgl. Teater. (Efter Fotografi i Teatermuseet).

Jeannette have haft unaturligt lange Ben, hvad hun vistnok ikke havde, saa kan man godt gaa ud fra, at den Shirting er bleven brugt til mere end til Jeannettes Permissioner. Og af den Slags regnskabsmæssige Tilsnigelser vil man finde mange i Capozzis Opgørelser; selvfølgelig er hver enkelt kun en Bagatel; men man har jo noget, der hedder „det ene med det andet“.

Den endelige Opgørelse af Tardinis Bo udviste Aktiver til et Beløb af 4.139 Rd. 5 Mk. 5 Sk.; heri var medregnet Arven fra Wien, der med Renter var blevet til 559 Rd. 5 Mk. 5 Sk.; derimod blev Fædrearven fra Modena holdt udenfor, da Retten dernede havde meddelt, at disse

Hans Emil Hansen, Balletmester ved Det kgl. Teater.
(Efter Elith Reumert: Den danske Ballets Historie).

Penge ikke kunde føres ud af Landet, men kun kunde hæves ved Alexanders og Jeannettes 21. Aar. Passiverne beløb sig til 1.254 Rd. 5 Mk. 15 Sk.; tilovers blev altsaa 2.884 Rd. 5 Mk. 6 Sk. Heraf fik Alexander de to Trediedele, nemlig 1913 Rd. 3 Mk. 14 Sk., og Jeannette Resten, 956 Rd. 4 Mk. 15 Sk.

Den 16. April 1855 var Alexander bleven konfirmeret,

og halvanden Maaned senere gik han til Søs. Hermed sluttede hans Plejetid hos Capozzi, der indtil da havde faaet 981 Rd. 12 Sk. af Boet paa hans Konto. Dette vil sige, at Capozzi udover de stipulerede $11\frac{1}{2}$ Rd. for Kost. Logi og Vask i 44 Maaneder, ialt 506 Rd., havde beregnet sig 475 Rd. 12 Sk. til ekstra Udgifter, eller 10 Rd. 4 Mk.

Alexander Tardini, Kontorchef i Magistratens 3. Afdeling.

$12\frac{1}{2}$ Sk. pr. Md. — altsaa en helt god Forretning for den gamle Italiener. Det overskydende af Alexanders Arvepart, 932 Rd. 2 Mk. 2 Sk., blev indsat i Overformynderriet.

I Foraaret 1857 faldt Alexander Tardini overbord i det indiske Ocean og druknede.

Jeannette var altsaa den eneste overlevende af Tardinis engang saa store Børneflokk. Hun havde jo boet noget længere end sin Broder hos Capozzi, hvorfor denne havde faaet 1280 Rd. 4 Mk. udbetalt af Skifteretten paa hendes

Konto. Foruden de $11\frac{1}{2}$ Rd. pr. Md. til Kost, Logi og Vask i 69 Maaneder, ialt 793 Rd. 3 Mk., havde han til ekstra Udgifter faaet ialt 487 Rd. 1 Mk., eller 7 Rd. $5\frac{1}{2}$ Sk. pr. Md. Men det var der ikke Dækning for i Jeannettes Arvepart, hvorfor Capozzi maatte tilbagebetale 323 Rd. 5 Mk. 1 Sk. til Boet og trøste sig med, at dem havde

Helga Tardini, f. Meyling.

han jo forlængst faaet ind gennem Københavnernes Godgørenhed.

Allerede som 9aarig lille Pige var Jeannette kommen ind paa Bournonvilles Conservatorium, hvorfra Vejen hurtigt førte hende op paa den kongelige Scene. Som mange Sydlændinge var hun tidligt udviklet, yndefuld og meget smuk; hendes livlige Temperament stemte godt med Aanden i Bournonvilles Balletter, og først i 1887 trak hun sig tilbage fra Teatret. 19 Aar gammel var hun den 26. Oktober 1864 bleven viet til daværende Ballet-

danser, senere Solodanser og Balletmester Hans Emil Hansen, hvis Livsgerning saaledes ogsaa tilhører Teaterhistorien¹⁸ og derfor ikke skal behandles her.

Den 4. Juli 1865 fødtes deres eneste Barn, en Søn, som fik Navnet Alexander Carl Emil Hansen.¹⁹ Han blev Student 1883, juridisk Kandidat 1890 og ansattes derefter som Assistent i Københavns Magistrat, hvor han avancerede gennem Graderne, til han den 1. Juli 1910 blev Kontorchef i 3. Afdelings 3. Sekretariat. I en Aarrække havde han tillige været Sekretær i den permanente Voldgiftsret. Den 29. Oktober 1912 tog han Navneforandring fra Hansen til Tardini og giftede sig den 30. Januar 1913 med exam. jur., Sekretær i Magistratens 3. Afdeling, Helga Meyling,²⁰ f. 1879, Datter af Handelsrejsende for Herrekviperingsfirmaet Brødrene Andersen, Julius Valdemar Meyling og Christine Petrea Rønne.

Kontorchef Alexander Tardini var en højtbegavet Mand med stor Viden og mange Interesser; han ejede et omfattende Privatbibliotek og beherskede flere Sprog; ved Kongresser i London og Paris havde han flere Gange holdt Foredrag paa Engelsk og Fransk om danske kommunale Forhold. I sin Gerning paa Raadhuset var han en streng Chef, der fordrede den mest ubetingede Pligt-opfyldelse af sit Personale og den største Humanitet overfor det Publikum, der søgte hans Afdeling; det var Mødrene til de Børn, hvis økonomiske Forsorg Afdelingen havde paataget sig ved de nye Børneloves Gennemførelse, og de Stakler, som skulde indlægges paa St. Johannesstiftelsen og Sundholm. Alle disse Menneskers Tillid forstod han at vinde ved sin aabne, jævne Færd; han var aldrig den, der i Fornemhed gemte sig bort paa sit Kontor; men han talte med hver enkelt og lærte paa første Haand deres ofte triste Skæbner at kende. Uhyre mange af disse, det moderne Samfunds Stedbørn, følte, at de havde mistet en forstaaende og hjælpsom Ven, da

de den 8. August 1918 fik Budskabet om, at Kontorchef Tardini var kommen ulykkeligt af Dage ved at styrte ud fra et af Raadhusets Vinduer.²¹ Ved sin Død fik han det Vidnesbyrd fra sine Kolleger og undergivne, at han havde været et sjældent fuldtro, retlinet og nobelt Menneske, der med glødende Iver gik op i sin Gerning, aldrig stivnede i nogen Form, men altid var beskæftiget med at finde frem til Forbedringer. En af de Sager, som han stærkest havde interesseret sig for og ofret et ikke ringe Arbejde, var Oprettelsen af det Folkeregister, hvis Virkeliggørelse han dog ikke naaede at se.

Med sin Hustru delte han mange af sine Planer; ogsaa hun var stærkt socialt interesseret; i Aarene 1915—33 var hun Næstformand i Danske Kvinders katholske Forbund og i 1920—26 Formand i Dansk Kvindesamfunds Gentoftekrede. Hun døde den 21. September 1944 og efterlod sig en Datter, som her i Landet nu er den eneste Bærer af det gamle italienske Slægtsnavn.

Et Aarhundrede er just forløbet²² siden Tardinis Katastrofe. Ifølge en gammel Vise og et endnu ældre Ordprog skulde saa alting være glemt; men den kække Luftskipper, som i 1851 erobrede alle københavnske Hjerter, har trodset det første Hundredeaar og vil forhaabentlig blive erindret et Stykke ind i det næste.

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser: (B.) = Københavns Begravelsesvæsens Arkiv, Dronningens Tværgade 20. — (L.) = Landsarkivet for Sjælland m. v.

1) Krak's Tidstavler. Optegnelser af Københavns Historie indtil 1930. Kbh. 1930, pag. 58.

2) Berlingske Tidende 29/9 og 3/10 1806; smlg. et Tilbageblik i Flyve-Posten 20/8 1851.

3) Dansk Flyvnings Historie, udg. af Det kgl. danske aeronautiske Selskab ved M. P. Eskildsen. Kbh. 1936, pag. 7—8.

4) Københavns Skiftekommission 1850—51. Forsegings-Prot. 5 B.

No. 1556, pag. 355 f. — Registrerings-Prot. 5, pag. 34—37. — Behandlings-Prot. 5 B, pag. 196—98, 202, 203, 211—13, 225 f., 231 f., 239, 267; 5 C, pag. 29, 56 f.; 5 D, pag. 4, 17, 63 f., 78 f., 177 f., 259; 5 E, pag. 2, 21 f., 33 f., 38, 41, 42, 45, 47, 48 f., 53, 56—58. — Re-partitions-Prot., pag. 133—41. — 1 Pakke Bilag. (L.).

⁵) Berlingske Tidende 13/8—6/10 1851; Flyve-Posten 13/8—28/10 1851.

⁶) Peter Engell: Kjøbenhavns Tivoli i 50 Aar. Kbh. 1893, pag. 13. — C. A. Clemmensen: Tivoli gennem 75 Aar. 1843 — 15. August — 1918. Kbh. 1918, pag. 55.

⁷) Dansk biografisk Leksikon. Bd. IV (1934), pag. 497 f. m. anf. Lit.

⁸) Cabiro (P. Hansen): Udvalgte Feuilletoner. Kbh. 1870, pag. 181.

⁹) Kotelet, stegt i Papiromslag, nærmere herom se A. Escoffier's store Kogebog, bearb. ved Otto Bock. Kbh. 1927, pag. 389 f.

¹⁰) Berlingske Tidendes Redaktionsarkiv ejer Plakater for den 31/8, 7/9 og 14/9 1851. — Fra Opsugningerne d. 31/8 og 7/9 findes der i Skifteretten ingen Plakatregninger, da disse formentlig er bleven betalt umiddelbart efter hver Opstigning.

¹¹) Politiets Arkiv. Politidirektøren i København. Journal for 1851. 3. 15/9, Nr. 9647 (L.).

¹²) I Oversættelse: For det Tilfælde, at jeg paa mine Rejser maatte komme ud for en ulykkelig Hændelse, har jeg bestemt: at give mit Barn, som jeg har med min anden Hustru, et Beløb af 2000 francs, og at lade det døbe med mit Navn i den katolske Kirke; Resten af min Formue skal deles mellem min Hustru Aneta og mine to andre Børn. Skrevet i København etc.

¹³) Nærmest som de danske Kogebøgers „Brunet Ris“, se iøvrigt (Françoise): Fremmed Mad smager bedst. 370 franske, italienske, spanske, polske og russiske Opskrifter. Kbh. 1924, pag. 70. Nr. 296.

¹⁴) Paludan-Müllers poetiske Skrifter i Udvalg ved Carl S. Petersen. Bd. III. Kbh. 1909, pag. 6—48, Noterne hertil pag. 327—42.

¹⁵) Frederik Lange: Frederik Paludan-Müller, et Levnedsløb. Kbh. 1899, pag. 164.

¹⁶) Kbh.s Begravelsesvæsens Journal 1847—51. Nr. 9 b. Katholsk Assistens Kgd. 5 Lin. Nr. 10, Enkeltbegravelse uden Ret til Fornyelse. (B.).

¹⁷) Daabsbog 3/10 1851 for Den romersk-katolske Menighed i København. (L.).

¹⁸) Robert Neiiendam i Dansk biografisk Leksikon IX (1936), pag. 152 f. m. anf. Lit. — P. Hansen: Den danske Skueplads.

3. Del. Kbh. u. A., pag. 416 f. og 422 f. — Før og Nu, historisk topografisk Tidsskrift, udg. og red. af F. Zachariae. 3. Aarg. Kbh. 1917, pag. 181 og 199. — Hans Beck: Fra Livet og Dansen. Kbh. 1944, pag. 93 f.

¹⁹⁾ V. Richter: Juridisk Stat. Odense 1902, pag. 144. — Otto Jensen & V. Richter: Juridisk og statsvidenskabelig Stat. Kbh. 1910, pag. 100. — Chr. Ottesen: Biografier og Portrætter af Studenterne fra 1883. Kbh. 1908, pag. 86. — Samme: Tillæg til foregaaende i Anledning af 40 Aars Jubilæet. Kbh. 1923, pag. 63.

²⁰⁾ Arild Falk Jensen: Juridisk og statsvid. Stat. Kbh. 1935, pag. 382. — Samme Værk. Kbh. 1946, pag. 417.

²¹⁾ „Absalon“ 1918. 19. Aarg., udg. af Kbh.s Kommunalforening. red. af Fuldmægtig H. Chr. Ridter, pag. 296. — Ekstrabladet, Berlingske Aften og Nationaltidende Aften 8/8 1918; Aftenbladet og Politiken 9/8 1918.

²²⁾ Manuskriptet til nærværende Afhandling blev indleveret den 4. Oktober 1951.

KØBENHAVNS BYMUSEUM 1951

ERHVERVELSER OG IAGTTAGELSER

Af STEFFEN LINVALD

Den 28. april 1951 fejrede Københavns Bymuseum sit 50 aars jubilæum med udgivelse af et festskrift, der bekostedes af Niels Brocks Legat til Stadens almene Bedste, hvori museumsinspektør, mag. art. Chr. Axel Jensen livligt og fornøjeligt skildrede samlingens historie siden 1901. Desuden afholdtes i salen over Borgerrepræsentationen en udstilling af „Skjulte Københavnsbilleder“ — malerier yngre end 1870, som til daglig paa grund af pladsmangel er ophængt i kommunens kontorer.

Ved en reception paa museet overrakte museumsdirektør Harald Hals fra Oslo Bymuseum og stadsantikvarie, fil. dr. Gösta Selling fra Stockholm stads- museum Bymuseet adresser, medens direktøren for Stadsmuseet i Helsingfors, der var forhindret i at være til stede, sendte en lykønskning. Ogsaa danske kolleger og venner, som museet i aarenes løb havde arbejdet med, sendte hilsen: Ny Carlsbergfondet skænkede et maleri af Eckersberg: Udsigt fra Wilders Plads mod Gammelholm og Slotsholmen 1832; Holbæk Amts Museum ved Dansk Kulturhistorisk Museumsfor- enings nu afdøde formand, overlærer Albert Thomsen forskellige stik og lithografier med københavnske mo- tiver; Roskilde Museum ved adjunkt Niels A. Christian-

sen en samling planer af den nedrevne gaard „Solitude“ paa Nørrebro; xylograf Knud Hendriksen en tegning af Tom Petersen: Udsigt over Gammeltorv fra hjørnet af Frederiksberggade og Nytorv 1884; auktionsholder Ernst Winsløw et morsomt fotografi af maleren Vilhelm Kyhn omgivet af sine elever i sin have ved St. Jørgens Sø og direktør Chr. Christensen, Den kgl. Porcelænsfabrik, arkivar Bredo Grandjeans bog om Flora Danica-stellet.

Som et led i museets oplysningsarbejde er dets aarsberetning 1950—51 under titlen „Erhvervelser og iagttagelser“ blevet trykt i „Historiske Meddelelser om København“ og i særtryk blevet solgt paa museet.

Foruden jubilæumsudstillingen har museet i aar afholdt en udstilling „1902“, hvor de vigtigste begivenheder, der fandt sted i København for 50 aar siden, var belyst ved hjælp af billeder i dets arkiv.

Bymuseet har i 1951—52 været besøgt af 87.083 personer, 1669 eksemplarer af dets vejledning, hvoraf der nu er blevet trykt en ny udgave, er blevet solgt, og 344 billeder og genstande har været udlaant til studiebrug eller reproduktion. Afdelingen, der rummer middelalderen og den nyere tid indtil Christian IV's kroning 1596, er blevet aabnet for publikum, nyordningen af det topografiske billedarkiv er blevet fortsat og portrætsamlingen blevet katalogiseret. Desuden er en omordning af museets montrer blevet iværksat, medens etiketteringen af billedsamlingen er afsluttet.

Undersøgelser og fund.

Museets arbejde ude i byen har i finansaaet 1951—52 hovedsagelig bestaaet i at følge de mange bunkersudgravninger, der har fundet sted. I haven foran Valkendorfs Kollegium i St. Peders Stræde fandtes saaledes fundamenterne til en forlængst nedreven middelalderlig auditoriebygning og en række sjældne middelalderlige potte-

skaar, i Kongens Have betydelige rester af et knapmagerværksted fra omkring 1800 og talrige skaar af lerpotter, nederlandske og tyske fajancefade og kinesisk porcelæn fra det 17. og 18. aarhundrede. Lignende fund blev ogsaa

Udsigt fra Wilders Plads.
Maleri af C. W. Eckersberg 1832.

gjort andre steder i byen bl. a. ved Søkvæsthuset paa Christianshavn.

Nedrivninger har der derimod kun været faa af. Nogle side- og baghuse i Adel-Borgergade-kvarteret er blevet nedbrudt, og Frederiksberggade 19 helt ombygget og moderniseret. Ialt har museet tilset og undersøgt 127 udgravninger, nedbrydninger og ombygninger.

Indkøb og gaver.

I anledning af sit 50 aars jubilæum modtog museet, som nævnt, som gave fra Ny Carlsbergfondet et maleri

af C. W. Eckersberg fra 1832, der forestiller udsigten fra Wilders Plads paa Christianshavn mod Gammelholm og Slotsholmen. I forgrunden ses en tremasters skonnert, der ligger fortøjet til en pæl, og et mindre skib, som er ved at blive losset paa kajen foran Grynmøllen ved indsejlingen til Christianshavns Kanal. Paa den modsatte side havneløbet ses til højre Gammelholm med reberbanen og hampemagasinet, og i baggrunden til venstre skimtes Frederik VI's nyopførte Christiansborg og Nybørs — de saakaldte Seks (oprindelig syv) Søstre, som rentemester Henrik Müller havde opført 1645.

Fra sin tidligste ungdom havde Eckersberg næret stor interesse for havet og for skibe, og fra 1804, da han var 21 aar gammel, stammer en række tegninger og akvareller af orlogsskibe.¹ Paa denne tid udførte han sikkert ogsaa sine første marinebilleder i olie, og af den fortegnelse over hans værker, som ledsager Hannovers biografi, fremgaar det, at ikke mindre end $\frac{1}{5}$ af hans samlede produktion har et maritimt motiv. Fra sin embedsholig paa Charlottenborg havde han kun faa skridt til havnen, og gentagne gange er han blevet inspireret af de mange sejlskibe, som ankrede op paa Rheden eller langs kajerne. Blandt de bedste af hans københavnske havnebilleder er museets nyerhvervede maleri.

Om dette fortæller han i sin dagbog, at han den 17. juli 1832 har „arbejdet paa et nyt maleri, en udsigt fra Wilders Plads, været paa pladsen for at besigtige *contouren*“,² og den 16. august meddeler han, at han har „arbejdet paa og blevet færdig med et lille maleri, forestillende en udsigt fra Wilders Plads etc.“.

I kunstnerisk henseende er det et udmærket arbejde, skønt man ikke kan benægte, det har den kølige tone, som kendetegnede hans marinebilleder fra 30'erne. Derfor passer paa dette Holger Drachmanns udtalelse, som Hannover citerer, at Eckersberg „under sit dække synes

embryonisk (som i fostertilstand) at gemme vinterens kulde og is“. „Sollyset bliver aldrig rigtig varmt i hans solskinsbilleder fra disse aar, i hvilke hans mangel paa lufttoner i ordets moderne maleriske forstand ikke sjælden er følelig“, slutter Hannover.³

Billedet erhvervedes af Kunstforeningen, men derefter

Udsigt fra Asiatisk Kompagnis Plads paa Christianshavn mod Slotsholmen og Gammelholm. Maleri af C. W. Eckersberg 1846.

har dets skæbne været ukendt, indtil det for et aars tid siden dukkede op i kunsthandelen og købtes af Ny Carlsbergfondet. Derimod kendtes den tegning, Eckersberg samtidig afleverede til Kunstforeningen, som xylograf F. Hendriksen 1926 reproducerede i sin bog: „Københavnske Billeder fra det nittende Aarhundrede“, III. „Christianshavn med Orlogsværftet, Toldboden og Kastellet“.

Medens denne saavel i motivet som i kvaliteten svarer

til det udførte maleri, bærer det billede, Bymuseet i forvejen besad af Eckersberg, præg af hans svigtende synsevner som ældre. Det er malt 1846 og forestiller omtrent den samme udsigt: Slotsholmen og Gammelholm set fra Asiatisk Kompagnis Plads i Strandgade. Det var udstillet paa Charlottenborg 1847,⁴ hvor det købtes af Christian VIII. 1882 solgtes det paa auktion til apoteker F. Holm, Frederiks Hospital, og 1921 kom det i museets besiddelse.

Ogsaa dette maleri omtaler Eckersberg i sin dagbog.⁵ Han paabegyndte det den 4. juni 1846, retter fjorten dage senere „lidet paa tegningen“ og fuldender det den 15. august. Resultatet kan imidlertid ikke have tilfredsstillet ham, for den 20. oktober maler han igen paa det, og fire dage senere gør han det færdigt.

Naar dette maleri omtales her, skyldes det, at skønt det ved sin grove udførelse i væsentlig grad adskiller sig fra maleriet fra 1832, er begge billeder dog udtryk for hans realistiske syn paa naturen, som gav ham tilnavnet den nationale malerkunsts fader, og som blev grundlæggende for det topografiske maleris udvikling i det 19. aarhundrede.

Den store indflydelse, han udøvede, fik dog ingen eller kun ringe betydning for det ældre slægtled, der bevarede sin tilknytning til det 18. aarhundredes traditioner. Saaledes vedblev der over Søren Læssøe Langes (1760—1828) yndefulde tegninger og akvareller at være en duft af rokokotidens galanteri, hvorimod han i sine oliebilder mærkeligt nok i reglen er tør og skematisk.

Blandt de prospekter, han udførte, er et temmelig stort maleri af Rosenborg og Kongens Have fra 1817, som Bymuseet i aar har erhvervet paa auktion hos Winkel & Magnussen. I forgrunden ses en del af frugthaven langs Sølgade med dens espaliertræer og paa den modsatte

side voldgraven slottet med portbygningen og den tidligere kommandantbolig ved Østervold, hvor Rosenborg Mølle knejser paa observatoriets nuværende plads. Til venstre for slottet ligger køkkenbygningen, som nedreves 1859, og i baggrunden skimtes Rundetaarn med Trini-

Kongens Have med Rosenborg. Maleri af Søren Læssøe Lange 1817.

tatis Kirke og spirene paa Petri og Helligaands Kirke. Slottet er ligesom portbygningen og kommandantboligen — den nuværende direktørbolig — dækket med „stenkulør“ — en graahvid oliemaling, som dets mure fik 1706.

Som de øvrige prospekter i olie, Lange har malt, er dets topografiske værdi betydelig større end dets kunstneriske, selv om det ikke kan frakendes en vis ynde, der

trods de maniererede staffagefigurer i forgrunden kan minde om Jens Juels smaa landskabsbilleder.

Sammen med dette købtes et lille maleri af David Monies (1812—1894), der forestiller Nørrevold set fra hjørnet af Tornebuskegade. I hans store produktion af

Nørrevold set fra hjørnet af Tornebuskegade.

Maleri af David Monies ca. 1845.

portrætter og sødladne genrebilleder, der vakte samtidens beundring, indtager det ved sin friskhed og sit ejendommelige perspektiv en særstilling. Volden er set oppe fra et vindue i ejendommen paa hjørnet af Tornebuskegade, og i baggrunden skimtes vingerne paa Rosenborg Mølle og gavlen paa Garderkasernen. Langs husene løber en aaben rendesten med rendestensbrædter ud for gade-

dørene, og paa murene sidder to tranlygter. Til venstre ved volden staar en pumpe og ved opkørselen til Stadt-oberstens Bastion, hvor Gothers Mølle laa, et rødt skilderhus og en skildvagt.

Billedet er usigneret og udateret, men paa bagsiden

Frederiksholms Kanal. Akvarel af H. G. F. Holm ca. 1835.

betegnet: „David Monies, bryllupsgave til en slægtning“. Det er sandsynligvis malt i 1840'erne, i hvert fald inden 1856, da de militære skildvagter ved byportene inddrog, og byen ophørte at være en fæstning.

Noget yngre er en fortrinlig akvarel af H. G. F. Holm fra omkring 1835, som Bymuseet i aar har købt i kunsthandelen. Den viser Frederiksholms Kanal med Marmorbroen, set fra broen ud for Tøjhusgade mod Nybrogade. Til højre ligger fløjene omkring Christiansborgs ridebane og til venstre den helt ombyggede husrække mellem Ny Kongensgade og Ny Vestergade, Prinsens Palæ — det nuværende Nationalmuseum — og i baggrunden

Raadhusstræde. Over husene i Nybrogade rager spiret paa Petri Kirke og taarnet paa Frue Kirke op.

Oprindeligt var den midterste bygning mellem Ny Kongensgade og Ny Vestergade et adeligt palæ, som tilhørte den Plessenske slægt.⁶ 1759 solgte gehejmerråd Ludvig von Plessen det til grev Eggert Christopher von Knuth, og tyve aar senere erhvervedes det af den kendte storkøbmand, grosserer Søren Lycke (1716—1786). Senere tilhørte det en grosserer Bügel og derefter grosserer Jens Lund.⁷

Da det hverken er omtalt i Thuras Danske Vitruvius fra 1746 eller i hans Hafnia Hodierna fra 1748, skønt det ansaas for en af byens fornemste bygninger, men derimod ses paa Johan Jacob Bruuns prospekt af Frederiksholms Kanal fra 1755, er det sikkert bygget omkring 1750. Dets arkitekt kendes ikke, men af stilistiske grunde kan det sikkert henføres til arkitekten Philip de Lange, der bl. a. har bygget det Barchmannske palæ paa det modsatte hjørne af Frederiksholms Kanal og Ny Kongensgade, som nu tilhører lensgreve Wedell-Wedellsborg.

Paa Geddes kvarterplaner fra 1757 og hans eleverede kort fra 1760—61 bestaar palæet foruden af hovedbygningen ud til kanalen af to sidefløje, hvortil der paa grunden bagved slutter sig et smukt haveanlæg i fransk stil med springvand. Ejendommens fornemme karakter i det 18. aarhundrede fremgaar af en ret diletantisk gouache fra 1784 i museets besiddelse, hvor en herskabstjener staar vagt uden for den aabne port, hvorigennem der er udsigt til havens træer.

Det indre svarede til det ydre. August Hennings fortæller,⁸ at i spisesalen efterlignede væggenes dekoration et palads' facade, det blaamalede loft himlen og gulvets bemaling et haveanlæg med grusgang og græsplæne. Kakkelovnene skjultes af gitre, der forestillede en volière med ørne og et bur med tigre, og for at skabe den fuld-

endte illusion om, at man sad i en have foran et palads, var gardinerne erstattet af markiser. I Bügels ejertid blev salen malet om som en skov „saa skuffende, at man virkelig engang skal have troet sig forvildet deri“.

Da Lyche overtog gaarden, blev de tidligere herskabsstalde og vognremiser i sidefløjene ombygget til pakhuse, medens hovedbygningens anden etage i slutningen af aarhundredet benyttedes af frimurerlogen Zorobabel af Nordstjernen til dens sammenkomster.

Omkring midten af forrige aarhundrede blev palæet nedrevet og erstattet af det kendte dobbelthus nr. 16—18, der skyldes den senere stadsbygmester H. C. Stilling. Der imod er det toetagers hus med kvisten, der ses yderst til venstre paa Holms akvarel, indbygget i den nuværende ejendom paa hjørnet af Ny Kongensgade.

I sin ældre skikkelse var dette hus opført 1683 af „Johan Jürgen, en af stadens 32 mænd og directeur for Børnehuset“, som en indskrifttavle i ejendommen meddeler. Omkring 1740 er det blevet moderniseret, og henvend 100 aar senere forhøjet.

Ejendommen til højre for Plessens Palæ paa hjørnet af Ny Vestergade havde oprindelig været den kgl. confessionarius' residens. I slutningen af det 18. aarhundrede benyttedes den imidlertid til vaskehus og magasin for den kgl. hofholdning paa Christiansborg. „Her glemmes — skriver Jonge⁹ — det kongelige taffel-dække tøj, den kongelige hof-stats sengeklæder, og hvad dertil henhører, samt gardiner etc. efter inventarii formældning“. Huset er forlængst nedrevet ligesom de fleste ældre ejendomme i Raadhusstræde, hvorimod det kun er faa af Nybrogades bygninger, der i væsentlig grad har skiftet udseende i de sidste hundrede aar. Om en af disse, den store røde ejendom, nr. 26, meddeler billedets tidligere ejer, redaktør V. Krogh, paa en seddel paa bagsiden, at den „blev nedskudt under bombardementet 1807, hvor-

efter tomten blev købt af min bedstefader, brygger Andreas Krogh, som genopførte ejendommen og drev bryggeri i den til 1852, da han solgte ejendommen“. Helt ødelagt blev den nu ikke, for det gamle barokhus er endnu delvis bevaret, men ganske vist præget af den restaurering, det gennemgik 1827.

Jacob Bastians købmandsgaard paa hjørnet af Christianshavns Torv og Overgaden oven Vandet, nedrevet 1892.
Akvarel af J. Brunn 1892.

I 1892 nedreves paa Christianshavn en af byens ældste ejendomme, den statelige bindingsværksgaard, som stor-købmanden Jacob Bastian omkring 1640 havde opført paa hjørnet af torvet og Overgaden oven Vandet. En akvarel af denne bygning, der er malt 1892 af en ellers ukendt kunstner ved navn J. Brunn, er i aar skænket museet af auktionsholder Ernst Winsløw. Trods sin noget dilettantiske udførelse giver den et ganske godt indtryk af ejendommen, der endnu ved nedbrydningen i

store træk havde bevaret sin oprindelige skikkelse. Saaledes fandtes i stueetagen to rigt skulpterede stuklofter og vægfriser fra Christian IV's tid, som nu er anbragt i Nationalmuseet.

Sin sidste tid gjorde den gamle købmands- og bryggergaard dels tjeneste som politistation, dels havde „Højres Arbejder- og Vælgerforening“ sine lokaler paa første sal, medens der i kælderen var beværtning. Som det ses paa

Parti ved Kalvebod Brygge. Maleri af Albert Kromann 1888.

akvarellen, var huset ud til torvet sammenbygget med en smal, tre fag bred og to stokværk høj bygning, der fra første færd havde været en selvstændig ejendom. Skibet i kanalen er en af de berømte pæreskuder.

Medens Eckersbergs maleri fra 1832 gav et indtryk af den gamle Inderhavn, viser et maleri af Albert Kromann fra 1888 den ny kaj, der i sidste del af forrige aarhundrede blev anlagt ved Kalveboderne syd for Langebro. Til højre er en række kuldampere ved at blive losset, og til venstre i baggrunden ses over et plankeværk spirene paa Vor Frelzers Kirke og Christianskirken paa Christianshavn. Paa selve kajen ligger foruden jernbanespor nogle gulstensbygninger. Billedets gullige tone giver

i virkeligheden en udmærket fornemmelse af den stemning, der en efteraarssdag er paa en københavsk havneplads.

Nogle aar ældre end dette maleri er en tegning af Edvard Petersen af Amagerkoner, som sælger grønsager

Amagerkoner paa Højbro Plads. Tegning af Edvard Pedersen 1883.

paa Højbro Plads. I baggrunden skimtes nogle af Skovshovedkonerne ved Gammelstrand.

Tegningen er en studie til hans store maleri fra 1883 af Amagerkoner paa Højbro Plads, hvor gruppen med konerne ses yderst til venstre. Den er et vidnesbyrd om den karakteriseringsevne, Edvard Petersen besad, og viser tillige den forkærlighed, han nærrede for byens torve og torvelivet.

Af en noget andet karakter er en tegning af Vilhelm Rosenstand, der forestiller en maleriauktion i København i 1860'erne. Ved den ene ende af et langt bord sid-

der auktionarius og ved hans side protokolføreren, ved den anden vises det billede, som skal under hammeren, frem for tilskuerne, der sidder og staar omkring bordet. Og hvilken herlig samling fysiognomier er det ikke lykkes Rosenstand at samle? Den let karikerende maner, han anvender, minder stærkt om Marstrands berømte

Maleriauktion i København.

Tegning af Vilhelm Rosenstand ca. 1860.

tegninger. Rosenstand havde da ogsaa i to vintre været hans privatelev, og helt overvandt han aldrig hans indflydelse.

Foruden disse billeder har museet som testamentarisk gave fra frk. Jenny Lahde ved overlærerinde frk. Anna Nielsen, Ved Lindevangen 18, modtaget kobberstikkeren G. L. Lahdes (1765—1833) selvportræt og et tilsvarende portræt af hans anden hustru Marie Taanum, f. Larsen (1789—1876), som begge har tilhørt Lahdes søn dyrlæge Lahdes adoptivdatter, giverinden frk. Lahde, der døde

1951. Desuden har det fra boet efter afdøde bibliotekar Julius Clausen ved Det kgl. Bibliotek ved landsretssagfører Viggo Friderichsen faaet overladt en samling malerier med københavnske motiver, deriblandt et prospekt af Vesterport fra omkring 1860 og et samtidigt billede af Langelinieporten set fra Esplanaden, et maleri af Strandpromenaden fra omkring 1880 og et lille billede af Carl Bille af det gamle kalkbrænderi samt et maleri af Anna Høyer fra 1892 af alleen, der førte fra Vester Voldgade til Den dækkede Vej ved Ryssensteens Bastion. Endvidere har direktør C. M. Dyrhund, Bellevuekrogen 20, Klampenborg, skænket et maleri af Kigkurven paa Christianshavn, set fra vejen til Langebro, frk. M. Kunkel, Frederiksborggade 48, et morsomt paraplyskilt, malermester Kruse, Drejervej 14, forskellige udhængsskilte, bl. a. et par forgyldte oksehoveder og auktionsholder Ernst Winsløw to livjægeruniformer.

Ved køb er yderligere tilkommet en interessant akvarel, der viser udsigten mod København fra Emdrup omkring 1820, og et maleri af den døvstumme maler Peter Møller, som forestiller den saakaldte „Frederik VII's Bro“ over Nørreports Gab omkring 1860. Denne bro flyttedes 1873 til Ørstedsparken, hvor den stadig forbinder den gamle voldgravs to bredder med hinanden. Endelig har museet erhvervet nogle af maleren Henrik Rasmusens topografisk meget interessante billeder fra Brønshøj og Utterslev, der viser disse kvarterers skikkelse, inden de blev bebygget, og fhv. antikvitethandler C. Carsten Mønniches store samling af københavnske prospektkort samt et morsomt tobakshandlerskilt fra Pilestræde.

Som depositum har det fra Grossererersocietetet modtaget Johan Christoph Petzolds statue af Merkur paa Børsrampen, der er blevet erstattet med en kopi af billedhuggeren Edvard Eriksen, fra Den kgl. Staldetat ved kammerherre Schaumburg og Tøjhusmuseet en række

uniformer, ride- og bukdækkener, der har været brugt af Den kgl. Staldetat paa Christian IX's tid, fra Kunstindustrimuseet det af Bindesbøll tegnede butiksinventar fra Hertz' forlængst nedlagte tobaksforretning paa hjørnet

Kobberstikkeren G. L. Lahde (1765—1833). Selvportræt.

af Frederiksberggade og Raadhuspladsen, fra Nationalmuseet et fragment af en lille havefigur af sandsten, symboliserende „Høsten“, og fra Hustømmerlauget et par sølvmedailler til ophængning paa dets velkomst.

Gaver er endvidere blevet modtaget fra Havnebygningslaboratoriet; Teknisk Højskole; Københavns Brand-

væsen; Rigsarkivet; Stadsingeniørens direktorat; Stads-konduktørens direktorat; Oslo Bymuseum; De Sandvig-ske Samlinger, Lillehammer; Stockholms stadsmuseum; Malmø museum; museet i Sundsvall; „Den gamle By“,

G. L. Lahdes hustru Marie Taanum, f. Larsen (1789—1876).
Maleri af G. L. Lahde.

Aarhus; Frilandsmuseet; Gilleleje Museum; Haderslev Amts Museum; Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg; Horsens Museum; Kalundborg og Omegns Museum; Museet paa Koldinghus; Køge Museum; Lolland-Falsters Stiftsmuseum; Ny Carlsberg Glyptotek; Næstved

Museum; Odense Bys Museer; Roskilde Museum; Tobaksmuseet, Odense; Vejle Museum; direktør M. Andersen, Fridtjof Nansens Plads 3; fru Elna Arbo Windfeld, Oslo; hr. Karl Arnet; markmand Bentsen, Kødbyen; fru Ida Brink, Amager Fælledvej 25; kommunelærer Carlos Bülow-Olsen; boksforvalter Arnold Fyhr, Bengtassevej 15, Hellerup; fru overlæge Gade, Fjøsanger, Norge, ved ingeniør Købke; musiker Jakob Gammelstorffs dødsbo ved hr. Svend Aage Clausen, Højdevej 50; malerinden frk. Hellen Halk, Bornholmegade 6; hr. S. A. C. Hansen, Vandkunsten 6; xylograf Knud Hendriksen; kommune­lærer Otto Jensen, Vibenshus Skole; fru Anna Jørgensen, Gyldenløvesgade 12; tømrer E. Kellermann, Lejre­vej 14, Brønshøj; entreprenør Emil Klentz, Tagensvej 92; arkitekt Jens Klok, Søværnets bygningsvæsen; blikkenslagermester H. Laursen & Søn, Larsbjørnsstræde 5; snedkermester Oscar Lembke, Toldbodgade 17; konser­vator Peter Linde; fhv. underberider i Den kgl. Staldetat Albert Lørup; overretssagfører Chr. Marquardt, Graa­brødretorv 15; jord- og betonarbejder Nielsen; over­bibliotekar Paulli, Det kgl. Bibliotek; Hr. H. Paulsen, Willemoesgade 87; assistent Gregers Winkel Pedersen, Arnestedet 11; fru Astrid Pedersen, Bymuseet; hr. Haa­kan Petersen, Vesterbrogade 118; hr. L. Petersen, Gml. Kalkbrænderivej 19; Rasmussen & Nilssons lithografiske trykkeri, Sølgade 32; direktør, civilingeniør H. T. Rime­stad, Svanemøllevej 51; organist P. S. Rung-Keller, Vor Frelsers Kirke; korttegner Chr. Sarder, Stadskonduktø­rens direktorat; kunstmaler Henning Schiøler, Jagtvej 179; overbibliotekar E. Sejr, Statsbiblioteket, Aarhus ved museumsdirektør Helge Søgaard; frkn. Ingeborg og Ma­rie Tryde, Duevej 122; fhv. afdelingssygeplejerske frk. Helga Thorsen, Aabenraa 31; hr. Leander Wendelboe, Jyllingevej 53 og frk. Zachariassen, Vendersgade 23.

NOTER

- 1) Emil Hannover: Maleren C. W. Eckersberg: En Studie i dansk Kunsthistorie. Udg. af Kunstforeningen i København, 1898, side 12—13.
- 2) Hannover, side 381.
- 3) Hannover, side 244.
- 4) Carl Reitzel: Fortegnelse over danske Kunstneres Arbejder paa Charlottenborg 1807—82, side 135.
- 5) Hannover, side 593.
- 6) Carl Bruun: Kjøbenhavn, III, 1901, side 7.
- 7) Carl Bruun, III, side 766.
- 8) Carl Bruun, III, side 767.
- 9) Niels Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse, 1, 1783, side 83.

EN STORKØBMAND FRA FREDERIK II's TID

Af LOUIS E. GRANDJEAN.

At der kan uddrages ikke lidt personhistorie av cancelliets brevbøger, er noget, man ved. Historieforskningen har selvklart trukket de kendteste personer frem. Her skal meddeles nogle oplysninger om en storkøbmand, hvis skæbne belyser de farer, som ogsaa slutningen av 1500 tallet bød sine købmænd på.

Didrik Mumme, der blev borger i København, og som 1557—79 ejede en gård i St. Færgestræde, den, hvori Winkel og Magnussen nu bor,¹ får 8. 5. 1564 udstedt et gældsbrev fra kronen på 1500 mrk. klippinge, som han har udlånt. 23. 6. s. å. udstedes åbent brev, hvorefter han for livstid fritages for al borgerlig tyngde med at holde rytteri, landsknægte og bådsmænd. 4. 2. 1566 udstedes et nyt gældsbrev til ham på 440 dlr. for arrask, saien, mackai, damask, silkeatlask og setteni, som han således har leveret til kronen. 27. 8. s. å. får han, som altså må have været „ligger“, skønt han allerede ejede gård i København, tilladelse til at bo i byen, bruge handel som andre borgere og være fri for skat, vagt, landsknægte og rytterhold og al anden kgl. og borgerlig tyngde så længe han lever. Herefter høres ikke mere om *Didrik Mumme*, men allerede 9. 3. 1565 omtales et gældsbrev til kræmmer *Henrik Mumme* på 4798 dlr., og 18. 12. s. å. hedder det, at det hos *Henrik Mumme* bestilte klæde, silketøj og arrask skal rentemester *Joachim Bech* sørge

¹) Se H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377—1728, b. I, p. 45 f.

for bruges til Daniel Rantzaus regiment. At begge Mumme er klædehandlere, kunne tyde på, at vi her har at gøre med fader og søn, men jeg har intet kunnet finde herom.

Henrik Mumme indskrænker sig imidlertid ikke — som sin formentlige fader — til klædehandel, thi 25. 2. 1566 udstedes befaling til toldereren i Ribe, Oluf Pedersen, at han skal betale Henrik Mumme 5000 dlr. av øxentolden, og denne store sum vidner om andre og større transaktioner. 17. 6. s. å. får han tilladelse til at besejle en havn kaldet Ostfjord i Ostfjord syssel på Island og handle dær mod at svare sædvanlig told og sælge indbyggerne gode varer til en rimelig pris. Mumme er altså også skibsreder, hvad vi yderligere får bekræftet 7. 10. s. å., da toldereren i Helsingør, Henrik Mogensen, får meddelelse om, at Henrik Mumme har fået tilladelse til at lade en ballaster løbe til Narva. Skipperen er Mathias Sandersen, og skibet har noget klæde inde. At Mumme også beskæftiger sig med exporten, véd vi av brevet 6. 4. 1567, hvori toldereren i Assens, Poul Bang, instrueres om med det første at sende besked til cancelliet om, hvor meget Henrik Mumme skal give i øxentold af de øxne, som han har ladet føre over der, da kongen siden vil lade avregne med Henrik Mumme.

Mumme handlede åbenbart nu med alt; 10. 6. 1567 udgår der befaling til Peter Bille, stiftslensmanden i Kalundborg 1566—80, om mod kvittering at udlevere Henrik Mumme 60 læster malt fra Kalundborg slot som betaling for de penge, han har tilgode hos kongen. Han har med andre ord skabt sig tillid hos majestæten og gør store forretninger med kronen. 21. 9. 1567 informeres Jørgen Munk om, at kongen er blevet enig med Henrik Mumme om i år at stalde så mange øxne for ham, som kunne opsættes på foder i ladegården ved Frederiksborg. Jørgen Munk skal modtage alle de av Henrik Mumme didsendte øxne og fodre dem efter den avtale, som Henrik Mumme har gjort med kongen. To dage senere udgår en lignende befaling til Mads Skeel på Abramstrup, hvor Henrik Mumme også har fået tilladelse til at opstalde øxne.

3. 3. 1568 udgår der befaling til toldereren i Assens, Poul Bang, om av dette års øxentold at betale Henrik Mumme

2000 dlr., som kongen skylder ham for „kramvarer og andet“. 11. 5. s. å. får toldereren ny ordre om, at kongen er enig med Henrik Mumme om, at den øxentold for i år, som han skylder og havde lovet at betale til Roskilde marked, skal avkortes i kongens gæld til Henrik Mumme. Om Henrik Mumme allerede har betalt øxentolden, skal den tilbagebetales. Sex dage senere udgår befaling til Holger Rosenkrantz og Peter Bille om, at de hver skal levere Henrik Mumme 29 læster malt sjællandsk mål med 42 td. i hver læst og hver læst beregnet til 50 dlr., som betaling for silketøj og andet, som kongen har fået av Henrik Mumme til krigsfolket. Henrik Mumme er altså leverandør til hæren; 18. 2. 1569 har han til lejren ved Falkenberg leveret $25\frac{1}{2}$ ame rinskvin til $13\frac{1}{2}$ dlr. pr. ame, ialt 344 dlr. 1 ort, hvorfor der hos stiftsskriveren i Ålborg skal leveres ham 3 læster og 4 pd. malt og $3\frac{1}{2}$ læst rug sjællandsk mål, hver læst beregnet til 50 dlr. 23. 3. s. å. beordres Peter Skriver i Århus stift at levere Henrik Mumme 100 læster rug, hver læst beregnet til 36 td. sjællandsk mål og til en pris av 40 dlr. pr. læst, hvilket skal afkortes i hans tilgodehavende hos kongen.

2. 4. 1569 overdrages besejlingen av Ostfjorden i Island til en købmand i Bremen, men da Henrik Mumme har „beredt sig til at besejle havnen i år, skal denne tilladelse først gælde fra 1570“. Fra dette år udgår Henrik Mumme altså som monopoliseret islandsk købmand, og vi hører mindre om ham, formentlig har andre købmænd konkurreret ham ud i forholdet til kronen. 12. 7. 1572 udgår befaling til Bjørn Andersen om at levere Henrik Mumme eller hans fuldmægtige 17 læster malt „på regnskab“ som avbetaling på de 2310 dlr., som kongen skylder ham.

Henrik Mumme har i hvert fald tillige haft økonomiske vanskeligheder, thi 13. 7. 1574 meddeles det rentemester Christoffer Valkendorf, at da Henrik Mumme har berettet, at han har nogle penge tilgode for silketøj og andre varer, leveret til kongen „i sidste fejde“, men hidtil ikke har kunne få dem, hvormed han er kommet til agters og en tid har været nødt til at være borte fra hus og hjem, befales det Valkendorf strax at gennemse Henrik Mummets regnskab med kongen, og hvis kongen findes at være Henrik Mumme noget skyldig, da at betale det, „for at kongen een gang for alle kan blive fri

for hans overløb"! Nu er købmand Henrik Mumme ikke i kridthuset længere, hans driftskapital tillader ham ikke at yde kronen den lange kredit, som på dette tidspunkt var nødvendig, og kongen dropper ham! Formentlig har Henrik Mumme lidt tab ved søhandelen enten ved forlis eller ved sørøveri. 8. 4. 1575 udgår skrivelse til Christoffer Valkendorf, at hofsinde Niels Rosengaard har berettet, at han har været med til at gå i borgen for Henrik Mumme til Marcus Hess og Bernt thor Vesten og for sin part skal betale 300 dlr. Da terminen for pengenes betaling nu er forbi og Henrik Mumme har et tilgodehavende hos kronen, der er større end de 300 dlr., har Niels Rosengaard begæret strax at måtte få de 300 dlr. av rentekammeret til at indfri sin borgen med; dette bevilger kongen også, da Henrik Mumme efter Niels Rosengaards beretning ikke har noget derimod, og skal Niels Rosengaard levere Valkendorf forløftebrevet og en forpligtelse til at holde kongen skadesløs hos Henrik Mumme for de 300 dlr.

Kanhænde at Henrik Mumme, der nu var i gæld til Marcus Hess, alligevel fik sine midler frigjort hos kongen, thi 31. 7. 1575 hører vi sidste gang om ham, idet Valkendorf, der tidligere har fået ordre til at avregne med Mumme for noget hos ham udtaget silketøj og andet, nu beordres til efter avregningens godkendelse at anvise Mumme betaling i korn og andre varer, men dog sørge for, at den betaling, han allerede har fået, bliver avkortet.

Hvordan hans købmandsskab, efter disse svære år, er endt, vides ikke. Han ejede endnu i 1587 en gård i Højbrostræde, hvor nu Brd. Trier bor.² Tilsyneladende handlede han ikke mere med kronen, så lidt som han vedblev at handle på Island. De større købmænd av Marcus Hess' type med stærkere arbejdende kapitaler, som tillod langmodig kredit, havde nok slået ham ud. Det gik dengang som ofte også nu op og ned; storhandelen har altid været undergivet konjunkturernes svingninger, risikoen ved kreditgivning og farerne på søen, som man først 50 år senere kom ind på rationelt at dække ved søforsikring.

²) Se H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377—1728, b. II, p. 30.

Hans formentlige søster Anne Didriksdatter Mumme blev gift med rådmand i København, Knud Jørgensen, og døde 1636.³

Således bringer da kancelliets brevbøger både enkeltheder av personhistorisk interesse og oplysninger om handelshistorien. De kan utvivlsomt udnyttes yderligere, når disse oplysninger bearbejdes, og meget kan vel forventes fremdraget om Københavns købmænd fra disse tider.

Som et praktisk eksempel kan jeg anføre, at jeg i min i år udsendte bog „Omkring Hans Nansen, handels- og søfartsforhold i 1600-tallet“ har ikke mindre end 10 henvisninger til kancelliets brevbøger, og det var så meget vigtigere, fordi de primære kilder flyder så sparsomt.

³) Se Helligaandskirken i København, udg. v. Bjørn Kornerup, 1949, p. 157.

OM GOTHERSGADE, PUGESTRÆDE OG SVÆRTEGADE

NYE MOMENTER

Af OTTO MACKEPRANG.

Ikke så lidt rørt blev jeg over at se min afhandling om „De gamle gadenavne“ i København¹ anmeldt i et svensk fagblad, Kommunalteknisk Tidsskrift's septemberhefte 1952. Og det endda af lektor, fil. dr. Gösta Langenfelt, hvis indsigt i spørgsmål om gadenavnes tilblivelse er kendt over hele Norden. Kraftigt påskønner jeg tillige, at dr. Langenfelt benytter lejligheden til at yde mig bistand i mine bestræbelser for at finde frem til, hvad der ligger bag ved de københavnske gadenavne.² Nedenstående modbemærkninger må derfor ikke tages som udtryk for et utaknemmeligt sind. Tværtimod.

Først nødes jeg til at berøve mine gode venner i Sverige den illusion, at navnet Gothersgade, som af dr. Langenfelt antydtes, måske „syftar på svensken“ på samme måde som ordene „Gotens hjelm og hjerne“ i Johannes Ewalds kongesang gør det. Nej, kendeordet i dette gadenavn er — ligesom det tilsvarende ord i Vendersgade — taget fra den danske konges titel, hvori han endnu betegnes som „de Venders og Goters“ konge.³ Vi danske har ikke altid let ved at give noget fra os! I hvert fald ikke

på prent. Det sidste led i denne betegnelse stammer fra Valdemar Atterdag, der til sin titel føjede „Goternes konge“ (rex Gothorum), efter at han 1361 havde erobret Gotland. Forinden havde titelen alene været „Daners og Venders konge“ (Danorum Sclavorumque rex).⁴

Gothersgade-navnet opstod i 1660'erne.⁵ Af en — forhåbentlig ikke helt uforståelig — grund var vi på den tid her i landet ikke just venlig stemte overfor svenskerne. Og da først slet ikke i København. Så tanken om, at vi *dengang* skulle have ønsket at hædre vore nu så kære nabofrænder ved at opkalde en gade direkte efter dem, kan man trygt se bort fra. Dette være sagt uden nogen som helst brod.

Efter nu gængs sprogsikik skulle det omhandlede gade-navn udtales „Go'tersgade“ med stød. Men sådan forholder det sig som bekendt ikke. Den hævdvundne folkelige udtale er „Gottersgade“ uden stød, hvilket nu og da forleder børn til at tro, at gaden specielt udmærker sig ved forretninger med bolcher og andre lækkerier, som falder ind under begrebet godter. Er det end kedeligt på den måde at være med til at skuffe børn, skal man alligevel ikke kvie sig ved fortsat at bruge den folkelige udtaleform. Thi den er historisk hjemlet og for så vidt fuldtud korrekt.

Så langt tilbage som i et skøde af 13. april 1664 betegnes gaden her som „Gottersgade“. Og grundtaksregistraturen af 1668 har den tilsvarende betegnelse „Gott[er]-gaadenn“. Samme karakteristiske udtaleform går stadig igen, selv i Danske Kancellis sjællandske tegnelse, og træffes endog en enkelt gang i kancelliets endnu mere officielle protokolrække: Sjællandske registre (20. oktober 1683), som dog i almindelighed har stavemåden Gothersgade, hvilken stavemåde i øvrigt tidligst forekommer i de sjællandske tegnelse 10. november 1681. I Københavns diplomatarium findes denne officielle form ellers

først i politimester Ole Rømers indberetninger til kongen 3.—17. maj 1705.⁶

Som ovenfor fremhævet hidrører navnet Gothersgade fra vor kongetitel. I fordums tid skrev man „de Gothis och Vendis“ eller „de Gottis och Vendis“. Bag denne skrivemåde ligger den middelalderlige vulgærlatinske form for Goternavnet: „Gotti“. Bogstaveringen med to t'er står for resten ikke uden paralleller i nutidssproget. I dette anvendes der til eksempel folkegruppe-betegnelser: Gottoner og som adjektiv hertil: gottonsk.⁷

„Så finns det några osäkra tolkningar. Pugestræde måste väl ha samband med lätta fruntimmer, puggor på svenska, ty det är påfallande många äldre gatnamn i Köpenhamn, som sysslar med prostitution och magbesvär. Sværtegade ligger i närheten av Pistolstræde: kanske av tyskans Schwert = svärd?“, skriver dr. Langenfelt.

Det er rigtigt, at flere af de københavnske gadenavne rummer en hentydning til mavens funktioner. Her skal nævnes Magstræde og Hyskenstræde, efter datidige betegnelser for nødtørftshuse, måske tillige Knabrostræde, oprindeligt Knagrøgstræde, hvorved der muligen på drastisk vis hentydes til den bøjede stilling, borgerne indtog, når de frekventerede det ene af de nys omtalte huse, som strædet førte ud til.⁸ Men der ses ikke i København at være noget gadenavn, som ved sin oprindelse leder tanken hen på forekomsten af prostitution. På det punkt er man åbenbart gået stille med dørene.

Allerede af den grund synes det betænkeligt at gottage den fortolkning, dr. Langenfelt giver af navnet Pugestræde, der i sidste halvdel af 1400-tallet og i begyndelsen af 1500-tallet brugtes som betegnelse henholdsvis for en del af Kattesundet og for Mikkel Bryggers Gade.⁹ Desuden savner vi viden om, at just kvarteret her i hin tid

har gjort sig særlig bemærket ved livsudfoldelse i den berørte retning, om end forudsætningerne herfor vel nok har været til stede.¹⁰ Hertil kommer, at der ikke findes spor i dansk af, at puge har været lig det svenske pugga i betydningen „letlevende kvinde“. Og herved udelukkes formentlig ganske den mulighed, at Pugestræde-navnet kan sættes i forbindelse med charmetrolde af den angivne art.

Puge betyder på ældre dansk og i jysk dialekt „ond ånd, djævel“. Desuden har vi nok et ord puge, som på ældre dansk betyder „høker, pengepuger“.¹¹ At navnet Pugestræde kan have tilknytning til ordet puge i betydningen „høker“, forekommer særdeles troværdigt. Mindre sandsynligt er det vist, at samme ord i betydningen „pengepuger“ indgår i dette gadenavn. Men vi står på ret bar bund her, så udelukkes kan det naturligvis ikke. Ej heller, at det andet ord puge, der betyder „ond ånd, djævel“, ligger til grund for det omhandlede navn. I nærheden lå indtil engang i 1550'erne Sankt Klemens Kirke, Københavns ældste kirke, og den dertil hørende kirkegård, hvilken sidste ifølge præsten, magister Hans Lauridsens sjælebog fra 1587 var belemret med en gravso.¹² Det smager da altid af fugl! Vel støder vi på navnet Pugestræde så tidligt som 1468, men sagnet kan jo bygge på meget gamle overleveringer. Der kan selvfølgelig også være tale om en helt anden slags djævelskab.

Mest rimeligt er det dog fremdeles at regne med, at navnet Pugestræde refererer til en eller anden person med lokal tilknytning, således som antaget i min fornævnte afhandling. Pug (Puge, Pughe) var jo et ret almindeligt personnavn i middelalderen. Og i Roskilde-bispernes jordebog 1377 omtaltes blandt ejendomsbesidderne på disse kanter Johannes Pughe og Nicholaus Pughe.¹³ Måske det er en af dem eller en af deres efterkommere, som Pugestræde er opkaldt efter.

Hvad angår navnet Sværtegade, så har det ikke så forskrækkelig mange år på bagen. Det dukkede først op omkring 1773. Mærkeligt må det derfor synes, at vi svæver i total uvidenhed om oprindelsen til dette navn. Og det er faktisk tilfældet.¹⁴

Den af dr. Langenfelt fremsatte hypotese, at Sværtegade med henblik på naboskabet med Pistolstræde muligvis har fået betegnelsen Schwert = sværd knyttet til sit navn, er næppe holdbar. Ganske vist benyttedes det tyske sprog en hel del i hovedstaden på den tid. Men det var dog hovedsagelig i de „højere kredse“. Og gaden her udmærkede sig absolut ikke ved fornemhed. Der findes ej heller overleveret antydning om forekomsten af sproglige mellemformer, hvorved teorien om „Schwert“ som udgangspunkt for gadens navn underbygges. Endvidere gælder, at man ikke dengang havde for skik ved navngivningen af gader uden for de egentlige system-områder at parallelisere som forudsat.

Fra anden side er det hævdet, at forleddet i nævnte gadenavn muligvis er en forkortelse af sværd(t)fejer = våbensmed, et ord, som er lånt fra tysk.¹⁵ Men denne tanke har jeg ligeledes vanskeligt ved at slutte mig til. Så vidt jeg har kunnet opspore, fandtes der ikke på det tidspunkt, da dette gadenavn blev taget i brug, nogen sværd(t)fejer i gaden.¹⁶ Og heller ikke til støtte for teorien her kan der påvises sproglige mellemformer.

Man kunne måske mene, at det er den tidligere Giethus-virksomhed i gaden, en virksomhed med kanon- og klokkestøberi, der har sat sig spor i gadenavnet. Men denne virksomhed overflyttedes allerede 1673 til Kongens Nytorv,¹⁷ altså 100 år før vi finder navnet Sværtegade anvendt. Og erindringen om den pågældende virksomhed synes ikke at være holdt levende på stedet, thi fra 1661 og frem til 1773 (og lejlighedsvis senere endnu)

benævntes gaden dels Lille Regnegade, dels Store Regnegade eller Regnegade alene.¹⁸ Så spørgsmålet om oprindelsen til Sværtegade-navnet står vistnok stadigvæk åbent.

NOTER OG HENVISNINGER

¹⁾ Otto Mackeprang: De gamle gadenavne. Historiske Meddelelser om København (i det følgende forkortet til H.M.K.), 4. III (1951), s. 1—101.

²⁾ Gösta Langenfelt: Gator i Köpenhamn. Kommunalteknisk Tidskrift. Utgiven av Svenska kommunal-tekniska föreningen. 18. årgang (Stockholm 1952), s. 89.

³⁾ Efter den første plan for Ny København, udarbejdet af Axel Urup og approberet 1649 af Frederik III, skulle bydelen foruden Ny Kongensgade (den nuværende Gothersgade), Gothersgade (nu Store Kongensgade), Norgesgade (nu Bredgade) og Rigensgade have haft nogle gader ved navn Danmarksgade og Vendersgade henholdsvis øst og vest for Norgesgade. Hvor vi nu har Fredericiagade, var der projekteret en kanal, der tænktes benævnt Prinsens Kanal. På den anden side af denne kanal skulle have været anlagt Slesvigsgade, Holstensgade, Stormarnsgade og Ditmarskensgade samt i nærheden af Kastellet: Norges Torv, Danmarks Torv, Venders Torv og Gothers Torv. Men det blev på papiret, idet Henrik Ruse efter belejringen fik til opgave at udarbejde en ny byplan, som så efterhånden med visse modifikationer førtes ud i livet, se Oluf Nielsen: Københavns historie og beskrivelse IV (1885), s. 452—56 og V (1889), s. 30—36, Carl Bruun: København II (1890), s. 27—31, 180—81, Vilh. Lorenzen: Problemer i Københavns historie 1600—60. H.M.K. 2. IV (1929—30), s. 191—240, og København fra bispetid til borgertid. Udgivet af Stadsingeniørens Direktorat (1947), s. 91—109. Først i 1875 fik Gothersgade (den nuværende) et sidestykke i Vendersgade, hvilket navn da vedtoges af kommunalbestyrelsen som betegnelse for gaden, der sydvest for Frederiksborggade, stort set parallelt med Gothersgade, fører fra Nørre Voldgade til Nørre Søgade, se Københavns Borgerrepræsentanters forhandlinger (forkortet til B.F.) 1875—76, s. 225—29 og rådstueplakat af 29/7 1875.

⁴⁾ Poul Johannes Jørgensen: Goters, Salmonsens konversationsleksikon, 2. udgave. IX (1920), s. 915.

⁵⁾ H.M.K. 4. III, s. 37—38.

⁶⁾ Skrivelse af 27—28/8 1938 fra Københavns Stadsarkiv. Sagen

4. afd. G 17—1938. Gadenavneudvalgets arkiv. — Københavns diplomatarium (forkortet til K.D.). Udgivet af Oluf Nielsen, III (1877), s. 598, K. D. II (1874), s. 840, K. D. VII (1886), s. 56, K. D. VI (1884), s. 792, og K. D. V. (1882), s. 796. — B. F. 1938—39, s. 691—92.

7) Skrivelser af 28/9, 5/10 og 23/10 1938 fra dr. phil. Gudmund Schütte i den under punkt 6 omtalte sag. — Gudmund Schütte: Uheldigt konsekvensmageri. Kronik i Berlingske Aftenavis for den 4/11 1938. — Den danske ordbog VI (1924), sp. 1214 og 1216. — Dr. Schütte kan tale med en særlig vægt her, idet han bl. a. har udgivet en omfattende, systematisk håndbog i gottonsk etnologi: „Our Forefathers, the Gothonic Nations“ I—II (Cambridge 1929—33), jfr. Marius Kristensen: Gudmund Schütte. Dansk biografisk leksikon XXI (1941), s. 471. Førstebindet af nævnte store værk er i 1926 udkommet på dansk under titelen „Vor folkegruppe Gottjod“. — B. F. 1938—39, s. 701.

For kuriositetens skyld skal nævnes, at der tidligere har verseret en teori gående ud på, at Gothersgade-navnet slet ikke skulle have noget at gøre med „de Goter“ men stamme fra en på dette sted løbende „rendesten“ af dimension som en mindre kanal, der — med Nørrevold som udgangspunkt — skulle føre spildevandet fra byen ud i søen. Over hollandsk skulle betegnelsen herfor i dansk sprogbrug blive til „gotter“, jfr. det engelske ord gutter = en rendesten. Til sammenligning skulle tjene, at gaden i en kgl. anordning af 7. maj 1777 angående Københavns renovation staves „Gottersgade“.

Der henvises til indlæg fra landsretssagfører Jørgen Cold i Berlingske Aftenavis for den 15/11 1938. — Middelnederlandsch Woordenboek II (Gravenhage 1889) har: „Goot = Afvoerkanaal voor water. Cit. „De gooten, de door der stadt straete hynnelopen“. Gotiere (Gotier, ook Gortier) = Afvoerkanaal. Het woord komt van lat. gutta, fr. goutte“. — Om det engelske ord gutter oplyses i The Universal Dictionary of the English Language (1932), s. 516: „M. E. gotere, fr. O. Fr. gutiere, goutiere, Mod. Fr. gouthière „gutter under eaves; channel, groove“, fr. O. Fr. gote, goute, „drop“ fr. Lat. gutta“. — Anordning af 7/5 1777 anl. hvorledes med Københavns gaders og pladsers renovation for fremtiden skal forholdes, med videre; på det renovations-værket i København kan holdes i behørig orden, § 1. Kronologisk register over de kongelige forordninger og åbne breve, samt andre trykte anordninger, som fra år 1670 af ere udkomne. Ved Jacob Henric Schou. VI, 2. udgave (1795), s. 257.

Ekstistensen af en rendesten af den angivne størrelsesorden i 1600-tallets sidste halvdel har dog ikke kunnet efterspores. Noget andet er, at gadens tilstand på den tid har været meget slet. I en af kærneren i januar 1680 foretaget synsforretning hedder det således: „Jeg har været ved Kgl. M. Have, hvor jeg befinder gaden langs den kgl. haves plankeværk noksom at være brolagt på den venstre side ud til Gothersgade, men ellers befindes den af uforskammede mennesker meget ilde at være besmittet med menneskers urenlighed, hvilket at forekomme jeg ej kan vide noget råd Desforuden er samme gade mange steder belagt med store møgdynger, som mest er tilsammenbåret af en del der omkring boende allehånde slags folk . . .“, se Oluf Nielsen: *Københavns historie og beskrivelse V* (1889), s. 70. Og fortidige afløbsforhold på stedet, om sådanne i det hele taget lader sig påvise i naturlig forbindelse med anlægget af Gothersgade i dens oprindelige udstrækning, kan ikke tænkes at have været på tale, da gaden fik sit navn fastslået. En sådan fremgangsmåde ville have været fremmed for den tids tankegang. Grave historisk-topografiske forhold frem, når en gade skulle navngives, gjorde man ikke. For øvrigt ses ordet „gotter“ i betydningen „rendesten“ ikke at have vundet indpas her i landet. Den store ordbog over det danske sprog kender det i hvert fald ikke i den betydning.

Denne ekstra diskussion om oprindelsen til navnet Gothersgade kan måske forekomme en og anden ret ørkesløs, da der jo efter sammenhængen ikke hersker nogen tvivl i så henseende. Men den giver et udmærket eksempel på, i hvor høj grad vore gadenavne kalder på tanker og sætter fantasien i sving. Og morsomt er det, at den gennem de mange generationer nedarvede udtaleform: „Gottersgade“ endnu så sent som i 1777 har afspejlet sig i en fornem kongelig anordning. Thi andet kan faktisk ikke udledes af den heri gjorte brug af skrivemåden „Gottersgade“.

8) H. M. K. 4, III, s. 6—10.

9) H. M. K. 4, III, s. 11 og 13.

10) Grethe Hartmann: *Boliger og bordeller* (1949), s. 10 ff.

11) Skrivelse af 20/11 1952 fra Stednavneudvalget. Sagen 4. afd. N 42—1952. Gadenavneudvalgets arkiv. — Ordbog over det danske sprog XVII (1951), sp. 70—71.

12) Sagn og historier fra København og omegn. Udvalgt og indledet af Henning Henningsen (1950), s. 24—26. — En gravso defineres i Ordbog over det danske sprog VII (1925), sp. 43, som et „spøgelsesdyr i skikkelse af en so, der ifølge folketroen viser sig om natten (på kirkegårde) og varsler ulykke“. — I H. C. Andersens

„Elverhøj“ nævnes dette uhyggelige væsen i selskab med helhesten og kirkegrimen, se H. C. Andersen: Eventyr og historier. Jubilæumsudgaven I (1905), s. 319. — Når en gravso dukkede op på en kirkegård, som tilfældet skulle have været på Sankt Klemens Kirkegård, mentes det, at man stod overfor genfærdet af et levende begravet svin, se Otto Mackeprang: Omkring Rådhuspladsen (1950), s. 10—11. Enhver vil herefter kunne forstå, at talen drejer sig om et sagn. Med de flæskepriser, vi har nu, synes det utænkeligt, at nogen ville putte en rigtig so i jorden, allermindst en levende.

¹³⁾ K. D. I (1872), s. 99 og 109. — H. U. Ramsing: Københavns historie og topografi i middelalderen III (1940), s. 127 og 141. — Samme forfatter: Københavns ejendomme 1377—1728, IV, Vester Kvarter (1943), s. 46 og 91.

¹⁴⁾ H. M. K. 4. III, s. 32—33.

¹⁵⁾ Stednavneudvalget i den under note 11 omtalte skrivelse af 20/11 1952. — Ordbog over det danske sprog XXII (1944), sp. 1325.

¹⁶⁾ I Københavns politiske vejviser for 1773, udgiven fra Adresse-Kontoret, gives der på s. 206 en oversigt over byens sværdfege. Der var i alt otte, men ingen af dem havde bopæl i Sværtegade. Og Indkvarterings-mandtallerne fra 1773 og de nærmest forudgående år, Stadsarkivet, har ikke blandt beboerne i gaden her nogen med *den* profession.

¹⁷⁾ Carl Bruun: København I (1887), s. 361.

¹⁸⁾ Otto Mackeprang: Om nogle gadenavne i København. Kommunalteknisk Tidsskrift. 19. årgang (Stockholm 1953), s. 16—17.

„APRILSNARRENE“ I SKOLEHISTORISK BELYSNING

Af H. P. LANGKILDE (†).

Kun få moderne Teaterstykker er blevet så grundigt kommenteret som „Aprilsnarrene“. I den af Dansk-lærerforeningen besørgede Særudgave, som benyttes i vore Gymnasieskoler, er der givet en Fortegnelse over en ret righoldig Litteratur, som behandler Emnet, og til Forståelse af Stykket er der næppe Brug for mere. Men den hidtil tilvejebragte Belysning har unægtelig mest haft Karakteren af en Illumination til Ære for „Aprilsnarrene“s vittige og åndsoverlegne Forfatter. Den søger bl. a. at gøre det klart, at der var god Grund til at angribe Datidens private Pigeskole, og at Heiberg med sit Angreb har ramt lige i Pletten. Selv siger han veltilfreds herom: „Jeg tør smigre mig med at have skildret dem (Skolerne) efter Naturen“; og de, der har kommenteret Stykket, har fundet dette bekræftet ved en Del Avisangreb, som i 1820rne blev rettet mod Skolerne,¹ og ved nogle Barndomserindringer, som Skuespillerinden Anna Nielsen, født Brenøe — Fru Heibergs talentfulde Rival — har efterladt sig.² Anna Nielsen omtaler her sin Barndoms Skolebestyrerinde som „en rå, despotisk og egenlyttig Person“ og tilføjer, at Heiberg „uden at kende hende, nøje har skildret hende i „Aprilsnarrene““. En Gennemgang af det meget omfangsrige Materiale vedrørende Datidens københavnske Skoler, som findes i Stadsarkivet, har givet mig den Overbevisning, at længst af-døde Fru Bittermandel og det, hun repræsenterer, har Krav, ikke blot på den Skånsomhed, som Tanken om eget Eftermæle må mane Skolefolk til at vise over for

deres Forgængere, men måske endog på en vis Oprejsning. Den vil hun få ved en anden Lejlighed; her skal blot gøres et Forsøg på at besvare Spørgsmålet: Hvem var Fru Bittermandel? Anna Nielsen siger jo, at det var en ganske bestemt Person, nemlig Bestyrerinden ved det Pigeinstitut, hvor hun selv gik i Skole som Barn. Heiberg kendte hende ikke; hans Kendskab til københavnske Pigeskoler var i det hele ganske overfladisk, men han havde set, at de „indeholde et comisk Stof“, og han har udnyttet dette Stof mesterligt. Fru Bittermandel er jo, så lidt som andre Vaudevillefigurer, „nøje skildret“ fra Forfatterens Hånd; det, Anna Nielsen mener, er derfor utvivlsomt, at den Skuespillerinde, Madam Liebe, der først spillede Rollen, udstyrede den med Træk, der ved Førsteopførelsen fremkaldte et Genkendelsens Gys hos Anna Nielsen selv og vel sagtens også hos en Del af de kvindelige Tilskuere. Ovenstående Spørgsmål kan derfor nøjagtigere formes således: Hvem var den Institutbestyrerinde, der blev brugt som Model, da Fru Bittermandel 1826 første Gang viste sig på Scenen?

Heiberg har på Personlisten betegnet hende som *Enkefrue*, og en af hendes Lærerinder er *Frøken*. Det almindelige på den Tid var, at de private Skolers kvindelige Personale tituleredes *Madam* eller *Jomfru*, dette fastholdt Skoledirektionen lige til 1874, om end med lidt Vaklen og Inkonsekvens.³ Men der var i 1826 Rangspersoner i Standen, og der er ingen Tvivl om, at det i det lille provinsielle og yderst snobbete Borgersamfund inden for Hovedstadens Volde ansås for fint at have sin Trine gående i Skole hos Fru Dit eller Frøken Dat. Heiberg har villet latterliggøre dette Snobberi: han viser os et Institut, hvor en forloren-fin Overflade dækker over et pauvert Indhold. Det kan imidlertid ikke siges, at „Frue“-Institutterne i særlig Grad rammes af hans Angreb. De fleste af dem var blevet til som en enligstillet Kvindes heroiske Forsøg på at klare en bedrøvelig Situation: Ritmester A eller Assessor B er død, og hans Hustru står tilbage med en forsvindende lille Enkepension og sin Fruetitel som sine eneste Aktiver. Så modtager Skoledirektionen en under Tårer udfærdiget Ansøgning om Skolebevilling, og for Bevillingens Indehaver

begynder nu en Kamp for Tilværelsen, der er præget af Ængstelse og Uvished, for Konkurrencen er overvældende; en Kamp, der imidlertid meget ofte føres med Tapferhed og Dygtighed. Vi kan følge den fra Aar til Aar gennem Indberetningerne til Direktionen, og den kan vel undertiden kalde på Smilet, men lige så ofte på Beundringen. Et Par Eksempler i Flæng på Institutbestyrerinder af denne Kategori: Fru Anneken Vahl, Enke efter den i 1804 afdøde Botaniker, Professor Martin Vahl, hvem Oehlschläger hædrede med Digtet „Dækker Graven, Blomster smaa!“, havde i en Aarrække et anset Institut i Holmens Sogn.⁴ To Ritmesterdøtre, Frøknerne Dormeyer, repræsenterede ligeledes Standen på yderst respektabel Vis.⁵ Endogså den altid på Farten værende Frøken Trumfmeyer optræder jævnlig i en Skikkelse, som i hvert Fald er Sympati værd. Netop i det Forår, da „Aprilsnarrene“ havde sin Førsteopførelse, begyndte således en ung Dame den trumfmeyerske Vandring rundt til Byens Pigeinstitutter.⁶ Hun var ikke blot Frøken — hun var Komtesse! Var hendes Navn blevet nævnt i Heibergs og hans Moders Fælleshjem på Christianshavn, havde det sikkert vakt Opmærksomhed: hun hed Sofia Gustava Gyllenborg og var Datter af en svensk Greve,⁷ som lige var død i yderste Fattigdom. Den 1. Juli 1826 mødte Skifteretten i hans Lejlighed i Farvergade for at foretage Skifte og Deling. Forretningen forenkles kendelig derved, at Møbler og Effekter ikke er Boets, men tilhører Værten, der har taget dem i Pant for ubetalt Husleje og kontante Forstrækninger. Så begynder den lille Komtesse at give Timer i Fransk. Hendes Vandring går fra Miss Mitchells Institut i Dronningens Tværgade til Fru Wachs' i Vingårdstræde og videre til Madam Hesselbergs i Farvergade. „Gives der en bedre Vej?“, som Frøkenen synger i Stykket. Komtesse Sofia Gustava fandt i hvert Fald ingen bedre; hun døde fattig og ugift i Efteråret 1841.⁸

Men det var Fru Bittermandel, vi skulde opsøge. Anna Nielsen, som mente at genkende hende ved Førsteopførelsen, er for så vidt et første Rangs Vidne, som hun selv optrådte ved den Lejlighed i Constances Rolle. Men hendes Påstand om, at den, hun tænkte på, var „en rå, despotisk og egennyttig Person“, må tages med lidt For-

behold. Hun var som Barn meget følsom og havde vanskeligt ved at „falde til“ i sin Skole; hun havde ingen Kammerater, hun brød sig om, og Arbejdet interesserede hende ikke. Under sådanne Omstændigheder kan der i et Barnesind let opstå en Uvilje, som holder sig Livet igennem. Den lille Anna Brenøe kom i Skole 1813 som 10-årig. Det var et af Byens største og mest ansete Pigeinstitutter, siger hun; det havde henvend halvdant Hundrede Elever. Dermed er Fru Bittermandel indkredset og kan med nogenlunde Sikkerhed bestemmes. Der var 1813 ikke mere end eet Pigeinstitut med så stort et Børnetal, og det blev bestyret af en stærk og særpræget Personlighed, der nok kan have gjort Indtryk på et frygtsomt og følsomt Barn. Madam *Antonette Linde* havde 1787 åbnet et Pigeinstitut i Rådhusstræde, hvor hendes Mand, der var Oldermænd for Guldsmedelavet og senere eligeret Borger, ejede en Gård. Senere flyttedes det til Lille Helligøjstræde, hvor en Bygning, som var kongelig Ejendom,⁹ stilledes til dets Rådighed mod, at det modtog fattige Officersdøtre uden Betaling. Madam Linde og hendes ældste Datter, der fortsatte Skolen efter hendes Død, synes at have haft fremragende Lederevner, som de udfoldede efter håndfaste Principper. En Del af hendes Elever var Pensionselever, og den Forældremyndighed, som hun derved fik Andel i, udøvedes efter Formelen: Vi alene vide! Da Drewsen på Strandmøllen, den kendte Landøkonom og Politikers Fader, havde mistet sin Hustru, tog han ind til Madam Linde og fik sig en ny; — den yngre Drewsen antyder i sine Erindringer, at hans purunge Stedmoder havde været under et vist Pres!¹⁰ — Adskillige Aar efter den stoute Institutbestyrerindes Død mindes Pastor Brorson ved Garnisons Kirke hende med en gysende Beundring, som i en Indberetning om Skolen får ham til at slå over i højtidelig Stil: den ledes, siger han, stadig efter de ophøjede Grundsætninger, „som ginge i Arv fra Moderen til Døtrene“.

Heiberg har som sagt næppe kendt hende og alene af den Grund heller ikke „nøje skildret“ hende i sin muntre Vaudeville. Men da Tæppet d. 22. April 1826 gik op for „Aprilsnarrene“, stod hun lyslevende dér på Scenen. Hun havde i 28 Aar hævdet sin Skoles Ry som den bedste i Hovedstaden. Nu var hun „comisk Stof“.

Hvilket i sig selv er tankevækkende og ganske særlig må mane Skolefolk til Eftertanke, når de kommenterer danske Klassikere til Brug for deres Elever.

NOTER

1) Gengivet i Julius Clausens „Kulturhistoriske Studier over Heibergs Vaudeviller“.

2) Disse Erindringer, der er gengivet i „Tilskueren“ 1902, S. 742—43, menes nedskrevet omkr. 1830, altså få Aar efter Stykkets Førsteopførelse.

3) Natalie Zahle indleder også på dette Område en ny Tid; hun tituleres allerede ved sin Overtagelse af Jomfru Foersoms Skole i 1852 som Frøken Z. (Skoledirektionens Aarsberetning).

4) Bevilling 6. April 1820. — Skoledirektionens Journ. 54 og 80 nævnte Aar.

5) Bevillingen var givet deres Moder 1815.

6) Skoledir. Journ. 1826.

7) Henning Adolf Gyllenborg, 1765—1826. — Stavemåden Gyllembourg anvendtes kun af Heibergs Stedfader.

8) Hvidebog 20. Det svensk-norske Generalkonsulat meddelte 8. Nov. 1841 Skiftekommissionen, at der var truffet Foranstaltninger m. Hens. t. hendes Bo.

9) Frim. Kv. 166. — Om Familien Linde findes yderligere Oplysninger i Langkildes Skolekartotek i Stadsarkivet.

10) En vis Medvirken ved Ordningen af fordelagtige Partier synes ikke at have været en helt ukendt Opgave for Datidens Pigeskoler. Om Mad. Thonboes Institut siges det, at de Pigebørn, der udgår derfra, i Reglen er „overmåde vel giftede, eller leve under en særdeles blid Stilling“.

EN HISTORISK KURIOSITET

Af LAURITZ MAALØE (†).

Maa jeg henlede Tidsskriftets Opmærksomhed paa en lille historisk Kuriositet. I Anledning af en personalhistorisk Undersøgelse gennembladede jeg i det her-værende Landsarkiv Ministerialbøgerne fra Holmens Kirke og fandt paa et af de sidste Blade af Daabsbogen fra Aarene 1685—94 en Blyantstegning, forestillende et Brystbillede af en Mand med Ansigtet i Profil.

Det gør Indtryk af at være tegnet af en Dilettant, men tillige af, at den, der har været Mester for det, ikke har været uden Forudsætninger for sin Opgave. Billedet synes mig at ligne Modellen, selv om jeg kun har set Billeder af denne en face, idet der vistnok ikke findes andre.

Under Billedet staar, tegnet med store Trykbogstaver:

P. WÆSEL.

Der er jo herefter ingen Tvivl om, hvem den forestiller. Men er den pudsige Ortografi ufrivillig eller villet? Har muligvis den senere Peter Tordenskjold's nomme de guerre paa Holmen virkelig lydt, som det her er skrevet?

Har man fundet en let paaviselig Lighed mellem den populære Søhelt og det lille Rovdyr, hvis væsentlige Karaktertræk Zoologerne betegner ved Adjektiverne modig og dristig, og skulde den mærkelige Stavemaade blot være en bogstaveret Gengivelse af hans Navn, som det beundrende har lydt der, hvor han daglig færdedes, blandt Holmens Folk?

Endnu: Bør ikke Nationalmuseet skaffe sig en Gengivelse af Billedet med Underskrift? Det er jo dog i alt Fald — om ikke andet — saa en historisk Kuriositet.

EN KØBENHAVNER-SLÆGTS HISTORIE

— BOKKENHEUSER —

Af CHR. BOKKENHEUSER

„Man skal aldrig rode for langt tilbage i Slægten, siger Skotten, for det ender gjerne i en eller anden Grænserøver“.

(Jonas Lie: Naar Sol gaar ned.
Kbh. 1895. S. 160).

F O R O R D

Da i 1890erne mine Interesser for min Slægts Historie vaagnede, mødte jeg — som saa mange Gange senere — en Familiekrønike; vi bærer et tysk Navn, og det er derfor naturligt at gaa ud fra, at Slægtens Oprindelse er at finde i Tyskland.

Min Bedstefader, Oberst Bokkenheuser, havde i sine Løjtnantsdage besøgt en Farbror i den lille By Neustädtel i det daværende preussisk Schlesien, og Krøniken fortalte nu, at vi stammede fra denne By.

Jeg gav mig til at undersøge Fædrenes Liv, og det viste sig, at denne Onkel (se Stamtavlen over den danske Slægt Nr. 10) var født i København.

Familiekrøniken blev derved aflivet.

En anden Fortælling stammede fra nogle danske Sø-officerer, der meddelte, at de i Rotterdam havde set et Forretningsskilt med Navnet Bokkenhuiser; altsaa skulde Slægten være af hollandsk Oprindelse.

Et Brev til det danske Generalkonsulat og et dertil

hørende Svar, der fortalte, at det maatte bero paa en Misforstaaelse, bragte ogsaa denne Krønike til at svinde.

Foruden disse to har der i Familien gaaet andre Historier — en Del af dem vil i det følgende blive omtalt — men Grundlaget har i de allerfleste Tilfælde vist sig at være ganske uholdbart.

I 1938 fik jeg Forbindelse med Ingeniør Otto Kähler i Hamburg. Han hørte til en kvindelig Sidelinie af Slægten, og han havde igennem Landsarkivet for Sjælland faaet at vide, at jeg var interesseret i Slægtsstudier. Vi sendte hinanden gensidigt vore Undersøgelser, og af hans fremgik det, at Slægten stammer fra Grabow i Mecklenburg-Schwerin.

DEN TYSKE SLÆGT

I det 18. Aarhundrede dannede den sydvestlige Del af det daværende Storhertugdømme Mecklenburg-Schwerin, d. v. s. Landet Syd for Linien Hagenow-Ludwigslust-Grabow nedad imod Elben, en jævn Flade, der paa store Strækninger var sandet Hede, overgroet med Lyng og med de Planter, der fortæller om tidligere Skovbevoksninger; ligesom i Jylland er her de tidligere Sandflader nu dækket af Naaletræsskove.

Byerne Hagenow ved Floden Schmar, 30 km sydvest, og Grabow, 40 km syd for Schwerin, var ubetydelige; i den sidstnævnte havde der været et Slot, der var brændt i 1725.¹

I denne Egn levede i det syttende-attende Aarhundrede en Slægt ved Navn *Bockenhäuser*; den havde formodentlig sit Navn af en lille Bebyggelse i det nordlige Tyskland.

Den dannede med Hensyn til Erhverv delvis en Helhed, idet Sønner efter Fædre og indgiftede Svigersønner, saa vidt det kan skønnes, igennem flere Slægtled havde

den samme Livsstilling, de var Skarprettere, eller som man med en latinsk Betegnelse kaldte dem, Carnifex.

Kendskabet til Familien er iøvrigt kun løst; Kilderne fortæller kun lidt, men det synes dog at fremgaa, at Slægten i flere Menneskealdre har levet i Mecklenburg og har været bosiddende i Schwerin. Der var saaledes i denne By en Skarpretter Johan Flohe, der 20/9 1665 holdt Bryllup med Margretha Bockenhäuser.

Da de nordtyske Arkiver under den anden Verdenskrig dels er evakueret og dels ved den russiske Besættelse er gjort utilgængelige, er en videre Undersøgelse angaaende Slægtens Liv og Færden umuliggjort.²

I Grabow levede *Jürgen Christopher Bockenhäuser*, der var Søn af en Skarpretter, og som selv havde den samme Stilling. Han blev 13/11 1710 gift i Hagenow med *Ilsabe Marie Undermann (Untermann)*, og de fik ti Børn, der alle blev indført i Kirkebogen i Grabow:

1. *Sabina Dorothea Bockenhäuser*, født 1711.
2. *Hans Christian Bockenhäuser*, født 1713.
3. *Margaretha Elisabeth Bockenhäuser*, født 1716.
4. *Friderich Christoph Bockenhäuser*, født 1717.
5. *Ilsabe Maria Bockenhäuser*, født 1719.
6. *Johann Jürgen Bockenhäuser*, født 1721.
7. *Diterich Christopher Bockenhäuser*, født 1722.
8. *Ernst Christopher Bockenhäuser*, født 1724.
9. *Jürgen Bockenhäuser*, født 1728. Han udvandrede i 20-Aars Alderen til Glückstadt og blev Stamfader til den danske Slægt.
10. *Christian Friderich Bockenhäuser*, født 1730.

Skarpretter *Christian Bockenhäuser*, der fødtes 1713 i Grabow, var den næstældste i denne Børneflokk. Hans Hustru, hvis Navn ikke kendtes, døde i en Alder af 101 Aar og blev begravet i Grabow i 1771.

Naar man ser hen til Aldersforskellen mellem de to

Ægtefæller, Manden var 43 Aar yngre end Konen, er det naturligt at tænke sig, at hun har været gift første Gang med en Skarpretter, og at han har været Hjelper (Svend) hos denne; da saa Manden døde, har Svenden arvet baade Embedet og Enken.

I en Mønstringsrulle, som Kommandanten i Rendsborg 7/6 1748 lod optage over det Holstenske Artillerie-Corps, er nævnt en Soldat, der sikkert hører til Slægten, men som det ikke har været muligt at indordne imellem de i det foregaaende nævnte:

Underkonstabel *Christian Bockenhäuser*, født ca. 1719 i Mecklenburg, gift, tilhørende den lutherske Tro, hvervet i 1744. I Grabow blev 1783 en gammel afskediget Soldat ved Navn *Bukenhäuser* begravet.³

I Listen over udstedte Borgerskaber i København nævnes 31/10 1703 Bogbinder *Johan Bokenhäuser*, indvandret fra Tyskland, og i København nævnes 1755—57 en Strømpevæver *Johann Fridrich Bockenhäuser*; da Strømpevæverlavet ellers udelukkende bestod af Tyskere, maa man gaa ud fra, at han ogsaa stammede fra vort sydlige Naboland. Ingen af disse to kan dog faa Plads blandt Slægtens Medlemmer.⁴

DEN DANSKE SLÆGT

Ved Midten af det 18. Aarhundrede skete der en Udvandring fra Grabow, idet *Jürgen Christophersen Bockenhäuser* rejste bort. Han var Strømpevæver.

Flytningen skete senest i Begyndelsen af 1749, thi 17/10 dette Aar holdt han i Glückstadt Bryllup med den tidligere Borger Jacob Gühlens 21-aarige Datter, Catharina Rebecca Sabina, der sex Maaneder senere fødte ham en Datter.

Grunden til denne Skiften Opholdssted kendes ikke, men man kan gætte:

Skarpretteren var ansat af det offentlige, han var en Slags Embedsmand og hørte derfor ikke — hvad man maaske kunde have tænkt sig — til de „uærlige“, der stod udenfor Samfundet; i Modsætning til ham var Bøddelen, der var Skarpretterens undergivne, en af Samfundet udstødt Person. Forskellen laa i, at Skarpretteren kun havde med Fuldbyrnelsen af Dødsdommen at gøre, han rørte ikke ved den domfældtes Legeme, hverken før eller efter Exekutionen, det overlod han til Bøddelen. Ikke desto mindre indtog han en særlig Plads i Samfundet, han havde ingen Borgerret, han bar en særlig Dragt, og han havde sin bestemte Plads i Kirken og ved offentlige Fester og Sammenkomster, kort sagt, hans Stilling var ikke som andre Menneskers. Saaledes var det i Danmark; i Tyskland, hvor Forholdene var mere skarpt ordnede, var Stillingen muligvis en anden.

Hvis en Skarprettersøn vilde bryde ud og søge sig en Gærning udenfor Familien, kunde dette i mange Tilfælde sikkert kun lade sig gøre ved, at han rejste bort til en anden By eller til et andet Land.

Jürgen Bockenhäuser valgte at flytte til Glückstadt i Holsten, i det danske Monarki, 150 km fra Grabow.

Glückstadt ved Elbens Munding var anlagt af Christian IV i Begyndelsen af det syttende Aarhundrede; det var Meningen, at den skulde drage en Del af den Handel, der var i den sydlige Del af Vesterhavet, til den danske Konges Lande, og derved lede den uden om den gamle og mægtige Hansestad Hamburg, men den kongelige Plan blev ikke kronet med Held; Hamburg beholdt sin førende Plads.

Byen kom til at ligge i den frugtbare Marsk paa begge Sider af den lille Flod Rhin, hvis nederste Løb afgav en god og bekvem Havn.

Befolkningen var broget, og den var fra de første Dage præget af, at Personer af alle Nationer og af forskellige

Trossamfund, lutherske, reformerte, Katoliker og Jøder, uhindret kunde slaa sig ned; Lutheranerne var i Flertal, og Jøderne beherskede det meste af Handelen.

Haandværkerne var delt i forskellige Lav, Murere, Skomagere, Snedkere, Tømrere, Bagere og Skræddere, og i Slutningen af det syttende Aarhundrede var der i Byen en Skarpretter.

Af offentlige Anstalter af nogen Betydning fik den slesvig-holstenske Overret for den kongelige Del af Hertugdømmerne sit Sæde i Glückstadt, og Byen blev velsignet med ikke færre end to Tugthuse. De fik i Marts 1848 Stadens Navn til at blive kendt over hele Jylland; det hed sig, at Slaverne i Byens Tugthuse var brudt ud, og at de drog hærgende imod Nord spredende Rædsel og Uhygge over store Dele af Halvøen; først ved Limfjordens Bredder fik man Klarhed over, at Rygterne intet havde paa sig.⁵

Om Jürgen Christophersen (Christoffersen) Bockenhäuser, der senere flyttede fra Glückstadt til København, vides, at han døde den 23. Juni 1800, men om hans Alder kan der være nogen Tvivl; i Sct. Petri Kirkebog staar, at han var 82 Aar gammel, men hans Søn, hvis Optegnelser er bevaret, nævner hans Alder til 72 Aar. Da imidlertid begge disse Oplysninger maa stamme fra den samme Kilde, nemlig Børnenes Viden — Daabsattest har næppe foreligget — er det sandsynligt, at 72 Aars Alderen er den rette, og at der er en Skrivefejl i Kirkebogen. At han tilhørte Familien fra Grabow, fremgaar af Fadernes Navne ved Børnenes Daab. Dette fører til, at han er den foran under 9) nævnte Søn, Jürgen, født 1728, hvilket ogsaa kan passe med Navnet; Christopher er da naturligt Christophersen, som ogsaa Sct. Petri Kirkebog har ved hans Død. Han skrev sig selv Jürgen Christoffer Bockenhäuser.

Han var gift to Gange, muligvis var det med to Søstre.

I 1754 nævner han sig selv som Svend hos Fabrikant Bichhardt i Glückstadt, og hos ham arbejdede han i otte Aar; i 1762 døde Bichhardt, Fabriken ophørte at existere, og Bockenhäuser flyttede med sin Familie til København, hvor han muligvis havde Slægtninge, endda inden for samme Fag. Han arbejdede i nogen Tid som Svend, var maaske ogsaa Medlem af Strømpevæverlavet, men Forholdene var ham ugunstige; medens de almindelige Strømpevævere kun brugte Faareuld, arbejdede Bockenhäuser ogsaa med finere Sager: Silke, Traad og Bomuld; dette skabte en Del Uvilje mod ham. Allerede i 1766 nedsatte han sig som selvstændig Mester, og som saadan arbejdede han i otte Aar, men saa skete det Torsdag den 20. Juli 1774, at nogle af „Uldstrømpevæverne“ sammen med et Par Politibetjente mødte op hos Jürgen Bockenhäuser i hans Fabrik i Peder Hvidtfeldts Stræde, nuværende Nr. 7, overfaldt ham og krævede, at han strax skulde betale 4 Rdl. i Mulkt, ellers vilde de tage Garnet af hans Maskiner; han var nødt til at betale Pengene, men saa skrev han strax efter til Kongen, forklarede Sagen og bad om uden Betaling at maatte faa Rettigheder til som Frimester i Ro at fortsætte sit Arbejde med Svende og Lærlinge.

Den 6. Oktober samme Aar fik han da et kongeligt Privilegium paa at maatte fortsætte og drive en allerede anlagt Fabrik i Ejendommen „Den forgyldte Tønde“ paa det søndre Hjørne af Adelgade og Dronningens Tværgade; han maatte paa Fabriken forarbejde Silke, Bomuld, Traad og Uld med alt videre til Strømpe-Væver-Professionen henhørende samt til Fabrikens Drift holde Svende og Drengene under den udtrykkelige Forpligtelse paa hveranden Stol, der holdes i Gang, at oplære en indfødt Dreng.⁶

STAMTAVLE OVER DEN DANSKE SLÆGT

Første Slægtled.

1. *Jürgen Christophersen Bockenhäuser*, født 12/5 1728 i Grabow i Mecklenburg, død 23/6 1800 i København; Strømpefabrikant.

Gift 1. 17/10 1749 i Glückstadt med *Catharina Rebecca Sabina Gühlen*, død i Barselseng i København, begravet 14/1 1767, 38 Aar gammel.

Gift 2. i København med *Anne Magdalena Elisabeth Gühlen*, død 8/7 1800 i København, 59 Aar gammel; hendes Navn staves ogsaa Giil, Gille, Gretten og Gühle.

Af 1. Ægteskab 4, af 2. Ægteskab 6 Børn (2. Slægtled).

Andet Slægtled.

Strømpefabrikant *Jürgen Bockenhäusers* (1) Børn:
af 1. Ægteskab:

2. a. *Margretha Rebecka Charlotte Bockenhäuser*, født 24/4 1750 i Glückstadt, gift 12/7 1771 i København med *Johann Heinrich Ellinger*, Strømpe- og Huefabrikant, rejste udenlands, bosat i Husum, død 8/9 1790 i Husum, 54 Aar 2 Maaneder gammel.
3. b. *Nicolaus Bockenhäuser*, født 11/3 1753, død før Faderen.
4. c. *Jürgen Bockenhäuser*, født 12/6 1757, Strømpevæversvend, død 9/3 1782 i København.
5. d. *Maria Christiane Bockenhäuser*, født 10/3 1761, begravet 25/12 1790 i København, gift 21/5 1790 i København med *Johan Jacob Gaadt*, Strømpevæversvend.

Her mangler et Barn født (dødfødt?) i København i Januar 1767 ved Moderens Død.

af 2. Ægteskab:

6. e. *Charlotte Caroline Bockenhäuser*, begravet 7/10 1769, $\frac{3}{4}$ Aar gammel, i København.
7. f. *Christian Friederich Bockenhäuser*, født 21/9 1770 i København, begravet 20/4 1772 i København.
8. g. *Christian Friederich Bockenhäuser*, født 10/7 1773 i København, død 1/7 1816 i København, Kaptajn i Fodfolket; gift 16/4 1794 med *Mariane Cathrine Nielsdatter*, født 25/5 1771 i Randers, død 12/6 1846 i København. Praktiserede efter Mandens Død som Jordemoder. 8 Børn (3. Slægtled).
9. h. *Johan Andreas Bockenhäuser*, født 13/3 1776 i København, død 22/3 1804 i København. Korporal ved Husarerne.
10. i. *Carl Friderich Bockenhäuser*, født 30/3 1780 i København, Strømpevæver, rejste udenlands, bosatte sig i Neustädtel i Schlesien, gift med *Elisabeth*, født 27/4 1781. 1 Datter (3. Slægtled).
11. j. *Juliane Sophie Bockenhäuser*, født 15/1 1781 i København, død vistnok i Begyndelsen af nittende Aarhundrede, ugift.

Tredie Slægtled.

I. Kaptajn Christian Friederich Bockenhäusers (8) Børn:

12. a. Dødfødt Søn, 24/1 1798 i København.
13. b. *Niels Gustav Bockenhäuser*, født 23/10 1800 i København, død 22/10 1801 i København.
14. c. *Carl Andreas Bockenhäuser*, født 24/8 1802 i København, død 15/8 1857 i Horsens, Toldbetjent i Horsens; gift med *Anine Albine Bagger*, født 17/12 1801 i Ølstykke, død 27/8 1843 i København. 3 Børn (4. Slægtled).
15. d. *Walborg Lise Bockenhäuser*, født 20/3 1804 i København, død 8/4 1804 i København.
16. e. *Dorothea Johanne (Hanna) Bockenhäuser*, født

20/3 1804 i København, død 3/10 1875 i København, ugift.

17. f. *Christian Peter Bockenhäuser*, født 2/10 1808 i København, død 27/1 1887 i København, Oberst i Fodfolket, gift 29/10 1836 med *Olivia Frederikke Sophie Wanding*, født 26/8 1814 i København, død 5/9 1881 i København. 4 Børn (4. Slægtled).
18. g. *Louise Christiane Marie Bockenhäuser*, født 11/5 1810 i København, død 18/8 1810 i København.
19. h. Dødfødt Søn, 2/12 1811 i København.

II. Strømpævæver Carl Friderich Bockenhäusers (10) Datter:

20. a. *Auguste Bockenhäuser*, født 15/2 1817, formodentlig i Neustädtel, død vistnok før 1850.

Fjerde Slægtled.

I. Toldbetjent Carl Andreas Bokkenheusers (14) Børn:

21. a. *Christian Frederik Bokkenheuser*, født 20/11 1831 i København, død 24/6 1904 i Nykøbing Sjælland, Malermester i Nykøbing Sjælland, gift 23/12 1853 i Nykøbing Sjælland med *Laura Marie Busch*, født 17/1 1835 i Nykøbing Sjælland, død 4/9 1884 i Nykøbing Sjælland. 8 Børn.
22. b. *Mariane Cathrine Josephine Bokkenheuser*, født 26/5 1839 i Korsør, død 1926, gift 24/5 1872 i Glostrup med *Hans Christian Hansen*, født 4/5 1844 i Gildebrønne, Sadelmagermester i Glostrup. 2 Børn.
23. c. *Anine Albine Bokkenheuser*, født 15/8 1843 i Horsens, gift med *Rost*, Landmand i Amerika.

II. Oberst Christian Peter Bokkenheusers (17) Børn:

24. a. *Carl Henrik Frederik (Frits) Bokkenheuser*, født 12/8 1837 i København, død 2/9 1914 i Charlottenlund, cand. theol., Skolebestyrer, Professor, R. af

- Dbg., gift 4/11 1864 i Frederiksberg med *Marie Adamine Johanne Elisabeth Terese Langeland*, født 4/5 1842 i Frederiksberg, død 29/9 1892 i København. 5 Børn.
25. b. *Louis Christopher Bokkenheuser*, født 27/4 1839 i København, død 16/1 1917 i Skibet, Landmand, Driftsbestyrer under De forenede Papirfabrikker, gift 25/9 1869 i Horsens med *Marie Louise Høst*, født 19/6 1844 i Ørum, Bjerre Herred, død 11/7 1923 i Bredsten. 1 Datter.
26. c. *Mariane Charlotte Frederikke Bokkenheuser*, født 11/1 1841 i København, død 30/6 1894 i København, Musiklærerinde, ugift.
27. d. *Johan Julius Victor Bokkenheuser*, født 5/10 1843 i København, død 1/9 1910 i Frederiksberg, Læge, Dr. med., R. af Dbg., gift 5/6 1877 i Køng, Baag Herred, med *Christiane Cathrine Augusta Colding*, født 7/3 1855 paa Anholt, død 6/4 1935 i Hesselager. 3 Børn.

Slægtsnavnet er i Begyndelsen af det nittende Aarhundrede blevet ændret og har faaet sin nuværende dansk prægede Form.

2. STRØMPEFABRIKANT JOHANN HEINRICH ELLINGER

Han var født 1736 og var Søn af Hans Heinrich Ellinger i Mittelhausen ved Erfurt og Hustru Juliana, født Kirchhofen. Han tilbragte nogle Aar i København (nævnes her som Fadder 1778) og blev her i en Alder af 35 Aar gift med den 21-aarige Margretha Rebecka Charlotte Bockenhäuser; de fik 1773 i København en Datter Juliane Magdalene Ellinger (døbt i Garnisons Kirkes tyske Menighed 13/11 1773). Fra hende, der overlevede Forældrene, stammer en i Hamburg boende Slægt Kähler.

J. H. Ellinger var tidligt udvandret fra København til Husum i Slesvig, og her blev han Strømpe- og Huefabrikant. Han døde som Enkemand i 1790.⁷

FAMILIENS STAMBØGER

Omkring Aar 1800 var det en Modesag, at unge Mennesker — baade kvindelige og mandlige — ejede „Stambøger“. I en senere Tid vilde man vel kalde dem „Poesibøger“; i Nutiden møder man dem vist ikke meget.

Det var almindeligvis Æsker, der udvendig lignede Bøger, men som var fyldt med løse Blade, hvide eller let tonede og med forgyldt Snit. Bindene var klædt med fint Skind og forsynet med Guldtryk: „Album“, „Ven-skabsminde“, „Souvenir“. Den ældste i Slægten værende Stambog har tilhørt Oberst Chr. Bokkenheuser; han fik den, da han i Sommeren 1829 var paa Besøg hos sin Onkel (10) i Schlesien, og den bærer derfor tysk Paa-skrift: „Der Freundschaft gewidmet“. Den har faste Blade og er derfor en rigtig Bog.

Professor Fr. Bokkenheuser fik, da han var 13 Aar gammel, det var maaske til Jul 1850, en saadan Stambog, der endnu findes i Familien, og i sine Erindringer skriver han om den:

„Jeg maatte da ogsaa have mig en Stambog; det var den Gang lige saa nødvendigt som et Fotografi-Album nu til Dags. Enkelte af Vennerne besteg den vingede Ganger og skrev mere eller mindre vellykkede eller ligefrem frygtelige Vers af eget Fabrikat. Af og til fik man ogsaa Prosastykker, og meget almindeligt var det, at et eller andet Citat af en bekendt Forfatter maatte holde for. En Vittighed som denne: „Hver Gang du ser paa denne Klat, saa husk paa mig, som den har sat“, var uundgaaelig i hver Stambog. Fra en Tante fik jeg et Blad, hvorpaa der var heftet en nydelig Fletning i Form

af en Blomst af min afdøde Farmoders snehvide Haar. Paa et Par Blade havde nogle Damer malet smukke Buketter, paa et enkelt var klistret en Silhouet. Iblandt de hjemmelavede Digte tiltrækker et fra en af mine Klassekammerater sig særlig Opmærksomhed, fordi han paa en smagfuld Maade har benyttet to af mine Fornavne:

Gid Lykken maa dig her tilsmile,
 Du bedste gode Frederik!
 Gid, at du paa dens Bane stedse ile,
 Og bliv saa lykkelig, du Henrik!

Carl fik han ikke med.

Ellers var de fleste Blade enten Citater af Digtere eller Afskrifter af de Stambogsvers, man kunde købe i Arkvis hos Boghandlerne i Smaagaderne. Et Par Eksempler maa være nok til at karakterisere Arten:

Lad Hav og Sø os skille ad,
 Se! Mindets Bro er dette Blad,
 Og maa en Gang selv det forjaa,
 Saa har dog Tanken Vinger smaa.

Naar du tager Bogen frem,
 Som skal gemme mangt et Minde
 Om det kære Barndomshjem,
 Glem da ikke din Veninde.“⁸

I Slægtens Stambøger — der er bevaret ialt fem — findes en Del Blade med smaa Landskabsbilleder, nogle i Farver, andre med paamalede Blomsterbuketter, de vidner om kunstneriske Evner hos Familiens kvindelige Medlemmer, og der findes mange Blade med paasyede tørre Blomster eller Blade.

Det er for iøvrigt ikke alene Poesi, man finder i de gamle Stambøger; Slægtsforbindelser omtales jævnlgt, og gennem Oplysningerne her faar man Klarhed paa Forhold, som ellers kan synes dunkle.

Stambøgerne er for en Del skrevet med de gamle gothiske Bogstaver, som kun et Faatal af Nutidens Mennesker kan læse, men som enkelte af den lidt ældre Slægt har lært at skrive — en Lærdom, de endnu er deres gamle Skrivelærer fra 1880erne taknemmelig for.⁹

8. KAPTAJN CHRISTIAN BOKKENHEUSER

Han blev født i København, og hans Daab er indført i den tyske Kirkebog for Sct. Petri Menighed; her staves hans Navn paa Tysk, og senere skifter Fornavnet mellem tysk og dansk Stavemaade. Da han ved kongelig Resolution af 15. Februar 1812 faar Udnævnelse til Kaptajn af Infanteriet, bruges — saa vidt det kan ses — for første Gang den nuværende Stavemaade: Bokkenheuser.

Han tilhørte fra sit enogtyvende Aar den danske Menighed i Garnisons Kirke i København.

Han var i sine unge Aar Underofficer ved det ridende Artilleri og overgik derfra til Tøjhusetaten, hvor han blev karakteriseret Sekondløjtnant og Tøjhusløjtnant i Artilleriet. Herfra blev han 1810 forsat til Stillingen som Vagtmesterløjtnant i Kastellet, og to Aar senere blev han, som foran nævnt, Kaptajn (Kaptajnvagtmester).

Som Vagtmesterløjtnant og efter sin Udnævnelse til Kaptajn var han blandt Kommandanten i Kastellets nærmeste Hjælper, og han førte paa dennes Vegne Tilsyn med Vagterne og med Arresterne. Han havde sin Tjenestebolig i Kastellet.

Kastellet var en Fæstning for sig selv, det var ikke en Del af Fæstningen København, og det havde sin egen Kommandant; den almindeligt kendte Regel, at Nøglerne til Københavns Porte om Aftenen afleveredes til Kongen paa Amalienborg, gjaldt ikke Kastellet, og derved faldt en Familiekrønike til Jorden; den fortalte, at Kaptajnen i 1816 faldt om og døde i Kong Frederik VI's For-

gemak; man sagde, at han var der for at aflevere Nøglerne til Kastellets Porte. Disse blev imidlertid laaset indvendig fra, og Nøglerne maatte derfor opbevares hos Kastellets Kommandant.

En Undersøgelse af de virkelige Forhold har givet til Resultat, at Kaptajnen var faldet om paa Gaden og som døende eller død bragt ind paa Frederiks Hospital.

Efter Mandens Død maatte Enken skaffe sig en Levevej, og hun blev Jordemoder, eller som man den Gang skrev Gjordemoder. Det kan ikke oplyses, hvilken Uddannelse hun derfor har faaet; hun er ikke nævnt blandt dem, der er udgaaet fra Fødselsstiftelsen, men det er muligt at hun, der selv havde faaet otte Børn, er blevet forberedt ved privat Undervisning af Overaccoucheuren.¹⁰ Hun praktiserede som Jordemoder i ca. 30 Aar, og Familieoverleveringen fortæller, at baade Frederik VI's Dronning og Fru Dannemand var blandt hendes Patienter; for Dronning Marias Vedkommende maa det dog — af Hensyn til hendes Alder — siges at være en ubeviselig Krønike.¹¹

14. CARL ANDREAS BOKKENHEUSER

Kort efter, at Faderen var blevet Kaptajn, fik han (fra Nytaar 1813) Plads som militær Volontør i Landkadetkorpset; han var da ti Aar gammel. Han egnede sig imidlertid ikke til den militære Tjeneste; han kunde ikke indordne sig under det strenge „Reglement for det kongelige Land-Kadet-Korps af 1. Maj 1812“,¹² og han har heller ikke været tilstrækkelig flittig. I Januar 1818 fik han det Raad at forlade Skolen (tage sin Afsked), men desuagtet forblev han her endnu et Aar. Den 14. Januar 1819 indberettede Korpset til Kongen om hans Standpunkt, at man burde „tilraade ham at vælge en anden Levevej“. Hans Moder ansøgte derfor om, at der maatte

forundes ham Afsked i Naade af Krigstjenesten, og samtidig bad hun om, at hendes yngste Søn, „Christian Peter, ti Aar gammel, der er indskrevet til virkelig Kadet, allernaadigst maatte blive ansat i den afgangnes Sted“. Carl Andreas afgik fra Skolen den 26. April 1819.

Han gik derefter ud i det civile Liv, og 1836 var han Urtekræmmer paa Højbroplads i København; det følgende Aar boede han i Store Kongensgade, og 1838 var han flyttet fra Byen. Aaret efter var han Toldbetjent i Korsør, og i 1843 havde han den samme Stilling i Horsens. Her gik det tilbage for ham, han blev afskediget, og da han i 1857 døde, var han Lem paa Byens Fattiggård; det fremgaar deraf, at han ikke har faaet nogen Del i den Arv, hans Søskende fik i Begyndelsen af 1850-erne. En af hans Venner, Skomagermester Sørensen, betalte hans Begravelse, den kostede 35 Rdl. og 2 Sk., og ved Skiftet fik han derfor Boets kontante Midler, 3 Rdl., der var indbetalt af Horsens Toldkammer, og som maa antages at være Resten af den ham tilkommende Pension.¹³

16. FRØKEN HANNA BOKKENHEUSER

Hun levede i sine Forældres Hjem; sine Barndomsaar tilbragte hun i Kastellet (indtil Faderens Død i 1816), og derefter boede hun sammen med Moderen, der var Enke i 30 Aar.

Hun fik en god Skoleuddannelse, hendes Dagbog fra 1849—55 vidner derom, men noget egentligt Erhverv havde hun ikke.

Fra Moderens Dødsdag fik hun Pension — 30 Rigsdaler aarligt — af Finanshovedkassen; i 1850 arvede hun en Sum Penge, vistnok efter en Onkel i Tyskland,¹⁴ og ellers havde hun forskellige Understøttelser; i 1852 sukkede hun over Enkedronning Marie's Død: „16 Daler er

et dybt Hul, hvor Indtægterne er smaa, men atter har Guds Naade aabnet en Hjælp, idet der for nogle Timer siden tildeltes mig 100 Rdl. som Tillæg til det øvrige af min indkommende Arv“. I 1868 fik hun tildelt en fri Bolig i Grøns og Hustrus Fribolig (i Slotsgade) for værdige og trængende over 50 Aar gamle Ægtefolk, Enker eller ugifte Kvinder af de bedre Klasser af Middelstanden. Hun var meget tvivlraadig, om hun skulde tage imod den, det var meget smaat, men til sidst bestemte hun sig til at sige Nej Tak.

I Hanna Bokkenheusers Liv optraadte der en Plejesøster ved Navn *Maria Henry Kofod*. Hun var født udenfor Ægteskab den 26. Oktober 1821 i Garnisons Sogn i København; hendes Forældre var Marinus Kofod og Charlotte Linde, og hun blev efter al Rimelighed hjulpet til Verden af Jordemoder Fru Mariane Bokkenheuser; Forholdene er i al Fald, at denne stod Fadder til den lille Pige, og at hun optog hende i sit Hjem. I 1834 nævnes, at Moderen bor i Jylland og betaler for hende.¹⁵

I 1849 var hun i Huset hos Jægermester de Lichtenberg paa Bistrup, 30 km Nordvest for Aarhus, og her var Hanna Bokkenheuser i Slutningen af August bedt som Gæst. Om sin Rejse og sit Ophold her førte hun en Dagbog, der opbevares i Familien og kaldes „Tante Hannas Dagbog“.

I denne brugtes Navnene efter Tidens Skik i forkortet Form: Johanna — Hanna, Maria — Ria, Frederikke — Rikke.

Indledningen er baade i sin Form og i sit Indhold karakteristisk for den højtravende og lidt forskruede Forfatterinde og gives nedenfor sammen med et Uddrag af Dagbogen; Retskrivningen er moderniseret:

„Min Dagbog over min første Rejse over Sø og Saltvand; det gælder en Lysttur til min dyrebare Plejesøster, der opholder sig i Jylland paa Stamgodset Bistrup pr.

Randers. Gud velsigne og ledsage min Tur, og lad Gen-synet naa det Maal, hvorefter Hjærtet higer. — Gud, giv min Aand og Tanke Kraft til at høste det, der forædler Mennesket i Naturens kærlighedsfulde Favn“. — (Der-efter følger et Par tørrede Blade).

„Den sidste Dag, jeg var i København, plukkede jeg disse Blade paa mine Forældres Grav — jeg maatte jo fortælle deres Minde, hvor jeg var lykkelig, jeg skulde jo til Jylland, i Besøg hos den største Gave, Gud har givet mig, hos min elskelige og inderligen elskede Pleje-søster“.

Den 11. August 1849 om Morgenen Kl. 5½ rejste hun fra København — „forlod jeg tryk og rolig mit lille Hjem“. Den næste Nat sov hun paa et Hotel i Aarhus, og Kl. 8 tog hun saa afsted med Posten — „hvor var det yndigt at høre Hornet tone“ — „nu var jeg ved Maalet, og Klokken var 12½, jeg kunde øjne min Ria, Jæger-mesterinden og Frøken R. Ahrensdorff; det var mig ikke muligt at tale; men Gud er god“.

Dagbogen, der er ført hver Dag, handler om Maaltider, „en behagelig Samtale krydrede Maaltidet“, Spadsere-ture, Udflugter til Naboer og Vejret. Hist og her er i Bogen indsyet tørrede Blade og Blomster.

„Næppe var vi kommet noget paa Vejen, før en Byge forhindrede Udsigten, en Nydelse der er mig saa kær, og som her er ganske dejlig. Da vi forlod Gaarden og kom ud paa Vejen, drejede vi om til højre og kom over en Bro, kaldet Bistrupbro, derpaa passerede vi forbi Lavr-bjerg Kirke, hvid og uden Taarn, ligger lavt, derefter kom Hovlbjerg Kirke, er rød Mursten med firkantet Taarn og er meget høj; den Bro, man saa kører over, hedder Bøsbro, derefter kommer Velle Kirke, hvid, høj og med Taarn, derefter Granslev Kirke, hvor Jægerme-ster Lichtenbergs Familiebegravelse er; er af graa Sten med Taarn og Spir“.

„Lørdag den 18.: Indbydelsen til Løjstrup i Eftermiddag bringer Travlhed med Pynten og efter Middagsbordet til Vogns afsted i et Vejr, der begunstiger Fornøjelsen. — Nu er vi paa Herregaarden Løjstrup, tilhørende Jægermester Lichtenberg junior ... Modtagelsen med Ynde og Dannelse. Selskabeligheden livlig og med Aand ... Beværtningen tarvelig, men med Elegance. — Jeg nød det yndige Syn at se Solen dale, idet den majestætisk spejlede sig i Aaen, en Arm af Gudenaen, som løber tæt forbi“.

25. August: „Hvilken yndig Morgenstund. Det er som Gud begunstiger den Glæde, der skal møde mig, da jeg skal se min afdøde Moders Fødeby“ (Randers).

Det stunder mod Afrejsen: „Nu kaldte Timen til Bordet, ak, mit Hjærte var saa beklemt, jeg tvang mig til at nyde Maden, og det var med en voldsom Kraft, jeg tog Vinglasset for at takke Jægermesteren og hans elskelige Kone for de for mig uforglemmelige Dage, jeg havde nydt paa Bistrup —“.

3. September om Aftenen var hun hjemme: „O, hvor var jeg glad, da jeg stod i min Stue; — da fik jeg Ro til at tænke og til at hvile mig“.

Efter den afsluttede Rejse fortsætter hun Tid efter anden med at skrive i Dagbogen.

„Fra den 16. April til den 9. Juni 1850 tilbragte jeg Dagene i Christians (Broderens) Hus, medens hans Kone var i Besøg hos ham, der garnisonerede i Aalborg; de 7 Uger svandt hurtigt og muntert for mig; jeg fik en rolig og glad Følelse, der vist for en lang Tid vilde været mig gavnlig, naar ikke en smertelig Tandpine, forbundet med en for mig trykkende Udgift, atter pludselig satte mig tilbage i mit mørke, ensomme med Savn betyngede Liv. — Jeg tror at have opfyldt min Pligt i Chr.s Hus, befinder mig nu bedre ved Helbred — vil atter til-

lidsfuldt paakalde min Skæbne og med Haab og Tillid gaa de kommende Dage i Møde“.

13. Juni. 4 Aars Dagen for Moderens Død — hun savner sin Moder.

2. August: „tog jeg min elskede Plejesøster i mine Arme, til mit Hjærte; i hendes Øjne straaledede from Glæde og Tilfredshed, da hun saa mit hyggelige Hjem, hvor jeg ved Guds faderlige Naade kunde yde hende et 3 Ugers behageligt Samliv ... den 22. August førte Dampskibet „Skirner“ hende atter til Maalet af sine Pligter“.

„De kære Paaskehelligdage (1851) er nu forbi; jeg vilde søge Adspredelse hos Chr., men som sædvanlig er de jo ude, skønt den sidste Aften, de er her i København; i Morgen rejser de til Aalborg og bosætter sig der, vi skriver da den 22de April 1851. Ikke en venlig adspredende Time har de haft tilovers for mig den Ensomme i de mange Helligdage eller i den lange Tid af 2 Maaneder, Chr. har opholdt sig her i Byen; — ikke en venlig Tak har han undt mig for de lange Aar, hvor jeg var redebøn for hans Kone og Børn — rejs med Gud, jeg vil umuligt savne Eder; thi hjertelig Omgang, velvillig Hygge, venlige samtalende Ord, barnlig Oprigtighed har jeg aldrig fundet i Eders Midte“. —

8. Juni: „Den Arv er da arriveret, som jeg svagt har haabet, aldrig stolet paa, ... thi nu skal jeg drage de første Renter“. —

17. Juni: „Hvad er det for en Angst, der kvæler mig? Raader ikke Gud“. —

18. Juli: „En smertelig Vemod betager mig, at jeg ej kan passe mit Arbejde — jeg føler mig saa forladt, selv Tanken, at Ria skal komme og tage sit Ophold hos mig, kan ej trøste mig; — mig bæres det for — som alle Mennesker skyr mig — stakket er Din Prøvetid, græd ej, men slaa til Gud Din Lid, er det eneste, der lader mig balancere med det øde forladte jordiske Liv. O, o,

kunde Menneskene se, hvilken tungsindig Kummer der hviler over mig — dog hvad kommer det dem ved? Jeg trænger kun at komme til min Moder“. —

1. November: „Den 23de om Aftenen Kl. 5½ ankom min kærlige Plejesøster; o, hvor jublede mit Hjærte ved Gensynet ... i Dag begynder hendes Informationer“.

8. Januar 1852: „Jeg er ikke veltilmode i Aften; det er jo ogsaa den tredie Aften, jeg er forladt af den Omgang, jeg nu er blevet forvænt med? Jeg maa ikke glemme — Gud er god og hos mig — at jeg ikke er ung mere (47 Aar), er altsaa kun lidt taalt, naar man ej kan lade Gengæld spille. — Jeg vilde dog ønske, at Ria ikke for meget skal mærke mit mørke Sind; — for at jeg selv — selv — kun skal ønske mig fra dette kedelige Jordeliv — det er stygt at være forladt; det ser saa øde ud — og dog gad jeg vidst, hvem jeg gad haft om mig? Jeg ved ingen, ak, hvor mit Hoved er træt — om nogle Timer gaar jeg jo i min Seng; i mine Drømme er jeg jo altid blandt Væsner; ligemeget enten de er onde eller gode — det er blot om Dagen, jeg maa døje det prosaiske Hverdagsliv, det har jeg hele mit Liv maattet og faar det ikke anderledes“.

10. Januar: „Iaften er jeg bedre tilmode, uagtet jeg atter er ene: det kommer sig af, at jeg lader en roligere Tanke faa Plads. Ria er jo i sin Stilling afhængig, maa rette sig efter de Mennesker, hun omgaas; tungt er det, hun ikke ynder at være hos mig, men jeg maa ikke glemme, hun er yngre end jeg, at jeg ikke kan adsprede Tiden, jeg som ej er i Besiddelse af Kundskaber eller Talenter; og hvad der ogsaa forknytter mig er, at de, jeg ynder og søger, er hende næsten ligegyldige, og dem hun hænger ved, er mig enten aldeles fremmede eller mig ubehagelige, og ved denne Forskellighed af vores Karakter er meget — langt, langt — anderledes end jeg havde ventet — ikke haabet, thi jeg har intet haabet —

jeg har ikke været rigtig glad fra det første Øjeblik, den Forandring skete — Gud ved det“ . . .

21. Maj: „Morgen Kl. 7½ læste jeg Christians Landejendoms Indkøb. Min Gud, hvilken Fryd ovenpaa Sorgen. (Broderen var blevet afskediget den 2. Maj). Ja, med Rette bære det Navnet Frydendal; o, Fader, lad Din Beskærmelse hvile over Frydendal og alt, alt hvad den indeslutter“.

(14. Juni—1. Oktober 1853 var der Kolera-Epidemi i København).

17. Juli 1853: „Det er længe siden jeg skrev — — Nu har jeg Stof til meget, hvor besynderligt — Hanna ligger paa Landet — hvor? paa Lyststedet Lystofte ved Brede. Lørdag Aften den 16de Juli Kl. 5½ tog min Ria og jeg fra Hjemmet — Gud beskytter det hyggelige Hjem — for i 3 Uger at glæde os i den yndige Natur“.

Hanna er Morgenmand, hun ser Solen staa op ... „vi var forsynet med Arbejde; jeg strikkede; Ria skitserede“. Dette Udtryk „Ria skitserede“ forekommer ofte, „Ria tog et lille Parti“, „Ria malede Luften“.

25. Juli: „Tilbragte Dagen dels ved Arbejde, smaa Spadsereture, og dels ved Passiar og overgiven Spøg og Latter“. De foretager længere Fodture: Eremitagen, Søllerød, Nymølle, Frederiksdal, Fortunen, Skodsborg, Ørholm, Nærum.

4. August: „Om Eftermiddagen kom Venner fra Byen, gode Efterretninger om en bedre Sundhedstilstand (Koleraen) gav en munter Tone ... derpaa skiltes vi fra dem for at tage til det landlige Hjem, glade ved Tanken om en nytagen Beslutning til et noget længere Ophold paa Landet“.

13. August: „Kl. 10½ kom jeg hjem og fandt mit lille Hus beskærmet“.

18. August: „Nu begynder jeg at føle Trykket af min

Ensomhed og ønsker, Ria snart vil tænke, at et hyggeligt Hjem nok var værd at komme til“.

„Lørdagen den 20de August Morgen Kl. 8½ ringede det, og Ria stod ved Døren, det overraskede mig ikke, mig syntes det maatte være saa, men derimod kom min vante Livlighed over mig, ikke lidt stolt over, at Huset var rent og ordentligt, lurede jeg fornøjet paa, hvor glad hun var ved at være hjemme. — For at jeg skulde se, hun ogsaa havde følt Længsel, gav hun mig en Afskrift af sine Tanker de 8 Dage, hun var fraværende, og som jeg indfører i min Dagbog med Titlen: Rias landlige Jeremiade:

Nu var Timen kommet, da Hanna skulde rejse hjem. Det er dog besynderligt, at jeg saa lidt kender mig selv. Dengang det blev besluttet, at jeg ene skulde tilbringe nogle Dage herude, da syntes det mig at være godt for Sjæl og Legeme, naar jeg kunde tilbringe saa lang Tid som muligt paa Landet, hvad enten jeg skulde blive ene eller min Hanna eller Mine ogsaa blev. Men igaar følte jeg et Savn og en Længsel, der virkelig gjorde ondt i Sjælen ... Ved forskellige Sysler tvang jeg mig til at beherske Sørgmodigheden ... Dagen var dog gaet ret hurtigt og vel ... Om Natten vaagnede jeg Kl. 12½, alle Slags Tanker paatrængte sig mig ... Kl. 2 faldt jeg atter i Søvn, stod op Kl. 5 og ordnede og klædte mig paa ... tilbragte saaledes halvanden Time i Haven ... Nu skal jeg læse og male ... Tiden er afvekslende delt imellem Spadseren, Maling og Læsning samt Kiggen ud ad Vinduet; hver Gang Hector gør, tror jeg, at der kommer nogen til mig. Nu synes jeg næsten, det varer noget længe“. —

„Nu vil jeg standse med Rias Klager og kun tilføje: nu er hun kommet hjem“.

„Tirsdag den 1. August 1854 tog min Søster til Fre-

deriksdal, og den 4. kunde jeg ikke udholde at blive længer hjemme, men kom saa godt som uventet ud til hende; det var en Glæde, ... jeg havde da atter usigelig glade Dage, min kære Rias Godhed forenet med hendes Velbefindende og Lyst til at strejfe om i Eggen, saa vidt Fødderne kunde føre os, gjorde de Dage ubeskrivelig yndige“.

11. August 1855: „Denne Sommerferie har været tarvelig; men Vejret er sjælden godt, ingen Dag tør man stole paa“.

„Imorgen den 21. August begynder atter vort vante Arbejdsliv“.

„Min Søster kom hjem med en yndig Foræring som en hende kær Elev havde givet hende til Erindring efter fuldendt Skoleaar“.

I sine seneste Aar var Hanna Bokkenheuser ensom; hun boede ganske vist paa Nørrebro — hendes sidste Bolig var i Wesselsgade — ikke ret langt fra Broderen i Blaagaardsgade, men hun var vanskelig at omgaas, hun var sær og pirrelig, hvad ogsaa fremgaar af Dagbogen; Svigerinden Rikke Bokkenheuser f. Wanding skriver i et Brev om Hanna, som havde været paa et Eftermiddagsbesøg, at „hun er rent desperat; i Stedet for at være glad, er det, som hun var gjort den største Uret; tilsidst kom vi da op at skændes, jeg sagde rent ud, at jeg var ked af den Sludder, hun kunde jo sige nej, det var ikke godt nok; saaledes maatte jeg ikke tale til hende, jeg skulde dog ikke lade min Arrighed gaa ud over hende o.s.v.“¹⁶

Da hun var 71 Aar gammel, døde hun, og paa Garnisons Kirkegaard fandt hun ved Forældrenes Side sit sidste Hvilested.

17. OBERST CHRISTIAN BOKKENHEUSER

Som for den ældre Broder faldt det naturligt, at Faderen søgte at skaffe ham en Stilling i Hæren, og da han var fem Aar gammel, blev han indskrevet paa Listen over dem, der ønskede at blive Kadetter; i en Alder af ti Aar blev han optaget i Landkadetkorpset. Det gik ham anderledes end Broderen, der i Tiaarsalderen — uden at have været paa Expectanceliste — var gaaet lige ind i Korpset. I December 1825 var han sytten Aar gammel, og han blev da udnævnt til Sekondløjtnant af Fodfolket ved Kong Frederik den Sjettes eget Regiment (senere 5. Bataillon, nu 5. Regiment); hans Aldersorden gjaldt fra den 20. December 1824. Regimentet havde Garnison i København, og han fik tildelt Kvarter paa Kvæsthusgadens Kaserne, hvor nu Det forenede Dampskibsselskab har sine Kontorer. I 1830 blev han Premierløjtnant.

Fra hans Ophold paa Landkadetakademiet er der bevaret to Præmiebøger; de er tildelt ham for „Fliid og god Opførsel“, den ene i hans Drengaar, den anden i den seneste Kadettid. Denne sidste er en „Militärische Encyklopädie“, men skønt man skulde tro, at dens Indhold maatte have kunnet fange hans Interesse, bar den ved hans Død Præget af aldrig at have været læst; den er indbundet i Skind og forsynet med blankt, grønt Snit, men Bladene havde ikke været skilt fra hverandre.

I 1829 foretog han en tre Maaneders Rejse til Udlandet, og han besøgte her sin foran nævnte Farbroder, den under Nr. 10 nævnte Strømpevæver Carl Bockenhäuser.

I sin Løjtnantstid arbejdede han flittigt ved sit Skrivebord; han har aabenbart trængt til at forøge sin sparsomme Lønning. Hans Forfattervirksomhed indskrænkede sig imidlertid til Oversættelse og Bearbejdelse af tyske militære Skrifter.¹⁷

I Kong Christian den Ottendes første Regeringstid blev der nedsat en stor Militærkommission, der skulde give Forslag til en ny Hærordning, og til Brug for denne blev Officererne opfordret til at indsende Forslag; Læssøe, der var Regimentskammerat med Bokkenheuser, slog sig sammen med denne og to andre, og indsendte et Forslag, der kom til at danne Grundlaget for Hærplanen af 1842.¹⁸

I en Fløj af Kvæsthusgadens Kaserne havde Garnisons Sogns Skole sine Lokaler, og dennes Pigeafdeling blev ledet af Fru Charlotte Amalie Wanding, født Sanne, Enke efter afskediget Proviantforvalter i Marinen, senere Forpagter af Kallehave Færggaard, Henrik Wanding. Hun havde Bolig paa Kasernen, og med hendes ældste Datter Frederikke blev Chr. Bokkenheuser i 1836 gift; de fik Bolig paa Kasernen. Familietraditionen vil vide, at han friede til hende ved Hjælp af et lille og (den gang) kendt Vers, der lød saaledes:

„Smukke Pige med det brune Haar,
se lidt paa mig;
føl, hvor Stormene mit Hjærte slaar,
jeg elsker dig“.¹⁹

I 1842 blev han udnævnt til Kaptajn, stadig med Garnison i Hovedstaden, men han maatte fraflytte sin Bolig paa Kasernen.

Chr. Bokkenheuser naaede ikke at blive dekoreret med Dannebrogssordenen, og i Familien fortalte man, at det skyldtes, at han i sin Optræden overfor overordnede var ubehersket og brysk. Det er en af de mange Krøniker, der ikke har Virkeligheden til Grund. I Embedskredse sker Tildelingen af Ordensdekorationer oftest efter Tur, og det er almindeligt, at man et Par Aar i Forvejen sender den første Indstilling, som derefter gentages hvert Aar; i 1846 og i 1847 blev han bragt i Forslag, men det

gav ikke noget Resultat. Saa kom Krigen, hvor andre Regler var gældende. Ved Officerskorpsets Reduktion i 1852 blev han afskediget, og dermed var Muligheden for at faa tildelt en kongelig Naadesbevisning forbi. —

I Spidsen for 4. Bataillons 3. Kompagni rykkede han i 1848 i Krig. Sidst i Marts Maaned blev det gamle Mandskab indkaldt, og den 29. marcherede Bataillon ud fra Sølvgades Kaserne; den kørte med Jærnbanen fra København til Roskilde — den gik dengang ikke længere — og derefter fortsatte den pr. Fodmarch og ved Hjælp af udskrevne Vogne til Korsør. Herfra blev den sejlet til Snoghøj, og den 3. April stødte den i Haderslev til Hærens Hovedstyrke, Det nørrejyske Armékorps.

Natten til den 9. April stod han med sit Kompagni paa Forpost Nordøst for Bov; det regnede, og Folkene blev gennemblødte, men ikke desto mindre herskede der blandt dem en frejdig Stemning.²⁰

Han var med ved Bov, men han stod i Reserve, og først den 23. April kom han med sine Soldater i Kamp; det var i Slaget ved Slesvig, i Skovene Nord og Nordvest for Gottorp. Herfra gik han tilbage over Flensborg og Als til Fyen.

Den 28. Maj og 5. Juni var han med i Kampene omkring Dybbøl, og med Vaabenstilstanden den 26. August, det var Hustruens Fødselsdag, sluttede Felttoget 1848. Den 18. September deltog han i Revuen paa Lerbæk Mark, Nord for Vejle.

Sønnen Frits skriver i sine Erindringer, at hans Moder i denne Tid ofte var urolig, og der kom da „Dage, da hun ganske stille kunde give mig min Kasket, tage mig i Haanden og gaa lange Ture med mig, ofte uden at sige et Ord. Jeg vidste da godt, at der den Dag stod en større eller mindre Kamp, hvori Fader var med, og ganske rigtigt: med første Post fik hun den Efterretning, som beroligede“.²¹

I Slaget ved Slesvig fik han et ubetydeligt Strejfskud paa Skinnebenet, saa ringe, at det ikke naaede at blive omtalt i den officielle Rapport. I Resten af sit Liv havde han her et Ar.

Efter Revuen ved Lerbæk blev Kompagnierne lagt i spredte Kantonnementer for at hvile ud, men man turde endnu ikke hjemsende Folkene; 4. Bataillon kom til at ligge Vest for Horsens, og i Slutningen af Oktober kom en Del, derunder 3. Kompagni, til Nykøbing paa Falster. Nu blev en Part af Mandskabet hjemsendt, og man tog fat paa at uddanne nye Befalingsmænd.

Forholdene i Slesvig var imidlertid stadig urolige, man ventede et Angreb, og de hjemsendte Folk blev derfor igen indkaldt. Den 21. December 1848 kom 4. Bataillon til Als, og i Løbet af Vinteren var Kaptajnen af og til paa Besøg i Hjemmet i København.²²

I Marts 1849 udløb Vaabenstilstanden, og den 3. April rykkede danske Soldater fra Als over til Sundeved. Kaptajnen mindedes senere Begivenhederne denne Dag, idet han til Sønnen Victor i Anledning af dennes Deltagelse i Tilbagetoget fra Dannevirke 1864 skrev: „en Nattemarch paa denne Aarstid tildels i glat Føre maaske, og det er det værste, uden Fødemidler, er noget, der ikke er til at spøge med, og kun den som selv har prøvet noget lignende, kan dømme derom, og jeg gjenkaldte mig strax den 3. April 1849, hvor vi fra tidlig Morgen til langt ud paa Natten vandrede om fra den ene Ende af Sundeved til den anden“.²³

Det kom for 4. Bataillons Vedkommende, der stadig havde Kvarter paa Als, ikke til Sammenstød med Fjenden, og i Krigen 1849's store Kamp — Slaget ved Fredericia — var den ikke med.

Krigen var ikke Kaptajnens rette Felt; hans Konduitelister (benævnes senere „Forfremmelsesbedømmelser“)

fra Aarene før 1848, skrevne af Bataillonschefen, Oberstløjtnant Wickede, var gode, uden at være særlige, men hans Føring overfor Fjenden kan ikke have været tilfredsstillende, thi den 18. Oktober 1848 skrev Chefen for Det nørrejyske Armékorps, General Krogh, at han var uskikket til Avancement; ikke desto mindre blev han den 31. Juli 1849 udnævnt til Major og forsat til 11. Linie-Bataillon i Aalborg.

Han drog til Aalborg, hvor han blev Forstander for Exercerskolen, og i Foraaret 1850 skrev hans Brigadeforfører, at han var egnet til denne Tjeneste — en lidet rosende Bemærkning midt under Krigen.

I Slutningen af 1849 og i 1850 boede han paa Ungkarlevis i Aalborg, medens Familien blev i København, og kun nogle enkelte Gange fik han Besøg af sin Hustru.

I Sommeren 1850 rykkede han igen i Krig. 11. Linie-Bataillon indkaldte i Begyndelsen af April sine hjemsendte Soldater og blev udlagt i et Kantonement omkring Hobro, men Majoren blev i Aalborg som Forstander for Exercerskolen, og først i Begyndelsen af Juni, da Bataillonens brød op og marcherede til Egnen om Vejle, stødte han til denne, og han fulgte den derefter under Resten af Felttoget.²⁴

Det er kun lidt, man ved at fortælle om hans Færd i 1850. Han deltog i Slaget ved Isted, og det er sandsynligt, at han ogsaa var med i 11. Linie-Bataillons Hjemmarch og Indtog i Aalborg i Januar—Februar 1851.²⁵

I Sommeren 1850 fik han Meddelelse om en Arv, han og Søsteren skulde modtage — rimeligvis efter den i Neustädtel i Schlesien bosatte Familie;²⁶ Pengene er dog vist først den følgende Sommer kommet til Udbetaling.²⁷

Den 22. April 1851 flyttede Majoren sin Familie

fra København til Aalborg,²⁸ hvor han havde lejet en Bolig inde i Byen. De to ældste Drengene, der medbragte gode Vidnesbyrd, kom i Katedralskolen, og Familien indrettede sig paa et længere Ophold i den hyggelige Provinsby. Det skulde dog kun blive kortvarigt.

Den 2. Maj 1852 udtalte Krigsministeriet overfor Kongen: „De mange overtallige Officerer af Linien har af finansielle Hensyn gjort en Afgang nødvendig, og det er nærmest de Officerer, som ved i Krigen erholdte Saar eller paa Grund af Alder og Svagelighed eller fordi deres vedvarende Tjeneste i Armeen ikke kan anses ønskelig, der af Ministeriet er bragt i Forslag til at afskediges“. Samme Dag bifaldt Kongen Indstillingen. Blandt dem, der blev ramt, var Major Chr. Bokkenheuser, og det er naturligt bl. a. at sætte dette i Forbindelse med de mindre gode Udtalelser under Krigen.

Afskedigelsen skete med fuld Pension, hans Lønning beløb sig til 1300 Rigsdaler om Aaret, og han fik 882 Rdl. 40 Sk. i Pension.

Det var et haardt Slag,²⁹ men der gik kun kort Tid, saa fik Majoren en ny Livsgæring: han blev Landmand, og sex Uger efter havde han købt Gaarden Frydendal i Nørre Tranders (nu Vejgaard) Sogn i Fleskum Herred paa den østlige Side af Vejen til Gug. Det var en Del af den udstykkede Hovedgaard Sohngaardsholm, og den bestod af et Stuehus og et Lejehus samt forskellige Stykker, deriblandt den saakaldte Blegkildeparcel, ialt 36 Tønder Land Ager og Eng med lidt over 2½ Tønde Hartkorn; Købesummen var 11000 Rigsdaler, og i Købet medgik 20 Køer samt en Del Inventar. I Januar 1857 forøgedes Gaardens Tilliggende med to Parceller paa tilsammen 16 Tønder Land Agerjord med godt og vel 1 Tønde Hartkorn. Jordens Bonitet har været lidt under middel.

I September 1858 solgtes det hele for 24000 Rigsdaler. Grunden til Prisstigningen maa bl. a. søges i Frigivelsen

af den engelske Kornindførsel.³⁰ Fortjenesten kan sættes til 4—5000 Rigsdaler.

Til Frydendal knyttede Børnene nogle af deres kære-
ste Barndoms- og Ungdomsminder.³¹

I 1858 flyttede Familien igen ind til Aalborg.

Frydendal ved Aalborg. 1850'erne.
Efter Maleri af Frederikke Bokkenheuser.

Da i 1861 Victor, den yngste Søn, havde endt sin Skolegang og var blevet Student, mistede Familien sin egentlige Tilknytning til Aalborg, og den flyttede til København, hvor Majoren i Blaagaardsgade fik en 5-6 Værelsers Lejlighed. Huset var til en vis Grad frit beliggende; paa den anden Side af Gaden var der i mange Aar lav Bebyggelse, og til Gaardsiden var der en til Ejendommen hørende Have, der vist var til fælles Afbenyttelse, og som i hvert Fald Familien Bokkenheuser brugte flittigt og havde megen Glæde af. Den boede der i 26 Aar.

Under Krigen 1864 følte Majoren Trang til paa en el-

ler anden Maade at gøre Nytte som Officer, og han meldte sig derfor til Krigsministeriet, der ansatte ham ved Kasernedirektoratet i København.³²

Det maa vist ses som en Anerkendelse heraf, at han den 14. Juli 1869 fik Titel af Oberst.

Han fik senere en beskeden Stilling paa 1. Generalkommandointendanturs Kontor i Kastellet, og hver Morgen gik han fra Hjemmet i Blaagaardsgade til sit Arbejde; Beboerne i de Gader, han fulgte, og som saa den ranke, hvidhaarede Oberst gaa forbi, sagde om ham, at hans Færden var saa præcis, at man kunde stille Urene efter ham; han var nøjagtig og pligtopfyldende, og end ikke Morgenen efter, at hans Hustru var død, kunde den gamle Soldat tænke sig at forsømme sin Gærning.

Fra Aalborg er der en anden Historie om hans Præcision: I Baghuset i den Ejendom, hvor han boede, havde en Kone sit Hjem, og om Morgenen hørte man hende raabe: Børn, nu skal I skynde jer i Skole, Majoren gik i Gaarden.

Paa Vej hjem en Dag i Januar 1887 faldt han paa Hjørnet af Toldbodvej og Bredgade og slog Hovedet, saa Blodet strømmede ned over hans Ansigt; en Droske blev skaffet til Veje, og han forlangte at blive kørt til Kvæsthusgadens Kaserne; det var der den Gang ikke noget, der hed, og først da han var kommet lidt til Hægtterne, kunde han fortælle, at han boede i Blaagaardsgade. Der gik Rosen i Saaret, og efter nogle Dages Forløb døde han.³³

Hustruen, Frederikke (Rikke) Bokkenheuser, havde kunstneriske Evner, som hun havde arvet efter Moderen Charlotte Amalie Sanne. Der findes fra dennes Haand i en af Slægtens Stambøger bevaret en Akvarel af en Rosenknop, fint og nydeligt tegnet og malet, og Rikke gik i hendes Fodspor. Hun malede i sine yngre Dage Stil-

lebenstykker, i det væsentlige med Blomster og Frugter; de var vist malet efter udenlandske farvetrykte Forbilleder — ved hendes Død fandt man en Del saadanne.

I 1836 havde hun udstillet paa Charlottenborg — men

Oberst Chr. Bokkenheuser.
Kultegning af Erik Henningsen, 1885.

det var kun denne ene Gang; det var en Kopi efter Roepel og tilhørte Kammerherre P. Scholten.³⁴

Hun havde desuden i 1860erne den Slags Billeder til Salg; de var udstillet hos Boghandlere i Provinsen.³⁵

Efter at Familien var flyttet til København, fik hun Forbindelse med Den kongelige Porcellæns-Fabrik, og

hun gav sig saa til at dyrke Porcellænsmaleriet; der findes i Familien en Mængde Tallerkener, Fade, Kander, Kopper o. lign., der er smykket med hendes Blomsterbilleder, og som nu bevares som Helligdomme.

I de sidste Aar, hun levede, hjalp Datteren Charlotte hende med Maleriet, men hun evnede ikke at arbejde paa egen Haand, og da Moderen døde, gik Arbejdet i Staa.

Paa Københavns Garnisons Kirkegaard fandt den gamle Officer og hans Hustru deres Grav.

SLÆGTENS ØKONOMISKE FORHOLD

Strømpevæveren (Nr. 1), der døde i Aaret 1800, var efter al Rimelighed en velstaaende Mand, og han maa have tjent sine Penge paa Fabriken i „Den forgyldte Tønde“.

Man ser det deraf, at hans ældste Søn, Kaptajn Christian Bokkenheuser (Nr. 8), hvis Indtægt var meget beskeden, ved sin Død i 1816 havde en Formue paa 820 Rigsdaler; det maa have været Resten af Arv efter Faderen. Hans Enke, Mariane Bokkenheuser, efterlod sig i 1846 intet.

Hans yngre Broder, Carl (Nr. 10), der var Strømpevæver i Schlesien, tjente rimeligvis gode Penge, som hans Datter, Auguste (Nr. 20), vist testamenterede til sin danske Familie; hun kendte fra sine unge Dage Fætteren Christian (Nr. 17), og i 1841 var hun paa Besøg hos Familien i København; her traf hun Kusinen Hanna (Nr. 16), medens hun ikke mødte den i Korsør eller Horsens værende Fætter (Nr. 14); han fik derfor ikke Del i Arven efter hende.

Der er ikke bevaret direkte Oplysninger om denne Arvs Størrelse, men forskellige Forhold synes at tyde paa, at det har drejet sig om ialt ca. 6000 Rigsdaler.

Hanna Bokkenheuser efterlod sig ca. 1200 Kroner. —

Den 29. Juni 1882 — det var $\frac{3}{4}$ Aar efter Hustruens Død — skrev Oberst Bokkenheuser en Meddelelse til sine Børn. Baade den og andre Oplysninger synes at fortælle, at Datteren Charlotte (Nr. 26) i flere Aar har styret Forældrenes Hjem — ogsaa medens Moderen endnu levede:

„De Værdipapirer, jeg efterlader, vil selvfølgelig være at dele lige mellem mine Børn og hver at tage sin Andel, men er det mit Ønske, at Renten af hele Kapitalen foreløbig skal tilfalde Charlotte, og henstiller jeg til mine Sønner, hvorvidt de ville opfylde dette.

At motivere Grunden til dette mit Ønske antager jeg ikke behøves; jeg selv personlig skylder hende saa megen Tak for hendes Kærlighed og Omhu og maa kun inderlig beklage, at jeg ikke er istand til at sikre hendes Fremtid bedre“.

Paa dette Tidspunkt sad alle Sønnenne i gode Stillinger, men da i 1886 Louis (Nr. 25) gik fallit, mistede den gamle Fader mange Penge; i 1871 og 1873 havde han ydet ham 1100 Rigsdaler i Forskud paa Arv, og hans Formue maa da have været ca. 10,000 Rigsdaler; denne stammede fra Arven og fra Fortjenesten ved Salget af Frydendal.

Ved sin Død efterlod han sig foruden en Del Møbler og Sølvløj, der blev vurderet til 1646 Kr., en kontant Pengesum paa 390 Kroner; begge Dele tilfaldt ved Gavebrev, som Sønnenne anerkendte, Datteren Charlotte.

Da hun døde i 1894, efterlod hun sig ca. 3200 Kroner, der tilfaldt nogle af Broderbørnene.

Det er vanskeligt at forklare denne Stigning i Formuen, men man kan formode, at Faderen, fordi hun styrede hans Hus, har givet hende en vis Løn, og at hun har lagt disse Penge op. Fra 1881 til sin Død fik hun Hævning, 200—400 Kroner aarlig, fra Vemmetofte Kloster; mulig stammer en Del derfra.

JULEAFTEN 1863 — HJEMME OG UDE

Foran paa Nørrebro i Blaagaardsgade Nr. 14 laa der i 1863 et nybygget højt Hus — det ligger der endnu — og her boede paa 4. Sal afskediget Major Chr. Bokkenheuser med sin Familie.

Det var Juleaften, og Familien var samlet om Middagsbordet; Traktementet var det sædvanlige, Risengrød med Mandel i og Gaasesteg. Til Mandelen hørte den sædvanlige Gave, to Hyacinther, som Husets Datter, Charlotte, selv havde drevet frem, og som nu stod i Blomst.

Om Spisebordet sad Familien; for Bordenden, i den gamle Mahognitræs Sofa (i Christian VIII's Stil) med det sorte Hesthaarsbetræk, sad Husfaderen, en noget brøsig Herre, der, naar noget gik anderledes, end han havde tænkt, kom med et lidt arrigt Udbrud, Hum, Hum, der maaske oftest lød lidt mere snerrrende, end det egentlig var ment; for den anden Bordende havde den blide Majorinde sin Plads ved Siden af sin Moder, den gamle Fru Wanding, der i sine yngre Aar, da hun var blevet Enke og alene havde maattet sørge for Børnenes Opdragelse, havde styret Garnisons Sogns Pigeskole i Kvæsthusgades Kaserne.

Spredt paa begge Sider af det udtrukne Spisebord — det var et af dem med hollandsk Udtræk — var den øvrige Familie anbragt: midt paa den ene Langside sad Charlotte, den der egentlig var styrende i Huset, og overfor hende Sønnen Frits, theologisk Kandidat og Lærer i Efterslægtens Skole paa Østergade, med sin Forlovede, den unge Terese Langeland; desuden Majorindens to ugifte Søstre, Louise og Julie, hvoraf Louise drev en meget besøgt Pigeskole i Købmagergadekvarteret, og Majorens egen ugifte Søster, Hanna, en noget forskruet og sær gammel Dame, med hvem Familiens ældre og yngre Medlemmer ofte havde svært ved at enes.

Stemningen var noget trykket, thi vel var Familien samlet, der kunde den Dag ikke være flere, men der manglede dog een, Husets yngste Søn, den tyveaarige Victor. Han var medicinsk Student, glad og munter, ofte

Sekondløjtnant Victor Bokkenheuser.
December 1863.

med en Spøg paa Læben, men han var traadt ind i Hæren, var blevet Sekondløjtnant af Krigsreserven, og han laa nu ved 18. Infanteriregiment i Egnen mellem Eckernförde og Kiel. Om ham drejede Samtalen sig; man savnede ham, hvorledes mon han havde det? Krigen var ganske vist endnu ikke brudt ud, men den kunde jo komme, hvad Dag det skulde være, og hvorledes vilde det saa gaa ham? Majoren havde været med forrige

Gang, han var sluppet med et overfladisk Saar, men det var kun en Ubetydelighed; mon det vilde gaa Victor ligesaa, eller vilde han komme ud for det, der var værre?

Maaltidet var næsten forbi, endnu sad Familiens Medlemmer omkring Bordet, da der ude i Entreen, der stødte lige op til Spisestuen, lød et svagt Bump af et eller andet, der faldt paa Gulvet; var det et Brev — det var næppe troligt, det var forlængst efter den Tid, da Postbudets Besøg kunde ventes, men alligevel.

Frits rejste sig og gik ud, og henne ved Entrédøren laa der noget hvidt, som han samlede op og bar ind til den ventende Familie.

Det var et Billede af Victor. Han havde før sin Afrejse ladet sig fotografere i Uniform, og nu havde han faaet en af sine Venner til paa selve Juleaften at kaste det ind gennem Brevsprækken til Forældrene.

Der blev megen Glæde i Familien; alle var enige om, at det lignede ham, det var en god Idé at komme til dem paa selve Juleaften, nu var de alligevel alle samlede, og Taarerne stod i Øjnene paa dem.³⁶ —

Scenen skifter, men Tiden er den samme.

Midtvejs mellem Eckernförde og Kiel ligger den store Landsby Gettorf og 3—4 Kilometer derfra i sydlig Retning den mindre Landsby Tüttendorf med tilhørende Kro.

Hen ad Vejen fra Gettorf til Tüttendorf vandrede gennem Snavs og Søle en ung Løjtnant, det var Victor Bokkenheuser. Et Selskab paa fire Soldater, foruden Bokkenheuser, Løjtnant Chr. Hansen, der boede i Kroen, og de to teologiske Kandidater, Korporal Jungersen og menig Bredsdorff, var blevet enige om at fejre Juleaften sammen, og medens de to Teologer gjorde Stuen i Stand, blev Bokkenheuser sendt til den „store“ By Gettorf for at gøre Indkøb. Løjtnant Chr. Hansen havde daarligt Ben og var derfor uskikket til større Arbejde.

Bredsdorff ventede en Kasse, som Moderen havde sendt fra København, og den skulde indeholde forskellige gode Sager til Julebordet, men endnu om Formiddagen havde den ikke vist sig; endelig fik han da Adressebrevet, og afsted fløj han for paa Postkontoret i Gettorf at faa den længe ventede Pakke udleveret, fløj — ja om han ikke selv fløj, saa fløj ialfald Snavset omkring ham, da han styrtede hjem med sin kære Julekasse. Ved Siden af Vejen stod et Grantræ; af det skar han en Gren, og da han kom hjem til Kroen, stillede han den sammen med nogle Voxlys i en Sukkerskaal — det var Juletræet.

Løjtnant Bokkenheuser havde mindre Fart paa, da han vandrede med sine Pakker og Poser; han havde købt Valnødder, Rosiner og Mandler, Brystsukker, Figen og Cigarer, og nu gik han med sin dyre Last; han tænkte: Mon det nu er gode Sager, jeg har faaet? Jeg kan da prøve. — Og saa tog han en Figen af Posen og spiste den. Jo, den smagte rigtig godt — og saa tog han en til, og en endnu, bare for at smage; tilsidst var der tilbage i Posen kun en eneste Figen. Jeg kan da ikke være bekendt kun at have en Figen — og saa spiste han den, og Posen var tom. Han var lige ved at puste den op og slaa den i Stykker med et Knald, som han saa mange Gange før havde gjort, men saa kom han til at tænke paa, at det kunde maaske misforstaas, det kunde jo lyde som et Skud, og han krøllede Posen sammen og kastede den i Vejgrøften.

Omsider naaede han hjem til Tüttendorf — uden Figener — og der fandt han Selskabet samlet, Bredsdorff med sin Julekasse, som han strax gav sig til at pakke ud. Foruden de rare Sager havde han og Jungeren købt Gaver for at overraske Kammeraterne, og han havde efter de bedste Mønstre fra Studenterforeningens Julegilder skrevet smaa Vers til de enkelte Genstande;

Bokkenheuser, der paa Grund af Sygdom indenfor Officerernes Kreds maatte gøre Premierløjtnantstjeneste, fik saaledes en Honningkagehest, og Devisen dertil lød:

„En Hest, som Løjtnanten skal fri
for noget af alt hans Renderi“.³⁷

24. PROFESSOR FRITS BOKKENHEUSER

Frits Bokkenheuser er ubetinget den mest kendte i hele Slægten. Han var sine Forældres ældste Søn, og han tilbragte sine Drengaar paa Kvæsthusgadens Kaserne; det faldt derfor naturligt, at han i sin Barndom drømte om at blive Officer, men Forholdene førte ham ad andre Veje, og han blev den kendte københavnske Skolemand.

Da Tiden kaldte ham til Skolebænken, det var i Fem-aarsalderen, kom han i en Pigeskole — som eneste Dreng — i sin Mosters Institut. Her lærte han at stave og lægge sammen, og det blev Begyndelsen til den senere Regnelærers Arbejde med Tal.

Faderens Forflyttelse til Provinsen medførte, at han kom i Aalborg Latinskole, og herfra blev han i 1856 Student; saa rejste han til Hovedstaden for at studere Teologi. Faderens økonomiske Forhold som pensioneret Embedsmand krævede, at han selv bidrog til at skaffe sig Indtægter, og han gav sig derfor strax til at undervise.

Han havde en poetisk Aare, der i forbedret Form gik i Arv til hans Søn Knud, og i hans Ungdom — som Skoledreng i Aalborg og som Student paa Regensen — hændte det ofte, at han slog Harpen.

I 1862 blev han teologisk Kandidat, men hans Virke i den gejstlige Stand blev kun ringe: I syv Aar gav han

Timer i den til Tugthuset paa Christianshavn hørende Søndagsskole; det stod ham frit selv at bestemme, hvilke Fag han vilde undervise i, og som Regel valgte han Reg-

Fr. Bokkenheuser.
ca. 1860.

ning og Engelsk; af og til holdt han Gudstjeneste for Fangerne.³⁸

Hans Livsgæring faldt iøvrigt ved Efterslægtsselskabets Skole.

I 1856 — Brix var den Gang Bestyrer — fik han Timer her, og han blev her i et halvt Aarhundrede. Han underviste i Mathematik og Regning, og han var den af Gud

benaadede Lærer; man kan sige om ham, at han hørte til „de sjældne faa, som vor Gave forstaa“.³⁹ En af hans Elever skriver om hans Undervisning: „Ingen unødvendige Pauser, lige fra den ene Opgave og paa Hovedet i den næste, hurtig Gennemgang af Stoffet og hurtig og inciterende Eksamination. Der blev ikke spildt noget Øjeblik med først at sætte sig tilrette paa Katedret, inden Undervisningen begyndte, nej, i samme Øjeblik, som Professorens ene Ben gik over Dørtærskelen, lød den ejendommelige Røst, der syntes at komme langt inde fra, saa Bogstavet a næsten blev ar: Noh, kan du saa sige mig o. s. v.“

Det kunde endda undertiden ske, at Eksaminationen allerede begyndte ude paa Gangen, hvad der især kunde virke pudsigt, naar vi var inde i Klassen og fik Spørgsmaalet stukket ud, inden Professoren selv var kommet tilsyne ... det var en lille Paamindelse til de af Lærerne, der gav sig rigelig Tid; thi nu og da maatte det jo hænde, at en og anden Lærer passerede Gangen samtidig med, at Professoren paa denne sin lidt hovedkulds Maade begyndte Undervisningen“.⁴⁰

I den sidste Tid, Etatsraad Brix var Bestyrer af Efter-slægtens Skole, var han ofte syg, og det gav sig da selv, at Fr. Bokkenheuser, der i 1865 var blevet Viceinspektør, maatte overtage Ledelsen, og da Brix ved Nytaar 1893 tog sin Afsked, var det en Selvfølge, at Bokkenheuser fik hans Plads.

Skolen var paa det Tidspunkt noget paa Retur, idet Elevantallet var dalende; for en Del skyldtes det, at nogle af de Familier, der hidtil havde boet i den indre By, og hvis Sønner havde slidt Skolebænkene i den bekvemt liggende Skole paa Østergade, flyttede ud paa Broerne.

Fr. Bokkenheuser, der paa den Tid var 56 Aar gam-

mel, havde ikke mere sin fulde Arbejdskraft, han havde slidt haardt igennem Aarene, baade i Skolen og ved det af ham selv oprettede og ledede „Bokkenheusers Kursus“, og kort efter, at han havde modtaget Udnævnelsen, døde hans Hustru.

Han naaede da ikke at rette Skolen op.

Elevantallet steg ganske vist i de første Aar, og Skolen arbejdede med Overskud, men det holdt ikke; der stillede store økonomiske Krav til Ledelsen for, at Skolen skulde kunne holde sig i Konkurrencen med de andre Latinskoler; det drejede sig dels om Bygningen og dels om Lærerkrafterne. Ejendommen var dyr, og den slugte mange Penge; den bestod dels af Forhuset, der blev lejet ud til forskellige Skolen uvedkommende Institutioner, og dels af selve Skolebygningen, der laa bagved, og som grænsede op til „Bikuben“ i Silkegade. Indtægterne af Huset begyndte allerede nu at svigte; Lærerlønningerne var smaa, alt for smaa, til at man kunde skaffe sig gode Krafter, og mange Gange var der fra Lærerkollegiet over for Direktionen rejst Krav om bedre økonomiske Forhold.

I 1908 fyldte Fr. Bokkenheuser 71, og da Skolens Forhold paa den Tid ændredes — Efterslægten gik ind i De Forenede Skoler — tog han sin Afsked fra den Gærning, han i 52 Aar havde viet sine bedste Krafter.

Ved Efterslægten 100-Aars Fest i 1886 blev han Ridder af Dannebrog og i 1896, da han fejrede sit 40-Aars Jubilæum som Lærer, udnævntes han til Professor.

Efter sin Afsked blev han ved med at undervise, han egnede sig ikke til at lægge op, og han tog Timer i Østersøgades Skole.

Han havde kun haft lidt Tid til at varetage Forfattervirksomheden, han havde skrevet den meget brugte „Bokkenheusers Regnebog“, der var udkommet i mange Op-

lag, og i de sidste Aar skrev han sine Erindringer, der udkom i September 1909. Her i „Det var i Aaret ...!“ fortalte han om sit Livs Tildragelser, og han tegnede Billeder af de mange Mennesker, han havde mødt, ikke mindst af sine Kolleger og Venner i Efterslægten.⁴¹

Han fortalte udmærket og levende om det, han havde oplevet; ved hans Beskrivelse af Slægten og dens Virke tog hans Fantasi ofte Magten, og de mange Familiekrøniker, der i hans yngre Dage havde fundet Vej til hans Øren, blev her fæstet til Papiret.

I sin Villa i Charlottenlund endte han sine Dage, og ved hans Hustrus og hendes Forældres Side paa Frederiksberg gamle Kirkegaard ligger hans Grav.

25. DRIFTSBESTYRER LOUIS BOKKENHEUSER

Han levede sin Barndom i København og blev senere uddannet som Landmand; i 1863 var han Forvalter hos Løjtnant, senere Etatsraad, Eckardt paa Ørumgaard mellem Vejle og Horsens. Han vilde være gaaet med som frivillig i 1864, men blev forhindret i det ved, at Eckardt blev fængslet af Tyskerne, og han maatte derfor blive hjemme og styre Gaardens Drift. Senere blev han Forvalter ved Landbruget hos Direktør Wm. Rentzmann paa Haraldskær Fabrik, Vest for Vejle, og han kom til at bo i et lille Hus ved Vingsted Mølle, paa den vestlige Side af Landevejen fra Kolding til Bredsten, umiddelbart Syd for Mølledammen. Senere overtog han Svigerfaderens Virksomhed Røde Mølle ved Daugaard med tilhørende Landbrug.

Her gik han i 1886 fallit, og Faderen og Mosteren, Louise Wanding, mistede en Del Penge, som de havde sat i Driften. Han kom igen til Rentzmann, denne Gang som

Bogholder ved Haraldskær Papirfabrik og Vingsted Mølle, og han kom til at bo i samme Hus ved Vingsted, hvori han tidligere havde haft sit Hjem. Kontoret laa ved Haraldskær Fabrik, og han vandrede paa sin Fod

Louis Bokkenheuser.
Røde Mølle.

frem og tilbage mellem denne og Boligen, ialt 4 Gange om Dagen. Hver Tur var lidt over $2\frac{1}{2}$ km.

Senere gik Virksomheden over til De forenede Papirfabrikker, og Bokkenheuser fulgte med. Joh. Wiehe blev Driftsbestyrer, men han passede ikke sit Arbejde, han var vist doven, og han blev afskediget.

Bokkenheuser, der imidlertid var flyttet fra Vingsted

til Bogholderboligen ved Haraldskær, blev af Hovedbestyrelsen spurgt, om han vilde være Driftsbestyrer, og han blev Fabrikkerne en god Mand — det viste hans følgende Liv.

Han var ikke den videnskabeligt uddannede Driftsleder, men han havde et praktisk Greb, han var myndig, Arbejderne kunde lide ham, og han evnede at omgaas dem.

Ved Haraldskær var der en Del Granskov, som han selv i sine tidligere Aar havde plantet paa den daarlige Jord, og den var nu i den Tilstand, at Træerne kunde fældes og komme Virksomheden til Nytte, man lavede jo Papir af Træmasse.

Medens Familien boede i Bogholderboligen, havde den betalende Sommergæster. Blandt disse var der Kunstnere, f. Ex. Thorenfeld og Agersnap — man saa flere af deres Billeder paa Hjemmets Vægge, de fleste var vel brugt som Betaling for Opholdet.

Som Bogholder havde Bokkenheuser 1500, som Driftsbestyrer 3600 Kroner om Aaret, og dertil kom som Regel de samme Beløb i Tantième. Til begge Stillinger var der fri Bolig med Lys og Varme samt Have, frit passet; Driftsbestyreren havde Køretøj, Landauer med Kusk og to Heste, men det blev vist kun lidt brugt.

Louis og Louise Bokkenheuser var dygtige Havemænd, og de havde store Indtægter af Frugten, som de solgte til en Forhandler i Vejle.

Bokkenheusers omgikkes Familierne i Omegnen, Forpagter Schwensen i Vingsted, Læge Arntz i Bredsten (senere Distriktslæge i Tarm), Proprietær Andreas Knudsen paa Engelsholm Ladegaard (af Slægten fra Trøjborg) og Skovrider Krohn i Gødinggaard i Nærheden af Randbøl. Især kom de meget sammen med Knudsens paa Ladegaard, som de almindeligvis kaldtes;

senere blev Gaarden kaldet Abildgaard. Efter et Selskab der sagde Bokkenheuser til en af sine yngre Slægtninge: „Altid Oksesteg og altid Mandagssiden“.

Efter en Del Aars Forløb blev han flyttet til Nørrebro's Papirfabrik som Driftsbestyrer. Det skyldtes, at Direktør H. F. Buhl fra Maglemølle ved Næstved trængte til at faa en lettere Plads.

I København befandt Familien sig mindre godt; de var begge alt for stærkt knyttet til Landet til at kunne trives i den store By. De boede først paa Svanemosegaardsvej, hvor de forbikørende Tog (den gamle Jærnbane til Klampenborg) rystede Huset, derfra flyttede de til Kong Georgs Vej og sidst til Lykkesholms Allé; alle Steder boede de i Villaer.

Saa døde Direktør Buhl efter fire Aars Forløb, og Bokkenheuser kom tilbage til sin gamle Stilling paa Haraldskær Fabrik. Efter nogle Aars Forløb blev Virksomheden ændret, der blev ikke mere lavet Papir, men kun Træmasse; Vingsted Mølle blev solgt, og Bokkenheuser blev afskediget med Pension, men han fik samtidig Tilbud, om han mod fri Bolig m. v. samt Have vilde passe Fabrikkens Regnskaber.

Han døde her i 1917.

Paa det Tidspunkt ejede Oscar Holstebro (gift med Frederikke Bokkenheuser) Vingsted Mølle, og Svigermoderen flyttede til dem. Her døde hun 1923.

De ligger begge begravede paa Skibet Kirkegaard.

Om Louise Bokkenheuser, født Høst, fortæller Knud Bokkenheuser i sine Erindringer: „Hun var en højst ejendommelig Kvinde, energisk, dygtig og umaadelig gæstfri, hvilket vel for en Del kom af, at hun var og følte sig som saa fuldbløds Jyde, at hun næsten regnede Københavnerne for en noget lavere staaende Kaste end Jyderne; og saa var hun siden Krigen (1864) opfyldt

af saadant Had til Tyskerne og alt, hvad Tysk var, at det grænsede til Monomani; men til Gengæld var hun saa ægte og trofast Dansk som nogen".⁴²

26. FRØKEN CHARLOTTE BOKKENHEUSER

Indtil Forældrenes Død i 1880erne levede hun i deres Hjem, og hun fik i sin Barndom en Opdragelse med dertil hørende Lærdom, som det var almindeligt i en Embedsmandsfamilie; til Lærdommen hørte der Undervisning i Musik.

Broderen Frits var i Aalborg Skole Kammerat med Pastor Schjøtts Sønner Frits og Søren fra Skallerup imellem Hjørring og Lønstrup, og han tilbragte her en Del af sine Ferier; det er en Selvfølge, at Brødrene Schjøtt ogsaa jævnlige kom i Majorens Hjem paa Frydendal og i Aalborg. Frits Schjøtt blev i sine unge Aar forlovet med Charlotte Bokkenheuser; der findes ikke nærmere Optegnelser om Tidspunktet herfor; Familieoverleveringen fortæller, at de var purunge, og der er bevaret et Exemplar af Fänrik Ståls sagner med Dedikation: „Til min kære Charlotte den 11. Januar 1860 fra Frits Schjøtt“. Han nævnes ikke i Brevene fra Krigen 1864, saa inden den Tid er Forlovelsen blevet hævet. Frits Schjøtt var født 1839, blev Student 1858 og deltog som Sekondløjtnant i Krigen 1864; senere blev han Præst og kom i 1875 som saadan til Ringkøbing; i 1869 blev han gift med Alvilda Neugaard, hvis Fader var Sognepræst i Ugilt, 18 km Sydøst for Skallerup.⁴³ I sit Hjærte gemte Charlotte Bokkenheuser Mindet om sin Ungdoms lykkelige Dage, og da hun var død, fandt man blandt hendes Papirer en Meddelelse, at hun vilde have hans Billede og hans Breve med sig i Kisten.

Paa sine ældre Dage — hun blev kun 53 Aar — styrede hun sin Faders Hus, og desuden gav hun — for en meget beskedent Betaling — Timer i Klaverspil.

I hendes Hjem, det var en Skik fra gamle Dage, kunde man f. Ex. til hendes Fødselsdag blive budt paa Syltetøj, der var anbragt paa Glasasjetter uden om et Glas Vand med Thekeer; man tog en Mundfuld, uden Hensyn til, hvem der før havde brugt Skeen, og stillede derefter denne tilbage i Vandglasset.

I sine sidste Aar boede hun i den Gade, Blaagaardsgade, i hvilken Forældrene i 1861 havde fundet deres Hjem, og her døde hun, efter et Ophold paa Frederiks Hospital, af Kræft.

Ved sine Forældres Side paa Garnisons Kirkegaard fandt hun sit sidste Hvilested.

27. DR. MED. VICTOR BOKKENHEUSER

Han blev født i København, men hans Barndomsaar forløb i Aalborg og paa Frydendal; fra Aalborg Kathedralskole blev han i 1861 Student. I dette Aar flyttede Familien til København, og i Blaagaardsgade henlevede han sine Studenterdage.

I 1860'erne var der paa det inderste Nørrebro kun faa høje Huse; langs Peblingesøen laa der en Række, og langs Vestsiden af Blaagaardsgade var der en anden. Imellem disse var der kun Haver og lave Huse, og man kunde derfor fra hans Kvistværelse i Blaagaardsgade 14 se over til et andet Kvistværelse, der laa paa Vestsiden af Ejendommen Dosseringen 18; her boede hans gode Ven, Præstesønnen Ole Jensen, der havde helliget sig det juridiske Studium. Han blev senere Overretssagfører og Direktør for de romerske Bade, Tordenskjoldsgade 10 i København.

Disse to unge Mennesker mødtes ofte og tilbragte mange af deres Aftener sammen. Da Vejen fra den ene Femtesal til den anden var besværlig, havde de indrettet sig et optisk Signalsystem i Form af to Uhrskiver med tilhørende Visere; naar den ene vilde tale med den anden, stillede han sit „Uhr“ op i Vindueskarmen, og hvis denne var hjemme, gjorde han ligesaa. Ved forskellige aftalte Tegn kunde de saa meddele sig til hinanden: Skal vi gaa en Tur? Skal vi gaa i Tivoli? eller i Studenterforeningen?

Victor Bokkenheusers Livs Historie deler sig i to Dele, han deltog som ung Løjtnant i Krigen 1864, og han var i sine Manddomsaar praktiserende Læge i København.

Han var Officerssøn, og det var derfor naturligt for ham, da det i 1863 trak op til Krig, at gaa ind som Soldat og at søge Uddannelse som Officer. 20 Aar gammel blev han Sekondløjtnant i Infanteriets Krigsreserve og ansat ved 18. Infanteriregiment, og med dette deltog han i Krigen fra Begyndelsen til Enden.

Han tilbragte Julen 1863 i en Beredskabsstilling Vest for Eckernförde, i Januar stod han paa Forpost langs Ejderen, og da Krigen den 1. Februar brød ud, var han paa Vej imod Nord til den Regimentet anviste Stilling ved Mysunde. Den næste Dag kom han i Kamp der, og han fik sin Ilddaab; han bestod den vanskelige Prøve første Gang at føre sine Soldater i Kamp, og hans Optræden var af en saadan Art, at Faderen, den gamle Major, der havde deltaget i Treaarskrigens Kampe, senere kunde glæde Sønnen (og sig selv) med Meddelelsen, at han var indstillet til Tapperhedsmedaillen. Denne, der var indstiftet, blev imidlertid aldrig uddelt; til Gengæld fik han 30 Aar senere Dannebrogordenens Ridderkors.

Efter Mysunde maatte han døje Tilbagetogets Anstrængelser, og derefter fulgte Tiden paa Dybbøl. Det

var selve Forposttjenesten, hvor Soldatens Opgave var at staa og spejde ud imod Fjenden, der maaske forholdt sig stille eller blot sendte Smaapatrouiller frem; det var Kampene i Forterrainet, ved Avnbjerg og ved Dybbøl Kirke, og det var Opholdet i Skanserne, hvor Forholdene i Begyndelsen — før Skydningen fra Broager i Midten af Marts begyndte — var rolige. „Forholdet mellem de Menige og Befalingsmændene var den Gang og under hele Krigen gjennemgaaende overordentlig godt; paa de mange og lange Vagtture omgikkes man hverandre som Ligemænd uden dog at tilsidesætte de Krav, som Tjenesten fordrede, og kom der en Kamp, da var alt, som det burde være, den Overordnede gav sine Befalinger, og den Underordnede udførte dem efter Pligt og Samvittighed“, skrev han i sine Erindringer.⁴⁴

I April, da Tjenesten i Stillingen efterhaanden blev strængere, fik 18. Regiment anvist sin faste Plads i den nordlige Del af Centrum, omkring Skanse VIII og IX, og her hændte det den 12. April, at en preussisk Granat kom farende fra Broager og sprang i Nærheden af det Sted, hvor han stod. Han samlede det største Stykke (Bagenden) op og lod sin Oppasser bringe det til Sønderborg og sende det med Posten til København; i Resten af hans Liv havde „Granaten“ Plads paa hans Skrivebord, den var et Minde om Dagene paa Dybbøl.

Da Skanserne var faldet, fulgte Vaabenhvilen; 18. Regiment fik gode Kvarterer paa Als, og Folkene nød de rolige Dage i den skønne Foraarstid; en Del — heriblandt ogsaa den unge Løjtnant — rejste paa Besøg hos Familien, men saa kom det sidste Opgør paa Sønderjyllands Jord, Kampen paa Als.

Natten til den 29. Juni gik Preusserne i deres Baade over Als Sund.

Der blev slaæet Alarm, og snart var Kampen i Gang.

Fjenden angreb, og vi foretog Modangreb, men Overmagten var for stor, og vore maatte gaa tilbage. Ved Middagstid naaede Regimentet Halvøen Kegnæs; det blev indskibet og sejlet til Faaborg.

I Begyndelsen af August blev Freden sluttet, Regimentet drog tilbage til sin Garnisonsby, København, Soldaterne blev hjemsendt, og Løjtnanten blev igen en civil Mand, medicinsk Student.

Krigen var forbi, men den var ikke og blev ikke glemt. Tidligt og silde, naar han mødte Folk, der havde været med til at vove Livet for Fædrelandet, kunde han sammen med dem dvæle i Minderne om Krigen, og selv i de sidste Aar, da Sygdom havde sløvet hans Hukommelse med Hensyn til det, der hørte den seneste Tid til, kunne hans Tanke og Tale være klar, naar den drejede sig om Erindringerne fra Mysunde, Dybbøl og Als.

Krigen var hans Ungdoms store Oplevelse.

I 1880erne forsynede han flere Gange Tidsskrifterne „Vort Forsvar“ og „Danebrog“ med Smaaartikler om sine Oplevelser i 1864; han skrev et Par Artikler i „Illustreret Tidende“, og i 1889, da 25 Aar var gaaet siden Kampene i Slesvig, udsendte han — nærmest til Glæde for sine gamle Kammerater ved 18. Regiment, dem han til Stadighed omgikkes, — en Bog om Krigens Dage: „Fra Ejderen til Als“.

I nogle Aar hædrede Kammeraterne ham ved at vælge ham til Formand i „Foreningen 18. Regiment 1864“.

Før han gik ind som Soldat, havde han kastet sig over det medicinske Studium, og da Krigen var forbi, genoptog han dette — til Trods for, at han fra de militære Myndigheder fik Opfordring til at indtræde i Liniens Officerskorps.

Kort Tid efter sin Hjemkomst tog han „Kantussen“; han fik her et Spørgsmaal, der handlede om et lavere Dyrs Aandedrætsorganer, og han tog strax fat paa Be-

svarelsen; Examinator afbrød ham imidlertid med Spørgsmaalet, om han havde været med i Krigen, og da han hertil maatte sige ja, fortsatte Professoren: Saa skal De faa et andet Spørgsmaal; de omhandlede Dyr har i den sidste Tid lært at drage Aande paa en anden Maade.

I 1869 blev han medicinsk Kandidat, han gennemgik Hospitalsuddannelsen og praktiserede derefter 1871—72 i Sønder-Broby ved Faaborg; han indsaa imidlertid, at dette ikke kunde føre til noget, og han drog tilbage til København, hvor han blev klinisk Assistent paa Fødselsstiftelsen.

Under et Vikariat i Sydfyen mødte han sin senere Hustru, en Datter af Provst Colding i Køng ved Assens. I to Aar var han Reservelæge ved Kommnehospitalets 3. Afdeling, og derefter nedsatte han sig som praktiserende Læge i København; i 1878 blev han Kommune­læge, og samme Aar tog han den medicinske Doktorgrad.⁴⁵

Som praktiserende Læge hørte han til den Gruppe af Huslæger, der var typiske for de sidste Aartier af det nittende Aarhundrede. Han var i sit Klientel omgivet af en urokkelig Autoritet; han kendte hele Familiens Forhold, vidste Besked med hver enkelt større og mindre Skavanker, var paa det rene med Familiens Lefvofod og økonomiske Forhold; han var derfor i Stand til at raad­give og vejlede under næsten alle Livets Forhold. Naar han kom paa Besøg, havde han Tid, han var ikke for­jaget, men kunde sætte sig og tale hyggeligt om Sagerne, og derfor mødtes han af samtlige Familiens Medlemmer med den mest udprægede Tillid. Hans Ord var Lov.

Efter Aarhundredskiftet mærkede han efterhaanden Kræfterne svinde, han mistede sin Hukommelse, hans Praxis svandt ind, og til sidst opgav han helt sin Gær­ning. Familien havde boet i Kvarteret omkring Gammel­torv, men nu flyttede den ud paa Frederiksberg, og her

nøjedes den med en mindre Lejlighed; Sygdommen tog mere og mere Overhaand, og i 1910 døde han. Hans Enke overlevede ham i 25 Aar.

Hun, der var født i Anholt Præstegaard, havde i Aarene indtil Konfirmationsalderen levet i det fattige Hedesogn Kobberup imellem Viborg og Skive, og hun var her blevet vænnet til Nøjsomhed og jævne Kaar. Sin tidligste Ungdom tilbragte hun i Køng.

Om hende skrev Forældrene: I 1872 Moderen: „Nille (et Kælenavn fra Barndomsaarene) er ikke i Stand til at være flot, hverken i Manerer eller paa anden Maade, hun er og bliver en lille Landsbypige, som ikke forstaar at lade selv et eneste lille Glimt udgaa fra det meget spinkle Lys, hun er blevet begavet med“. I 1877, kort før Brylluppet, skrev Faderen til sin Svigersøn, at han ikke maatte vente sig en rig Brud, hun kom fra et tarveligt og nøjsomt Præstehjem, hun kom ikke med Gods og Guld, men hun mødte med sit rige, trofaste og elskende Hjærte.

NOTER

1) H. O. v. Scheel: Alm. Udkast af Krigens Skueplads. 1785. S. 535 ff.

2) Fortid og Nutid. XVIII. 1949. S. 29. Scandia. 1947. S. 142.

3) Oplysninger om den tyske (ældste) Del af Slægten skyldes Diplomingeniør Otto Kähler, der i 1938 boede i Hamburg, Ferdinandstrasse 6; han havde ladet en Erhvervsgenealog i Schwerin foretage Undersøgelser i de mecklenburgske Arkiver. Otto Kähler er Efterkommer af den i den danske Slægt under Nr. 2 nævnte Margretha Rebecka Charlotte Bockenhäuser.

4) Quartalsbuch für die Strumpfwirkergesellen in Kopenhagen 1754—84.

5) A. C. Lucht: Glückstadt. Kiel 1854.

6) Quartalsbuch für die Strumpfwirkergesellen in Kopenhagen 1754—84. Skattemandtal 1762. Kommercekollegiet, Kopibog 1774 Nr. 37. Danske Journal. Bilag 378/1778.

- 7) Oplysninger fra den foran nævnte Ing. Otto Kähler.
- 8) Fr. Bokkenheuser: Det var i Aaret ...! 1909. S. 28 f.
- 9) Knud Bokkenheuser: Da man var ung. 1926. S. 103.
- 10) G. Norrie: Det danske Jordemodervæsens Historie i Danmarks Jordemødre. 1935. S. 100.
- 11) Knud Bokkenheuser: Da man var ung. S. 11.
- 12) Officersskoler i Tidsrummet 1691—1918. S. 42.
- 13) Horsens Bys Skifteprotokol 1854—58, S. 288 og 318.
- 14) Jfr. Afsnittet om Slægtens økonomiske Forhold.
- 15) Folketælling 1834.
- 16) Brev 27/7 1868.
- 17) Erslews Forfatterlexikon.
- 18) N. P. Jensen: Oberst Frederik Læssøe. 1912. S. 25.
- 19) N. T. Bruun: Sanct-Hansdags-Festen. 1820. S. 44.
- 20) Fortællinger af 4. Bataillons Krigshistorie. 1914. S. 60.
- 21) Fr. Bokkenheuser: Det var i Aaret ...! S. 24.
- 22) Fr. Bokkenheuser: Det var i Aaret ...! S. 27.
- 23) Brev 14/2 1864.
- 24) Breve 17/6—28/8 1850.
- 25) E. Jenssen-Tusch: 11. Bataillon i Krigsaarene 1848—49—50 og 1864. 1897. S. 67—91.
- 26) Brev 19/8 1850, jfr. næste Afsnit.
- 27) Tante Hannas Dagbog.
- 28) Tante Hannas Dagbog.
- 29) Tante Hannas Dagbog.
- 30) Skøde- og Pantebog for Aalborg By og Birk samt Fleskum Herred 1845—53, fol. 443, samt 1853—60, fol. 62 og fol. 523. Oplysninger fra Matrikeldirektoratet.
- 31) Fr. Bokkenheuser: Det var i Aaret ...! S. 53.
- 32) Hærens Arkiv. Fortegnelse over Officerer m. fl., der har været midlertidigt ansatte i 1864.
- 33) Knud Bokkenheuser: Da man var ung. S. 16. Historien er vist rigtig.
- 34) Udstillingskatalog 1836.
- 35) Brev 2/8 1866.
- 36) Breve 25-28/12 1863.
- 37) Brev 25/12 1863. Chr. Bredsdorff: Paa Feltfod. 1889. S. 21 ff.
- 38) Fr. Bokkenheuser: Det var i Aaret ...! S. 129 ff.
- 39) Jfr. Oehlsenschlägers „Guldhornene“.
- 40) A. Bauers: Efterslægten. 1. Aargang. Nr. 2. Januar 1938.
- 41) J. Hatting: Efterslægtsselskabet og dets Skole. 1936. S. 65—92.

- 42) Knud Bokkenheuser: Da man var ung. S. 154.
43) Wibergs Præstehistorie.
44) Fra Ejderen til Als. 1889. S. 67 f.
45) Levnedbeskrivelser af de ved Københavns Universitets Fire-
hundredaarsfest promoverede Doktorer og Licentiater. S. 1.
-

JOACHIM UDI PUSTERVIG

AF H. TROLLE-STEENSTRUP.

Kgl. skuespiller Joachim L. Phister vilde fraflytte sin lejlighed i utide, men hans husvært, den portugisisk-brasilianske konsul, A. H. Garrigues, vilde ikke godvilligt slippe sin lejer, og det kom til en bevæget proces.

Det var den 13. april 1840 i den kgl. residensstad København. Det havde ikke regnet i lang tid, og termometret i den botaniske have ved Charlottenborg viste i skyggen mod nord en maximumstemperatur af 10° R. Den foregående dag, søndag den 12. april, havde student Wiberg prædikedet i Frue Kirke og en navnløs kandidat i Holmens. Man gik ind i påskeugen, så livet lå noget stille. Men mandag den 13. foregik der dog et og andet. Ud over en cause célèbre, der skulde pådømmes i Hof- og Stadsretten, var der udstilling på Charlottenborg, et Pastel-Panorama i Skoubogade, aktionærerne i Rysenstein Søbadeanstalt skulde have udbytte udbetalt, og om eftermiddagen kl. 5 skulde damperen Malmø afgå til Malmø. Folk, som interesserede sig for videnskaben, læste denne annonce i deres avis: —

„I Dag og de følgende Dage af denne Maaned fortsættes den af Selskabet for Naturlærens Udbredelse foranstaltede Fremvisning af physiske og chemiske Forsøg i den polytechniske Lærestanstalt, St. Pederstræde No. 106“.

Blandt de anmeldte forsøg nævnes her to, nemlig nr. 1 og 6: —

„Nr. 1. Daguerres Forsøg. Naar Mangel af Sollys ikke tillader at vise Forsøget selv, vil dog baade Fremgangsmaaden og færdige Billeder blive vist“.

Man forstår, at det var den fotografiske kunsts første spæde fremstød i København, der her skulde demonstreres.

Nr. 6 lovede dette:

„Nye Forsøg med Stemmegafler, ifølge hvilke man kan stemme Instrumenter uden særdeles øvet Gehør“.

Adgangen til at overvære disse forsøg var fra kl. 12—14 og 16—18 og betaltes med en mark.

Det er beklageligt, at Selskabet for Naturlærens Udbredelse lod disse stemmegafler forsvinde i glemslens brønd, for endnu 113 år senere er det ikke lykkedes nogen med nogen art stemmegaffel at stemme et instrument uden „særdeles øvet Gehør“.

Der foregik for øvrigt ikke nævneværdige sensationer netop i de dage. Størst opsigt vakte vistnok hr. C. F. Klatt's „Kjæmpe-Elephant“, der kunde ses „dagligen til sædvanlig Tid“ med den tilføjelse, at „Priserne og Fodringstiden er bekendt“.

Det kgl. Teater stod i H. C. Andersens og Aubers tegn. Andersens versdrama „Mulatten“ havde været opført den 28. marts og den 9. april og skulde op igen den 21. april, og af Auber stod både „Den Stumme“ og „Den sorte Domino“ på månedens repertoireliste. Men påsken nærmede sig, og den mandag den 13. april spillede teatret ikke, så hr. kgl. skuespiller Phister kunde hvile nogle aftener. Men han var ikke i sit sædvanlig strålende humør, for han havde indstævnet hr. A. H. Garrigues, den

portugisiske konsul og ridder af Kristus-ordenen. Stridens genstand var, hvorvidt sagsøgeren skulde være berettiget til at fraflytte den lejlighed i konsulens ejendom henne i Pustervig, som han havde lejet, eller om han skulde være tvungen til at bebo den hele lejetiden ud. I datidens retssprog hed det: „hvorvidt en Husejer ved nogle fra hans Side brugte Udladelser kunde antages at have indrømmet en Lejetager Ret til at flytte før den i Lejecontracten fastsatte Tid“.

Dagen i forvejen havde den yndede skuespiller siddet henne i Kehlets kaffehus på Kongens Nytorv for at nyde den orkestermusik, den driftige restauratør bød sine gæster som en konkurrence til hr. musikdirektør H. C. Lumbyes selskab på Angleterre med 22 musici, der forheksede hele København med muntre toner.

Samme Kehlet var en mand, som forstod at trække folk til huse, for hvad lovede han ikke sine bysbørn i sine for datiden vældige reklamer? Hør bare: —

„Stor Concert af et udvalgt Orchester. Billetter à 1 Mark, hvoraf erholdes for det *Halve* Forfriskninger til de sædvanlige billige Priser, bekommes ved Indgangen. Orchestret er saaledes anbragt, at Musiken kan høres lige saa godt i de tilstødende Værelser som i Concertsalen. Billetter gælder kun for den Aften, de er tagne. — Kehlet“.

Og Joachim Ludvig Phister havde nydt forfriskninger og den dejlige musik, der kunde høres tydeligt i de tilstødende værelser, hvor den store kunstner sad med et par venner, med hvem han i pauserne drøftede den pinlige sag. Efter de sidste ildnende toner fra ouverturen til Herolds „Zampa“, hvortil noderne netop var ankommet til staden, slog Phister næven i bordet og udbød med drønende røst:

— Men I vil dog indrømme, at det er pinende galt, at

man skal være tvungen til at flytte ind i en lejlighed, man ikke synes om! Og det gør jeg den onde tordne mig heller ikke, om så ...

— Om så ...? spurgte den ene af hans venner, musiklæreren ved Det kongelige Teater, O. E. Hornemann.

— Om så selve Kristus-ridderen vil baste og binde mig, skoggerlo skuespilleren. — Ja, hvad tænker I jer, mine venner? Min husvært, der tidligere har været portugisisk konsul oppe i Helsingør, har erhvervet sig ejendommen henne i Pustervig no. 196, og der huserer han som en stormogul. Nej, om så selve den ...

— Om så, hvad for noget? afbrød den anden ven, tømmerhandler H. Bagger henne fra Teglgårdsstræde 193.

Bagger var en ivrig teatergænger og en stor beundrer af Phister.

— Om så? ... gentog Bagger. — Når du ikke kan vorde Joachim udi Babylon, er det måske ikke værst at vorde Joachim udi Pustervig.

Skuespilleren lod atter næven falde drønende i bordpladen.

— Om så? min gode Bagger. — Om slet intet noget så. For jeg vil sletsens inte bo i konsulens hus, at I ved det. Men nu får vi se, hvad retten siger i morgen. Jeg skal strax melde jer dommens udfald.

— Ja, ja, sagde Hornemann beroligende. Mens retten sidder, har vi kun at bie og tie, som det hedder.

Og nu stod den store Phister i retten for at få striden afgjort. Han yndede ikke omgivelserne deroppe. Det var nok teater, mente han, men tonen var ikke lystig, og omgivelserne lugubre. Den tone, man anslog, huede ham ingenlunde, den var altfor tør, og hans gummiansigt lagde sig i vrængende folder, da sagen blev råbt op. Den havde nummer 89/40, og skuespilleren var citanten.

Der havde været et retsmøde forinden, men forligsmægling var forsøgt uden resultat. Phister hævdede be-

stemt, at han havde føje til at få sin opsigelse godkendt under henvisning til kontraktbrud fra husejerens side, idet denne ikke som lovet havde lejligheden færdig til indflytningsdato. Desuden krævede han sig tilkendt sagens omkostninger. Men indstævnte, konsul og ridder af Kristus-ordenen A. H. Garrigues vilde intet høre derom. Han var hverken til at hugge eller stikke i, og han påstod sagen afvist eller sig selv frifundet for citantens ubeføjede tiltale samt hos denne tilkendt i første tilfælde kost og tæring og i sidste fald processens omkostninger skadesløst.

I sin partsforklaring oplyste Phister som støtte for sin påstand, at indstævnte, konsul Garrigues, uagtet det ved den under 17. august 1839 mellem parterne indgåede lejekontrakt var stipuleret, at kontrakten i de to første år skulde være uopsigelig fra lejerens side, så vilde han have forbrudt denne sin ret ved at undlade at opfylde kontrakten, som ligeledes udtrykkelig at have givet afkald på samme, i hvilken henseende han har crindret, at indstævnte en dag i afvigte oktober måned, da Phister bebrejdede ham, at værelserne ikke efter løfte var færdige, havde svaret ham, citanten, at han jo kunde flytte, så snart han vilde, om han ikke var fornøjet. Derpå havde citanten, Phister, øjeblikkelig mundtligt opsagt indstævnte, konsul Garrigues, og senere inden datoen for opsigelsesfristen sendt værten en skriftlig opsigelse på stemplet papir, hvori han klart tilkendegav at ville flytte førstkommende april flyttedag.

Som bilag fremlagde Phister den ved stævningsmand forkyndte opsigelse, der gengives her:

No. 3. F. 6.

1839. Tredie Klasse for Sum af 120 til ikke over
200 Rd. Sølv-
12 Rigsbankskillings Sølv.

Den 1ste Sahl's-Etage, som Undertegnede beboer i Herr Consul Garrigues' Gaard 196 i Pusterviig, agter Undertegnede at fraflytte til førstkommende April Flyttetid, hvorfor herved opsiges.

den 21 Decb. 1839. L. Phister, kongl. Skuespiler.

Herr Kongelig Skuespiller Phister's Opsigelse kan jeg i Henhold til Contracten ikke modtage, men har anmodet Herr Fuldmægtig Meldola at aftale det fornødne i denne Henseende med Dem, hvorfor De anmodes om behageligen at henvende Dem til ham.

En ligelydende Copie er mig leveret og følger hermed tilbage.

Kbv. d. 22. Decb. 1839.

A. H. Garrigue[s].

På dokumentets omside står: —

Aar 1839, den 30. Decb., haver vi underskrevne forkyndt denne Opsigelse for Konsul Garrigues personlig paa hans Bopæl i Pustervig Nummer 196 i Stuen, men han erklærede for os, at han ikke ansaae sig pligtig efter Contractens Indhold at modtage Forkyndelse heraf, ligesom han ej heller vilde modtage Copie.

testeres

A. Grøndahl.

S. Bjørnsen.

Til yderligere støtte for sin påstand fremlagde Phister sit exemplar af lejekontrakten, der anføres in toto her, fordi den ikke blot tjener til at belyse sagen, men også kan have interesse for folk idag, der har med huslejesager at gøre.

Leie Contract.

Hvorefter jeg A. H. Garrigues, portugisisk og brasiliansk Vicekonsul bortleier til kongelig Skuespiller Herr I. L. Phister til Beboelse fra October Flytte-tid 1839 den første Sals-Etage i min Gaard No. 196 i Pustervig, som

bestaaer af 1 (en) Sal og tre Værelser til Gaden, 4 Værelser til Gaarden, foruden Entree-Værelse, Corridor, Kjøkken med Comfurindretning og Bagerovn og Spisekammer, endvidere et Kammer paa Quisten, en liden Vic-tualiekjelder, et Brændeloft og et Aflukke til Pulterkam-mer, alt i god og forsvarlig Stand med hele Vinduesruder og de til Dørene hørende Nøgler, hvoriblandt Portnøgler og Nøglen til Trykkerlaasene ere dobbelte. Til fælleds Brug for Gaardens Beboere er Vadskerkjelder og Tørre-loft, om hvis Afbenyttelse der itide gives mig Underret-ning.

For bemeldte Værelser og Leiligheder (som af mig I. L. Phister uden Eierens Samtykke ikke kan udleies eller overlades enten heelt eller tildeels til Andre) betaler Leieren i halvaarlig Leie, med Indbefattelse af alle nu-fortiden giældende Skatter og Afgifter, to Hundrede Rigsbankdaler Sølvmønt til førstkommende Paaske-Flyttetid, og saaledes fremdeles hvert Halvaars Flytte-dag, indtil efter lovlig Opsigelse Fraflytte finder Sted. Ved Fraflytning afleveres det leiede rent og ryddeligt og i samme gode og forsvarlige Stand, som det fandtes ved Modtagelsen, det allene undtagen, hvad Leiligheden ved ordentlig Brug i Leietiden kan forringes.

Det paaligger Leieren, efter Omgang med de øvrige Gaardens Beboere at renovere Locummerne, at besørge Kakkellovnene tilligemed deres Rør maanedligen reen-giorte om Vinteren i Overensstemmelse med Forordnin-gen af 1. Novbr. 1805 og at iagttage de Regler, som i bemeldte Forordning paabydes i Henseende til forsigtig Omgang med Ild og Lys, hvortil hører, at det aldrig tillades at gaae med aabent Lys paa Gaarden og Brænde-loftet, ei heller paa Tørreløftet, naar det afbenyttes. For- og Bagtrappen fra første Sal til Stuen holdes behørigen rene, og det samme skeer, efter Omgang fra Quisten til anden Sal.

Leieren paaseer, at ingen af hans Folk henkaster Ureen[...] i Gaarden, hensætter noget i Porten, eller holder Portene unyttigt aabne, og at der ikke hugges Brænde eller vadskes i Kjøkkenet. Vadsken dersteds holdes under Eierens Laas, saa snart varigt Frostveir indtræffer, og Leieren hidrager, for saa vidt som det ham angaaer, til at vedligeholde den gode Orden, som hersker i Huset.

Jeg underskrevne I. L. Phister indgaaer som Leier forestaaende Leie-Contract og alle dens Betingelser og forbinder mig herved til punktlig Opfyldelse af det heri fastsatte samt (i Anledning af at Eieren paa min Anmodning indretter en Forandring i Værelserne) til ikke at opsiges i de tvende første Aar. Tillige har jeg anmodet Herr Theater-Casserer Rindom om af min Gage at tilbageholde saa meget, at deraf Leien til de bestemte Tider kan udredes, samt med sin Underskrift paa Contracten at bekræfte denne Bestemmelse.

Originalen af denne Leie-Contract forbliver hos Eieren, og Leieren leveres ved Underskrivelsen en Copie deraf.

Kjøbenhavn den 17. August 1839.

Sign: A. H. Garrigues.

Denne lejekontrakt giver et klart indblik i datidens forhold på de punkter, den berører. Man ser ligefrem beboerne gå rundt med lys på trappegange og lofter, man hører de store portnøgler klirre og tænker på det besvær, beboerne havde med kakkelovnene, som det påhvilede dem selv at vedligeholde. Phister har været bange for røg i lejligheden, hvad man måske ikke kan undre sig over i betragtning af, at han måtte tænke på sin stemme. I sin stævning havde skuespilleren påberåbt sig skadeserstatning for de tab, der var forvoldt ham ved ikke at kunne komme ind i lejligheden til den i kontrakten berammede dag. Han havde derved blandt andet været af-

skåret fra at optræde i Roskilde og Helsingør, og da han måtte blive boende udover flyttetiden hos sin tidligere vært, havde denne ikke kunnet få sine værelser udlejede, for hvilket tab han nu afkrævede Phister erstatning. Mærkeligt nok tog retten intet hensyn til disse besværinger, så man må enten antage, at Phister ikke har kunnet dokumentere dem, eller at sagen blev ført dårligt af hans juridiske rådgiver, prokurator Lange, og slet ikke blev ordentlig oplyst. Phister bemærkede også i stævningen, at han med sådanne pengetab ikke så sig i stand til at bebo en så dyr lejlighed. Og her kommer vi til et pinligt punkt. Lejen androg, som man ser det af kontrakten, 400 rigsbankdaler sølv. Om Phisters gage oplyses intet, men konsul Garrigues må have næret betænkeligheder overfor en kgl. skuespillers solvens, da teaterkassereren har måttet ved påtegning på lejekontrakten garantere at tilbageholde et tilstrækkeligt beløb af Phisters gage til at dække huslejen.

Hvor meget 400 rigsbankdaler sølv betød i 1840, er ikke helt let at fastslå, men man kan dog danne sig en forestilling om pengenes daværende købekraft ved at anføre nogle markedspriser fra april 1840, nemlig disse:

1 tønde rug	3 rdl.	5 mark	0 skilling
1 — hvede	6 -	5 -	0 —
1 lispund (8 kg) røget flæsk ...	1 -	5 —	—
Smør pr. kg	3 -	3 —	—
En snes æg	1 -	2 —	—

En gammel veltjent politibetjent blev i 1845 pensioneret med 150 rbdlr. årligt, en skriver i Borgerrepræsentationen fik rbdlr. 150, og en ældste fuldmægtig samme sted 600 rbdlr. i årlig løn. Om Phister derfor skulde have udredet huslejen i naturalier, kan det løst anslås, at han skulde have ydet 60 tønder hvede eller 680 kg smør eller ca. 1.800 snese æg årligt.

Phister førte to vidner på den mundtligt givne opsigelse, nemlig en sadelmagersvend og sin plejesøn Christian Smidt.

Hvad der forefaldt under vidneafhøringen, gengives her verbatim efter sagens akter i Landsarkivet:

Aar 1840 den 5. Feb. blev dette Forhør igen foretaget. Procurator Lange mødte, saa mødte og Cancelliraad Hansten ved Fuldmægtig Meldola. Parterne mødte personligen.

Som 1ste Vidne fremstod Sadelmagersvend Niels Gabriel Lendorff, i Arbejde hos Sadelmagermester Thorball paa Østergade No. 60. Vidnet blev formanet til Sandhed og betydet Edens Vigtighed og Hellighed, hvorefter han paa given Anledning forklarede: —

En Dag i Løbet af sidstafvigte October Maaned efter Flyttedagen kom Vidne-Citanten op til Vidnets Mester og anmodede denne om at lade nogle af Mesterens Folk følge med Vidne-Citanten for at lægge et Tæppe paa et Gulv i det til Vidne-Citanten af Indstævnte leiede Locale. Vidnet fulgte da tilligemed en af Mesterens Læredrenge, hvis Fornavn er Edvard, med Vidne-Citanten til det ommeldte Locale i det omhandlede Øjemed.

Kort efter at Vidnet og den omforklarede Læredreng vare ankomne i det oftnævnte Locale, indfandt Indstævnte sig sammesteds. Vidne-Citanten sagde da til Indstævnte: Hr. Consul, De har ikke holdt Deres Ord med at Værelserne skulde være færdige. I den Anledning bemærker Vidnet iøvrigt, at Salen som var det Værelse, i hvilket alle de ovenomhandlede Personer dengang opholdt dem, vel var fuldkommen færdig, men at det mindre Værelse ved Siden af, som var det i hvilket Vidnet og Læredrengen skulde arbejde, dunstede og lugtede stærkt af Farver, uden at dog Vidnet kan bestemme, om det trængte til at males mere. Hertil svarede Indstævnte:

Ja, Hr. Phister, det er ikke min Skyld, men saa snart De kommer i Rolighed, vil De nok finde Dem fornøiet.

Derpaa sagde Vidne-Citanten: Ja, naar De ikke har holdt Deres Løfte, finder jeg mig heller ikke forpligtet til fra min Side at opfylde Contracten. Indstævnte svarede: Ja, Hr. Phister, naar De ikke er fornøiet, kan De jo flytte. Vidne-Citanten sagde derpaa: Ja, saa opsiges jeg Dem herved i Vidners Overværelse.

Vidnet hørte ikke, at Indstævnte hertil svarede noget, dog kan Vidnet ikke indestaae for om Indstævnte muligen kan have svaret et eller andet Ord, der kan være undgaaet Vidnets Opmærksomhed, derved at Vidnet var beskæftiget med Tæppet. Kort efter gik Indstævnte bort. Vidnet bemærker, at den Person, der er tilsagt til i Dag at møde som 2det Vidne, og hvem Vidnet i Dag har seet udenfor Domhusets Locale og hvis Fornavn Vidnet veed at være Christian, ogsaa var tilstede i Salen og paahørte den omforklarede Samtale.

Fuldmægtig Meldola bad Vidnet tilspurgt som 1ste Contra-Qvæstion:

Er det Vidnet bekjendt, at Phister ved den omforklarede Leilighed endnu ikke var indflyttet i Værelserne?

Vidnet svarede: I de Værelser, som Vidnet dengang saae, og hvis Antal udgiorde 3 eller 4, befandtes ingen Meubler, hvisaarsag Vidnet maa antage, at Vidne-Citanten ikke var indflyttet i bemeldte Værelser.

Forklaringen blev for Vidnet oplæst og af ham ratihaberet, hvorefter han behørigen forberedt bekræftede samme med Lovens Eed og blev dimitteret.

Som 2det Vidne fremstod Christian Smidt. Vidnet blev formanet [...], hvorefter han paa given Anledning forklarede:

Vidnet var engang i Løbet af sidstafvigte October Maaned, nogle Dage efter Flyttedagen, tilstede ved en

Samtale, der i det af Vidne-Citanten leiede Locale forefaldt imellem denne og Indstævnte, og hvilken Samtales Indhold Vidnet angiver aldeles overensstemmende med 1ste Vidne. Ved bemeldte Samtale var det 1ste Vidne tilstede, men Vidnet kan ikke erindre om den Læredreng, der ved den omhandlede Leilighed var ankommet tilligemed 1ste Vidne i det ommeldte Locale, ogsaa paa hørte Samtalen.

Fuldmægtig Meldola frafaldt 1ste Contra-Qvæstion, hvorimod han bad Vidnet tilspurgt: I hvilket Forhold staar Vidnet til Vidne-Citanten?

Vidnet svarede: Vidnet har fra Barn af opholdt sig i Vidne-Citantens Forældres og derefter i de sidste 8 Aar i Vidne-Citantens eget Huus, saaledes at han paa begge de ommeldte Steder har været som Barn i Huset. Vidnet bemærker, at han nu er 19 Aar gammel, samt at han underviser Hr. Phisters lille Datter. Vidnet bemærker nu, at Indstævnte efter at Vidne-Citanten havde sagt: Ja, saa opsiger jeg Dem herved i Vidners Overværelse, svarede: Naa, godt, og derpaa gik bort.

Dette Indstævntes Svar forstod Vidnet saaledes, at denne derved tilkjendegav, at det nu var en afgjort Sag imellem Indstævnte og Vidne-Citanten, at Sidstnævnte kunde flytte.

Forklaringen blev for Vidnet oplæst og af ham ratihaberet, hvorefter han, behørigen forberedt, bekræftede samme med Lovens Eed og blev dimitteret.

Procurator Lange begiærede Forhøret sluttet og beskrevet meddeelt som Retten bevilgede.

Dreier.

Forseglingen betalt med 48 Skilling Sølv, er otte og fyrgetyve Skilling Sølv.

Sandegaard.

Gebyhret erlagt i Tredie Vidnekammer med 3 R. 43 S. Sølv, er tre Rigsbankdaler tre og fyrgetyve Skilling Sølv.

Ved denne vidneafhøring undrer man sig over, at Phisters sagfører, prokurator Lange, ikke optrådte mere energisk. Det skulde synes let for ham at konstatere, om hans klient var indflyttet på det omtalte tidspunkt, da han her blot havde behøvet at føre en flyttemand eller en husbeboer som vidne. Det vilde også have været rimeligt, om Lange var gået konsul Garrigues på klingen særlig med hensyn til, hvorvidt de ord: „Naa, godt“ var faldet fra konsulen eller ikke. Det er muligt, at Lange har rettet nogle spørgsmål til Garrigues, men i så fald er der ikke taget noget protokollat, for der findes intet derom mellem sagens akter. Vi har kun Garrigues benægtelse gennem referater dertil, og det siger ikke meget.

Som sagen lå, må det vel siges, at Phisters mundtlige opsigelse, uanset at den bekræftedes af to vidner, vanskeligt i rettens øjne kunde omstøde den i lejekontrakten stipulerede 2-års opsigelsesfrist, men Lange kunde i det mindste have rejst krav om erstatning for det kontraktbrud, der klart forelå fra husværtens side ved ikke at stille lejligheden til fuldkommen disposition for lejeren på den berammede indflytningsdag. Retten har muligvis skønnet, at Garrigues ikke selv kunde komme ind i den lejlighed, han havde lejet, og har så holdt ham sagesløs under force majeure, men man har lidt vanskeligt ved at forstå, at dette moment skulde kunne prækludere et erstatningskrav fra Phister.

Konsulens sagførere Hansteen og Meldola var yderst energiske i skriftvekslingen, og det indlæg, firmaet mødte med den 2. marts 1840, betegner ikke blot en kraftig imødegaaelse af sagsøgerens argumenter, men giver også en omfattende fremstilling af alt det forefaldne. Man må erkende, at Meldola og hans chef Hansteen optrådte som en veritabel „djevlels advokat“, der vendte og drejede

hvert punkt med en sjælden spidsfindighed. Her følger indlægget. Originaldokumentet er en del medtaget, idet højre margin er afklippet nogle centimeter ind i teksten.

Nr. 4.

Paa Indstevnte, Konsul A. H. Garrigues' Vegne tillader jeg mig i nærværende af kongelig Skuespiller Phister mod ham anlagte Sag at fremføre følgende:

Gjenstanden for Forligsprøven har efter den fremlagte Klage til Forligscommissionen ikkun været Forsøg paa, om Indstevnte vilde erkjende den fremlagte Opsigelse for lovlig. Men da Søgsmålet efter Stevningen gaar ud paa at erholde det efter den fremlagte Contract mellem Parterne indgaaede Leiemaal kjendt uforbindende for Sagsøgeren og hans Opsigelse ialfald kjendt gyldig, samt Indstevnte dømt at staae Sagsøgeren til Ansvar for det Tab, som han deels allerede skulde have paaført ham og deels fremdeles skulde paaføre ham ved sin Vægning at erkjende Opsigelsens formeentlige Gyldighed m. M., saa skal jeg paa Grund af, at Stevnemaalet saaledes er udenfor Forligsprøven, hvis Mangel ikke er afhjulpen ved den fra Citantens Side ved Sagens Incamination gjorde Indskrænkning og tagne Reservation, herved tillade mig at paastaae Sagen afviist og Indstevnte af Citanten tilkjendt Kost og Tæring.

For det uventede Tilfælde, at den ærede Ret maatte misbillige denne min Anskuelse, skal jeg in subsidium give mig den [Frihed] at bemærke, at Opsigelsens Gyldighed forinden den Tid paa hvilken den skal træde i Virksomhed, nemlig førstkommende April Flyttetid, formeentlig ikke kan paakjendes af den ærede Ret[...] som der ikke forinden derom kan være Spørgsmaal.

Under alle Omstændigheder indeholder den fremlagte Leie-Contract mellem Parterne, at Citanten har forpligtet sig til ikke at opsigte i de 2 første Aar efter Leiemalets

Begyndelse. Efter Contracten har Indstevnte altsaa havt al Føie til den, paa den fremlagte Opsigelse af Leiemaallet inden Udløbet af den accorderede Leiemaalstid tegnede Nægtelse af at antage samme. Naar Citanten derimod vil støtte sin formeentlige Ret til Opsigelse paa den i Klagen til Forligelsescommissionen og det [...] og fremlagte Tingsvidne omhandlede Samtale mellem Parterne, hvorunder Indstevnte iøvrigt ikke har brugt de paaberaabte Yttringer til Citanten: Naar De ikke er fornøiet, saa kan De flytte, eller: Ja, Hr. Phister, naar De ikke er fornøiet, kan De jo flytte, og til Citantens mundtlige Opsigelse ved den omforklarede Leilighed: Naa, godt!, saa — feiler Citanten vistnok mærkel[...]gt intet fuldstændigt Beviis, eftersom 2det Vidne ifølge [...]t Udsagn er Citantens Pleiebarn og som saadant har fælleds Interesse med Citanten i Sagens Udfald, hvorfor jeg ogsaa protesterer imod at det ansees som et habilt Vidne i Sagen. At Indstevnte forresten ikke kan have sagt, at Citanten jo kunde flytte, synes klart deraf, at Citanten dengang denne Yttring skal være brugt, endnu ikke var indflyttet i Leiligheden. Men om man end vilde antage, at Indstevnte havde brugt den mere passende Talemaade, at Citanten kunde undlade at flytte ind i Leiligheden (naturligviis efter nærmere Forening om Godtgjørelse for Op-hævelse af Leiemaalet) saa har Citanten ved netop at indflytte viist, at han ikke vilde reflectere derpaa. Ialfald indeholder de foregivne Yttringer ikke nogen Forening mellem Parterne om at ophæve det Punct i Contracten, hvorefter Leiemaalet ikke fra Citantens Side kunde opsiges i 2 Aar, eftersom bemeldte Yttring meget vel kan forstaaes overensstemmende med Contracten, nemlig saaledes, at Citanten kunde flytte efter contractmæssig Opsigelse, og at det var godt, at Citanten ikke ved sin mundtlige Opsigelse egenmægtigen kunde gjøre noget vilkaarligt Brud paa bemeldte Forpligtelse efter Contract-

ten. 2det Vidne har ikke engang forklaret, at det har forstaaet Svaret saaledes, at Citanten nu kunde flytte forinden, eller til den i den senere passerede Opsigelse nævnte Flyttetid. Det vilde ogsaa være urimeligt at lægge anden end den af mig opgivne Betydning i bemeldte Ytringer, eftersom Indstevnte ifølge Contracten netop i Anledning af de med Værelserne paa Citantens Anmodning bekostede Forandringer (hvilke ikke er passende for enhver anden Leier) havde betinget sig, at Citanten ikke skulde kunne opsige i de 2 første Aar. Derfor indeholder den passerede skriftlige Opsigelse en ligefrem Erkjendelse fra Citantens Side om at han ikke har anseet bemeldte Samtale for tilstrækkelig til at hæve sin contractmæssige Forpligtelse i den paagjældende Henseende.

Indeholder imidlertid den omhandlede Samtale ingen Forening imellem Parterne om Ophævelse af det omhandlede Punct i Contracten, saa kan den senere passerede skriftlige Opsigelse, der ikke melder et eneste Ord om at være skeet i Henhold til nogen forud skeet Overenskomst, altsaa i og for sig saa meget mindre udvirke nogen Forandring i Accorden om Opsigelse.

[...] af Citanten yttrede Formening, at Indstevnte ved at undlade at aflevere Værelserne i contractmæssig Stand (en Forudsætning, som jeg ingenlunde indrømmer, og som ialfald kun kunde resultere i Skadeserstatning) har berettiget ham til at hæve hele Leiemaalet ved Opsigelse, er saa aldeles feilagtig, at jeg ikke skal opholde mig videre derved.

Til Overflødighed skal jeg benægte Citantens i Klagen fremsatte urigtige Foregivender, at Indstevnte efter Contracten skulde lade 3 Værelser betække og de øvrige reparere, at Istandsættelsen skulde have været fuldført til Flyttedagen, at Indstevnte har givet Forsikkring om, at ingen Røg fandtes i Leiligheden, og at Citantens Forpligtelse at beholde Leiligheden i 2 Aar var betinget der-

af, hvorom Contracten ikke heller taler det allermindste. Ligeledes benægtes det, at Indstevnte Dagen efter Flyttedagen ikke var udflyttet af det Citanten leiede Locale, at ikkun 2 Værelser vare istandsatte, at det ene Værelse først dengang blev betrukken, at Haandværksfolkene endnu vare i de 4 Værelser 7 Dage efter Flyttedagen, og at Leiligheden først efter 8 Dages Forløb erklæredes disponibel. Omendskjøndt de fleste af Reparationerne bleve foretagne af blot Føielighed mod Citanten efter dennes længe efter Contractens Oprettelse fremsatte Ønsker, var Leiligheden nemlig fuldkommen istandsat 3 Dage efter sidstafvigte Flyttedag, og de 4 af Leilighedens 8 Værelser vare endog færdige til Citantens Disposition flere Uger forinden Flyttedagen. Citanten havde imidlertid ingen Brug for Leiligheden, eftersom han først skulde givtes den 28de Octbr. f. A. og ikke agtede at afbenytte Leiligheden tidligere, da han først nogle Dage forinden i al Magelighed indflyttede sit Meublement.

Hvad den paaankede Røg angaaer, da er den, som ikkun har fundet Sted med enkelte Vinde og kun i en ubetydelig Grad, aleene beviist ved den efter Citantens Forlangende foretagne Forandring med Kakkellovne og er forlængst aldeles bortskaffet.

Det er en Misforstaaelse, naar Citanten foregiver, at Meldola paa Indstevntes Vegne har tilbuden ham en Pengegodtgjørelse, thi han har ikkun forsøgt at gjøre Citanten begribeligt, at de foregivne Ankeposter mod Indstevnte ikke kunde bevirke Ophævelse af Contractens Bestemmelser om Opsigelse, men i alt [...] kun Erstatning.

Endelig benægter jeg, at Indstevnte har gjort sig skyldig i Uaccuratesse, og at Citanten som en Følge deraf har maattet ren [...] give Forestilling i Roeskilde og Helsingør og lidt [...] mt at han har maattet godtgjøre sin forrige Vært noget, [...] at denne som en Følge af

Citantens sildige Indflytning i det hos Indstevnte leiede Locale ikke erholdt sine Værelser bortleiet.

I Henhold til alt foranførte skal jeg derfor tillade mig at paastaae at enten nærværende Sag bliver afviist eller at Indstevnte for Citantens ubeføiede Tiltale vorder fri-funden og at Indstevnte hos Citanten bliver tilkjendt i første Fald Kost og Tæring og i sidste Fald Processens skadesløse Omkostninger.

Under fornøden Reservation inklades Sagen saaledes til Paakjendelse.

Kjøbenhavn, den 2den Marts 1840.

Ærbødigst

Hansteen ved R. C. Meldola.

Sagen stod på vippen, og det kan med en vis ret siges, at dommeren havde en vanskelig opgave. Vi tør formode, at han — i lighed med, hvad dommere nu gør — havde gjort sine notater såvel under partsforklaringen som under vidneafhøringen, men en enkelt lille biomstændighed er enten helt undgået hans opmærksomhed, eller han har simpelthen ikke taget den med i betragtning. I Phisters stævning af 7. Jan. 1840, der blev Garrigues forkyndt overfor dennes hustru af de to stævningsmænd P. Holm og Rasmussen havde sagsøgeren efter en kortfattet og prægnant fremstilling af stridens genstand tilføjet, at „jeg forklarede Sagen til Herr. Meldola, til hvem Garrigues henviste mig, hvorpaa Hrr. Meldola paa Værtens Vegne tilbød mig en Pengegodtgjørelse, som jeg afslog at modtage“. Det var et uldent punkt. Vilde dommeren tage hensyn til det og, bortset fra hvordan bedømmelsen ellers faldt ud, tilkende sagsøgeren en passende erstatning? Det andet moment i sagen, den enkelte lille biomstændighed, som maaske efter alt var kernen i hele sa-

gen, var så tilsyneladende flygtig og ubetydelig, at det kan tænkes, at den ganske blev overset. Den lå i de ord, hvormed Phister sluttede sin klage: Med fortsat „Penge-tab bliver det mig umuligt at bo for saa stor Leie“. Var det mon ikke her, skoen trykkede? Havde Phister ikke indset, at han havde sat sig for en for stor husleje, og søgte nu at vride sig løs fra kontraktens 2-års opsigelse? Som man i efterskriften til et brev ofte finder det, som skriveren egentlig vil have frem, kan det synes, som om dette også har været tilfældet her. Den brave komediant, der næppe har forstået sig så godt på pengesager som konsulen, hvilket jo allerede fremgår af, at hans gage måtte tilbageholdes for at skaffe sikring for huslejen, har haft en uhyggelig anelse om, at han ikke kunde klare de 400 rigsbankdaler årligt. Dette burde dommeren have været psykolog nok til at lugte sig til, og det vilde heller ikke have været ilde, om han som grundlag for hele sin bedømmelse af sagen havde resolveret, at et tvungent lejemål er en uting. Hvorledes dømte han da? Viste han sig som den vise kadi eller fulgte han blot rutinen og bogstavet. Svaret fremgår af, hvad han dikterede skriveren —

Dommen.

Under nærværende Sag procederer Citanten, kongelig Skuespiller Joakim Ludvig Phister til at erholde den fra hans Side passerede Opsigelse [.....] kendt gyldig og Indstevnte tilpligtet at betale ham Processens Omkostninger, hvorimod Indstevnte har paastaaet enten Sagen afviist eller sig frifunden for Citantens ubeføjede Tiltale

Hvad nu først den nedlagte Afviisningspaastand angaaer, hvilken Indstevnte støtter paa, at Stevningen i Sagen gaaer ud paa at erholde det imellem Parterne ind-

Citantens sildige Indflytning i det hos Indstevnte leiede Locale ikke erholdt sine Værelser bortleiet.

I Henhold til alt foranførte skal jeg derfor tillade mig at paastaae at enten nærværende Sag bliver afviist eller at Indstevnte for Citantens ubeføiede Tiltale vorder fri-funden og at Indstevnte hos Citanten bliver tilkendt i første Fald Kost og Tæring og i sidste Fald Processens skadesløse Omkostninger.

Under fornøden Reservation inklades Sagen saaledes til Paakjendelse.

Kjøbenhavn, den 2den Marts 1840.

Ærbødigst

Hansteen ved R. C. Meldola.

Sagen stod på vippen, og det kan med en vis ret siges, at dommeren havde en vanskelig opgave. Vi tør formode, at han — i lighed med, hvad dommere nu gør — havde gjort sine notater såvel under partsforklaringen som under vidneafhøringen, men en enkelt lille biomstændighed er enten helt undgået hans opmærksomhed, eller han har simpelthen ikke taget den med i betragtning. I Phisters stævning af 7. Jan. 1840, der blev Garrigues forkyndt overfor dennes hustru af de to stævningsmænd P. Holm og Rasmussen havde sagsøgeren efter en kortfattet og prægnant fremstilling af stridens genstand tilføjet, at „jeg forklarede Sagen til Herr. Meldola, til hvem Garrigues henviste mig, hvorpaa Hrr. Meldola paa Værtens Vegne tilbød mig en Pengegodtgjørelse, som jeg afslog at modtage“. Det var et uldent punkt. Vilde dommeren tage hensyn til det og, bortset fra hvordan bedømmelsen ellers faldt ud, tilkende sagsøgeren en passende erstatning? Det andet moment i sagen, den enkelte lille biomstændighed, som maaske efter alt var kernen i hele sa-

gen, var så tilsyneladende flygtig og ubetydelig, at det kan tænkes, at den ganske blev overset. Den lå i de ord, hvormed Phister sluttede sin klage: Med fortsat „Penge-tab bliver det mig umuligt at bo for saa stor Leie“. Var det mon ikke her, skoen trykkede? Havde Phister ikke indset, at han havde sat sig for en for stor husleje, og søgte nu at vride sig løs fra kontraktens 2-års opsigelse? Som man i efterskriften til et brev ofte finder det, som skriveren egentlig vil have frem, kan det synes, som om dette også har været tilfældet her. Den brave komediant, der næppe har forstået sig så godt på pengesager som konsulen, hvilket jo allerede fremgår af, at hans gage måtte tilbageholdes for at skaffe sikring for huslejen, har haft en uhyggelig anelse om, at han ikke kunde klare de 400 rigsbankdaler årligt. Dette burde dommeren have været psykolog nok til at lugte sig til, og det vilde heller ikke have været ilde, om han som grundlag for hele sin bedømmelse af sagen havde resolveret, at et tvungent lejemål er en uting. Hvorledes dømte han da? Viste han sig som den vise kadi eller fulgte han blot rutinen og bogstavet. Svaret fremgår af, hvad han dikterede skriveren —

Dommen.

Under nærværende Sag procederer Citanten, kongelig Skuespiller Joakim Ludvig Phister til at erholde den fra hans Side passerede Opsigelse [.....] kendt gyldig og Indstevnte tilpligtet at betale ham Processens Omkostninger, hvorimod Indstevnte har paastaaet enten Sagen afviist eller sig frifunden for Citantens ubeføjede Tiltale

Hvad nu først den nedlagte Afviisningspaastand angaaer, hvilken Indstevnte støtter paa, at Stevningen i Sagen gaaer ud paa at erholde det imellem Parterne ind-

gaaede Leiemaal kjendt uforbindende for Citanten og Indstevnte dømt til at staae til Ansvar for det Tab, han maatte have paaført og fremdeles paafører hiin ved sin Vægning at erkjende Opsigelsens Gyldighed, uagtet der, efter Forligsklagens Indhold, ikkun er begjert Forlig forsøgt, om Indstevnte vilde erkjende den ham tilsendte Opsigelse for lovlig, da maa samme bortfalde, efter at Citanten under Sagens Drift har indskrænket sin Paa-stand derhen, at Opsigelsen kjendes gyldig og Processens Omkostninger tillægges ham.

Citanten har til Styrke for sin Paastand anført, at Indstevnte uagtet det ved den under 17. August 1839 mellem dem indgaaede Leiecontract om den fornævnte Beboelsesleilighed var stipuleret, at Contracten i de 2 første Aar skulde være uopsigelig fra Leierens Side, saavel har forbrudt denne sin Ret ved fra sin Side at undlade at opfylde Contracten som og udtrykkeligt renunceret paa samme, i hvilken Henseende han har erindret, at Indstevnte en Dag i afvigte October, da Citanten bebreidede ham, at Værelserne ikke efter Løfte vare blevne betimeligt færdige, har svaret ham, at han jo kunde flytte, naar han ikke var fornøiet, og at han derefter deels øieblikkeligen mundtlig har opsagt Indstevnte og deels til Opsigelsestid sendt denne en Opsigelse paa stemplet Papiir, hvori han tilkjendegav at ville fraflytte Værelserne førstkommende April Flyttedag. For saa vidt Indstevnte har formeent, at Opsigelsens Gyldighed ikke skulde kunne bedømmes forinden det Tidspunkt er indtraadt, paa hvilket den skal træde i Virksomhed, nemlig førstkommende April Flyttetid, fordi der ikke forinden derom kan være Spørgsmaal, da findes der intet at være til Hinder for at det allerede nu afgjøres, hvilken Virkning der maatte kunne tillægges Opsigelsen, og da Indstevntes paa Lovens 1. B. 16 støttede Protest mod Tro-

værdigheden af det ene Vidne, ved hvilket Citanten har søgt at bevise Indstevntes ovenberørte Udladelse om at Citanten kunde flytte, ligesaa lidet har tilstrækkelig Hjemmel i denne Lovgivning, som Citanten paa den anden Side, selv under Forudsætning af den paaberaabte Omstændigheds Rigtighed, kan gives Medhold i, at Indstevnte ved ikke at have Værelserne betimeligt færdige skulde have forbrudt sin Ret efter Contracten imod Citanten, vil Sagens Udfald heroe paa, hvorvidt Indstevnte maa antages ved den omtalte Udladelse at have indrømmet Citanten Ret til at flytte til førstkommende Flyttedag.

Ved det fra Citantens Side præsterede Vidnebeviis, imod hvis Tilstrækkelighed der som bemærket ikke med Føie kan protesteres, maa det ansees godtgjort, at Indstevnte efter at Citanten ved ovenberørte Leilighed havde bebreidet ham, at Værelserne ikke vare blevne færdige efter Løvte, har sagt: „Ja, Hr. Phister, det er ikke min Skyld, men saa snart De kommer i Rolighed, vil De nok finde Dem fornøiet“, og at han, da Citanten dertil yttrede, at han ikke fandt sig forpligtet til fra sin Side at opfylde Contracten, naar Indstevnte ikke havde holdt sit Løvte, har svaret: „Ja, Hr. Phister, naar De ikke er fornøiet, kan De jo flytte“, hvorefter Citanten da strax erklærede: „Saa opsiges jeg Dem herved i Vidners Overværelse“, hvorimod det ikke imod Indstevntes Benægtelse er beviist, at denne derefter har brugt nogen Udladelse, der gik ud paa, at han modtog Opsigelsen.

Hensees nu til, at der i den Yttring af Citanten, der nærmest gik foran for Indstevntes Udladelse, at Citanten kunde flytte, ikke indeholdes nogen Tilkjendegivelse af, at denne specielt med Hensyn til Leiemaalets Længde ansaae sig løst fra sin contractmæssige Forpligtelse, hvorimod Indstevntes oftberørte Svar nærmest synes at

slutte sig til hans egen tidligere Bemærkning, at Citanten nok blev fornøjet, naar han kom i Rolighed, saa skjønes der af dette Svar, der saaledes maa antages at referere sig til en Betingelse, der endnu ikke kunde være indtraadt, idet Citanten, efter hvad der er in confesso, da endnu ikke var indflyttet, ikke med tilstrækkelig Sikkerhed at kunne udledes et Samtykke fra Indstevntes Side til, at Citanten allerede da maatte være fritagen for sin contractmæssige Forpligtelse til ikke at opsigte i 2 Aar, og er det heraf en ligefrem Følge, at den ikke kan have bevirket nogen saadan Fritagelse for ham enten ved hans øieblikkelige mundtlige Opsigelse, af hvilken det i altfald end ikke kan udledes, til hvilken Tid Leiemaalet skulde være ophævet, eller senere skriftlige Opsigelse, der alene kunde tillægges Gyldighed under Forudsætning af, at Indstevnte havde renunceret paa sin Ret efter Contracten.

Som Følge af alt forestaaende vil Indstevnte være at frifinde for Citantens Tiltale, hvorhos Processens Omkostninger efter Omstændighederne ville være at ophæve. Kongens Kasses Ret vil være at forbeholde med Hensyn til, at den af Citanten fremlagte Opsigelse af 21. December f. A. er skreven paa for ringe Sort stemplet Papiir. Iøvrigt er det Sagen tilhørende stemplede Papiir forbrugt.

Thi kjendes for Ret —

Indstevnte, Consul Garrigues bør for Citanten, kongelig Skuespiller Joakim Ludvig Phisters Tiltale i denne Sag fri at være. Processens Omkostninger ophæves.

Kongens Kasses Ret reserveres med Hensyn til, at den af Citanten fremlagte Opsigelse af 21de December f. A. er skreven paa for ringe Sort stemplet Papiir.

Thomsen.

Da denne dom blev oplæst, vilde kongelig skuespiller Joachim Ludvig Phister plante sin hårde næve i skranken, men han besindede sig. Fløjtende en melodi fra „Elskovsdrikken“ skred han gravitetisk ud af retslokalet med et skævt blik til Kristus-ridderen. Hvad han tænkte om dommeren og dennes for al kunst og menneskelighed så udeltagende dom, sagde han ikke, men man kan være temmelig forvisset om, at han gav disse tanker udtryk overfor sine venner henne hos Kehlet. Og, dersom han havde efterladt sig memoirer, vilde denne episode sikkert også have fået sine sider med oplysende randbemærkninger. Men Phisters lune var så saftigt og hans menneskelighed så bred og vidtfavnende, at man tør formode, at han har glemt det hele første gang, han igen stod på scenen efter de højtidelige påskedage i 1840.

Og hvad skete der så mere i denne besynderlige sag? Fik konsul Garrigues skuespilleren bastet og bundet i værelserne på første sal i Pustervig nr. 196, den fine, gamle patricierejendom, som ligger der endnu med den store indkørselsport, og måtte den glade Phister i to år udsætte sig for at møde Kristus-ridderen på trapperne for at trøste sig med at vågne op om morgenen ved fuglenes sang i træerne på Hauserplads?

Det vil læseren gerne vide, og på det punkt ser vi os i stand til at stille hans nysgerrighed. Phister vilde ikke agere Joachim udi Pustervig, så han fik sig per fas et nefas vredet ud af konsulens jernhårde tag. Om det skete ved erlæggelse af en konventionalbøde, eller om der blev truffet en mindelig overenskomst, derom oplyses intet, men det følgende år træffer vi skuespilleren boende i Vingårdsstræde nummer 134, og der blev han, indtil hans stjerne steg så højt, at han kunde bo, hvor han vilde, og betale, hvilken leje man afkrævede ham.

Og medens Phisters ry tiltog, indtil han stod som den

danske scenes ypperste, fortabte Garrigues spor sig i dagliglivets ødemark. Hans navn er for længst faldet til bunds i glemselens brønd, og det var kun i processen med den genstridige lejer, Joachim udi Pustervig, at Kristus-ridderen afsatte et svagt og nu næsten udtrådt spor i Københavns historie.

REGISTER

Registret er både person-, sted- og sagregister.

Kursivering af personnavne og sidetal betegner udgiver- eller forfatterskab.

- Åbenrå, gade, 24, 59, 75, 85, 93, 222.
- Åbenrå nr. 31, 546.
- Åbenrå, Poeten i, 14.
- Aboulewarden, 253.
- Aagaard, Ludvig, urtekræmmer, 255—56.
- Ålborg, 300, 343, 550, 587—88, 597—600, 608, 616—17.
- Århus, 24, 163, 246—47, 294, 296, 302, 375, 379, 382, 388—89, 545—46, 585—86.
- Århus stift, 550.
- Å Porta, café, 406.
- Abarbanel, Sam. Is., chokolade-fabrikant, 87.
- Abel Cathrine, g. m. Hans Hansen Osten, 245.
- Abel Cathrines Gade, 245.
- Abel Cathrines Stiftelse i Abel Cathrines Gade, 245.
- Abel Cathrines Stiftelse, hus og kirke i Dronningens Tværgade, 245.
- Abildgaard, Nørup s., Tørrild h., 615.
- Abildgaard, Nicolai, professor, maler, 430, 440, 442, 464.
- Aborrepareren, 128.
- Abraham, Isak og Jakob, kanoner, 37.
- Abrahams, N. C. L., professor, notarius publicus, 15.
- Abrahamsen, O. K., forstander for Gammel Kloster, 245.
- Abrahamstrup, nu Jægerspris, 549.
- Abrits, Anne, 280.
- Absalon, ærkebiskop, 10, 14, 28, 60.
- Absalons borg, 14, 28, 60.
- Adelgade, 40—42, 53, 492, 530.
- Adelgade nr. 37, 101.
- Adelgade nr. 78, 246.
- Adelgade, hjørnet af Dronningens Tværgade, 575.
- Adelgade, nu Gammelvagt, 42.
- Adelgade, Adelstræde, offentlig gade, brugt om Boldhusgade, 16, Mikkel Bryggers Gade, 13.
- Admiralgade, 74, 77.
- „Af Dagens Krønike“, måneds-skrift, 416.
- Afrika, 133—34.
- „Aftenposten“, 249.
- „Aftonbladet“, 518.

- Agersnap, Hans, maler, 614.
 Ahlefeldt, Conrad, greve, general, 391—92.
 Aistrup, C., forfatter, 412—13.
 Akademigade, 72.
 Akershus len, 291, 294.
 Aldershvile, 129—216.
 Aldershvileparken, 166, 194, 198, 200, 202, 204—07, 209—11.
 Aldershvile Skov, Gladsakse s., Sokkelunds h., 152, 190—92, 194, 197.
 Aldershvile Slotspavillon, 206—07, 209—10.
 Aldershvilevej nr. 108, 165.
 Alexandra, dronning af England, 145, 213, 381—82.
 Alleenberg, 514.
 Allé-Scenen, 255.
 Almindelig Hospital i Amaliegade, 40.
 Alperne, 143.
 Als, 595—96, 619—20.
 Als Sund, 619.
 Altona, 220, 361.
 Amager, 14, 75, 400, 487, 492, 494, 506, 508.
 Amager Fælledvej nr. 25, 546.
 Amagerkoner, 541.
 Amagertorv, 28, 31, 64, 69, 94, 252, 390, 398—402, 409, 412, 415.
 Amagertorv nr. 6, 415.
 Amagertorv nr. 10, 413.
 Amaliegade, 40, 243.
 Amaliegade nr. 15, 234.
 Amalienborg, 253, 582.
 Amalienborgkvarteret, 400.
 Ambrosiusbegejstring, 255.
 Amerika, 130, 143, 578.
 Amici, Biaggio, italiensk fyr-
 værker, 478—79, 484, 491, 496—98, 500.
 Amici, Gaetano, fyrværker, 479—81, 498, 500, 503.
 Ammer, goldammer, nurser, 253.
 Amsterdam, 177, 218, 258—59, 261—62, 268, 326, 337, 347.
 Anchersen, Hans Peter, professor, filolog, historiker, 230.
 Andersdatter, Anna, 288.
 Andersdatter, Birgitte, 279.
 Andersdatter, Maren, 290.
 Andersen, Brødrene, herreekvi-
 peringsforretning, 524.
 Andersen, Bjørn, lensmand, 550.
 Andersen, C. C., maler, raderer, 43.
 Andersen, Carlo, revisor, 246.
 Andersen, H. C., digter, 7, 361, 402, 464, 560, 626.
 Andersen, M., direktør, 546.
 Andersen, Max, billedhugger, 59.
 Andersen, Mouritz, gårdejer, 186.
 Andersen, Rasmus M., billed-
 hugger, 126.
 Andersen, W., direktør, 246.
 Andersen, Vilhelm, politiassi-
 stent, 246.
 André, 512.
 Angiolini, Gasparo, italiensk
 balletmester, 425, 436.
 d'Angleterre, 404, 479, 484, 491,
 627.
 Anholt, 579, 622.
 Anker, Bernt, og Collett, firma,
 177.
 Anne, datterbarn af Karen Vin-
 tappers, 299.
 Anne Jespers, 299.
 Antikvitetsstræde, 47.
 Antoniestræde, Antonigade, 255.

- „Aprilsnarrene“, vaudeville, 562—66.
- Arbejdere, 131, 248, 257, 264—65, 268, 321, 323.
- Arbejdernes Byggeforening, 91.
- Arbo, Anne Cathrine, f. Collett, 175, 177—78, 180—85, 187, 189—91, 193, 214.
- Arbo, Anne Cathrine, f. Wiel, 177.
- Arbo, Christian Frederik, overlærer, 188.
- Arbo, H. I., bogholder, 181.
- Arbo, H. S., kopist, 181.
- Arbo, Johannes, købmand, 177, 180.
- Arbo, Marie Christiane, f. Rosen, 188—89.
- Arbo, Ole Christopher, skibsfører, 188—89.
- Arbo eller Arrebau von Ariebau, Peter, købmand, 176—77.
- Arbo, Peter Nicolai, købmand, 175, 177—81, 184—90, 192, 207, 214.
- Arbo, T., skibskaptajn, 181.
- Arbo & Søn, Johannes, firma, 177.
- Arbo & Wiel, firma, 177.
- Arbo-gården i Drammen, 177.
- Arboe, Otto Henrik, tømremester, 207.
- Arboske Hospital i Hammer, Det, 191.
- Arenstorff, Andrea von, g. de Lichtenberg, 586—87.
- Arenstorff, R. von, 586.
- Arkiver, 501.
- Arnestedet nr. 11, 546.
- Arnet, Karl, 546.
- Arnfeldt, Axel, rentemester, 281—82, 330.
- Arntz, Hans Valdemar, distriktslæge, 614.
- Arrebau eller Ariebau, Peter Paulsøn von, generalkvartermester, 176.
- Arrebo, Anders Christensen, biskop, digter, 176.
- Arresterne i Kastellet, 582.
- Asfalt, 415, 418.
- Asiatisk Kompagnis Plads, 532—33.
- Assens, 25, 298—300, 302, 549, 621.
- Assistenshuset, 80, 153.
- Assistens Kirkegård, 12, 513—14.
- Asverus von Bremen, klædemager, 269.
- Asylet af 28. Maj, 101.
- Asylgade, 77—78, 101.
- Asylgade nr. 11, 101.
- Athenæum, 411.
- Auber, Daniel François Esprit, fransk komponist, 626.
- Avnbjerg, Dybbøl s., Nybøl h., 619.
- Axelhus, 254.
- B**ådsmændsgade, 78.
- Bådsmændenes Sygehus på Gl. Mønt, 337, 356.
- Baag h., 579.
- Bach, Albert de, 474.
- Bach, Christopher de, østrigsk kunstberider, 473—74.
- Bach, Clorinde de, 474.
- Bach, Johann de, 474.
- Bach, Laura de, 474.
- Bach, Magdalena de, g. Tardini, 473—74, 476.
- Bach, Sophia de, 474.
- Baden, Jacob, professor, filolog, kritiker, 167.

- Badskærer, 332—34, 339.
 Badstuestræde, 3, 46, 364.
 Bag Hovedvagten, 37.
 Bager, Jørgen, kantor, 221, 223, 228—29.
 Bager, Oluf, købmand, 360.
 Bagge, Aug., forlagsdirektør, 139, 141.
 Bagge, Ernst Christian, tømrer, gårdejer, 196—98, 216.
 Bagge, Sarah Marie, f. Juul, 197.
 Bagger, Anine Albine, g. Bokkenheuser, 577.
 Bagger, H., tømmerhandler, 628.
 Baggesen, Jens, digter, 430, 446.
 Bagsværd, 139—41, 149, 154, 158, 161, 165—66, 185—86, 191—92, 194—95, 199, 204, 210.
 Bagsværd Asyl, 153, 199.
 Bagsværd bagergård, 155.
 Bagsværd Enghave, 165.
 Bagsværd gadekær, 155.
 Bagsværd Hovedgade, 155, 194.
 Bagsværd Kirke, plan om, 210.
 Bagsværd Kostskole, 211.
 Bagsværd Kro, 146, 148, 206, 210.
 Bagsværd menighedshus, 153.
 Bagsværd station, 152.
 Bagsværd Sø, 164—65, 174 (Lyngby Sø står her fejlagtigt for Bagsværd Sø), 181, 210—12.
 Bagsværd Søvavillon, 210.
 Bagsværd Torv, 155.
 Bagsværdvej, 152.
 Balle, Nicolai Edinger, biskop, 125.
 Ballerup, 157, 307.
 Balletter, 423—67.
 Ballonopstigninger, 468—527.
 Bang, Gustav, forfatter, historiker, 264, 302.
 Bang, Herman, digter, 144, 411, 417.
 Bang, Ole, professor, læge, 185.
 Bang, Poul, tolder, 549—50.
 Barberstuer, 496.
 Barchmannske Palæ, Det, 537.
 Barsebäck i Sverige, 487—88.
 Bastian, Jacob, købmand, 539.
 Bau, Julie Henriette, 246.
 Bau, Kai, landsretssagfører, 246.
 Bau, Wilhelm, kobbersmedemester, 246.
 Bauditz, Ferdinand, redaktør, 250.
 Bay, B. J., traktør, billardholder, 87.
 Bazarbygningen i Tivoli, 479—80, 496.
 Bazarbygningerne på hjørnet af Vesterbrogade og Vester Farimagsgade, 233.
 Bech, Joachim, rentemester, 548.
 Becher, Christiane, g. Suhm, 93.
 Bedford, Hertugen af, 223.
 Bedrageri, 288.
 Befæstningen, 4, 11, 17, 28, 39, 63, 85, 176, 234—36, 390, 536, 582.
 Begravelser, 264, 314, 335—36, 338, 400, 513, 584.
 Behrend, Jacob, bogtrykker, forfatter, 14, 34.
 Belejringen 1523, 21.
 Belejringen 1535—36, 21, 40, 101.
 Belejringen, 1658—60, 8, 17, 38, 111, 558.
 Belejringen 1807, 183.
 Bellevue, 384.
 Bellevuekroen nr. 20, 543.
 Belysningsvæsenets bygning i Vognmagergade 39—40, 89.

- Bendz, H. C. B., professor, veterinær, 376.
- Bengtassevej nr. 15, 546.
- Bentsen, markmand, 546.
- Berg, Andreas, stadsmusikant, 221, 228.
- Berg, C., lærer, folketingsformand, 248.
- Berg, Petronelle, husjomfru, 181—83.
- Bergen, 177, 343.
- Bergs Hus i Læderstræde, 225—26.
- „Berliner Nachrichten“, 518.
- „Berlingske Tidende“, 248—49, 483—86, 489, 501, 511.
- „Berlingske Tidende“s hus, 88.
- Bernhard, Carl, forfatter, 403.
- Bernina, 406.
- Berntsen, Arent, rådstueskriver, forfatter, 321, 323, 327.
- Bertouch, Georg de, general, 223.
- Betty Nansen-Teatret, 255.
- Bichhardt, tysk fabrikant, 575.
- Bidoulac, Virginie Henriette, g. Martensen, 127.
- Bidstrup, Hovlbjerg h., 585, 587.
- Bidstrupbro, Hovlbjerg h., 586.
- Bikuben, 611.
- Billardsaloner, 403.
- Bille, C. St. A., redaktør, amtmand, 249—50.
- Bille, Carl, maler, 543.
- Bille, Peder, rigsråd, 549—50.
- Bindeledet i Bagsværd, 155, 165.
- Bindeshøll, Gottlieb, professor, arkitekt, 469.
- Bindeshøll, Thorvald, arkitekt, 201, 544.
- Bing, se Ribbing.
- Bing, overvagtimester, 388.
- Biot, Jean Baptiste, fransk professor, fysiker, matematiker, astronom, 469.
- Birch, Ernst, 216.
- Birch, Jens Adolf, forvalter, 196.
- Birck, L. V., professor, nationaløkonom, 373.
- Birkerød, 423.
- Birouste, Juliette, fransk danserinde, 429.
- Bispegården, 59—62, 102—28.
- Bisperesidens, katolsk, 61, 111.
- Bispetorvet, 59—61, 93.
- Bjærge h., Odense a., 25.
- Bjærge h., Vejle a., 579.
- Bjørn, dæmning over en fæstningsgrav, 28.
- Bjørn, Bjørn Andersen, lensmand, 52.
- Bjørn, Marie Christine, f. Lorentzen, solodanserinde, 429, 461.
- Bjørnebrogade, Bjørnegade, nu Købmagergade, 28, 84.
- Bjørnegade, 72.
- Bjørnegade nr. 2, nu Fredericiagade nr. 55, 73.
- Bjørnegade nr. 14, nu Fredericiagade nr. 54, 73.
- Bjørnsen, S., 630.
- Blågårdsgade, 130, 133—34, 138, 141, 144, 592, 599—600, 617.
- Blågårdsgade nr. 14, 604, 617.
- Blå Pakhus, 46.
- Blåtårn, 320.
- Blanchard, Nicolas François, fransk luftskipper, 469.
- Blankogade, 72.
- Blanksværte, 255.
- Blegdammen, 470.
- Blegkildeparcellen, Nørre-Tranders (nu Vejgaard) s., Fleskum h., 598.

- Blidebro, nu Højbro, 51.
 Bluhme, J. B., hofpræst, 360.
 Blütecker, Alf, skuespiller, 205.
 „Blæksprutten“, 390.
 Bobé, Louis, ordenshistoriograf, historiker, 170.
 Bockenhäuser, Anna Magdalena Elisabeth, f. Gühlen, 576.
 Bockenhäuser, Auguste, 578, 602.
 Bockenhäuser, Carl Friderich, strømpevæver, 569, 577—78, 580, 584, 593, 602.
 Bockenhäuser, Catharina Rebecca Sabina, f. Gühlen, 572, 576.
 Bockenhäuser, Charlotte Caroline, 577.
 Bockenhäuser, Christian, skarpretter, 571—72.
 Bockenhäuser, Christian, tysk underkonstabel, 572.
 Bockenhäuser, Christian Friderich, 571.
 Bockenhäuser, Christian Friederich, 577.
 Bockenhäuser, Diterich Christopher, 571.
 Bockenhäuser, Elisabeth, 577.
 Bockenhäuser, Ernst Christopher, 571.
 Bockenhäuser, Friderich Christoph, 571.
 Bockenhäuser, Ilsabe Maria, 571.
 Bockenhäuser, Ilsabe Marie, f. Undermann, 571.
 Bockenhäuser, Johan Andreas, korporal, 577.
 Bockenhäuser, Johann Friderich, strømpevæver, 572.
 Bockenhäuser, Johann Jürgen, 571.
 Bockenhäuser, Juliane Sophie, 577.
 Bockenhäuser, Jürgen, strømpevæversvend, 576.
 Bockenhäuser, Jürgen Christopher, tysk skarpretter, 571.
 Bockenhäuser, Jürgen Christophersen, strømpefabrikant, 571—76, 602.
 Bockenhäuser, Louise Christiane Marie, 578.
 Bockenhäuser, Maia Christiane, g. Gaadt, 576.
 Bockenhäuser, Margretha, g. m. Johan Flohe, 571.
 Bockenhäuser, Margretha Rebecca Charlotte, g. Ellinger, 576, 579, 622.
 Bockenhäuser, Margaretha Elisabeth, 571.
 Bockenhäuser, Nicolaus, 576.
 Bockenhäuser, Niels Gustav, 577.
 Bockenhäuser, Sabina Dorothea, 571.
 Bockenhäuser, Walborg Lise, 577.
 Bockenhäuser, slægten, 570—72.
 Boder, 64.
 Bogø, 248.
 Boghandlere, 581, 601.
 Bokenhäuser, Johan, bogbinder, 572.
 Bokkenheuser, Anine Albine, f. Bagger, 577.
 Bokkenheuser, Anine Albine, g. Rost, 578.
 Bokkenheuser, Carl Andreas, toldbetjent, 577—78, 583—84, 593, 602.
 Bokkenheuser, Charlotte, musikhærerinde, 579, 588, 599, 602—04, 616—17.

- Bokkenheuser, Chr.*, oberstløjtnant, 569—624.
- Bokkenheuser, Christian Frederik*, malermester, 578.
- Bokkenheuser, Christian Friedrich*, kaptajn, 577, 582—84, 586, 592—93, 602.
- Bokkenheuser, Christian Peter*, oberst, 569, 578, 580, 584, 587—88, 590, 592—606, 612, 616—18.
- Bokkenheuser, Christiane Cathrine Augusta*, f. Colding, 579, 621—22.
- Bokkenheuser, Fr.*, skolebestyrer, 578, 580—81, 588, 595, 598—99, 603—04, 606, 608—12, 616.
- Bokkenheuser, Frederikke*, g. Holstebro, 615.
- Bokkenheuser, Frederikke*, f. Wanding, 578, 587—88, 592, 594—95, 597, 599—604, 606, 608, 617.
- Bokkenheuser, Hanna*, 577, 584—92, 597, 602—04.
- Bokkenheuser, Knud*, forfatter, 608, 615.
- Bokkenheuser, Laura Marie*, f. Busch, 578.
- Bokkenheuser, Louis*, driftsbestyrer, 579, 588, 599, 603, 612—15.
- Bokkenheuser, Louise*, f. Høst, 579, 614—16.
- Bokkenheuser, Mariane Cathrine Josephine*, g. Hansen, 578.
- Bokkenheuser, Mariane Cathrine*, f. Nielsdatter, jordemoder, 577, 581, 583—89, 592, 602.
- Bokkenheuser, Terese*, f. Lange-land, 579, 604, 611—12.
- Bokkenheuser, Victor*, kommu-
nelæge, 579, 588, 596, 599, 603, 605—08, 617—22.
- Bokkenheuser*, slægten, 569—624.
- Bokkenheusers Kursus*, 611.
- Boldhuset i den kgl. urtehave*, 16.
- Boldhuset i det gamle Tøjhus*, 17.
- Boldhuset på Slotsholmen*, 16.
- Boldhusgade*, 16.
- Bom, Kaj*, mag. art., filolog, 408.
- Bombardementet 1807*, 30, 40, 46, 56, 58—59, 93, 112, 181—82, 538.
- Bomuld*, 317, 345.
- Bonsach, Conradine Vilhelmine Augusta*, g. Langeland, 612.
- Borch, Andrea*, g. Hansteen, 505.
- Borch, Charite*, g. Paludan-Müller, 505.
- Borchs Kollegium*, 218.
- Bordeller*, 3, 75.
- Borgergade*, 40, 53, 92, 530.
- Borgerrepræsentation, Københavns*, 3—4, 50, 528, 633.
- Bornholm*, 88.
- Bornholmsgade nr. 6*, 546.
- Borreby i Sverige*, 488.
- Botanisk Have ved Charlottenborg*, 163, 625.
- Botanisk have ved Sorø Akademi*, 163.
- Both, L.*, forfatter, topograf, 82, 85.
- Botzen, Henrich Johan*, organist, 228.
- Boulogne*, 468.
- Bourke, R.*, kammerjunker, 372.
- Bournonville, Antoine*, balletmester, 429, 461.

- Bournonville, August, balletmester, balletkomponist, 424, 426, 429, 437, 441, 444, 453, 455, 457, 523.
- Bov, Lundtoft-Vis h., 595.
- Boye, Birgitte, g. 1) Hertz, forfatterinde, 430.
- Brahe, Tyge, astronom, 3—4, 98.
- Brand 1368 ved Hansestædernes angreb, 64.
- Brand 1685 (Badstuestræde, Vimmelskafet, Skoubogade), 46.
- Branden 1728, 8, 10, 12, 30, 40, 47—48, 62, 66, 68, 104, 110—11, 121, 221, 312.
- Brand 1749 (hjørnet af Farvergade og Rådhusstræde), 68—69.
- Branden 1795, 50, 52—56, 66—67, 78, 87, 401.
- Brand 1795 (Sankt Nikolaj Kirke), 245.
- Brand efter bombardementet 1807, 182.
- Brand 1837 (Abel Cathrines Stiftelses kirke), 245.
- Brand 1846 (Store Kongens Mølle), 236.
- Brand 1874 (cirkusbygning på voldterrænet), 254.
- Brand 1909 (Aldershvile), 151, 155—59.
- Brandes, Edvard, finansminister, redaktør, 417.
- Brandes, Georg, forfatter, 399, 405, 412, 417.
- Brandstrup, Ludvig, skuespiller, 205—06.
- Brandvæsenet, 157, 246, 442, 544—45.
- Braunschweig, 222.
- Brede, Lyngby s., Sokkelunds h., 590.
- Bredgade, 253, 404, 420, 558.
- Bredgade matrnr. 182, 511.
- Bredgade, hjørnet af Toldbodvej, 600.
- Bredsdorff, Chr., skolebestyrer, forfatter, 606—07.
- Bredsdorff, Elise, f. Møller, 607.
- Bredsted, Maren Trynders, 279.
- Bredsten, Bredsten s., Tørrild h., 579, 612, 614.
- Breede, H. C., tømremester, 492.
- Bremen, 76, 201, 281, 550.
- Bremen, Asverus von, klædemager, 269.
- Bremer, Fredrika, svensk forfatterinde, 402.
- Bremerholm, gade, 75, 77—78, 100.
- Bremerholm, ø, 75—77, 101, 265, 270, 272, 274, 276, 289, 335.
- Brink, Ida, 546.
- Bristol, hotel, 128, 418.
- Brix, C. C., skolebestyrer, politiker, 609—10.
- Broager s., Nybøl h., 619.
- Brochmand, Jesper, biskop, 276.
- Broe, Axel, murermester, 113.
- Broen over Frederiksholms Kanal til Tøjhusgade, 536.
- Broerne over kanalerne, 383, 392.
- Broersen, Jep, 301.
- Brolæggerstræde, 7—8.
- Brolægning, 400—01.
- Brorson, Christian Frederik, sognepræst, 565.
- Broschi, italiensk ballonfører, 469.
- Bruhn, Adelaide Benedicte, f. Lanng, 375—81, 383—84, 386—88.

- Bruhn, Carl Julius, oberst, 375
 —84, 386, 388.
 Bruhn, Christian, 380.
 Bruhn, Christine, f. Elle, 375.
 Bruhn, H. Rømer, godsejer, 375.
 Bruhn, Jette, 377.
 Bruhn, Vilh., proprietær, 375—
 89.
 Bruhn, Vilhelmine Caroline,
 f. Rømer, 375.
 Brunn, J., 539.
 Bruun, J. J., maler, 49, 537.
 Bruun, Thomas, teatermaler,
 430, 432.
 Bruxelles, 171, 223.
 Brügge, C. F., van der, restau-
 ratør, 130, 132—33.
 Brügge, van der, restauratrice,
 132—33.
 Bryggere, 84.
 Bryggerlavet, 29—30.
 Bryggernes lavshus, 29, 220, 222,
 226, 229.
 Bryghusgade, 17, 375.
 Brynskov, Helge, rådhusbetjent,
 246—47.
 Brændevinsbrændere, 224.
 Brønd, byens, i nuv. Mikkell
 Bryggers Gade, 13.
 Brønøde, 323, 353.
 Brønden v. de tidl. Brøndstræ-
 der, 39—40, 89.
 Brøndstræde, Lille og Store, 39
 —40.
 Brønshøj, 239, 470, 543, 546.
 Buchwald, Fr., stiftamtmand,
 372.
 Buckingham, Hertugen af, 223.
 Budapest, 473.
 Buddinge, 165.
 Buhl, H. F., direktør, 615.
 Bukenhäuser, tysk soldat, 572.
 Bunkers, 357, 529.
 Burchardt, fabrikant, 133.
 Burchardt, Arndt, 133—34.
 Busch, Laura Marie, g. Bokken-
 heuser, 578.
 Butikker, 400—02, 404, 410, 412
 —13, 420.
 Bybude, 251—52.
 Byens Gang, 312.
 Byens Rende, 32, 97.
 Byfogeden, 275, 285.
 Bügel, C. P., grosserer, godsejer,
 537—38.
 Bygge Lov for staden København
 af 29. marts 1939, 127.
 Byggeselskab, Det københavnske,
 35—36.
 Bülow-Olsen, Carlos, kommune-
 lærer, 546.
 Bymuren, 4, 6.
 Bymuseet, 5, 9, 43, 56—57, 67,
 77, 104, 233—47, 318, 335, 347,
 393—96, 469, 528—47.
 Bystyret, 28, 33, 36, 61, 75, 90—
 91, 102, 104.
 Bytinget, 287.
 Böcklin, Arnold, schweizisk-tysk
 maler, 205.
 Bødler, 573.
 Bøgelund-Jensen, S., direktør,
 247.
 Bøgh, Erik, forfatter, teater-
 direktør, redaktør, 249, 402.
 Böhmen, 198—99.
 Bønder, 48, 239, 263—64.
 Børge's, Kirsten, 287.
 Børne- og Tugthuse i Ålborg,
 Bergen, Trondhjem, 343—44.
 Børnehuset, 291, 305.
 Børnehuset på Christianshavn,
 343, 538.

- Børnehusmanufakturert på Christianshavn, 328.
- Børsen, 486.
- Børsgade, 55.
- Børstenbindere, 255.
- Bøsbro, Lavrbjerg s., Galten h., 586.
- Cahnbley, I. H., frisørmeister, 496.
- Callisen, Henrich, generaldirektør for kirurgien, 353.
- Capozzi, Dominico, italiensk restauratør, 479—81, 490—91, 493, 497—501, 503—04, 509—13, 515—20, 522—23.
- Capozzis restaurant i Tivolis bazarbygning, 479—81, 490—91, 493—95, 499—500, 503.
- Cardinal, Friedrich, vinhandler, gæstgiver, 365.
- Caritas-springvandet på Gamlemtorv, 65—67, 94—95, 403.
- Carlsberg Bryggerierne, 139, 201—02.
- Carlsbergfondet, 201.
- Carlsbergfondet, Ny, 528, 530, 532.
- Carlsen, Edvard, sagførerfuldmægtig, 194, 196.
- Caroline Mathilde, dronning, 171, 211, 401, 419.
- Carstensen, Carl, redaktør, 248.
- Carstensen, Georg, løjtnant, 472, 482.
- Casino, 383, 409.
- Caspar, skarpretter, 332.
- Caspar, smed, 274.
- Catrineholmen, Gladsakse s., Sokkelunds h., 166, 207.
- Chancelier, 474—75.
- Charles, Jacques, fransk professor, fysiker, 468.
- Charlotte Amalie, prinsesse, 126, 128.
- Charlottenborg, 163, 226, 531, 625.
- Charlottenborg-udstillingen, 533, 601, 625.
- Charlottenlund, 384, 578, 612.
- Charlottenlund Skov, 489.
- Charlottenlund Slot, 128.
- Chievitz, Poul, forfatter, 403.
- Chipart, L., fransk maler, 432—33.
- Christen, fyrbøder, 274—75.
- Christensdatter, Anne, 279.
- Christensen, Charles*, arkitekt, 102—28, 311, 396.
- Christensen, Chr., direktør, 529.
- Christensen, Chr., kunstsmedemester, 246.
- Christensen, Jørgen, teglbrænder, 187.
- Christensen, M., professor, overlæge, 383.
- Christian, fyrste af Anhalt, 305, 314, 340.
- Christian I, konge, 61, 102—04.
- Christian II, konge, 168, 262—63.
- Christian III, konge, 18—19, 39—40, 76, 101, 111.
- Christian IV, konge, 3—4, 14, 19, 30—31, 39, 42, 44, 55, 65—66, 77—78, 85, 98, 122, 245, 257—357, 529, 540, 573.
- Christian IV's Tugt- og Børnehus, 257—356.
- Christian V, konge, 20, 30, 42, 46, 176, 401.
- Christian VI, konge, 220.
- Christian VII, konge, 43, 52—53, 87, 164, 431, 455, 575.

- Christian VIII, konge, 470, 533, 594.
- Christian IX, konge, 95, 145, 172, 213, 381—84, 544.
- Christian, prins, søn af Christian V, 45.
- Christian, udvalgt prins, 66, 281—82, 319.
- Christian IX's Gade, 36.
- Christiane, grevinde, g. m. Hannibal Sehested, 318.
- Christiania, Oslo, 175, 177—79, 181, 188, 191, 223—24, 291, 300, 343, 505, 546.
- Christiansborg, 55, 69, 221, 228—29, 372, 383, 400, 481, 492, 494, 499, 531, 536, 538.
- Christiansborg Slots ridebane, 385, 481, 485, 491—94, 496, 498—99, 504—05, 536.
- Christiansen, Niels A., adjunkt, museumsinspektør, 528—29.
- Christiansgade, kajgade, 46, 54—55.
- Christiansgade foran Christiansborg, 55—56.
- Christianshavn, 45, 50, 92, 98, 245—46, 251, 328, 343, 530—32, 539—40, 543, 564, 609.
- Christianshavns Kanal, 531, 540.
- Christianshavns Kirke, 245.
- Christianshavns Torv, 540.
- Christianshavns Torv, hjørnet af Overgaden oven Vandet, 539—40.
- Christianskirken, 251, 540.
- Christie, 183.
- Christoffer, smed, 289.
- Christoffer af Bayerns stadsret 1443, 52, 86.
- Cirkus Renz bygning i Gyldenløves Bastion, 385.
- Cirkuser, 237, 254.
- Civiletaternes uniformer, 246.
- Claesen, Julie, skuespillerinde, 408.
- Clasen, Johan Frederik, organist, 223.
- Classen, J. F., generalmajor, fabrikant, 223, 231.
- Clausen, Johan, organist, 223.
- Clausen, Julius, bibliotekar, 543.
- Clausen, Svend Aage, 546.
- Clemens, J. Fr., professor, kobberstikker, 432.
- Clemens, Samuel, amerikansk forfatter, 144.
- Clemmensen, Clemmen, maler, 237—38.
- Clöëtta, café, 406.
- Colber, Else, g. Dam, skuespillerinde, 198.
- Colbiørnsen, Christian, højesteretsjustitiarius, 170.
- Colding, Christiane Cathrine Augusta, g. Bokkenheuser, 579, 621—22.
- Colding, Emilie Vilhelmine Frederikke, f. Redsted, 622.
- Colding, Johan Peter, litterat, 470.
- Colding, Peter Andreas, provst, 621—22.
- Collegium Musicum, Det musikalske Selskab el. Societet, 222—28.
- Collet, Bernt Anker, kvæstor ved Christiania universitet, 191—92, 215.
- Collett, Anne Cathrine, g. Arbo, 175, 177—78, 180—85, 187, 189—91, 193.
- Collett, John, købmand, 175.

- Collett, John, toldkammerkommitteret, 175, 183, 188—89.
- Collett, Marie Christiane, f. Rosen, 188—89.
- Collett, Peter, svensk-norsk minister, 191—92.
- Collett & Søn, 175, 179.
- Collett, slægten, 191—92.
- Como, Antonio, italiensk balletmester, 451.
- Constantia, Ginnerup s., Nørre Dyrs h., 375.
- Coppet i Schweiz, 170.
- Corbinus, Ida, 377.
- „Corsaren“, 250.
- Cortaud, David, vintapper, 223.
- Cosmopolite, hotel, 41.
- Cramer, Peter, teatermaler, 430.
- Crone, V., politidirektør, 409.
- Cumberland, 213.
- Cykler, 253—54.
- „Dagbladet“, 249, 411—13.
- „Dagens Nyheder“, 249, 397.
- Daglejere, 264.
- Dagmar, kejserinde af Rusland, 213, 360.
- „Dags-Telegraf“, 249.
- Daguerre, Louis Jacques Mandé, fransk maler, opfinder, 626.
- Dahl, Balduin, dirigent, 494.
- Dahl, I. C., norsk maler, 235—36.
- Dahlén, Carl, solodanser, 429.
- Dahlmann, fuldmægtig, 360, 363.
- Dahlmann, Henriette Antoinette, g. 1) Iversen, 2) Melchior, 228, 230, 360—64.
- Daleman, Michel, badskær, 333.
- Dam, Mogens, forfatter, redaktør, 198.
- Damgaard, Calina Elisabeth
- Fuglsang, f. Wagner, bispinde, 127.
- Danckwerth, Caspar, topograf, 271.
- „Danebrog“, tidsskrift, 620.
- Danmark, filmselskab, 205.
- Danmarksgade, projekteret gade, 558.
- Danmarks Torv, projekteret torv, 558.
- Dannemand, Frederikke, f. Rafsted, 583.
- Danner, Louise, f. Rasmussen, lensgrevinde, Frederik VII's hustru, 382—83, 459.
- Danneskiold - Samsøe, Frederik, generaladmiralløjtnant, statsminister, greve, 163, 167, 214.
- Dannevirke, 379, 596.
- Dansk Folkemuseum, 162.
- Dansk Forening for Rosport, 210.
- Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 528.
- Dansk Kvindesamfund, 525.
- „Dansk Litteratur-Tidende“, 82.
- Dansk Svovlsyre- og Superphosphat-Fabrik, 234.
- Danske Kancelli, 274, 280—81, 285, 288—91, 296, 299, 304, 339, 548—49, 552, 554.
- Danske Kompagni, 3, 80.
- Danske Kompagnis gård, 3.
- Danske Kvinders katolske Forbund, 525.
- Dansklærerforeningen, 562.
- Danzig, 300.
- Davenhill, skotsk grevskab, 149.
- Davgaard s., Hatting h., 612.
- Daidsen, Hannah Deborah, f. Førster, 481, 498.
- Daidsen, Hjalmar, direktør, translator, 204.

- Davidsen, Jacob, redaktør, forfatter, 480—81, 496—98, 507.
 Dedekam, Annichen, g. Vahl, institutbestyrerinde, 564.
 Degnestavnen, 70.
 Delfingade, Delfinstræde, 44, 78.
 Denne, Claus, hospitalsforstander, 22.
 Deym, Isabella Maria F., grevinde, friherreinde von Stritzel, g. Stampe, baronesse, 197—99.
 Dietrichson, H., 206.
 Difteritis, 249.
 Diogg, T. M., schweizisk maler, 169.
 Ditmarskengade, projekteret gade, 558.
 Djurgården ved Stockholm, 477.
 Dokken på Christianshavn, 246.
 Dormeyer, institutbestyrerinder, 564.
 Dormeyer, Christine, f. Mønster, institutbestyrerinde, 566.
 Dosseringen nr. 18, 617.
 Dover, England, 469.
 Drachmann, Holger, digter, 144, 417, 531.
 Dragør, 6, 494, 500, 506.
 Drammen, 173, 175, 177, 180, 188, 215.
 Dreier, Vilhelm Henrik, assessor i Landsover- samt Hof- og Stadsretten, 636.
 Drejersvej nr. 14, 543.
 Dresden, 236.
 Drewsen, Anna, f. Wedseltoft, 565.
 Drewsen, Anna Christine, f. Lassen, 565.
 Drewsen, Christian, fabrikant, 565.
 Drewsen, Hans Chr., fabrikant, 492.
 Drewsen, J. C., fabrikant, gård-ejer, 565.
 Drikkevand, 353.
 Dronningensgade, 50.
 Dronningens Tværgade, 245, 564.
 Dronningens Tværgade, hjørnet af Adelgade, 575.
 Dronninggaard, Søllerød s., Sokkelunds h., 166, 174.
 Droskeholdepladser, 402.
 Duevej nr. 122, 546.
 Duurloo, F. V., læge, formand for Borgerrepræsentationen, 3.
 Dybbøl s., Nybøl h., 379, 595, 618—20.
 Dybbøl Kirke, Dybbøl s., Nybøl h., 619.
 Dybdahl, Vagn, arkivar, historiker, 427.
 Dybensgade, 78.
 Dybet, Dybensgade, Delfinstræde, 101.
 Dybet ved Pustervig, 22.
 Dyrehaven, 384.
 Dyrkøb, gård, 53—54.
 Dyrkøb, gade, 53—54, 61, 90.
 Dyrlund, C. M., direktør, 543.
 Dysenteri, 334—35, 337.
 Dækkede Vej, Den, 543.
Eckardt, C., godsejer, 612.
 Eckermann, Ch., artistagent, 477, 479, 481—82, 485, 491, 499—500.
 Eckernførde, 605—06, 618.
 Eckersberg, C. W., professor, maler, 236, 528, 530—33, 540.
 Eckhoff, Andreas, kantor, 218.
 Edward VII, konge af England, 145, 254.

- Edvard, læredreng, 634, 636.
 Eegholm, Peter, isenkræmmer, 415.
 Efterslægtsselskabets Skole, 253, 604, 609—12.
 „Ehlerske mavebælter“, 390.
 Eideren, 618.
 Eiderkanalen, 171.
 Eisenach, Tyskland, 7.
 Elben, 570, 573.
 Elefantgade, 72—73.
 Elektrisk lys, 252—53.
 Elle, Christine, g. Bruhn, 375.
 Elle, H. C., proprietær, 375.
 Elling, Birgitta, f. Larsdatter, 30.
 Elling, Christian, professor, kunsthistoriker, 176.
 Elling, Ove, 30.
 Ellinger, Hans Heinrich, 579.
 Ellinger, Johann Heinrich, strømpe- og huefabrikant, 576, 579—80.
 Ellinger, Juliana, f. Kirhhofen, 579.
 Ellinger, Juliane Magdalene, 579.
 Ellinger, Margretha Rebecka Charlotte, f. Bockenhäuser, 576, 579.
 Elliot, Hugh, sir, engelsk gesandt, 371.
 Elsdyrsgade, 44.
 Embedsmænd, 222.
 Emdrup, 157, 543.
 Engelsborggaard, Lyngby s., Sokkelunds h., 165.
 Engelsholm Ladegaard, nu Abildgaard, Nørup s., Tørrild h., 614—15.
 Engestofte, hovedgård, Musse h., 27.
 Enghavevej, 240—41.
 Enghuset, Aldershvilevej nr. 108, 165.
 England, 54, 143, 160, 258, 260, 326, 372—74.
 Englændere, 182—84.
 Enhjørningsgade, nu Sankt Pauls Gade, 42, 72.
 Enkekassen, 189.
 Epidemier, 296, 305, 329, 332, 334—39, 345.
 Eremitagen, 590.
 Erfurt, 579.
 Erhvervsarkivet, 247.
 Erichsen, Jon, bibliotekar, 430.
 Eriksen, Edvard, billedhugger, 543.
 Eriksen, Hans, murermester, 247.
 Esbjerg, 208.
 Esmann, Gustav, forfatter, 78, 101, 422.
 Esplanaden, 404, 412, 543.
 Ewald, Johannes, digter, 230, 430, 435, 467, 553.
 Evaldsen, Chr., sognepræst, 251.
 Ewaldson, Annetta, 476, 478, 484, 493, 496—502, 504—09, 511—13, 515—18, 526.
 Ewaldson, Josephine Frederike Louise, 476, 478, 484, 497, 512—13, 515—17, 526.
 Evans, William, skotsk lord, 146—50, 155, 159—60.
 Faaborg, 620—21.
 Fabricius, Jacob, hofmedicus, 331.
 Fagforeninger, fagforbund, 208, 246.
 Fahlberg, Carl Hansen, forfatter, 399, 406.
 Falck & Sønner, Abr., 373.

- Falcks Redningskorps, 157.
 Falkenberg i Halland, 550.
 Falsen, Chr. M. de, justitiarius i Overhofretten, 229, 231.
 Falsen, E. (de), højesterets-assessor, forfatter, 430.
 Falsen, Enevold de, højesterets-assessor, 231.
 Falsterho Rev, 487.
 Faner, 246.
 Farvergaarden, 3, 267—68.
 Farvergade, 3, 98, 267, 564.
 Farvergade, hjørnet af Rådhusstræde, 68.
 Fattige, 40, 293—94, 297—99, 302, 346.
 Fattiglovgivning, 263.
 Fattigstiftelser, 40.
 Fattigvæsenet, 58, 93, 263, 276.
 Faxe, Wilhelm, svensk biskop, 125.
 Federspiel, Holger, forfatter, retslærd, 416.
 Ferdinand Albrecht II, prins af Braunschweig-Bevern, 363.
 Ferlov, Holger, kunsthändler, 405—06.
 Ferslewske blade, De, 249.
 Figaro, nu Valencia, 254.
 Finanshovedkassen, 584.
 Finanskassen, 87.
 Fiolstræde, 71, 97.
 Firenze, 199, 425.
 Fischer, Aug., maler, 240.
 Fischer, Johan Michael, stenhugger, 95.
 Fischer, Vilhelm, arkitekt, 113, 128.
 „Fiskekonen“, statue, 15—16.
 Fiskekoner, 15—16, 83, 541.
 Fisketorv på Vandkunsten, 20.
 Fisketorvet, nu Amagertorv, 69.
 Fjøsanger i Norge, 546.
 Flåden, 266.
 Fleck & Co., I. V., litografer, 471.
 Flensborg, 470, 595.
 Fleskum h., 598.
 Flinch, A. C., xylograf, 34, 36.
 Flohe, Johan, tysk skarpretter, 571.
 „Flomme-Meyer“, se Meyer, Alfred Joseph.
 „Flyve-Posten“, 480—81, 490, 496, 500, 507, 510—11, 513—14, 517.
 Fodertorv på Kultorvet, 50.
 Foersom, Sofie, institutbestyrerinde, 566.
 Fog, B. J., biskop, 126.
 Fog, Ebbe, tegner, 233.
 Folkeregisteret, 525.
 Folkestævner i Aldershvileparken, 210.
 Folketeatret, 405.
 Folketinget, 39.
 „Folkets Avis“, 249.
 Folkets Hus, Enghavevej nr. 40, 241.
 „Folkets Nisse“, 250.
 Folketællinger, 187, 193, 196, 199—200, 203.
 Foltmar, Johan, organist, komponist, 222.
 Forbrydelser, 290, 303.
 Forenede Dampskibs-Selskab, Det, 44—46, 593.
 Forenede Skoler, De, 611.
 Foreningen 18. Regiment 1864, 620.
 Foreningen til Dyrenes Beskyttelse, 200.
 Foreningen til unge Handelsmænds Uddannelse, 209.

- Forgyldte Tønde, Den, ejendom, 575, 602.
 Forligskommissionen, 638—39.
 Forlystelser, 254.
 Forordning af 7. april 1619 om borgmestre, overformyndere etc., 293.
 Forordning 1621 om Tugt- og Børnehuset i Kbh., revideret 1633, 270, 293, 313, 321—27, 329, 332, 339.
 Forordning af 10. dec. 1621 om håndværksdrengene og svende, 293, 298, 303.
 Forordning af 4. juli 1622 om Holmens ret, 287.
 Forordning af 2. nov. 1622 om Børnehuset i Kbh., 293—95, 304, 313—14, 320—21.
 Forordning af 31. marts 1635 om tingdage, letfærdighed med barnefødsel, eder og umyndiges rostjeneste, 280.
 Forordning af 1673 vedr. Vandkunsten, 20.
 Forordning af 27. februar 1683 om Københavns gader og bygning, 401, 407.
 Forordning af 28. juli 1684 om torvene i København, 20.
 Forordning af 18. apr. 1744 om Havnevæsenets nærmere reglement i Kbh. og Chr., 392.
 Forordning af 20. jan. 1783 ang. overdaadigheds-indskrænkning, 371.
 Forordning af 1. nov. 1805 angående Brandvæsenet i Kbh., 631.
 Forstæderne, 235, 238, 251, 406, 410, 610.
 Fortifikations-etaten, 176.
 Fortunen, 590.
 Fortunstræde, 17, 52.
 Fosse, Etienne de la, fabrikant, 328.
 Fotografier, 249, 626.
 Frankfurt a. M., 325—26.
 Frankrig, 163, 171, 450.
 Fredensborg Slot, 127.
 Fredens Møllens Fabrikker, 492, 513.
 Fredericia, 596.
 Fredericiagade, 42, 72, 558.
 Fredericiagade nr. 54 og 55, 73.
 Frederik I, konge, 29, 111.
 Frederik II, konge, 24, 65, 94, 265, 360, 548—51.
 Frederik III, konge, 17, 19, 37, 44, 97, 276, 342—43, 400, 558.
 Frederik IV, konge, 45.
 Frederik V, konge, 176, 221, 225—26, 228—29, 391—92.
 Frederik VI, konge, 32, 53, 56, 58, 112, 372, 410, 455, 470, 482, 531, 582—83.
 Frederik VII, konge, 27, 242—43, 376, 379, 382—85, 481, 494, 513, 598.
 Frederik VII's Bro, 543.
 Frederiksberg, 69, 130, 185, 238, 353, 419, 579, 621.
 Frederiksberg Allé, 185.
 Frederiksberg Allé nr. 1, 515.
 Frederiksberggade, 10, 13, 47—48, 398, 400—01, 404, 406, 409—10, 412.
 Frederiksberggade nr. 19, 530.
 Frederiksberggade nr. 25, 194.
 Frederiksberggade nr. 29, 544.
 Frederiksberggade, hjørnet af Nytorv, 529.
 Frederiksberg Hospital, 383.

- Frederiksberg Kirke, 235—36, 251.
 Frederiksberg Kirkegård, 161, 612.
 Frederiksberg Morskabsteater, 255, 409—10, 414.
 Frederiksberg s., 251.
 Frederiksberg Slot, 47, 235—36, 377.
 Frederiksborg, 27, 269, 319, 382, 549.
 Frederiksborggade, 27—28, 48—49, 71, 558.
 Frederiksborggade nr. 48, 543.
 Frederiksborg-museet, 320, 353.
 Frederiksborgvej, hjørnet af Frederikssundsvej, 240.
 Frederiksdal, 167, 590—92.
 Frederiksdal Slot, 165, 170, 172—73.
 Frederiksholm, 17, 19.
 Frederiksholms Kanal, Slotsholmskanalen, 17—18, 253, 536—37.
 Frederiksholms Kanal, gade, 18, 536—37.
 Frederiksholms Kanal nr. 16—18, 538.
 Frederiksholms Kanal, hjørnerne af Ny Kongensgade, 537—38.
 Frederiksholms Kanal, hjørnet af Ny Vestergade, 538.
 Frederiksholms Kanal, hjørnet af Vandkunsten, 1, 5, 18.
 Frederiks Hospital, 533, 583, 617.
 Frederikskirken, nu Christianskirken, 251.
 Frederikskirken, Marmorkirken, 95, 251.
 Frederiks Koloni, 55—57.
 Frederiksstaden, 400.
 Frederikssundsvej, hjørnet af Frederiksborgvej, 240.
 Fredriksson, Adolph Ludvig, se Ribbing.
 Fredstrup, Hans Carl Jørgen, balletregissør, 424, 431—32, 434, 453, 458—59.
 Freiburg, Jürgen von, murer-mester, 16.
 Friderichsen, Viggo, landsrets-sagfører, 543.
 Fridtjof Nansens Plads nr. 3, 546.
 Friedrich, Johan Gottlieb, kobberstikker, 57.
 Frihavnen, 238.
 Frihedsstøtten, 254.
 Friis, Anders, prælat, 110, 128.
 Friis, Anders E., brandchef, 157.
 Friis, Christen, kongens kansler, 281.
 Friis, Conrad Kragh, forpagter, 190.
 Frilandsmuseet, 545.
 Friluftsspil i Aldershvilepark, 210.
 Frimands Kvarter matr. nr. 164, 98.
 Frimesterskaber, 267.
 Frimodt, Rudolph, sognepræst, 251.
 Frimurere, 362, 364—65, 538.
 Frisch, Gyrithe, g. Lemche, forfatterinde, 170—71.
 Fruens Skov, Gladsakse s., Sokkelunds h., 165.
 Frue Plads, 62, 113.
 Frydendal, Nørre-Tranders (nu Vejgaard) s., Fleskum h., 590, 598—99, 603, 616—17.

- Fröhlich, J. F., koncertmester, komponist, 444.
- Frøschel, Johan Herman, kantor, 221.
- Funch, D. E., mægler, 483, 485—86, 489.
- Fursman, Gotthard, assessor, oversætter, 222.
- „Fyens Stifts Adresseavis“, 361—63.
- „Fyens Stiftstidende“, 361.
- Fyhr, Arnold, boksforvalter, 546.
- Fyn, 26, 269, 272, 280, 595, 621.
- Fyns stift, 361.
- „Fædrelandet“ (1834—82), 248, 481.
- Fængselsvæsenet, 246.
- Færgepladsen i Havn, 28.
- Færgestræde, Lille og Store, 50—52, 548.
- Fæstningsportene, 27—28.
- Fødsels- og Plejestiftelse, Den kgl., 163—64, 583, 621.
- „Før og Nu“, 399—400, 407, 418.
- Førster, Hannah Deborah, g. Davidsen, 481, 498.
- G**aadt, Johan Jacob, strømpevæversvend, 576.
- Gåsebryggeriet, 18, 84.
- Gåsegade, 18.
- Gåsegade matr. nr. 150 A og B Vester Kvarter, 84.
- Gabriel, 280.
- Gade, fru, 546.
- Gade, Niels W., komponist, 91.
- Gadebelysning, 252, 400, 536.
- Gadefogder, gadekommissærer, 43.
- Gadekæret i Havn, 64.
- Gadenavne, 1—101, 407, 416, 553—61.
- Gadenavneudvalg, kommunens, 19, 38, 63, 68.
- Gadeskilte, 69.
- Galeotti, Caroline, 459.
- Galeotti, Mariane, skuespillerinde, 459.
- Galeotti, Vincenzo, balletmester, balletforfatter, 423—28, 431—32, 434, 436—41, 443—45, 448—50, 452, 455, 458—59, 461—63, 465, 467.
- Gamle By i Århus, Den, 246, 545.
- Gammelholm, 75, 528, 531—33.
- Gammel Kalkbrænderivej nr. 19, 546.
- Gammel Kloster, 245.
- Gl. Kongevej, 236.
- Gl. Kongevej, hjørnet af Værnedamsvej, 194.
- Gammel Mønt, 75, 337, 356, 359.
- Gammelstorff, Jacob, musiker, 546.
- Gammel Strand, tidligere også Ved Stranden, 14—16, 56, 80, 83, 400, 541.
- Gammeltorv, 47, 60, 64—68, 94, 104—05, 234, 252, 398, 400—03, 529, 621.
- Gammelvagt, 42.
- Garderkasernen, 535.
- Garnisons Kirke, 251, 565, 579, 582.
- Garnisons Kirkegård, 172, 379, 592, 602, 617.
- Garnisons s., 585.
- Garnisons Sogns Skole, 594, 604.
- Garrigues, A. H., konsul, 625—48.
- Garrigues, Marie Dorothea, f. Palmée, 642.

- Garvning, 253.
 Gasbelysning, 401.
 Gasværk, 470.
 Gay Lussac, Joseph Louis, fransk professor, kemiker, fysiker, 469.
 Geddes kort, 537.
 Geer, de, svensk adelsdame, 169.
 Generalkonsulater, 566, 569.
 Generalpostamtet, 163.
 Generaltoldkammeret, 370, 372—73.
 Gentofte s., 197.
 Genua, 218.
 Georg I, konge af Grækenland, 381.
 George, 512.
 Gesandter, 371.
 Gettorf i Holsten, 606—07.
 Gierløf, Christian, brygger, 360.
 Giese, A., boghandler, 415.
 Giese, Johan, bødkermeister, 502.
 Giethuset i Sankt Clare Kloster, 32, 557.
 Giethusstræde, 32.
 Gilder, 25.
 Gilleleje, 289.
 Gilleleje Museum, 545.
 Ginderup, C., restauratør, 480.
 Gladsakse kommune, 152, 194—95, 209—10.
 Gladsakse kommunes politi, 157.
 Gladsakse Mark, 165.
 Gladsakse s., 153, 157, 196.
 Gladsakse sogneråd, 152, 209.
 Gladsakse-Herlev sogneforstanderskab, 196.
 Glostrup, 578.
 Glycksborg Slot, 242.
 Glückstadt, 571—76.
 Glückstadt, Vilh., skuespiller, 205.
 Glyptoteket, 125.
 Goch, Albrecht van, borgmester, 40.
 Goch, Johanne van, 40.
 Goertz, Adolf, diamantmineejer, 135—38, 140, 145.
 Gose, Tyskland, 18.
 Goslar, Tyskland, 18.
 Gothersgade, 37—40, 52, 553—61.
 Gothersgade matr. nr. 26, 181.
 Gothersgade, nu Store Kongensgade, 558.
 Gothersgades Eksercérplads, 469, 481.
 Gothers Mølle, 536.
 Gothers Torv, projekteret torv, 558.
 Gotland, 554.
 Gottorp Slot, 384, 595.
 Gråbrødre Kloster, 29, 111.
 Gråbrødre klosterkirke og kirkegård, 29.
 Gråbrødrestræde, 29, 31.
 Gråbrødretorv, 255, 310, 312, 315.
 Gråbrødretorv nr. 1, 3, 5, 7 og 9, 312.
 Gråbrødretorv nr. 15, 546.
 Grabow i Tyskland, 570—74, 576.
 Granberg, Victor, svensk luftskipper, 519.
 Grandjean, Bredo, arkivar, 529.
 Grandjean, Louis E., direktør i Landsforeningen for Mentalhygiejne, 548—52.
 Granslev Kirke, Hovlbjerg h., 586.
 Graumann, Johan Friedrich, kunstdrejer, 88.
 Graun, Carl Heinrich, tysk komponist, 222—23.

- Gravervænget, 70.
 Gregers, Emanuel, skuespiller, 205.
 Gregersen, Niels, 275.
 Grenå, 375.
 Grenoble, Frankrig, 223.
 „Grevinden af Bagsværd“, 129—216.
 Griffenfeld, Peder Schumacher, greve af, rigskansler, 34.
 Grimm, J. L. og W. K., tyske filologer, 129—30.
 Groningen, Holland, 260.
 Grosserersocietetet, 184, 543.
 Grundejere, husejere, 18—19, 33, 51, 63, 70, 90, 252—53, 391—92.
 Grundtakstmatrikler, 8, 20, 38, 68, 86—87, 96, 554.
 Grundtvig, Elisabeth, litterat, 412.
 Grundtvig, N. F. S., digter, præst, 250.
 Grynmøllen, 55, 531.
 Grøndahl, A., betjent i Hof- og Stadsretten, 630.
 Grønnegade, 34, 36, 88, 359.
 Grønnegade, Lille, hjørnet af Kongens Nytorv, 181.
 Grønningen, 407.
 Grøns og Hustrus Fribolig, 585.
 Grønttorvet, 254.
 Gudenå, 587.
 Gug, Sønder-Tranders s., Fle-skum h., 598.
 Guione, J. B., fransk arkitekt, 166.
 „Guldhuset“, Studiestræde nr. 57, 128.
 „Guld-Knudsen“, arkitekt, 128.
 Guldsmedelavet, 565.
 Guldæbler, 65.
 Gule Palæ, Det, 381—82.
 Gulsbogen ved Drammen, 173, 180—81, 188.
 Gundorff, Anna, husjomfru, 155.
 Gusta, 384.
 Gustaf I (Gustaf Vasa), svensk konge, 331.
 Gustaf III, svensk konge, 168—71.
 Gühlen, Anne Magdalena Elisabeth, g. Bockenhäuser, 576.
 Gühlen, Catharina Rebecca Sabina, g. Bockenhäuser, 572, 576.
 Gühlen, Jacob, 572.
 Gyldendalske Boghandel, 139.
 Gyldenløves Bastion, 385.
 Gyldenløvesgade, 237—38.
 Gyldenløvesgade nr. 12, 546.
 Gyldenløvesgade, hjørnet af Vester Farimagsgade, 237.
 Gyldenstjerne, Knud, lensmand, 305.
 Gyllembourg, C. F., baron, landøkonomisk forfatter, 168, 566.
 Gyllembourg, Thomasine, f. Buntzen, forfatterinde, 168, 564.
 Gyllenborg, Henning Adolf, svensk greve, 564, 566.
 Gyllenborg, Sofia Gustava, svensk komtesse, 564.
 Gæstgivergårde, 512.
 Gødinggaard, Nørup s., Tørrild h., 614.
 Göteborg, 25, 208.
Haack, Reinhold, tysk ballon-skræder, 478, 516—17.
 Håndværkere, 131, 181, 257, 265—68, 273, 275—76, 282—84, 294, 298—99, 301—03, 306, 309

- 10, 313—14, 316, 340—41, 343, 345—46.
- Haderslev, 595.
- Haderslev Amts Museum, 545.
- Hage, A., konsul, godsejer, 191.
- Hagenow i Tyskland, 570—71.
- Hagenskov, Sønderby s., Baag h., 299.
- Hagerup, Chr. F., stiftsprovst, 229—30.
- Halberg, Henrik, afdelingsingeniør, 247.
- Hald, 302, 305.
- Halk, Hellen, malerinde, 546.
- Hallandsås, Kongens Nytorv, 24, 400
- Halmstræde, 74, 99.
- Halmtorvet, 12, 236, 413,
- Hals, Harald, norsk museumsdirektør, 528.
- Hamburg, 570, 573, 579, 622.
- „Hamburg Correspondenten“, 518.
- Hamilton, svensk greve, 484, 488.
- Hamlet, dampskib, 384.
- Hammer og Lundby sogne, Hammer h., 191.
- Hammer kirkegård, 191.
- Hampemagasinet, 531.
- Handel, 45, 49, 55, 64, 208—09, 251, 317, 368, 400—02, 404, 407, 413, 551—52, 573.
- Handels- og Kontormedhjælperforbundet, 208.
- Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, 545.
- Hannover, Emil, museumsdirektør, kunsthistoriker, 531—32.
- Hans, drejer, 317.
- Hans, konge, 52, 61, 76, 103—04, 111.
- Hansdatter, Cathrine, g. m. Erland Jonssøn Snare, 80.
- Hansdatter, Johanne, 289.
- Hansdatter, Maren, forstander i Børnehuset, 280.
- Hansdatter, Mette, 299.
- Hansen, *Albert*, laboratoriedirektør, farmakolog, 360—66.
- Hansen, C. F., professor, arkitekt, 59, 67, 112, 122.
- Hansen, Chr., løjtnant, 606.
- Hansen, Emil, balletmester, 473, 521, 524.
- Hansen, Emil Chr., professor, gæringsfysiolog, 201.
- Hansen, Fr. Vald., rentier, 243.
- Hansen, Hans Christian, sadelmagermester, 578.
- Hansen, Iver, dyrlæge, 386.
- Hansen, Mariane Cathrine Josephine, f. Bokkenheuser, 578.
- Hansen, P. J., politibetjent, 158.
- Hansen, S. A. C., 546.
- Hansetæderne, 27.
- Hansteen, Aasta, malerinde, 505.
- Hansteen, Andrea, f. Borch, 505.
- Hansteen, Chr., norsk professor, fysiker, 505.
- Hansteen, Frederik Melchior, prokurator, 634, 637, 642.
- Haraldsgave i Bagsværd, 198, 211.
- Haraldskær Papirfabrik, Skibet s., Tørrild h., 612—15.
- Haregade, 44.
- Hareskov Kuranstalt, 152, 156—57.
- Harsdorff, Caspar, professor, arkitekt, 184.
- Hartmann, Johann, koncertmester, komponist, 230, 430, 462.

- Hauch, A. W., kammerherre,
staldmester, 372.
- Hauch, Marie, g. Rørdam, 121.
- Haugbøll, Charles*, forfatter,
129—216.
- Hauser, Cecilia Maria, f. Lud-
vigsen, 58.
- Hauser, Conrad, handelsmand,
57—58.
- Hausergade, 57.
- Hausergade nr. 32, 58.
- Hauser Plads, 58—59, 93, 647.
- Haven, Lambert von, arkitekt,
maler, 27.
- Haver, 12, 39.
- Havn, 60, 64.
- Havn, Københavns første, 14.
- Havnebygningslaboratoriet, 544.
- Havnekommissionen, 391.
- Havnen, 14, 45, 54, 140, 243, 390
—91, 400, 531, 540—41.
- Havnevæsenet, 46.
- Havnevæsenets Arbejder Klub,
246.
- Hedevig, kongedatter, g. m.
Ebbe Ulfeldt, 318.
- Heiberg, Gunnar, norsk forfat-
ter, 505.
- Heiberg, J. L., forfatter, 398—
99, 406, 445, 562—66.
- Heiberg, Johanne Luise, f. Pät-
ges, skuespillerinde, 562.
- Heiberg, P. A., forfatter, 168.
- Heide, Frits*, 468—527.
- Heine, Friedrich Ludwig, tysk
maler, 244.
- Helgesen, Poul, karmeliterpro-
vincial, forfatter, 111.
- Helgoland, 72.
- Hellerup, 238, 546.
- Helligånds Hospital, 22, 98, 268.
- Helligåndshuset, 312.
- Helligånds Kirke, 71, 250, 268,
287, 293, 310, 534.
- Helligåndsklosteret, 310—11,
317, 335, 396.
- Helligånds sogns menighedssal
og kordegnekontor, 312.
- Helliggeiststræde, Lille, 71, 255,
312, 315, 565.
- Helliggeiststræde, Store, 312,
315.
- Helligkorsstræde, 47.
- Helsingfors Stadsmuseum, 528.
- Helsingør, 41, 201, 266, 277, 279,
281, 286, 289—90, 300—02,
307, 333, 349—50, 373, 384,
549, 628, 633, 641.
- Helsingør, Hans, portner, 340.
- Helsingør Landevej, 40, 42.
- Helsingørgade, 40—42.
- Hemmingsen, Niels, professor,
teolog, 71.
- „Hempels Avis“, 361.
- Hendriksen, F., xylograf, 532.
- Hendriksen, Jens, 48.
- Hendriksen, Knud, xylograf,
529, 546.
- Hennings, August, forfatter,
172, 537.
- Henningsen, Erik, maler, 601.
- Henrettelse på Gammeltorv, 65.
- Henrik Fyrens Gang, 47.
- Henriques, Axel, forfatter, 414.
- Hermansden, Hans, rottefænger,
331.
- Hérold, Louis Joseph Ferdi-
nand, fransk komponist, 627.
- Herredsfogeder, 285.
- Hersleb, Anne Magdalene, 365.
- Hersleb, Bodild (Bolette),
f. Hiort, bispinde, 365.
- Hertz, Henrik, forfatter, 404,
406.

- Hertz, Julius, grosserer, cigarhandler, 544.
- Hess, Marcus, købmand, borgmester, 551.
- Hessel, Lovns s., Gislum h., 375.
- Hesselager, Hesselager s., Gudme h., 579.
- Hesselberg, Chr. M., institutbestyrerinde, 564.
- Hestemøllergade, nu Mikkel Bryggers Gade, 13.
- Hestemøllestræde, 3, 18—19.
- Hesten på Kongens Nytorv, 403, 405.
- Hesteskoen i Bagsværd, 194.
- Hillerød, 246, 382.
- Hindegade, 44.
- Hindenburg, G. D. von, major, 379.
- Hiort, Bodild (Bolette), g. Hersleb, bispinde, 365.
- Hirschsprung & Sønner, A. M., tobaksfabrikanter, 234, 415.
- „Historiske Meddelelser om København“, 396, 410, 529.
- Hittebørn, 298.
- Hjerte, Maren, 287.
- Hjertensfrydsgade, 44.
- Hjorth, F. C., nålemagermester, 511—13.
- Hjulmand, Peder, 290—91.
- Hjulmandslavet, 370.
- Hjørring, 616.
- Hobro, 597.
- Hoeg, L. L., gartner, skovfoged, 190—91, 193.
- Hof- og Stadsretten, 625, 628, 633, 636—38.
- Hoffet, 226, 317—18, 321, 363, 372.
- Hoffmann, Marta, norsk tekstilforsker, 317.
- Hoffmann, Peter, metalstøber, brøndmester, 94.
- Holberg, Ludvig, digter, 70, 85, 217—32, 317, 360—66.
- „Holberg Aarbog“, 228.
- Holbæk, 272, 307.
- Holbæk Amts Museum, 528.
- Holland, 163, 325.
- Hollandsk udstilling 1922, 237.
- Hollbæk, Stella, f. Pierri (Sponneck), 133, 137—38, 141, 147, 155, 161, 204, 212.
- Hollbæk Trioen, 161.
- Hollnagel-Knudsen, C., assistent u. mag., 247.
- Hollændere, 316.
- Hollændervej nr. 3, 200.
- Holm, Frederik, apoteker, 533.
- Holm, H. G. F., maler, 536, 538.
- Holm, P. R., bud i Hof- og Stadsretten, 642.
- Holm, Peder Sønnesen, brygger, 362.
- Holm, Thomas Nicolai, stads- og garnisonskirurg, 163.
- Holm, V. V., kommunelærer, forfatter, 250.
- Holmblad, Edvard, stadsbedemand, 513.
- Holme i Bagsværd Sø, 165—66, 194.
- Holmegård, 27.
- Holmen, 44, 76, 78, 287, 568.
- Holmene, 10, 14.
- Holmens ret, 287.
- Holmens Bro, 100, 253.
- Holmensgade, 75—76, 78.
- Holmens Kanal, gade, 76, 78, 99—100, 184—85, 189, 484, 495.

- Holmens Kanal matrnr. 251, 484, 491, 493, 503, 509.
- Holmens Kanal nr. 12, matr. nr. 259, 181.
- Holmens Kanal, kanal, 50, 392.
- Holmens Kirke, 100, 176, 208, 245, 251, 484—85, 567, 625.
- Holmens Revier, 99.
- Holmens s., 564.
- Holmskiold, Sophia Magdalena, f. v. Schrødersee, 162, 165—67, 170, 173.
- Holmskiold, Theodor, overkammerer, hofchef, botaniker, 140, 162—68, 170, 173, 194.
- Holstebro, Frederikke, f. Bokkenheuser, 615.
- Holstebro, Oscar, gårdejer, 615.
- Holstein, Johan Ludvig, lensgreve, statsminister, 223.
- Holsten, 274, 377, 573—74.
- Holstengade, projekteret gade, 558.
- Holstenske Artilleri-Korps, 572.
- Hoppe, Børge Anton, professor, stadslæge, 244—45.
- Hoppe, Ferdinand, solodanser, 388.
- Horatio, dampskib, 384.
- Horneman, Emil, komponist, 628.
- Horsens, 24, 577—79, 584, 596, 602, 612.
- Horsens Museum, 545.
- Hospitaler, 22.
- Hotel du Nord, 386.
- Hovedbanegården ved Vester Farimagsgade, 237.
- Hovedvagten i Kastellet, 37.
- Hovedvagterne på Kongens Nytorv, 37.
- Hovedvagtsgade, 37.
- Hoveri, 263.
- Hovlbjerg Kirke, Hovlbjerg h., 586.
- Huitfeldt, Ivar, kommandør, 176.
- Huitfeldt, Kirsten, f. Røycm, 176.
- Huitfeldt, Peder, norsk kansler, 26—27.
- Hultin, K. A., fuldmægtig, 247.
- Humlegården i Stockholm, 477.
- Hummergade, Hummerstrædet, 75, 77—78, 101.
- „Humoristens Vejleder for Rejsende i Folkets Kjøbenhavn“, 413.
- Hundeekskrementer, 253.
- Hurum i Norge, 176.
- Husnumre, 100.
- Hustømmerlavet, 544.
- Husum i Slesvig, 576, 580.
- Huus, Jacob, student, 275.
- Hvalpsund, 375.
- Hvidtfeldt, Johan, landsarkivar, historiker, 350.
- Hvælvingen, Hvælvingstræde, nu Nikolaj Plads, 74, 99.
- Hygiejne, 323, 329—31, 337—39.
- Hyskebro, 6, 81.
- Hyskenstræde, 6—7, 81—82, 555.
- Hytteholm, Kalvøen, nu Katteholmen i Bagsværd Sø, 165.
- Hæren, 248, 266, 317, 344, 375—76, 378—79, 381, 383, 388, 550, 577—78, 582—83, 593—97, 600, 605—08, 618—20.
- Hærlovskommissionen af 3. febr. 1840, 594.
- Hærstrædet, nu del af Nørregade, 60.
- Højbådsmandsgade, 78.

- Højbro, 51—52, 253, 383, 400.
 Højbro Plads, 50—51, 401, 541, 584.
 Højbro Plads nr. 4, 206, 208.
 Højbro Plads, hjørnet af Østergade, 415.
 Højbrostræde, 50—51, 399—401, 551.
 Højdevej nr. 50, 546.
 Højer Flække, 25.
 Højgaarden, Gladsakse s., Sokkelunds h., 167, 171, 175, 186, 190, 192—93, 196—98, 210—11, 215.
 Højre, 248.
 Højres Arbejder- og Vælgerforening, 540.
 Hørkræmmere, 255.
 Hörner, Johan, maler, 219.
 Hørsholm Slot, 198.
 Hørups statue i Kongens Have, 357, 359.
 Høst, Christian Johan Lodberg Krarup, møllejer, 612.
 Høst, Louise, g. Bokkenheuser, 579, 614—16.
 Høyer, Anna, malerinde, 543.
- I**bsen, Henrik, norsk digter, 505.
 Iffland, August Wilhelm, tysk forfatter, 451.
 „Illustreret Familie-Journal“, 249.
 „Illustreret Tidende“, 249, 620.
 Indien, 254.
 Indiske Ocean, 522.
 Indkvarteringsfrihed, 32.
 Indkvarteringsmandtaller, 56.
 Infanterikasernen i Kvæsthuset ved Kvæsthusbroen, 45.
 Injuriesager, 286—88, 290.
- Irgens el. Jürgen, Johan, købmand, 538.
 Irgens, Sigvard Friis, provst, 219.
 Isaacsz, Pieter, maler, 319.
 Iselin, R. og Co., 57.
 Island, 280, 282, 385, 549—51.
 Isted, 597.
 Italien, 199, 476, 510.
 Iwanowna, Maria, 473.
 Iversen, Anthonette Frederica, 361, 363, 365.
 Iversen, Asmus el. Rasmus, skipper, 220.
 Iversen, Charlotte Louise, 228, 361.
 Iversen, Christian, baccalaureus, 221.
 Iversen, Christian, boghandler, avisudgiver, 221, 228, 361—65.
 Iversen, David, kgl. priv. boghandler, 220, 361.
 Iversen, Henriette Antoinette, f. Dahlmann, 228, 230, 360—64.
 Iversen, Johannes Erasmus, kantor, 217—32, 360—65.
 Iversen, familien, 360—66.
 Iversen fra Als, slægten, 220.
 „Iversens Avis“, 361.
- J**acob Klokkers Boder, 69—70.
 Jacobsen, barbermester, 155—56.
 Jacobsen, J. C., brygger, 201.
 Jacobsen, Lilly, skuespillerinde, 205.
 Jacobsen, Oluf, hestemøller, 13.
 Jagtvej nr. 179, 546.
 Jarmers Gab, 4.
 Jarmersgade, 4.

- Jarmers Plads, 4.
 Jarmers Tårn, 4.
 Jaromar, vendisk fyrste, 4.
 Jens, oppasser, 377.
 Jens, skræder, 340.
 Jens, slave, 380—81.
 Jensdatter, Kirsten, 287—88.
 Jensdatter, Maren, 277.
 Jensen, Chr. Axel, museumsinspektør, historiker, 393—96, 528.
 Jensen, Christen Anders, grosserer, 394.
 Jensen, Claus, proprietær, 197.
 Jensen, F. Elle, forstander, cand. theol., 375—89.
 Jensen, H. Lønborg, arkitekt, 59.
 Jensen, Inger, ansat i Tugt- og Børnehuset, 331.
 Jensen, Johs. V., forfatter, 1, 417.
 Jensen, L. C., kunstmedemester, 247.
 Jensen, Ole, overretssagfører, direktør, 617—18.
 Jensen, Otto, kommunelærer, 546.
 Jensen, Richard, kgl. balletdanser, 205—06.
 Jensen, Søren Herman, lods, 508.
 Jeppe, 299.
 Jernbanen til Klampenborg, 615.
 Jernbaneterræn, Det gamle, 237—38.
 Jernbroen, nu i Ørstedsparken, 27.
 Jespers, Anne, 299.
 Jespersen, Hans, 299.
 Johan, kusk på Aldershvile, 186.
 Johannesburg, Afrika, 134, 138.
 Johansen, blanksværtfabrikant, 255.
 Johansen, forvalter, 183.
 Jonge, Nicolai, præst, forfatter, 538.
 Jordebogen over stadens ejendomme 1496, 21, 26.
 „Journal de Moniteur“, 518.
 Juel, Jens, professor, maler, 162, 178—79, 535.
 Juel, Jens, statholder, 294.
 Juliane Marie, dronning, 163—64, 166, 229.
 Jung, tysk ballonfører, 469.
 Junge, Boye, tømremester, brandchef, 32, 87.
 Jungersen, Fr., valgmenighedspræst, 606—07.
 Jungshoved gaard, Baarse h., 197.
 Juul, Niels, vinhandler, 87.
 Juul, Sarah Marie, g. Bagge, 197.
 Jylland, 268, 272, 294, 570, 574, 585—86.
 Jyllingevej nr. 53, 546.
 Jürgen el. Irgens, Johan, købmand, 538.
 Jægersborg, Gentofte s., Sokkelunds h., 386.
 Jönköping, 168.
 Jørgen, datterbarn af Karen Vintappers, 299.
 Jørgensen, murerformand, 113.
 Jørgensen, Anna, 546.
 Jørgensen, Johannes, forfatter, 417.
 Jørgensen, Knud, rådmann, 552.
 Jørgensen, Margrethe, f. Tang Kjerrumgaard, 247.
 Jørgensen, Peder, borgmester, 19.

- Jørgensen, Rolf, overmekaniker, gymnastiklærer, 247.
- Jørgensen, Vilhelm, arkitekt, 246.
- K**ålhovedgade, 47.
- Kalkbrænderi, det gamle, 239, 543.
- Kalmarkrigen, 273.
- Kalundborg, 287, 361, 549.
- Kalundborg og Omegns Museum, 545.
- Kalundborg Slot, 549.
- Kalvehod Brygge, 540.
- Kalvehoderne, 46, 540.
- Kalvehod Strand, 17, 236, 506—08.
- Kalvehave Færgegaard, Kalvehave s., Baarse h., 594.
- Kalvøen, nu Katteholmen i Bagsværd Sø, 165.
- Kamstrup, 56.
- Kanalen mellem England og Frankrig, 258, 468.
- Kanalerne, 15, 17—20, 392, 401.
- Kancellibygningen, 16.
- Kaninlængen, 72.
- Karen, 383—84.
- Karen Niels', 279.
- Karen Vintappers, 299.
- Kasernedirektoratet, 600.
- Kaserner, 381.
- Kastellet, 390, 532, 558, 582—84, 600.
- Kastellets hovedgade, 390.
- Kastellets Hovedvagt, 37.
- Kastelskirken, 220, 225.
- Kastrup, 208.
- Katholm, Aalsø s., Sønder h., 381.
- Katolicisme, 262.
- Katolske menighed, 511.
- Katteholmen i Bagsværd Sø, 165.
- Kattesundet, Ny Kattesund, 10—13, 47, 555.
- Kegnæs s., Als Sønder-h., 620.
- Kehlet, Chr., chokoladefabrikør, restauratør, 627.
- Kehlets Kaffehus på Kongens Nytorv, 627, 647.
- Keil, W., musicus, 494.
- Kejserdagene, 412.
- Kejserkrigen, 274, 340.
- Kellermann, E., tømrer, 546.
- Kiel, 605—06.
- Kielland, Gabriel, købmand, 177.
- Kier, Søren, maler, 319.
- Kierkegaard, Søren, filosof, 85, 399.
- Kigkurven på Christianshavn, 543.
- Kildebrønde, Kildebrønde s., Tune h., 578.
- Kildevældsgade, 91.
- Kindhestegade, -stræde, 25.
- Kinografen, filmselskab, 204.
- Kioskbude, 252.
- Kirchhofen, Juliana, g. Ellinger, 579.
- Kirkebøger, 264.
- Kirkegård, Vartovs og Vajsenhusets, 12.
- Kirkegårde, 560—61.
- Kirkegården uden for Nørreport, 335.
- Kirkemusiken, direktøren for, 228.
- Kirken ved Christian IV's Tugt- og Børnehus, 310—11.
- Kirker, 228, 250—51, 343.
- Kirkestræde ved Skoubogade, 54, 90.
- Kirkestræde, Lille, 52.

- Kirkestræde nr. 2, Lille, 99.
 Kirkestræde, Store, 255.
 Kirkestræde nr. 1, Store, 99.
 Kirsebærgangene, 485.
 Kirsten Børge's, 287.
 Kiær, Christian Adolf, grosserer, 98.
 Kjerrumgaard, Margrethe Tang, g. Jørgensen, 247.
 Kjerulf, Alfred, forfatter, 25.
 Klampenborg, 3, 155, 196, 238, 543, 615.
 Klampenborg Badehotel, 155.
 Klampenborghanegården, 237.
 Klareboderne, 29, 90.
 Klareboderne nr. 12, 247.
 Klatt, C. F., 626.
 Klee, husjomfru, 380, 388.
 Kleebergs menageri, 254.
 Kleinsmed, Peder, 289.
 Klem, Knud, museumsdirektør, historiker, 247.
 Klentz, Emil, entreprenør, 546.
 Klerkegade, 53.
 Klerkegade nr. 22, 234.
 Klipfisk, 255.
 Kloge koner, 333.
 Klok, Jens, arkitekt, 546.
 Klokkerhøjen i Utterslev, 70, 96.
 Klokkerhøjen, Klokkehøjen, ved nuv. Nørre Voldgade, 69—70, 96.
 Klosterlærred, 317—18.
 Klosterstræde, 29—31.
 Klosterstræde, hjørnet af Skindergade, 29, 220.
 Klubber, 225, 455.
 Klædeboderne, nu del af Skindergade, 47, 90, 401.
 Klædeboderne nr. 36, 90.
 Klædekammer, det kongelige, 266.
 Klædekompaniet, 3.
 Knabrostræde, 3, 7—10, 555.
 Knabrostræde, hjørnet af Magstræde, 9.
 Knapmagere, 357—59, 530.
 Knipling, 316—17.
 Knuds bog om pesten, Biskop, 329.
 Knudsen, arkitekt, 112.
 Knudsen, Andreas, godsejer, 614.
 Knudsen, Jakob, forfatter, 418.
 Knudsen, Peder, stiftsskriver, 550.
 Knudsen, slægten, fra Trøjborg, 614.
 Knuth, Eggert Christopher, stiftamtmand, lensgreve, 537.
 Knuth, Frederik Christian J., stiftamtmand, greve, 189—90.
 Kobberstiksamlingen, 432—33.
 Kobberup s., Fjends h., 622.
 Koefoed-Petersen, Otto, museumsinspektør, orientalist, 125.
 Kofod, Maria Henry, 585—86, 588—92.
 Kofod, Marinus, 585.
 Kofoed, Bertram, savværksejer, brandfoged, 157.
 Kokkegade, 72.
 Koklapperne, 508.
 Kolding, 133, 248, 288, 612.
 Koldinghus, Museet på, 545.
 Koleraen 1853, 39, 590.
 Komediehuset på Kongens Nytorv, 451.
 Kommandant, Kastelets, 582—83.
 Kommandantskabet i Nyboder, 99.
 Kommercekollegiet, 370.

- Kommission vedr. Vandkunsten, 19.
- Kommissionen til at overveje, hvorvidt bygninger i Kbh. kunde være at understøtte med lån, 57.
- Kommissionærer, artistagenter, 476—77.
- Kommunalbestyrelse, Københavns, 18—19, 38, 53, 59, 63, 70, 72, 75, 97, 393, 558.
- Kommunale funktionærer, 66.
- „Kommunalteknisk Tidsskrift“, 553.
- Kommune, Københavns, 39, 234, 528.
- Kommunebiblioteket i Helligåndshuset, 312.
- Kommunehospitalet, 159, 621.
- Kommunistiske parti, Danmarks, 247.
- Kompagnistræde, Kompagnigaden, 2—3, 7, 68, 80, 222.
- Koncerter, 220, 222—30.
- Konditorier, 403.
- Kongehuset, 65.
- Kongelige Bibliotek, Det, 46, 58, 93, 223, 226, 471, 543, 546.
- Kgl. konfessionarius' residens, 538.
- Kongelige Teater, Det, 205, 231, 414, 423—26, 429—30, 432, 445, 451—52, 464, 520—21, 523, 626, 628.
- Kongelunden, Store-Magleby s., Sokkelunds h., 506—08.
- Kongelunds Kro, Store-Magleby s., Sokkelunds h., 508.
- Kongens Bryghus, 55.
- Kongens ejendomme (en vandmølle), 18.
- Kongensgade, 53.
- Kongensgade, Lille, 75—76, 255.
- Kongensgade, Store, 36, 72, 384, 558, 584.
- Kongensgade nr. 4, Store, 41.
- Kongensgade nr. 40 A, Store, 491, 511, 518.
- Kongensgade nr. 77, Store, 73.
- Kongensgade, Store, nu Wildersgade, 98.
- Kongens Have, 38, 52, 357, 359, 401, 530, 533—34, 560.
- Kongens Nytorv, 24, 37, 40—41, 47, 100, 163, 252, 383, 386, 398, 400—04, 407, 412—13, 415, 432, 451, 557, 627.
- Kongens Nytorv matr. nr. 162, 181.
- Kongens Nytorv, hjørnet af Lille Grønnegade, 181.
- Kongetitlen, 553, 555.
- Kong Georgs Vej, 615.
- Kongsvillie, Gladsaxe s., Sokkelunds h., 196.
- Konservative Folkeparti, Det, 247.
- Kontorer, 251.
- Kontorfolk, 208, 633.
- Kopper, 334—35.
- Kornbech, Svend, skuespiller, 205.
- Korsør, 578, 584, 595, 602.
- Kort over Bagsværd, 195—96.
- Kort over Gladsaxe kommune, 194—95.
- Kort over København, 24.
- Kraft, Hans Rudolph, overretsprokurator, 509—10, 516—19.
- Krak, F., stadskonduktør, 36, 88.
- Krækgården, Rutsker s., Nørre h., Bornholms a., 88.
- Krakow, 509.
- Krempe i Holsten, 274.

- Kreutzer, Frederik, skuespiller, 414—15.
 Krieger, Johan Cornelius, overlandbygmester, 66.
 Krigen med Hansestæderne 1367 70, 64.
 Krigen 1864, 599, 612, 615—16, 618—21.
 Krigsfanger, 274, 349.
 Krigsministeriet, 388, 598, 600.
 Kristianssand, 176, 218.
 Krogh, Andreas, brygger, 539.
 Krogh, Christoph von, general, 597.
 Krogh, G. H. von, kammerjuncker, 372.
Krogh, Torben, professor, teaterhistoriker, 423—67.
 Krogh, V., redaktør, 538.
 Krohn, Detlef Christian Ernst, skovrider, 614.
 Krohn, Wollert, købmand, 177.
 Kroholdere, 224.
 Krokodillegade, 44.
 Kromann, Albert, maler, 540.
 Kronborg, 176, 201, 319, 545.
 Kronborg len, 307.
 Kronen, 52, 548—51.
 Kronens gårde, 32.
 Kronprinsensgade, 32—33, 53, 87.
 Kronprinsessegade og Ny Kronprinsessegade, 52—53, 72—73, 91—92, 357.
 Kronprinsessegade, hjørnet af Suensonsgade, 72—73.
 Krudtmagasin i Jarmers Tårn, 4.
 Krudttårn på Holmen, 176.
 Kruse, J., malermester, 543.
 Kruse, Katrine, 289—90.
 Kruse, Lauritz, forfatter, 465.
 Krusemyntegade, 44.
 Krystalgade, Krystalstræde, 70, 97.
 Kræmmere, 55.
 Kuhlau, Frederik, kammermusikus, komponist, 445.
 Kullen, 487.
 Kulsviere, 48.
 Kultorvet, 21, 23, 27, 48—50, 57—58, 84.
 Kunkel, M., 543.
 Kunstakademiet, 105.
 Kunstforeningen, 532.
 Kunstindustrimuseet, 544.
 Kunstammeret, 430.
 Kunzen, F. L. Ae., kapelmester, komponist, 430, 465.
 Kurck, Knut, svensk friherre, 170.
 Kurstien i Bagsværd, 152, 198.
 Kurvej i Bagsværd, 152.
 Kvindefængsler, 276, 292, 346.
 Kvindefængslet på Christianshavns Torv, 50.
 Kvindelig Læseforening, 413.
 Kvindernes Bygning, 71.
 Kvæsthusbroen, 44—45, 389.
 Kvæsthuset ved Kvæsthusbroen, 44—45.
 Kvæsthuset i Rigersgade, 44.
 Kvæsthusgade, 44—45.
 Kvæsthusgades Kaserne, 593—94, 600, 604, 608.
 Kühle, Ingeborg van der Aa, g. Schmidt, 212.
 Kühle, Johanne Emilie v. d. Aa, f. Wibroe, 201.
 Kühle, Kay v. d. Aa, direktør, 205.
 Kühle, S. A. v. d. Aa, bryggeridirektør, 139, 200—03, 205, 211—12.

- Kühle, Nicolai Seyer, oberst, 201.
- Kühle, Sejer*, fhv. kontrolør, 217—32, 360.
- Kyhn, Vilhelm, maler, 243, 529.
- Kähler, Otto, tysk ingeniør, 570, 622.
- Kähler, slægten, 579.
- „København“, 407, 416.
- „København før og nu“, 397, 413.
- „Kjøbenhavn ved Dag og Nat“, 404, 406, 412.
- Københavns amt, 189.
- Københavns amtsråd, 209.
- „Kiøbenhavns Post-Rytter“, 222.
- Københavns Slot, 17, 19, 27, 104, 339.
- Købke, ingeniør, 546.
- Købke, Peter, ekspeditionssekretær, 394.
- Købmagergade, Store og Lille Købmagergade, 21, 27—30, 32, 48, 74, 84—85, 87, 94, 97, 221, 252, 393, 400—01, 418, 604.
- Købmagergade, hjørnet af Østergade, 94.
- Købmager Kvarter matr. nr. 170, 88.
- Købmager Kvarter matr. nr. 283, 88.
- Købmager Kvarter matr. nr. 284, 88.
- Købmandegade, nu Vimmelskaf-tet, 69.
- Købmænd, 353.
- Købmænd, bremiske, 76.
- Købmænd, udenlandske vejfa-rende, 21.
- Købsteder, 263—64, 269—70, 277, 279, 281, 285—86, 292, 294, 296—98, 300—03, 346, 601.
- Kødbyen, 546.
- Kødmager Kvarter, 87.
- Kødmangerboder, Kødmanger-gade, Kødmangerstræde, nu Købmagergade, 28—29, 86.
- Kødmangere, slagtere, 28—29.
- Køge, 13, 172, 297, 302.
- Køge Bugt, 487, 506.
- Køge Museum, 545.
- Kølberg, Chr., kelner, 491, 504.
- Køng, Køng s., Baag h., 579, 621—22.
- L**
- Ladbroen, 2, 6.
- Ladbrostræde, nu Kompagni-stræde, 2—3, 68, 79—80.
- Ladegården, 253.
- Ladegårdsvejen, nu Aboulevard, 253.
- Lager- og Pakhusarbejdernes Forbund, 246.
- „Lagertha“, ballet, 423—67.
- Lahde, dyrlæge, 542.
- Lahde, G. L., kobberstikker, 67, 542, 544—45.
- Lahde, Jenny, kommunelærer-inde, 542.
- Lahde, Marie, f. Larsen, 542, 545.
- Laksegade, 74, 78—79.
- Landbohøjskolen, 376.
- Landbrugsskolen i Lyngby, 196.
- Landemærket, 58, 93.
- Landeværn, 172, 183.
- Landkadetakademiet, 593.
- Landkommunalloven af 6. juli 1867, 197.
- Landliggere, landsteder, 238—39.
- Landmandsbankens Hovedkon-tor, 101, 215.

- Land-militæretaten, 45.
 Landsarkivet for Sjælland
 m. m., 567, 570, 634.
 Landsbyer, 269, 285, 294, 302—
 03.
 Landskrona, 484.
 Lange, Frands Martin, prokura-
 tor, 633—34, 636—37.
 de Lange, Philip, arkitekt, 537.
 Lange, Søren Læssøe, maler,
 533—34.
 Langebro, 17, 46, 375, 540, 543.
 Langeland, Conradine Vilhel-
 mine Augusta, f. Bonsach,
 612.
 Langeland, Lauritz Nørregaard,
 intendant, overkrigskommis-
 sær, 612.
 Langeland, Terese, g. Bokken-
 heuser, 579, 604, 611—12.
 Langeland-Mathiesen, Aage, ar-
 kitekt, 246.
 Langelinieporten, 543.
 Langenfelt, Gösta, svensk lek-
 tor, fil. dr., 553, 555, 557.
 Langholmen, Gladsakse s., Sok-
 kelunds h., 166.
 † *Langkilde, H. P.*, gymna-
 stikinspektør, 562—66.
 Lanng, Adelaide Benedicte, g.
 Bruhn, 375—81, 383—84, 386
 —88.
 Lanng, Henrik Bering, herreds-
 foged, 375.
 Lanng, Oskar, 383.
 Larsbjørnsstræde nr. 5, 546.
 Larsen, murermester, 113.
Larsen, Henning Valeur, biblio-
 tekær, 397—422.
 Larsen, Lars, skibsbygger,
 værftsejer, 46.
 Larsen, Maric, g. 1) Taanum,
 2) Lahde, 542, 545.
 Larsens Plads, 45—46.
 Larshoff, Rudolph, proprietær,
 196—97.
 Larslejsstræde, 69.
 Lass, Johannes, gartner, 476—
 81, 491—94, 496—500, 507—
 09, 511—12, 515—17.
 Lasse Vinneres Stræde, nu Hy-
 skenstræde, 81—82.
 Lassen, Anna Christine,
 g. Drewsen, 565.
 Latinerkvarteret, 54.
 Laurent, Pierre, hofdanse-
 mester, 466.
 Laurent, Pierre Jean, solodan-
 ser, balletforfatter, 450—51.
 Lauridsen, Hans, præst, ma-
 gister, 556.
 Lauritsdatter, Karen, 279.
 Laursen & Søn, H., blikken-
 slagermester, 546.
 Lautrup, Jørgen Hjort, biskop,
 191.
 Lav, 267, 293, 303, 345.
 Lawaetz' kostskole i Bagsværd,
 157.
 Lavendelstræde, 10, 12, 47, 82.
 Lavrbjerg Kirke, Galten h., 586.
 Laxmand, Poul, rigshofmester,
 52.
 Ledreborg, Volborg h., 223.
 Ledøje Præstegård, 469.
 Leeuwarden, 259.
 Leffelman, Ambrosius, trom-
 peter, 98.
 Legepladsen ved Helligånds
 Kirke, 312.
 Lehn, Abraham, vinhandler, 54.
 Lehn, Johan, vinhandler, 53—54.
 Leiden, 259.

- Leisner, K. H., lærer, 253.
 Lejre, kongeborg, 430.
 Lejrevej nr. 14, Brønshøj, 546.
 Lembcke, J. Chr., revisor, 200.
 Lembke, Oscar, snedkermester, 546.
 Lemche, Gyrithe, f. Frisch, forfatterinde, 170—71.
 Lendorff, Niels Gabriel, tapetserer, 634—36.
 Lensmænd, 268—70, 273, 277, 279—80, 284—85, 294, 296—97, 302, 352.
 Leonora Christina, g. Ulfeldt, kongedatter, forfatterinde, 6—7.
 Leopardlængen, 72.
 Lerbæk Mark, Hover s., Tørrild h., 595—96.
 Leuven, Adolphe de, fransk forfatter, 171.
 Liberale venstre, Det, 247.
 Lichtenberg, Andrea de, f. von Arenstorff, 586—87.
 Lichtenberg, Frederik de, gods-ejer, jægermester, 587.
 Lichtenberg, Hans Henrik de, godsejer, kammerherre, 585—87.
 Lie, Jonas, norsk forfatter, 569.
 Liebe, Anna Dorthea, f. Jensen (Sølver), skuespillerinde, 563.
 Lillehammer, Norge, 545.
 Limfjorden, 574.
 Linde, Antonette, institutbestyrerinde, 565—66.
 Linde, Charlotte, 585.
 Linde, Lorents, guldsmedemester, en af Stadens 32 Mænd, 565—66.
Linde, Peter, konservator, historiker, 335, 347, 357—59, 546.
 Linde, Vilhelmine Charlotte, institutbestyrerinde, 565—66.
Linvald, Steffen, museumsinspektør, 233—47, 393—96, 528—47.
 Livjægeruniformer, 543.
 Lo-Johanson, Ivar, svensk forfatter, 418.
 Lodsejere, 19.
 Lolland-Falster, 272, 297.
 Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 545.
 Lolle, Jens, balletrepetitør, 426.
 Lomma i Sverige, 488—89.
 London, 137, 140, 143—44, 146, 148, 152, 160—61, 258, 365, 524.
 Loppetorv på Vandkunsten, 20.
 Lorentzen, H. P., premierløjtnant, grosserer, 72, 98.
 Lorentzensgade, 72.
 Louise, dronning, g. m. Frederik V, 229.
 Louise, dronning, g. m. Christian IX, 95.
 Louise, landgrevinde af Hessen, 229.
 Louise Augusta, hertuginde af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, 372.
 Lov af 14. dec. 1857 om gader, veje og vandløb i Kbh., 70.
 Lov af 12. marts 1918 om bygningsfredning, 212.
 Ludvig XIV, fransk konge, 450.
 Ludwigslust i Tyskland, 570.
 Luftpost, plan om, 470.
 Lumbye, H. C., komponist, 483, 627.
 Lund, Skåne, 124—25, 226.
 Lund, politiassistent, 247.
 Lund, H. P., overlæge, 157.
 Lund, Jens, grosserer, 537.

- Lundbygaard, Hammer h., 187, 189—91.
- Lübeck, 260, 262, 478.
- Lübeckernes angreb 1248, 48.
- Lyche, Søren, grosserer, 537—38.
- Lyttetændere, 252.
- Lühe, Volrad August von der, overpræsident, 363, 391.
- Lykkesholms Allé, 615.
- Lynby, Kongens, Sokkelunds h., 142, 157—58, 165, 191, 196, 386.
- Lynby Kro, 386.
- Lynby Sø, fejl for Bagsværd Sø, 174.
- Lynggaarden, Gladsakse s., Sokkelunds h., 165.
- Lystofte, Lynby s., Sokkelunds h., 590.
- Læderstræde, 2, 225—26.
- Læderstræde, hjørnet af Højbroplads, 51.
- Lægekongres 1884, 254.
- Læger, 331—34, 338—39, 354.
- Læssøe, Frederik, oberst, 594.
- Løjstrup, Galten h., 587.
- Løngangen ved Løngangstræde, 17.
- Løngangstræde, 17.
- Løngangstræde matr. nr. 265, 181.
- Lønporten, gade, 38—39.
- Lønporten ved nuv. Gothersgade, 39.
- Lønstrup, Maarup s., Vennebjerg h., 616.
- Lørup, Albert, underberider, 547.
- Løsgænger, 262—67, 269—74, 276, 278, 297, 300—02, 309, 327, 338, 345—46, 350.
- Løve, James, direktør, 207.
- † *Maaløe, Lauritz*, 567—68.
- Mac Evoy, Christopher, planter, 32.
- Mackeprang, Otto*, vicekontorchef u. Kbh.s magistrat, cand. jur., 1—101, 553—61.
- Maclean, Gustaf, baron, 170—71.
- Madsdatter Kirsten, 291.
- Madsen, Charles Svejstrup, billedhugger, 16.
- Madsen, Holger, skuespiller, 205.
- Madsen, Nancy, fru, 155.
- Madsen, Peder, biskop, 126.
- Madsen, Peder, kræmmer, 34.
- Madsen, S., forvalter, 186—87, 190.
- Magdahl Nielsen, J., arkitekt, 20.
- Magistraten, 22, 27, 30, 49, 51, 53, 61, 63, 66, 69, 86—87, 103, 157, 275, 284, 289, 294, 391, 394, 522, 524.
- Maglemølle Papirfabrik, Herlufsholm s., Øster-Flakkebjærg h., 615.
- Magna pons, nu Højbro, 51.
- Magnus, Olaus, svensk forfatter, 444.
- Magstræde, 5—7, 8—10, 18, 20, 68, 80, 390, 555.
- Magstræde, hjørnet af Knabrostræde, 9.
- Magstræde, nu Knabrostræde, 8.
- Maksimalpriser, 267.
- Malerlavet, 370.
- Malmgren, P. L., dyrlæge, 385—86.
- Malmö, 24—25, 279, 304, 307, 330, 470, 488—89, 625.
- Malmö, damper, 625.
- Malmö museum, 545.

- Mander, Karel van, nederlandsk maler, 319—20.
- Manegen, Ride- og Beslagskolen, 375—76, 385—87.
- Manufakturere, 266—67, 368.
- Marcher, C., skrædermester, 484, 495.
- Marcussen, Paul, forfatter, 410.
- Maren Troels', 299.
- Mariager, 294.
- Maribo, 25.
- Marie, dronning, 53, 377, 583—84.
- Marieslyst, Odense Sankt Hans Landdistrikt, Odense h., 361.
- Marineministeriet, 99.
- Marinen, 45, 594.
- Markeder, 64, 76.
- Marmorbroen, 382, 491, 536.
- Marmorkirken, 95, 251.
- Marquardt, Chr., overretssagfører, 546.
- Marstrand, Wilhelm, maler, 542.
- Martensen, H., biskop, 126.
- Martensen, Virginie Henriette, f. Bidoulac, 127.
- Materialgården på Nytorv, 66.
- Mathiesen, Aage H., arkitekt, 106—08.
- Mayer, Gustav, engelsk kunsthändler, 144, 146—48, 160—61, 204, 206, 210.
- Mayonnaisekvarteret, 78.
- Mazarin, Jules, italiensk-fransk kardinal, minister, 223.
- Mecheln, Belgien, 223.
- Mecklenburg-Schwerin, 509, 570—72, 576.
- Medailler og tegn, 246.
- Mejer, Johannes, kartograf, 271.
- Mejer, Samuel, hofapoteker, 343.
- Melbye, Anton, forfatter, 414.
- Melchior, Christian Henrich, politifuldmægtig, 230.
- Melchior, Henriette Antoinette, f. Dahlmann, 228, 230, 360—64.
- Melchior, Lauritz, kammersanger, 361.
- Melchiors Borgerskole, 253.
- Meldola, R. C., prokurator, 630, 634—37, 641—42.
- Menuet, 450—51.
- Messmann, Carl Ludvig Ferdinand, maler, 236.
- Metalmanufakturere, 266.
- Metalmanufakturere ved Helsingør, 266.
- Metastasio, Pietro, italiensk digter, 426.
- Meyer, Alfred Joseph, redaktør, rigsdagsstenograf, 249.
- Meyer, Amalie, balletelev, 465.
- Meyer, Elias, maler, 173.
- Meyer, Hildebrandt, norsk borgmester, forfatter, 217.
- Meyerbeer, Giacomo, tysk komponist, 463.
- Meyling, Christine Petrea, f. Rønne, 524.
- Meyling, Helga, g. Tardini, sekretær, 523—25.
- Meyling, Julius Valdemar, handelsrejsende, 524.
- Meyn, Peter, stadsbygmester, 66.
- Michaëlis, Sophus, forfatter, 205.
- Miehe, Cirkus, 237—38.
- Mikkel Bryggers Gade, 10, 12—14, 555.
- Mikkel Vibes Gade på Christianshavn, 50.
- Mikkel Vibes Gade ved Peder Hvitfeldts Stræde, nu nedlagt, 49—50.

- Militære, 44—45, 274, 323, 340—41, 376—79, 381, 383, 391.
- Militæret, 37, 266, 383.
- „Militärische Encyklopädie“, 593.
- Militærkommissionen af 3. febr. 1840, 594.
- Minefeltet, 78.
- Mitchell, M. R., institutbestyrerinde, 564.
- Mittelhausen i Tyskland, 579.
- Modena, 472, 482, 514, 518, 521.
- Mogensen, konsul, 208.
- Mogensen, Henrik, tolder, 549.
- Mogensen, Marie, 125.
- Molbech, Chr. K. F., forfatter, 255.
- Moldenhawer, D. G., professor, teolog, overbibliotekar, 93.
- Molière, Jean Baptiste, fransk digter, 229, 231.
- Moltke, Adam Gottlob, overhofmarskal, lensgreve, 363.
- Monaco, 472.
- Monies, David, maler, 535—36.
- Monte Carlo, 143.
- Montgolfier, Étienne og Joseph, franske fabrikanter, opfindere, 468—69.
- Monumentet til minde om reformationenen, 59—61, 93.
- „Morgenbladet“, 249.
- Mortensdatter, Bodil, 277, 349.
- Moskva, 469, 473.
- Moyel, Julius, fotograf, 519.
- Mozart, Wolfgang Amadeus, østerrigsk komponist, 450—51.
- Mumme, Anne Didriksdatter, g. m. Knud Jørgensen, 552.
- Mumme, Didrik, 548—49.
- Mumme, Henrik, købmand, 548—52.
- Munich, Jørgen, maler, 319.
- Munk, Jørgen, lensmand, 549.
- Munk, Niels, kaptajn, 290.
- Munthe, Caspar Fr., professor, filolog, 230.
- Museer, 234, 318—19.
- Museet på Koldinghus, 545.
- Musikalske Selskab el. Societet, Det, 222—28, 365.
- Musikere, 226.
- Musted, Jens, operasanger, 223, 228—29, 232.
- Muusmann, Carl, forfatter, 405.
- Mygind, Samuel, maler, 185.
- Mühlensteth, Johannes Andreas, apoteker, 469.
- Myhre, professor, læge, 386.
- Müller, Henrik, rentemester, 531.
- Müller, Otto Frederik, naturforsker, 165.
- Müller, Peter Erasmus, professor, filolog, biskop, 82, 125—26.
- Müller, Th. A., lektor, historiker, 228, 362.
- Mynster, J. P., biskop, 112, 125.
- Münter, Friederich, biskop, 124—25.
- Mysunde, 618, 620.
- Møhl-Hansen, Ulrik, konservator, zoolog, 359.
- Mølledammen ved Vestergade, 10—11.
- Møllegegrave, 10, 12, 64.
- Møllen på Klokkeherøjen, 69.
- Møller, løjtnant, 155.
- Møller, Elise, g. Bredsdorff, 607.
- Møller, Peter, maler, 543.
- Møller, Poul Martin, forfatter, professor, filosof, 238.
- Møller, S. J., danserinde, 459.

- Møller, Valdemar, skuespiller, 206.
- Møllerodden, 70.
- Møn, 506.
- Mønniche, C. Carsten, antikvitetshandler, 543.
- Mønster, Christine, g. Dormeyer, institutbestyrerinde, 564.
- Mønten i Sankt Clare Kloster, 32, 97.
- Møntergade, 40.
- Mørklægning, 391.
- Nansen, Hans, den ældre, købmand, borgmester, 552.
- Nansen, Peter, forfatter, 416.
- Narva, 24, 549.
- National, 405, 412—14.
- Nationalliberale parti, det, 248.
- Nationalmuseet, 105, 125, 212, 318, 393—95, 536, 540, 544, 568.
- „Nationaltidende“, 112.
- „Nationaltidende“s hus, 52.
- Natmanden, 330.
- Navigationsskolen på Bogø, 248.
- Navnløs, 240.
- Neander, Johann Adolph, tegner, 164.
- Nederlandene, 260—61.
- Nedre Eker ved Oslo, 188.
- Neergaard, Alvilda, g. Schjøtt, 616.
- Neergaard, Peter, sognepræst, 616.
- Neergaard, Willum Matthias, teog porcelænshandler, 364.
- Neiendam, Robert, forfatter, teaterhistoriker, 473.
- Nellikegade i Nyboder, 72, 101.
- Nellikestræde, Nellikegade, ved Vingårdstræde, 101.
- Nerger, Christian, billedhugger, 95.
- Neustädte i Tyskland, 569, 577—78, 597.
- Niels, tripmager, 317.
- Niels', Karen, 279.
- Niels Brocks Legat til Stadens almene Bedste, 528.
- Niels Hemmingsens Gade, 71, 255, 312, 401.
- Niels Hemmingsens Gade nr. 6, 71, 98.
- Niels W. Gades Gade, 53, 91.
- Nielsdatter, Karen, 279.
- Nielsdatter, Mariane Cathrine, g. Bokkenheuser, jordemoder, 577, 581, 583—89, 592.
- Nielsen, jord- og betonarbejder, 546.
- Nielsen, Anna, overlærerinde, 542.
- Nielsen, Anna, f. Brenøe, skuespillerinde, 562—65.
- Nielsen, Asta, skuespillerinde, 204.
- Nielsen, Christoffer, maskinmester, 462.
- Nielsen, Georg, bibliotekar, teolog, 364—65.
- Nielsen, Jacob, 340.
- Nielsen, Kresten, arbejdsmand, 156.
- Nielsen, Michael Hermann, direktør, 238.
- Nielsen, Oluf, rådstuearkivar, historiker, 96.
- Nikolajgade, 72, 74, 77.
- Nikolaj Plads, 74.
- Nikolaj Plads nr. 16, 99.
- Nissen, F. V., fiskebløder, 255.
- „1902“, udstilling, 529.
- Nordbanegården, 237.

- Nordhavn Station, 239.
 Nordisk Films Kompagni, 205.
 Norfolk, Hertugen af, 223.
 Norge, 27, 175—77, 180, 182, 184, 214, 223, 272, 294, 307, 428, 476, 546.
 Norgesgade, nu Bredgade, 558.
 Norges Minde, 238.
 Norges Torv, projekteret torv, 558.
Norrie, Gordon, kaptajn, bibliotekar, 390—92.
 Norske studenter, 277.
 Noverre, Georges, fransk balletmester, 425, 429, 436, 438—39, 443, 459.
 Numrene overfor Holmens Kirke, 100.
 „Nutiden“, 249.
 von Nutzhorn, Ditlev Andersen, læge, 378, 383.
 Ny Adelgade, 37.
 Nyboder, 42—44, 72—74, 99, 101.
 Nyboders Vagter, 42—43.
 Nyborg, 163, 324.
 Nybro, Gladsakse s., Sokkelunds h., 165.
 Nybro, Rødebro, 8.
 Nybrogade, 8, 18, 536—38.
 Nybrogade nr. 26, 538—39.
 Nybørs, 531.
 Ny Carlsberg Glyptotek, 545.
 „Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn“, 92, 124.
 Ny Frederiksberggade, nu Rådhusstræde, 69.
 Ny(e)gaard, Knud Otto W., exam. jur., 193—94.
 Nygade, 46—47, 90, 398, 400—01, 404—05, 409, 412.
 Nyhavn, 390—92.
 Ny Kongensgade, 17, 536—38.
 Ny Kongensgade, hjørnerne af Frederiksholms Kanal, 537—38.
 Ny Kongensgade, nu Gothersgade, 38, 558.
 Ny København, 37—38.
 Nykøbing Falster, 596.
 Nykøbing Mors, 300.
 Nykøbing Sjælland, 578.
 Nymølle, Lyngby s., Sokkelunds h., 590.
 Nyrop, Martin, professor, arkitekt, 62, 67, 105, 113—14, 116—17, 120—22, 124—27.
 Nyrop-Larsen, E., rådhusforvalter, 394.
 Nysø, Baarse h., 197, 213.
 Nytorv, 12, 61—62, 65—68, 404.
 Nytorv, hjørnet af Frederiksberggade, 529.
 Ny Vestergade, 17, 382, 419, 536—37.
 Ny Vestergade, hjørnet af Frederiksholms Kanal, 538.
 Ny Østergade, 33—34, 36—37.
 Næringsdrivende, 90.
 Nærum, 590.
 Næsbyhoved Skov, Odense Sankt Hans Landdistrikt, Odense h., 361.
 Næsseslottet, Søllerød s., Sokkelunds h., 174.
 Næstved, 25, 302, 375, 615.
 Næstved Museum, 545—46.
 Nødtørfthuse, offentlige, 6, 390—92, 555.
 Nørrebro, 12, 238—39, 251, 529, 592, 604, 617.
 Nørrebros Papirfabrik, 615.
 Nørrebros Teater, 408.
 Nørre Farimagsgade nr. 1, 238.
 Nørre Fæled, 248.

- Nørregade, 21, 27, 53—54, 59—62, 71, 90, 97, 102—08, 110—11, 113—14, 117, 122, 124—26, 128, 401.
- Nørregade nr. 11, 102—28.
- Nørregade, hjørnet af Studiestræde, 102—28.
- Nørreport, den første, 21, 27, 60, 69, 96, 334—35, 400.
- Nørreport, den anden, 27, 34, 48—49, 69, 71, 183.
- Nørreports Gab, 27, 543.
- Nørre Søgade, 558.
- Nørretorv, nu del af Nørre Voldgade, 71.
- Nørre Torv, nu Kultorget, 48.
- Nørre-Tranders (nu Vejgaard) s., Fleskum h., 598.
- Nørrevold, 24, 27—28, 50, 71, 96, 535—36, 559.
- Nørre Voldgade, 27, 34, 71, 558.
- O**botrit, dampskib, 509.
- Observatoriet, 534.
- Observatorium i Vandmølle-tårnet, 4.
- Odense, 13, 27, 208, 279, 361, 372, 546.
- Odense Bys Museer, 546.
- Odense Kathedralskole, 361.
- Oehlenschläger, Adam, digter, 126, 423, 426, 440, 442, 445, 449, 459—60, 463, 564.
- Officerer, 594—95, 598, 600, 608.
- Officersdøtre, 565.
- Officersskolen, 201.
- „Oldfux“, julekalender, 405.
- Olesen, C., A/S, 206—09.
- Olesen, Carl, grosserer, 206—10.
- Olesens Væverier i Kastrup, Esbjerg, Göteborg og Stockholm, 208.
- Olfert Fischers Gade, 42.
- Olsen, M., danserinde, 461.
- Olsen, O., overmaskinmester, 247.
- Olsen, Olaf*, mag. art., historiker, 257—356.
- Olsen, Ole, generaldirektør, filmfabrikant, 205.
- Omnibusser, 386, 402.
- Opera, italiensk, 226—27.
- Opfostringshusets gård på Christianshavn, 45.
- Oppen, fru, 183.
- Opsund ved Drammen, 180.
- „Ordbog over det danske Sprog“, 397, 399, 402—05, 411.
- Oremandsgaard, Allerslev s., Baarse h., 187, 191.
- Orleans, Hertugen af, 223.
- Orlogsflåden, 45.
- Orlogsværftet, 532.
- Orlogsværftets modelsamling, 43.
- Ortmann, A. F., fagottist, 222.
- Oscar I, svensk konge, 477.
- Oslo, Christiania, 175, 177—79, 181, 188, 291, 300, 505, 546.
- Oslo Bymuseum, 528, 545.
- Ost, 255.
- Osten, Hans Hansen, proviant-skriver, 245.
- Ostfjord i Island, 549—50.
- Ostindien, 279.
- Otto, Statius, lüneburgsk billedhugger, 94.
- Owen, Joseph, fabrikant, 492, 513.
- Overaccouchørembedet, 583.
- Overformyndere, 293, 298, 301, 303.
- Overformynderiet, 77—78, 522.
- Overgaden oven Vandet, 50.

- Overgaden oven Vandet, hjørnet af Christianshavns Torv, 539—40.
- Overhofmarskallatet, 481.
- Overskou, Thomas, forfatter, teaterhistoriker, 444, 453.
- Oxe, Peder, rigshofmester, 24.
- Oxe, Torben, lensmand, 21.
- Oxford, 218, 223.
- Oxholm, Lorentz, møntskriver, 171.
- Oxholm, Peter Lotharius, generalløjtnant, godsejer, 171—73.
- Oxholm, W., overhofmarskal, diplomat, 172.
- P**å Bakken, 47.
- Paaske, Henrik, læge, 334.
- Paetz (Peetz), Johan Christian, marskandiser, 56.
- Palladius, Peder, biskop, 20—21, 122.
- Palmée, Marie Dorothea, g. Garrigues, 642.
- Paludan-Müller, Charite, f. Borch, 505.
- Paludan-Müller, Fr., digter, 504—05.
- Panorama, 625.
- Papirfabrikker, De forenede, 579, 613—15.
- Paris, 168, 171, 223, 524.
- Parsberg, Else, 34.
- Pasteur, Louis, fransk professor, kemiker, fysiker, 254.
- Paulli, Jakob, stiftsprovst, kgl. konfessionarius, sognepræst, 251.
- Paulli, R., overbibliotekar, 546.
- Paulsen, Harald, mester, 546.
- Paulsen (Ereboe), Peter, generalkvartermester, 176.
- Paulsenske værker, De, 176.
- Pebersvende, 7.
- Peblingesøen, 617.
- Peder, hjulmand, 290—91.
- Peder, kleinsmed, 289.
- Peder, skriver, se Knudsen, Peder, 550.
- Peder Hvidtfeldts Stræde, 26, 49.
- Peder Hvidtfeldts Stræde nr. 7, 575.
- Peder Madsens Boder, 34.
- Peder Madsens Gang, 34, 36, 88.
- Peder Madsens Gang nr. 26 og 28, 88.
- Pedersdatter, Karen, 287—88.
- Pedersdatter, Maren, 284.
- Pedersdatter, Margrethe, 289.
- Pedersdatter, Pernille, 286.
- Pedersen, Astrid, 546.
- Pedersen, Gregers Winkel, assistent, 546.
- Pedersen, Laurits, overlærer, historiker, 351.
- Pedersen, Oluf, tolder, 549.
- Peetz, Johan Peter Chr., 56.
- Pergolesi, Giovanni Battistini, italiensk komponist, 229.
- Peschier, Pierre, schweizisk købmand, 184.
- Peschiers, senere Arbos palæ i Holmens Kanal, nu Landmandsbankens Hovedkontor, 184—85, 189.
- Pest, 257, 264, 268, 272—73, 283, 296, 305, 329, 334—37, 346.
- Pesthuset, 164.
- Pestsygehuset uden for Nørreport, 334.
- Peterman, Melchior Henrich, murermester, 43.
- Peters, underofficer, 378.

- „Petersborg Handels Zeitung“, 518.
- Petersen, Edvard, maler, 541.
- Petersen, Haakan, 546.
- Petersen, Johanne Caroline, g. Pierri, 130.
- Petersen, L., 546.
- Petersen, Peter, gårdejer, brandinspektør, 157.
- Petersen, Peter B., kancellisekretær, godsejer, 187.
- Petersen, Vilhelm, teaterdirektør, 408, 410.
- Petersens Jomfrukloster, 377.
- Petzold, Johan Christoph, billedhugger, 543.
- Philipsen, A., kasserer, 504.
- Philipson, Emil, overretssagfører, 247.
- Phister, Christine Maria, f. Zahrtmann, 636.
- Phister, Ludvig, skuespiller, 625—48.
- Phister, Ludvig Harboe, klokker, 636.
- Pierri, Alfons, læge, 130.
- Pierri, Angelica Marie Anna, g. 1) Burchardt, 2) Goertz, 3) Sponneck, 4) Mayer, 5) Evans, 129—216.
- Pierri, Johanne Caroline, f. Petersen, 130.
- Pierri, Julius Theodor, italiensk stukkator og musiker, 130.
- Pierri (Sponneck), Stella, g. Hollbæk, 133, 137—38, 141, 147, 155, 161, 204, 212.
- Pilâtre de Rozier, Jean François, fransk fysiker, luftskipper, 468.
- Pilestræde, 30, 32, 223, 543.
- Pindsvinegade, 72.
- Pistolstræde, 33—35, 88, 555, 557.
- Pistolstræde nr. 2, 88.
- Pistoltorvet, 33, 35.
- Plessen, slægten, 537.
- Plessen, kammerfrøken, 419.
- Plessen, Ludvig von, geheimeråd, 537.
- Plessenske Palæ, Det, 537—38.
- Ploug, Carl, forfatter, redaktør, 248, 481.
- Plum, Hanne, fru, 211.
- Plum, Niels Munk, ingeniør, 210—12.
- Poest i Pommern, 24.
- Poesterwijck-bugten, nu Putziger Wiek, i Pommern, 24.
- „Poeten i Åbenrå“, Jacob Behrend, 14.
- Politiet, 248, 252, 501, 513, 575, 633.
- Politigården, 501.
- „Politiken“, 405, 412.
- „Politiken“s hus på Rådhuspladsen, 235.
- Politistationen Christianshavns Torv nr. 2, 540.
- Politivedtægten, 409—10.
- „Politivennen“, 53, 70.
- Polyteknisk Læreanstalt, St. Peders Stræde matrnr. 106, 625.
- Pommern, 24, 500.
- Pontanus, Johannes, hollandsk professor, dansk historiograf, 261.
- Pontoppidan, Erik, biskop, historiker, 82, 368.
- Pontoppidan, Henrik, forfatter, 405.
- Porcelænsfabrik, Den kgl., 163, 166, 529, 601.
- Porcelænsfabrikation, 253.

- Porte, Kastelets, 583.
 Portene, 28, 234, 400, 402, 536, 582.
 Postgården på Købmagergade, 252.
 Postvæsenet, 163, 166—67, 173.
 Poulsen, Harald, mester, 247.
 Poulsen, Lars, solodanser, 461.
 Poulsen, Svend, major, snaphanefører, „Gøngehøvdinden“, 187.
 Poulsson, E. B., 182—83.
 Povl, badskærersvend, 336.
 Povl, urtegårdsmand, 352.
 Prag, 197.
 Pram, C., forfatter, 230, 427—30, 461, 466—67.
 von Prangen, Agnete, skuespillerinde, 205.
 Pressen, 248—49, 496.
 Prinsensgade, 92.
 Prinsensgade, nu Prinsessegade, på Christianshavn, 92.
 Prinsens Kanal, projekteret kanal, 558.
 Prinsens Palæ, 536.
 Prinsessegade på Christianshavn, 92.
 Privatbanken, 36.
 Privilegier, Københavns, 86.
 Processioner, 400.
 Professorboligen i Store Kanikestræde, 230.
 Professorer, 230.
 Prosch, F. V. A., professor, veterinær, 376.
 Prostitution, 18—20, 277—86, 290, 292, 327, 346, 350, 555.
 Proviantgården, 55.
 Præstelængen, 70.
 Præster, 251, 315—16.
 Præstø amt, 187.
 Psilander, Edith, f. Groth, skuespillerinde, 205.
 Psilander, Valdemar, filmsskuespiller, 205.
 Puestegård i Randers, 24.
 Pugestræde, nu Kattesundet, 11—12, 553—61.
 Pugestræde, nu Mikkel Bryggers Gade, 12, 553—61.
 Pughe, Johannes, 556.
 Pughe, Nicholaus, 556.
 „Punch“, 250, 255, 405, 409—10.
 Puster, Pusteren, 25—26.
 Pustervig, 21—22, 24—26, 85, 625—48.
 Pustervig matrnr. 196, 628, 630, 647.
 Pustervig i forsk. danske provinsbyer og Göteborg, 24—25.
 Pustervigstræde i Malmö, 24.
 Pusterviksgatan i Göteborg, 25.
 Putziger Wiek i Pommern, 24.
 Pürschel, Victor, generalauditør, politiker, 158.
 Pæreskuder, 540.
Qvist, Hans, kobberstikker, 49.
Råd- og Domhuset, 67—68, 635.
 Rådhus, Københavns første, 64, 102.
 Rådhus, Københavns andet, 60—62, 102—04, 121.
 Rådhus, Københavns tredje, 62, 65—68, 104, 396.
 Rådhus, Københavns fjerde, 66—67.
 Rådhus, Københavns sjette, nuværende, 67, 113, 233, 254, 394—95, 524—25.

- Rådhuspladsen, 12, 47, 128, 235
—36, 254, 398, 413, 418, 544.
- Rådhusstræde, 2—3, 18, 66, 68—
69, 79, 537—38, 565.
- Rådhusstræde, Gamle Rådhus-
stræde, nu Studiestræde, 62,
102.
- Rådhusstræde, hjørnet af Far-
vergade, 68.
- Rådstueplakat af 10. marts 1869
ang. torveordningen, 49.
- Rådstueplakat af 1. juni 1887
ang. forandringer i torveor-
denen, 50.
- Rabeshave Bryggeri, 201.
- Radikale Vælgerforening, Kø-
benhavn, 247.
- Rafael, italiensk maler, 449.
- Rafsted, Bente, senere Frederik-
ke Dannemand, 583.
- Rahbek, Knud Lyne, forfatter,
230, 427, 439, 455, 461—62.
- Rakkeren, 20.
- Rammel, friherreinde, 488.
- Ramsing, H. U., generalmajor,
82, 104, 106, 311.
- Ranchs Efterfølger, Carl, kgl.
hof-ur- og kronometerfabri-
kant, 414.
- Randbøl s., Tørrild h., 614.
- Randers, 24, 274, 577, 586—87.
- Rantzau, Breide, statholder, 267.
- Rantzaus regiment, Daniel, 549.
- Rasch, Aa., arkivar, historiker,
367—74.
- Rasmus, skolemester, 300.
- Rasmussen, fru, 247.
- Rasmussen, Carl, inventarie-
mester, 247.
- Rasmussen, Ferdinand, skue-
spiller, 415.
- Rasmussen, Henrik, maler, 543.
- Rasmussen, P., bud i Hof- og
Stadsretten, 642.
- Rasmussen, Rasmus, 300.
- Rasmussens & Nilssons litho-
grafiske Trykkeri, 546.
- Ravensberg, Jacob Jepsen, rid-
der, 110.
- Ravensberg, Johan Jepsen,
biskop, 110.
- Rawert, J. H., arkitekt, stads-
konduktør, 50—51, 53—55, 66
—67.
- „Ravnen“, 250.
- Reberbanen på Gammelholm,
531.
- Rebslagere, 11.
- Rebvinderboder, 11.
- Redsted, Emilie Vilhelmine Fre-
derikke, g. Colding, 622.
- Reerslev, Lorentz, skuespiller,
forfatter, 226.
- Reformationen, 20—21, 32, 40,
59, 111, 263.
- Reformationsmonumentet på
Bispetorvet, 59—61, 93.
- Regensen, 241—42, 608.
- Regnegade, Lille og Store, 32,
36, 70—71, 97, 359, 558.
- Regnegade matr. nr. 201 i 1772,
87.
- Regnfanggade, nu Store Regne-
gade, 71.
- Rejsekontor, Dansk, 501.
- Rembrandt, hollandsk maler,
141.
- Remmesnider, Thomas, 288.
- Rendestene, 535, 559—60.
- Rendsborg, 572.
- Renholdelsen af gader, 253.
- Renovation, 323, 330.
- Rentekammeret, 16, 260, 275,
316, 323, 345, 551.

- Rentemestre, 296, 316, 324, 333—34, 345.
- Rentzmann, Wm., direktør, 612.
- Renz, Cirkus og cirkusbygning, 254, 385.
- Resen, Peder Hansen, præsident, historiker, 65, 94, 102—04, 109—11, 315.
- Resolution af 11. sept. 1795, hvorved til Kbh. skænkes noget af Rosenborg Have, 52.
- Resolution af 26. okt. 1804 ang. Højbro Plads, 51.
- Resolution af 26. okt. 1804 ang. Kronprinsessegade, 53.
- Retsforbundet, 247.
- Reumert, Elith, skuespiller, 521.
- Reval, 476.
- Reventlowske Hotel, 32.
- Reverensgade, nu Laksegade, 74, 99.
- Revyer, 255, 405, 408.
- Rheden, 455, 531.
- Rhin i Slesvig-Holsten, 573.
- Ribbing, Adolph Ludvig, svensk redaktør, greve, 168—71.
- Ribbing, Frederik, svensk oberst, greve, 168.
- Ribbing, Lindorm, svensk adelsmand, 168.
- Ribe, 270, 288, 303, 549.
- Richardt, Ferdinand, maler, 240—41.
- Ride- og Beslagskolen, 375—76, 385—87, 389.
- Riedewaldt-Schiøtt, Kaj von, kontorchef, 362, 366.
- Riehl, silkefabrikant, 475.
- Rigensgade, 44, 558.
- Rigsarkivet, 86, 545.
- Rigsrådet, 52.
- Riise, A. M. C., restauratør, 415.
- Riise, F., fotograf, 415 (se rettelserne til s. 415 og 422).
- Rimestad, H. T., direktør, civilingeniør, 546.
- Rindom, P. Chr., hovedkasserer, bogholder, 632—33.
- Ringeby i Norge, 219 (se rettelserne).
- Ringertoften, 70.
- Ringkøbing, 616.
- Robertson, belgisk ballonfører, 469, 481, 499.
- Rode, Ambrosius, læge, 334.
- Rode, Ove, indenrigsminister, redaktør, 416.
- Rodemestre, 34.
- Roepel, tysk maler, 601.
- Rom, 105, 218, 224.
- Romersk-katolsk menighed, 473.
- Romerske Bade, De, Tordenskjoldsgade nr. 10, 617.
- Ro-regattaer på Bagsværd Sø, 210.
- Rose, Christopher, Pauli, skuespiller, 229.
- Rosen, Marie Christiane, g. 1) Collett, 2) Arbo, 188—89.
- Rosenborg, 39, 318—19, 533—34.
- Rosenborggade, 23.
- Rosenborg Mølle, 534—35.
- Rosengård, Niels, 551.
- Rosengården, 20—22, 26, 48—49, 231.
- Rosengade, 44.
- Rosengade i Århus, 24.
- Rosenkrantz, Godske, 288.
- Rosenkrantz, Holger, rigsråd, 550.
- Rosenkrantz, Palle, forfatter, 205.
- Rosenkrantz, Palle, lensmand, 289—90.

- Rosenstand, Vilhelm, maler, 541—42.
- Rosenstand-Goiske, Peder, høje-steretsprokurator, teaterkritiker, 438, 445.
- Rosenørn, familien, 381.
- Rosing, Michael, skuespiller, 466.
- Roskilde, 64, 279, 353, 550, 595, 633, 641.
- Roskilde-bispens jordebog 1377, 10, 14, 60, 556.
- Roskilde Domkirke, 243.
- Roskilde Fjord, 487.
- Roskilde Hospital, 335.
- Roskilde Museum, 528, 546.
- Roskildevand, 353.
- Rost, landmand, 578.
- Rost, Anine Albine, f. Bokkenheuser, 578.
- Rothenburg ved Bremen, 281.
- Rotthøll, Christen Friis, professor, læge, botaniker, 163.
- Rotter, 331.
- Rotterdam, 569.
- Rud-Petersen, R., maler, 247.
- Rundekirke, Trinitatis Kirke, 251.
- Rundetårn, 29, 48, 74, 251, 534.
- Rung-Keller, P. S., organist, 546.
- Rusland, 213.
- Ruten, 402—12, 415.
- Rutsker s., Nørre h., Bornholms a., 88.
- Ryberg, Niels, grosserer, gods-ejer, 372.
- Ryesgade nr. 3, 246.
- Rüsensteen, Henrik, fæstningsingeniør, generalmajor, baron, 38, 42, 558.
- Rüsensteens Bastion, 543.
- Rüsensteens Søbadeanstalt, 625.
- Rævegade, 44.
- Rævegade nr. 1, 73—74.
- Røde porte til Dyrehaven, 384.
- Rødebro, 8.
- Røde Mølle, Ørum s., Bjærges h., 612.
- Rømer, C. L. V., general, 375.
- Rømer, Ole, professor, astronom, 555.
- Rømer, Vilhelmine Caroline, g. Bruhn, 375.
- Rønne, Christine Petrea, g. Meyling, 524.
- Rørdam, Marie Skat, f. Hauch, bispinde, 121.
- Rørdam, Peter, sognepræst, 386—87.
- Rørdam, Thomas Skat, biskop, 121.
- Rørdam, Torkild Skat, præst, 121.
- Røyem, Claus, stiftamtmand, 176.
- Røyem, Kirsten, g. Huitfeldt, 176.
- Røyem, Susanne, g. m. 1) P. P. von Arrebau, 2) M. J. Wiel, 176—77.
- Sadelmagerlavet, 370.
- Salicath, Eddie, forfatter, 406.
- Sally, gårdejer, sognefoged, 507—08.
- Salthoder, nu del af Nørregade, 60.
- Saltede varer, handel med, 60.
- Saltholm, 487.
- Salviegade, 72.
- Samson, ballon, 474—78, 483—89, 491—92, 494, 499—501,

- 503—10, 512, 514—15, 518—19.
- Samsøe, Ole Johan, forfatter, 447.
- Sandegaard, Jens, kancellisekretær, fuldmægtig, 636.
- Sandersen, Mathias, skipper, 549.
- Sandvigske Samlinger, De, Norge, 545.
- Saneringskvarteret, 40.
- Sangerindelokaler, 254—55.
- Sangforeningen Valkyrien, 246.
- Sanitære forhold, 390—92.
- Sankt Annæ Gade, 50.
- Sankt Annæ Hospital ved nuv. Sankt Annæ Plads, 21.
- Sankt Annæ Hospital i Sankt Gertruds Stræde, 21—22, 84.
- Sankt Annæ Plads, 21, 44—45.
- Sankt Clare Kloster, 32.
- Sankt Clemens Kirke, 47—48, 556.
- Sankt Clemens Kirkegård, 556, 561.
- Sankt Clemens Stræde, Lille og Store, 12, 47—48.
- Sankt Clemens Stræde, nu Kattesundet, 11.
- Sankt Clemens Stræde, nu Mikkel Bryggers Gade, 13.
- Sankt Croix, 171—72.
- Sankt Gertruds Gård, 22.
- Sankt Gertruds Hospital, 22.
- Sankt Gertruds Kirke el. Kapel, 21—22, 84.
- Sankt Gertruds Kirkegård, 21—22.
- Sankt Gertruds Stræde, 21, 23, 28, 48, 84—85.
- Sankt Gertruds Stræde nr. 8, 85.
- Sankt Jakobs Kirke, 251.
- Sankt Johannes Kirke, 251.
- Sankt Johannesstiftelsen, 508—09, 513, 524.
- Sankt Josephs Hospital, 161.
- Sankt Jørgens Sø, 236, 238, 529.
- Sankt Margrethe Alter i Vor Frue Kirke, 11.
- Sankt Matthæus Kirke, 251.
- Sankt Nikolaj Kirke, 72, 74, 93, 99, 245, 361—62, 364, 394.
- Sankt Pauls Gade, 42, 72.
- Sankt Pauls Kirke, 42—43, 251.
- Sankt Peders Stræde, 277, 529.
- Sankt Peders Stræde matr. nr. 106, 625.
- Sankt Petersborg, 473—75.
- Sankt Petri Kirke, 113, 534, 537, 574.
- Sankt Petri menighed, 582.
- Sankt Stefans Kirke, 251.
- Sanne, Charlotte Amalie, g. Wanding, lærerinde, 594, 600, 604.
- Sannom, Emilie, skuespillerinde, 205.
- Sanssouci på Frederiksberg, 185, 189.
- Sarder, Chr., overassistent, korttegnér, 247, 546.
- Savværksgaarden, Gladsakse s., Sokkelunds h., 167, 171, 192.
- Saxo Grammaticus, historie-skriver, 427, 429.
- Scalabrini, Paolo, italiensk hofkapelmester, komponist, 231.
- Schacks Bastion, 235.
- Schalchow, von, major, 379.
- Schall, Claus, musikdirektør, komponist, 423, 426—27, 429, 432, 437—38, 445—46, 450—51, 459—60.

- Schall, Margrethe, f. Schleuther, solodanserinde, 361, 430, 457, 459, 461.
- Schandorph, Sophus, forfatter, 405, 417.
- Schaumburg, E. M. E., Hs. maj. kongens staldmester, kammerherre, 543.
- Scheel, Holger, stiftamtmand, 93.
- Scheibe, Johan Adolph, kapelmester, 218, 220—23, 226, 230.
- Schepelern, G., sognepræst, 251.
- Schibye, Jens Mogens, partikulier, 194.
- Schimmelmann, Chr. Carl, ritmester, 372.
- Schiøler, Henning, maler, 546.
- Schiørring, Viggo, forfatter, 405, 418.
- Schjøtt, Alvilda, f. Neergaard, 616.
- Schjøtt, Frits, sognepræst, 616.
- Schjøtt, P. U. F., sognepræst, 616.
- Schjøtt, Søren, provst, 616.
- Schlesien, 569, 577, 580, 597, 602.
- Schmar i Tyskland, 570.
- Schmidt, Ingeborg, f. van der Aa Kühle, 212.
- Schmidt, Johs., professor, biolog, 212.
- Schmidt, Valdemar, professor, orientalist, 125.
- Schmidts, syjomfru, 377—78.
- Schneider, tysk sanger, 222.
- Scholten, P., kammerherre, 601.
- Schoubye, forpagter, 190, 193.
- Schrødersee, Johan Christian von, postdirektør, borgmester, 165.
- Schrødersee, Sophia Magdalena von, f. Holmskiold, 162, 165—67, 170, 173.
- Schulin, Frederik Ludvig, kammerherre, lensgreve, 165.
- Schulin, Sophie Hedevig, f. Warnstedt, lensgrevinde, 170—71.
- Schultz, Ellen, 247.
- Schultz, J. F., universitetsbogtrykker, 51.
- Schwänenflügel, Axel, forfatter, 414, 416.
- Schwartz, familien, 88.
- Schwartz, Johan Adam, kunstdrejer, 88.
- Schwartz, Maria Sophie, f. Birath, svensk forfatterinde, 249.
- Schwartz, I. G., & Søns Eftf., kunstdrejleri, 88.
- Schweiz, 138, 170.
- Schwensen, forpagter, 614.
- Schwerin, 509, 570—71.
- Schyberg, Robert, skuespiller, 205.
- Schythe, Olaf, grosserer, 200.
- Schütte, Gudmund, dr. phil., filolog, 559.
- Schæbel, Hans, klejnsmed, 95.
- Schøning, Gerhard, gehejmearkivar, historiker, 430.
- Segator, Luigi, vaskeriejer, 495.
- Sehsted, Christian (Christen) Thomesen, kansler, 306.
- Seidelin, S., manufakturfirma, 208.
- Sejr, Emanuel, overbibliotekar, 546.
- Seks Søstre, De, 531.
- Selling, Gösta, svensk stadsantikvarie, 528.

- Selskabet for Naturlærens Udbredelse, 625—26.
 Sennep, 255.
 „Servanten“, Overformynderiets hus, 78.
 Seydel, Hele, institutbestyrerinde, 479—80, 517.
 Silkegade, 30—32, 611.
 Silkeindustri, 31.
 Silkevæverc, 30.
 Sjæleboderne 1550—1769, 40.
 Sjæleboderne, gade, 38—40.
 Sjælland, 20, 48—49, 75, 172, 198, 264, 269, 272, 276, 487, 489, 506.
 Skåne, 124, 272, 300, 340, 484, 489, 506.
 Skåne-markederne, 64.
 Skallerup s., Vennebjerg h., 616.
 Skarprettere, 571—73.
 Skattemandtaller, 221.
 Skeel, Mads, foged, 549.
 Skibelundgård, 27.
 Skibet, Skibet s., Tørrild h., 579, 615.
 Skibsfart, 45.
 Skidenstræde, Store og Lille
 Skidenstræde, nu Krystalgade, 70, 97.
 Skidentorvet, 34, 71.
 Skifteretten, 498, 509, 516—19, 522, 564.
 Skildvagter, 536.
 Skilte, 246, 543.
 Skindergade, 29—30, 47, 54, 90, 230, 393, 401.
 Skindergade nr. 29, 194.
 Skindergade nr. 34—36, 90.
 Skindergade, hjørnet af Klosterstræde, 29, 220.
 Skipperboderne, 16, 78.
 Skirner, dampskib, 588.
 Skive, 622.
 „Skjulte Københavnsbilleder“, udstilling, 528—29.
 Skjöldebrand, Anders Fredrik, svensk general, forfatter, 445.
 Skoboderne, nu Skoubogade, 69, 71, 97, 401.
 Skodsborg, 384, 590.
 Skodsborg Kro, 384.
 Skoledirektionen, 563—64.
 Skolemester, Rasmus, 300.
 Skoler, 562—66, 611.
 Skomagerboder, nu Vimmel-skaflet, 69.
 Skotrokke, 283, 317, 345.
 Skoubogade, 46, 54, 64, 69, 71, 90, 97, 102, 401, 625.
 Skovallé i Bagsværd, 152.
 Skriver, Knud Jensen, byfoged, rådmand, 7.
 Skriverskarle, 227.
 Skurv, 331—32.
 Skvaldergården, 72, 98.
 Skvaldergade, nu del af Nikolajgade, 72.
 Skvaldergade, hjørnet af Størestræde, 484.
 Skydeselskab, Det kgl., 3.
 Sladderrækken, 98.
 Slagelse, 192, 361.
 Slagheck, Didrik, ærkebiskop, 65.
 Slagterboderne i Skindergade, 29—30.
 Slagtere, 28.
 Slaver, 380—81.
 Slesvig, by, 388, 595—96.
 Slesvig, damper, 243.
 Slesvig, hertugdømme, 574, 580, 596, 620.

- Slesvigsgade, projekteret gade, 558.
- Slot, Københavns, 17, 19, 27, 104, 339.
- Slotsgade, 585.
- Slotsholmen, 8, 14, 16—17, 28, 51, 528, 531—33.
- Slotsholmsgade, 55.
- Slotskilden på Frederiksberg, 353.
- Slotskirken, 220, 228, 360.
- Slotspladsen, 16, 55—57, 383, 490—91, 504—05, 514, 519.
- Slotsstrandens Gade, nu Frederiksholms Kanal, 18.
- Smaa Flasker, De, Gladsakse s., Sokkelunds h., 166.
- Smed, Caspar, 274.
- Smed, Christoffer, 289.
- Smede, 24.
- Smedebakken, 47.
- Smedelavet, 370.
- Smedelavets gård i Århus, 24.
- Smedetofte, 70.
- Smediegade, nu Vestergade, 64.
- Smedien, det gamle Tøjhus, 17.
- Smekkenborg, 47.
- Smidt, Christian, 634—36, 639—40.
- Smith, Gottlieb Franziscus F., proprietær, 192—93.
- Smugleri, 369.
- Snare, Erland Jonsson, rådmænd, 6, 80.
- Snaregade, 6, 34, 80.
- Snares Gård, 6, 80.
- „Snetorvet“, 254.
- Snoghøj, Erresø s., Elbo h., 595.
- Socialdemokratiet, 241, 248—50.
- Socialdemokratisk Forbund, 247.
- „Socialisten“, 249.
- Sogneråd, 197.
- Sohl, Jørgen, vinhandler, 54.
- Sohngaardsholm, Vejgaard s., Fleskum h., 598.
- Soldins Stiftelse, 90.
- Solitude, 529.
- Sommerlyst, 100—01.
- Sondenburg el. Sønderborg, Christian Iversen, baccalaureus, 221.
- Sonne, Jeppe, kobberstikker, 423.
- Sophie Magdalene, dronning, 363.
- Sophienholm, Lyngby s., Sokkelunds h., 165.
- „Sort paa hvidt“, bog, 383.
- Sortedamssøen, 41.
- Sorø, 243.
- Sorø Akademi, 163, 201.
- Sperling, Otto, læge, botaniker, 329, 331—34.
- Spinding, 278, 282—84, 287, 291, 306, 314, 316—17, 345.
- Spitaliestræde, Det nye, nu Sankt Gertruds Stræde, 84.
- Sponneck, Carl Valdemar, rigsgreve, 133, 141—43.
- Spontini, Gasparo Luigi, italiensk komponist, 465.
- Springvandet på Gammeltorv, 65—67, 94—95, 403.
- Springvandsbrønden på Vandkunsten, 20.
- Stadens ejendomme, 18, 22.
- Stadsarkiv, Københavns, 1, 23, 31, 35, 41, 61, 73, 86, 247, 562.
- Stadsgraven, 27, 38—39, 234, 255, 389, 543.
- Stadsingeniørens Direktorat, 15, 545.

- Stadskonduktørens Direktorat,
 99, 247, 545—46.
 Stadskælderen, 285.
 Stadskæmneren, 560.
 Stadsmusikanten, 222, 229.
 Stadtoberstens Bastion, 536.
 Staël, Anne-Louise de, f. Necker,
 fransk forfatterinde, 170.
 Staldetat, Den kgl., 387, 543—44,
 546.
 Staldgården på Nytorv, 66.
 Stambøger, 580—582, 600.
 Stampe, Christian Hermann,
 baron, 197—200, 213.
 Stampe, Henrik, lensbaron, 197.
 Stampe, Isabella Maria F.,
 f. Deym, baronesse, 197—99.
 Stampenborg, baroni, 197.
 Stanley, Simon (Carl), billed-
 hugger, 365.
 Statholderen, 267, 269.
 Statsbankerotten, 177—78.
 Statsbiblioteket i Århus, 546.
 Statskassen, 187.
 „Statstidende“, 248.
 Stauning, J. B., sadelmager, 493.
 Stavanger, 177.
 Stednavneudvalg, Statens, 38,
 97.
 Steenwinckel, Hans van, arki-
 tekt, billedhugger, 44.
 Steenwinckel, Morten van, ma-
 ler, arkitekt, 319.
 Stege, Møn, 177.
 Stein, Th., billedhugger, 72.
 Stemmegafler, 626.
 Stenboderne, 401.
 Stengaarden, Gladsakse s., Sok-
 kelunds h., 165.
 Stenhuset i Bagsværd, 119—200.
 Stern, Nicolai Severin, forfat-
 ter, topograf, 78, 82.
 Steuben, B. O. von, major, 167.
 Stevns, 506.
 Stiftelser, milde, 22.
 Stifter, 248.
 Stiftstidender, 248.
 Stilling, H. C., stadsbygmester,
 538.
 Stjernholm len, 297.
 Stockholm, 25, 191, 208, 262,
 331, 418, 476—79, 484, 516.
 Stockholm stadsmuseum, 528,
 545.
 Stokhuset, 380—81.
 Stolle, madam, 223.
 Store Kongens Mølle, 235—36.
 Stormarnsgade, projekteret
 gade, 558.
 Stormbroen, 253.
 Stormen på København 10.—11.
 febr. 1659, 17, 19.
 Stormgade, 17, 19, 379.
 Stralsund, 301.
 Strandboulevard, 239.
 Stranden, 6, 10—11, 14, 17, 50,
 52, 64, 68, 80, 238, 330, 390,
 400.
 Strandgade, 50, 533.
 Strandgade nr. 30 og 32, 50.
 Strandgade, nu Snaregade, 80.
 Strandmøllen, 565.
 Strandpromenaden, 543.
 Strandvejen, 57, 238.
 Strandvejen, nu Østerbrogade,
 91.
 Strangesen, Ebbe, rigsråd, 52.
 Straus, Ralph, forfatter, 369.
 Struensee, Johann Friedrich,
 minister, greve, 163, 211.
 Strøget, 47, 76, 397—422, 495.
 Strømpevæverlavet, 572, 575.
 Stubbekøbing, 13.

- Stuckenberg, F., hospitalsforvalter, 307, 309.
 Studenter, 222, 277.
 Studenterforeningen, 390, 607, 618.
 Studenterforeningen i Studiestræde, 63.
 Studiegården, 111.
 Studiestræde, 59—60, 62—64, 102—07, 110, 114, 119—22, 127, 275.
 Studiestræde, hjørnet af Nørregade, 102—28.
 Stuepiger, 227.
 Støregade, Størestræde, Størelængen, 78, 100.
 Størestræde matr. nr. 248, 496.
 Størestræde matr. nr. 251, hjørnet af Skvaldergade, 484.
 Suderboder, nu Vimmelskiftet, 69.
 Suenson, Edouard, viceadmiral, 73—74.
 Suensonsgade, 72—73.
 Suensonsgade, hjørnet af Kronprinsessegade, 72—73.
 Suhm, Christiane, f. Becher, 93.
 Suhm, P. F., historiker, 58, 93, 167—68, 430.
 Suhmsgade, 58, 93.
 Sundeved, Nybøl h., 596.
 Sundholm, 524.
 Sundsvall museum, 545.
 Svan, Anna des, se Tardini, Magdalena, f. de Bach, 473—74, 476.
 Svane, Hans, ærkebiskop, 111.
 Swane, Jørgen, amtsforvalter, 247.
 Svaneapoteket, 469.
 Svanegade, 44.
 Svanemosegaardsvej, 615.
 Svanemøllebugten, 238.
 Svanemøllevej nr. 51, 546.
 Svendsen, Peder, kapellan, 287.
 Svenskeholmen, 508.
 Sverige, 167—68, 170, 201, 317, 382, 473, 476, 487—88, 553.
 Sværdfegere, 557, 561.
 Sværtegade, 32—33, 88, 553—61.
 Sværtegade nr. 3, 88.
 Sværtegade matr. nr. 95 i 1778, 88.
 Sværtegade matr. nr. 201 i 1773—1804, 87.
 Sværtegade matr. nr. 202 i 1804, 87.
 Sypiger, 227.
 Syvårskrigen med Sverige 1563—70, 27.
 Syv Søstre, De, 531.
 Syvensen, Peder, rådmand, 22.
 Sædelighedsfejden, 412.
 Søborg, 140.
 Södertälje, Sverige, 478.
 Søborg, Chr., 360.
 Søerne, 28, 238.
 Søetaten, 44.
 Søfolk fra Orlogsflåden, 45, 286—87.
 Søgaard, Helge, museumsdirektør, historiker, 546.
 Søgaarden, Søhuset, Gladsakse s., Sokkelunds h., 167, 171, 192.
 Søhuset, Gladsakse s., Sokkelunds h., 211—12.
 Søkvesthuset på Christianshavn, 530.
 Søllerød, Søllerød s., Sokkelunds h., 590.
 Søllerød Kirke, 141.
 Sølvgade, 52, 533.

- Sølvgade nr. 32, 546.
 Sølvgades Kaserne, 595.
 Sølyst, Klampenborg, 3.
 „Søndagsposten“, 249.
 Sønderborg, 220, 223, 230, 619.
 Sønder-Broby, Sønder-Broby s.,
 Sallinge h., 621.
 Søndergade, nu Farvergade, 80.
 Sønderjylland, 25, 596, 619—20.
 Søndre Skogen ved Drammen,
 180.
 Sørensen, kroejer, 210.
 Sørensen, skomagermester, 584.
 Sørensen, C. F., maler, 243.
 Sørtorvet, 28.
 Søværnets Bygningsvæsen, 546.
- T**
 Tågarp i Skåne, 484.
 Tagensvej nr. 92, 546.
 Tappenstregen, 43.
 Tardini, Alexander, 473, 476,
 478—80, 497—500, 502, 505—
 12, 517—19, 521—22, 526.
 Tardini, Alexander, kontorchef,
 522, 524—25.
 Tardini, Helga, f. Meyling, se-
 kretær, 523—25.
 Tardini, Jeannette el. Annetta,
 Anna, 473, 476, 478—80, 497,
 509—11, 517—23, 526.
 Tardini, Joseph, 473.
 Tardini, Joseph, luftskipper,
 468—527.
 Tardini, Luigi, 472—73.
 Tardini, Luigi, 473.
 Tardini, Magdalena, f. de Bach,
 473—74, 476.
 Tardini, Romeo, 473.
 Tarm, Jylland, 614.
 Teatermuseet, 520.
- Teatret i Bergs Hus i Læder-
 stræde, 225, 229.
 Teglgårdstræde, 27.
 Teglgårdstræde matr. nr. 193,
 628.
 Teglværk ved Aldershvile, 187,
 192.
 Tegner, Hans, tegner, 95.
 „Tegner ser paa sin by, En“, ud-
 stilling, 233.
 Teknisk Højskole, 544.
 Teknologisk Institut, 4.
 Tekstilmanufaktur, 257—58, 260,
 266, 270, 273, 276, 306, 316—
 18, 344—46.
 Telefoner, 252.
 Telemann, Georg Philipp, tysk
 komponist, 223.
 Terminus, hotel, 254.
 Thaarup, Thomas, forfatter,
 454.
 Thayssen, Ludvig Adolph, direk-
 tør f. Kbh.s Sporvognsselskab,
 252.
 Thiele, Just Mathias, bibliote-
 kar, forfatter, 465.
 Thielemann, P. T., snedkerme-
 ster, 492.
 Thielo, Carl August, organist,
 skuespildirektør, 225.
 Thomas, remmesnider, 288.
 Thomasen, Mikkell, brygger,
 13—14.
 Thomsen, Albert, overlærer,
 528.
 Thomsen, Andreas Peter, justi-
 tarius i Hof- og Stadsretten,
 646.
 Thomsen, Ebba, skuespillerinde,
 205.
 Thonboe, institutbestyrerinde,
 566.

- Thonning, Carl, bygningsinspektør, arkitekt, 207.
- Thorball, P. C., sadelmagermester, 634.
- Thorenfeld, A., maler, 614.
- Thorsen, Helga, afdelingssygeplejerske, 546.
- Thorvaldsen, Bertel, billedhugger, 141, 213.
- Thorvaldsens Museum, 469.
- Thott, Otto, gehejmestatsminister, bogsamler, 430.
- Thotts Palæ, 401.
- Thurah, Laurids de, generalbygmester, 537.
- Thyra, hertuginde af Cumberland, 213.
- Tietgen, C. F., bankdirektør, 36.
- Tigergade, 44.
- Tiggeri, 262—65, 267, 269, 271, 276, 294, 296—300, 302—03, 305, 327.
- Tiggerlovgivning, 265, 269.
- Ting- og markedspladsen, nu Gammeltorv, 64.
- Tingbøger, 286.
- Tipperup, overvagtimester, 376.
- Tivoli, 254, 472, 479—87, 489—90, 495, 499, 503, 506, 513, 516, 618.
- Tivoliøen, 255.
- Tjørnegaard, Gentofte s., Sokkelunds h., 276.
- Tobaksmuseet i Odense, 546.
- Toke, skånsk høvding, 125.
- Toldbodbommen, 243.
- Toldboden, 484, 532.
- Toldbodgade nr. 17, 546.
- Toldbodvej, hjørnet af Bredgade, 600.
- Tollelund, senere Tolderlund, Odense Sankt Hans Landdistrikt, Odense h., 361.
- Toldlove 1732—97, 367, 369—371, 373—74.
- Tolnæs, Gunnar, norsk skuespiller, 205.
- Tom-Petersen, P., maler, grafiker, 529.
- Toogtredive mænd, De, 54, 86, 538.
- Topsøe, Vilhelm, forfatter, redaktør, 249.
- Tordenskiold, Peter, viceadmiral, 567—68.
- Tordenskjoldsgade nr. 10, 617.
- Tornebuskegade, 535.
- Torstenson-krigen, 337.
- Torve, 28, 48, 253, 390, 401, 407, 486, 541.
- Torvedage, 48.
- Torveordenen, 49—50.
- Tours og Taxis, Hertugen af, 223.
- Treårskrigen, 496, 595—98, 618.
- Trier, Brødr., veksellerere, bankiers, 551.
- Trinitatis Kirke, 220, 251, 534.
- Trinitatis s., 251.
- Troels', Maren, 299.
- Troelssen, Hans, 299.
- Troldkvinder, 290.
- Trolle-*Steenstrup*, H., forfatter, leksikograf, 625—48.
- Trompetergangen, Trompetergade, 71.
- Trondhjem, 229, 276, 343.
- Tronstad ved Hurum i Norge, 176.
- Tryde, Ingeborg, 546.
- Tryde, Marie, 546.
- Trützschler-Hanck, Johan Hen-

- rich, adjunkt, stiftskonduktør, 361—63.
- Trøjborg, Visby s., Tønder, Højer og Lø h., 614.
- Tuborg, 238.
- Tugt- og Børnehuse i Ålborg, Bergen, Trondhjem, 343—44.
- Tugthuset på Christianshavn, 609.
- Tugthuset i Farvergade, 3, 98.
- Tugthuset i Helligånds Hospital, 98.
- Tugthusporten, Tugthusstræde, Tugthusgade, 71, 98, 255, 312.
- Tulipangade, 72.
- Twain, Mark, se Clemens.
- Tvangsarbejdsanstalten på Bremerholm, 265, 270, 272, 274, 276, 289.
- Tvangsarbejdshus på nuv. Hauser Plads, 58, 93.
- Tværgaden, Tværstrædet, 75.
- Tyfus, 334, 337.
- Tyrkiet, 476.
- Tyske menigheder, 251.
- Tyskere, 30, 274, 316, 572, 612, 616.
- Tyskland, 157, 163, 262, 281, 341, 451, 506, 509, 569, 572—73, 584.
- Tyskmandegade, nu Vimmelskiftet, 28, 69.
- Tüttendorf i Tyskland, 606—07.
- Tyveri, 288—90, 300—02, 304.
- Tøjhus, det første, 17.
- Tøjhus, det andet, 17, 37, 55.
- Tøjhusgade, 536.
- Tøjhusmuseet, 543.
- Tømmerpladserne, 486.
- Tønder, Jacob Pedersen, byfoged, 288.
- Ud til Kanalen, nu Frederiksholms Kanal, 18.
- Udlændinge, 83, 316.
- Udsigten, Gladsakse s., Sokkelunds h., 165, 167, 171, 192.
- Udstilling 1922, Hollandsk, 237.
- Udstillingsbygningerne 1888, 121.
- Ugilt s., Vennebjerg h., 616.
- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester, 7, 319—20, 334.
- Ulkegade, Ulkestrædet, 75, 78.
- Ullerup, Tårnby s., Sokkelunds h., 507—08.
- Ulvegade, nu Olfert Fischers Gade, 42.
- Ulverud i Nedre Eker ved Oslo, 188.
- Underjordiske toiletter, 390.
- Undermann, Ilse Marie, f. Bockenhäuser, 571.
- Uniformer, 246, 252, 543—44.
- Universiteterne på Frue Plads, 61—63, 110—11.
- Universitetet, 29, 61—63, 103—04, 110—11, 121, 128, 223, 228, 230, 334.
- Universitetet på hjørnet af Nørregade og Studiestræde, 61, 103—04, 110, 121, 128.
- Urne, Lave, biskop, 110.
- Urtegaardsmand, Povl, 352.
- Urthave, den kgl., 16.
- Urup, Axel, general, rigsråd, 37—38, 91, 558.
- Utrecht, 340.
- Utterslev, 70, 96, 157, 240, 543.
- Utøj, 331—32.
- Vaccination, 245.
- Wachs, institutbestyrerinde, 564.

- Wadskjær, C. F., forfatter, professor, 30, 99.
- Wagenaers søkort 1582, 24.
- Wagner, Calina Elisabeth, g. Fuglsang Damgaard, 127.
- Wagner, Richard, tysk komponist, 463.
- Vagthbygningerne i Nyboder, 42—43.
- Vagterne i Kastellet, 582.
- Vagtselskaber, De forenede, 246.
- Vahl, Annichen, f. Dedekam, institutbestyrerinde, 564.
- Vahl, Martin, professor, botaniker, 564.
- Valdemar, damper, 389.
- Valdemar, prins, 382.
- Valdemar Atterdag, konge, 64, 554.
- Valencia, restaurant, 254.
- Valeur, Carl, birkedommer, 157.
- Valkendorf, Christoffer, rigshofmester, 39—40, 62, 109—11, 550—51.
- Valkendorfs brønd v. de tidl. Brøndstræder, 39—40, 89.
- Valkendorfsgade, 255, 312, 401.
- Valkendorfs Kollegium, 529.
- Valli, italiensk sanger, 405.
- Valløe, Knud, prosekter, forfatter, 250.
- Vandhuse, 390—91.
- Wanding, Charlotte Amalie, f. Sanne, lærerinde, 594, 600, 604.
- Wanding, Frederikke, g. Bokkenheuser, 578, 587—88, 592, 594—95, 597, 599—604, 606, 608.
- Wanding, Henrik, proviantforvalter, 594.
- Wanding, Julie, lærerinde, 604.
- Wanding, Louise, institutbestyrerinde, 604, 608, 612.
- Vandkunsten, 17—20, 68, 234.
- Vandkunsten nr. 6, 546.
- Vandkunsten, hjørnet af Frederiksholms Kanal, 1, 5, 18.
- Vandmølledammen, 18—19.
- Vandmøllen ved Vandkunsten, 18, 68, 84.
- Vandmøllestræde, 18, 68.
- Vandmølletårnet, 4.
- Vandrender, 19.
- Vandværket, 63.
- Vandvæsenet, 246.
- Vantsnidere, 90.
- Warnstedt, Sophie Hedevig, g. Schulin, lensgrevinde, 170—71.
- Warschawa, 471.
- Vartov, institutionen, 4, 12, 307, 378.
- Vartov i Farvergade, 3—4, 10, 17, 267, 385, 396.
- Vartovs og Vajsenhusets kirkegård, 12.
- Vaucanson, Jacques de, fransk mekaniker, 254.
- Ved Lindevangen nr. 24, 542.
- Ved Stranden, tidligere også Gammel Strand, 83, 400.
- Wedell, J., lensgreve, 537.
- Wedseltoft, Anna, g. Drewsen, 565.
- Vejerhuset ved Gammel Strand, 80.
- Vejgaard s., Fleskum h., 598.
- Vejle, 595, 597, 612, 614.
- Vejle Museum, 546.
- Vejviserne, 26, 87—88, 181, 194.
- Vellev Kirke, Hovlbjerg h., 586.
- Velocipeder, 253.

- Vemmetofte Kloster, Vemmetofte s. Fakse h., 189, 603.
- Wendelboe, Leander, 546.
- Vendersgade, 553, 558.
- Vendersgade, projekteret gade, 558.
- Vendersgade nr. 23, 546.
- Venders Torv, projekteret torv, 558.
- Venezia, 473.
- Venstre, 248—50.
- Verdenskrigen 1914—18, 204.
- Verne, Jules, fransk forfatter, 255.
- Werner, østrigsk understatssekretær, 474.
- Wessel, Johan Herman, digter, 55.
- Wesselsgade, 592.
- Vesten, Bernt thor, byfoged, 551.
- Vesterbro, 236, 238, 240, 251, 254, 407, 412, 495.
- Vesterbrogade nr. 59, Den kgl. Skydebane, 3.
- Vesterbrogade nr. 118, 546.
- Vesterbrogade, hjørnet af Vester Farimagsgade, 233.
- Vesterbros Torv, 160.
- Vester Farimagsgade, 4, 237.
- Vester Farimagsgade, hjørnet af Gyldenløvesgade, 237—38.
- Vester Farimagsgade, hjørnet af Vesterbrogade, 233.
- Vestergade, 10—11, 47, 63—64, 255, 360, 401.
- Vesterhavet, 573.
- Vester Kvarter matr. nr. 150 A og B, 84.
- Vesterportene, 47, 64, 236, 275, 291, 396, 400—01, 407, 543.
- Vestervold, 12, 50, 235—37, 375—76, 387, 389, 396, 483—85, 490.
- Vester Voldgade, 17, 55, 62—63, 375, 543.
- Vestindien, Dansk, 172, 381.
- Vestre Mag, 6—7, 9.
- Vett og Wessel, 386.
- Wexelsen, H. L., direktør ved Den grønlandske og færøiske Handel, 184.
- Weyle, Charlotte, g. Bauer, solodanserinde, 464.
- Vibe, Mikkell, købmand, borgmester, 50.
- Vibenshus Skole, 546.
- Wiberg, student, 625.
- Viborg, 176, 350, 622.
- Wibroe, Carl, brygger, 201.
- Wibroe, Johanne Emilie, g. v. d. Aa Kühle, 201.
- Wickede, Vilhelm, oberst, kammerherre, 597.
- Victoria, dronning af Storbritannien og Irland, kejserinde af Indien, 143.
- Videnskabernes Selskab, 164.
- Wied, Gustav, forfatter, 417.
- Wiehe, Joh., driftsbestyrer, 613.
- Wiel, Anne Cathrine, g. Arbo, 177.
- Wiel, Claus Madsen, urtekræmmer, 87.
- Wiel, Mads Jensen, skibsreder, trælasthandler, 176—77.
- Wiel, Mads Madssøn, købmand, 177.
- Wien, 372, 374, 474, 518, 521.
- Wigantsgade, 419.
- van Wijck, Johan Classzen, maler, 318, 353.
- Vildandegade, 44.
- Wilder, Lars, købmand, 98.

- Wildersgade, 98.
 Wildersgades Kaserne, 98.
 Wilders Plads, 528, 530—31.
 Vilhelm, hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg, 384.
 Wilhelm I, konge af Preussen, 382.
 Willatzen, Jacob, klokker, 60—70, 96.
 Willemoesgade nr. 87, 546.
 Vimmelskiftet, 8, 28, 33, 46, 69, 90, 377, 398, 400—01, 403—05, 409—10, 412, 417.
 Vimmelskiftet matrnr. 23, 511.
 Wimmer, Elise, 236.
 Wimmer, Ludvig F. A., professor, filolog, 236.
 Windfeld, Elna Arbo, 546.
 Vinding, Andreas, journalist, forfatter, 418.
 Vindumovergaard, Vindum s., Middelsohm h., 375.
 Vingårdstræde, 75, 101, 564.
 Vingårdstræde matrnr. 134, 647.
 Vingsted, Ørum s., Tørrild h., 613—14.
 Vingsted Mølle, Bredsten s., Tørrild h., 612—13, 615.
 Winkel & Magnussen, kunsthandel, 533, 548.
 Vinnere, Laurids Nielsson, rådmænd, 81—82.
 Winsløw, Ernst, auktionsholder, 529, 539, 543.
 Vintappergården, Gentofte s., Sokkelunds h., 155.
 Vintappers, Karen, 299.
 Wismar, 509.
 Vodroffs Mølle, 236.
 Vodroffsvej, 159.
 Voegtle, Peter, fabrikant, 210, 212.
 Vogler, Abbé, tysk komponist, 445.
 Vognimport, 367—74.
 Vognmagergade, 39—40, 75, 359.
 Vognmændenes lavshus i Mikkel Vibes Gade, 50.
 Vokskabinetter, 254.
 Vokskabinettet i Frederiksberg Alle nr. 1, 515.
 Volden, gade i Århus, 24.
 Voldene, 4, 10, 17, 20, 28, 60, 85, 234, 254, 401, 486.
 Voldgaden ved Nørrevold, 69.
 Voldgiftsret, Den permanente, 524.
 Voldmøllerne, 235.
 Wolff, A., kaptajn, 410.
 Wolff, Benj., proprietær, 190, 193.
 Volkersen, M. V., bogtrykker, 480, 501.
 Volkersen, N. H., artist, 480.
 Woll, V., sparekassedirektør, 248—56.
 Voltaire, François, fransk forfatter, 426.
 Vombadstuestræde, 12, 17.
 Vor Frelser Kirke, 245, 251, 540, 546.
 Vor Frue Kirke, 11, 22, 54, 56, 59—60, 64, 69, 94, 103—04, 111—12, 124, 228, 250—51, 361, 363, 365, 400, 537, 625.
 Vor Frue Kirkegård, 54, 90.
 Vor Frue Skole, 221—22, 228—30, 360.
 Vordingborg, 289—90.
 Vordingborg len, 297.
 Worm, Ole, professor, læge, arkæolog, 331.

- „Vort Forsvar“, tidsskrift, 620.
 Wulff, Carl, skuespiller, revy-
 forfatter, 408, 410.
 Wulff, Ferd. købmand, 373.
 Væddeløb, 385.
 Vægtene, 16, 43, 252.
 Værftet på Bremerholm, 76.
 Værnedamsvej, hjørnet af Gl.
 Kongevej, 194.
 Vævergaarden i Bagsværd, 198
 —99.
 Vævning, 278.
- Z**
 Zachariassen, M., 546.
 Zahle, Natalie, skolebestyrer-
 inde, 566.
 Zahrtmann, Christine Maria,
 g. Phister, 636.
 Zangenberg, Ejnar, skuespiller,
 205.
 Zeuthen, Christian Olavius,
 maler, 239.
 Zoologisk Have, 238.
 Zoologisk Museum, 359.
 Zorobabel, frimurerloge, 362,
 364—65, 538.
 Zurstrassen, præst, 511, 513.
- Æ**
 rø, 175—76.
- Ö**
 Ödmann, Arvid, svensk opera-
 sanger, 414.
 Ølstykke, Ølstykke h., 577.
 Øresund, 75, 269, 272, 384—85,
 484, 487, 506, 559.
 Ørholm, Lyngby s., Sokkelunds
 h., 590.
 Ørstedsparken, 27, 254, 543.
 Ørum, Ørum s., Bjerger h., 579.
 Ørumgaard, Ørum s., Bjærg h.,
 612.
 Øst, Niels Christian, litterat,
 461.
 Østerbro, 238, 251.
 Østerbrogade, tidligere Strand-
 vejen, 91.
 Østergade, 36—37, 79, 398—407,
 409, 411—18, 420, 604, 610.
 Østergade matrnr. 60, 634.
 Østergade nr. 6, 234, 415.
 Østergade nr. 15, 415.
 Østergade nr. 61, 415.
 Østergade, hjørnet af Købmager-
 gade, 94.
 Östergötland, 428, 432.
 Østerportene, 37, 40, 238.
 Østersøen, 494, 506.
 Øster Søgade, 38.
 Øster Søgades Skole, 611.
 Østersøiske og guineiske Han-
 delsselskab, 46.
 Østervold, 38—40, 534.
 Øster Voldgade, 53.
 Østifternes Kreditforening, 4.
 Østrig, 473, 510.

RETTELSER

- S. 16, l. 6: Sveistrup, læs: Svejstrup.
S. 20, l. 15 f. n.: Magdahl-Nielsen, læs Magdahl Nielsen.
S. 44, l. 6 f. n.: Steenwinkel, læs: Steenwinckel.
S. 49, billedunderskriften: Qvist, læs: Quist.
S. 57, ,, Fridrich, læs Friedrich.
S. 63, l. 4 f. n.: ansøgte, læs: anførte.
S. 74, l. 14 f. n.: de, læs: den.
S. 93, l. 9 f. n.: II, læs: I.
S. 96, note 204: Peder, læs: Jacob.
S. 143, l. 9—10 f. n.: Victorias jubilæum var 1897, og hun døde
22. jan. 1901. Angelica Goertz blev først viet til grev Sponeck
1. juni 1901.
S. 176, l. 8 f. n.: Husum, læs: Hurum.
S. 181, l. 13 f. n.: Z., læs: I.
S. 181, l. 12 f. n.: T. A. Arbo, læs: T. Arbo.
S. 187, l. 15: 1824, læs: 1824 og 1825.
S. 187, l. 18: S., læs: B.
S. 196, l. 10: 52.200, læs: 50.200.
S. 197, l. 18—19: Fru Sarah Marie Bagge døde 7. sept. 1880.
S. 198, l. 1: Strietz, læs Stritetz.
S. 205, l. 6: v. d., læs: v. d. Aa.
S. 219, l. 1 f. n.: Ingebu, læs: Ringebu.
S. 376, l. 19: Betz, læs: Bendz.
S. 415, l. 9 f. n.: H., læs A. M.
S. 415, l. 6 f. n.: H. Riise, læs: Frederik Riise.
S. 416, l. 18: *Betragtninger*, læs: *Optegnelser*.
S. 422, l. 1: foran i note 58 tilføjes: Fotograf H. Riise flyttede
ind i 1886, men efterfulgtes i 1888 af fotograf Frederik Riise.
S. 430, l. 15: Schiønning, læs: Schønning.
S. 542, l. 5 f. n.: 18, læs: 24.
S. 550, l. 6 f. n.: kunne, læs: kunnet.
S. 564, l. 11: Blomster, læs: grønne Urter.
-